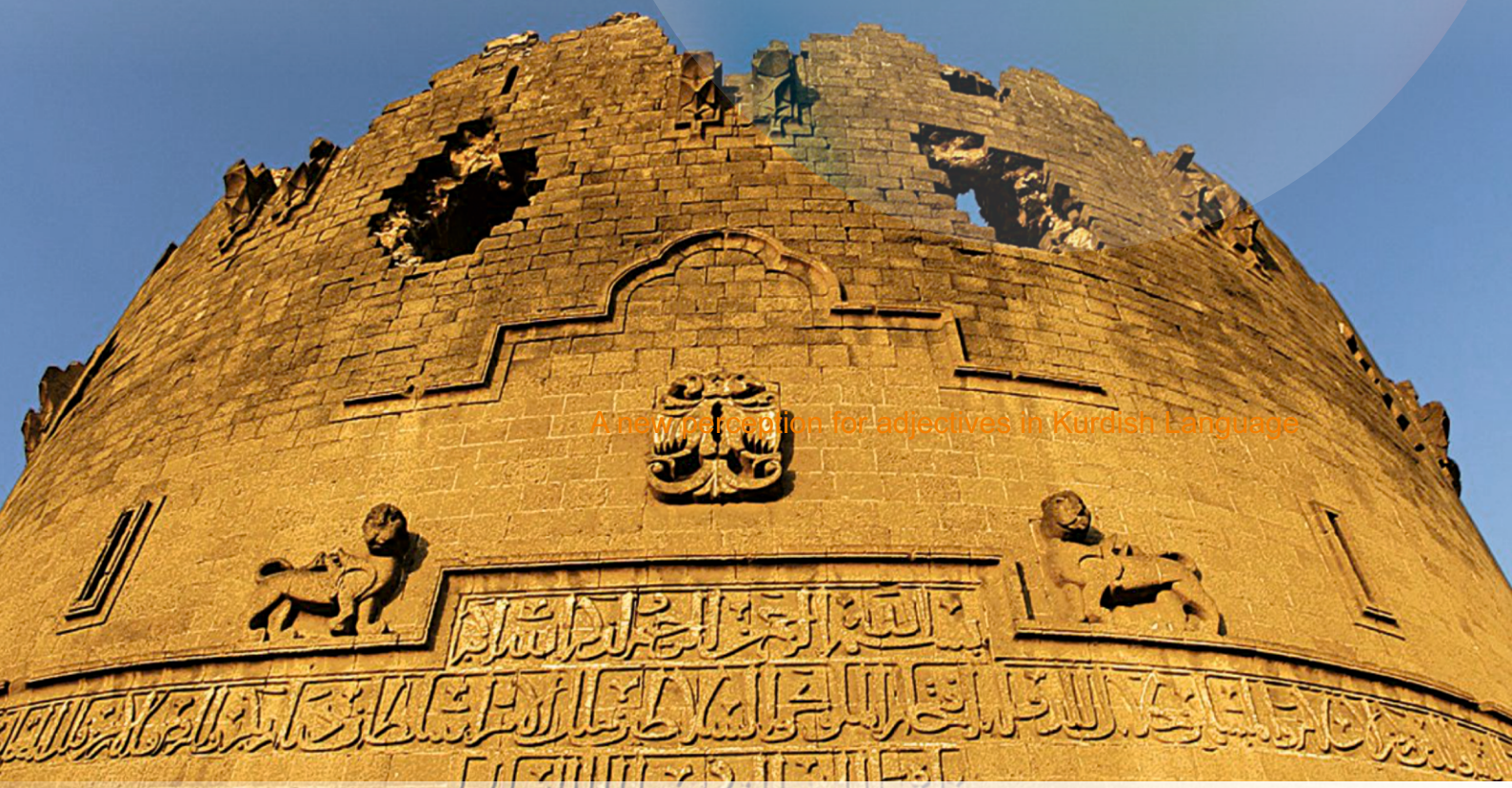
IJOKS
2014

IJOKS
ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies
http://www.ijoks.com/

A new perception for adjectives in Kurdish Language

January 2019
Vol 5 (1)

IJOKS ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies

Editor-in-Chief

Hasan KARACAN, Ph. D

English Language Editor

Christopher DUFFY, (USA)

About

- International Journal of Kurdish Studies (IJOKS) is a peer-reviewed international journal published biannually, in January and August, which accepts papers written in Turkish, Kurdish (Kurmancî, Zazakî and Soranî), English or Russian languages.
- Opinions by the authors of articles in the journal are solely those of the author, and do not necessarily reflect those of the journal, its editor, assistant editors, or advisory board.
- Articles published by the journal may not be reproduced totally or in part without the express written permission of the publisher.
- All papers in PDF format can be retrieved on our web site: http://www.ijoks.com/

Abstracting & Indexing

© All rights reserved.

IJOKS ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ (Muş Alparslan University/Turkey
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ (Dicle University/Turkey)
Prof. Dr. Abdullah Kurshid ABDULLAH (Salahaddin University, Iraq)
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle University/Turkey)
Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle University/Turkey)
Prof. Dr. Kinyaz İbrahim MİRZOYEV (Abai National Pedagogical University / Kazakhstan)
Assoc. Prof. Dr. Yahya SUZAN (Dicle University/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Giovanni BORRIELLO (Roma Tre University/Italy)
Assoc. Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ (Yüzüncü Yıl University/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Gulmira ABDIRASILOVA (Kazakh State Women's Teacher Training University / Kazakhstan)
Assoc. Prof. Dr. Eva DURAN (University of Roehampton / UK)
Assoc. Prof. Dr. Hajjah Jariah Mohd JAN (University of Malaya, MALAYSIA)
Assoc. Prof. Dr. Safin Jalal FATHWLLA (Koya University /Kurdistan Region of Iraq)
Assoc. Prof. Dr. Zahir ERTEKİN (Bingöl University / Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Murat ÖZCAN (Gazi University, Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Muhammet ÖZDEMİR (Katip Celebi University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM (Sutcu Imam University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Murat DEMİR (Ankara Haci Bayram Veli University, Turkey)
Asst. Prof. Dr. Serkan TÜRKOĞLU (Artvin Coruh University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Abdulhadi TIMURTAS(Yüzüncü Yıl University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Joanna BOCHENSKA (Jagiellonian University, Kraków / Poland)
Asst. Prof. Dr. Necat KESKIN (Mardin Artuklu University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Omed Barzan BRZOO (Germian University /Kurdistan Region of Iraq)
Dr. Christian SINCLAIR (University of Arizona / USA)
Dr. Salah Hwayyiz RASOOL (Koya University / Kurdistan Region of Iraq)
Dr. Nawzad Anwer OMER (Koya University / Kurdistan Region of Iraq)
Dr. Amir KARIMIPOUR (University of Isfahan / IRAN)
Dr. Katya DUNAJEVA (Eotvos Lorand University, Budapest, HUNGARY)

IJOKS ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies

EDITORIAL

We are together with the tenth issue, the first issue of 2019. It is very exciting to present a new issue of our e-journal, entitled IJOKS [International Journal of Kurdish Studies], [January 2019], to the Kurdish studies. Every issue provides new ambitions and motivation for us to reach a better journal, thanks to your fruitful and motivational support, collaboration and encouragement.

The papers in this number of our journal are as in contents. We hope that the issues of our journal shall contribute to the field of Kurdish Studies. We thank to the journal employees, authors, reviewers and all the others who have contributed to the preparation process of this issue.

Hope to meet you in next issues…

Hasan KARACAN, Ph. D
Editor

IJOKS ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies

Vol. 5 Issue 1
(January 2019)

CONTENTS *Page*

Articles

A Study of the concept of law from John Locke's point of view — An Examination of the reality of law in Kurdistan Region: "A Theoretical Study" 1
Asrin Zrar QADER & Salim P.ALIAS

Newşên Yekemîn Yên Kurd Li Elmanya: Destpêk
First Kurdish Generations in Germany: Introduction 11
Avdo Karataş

Kurdish Image in Novels of Early Period of Turkish Republic 41
Şener Şükrü YİĞİTLER

Hînkirina Rêzimana Kurmancî di nav konteksê de
Teaching Kurdish Grammar in the context 53
Resul GEYİK

Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example 78
Nawzad Waqas SAHID & Rebwar Muhammed ISMAIL

Detailed analysis of text: An example using the poet Kazal Ahmed 103
Ala Dara Abdul MAJID

Prevalence of Existential Vacuum of Writers in the Kurdistan region- Iraq 121
Yousif H.Salih MOSTAFA & Muhammad Taha Hussein BAKR

The style of personal structure of the Development and simple in the novels: Karwan Omar Kakasor 137
Sardar Ahmed Hassan GERDI & Awara Kamal SALEH

The history of educational laws, regulations, and curricula for the formal study in the city of Erbil, 1961-1968 167
Mohammed Abdulla Kaka SUR & Snur Sabah SIDIQ

Zihaf Impact on music Activators of Hashu Lines of Kurdish classical poetry 194

Nawzad Waqas SAEED & Hiwa Nuraddin AZIZ

Economic conditions in the province of Erbil since the late Ottoman rule 213
Mahdi Mohammed QADER & Fatah Bahram KHADER

The structure of Verb phrase in the Kurdish language 237
Karwan Juma RAHEEM

The Effect of Leftist Thinking on Kurdish Organization in Eastern Kurdistan (1945 – 1938) 253
Ismael Abdalrahman SAEED

The application of 1958 and 1970 Agrarian Reform Acts in HawlerLiwa (Governorate) and its effects a historical study 290
Khalil Ali MURAD & Burhan Hatam OTHMAN

Uzaktan Eğitim Alaninda Ana Dili Arapça Olmayanlara Arapça Öğretiminde, Sosyal Medya Faktörü 312
Hasan AKREŞ

Notes & Comments

Salīm Barakāt's Intermediary Existence: His Poem Maḥmūd Darwīsh 328
Aviva BUTT

İran'ın Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin (IKBY) Bağımsızlık Girişimlerine Bakışı 359
Mehmet Akif KOÇ

Book Review

Irak'ı Anlamak– Cengiz Han'ın Moğollarından Osmanlı Türklerine ve İngiliz Manda Yönetiminden Amerikan İşgaline Kadar Irak Tarihinin Bütün Gelişimi 363
Mehmet Akif KOÇ

International Journal of Kurdish Studies
Vol5, Issue 1 January 2019

ISSN:2149-2751

Editorial Hasan Karacan	ENG	PDF
ARTICLES		
A Study of the concept of law from John Lockes, point of view- An Examination of the reality of law in Kurdistan Region: A Theoretical Study Asrin Zrar QADER & Salim P.ALIAS	KRD	PDF
Newşên Yekemîn Yên Kurd Li Elmanya: Destpêk Kurdish First Generations in Germany: Introduction Avdo Karataş	KRD	PDF
Kurdish Image in Novels of Early Period of Turkish Republic Şener Şükrü YİĞİTLER	ENG	PDF
Hînkirina Rêzimana Kurmancî di nav konteksê de Teaching Kurdish Grammar in the context Resul GEYİK	KRD	PDF
Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example Nawzad Waqas SAHID & Rebwar Muhammed ISMAIL	KRD	PDF
Detailed analysis of text: An example of the text of the poet Kazal Ahmed Ala Dara Abdul MAJID	KRD	PDF
Levels of Existential Vacuum of Writers in the Kurdistan region- Iraq Yousif H.Salih MOSTAFA & Muhammad Taha Hussein BAKR	KRD	PDF
The style of personal structure of the Development and simple in the novels: Karwan Omar Kakasor Sardar Ahmed Hassan GERDI & Awara Kamal SALEH	KRD	PDF
The history of educational laws, regulations, and curricula for the formal study in the city of Erbil, 1961-1968 Mohammed Abdulla Kaka SUR & Snur Sabah SIDIQ	KRD	PDF
Zihaf Impact on music Activators of Hashu Lines of Kurdish classical poetry Nawzad Waqas SAEED & Hiwa Nuraddin AZIZ	KRD	PDF
Economic conditions in the province of Erbil since the late Ottoman rule Mahdi Mohammed QADER & Fatah Bahram KHADER	KRD	PDF
The structure of Verb phrase in Kurdish language Karwan Juma RAHEEM	ENG	PDF
The Effect of Leftist Thinking on Kurdish Organization in Eastern Kurdistan (1945 – 1938) Ismael Abdalrahman SAEED	ENG	PDF

The application of 1958 and 1970 Agrarian Reform Acts in HawlerLiwa (Governorate) and its effects a historical study Khalil Ali MURAD & Burhan Hatam OTHMAN	KRD	PDF
Uzaktan Eğitim Alaninda Ana Dili Arapça Olmayanlara Arapça Öğretiminde, Sosyal Medya Faktörü Hasan AKREŞ	TR	PDF
Salīm Barakāt's Intermediary Existence: His Poem Maḥmūd Darwīsh Aviva BUTT	ENG	PDF
İran'ın Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin (IKBY) Bağımsızlık Girişimlerine Bakışı Mehmet Akif KOÇ	TR	PDF
Irak'ı Anlamak– Cengiz Han'ın Moğollarından Osmanlı Türklerine ve İngiliz Manda Yönetiminden Amerikan İşgaline Kadar Irak Tarihinin Bütün Gelişimi Mehmet Akif KOÇ	TR	PDF

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 1 – 10
http://www.ijoks.com

A Study of the concept of law from John Locke's point of view — An Examination of the reality of law in Kurdistan Region: "A Theoretical Study"

Asrin Zrar QADER[1]& Salim P.ALIAS[2]

Received: Mar 18, 2018 **Reviewed**: Mar 22, 2018 **Accepted**: Apr 25, 2018

Abstract

The law is the standard model of power that legal governments and recognized states possess. In democratic and civilized societies, law — as the opposite of force plays a significant role in conflict resolution. The rule of law obliges the state and state structures to obey the laws; this is how justice and equity is manifested in political systems and governing systems. Once authority is directed based on the rule of law and justice, human rights will be guaranteed, protected, and legally recognized. Rationality is the very essence of law. That is why British philosopher John Locke tried to reform the existing political system to be more based on rationality. He clearly proposed this idea in his "social contract" theory, which went on to become the standard source of legal authority later throughout civilized societies. Hence, it seems that French philosopher Voltaire was affected by Locke's ideas, as he believed that law is a rational guide in a world where rationality is absent.

Key words: Law, Political Authority, Social Justice, Human rights, Equality

Recommended citation:
Qader, A. Z. & Alias, S.P. (2019). A Study of the concept of law from John Locke's point of view — An Examination of the reality of law in Kurdistan Region: "A Theoretical Study". *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 1 – 10 DOI: **10.21600/ijoks.516467**

[1] Correspondent Author: Lecture, Department of Sociology, College of Arts, Salahaddin University- Erbil, Kurdistan Region- Iraq. E.mail: asrin.qader@su.edu.krd, **ORCID NO**: https://orcid.org/0000-0003-4353-2472
[2] Assistant Prof. Dr., Department of Sociology, College of Arts, Salahaddin University- Erbil, Kurdistan Region- Iraq. E.mail: salim.alias@su.edu.krd,

خوێندنەوەیەک بۆ چەمکی یاسا لای جۆن لۆك - ڕەوشی یاسایی لە هەرێمی کوردستان بە نموونە[3]

"تیۆرییە"

م. ئەسرین زرار قادر- پرۆفیسۆری یاریدەدەر د. سلیم بطرس إلیاس

پێشەکی

لە هەر وڵاتێکدا یاسا بۆ دەستەبەرکردن و پاراستنی دادپەروەری دادەنرێت، بنەمای ئەم یاسایەش لە ئەنجامی پێداویستییەکانی هاوبەندی و هاوکاری کۆمەڵایەتی لە نێوان هاووڵاتییاندا سەرچاوە دەگرێت، بەمانایەکی تر پێویستە یاساکان گوزارشتی ڕاستەقینەی کردەوە و چالاکییە کۆمەڵایەتی و ئابووریییەکانی خەڵك بن. واتە گونجان و ڕێککەوتن لە نێوان ڕێسا یاساییەکان و ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە هەبێت. لەو کۆمەڵگەیەی یاسا سەروەر بێت مافەکانی مرۆڤی تێدا پارێزراو دەبێت. هەمیشە سەروەری یاسا و مافەکانی مرۆڤ دوو لایەنی یەك کردەوەن کە بریتییە لە دادپەروەری. سەروەری یاسا ئاماژەیەکە بۆ ئاستی پابەندبوون بە پاراستنی سستمی یاسایی، بۆیە مەرجێکی پێشوەختەی هەر دیموکراسییەتێکە، ئەگەر دیموکراسی ئەوەبێت کە دەبێت سستمی یاسایی بگونجێت لەگەڵ داواکاری و پێداویستییەکانی هاووڵاتیان، ئەوە دەبێتە مەرجێکی بنچینەیی بۆ سەروەری یاسا. کەواتە سەروەری یاسا، دادپەروەری و دیموکراسییەت سێ چەمکی پێکەوەگرێدراون و لە سایەیاندا مافەکانی مرۆڤ دەستەبەردەبن. ستەم و فەرمانڕەوایەتی ڕەهای پاشایەتی لە ئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاستدا بە گشتی، بوو بە هەوێنی دروستبوونی بیرۆکەی یەکسانی هەمووان لەبەردەم یاسادا و دواجار سەروەری یاسا بوو بە بنەمایەکی گرنگی نێو تیۆر و نووسراوە هزرییەکانی فەیلەسوف و بیرمەندانی سەدەکانی حەقدە و هەژدە. لەو نێوەندەدا بیرمەندی بەریتانی (جۆن لۆك) لە تیۆری (گرێبەستی کۆمەڵایەتی)دا، وەك بنەمایەکی بنچینەیی پێداگیری خۆی لەسەر یەکسانی لەیاسادا و سەروەری یاسا بەسەر هەموو دەسەڵاتەکانی دەوڵەتدا، دووپاتکردۆتەوە. لەم گۆشەنیگایەوە، لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە هەڵسەنگاندنێکی بابەتی و واقیعییانە بۆ پرسی یاسا لە هەرێمی کوردستاندا بکرێت دواتر چەندە بابەتی مافەکانی مرۆڤ لەو ڕەوشە یاساییەی کە لە کۆمەڵگەدا دەگوزەرێ، دەستەبەر و پارێزراون قسە و باسی لێکراوە. ئەم توێژینەوەیە سەرەڕای پوختە و پێشەکییەکەی، پێکهاتووە لە ڕەهەندە سەرەکییەکان و میتۆدۆلۆژیای توێژینەوەکە دواتر شیکردنەوەیەکی بابەتییانە کراوە بۆ تێڕوانینی جۆن لۆك بۆ یاسا لە تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی هەروەها ڕەوشی یاسایی لە هەرێمی کوردستان بە نموونە وەرگیراوە، لە کۆتاییدا دەرئەنجام و ڕاسپاردەکانی توێژینەوەکە خراونەتەڕوو.

١ـ ڕەهەندە سەرەکییەکان و میتۆدۆلۆژیای توێژینەوەکە

چوارچێوەی میتۆدۆلۆژیا و ڕەهەندە سەرەکییەکانی ئەم توێژینەوەیە ئەمانەی خوارەوە دەگرێتەوە:

١ـ١ کێشەی توێژینەوەکە

توێژینەوەی زانستی بەو بابەتە دەسپێدەکات کە وەك کێشەیەك یان پرسێکی ئاڵۆز لە هزری توێژەردا گەڵاڵە دەبێت و دواجار بە چەند پرسیارێکی سەرەکی گوزارشتی لێدەکرێت. پرسی یاسا لە ئاستی ناوخۆیی و نێودەوڵەتیدا بابەتێکە جێگای سەرنج و گرنگیپێدانە، بە تایبەتیش لەو وڵاتانەی کە سستمی سیاسی دیموکراسی نییە و دەسەڵاتی دادوەری سست و ڕۆڵی دادگاکان کارا نییە لە پابەندبوون بە سستمی یاسایی. سەروەری یاسا لە پاڵ پایەداری دەستووردا دوو دەستەبەری یاساییں کە لە ڕێگایانەوە مافەکانی مرۆڤ دەستەبەر و پارێزراو دەبن، لێرەوە دەکرێت کێشەی ئەم توێژینەوەیە لەم چەند پرسیارەدا دەستنیشانکات: ئایا لە هەرێمی کوردستاندا یاساکان بە پێی پێویست و وەکو خۆیان جێبەجێ دەکرێن؟ ئایا لە نەبوونی دەستوور و سستی دامەزراوە دادوەری و یاساییەکانی تردا، دەکرێت بڵێین یاسا سەروەرە؟ ئایا پابەندبوون بە یاسا تەنها گوتاری دەسەڵاتی سیاسییە یان کردەوەیەکی بەرجەستەکراوی ڕاستەقینەیە؟ ئەگەر ئەوەی دواییان ڕاستییەکە بێت، بۆچی ڕۆژانە پێشێلکاری بەرامبەر بە مافەکانی مرۆڤ ڕووەدات؟ بە پشتبەستن بەو بنەمایەی کە

[3] ئەم توێژینەوەیە بەشێکە لە تێزی دکتورا بە ناونیشانی (ڕۆڵی دامەزراوە نیشتمانییەکان لە پاراستنی مافەکانی مرۆڤ- دەستەی سەربەخۆی مافی مرۆڤ وەك نموونە) بەسەرپەرشتی (پ. ی. د. سەلیم پترۆس ئیلیاس) کە وەك مەرجێك بەرلە تەواوکردنی تێزەکە پێویستە بڵاوبکرێتەوە.

(هەمووان یەکسانن لەبەردەم یاسادا)، هەر بەو شێوەیەی کە (لۆك) لە تێۆرەکەیدا جەختی لەسەر کردووەتەوە، لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە روونکرنەوەی پێویست بۆ ئەم پرسیارانە بخرێتەڕوو.

١ـ٢ گرنگی توێژینەوەکە

بایەخدان بە ڕەوش و بارودۆخی هەنووکەیی پرسی یاسا لە هەرێمی کوردستاندا، بەپشتبەستن بە تێۆری زانستی و شیکرنەوەی کۆمەڵایەتی و یاساییانە بۆ ئەو بارودۆخە، گرنگی زانستییانەی ئەم توێژینەوەیە دەردەخات، لە لایەکی تر هەوڵدان بۆ دیاریکردنی کەموکورتی دەقە یاساییەکان لە بواری ڕێ و شوێنەکانی جێبەجێکردنیان و خستنەڕووی کۆمەڵێک ڕاسپاردە بە ئامانجی بەرەوپێشبردنی ڕەوشی یاسایی لە هەرێمی کوردستاندا، ئاستی گرنگی ئەم توێژینەوەیەی زیاترکردووە.

١ـ٣ ئامانجەکانی توێژینەوەکە

ئامانجەکانی پشت ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە ئەمانەی خوارەوەن:

•ڕوونکردنەوەی ئاستی پراکتیزەکردنی یاساکان وەک خۆیان لە هەرێمی کوردستاندا .

• ڕوونکردنەوەی ئاستی پابەندبوونی دەسەڵاتەکانی یاسادانان، جێبەجێکردن و دادوەری بۆ سەروەری یاسا و خۆبەدوورگرتن لە دەستتێوەردانی حزبی .

١ـ٤ میتۆدی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە بە میتۆدی شیکاری ڕەخنەگرانە پرسی یاسای لە هەرێمی کوردستاندا هەڵسەنگاندووە، بە گەڕانەوە بۆ چەمکی یاسا لە تێۆری (گرێبەستی کۆمەڵایەتی) (جۆن لۆك)، بە تیشك خستنەسەر بنەمای یەکسانی هەمووان لەبەردەم یاسادا.

١ـ٥ چەمکی سەرەکی توێژینەوەکە

• یاسا

بە ئاماژەیەکی کورت دەکرێت بڵێین یاسا بریتییە لە ڕێکخەری پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی نێوان خەڵك، بەو مانایەی ژیانی کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای یاسایەکی دیاریکراو و ڕێکخراو بەڕێوەدەچێت. هەروەك (مۆنتسکیۆ) لە پێناسەکردنی یاسادا پێی وایە یاسا بە گشتی بریتییە لە پەیوەندییە پێویستەکان کە لە سروشتی بوونەوەرەکان وەرگیراوە و هەموو بوونەوەرەکان خاوەنی یاسای تایبەتین. (مونتسکیو،1953،ص11) لە لێکۆڵینەوە یاساییەکان چەمکی یاسا بە شێوەیەکی گشتی ئاماژەیە بۆ کۆمەڵێک ڕێسا کە لەسەر تاکەکان جێبەجێ دەکرێت لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیان کە ڕێزگرتن و لەبەرچاوگرتنی یاسا فەرز دەکاتەسەر ڕەفتارەکانیان، بە ئامانجی هێنانەدی سستم لە کۆمەڵگەدا. (الجیریا،

2017 ، ص.1) کەواتە یاسا پابەندبوونە بە کۆمەڵێک ڕێسای گشتی بۆ ڕێکخستنی ڕەفتاری مرۆیی، پاداشت هەروەها سزا لەخۆدەگرێت لە لایەن دەسەڵاتی گشتی دەوڵەتەوە بۆ ئەوانەی جێبەجێی ناکەن و سەرپێچی دەکەن. (الجازي، 2017 ، ص.1)

بەپێی بابەتی ئەم توێژینەوەیە پێناسەی ڕێکاری بۆ چەمکی یاسا بەم شێوەیە دەبێت: یاسا بریتییە لە بنەمای ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵایەتی، پابەندبوون پێی دادپەروەری کۆمەڵایەتی لە نێوان تاکەکان دەهێنێتەدی کە پێویستە سەرۆکایەتی حکومەتی هەرێمی کوردستان و دەسەڵاتی سیاسی فەرمانڕەوا پابەندی بن، تاوەکو یەکسانی هاووڵاتیان لەبەردەم یاسادا دەستەبەر و تەواوی مافەکانیان پارێزراو بێت.

٢ ـ چەمکی یاسا لە تێۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی جۆن لۆك ـ ڕەوشی یاسایی هەرێمی کوردستان بە نموونە

لەم بابەتەدا تیرۆانینەکانی (جۆن لۆك) بۆ پرسی یاسا و جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان لە تێۆری (گرێبەستی کۆمەڵایەتی)دا هەروەها شیکرنەوەیەکی بابەتی ڕەخنەگرانە سەبارەت بە ڕەوشی یاسایی لە هەرێمی کوردستاندا دەخەینەڕوو:

٢ـ١ تێرۆانینی (جۆن لۆك 1632- 1704) بۆ یاسا و جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان لە تێۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتیدا

تێڕوانین و بیرۆکەکانی فەیلەسوف و بیرمەندی بەریتانی (جۆن لۆك) دەربارەی مافەکانی مرۆڤ، یاسا و سستمی فەرمانڕەوایی کاریگەری بەرچاویان هەبووە لەسەر شێوازی فەرمانڕەوایی و بارودۆخی سیاسی بە گشتی. (لۆك) بە یەکێك لەو فەیلەسوفە دیارانە دادەنرێت کە بەشداری گرنگی هەبووە لە مێژووی دروستکردنی کۆمەڵگەی مەدەنی و رەخنەگرتن لە سستمی فەرمانڕەوایی پاشایەتی رەها، پێیوابوو دەسەڵاتی خەڵك لەسەرووی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتییە. (لۆك) لە کتێبی (دوو نامە دەربارەی فەرمانڕەوایەتی-1690) تێڕوانینەکانی بۆ دۆخی سروشتی، یاسای سروشتی، گرێبەستی کۆمەڵایەتی، چۆنییەتی دروستبوونی دەوڵەت و بونیادنانی کۆمەڵگەی مەدەنی خستوتەڕوو. پێیوابوو دۆخی سروشتی حاڵەتی جەنگ و ململانێ نەبووە، بەڵکو تاکەکان چێژیان لە ئازادی، یەکسانی و ئارامی وەرگرتووە، چونکە لە سروشتدا کەس مافی لە کەسێکی دیکە زیاتر نەبووە هەروەها عەقڵی سروشتییش وا فێریکردوون، لەبەرئەوەی هەموویان ئازاد و یەکسانن، نابێت کەس زیان بە ژیان و ئازادییەکانی ئەوانی دیکە بگەیەنێت. (Locke, 1977,P.4)

ناوەڕۆکی گرێبەستی کۆمەڵایەتی بە ڕای (لۆك) رێککەوتنی واژووکراوی نێوان دوو لایەنە، هاوواڵتییان لەلایەك و دەسەڵاتی فەرمانڕەوا (حکومەت) لەلایەکی دیکە؛ بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی سیاسی لە پێناو دروستکردنی رێکخستنێك کە بتوانێت یاسا پراکتیزە بکات، بەمەبەستی پاراستن و پەرەپێدانی ماف و ئازادییەکانی هاوواڵتییان. ملکەچی کۆمەڵگە بۆ ئەو دەسەڵاتە و پابەندبوون بە بڕگەکانی رێککەوتنەکە، حکومەت (دەوڵەت) ناچاردەکات بە پابەندبوون بە دەستەبەرکردنی مافەکانی تەواوی هاوواڵتییان. ئەگەر حکومەت بڕگەکانی گرێبەستە واژووکراوەکەی پێشێلکرد، ئەوە گرێبەستەکە هەڵدەوەشێتەوە و هاوواڵتییان (گەل) مافی ئەوەیان هەیە لایبەن و حکومەتێکی دیکە دروستبکەن کە پابەندی پاراستن و ڕێزگرتنی مافەکان بێت. کۆمەڵگەی سیاسی (مەدەنی) ئەو کاتە دەستەبەردەبێت کە تاکەکان دەستبەرداری مافە سروشتییەکانیان بن لە بەرامبەر یاسایەکی گشتی و دەسەڵاتێکی دادوەری کە ئەرکی پاراستنی ئەو مافانە و سزادانی سەرپێچیکاران بگرێتە ئەستۆ، لە کاتێکدا لە دۆخی سروشتیدا ئەو ئەرکە لە ئەستۆی چەند کەسێك بووە. (Locke, 1967, sec.,78,96),

ئەو خاڵە گرنگەی (لۆك) لە تێۆرەکەیدا جەختی لەسەر کردۆتەوە، مافی بڕیاردان و بەشداریکردنی هاوواڵتییانە لە ژیانی سیاسیی و دروستکردن و هەڵبژاردنی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتی، ئەمەش سستمی دەسەڵاتدارێتی رەها ڕەتدەکاتەوە. ئەو بابەتەی کە یاسا مسۆگەرتر دەکات، بنەمای جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکانە. (لۆك) دەسەڵاتی سیاسی (دەوڵەت) دابەشکرد بۆ دەسەڵاتەکانی (یاسادانان، جێبەجێکردن، یەکێتییەکان و تاجی پاشایەتی). پاساوی جیاکردنەوەی هەردوو دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردنی گەڕاندەوە بۆ دوو هۆکار:

- دەسەڵاتی جێبەجێکردن پێویستە بەردەوام ئامادەبێت بۆ دەستبەری جێبەجێکردنی یاساکان بە بەردەوامی، بەڵام دەسەڵاتی یاسادانان کە ئەرکی دانانی یاساکانە لە شێوەی رێسای گشتی، ئەم ئەرکەش دەکرێت لە ماوەی لێکدابڕاودا ئەنجامبدرێت. واتە کارەکە پێویستی بە ئامادەگی بەردەوام نییە، تەنها بەپێی پێویست نەبێت.
- کۆبوونەوەی هەردوو دەسەڵات لە یەك دەستدا، دەبێتە هۆکاری ستەم و دەسەڵاتی رەها، چونکە مرۆڤ بە سروشت مەیلی بەلای دەسەڵات و خراپ بەکارهێنانییەتی، لە پێناو دروست نەبوونی ئەم جۆرە دەسەڵاتەش پێویستە دەسەڵات بەسەر زیاتر لە دەستەیەکدا دابەشبکرێت و دەستەکانیش چاودێری یەکتر بکەن و سنووری پابەندییەکانیان دیاری بکەن .

(لۆك) پێداگیری لەوە کردووە کە دەسەڵاتی یاسادانان بە تەنها بەرزترین دەسەڵاتی دەوڵەت نییە، بەڵکو پیرۆزە و بە هیچ شیوەیەك ناکرێت بگۆڕدرێت لەلایەن ئەو کەسانەی کە کۆمەڵگە ئەو ئەرکەیان پێدەسپێرێت. دەسەڵاتی باڵا ناکرێت ستەمکار و ڕەها بێت لە هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ هاوواڵتییانی، چونکە هەر کەسێك دەسەڵاتێکی لەم شێوەیەی

هەبێت بۆ وێرانکردنی ژیان و دەستبەسەرداگرتنی خۆی یان کەسانی دیکە بەکاریدێنێت، بەڵکو دەسەڵاتی یاسایی تەرخانکراوە لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵگە و پێویستە ڕەچاوی بەندەکانی یاسای سروشتیش بکات.(Locke, 1967,sec. 134) (لۆك) پێی وابوو ئەرکی فەرمانڕەوای مەدەنییە لە رێگای کۆمەڵێك یاساوە کە بە یەکسانی بەسەر هەمووانداجێبەجێ دەکرێت، تێکڕای مافە مەدەنییەکان بپارێزێت، هەر کەسێکیش ئەو یاسایە بە نارەوایی پێشێلبکات، دەبێت سزابدرێت کە بێبەریکردنیەتی لە هەموو یان بەشێك لەو مافانەی کە هەیەتی. (لۆك، 2011، ل3,14,15) واتە هەوڵیداوە ڕەوایەتی بە دەسەڵاتی دەوڵەت ببەخشێت، ئەنجامی ئەمەشی لە تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی بۆ دەرکەوت کە پاساوەکانی بوونی دەوڵەت و پابەندی دوو لایەنەی نێوان دەوڵەت و هاوواڵتییانی تێدا خستەڕوو. (Dun fee et al, 1999,p.14,33)

۲ -۲ ڕەوشی یاسایی لە هەرێمی کوردستاندا

پێداگیری (لۆك) دەربارەی یەکسانی هەمووان تەنها مافە بنچینەییەکانی نەگرتەوە، بەڵکو یاسا پرسێکی تری نێو بابەتی یەکسانی بوو کە لە بنەمادا جەختی لەوە کردۆتەوە، یاسا رێکخەری پەیوەندییەکانی نێوان هاوواڵتییان و دەسەڵاتی فەرمانڕەوایە، بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە دەسەڵات ئەنجامی رێککەوتنی هاوبەشی نێوان هەردوو لایەنە.

دیارە بوونی یاسایەکی دیاریکراو کە پەیوەندییە گشتییەکانی نێوان هاووڵاتیان و دەسەڵات و سنووری دەسەڵاتداران دەستنیشان بکات، هۆکارێکی بنچینەیی و گرنگە لە پابەندبوون بە سەروەری یاسا و دەستبەرکردن و پاراستنی ماف و ئازادییەکان. بەرلە بڵاوبوونەوەی بۆچوونەکانی (لۆك) و هاوکات لە سەردەمی ئەویشدا، ماف و ئازادییەکان بە یاساییکراون لە دیارترینیان (پەیماننامەی مەزن *Magnacarta*1215 (M ARSHALL, 1998,p.568) و (*Petition of Rights*- 1628) (قرقور،2010،ص.74) هەروەها (*Bill of Rights*-1689) (AL- Aqaileh,n.d.,p.39) بوون. ئەو راگەیاندراوانە ئەنجامی فشاری هاووڵاتییانی کۆمەڵگەی بەریتانی ئەوکات بوون لە دژی دەسەڵاتی تۆندوتیژی پاشا و فەرمانڕەواکان .

یەکسانی مرۆڤ لەبەردەم یاسادا بەبێ جیاوازی، لە بەندی (7)ی راگەیەندراوی جیهانی بۆ مافەکانی مرۆڤ (1948) جەختی لێکراوەتەوە بەوەی ((هەموو خەڵك لەبەردەم یاسادا یەکسانن و مافی ئەوەیان هەیە بەبێ جیاوازی لە لایەن یاساوە بپارێزرێن .....)).(حکومەتی هەرێمی کوردستان،2006،ل7) لە ماددە (26)ی پەیماننامەی نێودەوڵەتی مافە مەدەنی و سیاسییەکان(1966) هاتووە کە ((تێکڕای خەڵکی یەکسانن لەبەردەم یاسادا و مافی ئەوەیان هەیە یەکسان و پارێزراوبن لە لایەن یاساوە بەبێ جیاوازی)). (UNITED NATION,2016,p.52) لەژێر ڕۆشنایی ئەو بەند و ماددانەدا لە دەستووری عێراقی (2005) لە ماددەی (14)دا یەکسانی عێراقییەکان لەبەردەم یاسادا بەبێ جیاوازی...(دستور جمهوریه العراق،2005) هەروەها لە ڕەشنووسی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق لە ماددەی (20) بڕگەی (1)دا ((هەموو کەس بەرامبەر بە یاسا یەکسانە)) (پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان-عێراق،2009) جەختی لێکراوەتەوە. هەڵبەتە هەر حکومەت یان دەوڵەتێکی یاسایی، ئاساییە بە دەقی یاسایی دیاریکراو تێشك بخاتەسەر سەروەری یاسا و یەکسانی هەموان لە بەرامبەریدا، ئەوەی کە جێگای هەڵوەستە لەسەرکردنە لە ڕەوشی یاسایی هەرێمی کوردستاندا ئەوەیە، تاچەند دەقێکی یاسایی دەخرێتە بواری کردارییەوە؟ ئایا جێبەجێکردنی یاسا لە هەردوو حاڵەتی ئەرێنی و نەرێنیدا، لە نێوان کەسانی ئاسایی و بەرپرسانی حکومی یان حزبی وەك یەکە؟ ئەگەر یاساکان تەنها بەسەر هاووڵاتییانی ئاساییدا پراکتیزە بکرێن، ڕەوشی ماف و ئازادییەکان چۆن دەبن؟ لە بارودۆخێکی ئاوادا دادگا و دەسەڵاتی داواکاری گشتی چۆن سەروەری یاسا و مافەکانی مرۆڤ دەپارێزن؟ ڕۆڵی دەسەڵاتی دادوەری لە ڕاگرتنی هاوسەنگی سەروەری یاسا لە نێوان هاووڵاتییان و دەسەڵات چۆن دەبێت؟ کەمتەرخەمی و جیاوازیکردن لە جێبەجێکردنی یاسا لە نێوان چین و توێژەکانی کۆمەڵگەدا هەروەها جێبەجێنەکردنی بڕیارەکانی دادگا وەکو خۆی، دەکرێت ببنە هۆکاری ئەوەی یاساکان کە سەرەکیترین دەستەبەری پتەوکردن و پاراستنی مافەکانی مرۆڤن بەهای کرداری، متمانە، دڵنیایی و ڕێزیان لە لای هاووڵاتییان لەدەستبدەن. بە گشتی لە هەرێمی کوردستاندا دەستەبەرە دەستوورییەکانی وەك بنەماکانی پایەداری دەستوور، جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان، سەروەری یاسا و سەربەخۆیی دادوەری گوزارشتی ڕووکەشیانەی نێو دەقە یاساییەکانن هەروەها ڕێ و شوێنە ڕێکارییەکانی وەك سستمی پەرلەمان و دەزگا ڕاگەیاندنەکان و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی مەدەنیش لە ئاستی پێویست نین؛ لە بارودۆخێکی ئاوادا ئەستەمە یاسا خاڵی یەکلاکەرەوەی بابەتەکان بێت و بتوانێت سەروەربێت بەسەر دەسەڵاتی سیاسیدا.

بنەمای جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان، کۆڵەگەیەکی گرنگی کۆمەڵگەی مەدەنییە، هەر کاتێك سنووری نێوان دەسەڵاتەکان ناڕوون و تێکەڵاوبوو هێزی کۆمەڵگەی مەدەنی لاواز و دەوڵەتی یاساش بوونی نابێت، بە پێچەوانەوە دەسەڵاتی سیاسی بەهێز دەبێت؛ لە کاتێکدا بنەمای جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان دەستەبەرێکی دەستوورییە کە لە ڕێگایەوە مافەکانی مرۆڤ لە بڕیاری نادادپەروەرانە و دەسەڵاتی سیاسیش لە تاکڕەوی ڕەها دەپارێزن. پرسی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان گرنگ نییە، بەقەد ئەوەی کە گرنگە دەسەڵاتەکان دیاریکراوبن لەگەڵ ئەوەی کە تەواوکەری یەکترن، چونکە بەتەنها جیاکردنەوەیان لە ڕووی تیۆری و دەستتێوەردان و تێکەڵاوییان لە کردارداً، سنووری پابەندی ئەرك و بەرپرسیارێتییان بەرامبەر بە یەکتری لەناودەبەن، ئەمەش دواجار بە زیانی بەرژەوەندی گشتی کۆتایی دێت، بە

واتایەکی تر لەو نێوەندەدا بۆی هەیە مافەکانی مرۆڤ پێشێل و پشتگوێ بخرێن، چونکە دەسەڵاتەکان ناتوانن بە کارایی

ڕۆڵی دیاریکراوی خۆیان بگێڕن. بۆ پراکتیزەکردنی یاسا زۆر گرنگە سەرۆکایەتی حکومەتی هەرێمی کوردستان و دەسەڵاتی سیاسی سوورببوونی خۆیان بە ڕێز لەسەر بنەمای جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان دووپاتبکەنەوە. بە پشتبەستن بە بنەمای جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان لە یاسادا، سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری دەبێت پارێزراوبێت هەروەها دادوەرەکان بتوانن بڕیاری سەربەخۆ و بێلایەنانە بدەن دەربارەی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و ئەو پێشێلکارییانەی بەرامبەر بە هاووڵاتییان ئەنجامدەدرێن. بە شێوەیەکی گشتی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە گشتییەکان بوونێکی ڕاستەقینە و بەرجەستەکراویان نابێت، ئەگەر لە ژێر سستمێکی یاسایی پشتبەستوو بە بنەمای جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان دەستبەر نەبن و بە ڕێ و شوێنێکی یاسایی دیاریکراو پارێزراو نەبن. لە دەستووری عێراقی و لە ڕەشنووسی دەستووری هەرێمێك مادەی و بڕگە جەخت لەسەر بنەمای جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان، سەروەری یاسا و دادگای دادپەروەر بۆ هەموان کراوەتەوە، بەڵام هەمیشە دەقە یاساییەکان شتێك و واقیعی کرداری

شتێکی ترمان نیشان دەدەن، بەواتایەکی تر نە دەستووری هەرێم پەسندکرا نە یاساکانیش وەکو خۆیان جێبەجێ دەکرێن. بۆیە پێویستە سەرۆکایەتی حکومەتی هەرێم بە ئاگا و ووریایانەتر هەڵسوکەوت لەگەڵ پرسی یاسا و یەکسانی هەمووان لەبەردەمیدا بکات و لە تەنها دەقێکی رووتی نێو یاسا ناوخۆییەکان وەریانبگێرێت بۆ راستی کرداری، چونکە گرتنەبەری رێ و شوێنی جێبەجێکردنی یاساکان تەواوکەری خودی یاسا هەبووەکانن، هەر ئەمەش دەستەبەری راستەقینەی پتەوکردن و پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە هەرێمی کوردستاندا دێننە ئاراوە .

ئەگەرچی رەوشی یاسایی بە گشتی لە هەرێمی کوردستاندا بەپێی پێویست و لە ئاستی چاوەڕوانییەکاندا نییە، بەڵام ناکرێت چاو لەو راستییەش دابخەین کە هەرێمی کوردستان لە بواری یاساییدا بە بەراوورد بە عێراق ژمارەیەک یاسای نوێی دەرکردووە لە بەرژەوەندی مافەکانی هاووڵاتیان سەرەڕای هەموارکردنی چەندین ماددە و بڕگە لە یاساکانی عێراقیدا کە لە هەرێمدا کاریان پێدەکرێت بە ئامانجی گونجاندنیان لەگەڵ بارودۆخ و تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگەی کوردستانی، بەڵام لەگەڵ ئەوانەشدا رەوشی یاسایی بێ کەموکورتی نییە و دادگاکان لە کاتی جێبەجێکردنی یاساکان و دەرکردنی بڕیارەکاندا رووبەڕووی کۆمەڵێک کێشە دەبنەوە لە بواری رێ و شوێنەکانی جێبەجێکردن؛ وێڕای دەستێوەردانی حزبی و خێڵەکی کە کاریگەری نەرێنییان هەیە بۆ سەر بەلاڕێدابردنی رێڕەوی یاساکان و رەوشی مافەکانی مرۆڤ بە گشتی، لە هەمان کاتیشدا کاتێک پەرلەمانی کوردستان یاسایەک دەردەکات لایەنە پەیوەندیدارەکان بەدواداچوون ناکەن بۆ دڵنیابوونەوە لەوەی ئاخۆ دەرچوونی ئەم یاسایە کاریگەری ئەرێنی دروستکردووە لەسەر گۆڕینی هزر و رەفتاری هاووڵاتییانی کۆمەڵگە یان بەپێچەوانەوە دەرهاوێشتەی نەرێنی لێکەوتوتەوە بۆ سەر مافەکانی هاووڵاتیان بە گشتی. لێرەدا بە پێویستی دەزانین چەند نموونەیەک لە پێشێلکاری و کەموکورتییە یاساییەکان لە نێو یاساکانی هەرێمی کوردستاندا بخەینەڕوو:

1) پەسندنەکردنی رەشنووسی ساڵی (2009) ی دەستووری هەرێمی کوردستان و رەتکردنەوەی یەکجارەکی لە ساڵی (2014) دا بە هۆی ناکۆکییە سیاسییە ناوخۆییەکان و بوونی هەندێک ماددە تیایدا کە پێچەوانەی دەستووری فیدراڵی بوون سەرەڕای بوونی هۆکاری دەرەکی کە بەربەستیان لەبەردەم هەرێمی کوردستان دروستکرد بۆ ئەوەی نەتوانێت دەستوورەکە بخاتە ڕاپرسییەوە.
2) یاسای ژمارە (4) ساڵی (2010) ی تایبەت بە دامەزراندنی دەستەی سەربەخۆی مافی مرۆڤ، بە هۆی نەبوونی بودجەیەکی سەربەخۆ لە ساڵی (2014)وە هەروەک دامەزراوەیەکی حکومی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت و لە رێگای وەزارەتی دارایییەوە بودجەکەی بۆ دابیندەکرێت، لە کاتێکدا ئەمە پێچەوانەی خودی یاساکەیە لە هەمان کاتدا کاریگەری نەرێنیشی دروستکردووە لەسەر رۆڵی لە چاودێریکردنی پێشێلکارییەکانی حکومەت وەک دەسەڵاتی جێبەجێکاری بەرامبەر بە مافەکانی مرۆڤ سەرەڕای ئەوەی پرسی سەربەخۆبوونی خستۆتە گومانەوە.
3) هەرچەندە بەڕێوەبەرایەتی رێکخراوە ناحکومییەکان دامەزراوە هەروەها یاسای رێکخستنی دامەزراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی ژمارە (1) ساڵی (2011) دەرچووە، بەڵام تا ئێستا ئەم یاسایە لە لایەن وەزارەتی ناوخۆوە جێبەجێ دەکرێت.
4) هەرچەندە سەرۆکایەتییەکانی دەستەی نیازپاکی و چاودێری دارایی و کۆمسیۆنی باڵای سەبەخۆی هەڵبژاردن دامەزراون، بەڵام ناڕوونی و نەگونجانیان لەگەڵ پێوەرە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بەم ئەرک و پێگانە سەرەڕای دەستێوەردانی سیاسی لە دروستکردنی پێکهاتەی کارگێڕیان، ئەم دەستانەی لە بەرپرسیارێتی خۆیان دوورخستۆتەوە.
5) یاسای ژمارە (8) ساڵی (2011) تایبەت بەبەرەنگاربوونەوەی تووندوتیژی خێزانی، نەبوونی رێنمایی تایبەت بەجێبەجێکردنی یاساکە و ناڕوونی لێژنەکانی ئاشتەوایی سەرەڕای دروست نەکردنی شوێنی دیاریکراو بۆ دادگای تایبەتمەند، لە کێشە سەرەکییەکانی یاساکەن.
6) هەندێک یاسا وێڕای دەرچوونیان ماف و ئازادییەکان بەرتسک و مەرجدار دەکەن وەک یاسای ژمارە (11) ساڵی (2010)ی تایبەت بە رێکخستنی خۆپیشاندان کە پێویستی بە وەرگرتنی مۆڵەتە، ئەم مەرجە جگە لەوەی لەبری مۆڵەت دەبێت ئاگادارکردنەوە بێت لە هەمان کاتدا لەگەڵ هەندێک بارودۆخ و حاڵەتی لە ناکاو ناگونجێت کە پێویستیان بە

وەرگرتنی هەڵوێستی خێرای جەماوەریی هەیە.

7) سەرەڕای هەموارکردنی یاسای باری کەسێتی ژمارە (188) ساڵی (1959)ی عێراقی لەو ماددەیەی تایبەتە بە فرەژنی و هەروەها یاسای سزادانی عێراقی ژمارە (111) ساڵی (1969) ماددەی کوشتن لەسەر شەرەف، بەڵام تا ئێستاش ئەم دوو دیاردەیە بەردەوامیان هەیە.
8) یاسای ژمارە (11) ساڵی (2013) تایبەت بە بەدەستهێنانی مافی زانیاری دەرچووە، بەڵام تا ئێستا نەخراوەتە بواری جێبەجێکردنەوە.

9) سەرەڕای دەرچوونی یاسای ژمارە (35) ساڵی (2007) تایبەت بە کاری ڕۆژنامەگەری لە هەرێمی کوردستان، بەڵام تا چەند ساڵێک بەر لە ئێستا لە هەندێک دادگادا کار بەرێنمایی‌یەکان یان یاسای دیکە دەکرا لە سزادانی ڕۆژنامەنووسان لەبری ئەم یاسایە.
10) لە دادگاکاندا دواکەوتنی یەکلاکردنەوەی داواکان ڕووبەدات لە قۆناغە جیاجیاکانی دادگاییکردن و بڕیاردانداء وێڕای ئەوەی هەندێکجار هاوواڵتیان دەستگیردەکرێن بەبێ ئاگادارکردنەوەی خێزانەکانیان کە بەپێی یاسا دەبێت لە ماوەی (24) کاتژمێردا خێزانەکان لە هۆکار و شوێنی دەستگیرکردنی کەسەکانیان ئاگادار بکرێنەوە.
11) بەدەقی یاسایی هاوواڵتی مافی قەرەبووکردنەوەی هەیە لە حاڵەتی بە هەڵە دەستگیرکردنی بە بڕیاری دادوەری، بەڵام تا ئێستا ئەم مافە بە هاوواڵتیان نەدراوە.
12) ڕووبەڕووبوونەوەی حاڵەتی هەڵاتن و خۆکوشتن لە نێو زیندانی و دەزگا چاکسازییەکان لە ئەنجامی خراپی بارودۆخ و مامەڵەی نامرۆڤانە و ئازار و ئاشکەنجەدان وەک تاکە ڕێگای دانپێدانان بە ئەنجامدانی تاوانەکان لە لایەن دەستگیرکراوانەوە، لە کاتێکدا حکومەتی هەرێمی کوردستان پابەندبوونی خۆی بۆ ڕێککەوتننامەی بەرەنگاربوونەوەی دژی ئەشکەنجەدان دەربڕیوە، ئەمە وێڕای بوونی سزای لە سێدارەدان.
13) سەرەڕای بوونی ئەنجومەنی دادوەری و پەیمانگای دادوەری لە هەرێم، کەچی پێکهاتەی کارگێڕییان بە پلانی سیاسی دادەنرێن، ئەمەش هەڕەشە و مەترسی لەسەر سەربەخۆبوونی دەسەڵاتی دادوەری دروستکردووە.
14) هەرچەندە عێراق ڕێککەوتننامەی مافەکانی مندااڵی واژوو کردووە، بەڵام ماددەی (14)ی یاساکەی ڕەتکردۆتەوە کە تایبەتە بە مافی بیروڕا و بیرووباوەڕی ئایینی، بۆ هەرێمی کوردستانیش بە هەمان شێوەیە.
15) لەگەڵ ئەوەی لە هەرێمدا تەمەنی بەرپرسیارێتی سزایی کراوە بە (11) ساڵ، کەچی لە دەزگاکانی ئاسایش و چاکسازییەکان منداڵی خواروی ئەو تەمەنە دەستگیردەکرێن.
16) سەرەڕای دەرچوونی یاسای ژمارە (22) ساڵی (2011)ی تایبەت بە کەمئەندامان و خاوەن پێداویستییە تایبەتەکان، کەچی بەپێی پێویست جێبەجێ ناکرێت و خزمەتگوزاریی و ئاسانکارییەکانی ژیان بۆ ئەم چینە تایبەتە دابین نەکراوە. (UPR, 2014)
17) لە هەرێمی کوردستاندا تا ئێستا کار بە یاسای کاری ژمارە (71)ی ساڵی (1987)ی عێراقی دەکرێت، لە کاتێکدا عێراق خۆی ئەم یاسایەی هەڵوەشاندۆتەوە و لە جێگایدا یاسای ژمارە (37)ی ساڵی (2015)ی دەرکردووە. سەندیکا و یەکێتی سەندیکاکانی کرێکاران کار بە یاسای ڕێکخستنی سەندیکایی ژمارە (152)ی ساڵی (1987)ی عێراقی دەکەن کە بەپێی ئەم یاسایە کار و چاالکییەکانی سەندیکاکانی کرێکاران بە کەرتی تایبەت، تێکەاڵو و هەرەوەزییەوە پەیوەستکراوە، بەمەش سەندیکاکان ناتوانن لە کەرتی گشتیدا چاالکییان هەبێت، بە تایبەتی کە حکومەتی عێراقی بە بڕیاری ژمارە (150)ی هەمان ساڵ ناونیشانی کرێکارانی کەرتی حکومی بۆ فەرمانبەر گۆڕی، بە ئامانجی سستکردنی کاری سەندیکایی و لێکترازاندنی توێژە جیاجیاکانی کرێکاران لە دەوڵەتی عێراقیدا. (ڕێکخراوی ئاشتی و ئازادی، 2017)
18) داواکاری گشتی کە دەبێت دەسەاڵتێکی فراوان و سەربەخۆی هەبێت لە بەرگریکردنی مافەکانی هاوواڵتییان، سەرەڕای کەمکردنەوەی دەسەاڵتەکانیان بەپێی ئەو یاسایەی کاری پێدەکەن، لەبری ئەوەی سەربە دەسەاڵتی دادوەری بن لە ڕووی کارگێڕییەوە، کەچی سەربە وەزارەتی دادن، ئەمەش ڕاستەوخۆ دەسەاڵتییان لە چاودێریکردن و لێپرسینەوەی حکومەت لە بەرامبەر پێشێلکارییەکان بەرتەسکدەکاتەوە.
19) لە دەستووری عێراقیدا ماددەی (2) بڕگە (1)دا حوکمە نەگۆڕەکانی ئایینی ئیسالم دەکاتە بنچینەی دانانی هەر یاسایەک کە پابەندبوونی هەرێمی کوردستانیش بۆ ئەم ماددەیە دەگرێتەوە. لە کۆمەڵگەیەکی فرە بیروباوەڕ و ئایینداً ئەمە بە پێشێلکردنی مافی پێکهاتە ئایینییەکانی تر دادەنرێت.

جێی ئاماژەیە لە کارکەوتنی پەرلەمان بۆ ماوەی دوو ساڵ لە (2017 -2015) پێشێلکردنێکی یاسایی گەورەبوو سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤ، چونکە پەرلەمان نوێنەری خەڵکە و لەکاروەستانی زۆرترین زیانی بە کارەکانی لێژنەکانی یاسایی، مافی مرۆڤ و کۆمەڵی مەدەنی گەیاند، بە تایبەت لە ساڵی (2015)دا خەریکی نووسینەوەی دەستوورێکی نوێ بوون بۆ هەرێمی کوردستان. وێڕای وەستانی پڕۆژە خزمەتگوزارییەکانی کۆمەڵگە، لەم نێوەندەشدا هاوواڵتییان زۆرترین زیانیان بەرکەوت. لە سەرووی هەموو ئەمانەوە لە ماوەی ساڵی (2014)ەوە تا نووسینی ئەم توێژینەوەیە کە مانگی ئاداری (2018)یە، حکومەتی عێراقی گەورەترین پێشێلکاری دەستووری بەرامبەر بە هاوواڵتییانی هەرێمی کوردستان ئەنجامداوە بە نەناردنی بودجەی هەرێم و بڕینی مووچەی هاوواڵتییان، چونکە لە هەر بارودۆخێکدا بێت

نابێت مافەکانی هاوواڵتییان بکرێنە قوربانی ململانێ و ناکۆکییە سیاسییەکان. لێرەوە جەختکردنەوە لەسەر توکمەترکردن و پراکتیزەکردنی یاساکان وەکو خۆیان پێویستییەکی گرنگە کە پێویستە حکومەتی هەرێمی کوردستان و دەسەاڵتی سیاسی بایەخی زیاتری پێبدەن، ملکەچی و پابەندبوونیش بە یاسا، دادپەروەری کۆمەاڵیەتی و پارێزراوی مافەکانی مرۆڤ دەستەبەردەکەن.

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە

لە کۆتاییدا ئەم توێژینەوەیە بەم دەرئەنجامانەی خوارەوە گەیشت:

1. یاسا بنەمایەکی گرنگ و بنچینەییە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی نێوان تاکەکان لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا. بۆیە وەك دەرئەنجامێك بۆ وەڵامدانەوەی داواکاری و پێداویستییەکانی خەڵك دانراون، نابێت وەك بابەتێکی ڕۆتینی کارپاییکردن مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت.
2. لە هەرێمی کوردستاندا یاساکان وەکو خۆیان جێبەجێ ناکرێن و کەموکورتی لە ڕێ و شوێنەکانی جێبەجێکردنی هەندێک لە یاساکان، پرسی پابەندبوون بە یاسای خستوتە گومانەوە.
3. دەسەڵاتی دادوەری و دادگاکان بە تەواوی سەربەخۆنین و لە ژێر کاریگەری دەسەڵاتی سیاسی و دەستتێوەردانی حزبیدان. بۆیە نەتوانراوە یەکسانی هەمووان لەبەردەم یاسادا جێبەجێ بکرێت، لە نەبوونی دادگایەکی دادپەروەریشدا مافەکانی مرۆڤ دەستەبەر و پارێزراو نابن.
4. ئەگەرچی بە یاسا دەسەڵاتەکانی یاسادانان، جێبەجێکردن و دادوەری جیاوازن، بەڵام لە واقیعی کرداریدا سنووری نێوانیان ڕوون نییە و تێکەڵاووی و دەستتێوەردان لە نێوانیاندا ڕوودەدات، ئەمەش ئاستی پابەند نەبوون بە یاساکان و سستی ڕۆڵی دادگا و داواکاری گشتی دەردەخات لە بەرامبەر بەهێزی دەسەڵاتی سیاسی.
5. ڕەتکردنەوە و پەسند نەکردنی ڕەشنووسی دەستووری ساڵی (2014) پێشێلکردنێکی یاساییە لە لایەن دەسەڵاتی یاسادانانەوە کە پەرلەمانی کوردستانە، لەبەرئەوەی خۆی دەستوورێک دەنووسێتەوە هەر خۆیشی ڕەتیدەکاتەوە.
6. هەروەکو (لۆک) لە تیۆرەکەیدا ئاماژەی بەوەکردووە کە حکومەت بەرهەمی ڕێککەوتنی هاوبەشی نێوان هاووڵاتییان و دەسەڵاتی سیاسییە هەروەها پابەندبوونی هاووڵاتییان بە یاسا پەیوەستە بە ئاستی ڕەزامەندبوونیان بەم دەسەڵاتە. لەمەوە بەو دەرئەنجامە دەگەین کە لە هەرێمی کوردستاندا دەسەڵاتی سیاسی فەرمانڕەوا هاووڵاتییان بە هاوبەشی خۆی دانانێت و لە دەستکەوتە نیشتمانییەکاندا بێبەرییان دەکات، لە ڕەوشێکی ئاواشدا هاووڵاتییان بەم دەسەڵاتە ڕەزامەندنابن، دواجار پابەند نەبوون بە یاسا و سەروەرنەبوونی دەبێتە حاڵەتێکی ئاسایی.

ڕاسپاردەکانی توێژینەوەکە

بە پێویستی دەزانین لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا ئەم ڕاسپاردانەی خوارەوە بخەینەڕوو:

- بەهۆی گرنگی یاسا لە ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی نێوان هاووڵاتییان، پێویستە یاسا بکرێتە بنەمای ژیان لە ئاستی بچووکترین یەکەی کۆمەڵگە کە خێزانە تا گەورەترین یەکە و پێکهاتە بونیادییەکانی تر.
- پێویستە هەر سێ دەسەڵاتی یاسادانان، جێبەجێکردن و دادوەری بە کردەوە لە ڕووی کارگێڕییەوە سەربەخۆبن و لە پێناو بەرژەوەندی کۆمەڵگە و ویستی گشتیدا کاربکەن.
- پێویستە یاسا بکرێتە خاڵی یەکلاکردنەوە و بڕیاردان، پشتبەستن و پابەندبوون بە یاسا لە هەر هەنگاوێکدا دەستەبەری دادپەروەری و یەکسانی کۆمەڵایەتی دەکەن، ئەمەش دەکرێت گوزارشتی ڕاستەقینەی سەروەری بێت بۆ یاسا.
- پێویستە یاساکان سەرچاوەی هێز و دەسەڵات بن و دەسەڵاتە گشتییەکان لە یاساوە سەرچاوەبگرن. لەسەر سەرۆکایەتی حکومەتی هەرێمی کوردستان پێویستە هۆشیارانەتر هەڵسوکەوت لەگەڵ بنەمای سەروەری یاسادا بکات و بەرپرسیارێتییە ئاکاری و یاساییەکانی خۆی بەرامبەر بە ویستی گشتی جێبەجێ بکات.
- پێویستە دەسەڵاتی یاسادانان وردبینانەتر یاساکان دابڕێژێت بۆ ئەوەی ئەگەری ڕوودانی کەمترین کەموکورتی لە کاتی جێبەجێکردنیاندا هەبێت.
- دۆزینەوەی ڕێگاچارەی یاسایی گونجاو بۆ قەیرانە سیاسی و ئابووریەکانی ئێستای هەرێمی کوردستان لەگەڵ حکومەتی ناوەند، پێویستییەکی هەنووکەیی گرنگە بۆ قۆناغی ئێستا، چونکە ئاڵۆزبوونی کێشە سیاسی و ئابووریەکان ژیانی کۆمەڵاتی بەرەو تێکچوون و دابڕان دەبات و بابەتی یاسا و پابەندبوون پێوەی کەمترین گرنگیپێدانی دەبێت.

References

Al-Aqaileh, Ziad (n.d). Terminology of law, Amman publisher and distributor.

Dunfee, Thomas W., Smith, N.Craig Ross and Ross Jr, William T. (1999). Social Contracts and Marketing Ethics, Journal of marketing, 63(3).

Al-Jiria, Star, (2012). Concept of law, taken from http:s// www.staralgeria.net/t1922-topic on 14th of March 2018.

Al-jazy, Hayl (2017). Definition of law: language and terminology, taken from http:s// www.mawdoo3.com

Kurdistan region government, The Ministry of Human Right, (2006). Human Rights Declaration, Karwan print, Erbil.

Locke , John, (2011). A letter concerning tolerance, ed: Ali, Abdulrezaq, Erbil Arass press and print. Erbil.

Locke, John, (1967). Tow Treatises of Government, ED: Peter, asle H., S.L.: Cambridge University Press.

Locke, John, (1977). The second treatise of government, ed: peardon, thomas p., s.l.: the library of arts.

Montesquieu, (1953). The spirit of law, ed: Zahitar, Adl, Cario, international commission for translation of human flags.

Marshall, Gordon, (1998). A Dictionary of Sociology (2eded.), New York: Oxford University Press.

Qrqur, Nabil, (2010). Human rights between western and Islamic conception, Al-Azaritta, new university House.

Submission the UN Universal periodic Review Eighth session of the UPR working Group of the Human Rights council, (2014). UPR October, IRAQ- Kurdistan Region.

The freedom of syndication and the reality of trade unions in Iraq and Kurdistan region, peace and freedom organization, (2017). Erbil.

The constitution of the public of Iraq, (2005).Baghdad, Iraqi representative council.

The draft of constitution of Kurdistan region- Iraq, (2009). Erbil, taken from http://www.krp.org/docs/draftconst Kurdish on 12th of January 2017.

United nation, the core international human rights treaties, (2016). Ed : Human rights office - United Nations Assistance Mission for Iraq.

قراءة لمصطلح القانون عند جون لوك -الواقع القانوني في إقليم كوردستان نموذجا

الاستاذة أسرين زرار قادر – الأستاذ المساعد د .سليم بطرس إلياس

الملخص

القانون مثل اعلى لأي سلطة حكومة او دولة قانونية .في المجتمعات المدنية و الديمقراطية يأتي القانون مقابل القوة و يلعب دورا اساسيا في حسم النزاعات .سيادة القانون يخضع الدولة و جميع مرافقها الاساسية لحكم القانون و في ضلالها تصبح العدالة طابع عمل و اسلوب ادارة النظام السياسي .عندما يصبح سيادة القانون و العدالة اسسا للسلطة، يصبح حقوق الانسان ضامن و محمي و قانوني .العقل اساس القانون، لذلك المفكر البريطاني) جون لوك (حاول ان يعيد تنظيم نظام الحكم بتنظيم سياسي جديد و اشار الى ذلك بوضوح في نظرية" العقد الاجتماعي "و التي اصبحت قاعدة للحكم القانوني في مجتمع مدني .يمكن هذه الاراء ل"لوك "اثرت على المفكر الفرنسي" فولتير "و الذي كان يعتقد بأن القانون نصيحة عقلية، في عالم خالي من العقل!

المفاهيم الاساسية :القانون، السلطة السياسية، العدالة الاجتماعية، حقوق الانسان، المساواة .

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 11 – 40
http://www.ijoks.com

Newşên Yekemîn Yên Kurd Li Elmanya: Destpêk

Avdo KARATAŞ [1]

Received: Dec 2, 2018 **Reviewed**: Dec 18, 2018 **Accepted**: Dec 22, 2018

First Kurdish Generations In Germany: Introduction

Abstract

The most neglected issue when examining the phenomenon of migration is the first generations issue. The first generations are, of course, the leading actors in migration trends. Despite playing an important role in the socialization of immigrants and the formation of the perception of immigrants, first generations have largely been neglected in migration research, and destination countries have typically been more interested in new generations.

When the Kurdish immigration phenomenon is objectively observed, it is clear that there is much waiting to be examined. In general, the first generation of Kurdish immigrants are neglected in the research. There are two "first generations" among Kurdish immigrants: "Worker first generation" and "refugee first generation." This makes the study of the first generation of Kurdish immigrants even more important. In order to draw attention to this neglected issue, a biographical survey was conducted with six immigrants from the first generation and interpreted under the category of "the worker and the refugee first generation." It sought to interpret four independent sections from the obtained data. This article was prepared as the first chapter and serves as the introduction for the first generations research. The purpose of this introduction is to establish a framework for the grading, concept, description, methods and theories about the first generation immigrants. The following three sections not included in this journal are about the following: "Problems of the first generation," "new phenomena occurring in the Kurdish family in the diaspora," and "the identities of the first generation."

Key words: Kurdish migration, First generation of Kurds in Germany, First generation workers, First generation politicians

Puxte

Di nav mijarên koçberiyê de ya herî tê îhmal kirin, mijara newşên yekemîn e. Her çiqas ev newş aktorên sereke yên koçberiyê, yên sosyalîzekirina newşên nu, runiştina îmaja koçberan û hwd. in, dîse jî di lêkolînan de pir tên îhmal kirin û dewletên koçgirt behtir ramana xwe diberdin ser newşên nu. Wekî mirov bi nerîneke objektîf li koçberên Kurd dinêre, peyt dike ku mijara koçberên Kurd bi tewahî li benda lêkolînkirinê ye. Bi gelemperî newşa yekemîn ya Kurd di koçberiyê de bi tewahî tê îhmal kirin. Anko li cem koçberên Kurd hem newşeke yekemîn ya karker hem jî yeke penaber heye, mijara newşên yekemîn wateyek pircure û muhîm e. Ji bona ku ev

[1] Ph.D Can., Freiburg University, Germany, E-mail: avdokaratas2@gmail.com,
ORCID NO : https://orcid.org/0000-0002-1854-2591

mijara hatî îhmalkirin, hinekî balê bikşîne, lêkolîneke biyografîk bi şeş kesên ji newşên yekemîn re hatiye kirin û di bin kategoriyên newşa yekemîn ya karker û ya penaber de hatiye şîrovekirin. Li ser wan daneyan hatiye plankirin ku çar mijarên sereke werin şîrovekirin. Ev nivîs wek mijara yekemîn hatiye amadekirin û destpêka mijara newşên yekemîn e. Armanca vê destpêkê ev e ku çarçoveyeke têbînî, têginî, pênasî, rêbaz û teorîkî ya mijara newşa yekemîn ya koçber rave bike. Xebata didoyê li ser mijara „Pirsgirekên newşên yekemîn“ e. Yan sisê li ser „Nûrudanên malbata kurd ya diyasporayê“ ye û ya çarê li ser „Nasnameya newşên yekemîn“ e.

Têgînên sereke: Koçberiya Kurdan, newşên yekemîn yên Kurdan li Elmanya, newşa yekemîn ya karker, newva yekemîn ya penaber

Recommended citation:
Karataş, A. (2019). Newşên Yekemîn Yên Kurd Li Elmanya: Destpêk. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 11 – 40 DOI: **10.21600/ijoks.516471**

Destpêk

Di dîroka gelê Kurd de kêm fenomen hene ku qasî koçberiyê bandora xwe gihandine demê me. Bi gelemperî bûyerên di dîrokê de ru dayî, bi peleke koçeriyê bidawî hatiye. Îro bi dehan enklav û civatên Kurd ji Asyaya Navîn, heta Ewrupa ji Japonya heta Amerîqa, ji Sibirya heta Avustiralya li cureyên deverên cîhane hene û ev enkilav bi gelemperî di encama *koçberiya neîradî* de hatine avakirin. Ji bona vê yekê îro nezîkî nivê hijmara Kurdan ne di welatê xwe de jiyan dikin (bnr. Kizilhan 2013). Wekî guftûgoyek li ser formasyona civakên Kurd were kirin, mijara koçberiyê mijarek sereke ye. Ev çiqas fenomenek mezin ya Kurdan jî be, eleqeya lêkolîna vê mijarê jî wulkasî kêm e. Anko lêkolînên zanyarî li ser vê mijarê kêm in, hem mijar naye naskirin, hem jî mirov nikare derheqê vê mijarê de agahiyên bibawer hilbigre û şîrove bike. Gelo çima ev mijara gir û muhîm bala zanyaran nakişêne?

Her çiqas Kurd bi gelemperî kêm dibin mijara lêkolînan, mijara newş(ên) yekemîn hê kemtir tê dîtin. Xemsariya li ser mijara newşên yekemîn yên koçber pirsek gelemperî ye û ne tenê di nav koçberên Kurd de lê di yên gelên din jî tê îhmalkirin. Lê belê ev xemsariya dijî newşa yekemîn de, di nivê salên 1980yî de kêm bû. Sedema vê alaka nu jî ev bû, anko ev kes pîr (jin) û kal (mêr) bûn û alaka sektorên ciharam (mala pîrûkalan) û xwelêxweyîkirinê girtin ser xwe (Spohn 2002: 46). Ev kes bûne kiryarên (muşterî) van saziyan. Ji bona xweyîkirin û lêmeyzandina wan mirovan alaqayek lêkolînê li ser wan rû da. Dîse jî agahiyên zanyarî bi gelemperî li ser newşên yekemîn kêm in û li ser yên Kurd wek tune ne.

Di koçberiya Elmanya de di mijara giyanî de lêkolîneke rêber ji aliyê Prof. Kizilhan ve di sala 1995´de hatiye çapkirin. Ev xebat bi bingeh û bergeha xwe ve di zimanê Elmanî de wek xebata yekemîn û tenêmîn ya li ser mijara pirsgirekên giyanî yên koçberên Kurd de ye. Xebata Kizilhan jî li ser pirsgirekên gelemperî yên koçberên Kurd e û bi taybetî ne li ser newşên yekemîn e. Ji bilî vê lêkolînê jî, tuye ku bi taybetî li ser pirsgirekên newşên yekemîn yên Kurd dirawestin, tune ne. Ev mijar vê di xebata li ser „*Pirsgirekên Newşên Yekemîn*“ de bi berfireh were şîrovekirin. Her çiqas mirov bi

bingiha teorî û lîteratur hewl bide jî, anko lêkolîn pir kêm in, mirov nikare çarçoveyeke têgihiştbar li ser newşên yekemîn derxê holê.

Hêjayê gotinê ye ku newşa yekemîn ji aliyekî ve wek aktorên sereke yên koçberiya Kurd û hilgirdanên çand, ziman û dîroka Kurd ya nujên in û ji aliyekî din ve mîsogeriya nasnameya Kurd li cem newşên nu ne. Lê belê taybetmendiyên newşa yekemîn bi gelemerî wek nerenî tên dîtin. Anko ev newş bandorê li newşên nu dike, pergala sereke hewl dide ku wan ji bona „biryardana takekesî ya jiyancîhanî" ji newşa nu dur bixe. Anko kesên pîrûkal ji bona masrafa xwelîxweyîkirina wan wek „pirsgirek" tên dîtin, bi gelemperî di raya giştî de naye dîtin.

Ev newş bi wan teybetmendiyên xwe, xwe ji newşên din cuda dike û pewist e ku ev newş bi her alî ve were lêkolînkirin.

Li Elmanya du komên newşên yekemîn yên Kurd hene. Ev herdu komên newşan hem di dem, rewş, sedem û armancên cuda cuda de hatine, hem jî bi armancên cuda li Elmanya mane. Ji bona vê yekê pewist e, ji hev werin cudakirin. Yek jê koma newşa yekemîn ya bi Tirkan re ji sala 1961´î û vir de ji bona kar û ya duyemîn ya bi gelemperî di salên 1980´î de ji bona *parastina siyasî* hatine Elmanyayê ye. Di vê xebatê de koma yekemîn wek *newşa yekemîn ya karker* û ya duyemîn wek *newşa yekemîn ya penaber* hatine pênaskirin. Hijmara yên karker di salên 1990´an de rawestiha ye, lê belê hijmar û rêjeya yên penaber herî diçê zêde dibe. Anko îstatîstikên taybet tune ne, mirov nikare ne li ser hijmara wan, ne jî li ser sedemên koçberiyan wan agahiyên rast bigre. Pirsên wek; gelo koçberên Kurd yên siyasî an jî yên karker zêdetir in, hijmar û rêjeya Kurdên ji parçeyên Kurdistanê çiqas in, çiqas bûne hemwelatiyê Elman, çiqas wegerihana û hwd. nikarin bi îstatîstikên bibawer werin analîz kirin.

Tişta mirov zane ev e ku di serî de, bilî koçberên elît yên ji bona karên dîplomasî û xwendina bilind hatîn, heta salên 1960´yan koma herî mezin ji Kurdistana Başur bûn, bi peyama karkeran di navbera Elmanya û Tirkî de hijmara koçberên karker ji Kurdistana Bakur û Tirkiyê zêde bûn û bi salên 1990´î ve hijmara Kurdên penaber ji Kurdistana Bakur û bi şerê Îraqê re bi sala 2003´an ve hijmara Kurdên penaber yên Kurdistana Başur, di salên 2014´an re û bi gelemperî bi rudana DAIŞê re hijmara Kurdên penaber yên Rojava û Başur zêde bûn. Di wan cureyên koçberiyê de hijmara mirovên ciwan her demî behtir bû. Li gora rêzê her yek ji wan pêlên koçberiyê newşa xwe ya yekemîn ava dike. Wekî mirov wan pêlên koçberiyê caxvdêr dike, kare peyt bike ku newşa yekemîn ya bi rêya kar ya piştî sala 1961´î hatî û ya siyasî ya piştî 1985´î de hatî bi *çendahî* (Qualifizierung) û *çawahiya* (Quantifizierung) xwe ve ji yên din behtir û bi heztir in.

Salên 1990´an, di koçberiya Kurd de demek pewist e. Ev dem di gelek xalan de ji bona mijara koçberiya Kurd, muhîm e. Xala yekemîn ev e ku di mijara newş de „guhertinek" derketiyê holê. Xala duyemîn jî ev e ku „diyasporaya modern ya Kurdan" di jîhanê de cihê xwe girt. Ev newşa di vî demî de di warê koçberiya neîradî de hatî Ewrupa, diyaspora Kurd ya modern afirand (bnr. Karatas 2018).

Ev neweş ne ji komên hurik yên rewşenbîran, xwendewanan an jî karzasan pêk dihat, bi gelemperiya xwe mirovên jî çina bin û hinek jî ji ya navîn bûn. Çiqas dîroka koçberiya Kurd pir kevin jî be, bi wateyek modern, diyasporaya Kurd di vê demê de ji diyaspora rewşenbîrên Kurd burî û xwe bi kutleyên mezin yên polîtîk ve da naskirin û cîhan bi diyaspora Kurd hesiya. Ji bona vê yekê ji vî demî ve koçberiya Kurd gelemperî bi ramana siyasî tê dîtin û lêkolînkirin (bnr. Ammann 1997, 2001; Skubsch 2002; Eliassie 2012; Khayati 2009; Baser 2013; Alinia 2004, 2007; Bredtmann 2011). Ji bona vê yeke ev newş, ji hemu newşên din yên Kurd behtir hatine çavdêr[2] kirin.

Elmanya di diyaspora Kurd de cihekî taybet digre. Îro civata Kurd li Elmanya ji milyonekî zêdetir e. Wekî mirov li vê civatê û nivîsên li ser wan dinêre, dibîne ku pirsgirekên vê civatê yên çandî, civakî, malbatî, newşî, siyasî û hwd. hemu li benda çareserkirine ne. Herî dema dibûre, mirov pîrûkal dibin û newşên nu têne dinê û mezin dibin. Bi vî alî pirsgirekên wan mirovan jî gir, kur û zehmet dibin û wusa xwiyadike ku tu hewldanên ji bona pêşeroja wan mirovan yên ku xwe li wan bikin xweyî, tune ne.

Peyva *newşên koçber* (Migrantengeneration) di lêkolînan de têgineyeke ne bêpirsgirek e. Di heman warî de cudakirina newşan jî pirsgirekek din e. Ev pirsgirek, weke li jêr were guftûkirin, di serî de ji pênasî û kategorîzekirina civaka koçgirt tê. Ji bona vê yekê pewist e ku ev têgîn werin pênaskirin. Têgîna *newşa yekemîn ya koçber* hemen hemen di literatura Elman de ji erdê rabuye, lê belê ji aliyê saziyên fermî ve tê bikaranîn û di cureyekî balkeş de tê pênaskirin. Lê belê ev têgîn ji bona şîroveya Kurdan pir giring e û pewist e were pênaskirin. Pênasî heman demî ji bona pênasiyên newşên din jî pewist e.

Civata Kurd li Elmanya ji bilî çalakiyên siyasî pir li ber çavan, yanî di nava *nêvenga raya giştî* (Öffentlichkeitsbereichen) de xwiya nake. Civata Kurd xwe li derveyî „*cihên dîtbariyê*“[3] digrin. Ne mizgefta ava dikin ku guftûgoyan li ser *îslamîkirina Ewrupa* begrin ser xwe, ne jî bi ala neteweyî derdikevin kolanan ku guftûgoyên *civatên paralel* derxin holê. Di raya giştî de berberiya çanda Elmanî nakin û sererkiya Elman nasdikin: Li gora gelemperiyê Kurdên koçber, Elmanya dewleta Elmana ye (bnr. Karataş 2018).

Ji bona ku rewşa newşa yekemîn ya karker û ya penaber bi nezikî werin guftûgo kirin, bi sê jîn û sê mêran re şeş *xebatên biyografîk* hatine kirin. Nîvê van mirovan ji *newşa yekemîn ya karker* in û nîvê din jî ji ya *penaber* in. Armanca vê xebatê ev e ku ev mijara her demî ser guhan re hatiyê avetin û jibîrkirin, di nav derdora rêbazên zanyarî de were şiyarkirin, pêwendî li ser van newşan were danîn,

[2] Nivîskarê vê gotarê dijî kurtkirina peyvên kurdî de ye. Pir nivîskar gelek peyvan li gora bilêvkirina (Artikulation) dinivîsin. Wek mînak; roj wek „ro“, çaxv wek „çav“, mirhov wek „mirov“ û hwd. Lê belê wekî kovar bilevkirina peyvan wek rêz deyne, nivîskar bêgav dimêne, li gora rêza kovarê here. Ji bona vê yekê di vê gotarê de hinek peyv ne li gora nivîskar, lê li gora rêzên kovarê hatine nivîsandin.

[3] Cihên dîtbariyê di vê xebatê de wek rewşeke raya giştî hatiye pênaskirin. Nêvenga civakî ya civakên pêşketî ya bi gelemperî ji çanda netewî dur e, pirçandî û cihê jiyancîhandî ye, wek cihên dîtbariyê hatiye pênaskirin. Ev nêveng bi gelemperî cihê xeritaniyê (Konsum) ye.

rewşa wan di raya giştî de were guftûgokirin û pêwendiyek ji bona pirsgirekên wan were danîn û çareserî ji bona pirsgirekên wan werin xwestin.

Di destpêkê de li ser wan daneyên biyografîk çar xebat hatine plankirin ku çarçoveya jiyancîhana wan mirovan ya aktuel bi avayekî zanyarî bidin xwiyakirin. Ev nivîs wek xebata yekemîn hatiye amadekirin. Xebata didoyê li ser „*Pirsgirekên newşên yekemîn*“ e. Xebata sisê li ser „*Nûrudanên malbata kurd ya diyasporayê*“ ye. Ya çarê li ser „*Nasnameya newşên yekemîn*“ e.

Pewistiya lêkolînên li ser newşên yekemîn ev e ku bêyî newşên yekemîn newin têgihiştin, ne pêkan e ku rewşa Kurdan li diyaspora were şîrovekirin. Koçberiyê mijara newş ji bona civatên Kurd bi aveyekî eşkere derxistiye holê. Lê belê anko mijara newş di civatên Kurdan de nehatiye guftûgokirin, pirsgirekên pênasî, kategorî, jihevcudabûn û hwd. yên mijara newş hê li benda guftûgokirine ne. Koçberiya Kurd taybetmendiyên xwe hene û pewist e ku di nav taybetmendiya şert û mercên xwe de were lêkolîn û şîrovekirin.

Çarçoveya Rêbaz û Teoriyê

Daneyên di her çar xebatên de werin şîrovekirin, xwe li ser bingiha daneyên xebata şeş biyografiyan digre. Lê belê ji sala 2003´yan ve dane li ser civata Kurd li Elmanya bi rêbazên hevpeywîn, xebatên biyografîk û çaxwdêrî li gora rêbazek sîstematîk tên tomarkirin û li gora mijarên cure tên kategorikirin û arşîvkirin. Ev daneyên mijarên cure cure bi gelemperî di bin azineyên „*Lêkolîna Civakî Ya Kualîtatîf*“ (Qualitative Sozialforschung) ya Mayring (1990) û „*Hevpeywîna Naratîf*“ (Narratîve Interview) ya Bernart & Krapp (2005) de tên tomarkirin û arşîvkirin.

Her mijara tê lêkolînkirin, di kategoriyekî de li gora kodan (Kodierung) (Mayrings 2015: 103) tên qeydkirin[4]. Her koda di daneyên xwe de têr bibe (Sättigung), wek mijarek bi serê xwe tê şîrovekirin û amadekirin. Daneyên ji bona xebatekî tên şîrovekirin, bi gelemperî li gora „*Şîrovekirina Naverokê Ya Kualîtatîf*“ (Qualitative Inhaltsanalyse) (bnr. Mayring 2015) tên kirin.

Ev daneyên di her çar xebatan de werin bikar anîn, bi gelemperî ji wan şeş biyografiyên li jêr hatine tomarkirin.

Nav	Zayend	Temen	Sedema	Sala	Welat	Hijmara	Hijmara	Revşa

[4] Kodkirin rêbazeke şîrovekirina daneyên hatine tomarkirine. Ev rêbaz di lêkolînên nêvengî yên çandî û civakî de beşek ya rêbaza lêkolîna zanyariyên civakî ye. Daneyên wek tekst, wêne, têbinî, amurên sembolîk li gora pirsa lêkolînê tên şîrovekirin. Bi vî alî girîftiya daneyan tê kêmkirin. Mirov kare daneyên her mijarê wek komekî li ber çavên xwe hebe û wekî pewist be, her kodekî bi binkodan hurtir bike. Di pevajoya lêkolînê de her dane li cem koda xwe tê nîşankirin û wekî daneyan xwe dubarekirin, tê wê wateye ku têrbûn (Sättigung) çebuye. Di rêze de mirov karê her pirsê wek kodekî bikar bêne û bersivên xwe bi vê pirsê ve girêdidin, li cem vê kode lîste bike.

			Hatinê	**Koçberiyê**		**zarokan**	**Neviyan**	**karûber ya Niha**
Ibrahim	Mêr	1950	Kar	1979	Maraş	5	9	Teqawît
Leyla	Jin	1949	Kar	1971	Maraş	8	18	Teqewît
Hasan	mêr	1955	Kar	1972	Semsur	7	13	Teqawît
Mence	Jin	1969	Penaberî	1990	Merdin	11	5	Mal
Ali	mêr	1968	Penaberî	1989	Dersim	3	1	Dikan
Memet	mêr	1972	Penaberî	1991	Şirnak	6	9	Doner

Şema: Mirovên biyografiya wan hatiye amadekirin[5]:

Ev kes hemu ji Kurdistana Bakur an ji Tirkiyê hatine. Newşê karker newşa çarê, newşa penaber newşa sêyê mezin dike. Kes ji wan bi dêûbavên xwe re nehatine û dêûbavên xwe neanîne. Ev kes hemu li kantona Baden-Württenberg dijin. Di pêjirandina kesên agahdar de ne ol, zarava an îdeolojî, lê herem û giyan wek krîter hatine dîtin. Bi rastî ev kemasiyeke lêkolînê ye, lê belê anko xebatên biyografîk pir dem û cih dixwazin, nê pêkan e ku bi gelek mirovan re werin kirin. Xebat vê kêmasiyê li ber çav digre û ji bona vê yekê tu îddiaya xebatê ya „gelemperîkirina vegotinan“ tune ye. Armanç ev e, vê mijarê ji bona lêkolînên pêşerojê nujen bike.

Teoriyên Li Ser Newşa Yekemîn Ya Koçber

Di mijara zanyarî de “gotinên bibawer” di warê rêbaziyê de tên gotin. Her rêbaz xweyî têgîniyên xwe ne. Lê belê pewist e, were gotin ku her têbînî, pênasiyek e û her pênasiya zanyarî, civakî, siyasî bi “ramana sereke” ya pergala civakê tê afirandin. Yê pênas dike, xweyî hêz e. Yanî ne zanyarî ne rêbaz ne jî têbinî nikarin bê binyadên hikumdariyê bibin yên sereke. Ji bona vê yekê pewist e, her demî zanyarî, rêbaz û têginî di serî de di bêjinga “perspektiva rexneyî” re werin şîrove kirin. Di serde jî pewist e ku rêbaz û têgineyên ji aliyê elîtên civakê ve wek „kevin“, „nerast“ an jî „bêbawer“ werin dîtin, behtir balê bikşênin ser xwe û werin şîrovekirin.

Mirov kare di vî warî de li Elmanya du helwestbazan (Ansatz) wek mînak bide. Ev herdu helwestbaz li ser û li gora rewşa koçberên biyanî hatibûn afirandin. Ev herdu helwestbaz, di bingiha xwe de koçberan wek kutleyek yanî bi ramana kollektîf dikirin mijarên xwe û hem rê li întegrasyona wan hem jî rê ji bona civakeke pirçandî (Multikulturalität) vedikirin. Lê belê îro ev helwestbaz û helwestbazên din, yên ku rê li civakeke pirçandi vedikin, wek „kevin“ û „ne li gora civaka Elmanya“ tên nirxandin û di warê zanyarî de tên „bêqîmet“ kirin. Yek ji wan „têzê întegrasyona navîn“ (Binnenintegrationthese) ya Elwert (1982) e û ya din „koloniya etnîkî“ (ethnische Kolonie) ya Heckmann (1992) e. Li gora „têzê întegrasyona navîn“ ya Elwert pewist e, koçber di serî de di nav hev de pergaleke alîkariyê

[5] Hêjayê gotinê ye ku xebat bi wan biyografiyan re berdewam e. Ji bona guftûgoyên newşî pir dane hatine tomarkirin.

deynin, ji hev re bibin alîkar ku karibin xwe entegreyî civaka mezin bikin. Bi vî alî koçber wê nasnameyek saxlam hebîn û di entegrasyonê de xwe wunda nakin, wê zanebûnên pewist yên li ser civaka mezin di serî de di nav hevde bigrin û saziyên xwe ava bikin ku wê kutleyê entegreyê civaka mezin bikin. Helwestbaza „koloniya ethnikî" ya Heckmann jî dibêje ku koçber di serî de di nav hevde bin, wê baleke bingehîn bidin ku koçber takekesiya xwe ava bikin û bi takekesîya xwe di nav civata xwe de nezîkî civaka mezin bibin (Heckmann 1992: 96-97). Li gora Heckmann, wekî koçber di serî de wek kutleyek werin dîtin, wê peywirên giring bênin cih, wek alîkariya xwe bi xwe di saziyan de ava bikin, takekesiya xwe xurt bikin û xwestinên xwe bênin zimên. Pewist e were gotin ku Heckmann têgîna „kolonî" ji ya „getto" cuda dike û ji dêla „getto", „kolonî" bikar têne[6]. Ev herdu helwestbaz ji bona entegrasyoneke kollektîf, ji bona pêşîtgirtina „şoka çandî" û „marjînalîzasyon", avakirina nasnameyeke saxlam xweyî „gotinên saxlam" bû. Lê belê ev helwestbaz di akademiyê de hatin „bêqîmet" kirin û rê ji bona rêbazên takekesî, wek ya Esser (2004), wekirin. Rêbazên takekesî koçberan wek „kes" dibîne û wan bi serê xwe têxe bin peywira entegrasyonê de.

Newşa yekemîn di destpêka lêkolînên li ser koçberan de di mijara entegrasyonê de wek mijarek sereke dihat dîtin. Di destpêka sedsala 20´an de bi gelemperî li Dewletên Yekbûyî Yên Ameriqa (DYA) teoriyên entegrasyon û asîmîlasyonê hatine afirandin (bnr. Kurthen 2002). Balkeşiya van teoriyan ev bû ku bi tewahî Modelên-Pirnewşî (Drei-Generationen-Cyclus an Mehr-Generationen-Model) bûn (bnr. Aumüller 2010; Grote 2011). Bi van teoriyan dihat „hêvîkirin" ku bi guhertina newşan re, newşên nu girêdaniya çand, civak û hevgirtina bi pêşrayên (bavûkal) xwe jibîr bikin û bibin wek mirovên civaka koçgirt yanî ya Amerîka. Hêvî ev bû ku cudatiya koçber û mirovên civaka mezin (WASP) ji holê rabe (Akkulturasyon) (bnr. Firat 2003; Beaud & Noiriel 2003). Vê baweriyê heta demekê nezîk jî, teoriyên koçberiyê bandor kirin. Lê belê di demên nu de tê dîtin ku ev hêviya wan teoriyan ya wek dihat xwestin, naye cih. Mirov kare vê mijarê bi gotûbêjên cuda binirxêne, lê belê sedema vê encamê ya mezin ev e ku jihevcudabûna newşan, wekî teorîzanan ji xwe re hêvî dikirin, nehat cih.

Anko rewşa newşê yekemîn têde û sedemên gelek pirsgirekên wan, mijara ne-entegrebûna wan e, pewist e li vir qala mijara têkiliya entegrasyon, marjînalîzasyon û newşa yekemîn were kirin. Di dîroka teoriyên koçberiyê de têkiliyek wusa cara yekemîn ji aliyê dibistana şîkako (Chicaco Schule) ve hatiye kirin (bnr. Alba & Nee 2004). Armanca wan zanyaran, di serî de ya Ezra Park, ev bû ku teoriyekî ji bona asîmîlasyona koçber, koleyên berê, runîştiyên otokton û mirovên sipî bi hevre biafirênin. Hêjayê gotinê ye ku ev mijar taybetiya civaka Amerîka Bakur bû. Gelekî bi navê Emerîqiyan nebû, lê dewletek hebû û ji bona vê yekê elîtên wê derê wusa didîtin ku ev civakên cure cure di nav hev de werin bişavtin (asîmîle kirin). Amerîka Bakur dewleteke bi koçê hatibû afirandin û

[6] Li gora Heckmann (1992: 97) kolonie têginiyeke lêkolîna koçberî ya berê ye. Wekî komek mirov koçî welatekî din bikin, xwe li vî welatî li dewerên cure û ne li derekî tenê bi tewahî bicih bikin, nasnama xwe biparêzin û saziyên xwe ava bikin, jê re *kolonî* dihat gotin. *Community* an *civaka ethnikî* di heman wateyê de ne.

bi vê karaktera xwe ji Elmanya cuda ye[7]. Têgihiştina wan zanyarên li ser mantikek pir hesanî dirunişt, her newşa nu ya ji gel, civak û olên cuda wê bi heman konteksî were perwerdekirin û bi vî şeklî wê xwe hinekî ji yên kevin cuda bikin û piştî sê-çar newşan hemu wê bibin wekhev yanî bi nasnameyekî, çandeyekî, bi girêdan û hesibandina civakekî werin bişavtin û wê yekîtiyek ru bide. Hêvî ev bû ku bi vî alî nijadperestiya mirovên sipî di nav civakê de kêm bibe. Ji vê modelê re „race relation cycle" („çerxa têkiliyên nijdî") tê gotin (Aumüller 2009). Li gora Park û endamên din yên dibistana şîkako ev pêvajo, pêvajoyek mecbûrî bû û di dawî de ev mirovên cuda cuda wê di nav hev de werin bişavtin û ji vê rewşe re Melting-Pot (kaseya salateyê) dihat gotin. Yanî „hemu cureyên sebzeyên salateyê wê di nav hevde werin tevilhevkirin" û civakek nu ru bide. Wek hatî gotin, ji destpêka sedsala 20an heta salên 1960an dihat bawerkirin ku pêşditinên teoriya dibistana şîkako werin cih, lê belê ji salên 1960î ve tê guftûgokirin ku meltîng-pot, wek teorî dibîne, nehatiye cih. Çima? Bersivên vê pirsê cure cure ne û yek ji wan jî mijara „qutbûna newşan" yanî mijara jihevcudabûna wan e. Pêşdîtinên melting-pot nehatin cih, anko newş ji hev qutnebûn û jihevqutbûn an nejihevqutbûna newşan, mijarek newşa ye (bnr. Kehrer 1959; Mead 1974; Leonard 1984; Engels 1984). Mijara newşan heman demî guhertina rewşa jiyana civakî û binyada malbatê dipêjirêne. Ya muhîm malbat e û malbat bi binyadên xwe têkiliyên newşan verast (Regulieren) dike. Ev xal e ku wateya malbata Kurd di diyasporayê de bi rolên wê ve dide xwiyakirin û xwe di rewşên nu de ji nu ve avadike û belav nabe. Ev mijar vê di xebata li ser „Nurudanên malbata Kurd li diyaspora" were guftûgokirin.

Di mijara koçberiyê de hem ji aliyê entegrasyonê, hem ji aliyê pirsgirekên takekesî, civakî, nasnameyî, dijmintiya biyaniyan hem jî li cem newşan di warê marjînalîzasyonê de mijarek muhîm e. anko di nav civata Kurd ya Elmanyayê de ev fenomen heye û zedê dibe, pewist e li vir were guftûgo û şîrovekirin.

Ezra Park marjînalîzebûn wek, kesê ku posîzyona wî di keviya civakê an çinekî de be, pênaskiriye (Endruweit & Trommsdorff 1989: 413). Ev mirov jiyana xwe di navbera du civat, kom, çîn an civatan de dideynin. Di vir de mirov entegreyî yekî ji herduka jî nabe. Wekî mirov li gora pênasiya marjînalîzasyon here, her kes, tişt, rewş an kom yên ne „normal" wek marjînal tên dîtin. Ji bona vê yeke gel, civat an komên wek Çîngene, koçber, homoseksuel, alkolîk, dîn, mirovên hêjar, kesên di jêrçandan de û hwd. wek marjînal tên dîtin (Endruweit & Trommsdorff 1989: 415). Kesên marjînal bi gelemperî di çîneya herî nimz de ne, her demî rastî demxekirin, şitîgma, diskriminalî û îsolizasyonê tên.

Mijara margînalîzasyon mijara „keviyê" ye (Dorsch 1970: 258) û di warê koçberiyê de bi gelemperî wek; „têkiliyên nebiserketî yên di navbera kesên koçber û civaka mezin ya ku koçber di gettoyên xwe de digre" tê pênaskirin (Endruweit & Trommsdorff 1989: 414). Li gora Esser (2004: 46)

[7] Hêjayê gotinê ye ku teoriya dibistana şîkako hêjî li Elmanya bala zanyaran dikişêne. Ji bona vê wek mînak bnr. Aumüller (2009).

marjînalîzasyon ev e, wekî yekî koçber ne di civaka mezin, ne jî di civata xwe bi xwe de cih bigre û ji herdu civaka dur bikeve, ye. Yanî wekî „entegrasyona civakî tune be“, marjînalîzasyon heye. Di warê takekesî de jî; ji yên di nêvenga marjînalîzasyonê de jiyan dike, mirovê marjînal tê gotin (Endruweit & Trommsdorff 1989: 413). Kesên marjînal bi gelemperi bi biyanîbûn (Entfremdung), hîssê nirxên nimz (Minderwertigkeitgefühl), xwewundakirin (Desorientierung) û cihgirtinê cuda (Statusinkonsistenz) ve tên giredan. Marjînalîzasyon bi gelemperî di warê sitresa akkulturasyonê (Akkulturationsstress) de derdikeve. Yanî wekî yekî koçber hem ji çanda xwe durbikeve (biyanîbûn ru bide) hem jî nikaribe şertûmercên civaka mezin benê cih, dikeve nav sitresê de û ev jî vî marjînalîze dike. Li gorî teorî û xwestinên civaka mezin, entegrasyon karê takekesan e (bnr. Esser 2004) û şertê yekemîn ji bona entegrasyonê jî, avakirina takekesî ye. Lê belê heman demî wekî takekes ne di civata xwe de ne jî di civaka mezin de cihbigre, marjînalîze dibe. Ev pirsgirek ya herî girîftî ya pergala civakên koçber (Einwanderunggesellschaft) e. Anko rêbazên ku vê rewşê têne zimên, ji nav zanyarî de durxistine û rêbazên li ser rola takekes dirawestin, bersiva vê rewşa girîftî nadin, mijar bi gelemperî tê nedîtin. Newşê yekemîn bi tewahiya rewşa xwe ve, dikeve nav wan pênasiyan de û mijara marjînalîzasyon beşek pirsgirekên wan yên takekesî ye, ê belê marjînalîzasyon wek beşek pirsgireka çandî behtir li cem newşên duyemîn heye.

Pênasiya Newşa Yekemîn Yên Koçber

Wek hatî gotin, îro, bi kategoriyeke fereh, du cureyên newşên yekemîn yên koçberên Kurd li Elmanya hene[8]. Ev, newşa yekemîn ya karker û ya penaber e. Her yek ji wan newşan xweyî taybetiyên xwe ne. Newşa yekemîn ya karker hêdî hêdî ji vê cîhanê bar dike, lê ya penaber hê bi serxwe ye û hingî diçe zêde dibe. Berî ku mirov li ser wan herdu cureyên newşên yekemîn rawest e, pewist e, pênasî û çarçoveyeke gelemperî ya newşa yekemîn lidarbixe.

Di vê nivîsê de newşa yekemîn wek; *mirovên li ser bingiha genaolojî yên wek dêûbav an bi malbata xwe re koç kirîn, an piştre gihayîn malbata xwe an jî piştre malbata xwe anîne cem xwe,* hatiye pênaskirin. Yanî newşa yekemîn ev kesên xweyî newşên din in (bnr. Karatas 2018). Yanî newşa yekemîn ya koçber ji wan mirovan pêk tê, yên an bi serê xwe an jî wek dêûbav cara yekemîn koç kirine. Ev pênasî li gora malbata Kurd ya koçberiyê û ne li gora civaka Elman hatiye pêjirandin. Zarokên vê newşê wek *newşa duyemîn* hatine pênaskirin. Hinek zarokên wan li welêt, hinek jî li Elmanya hatine dinê. Ev herdu jî wek newşa duyemîn tên pênaskirin. Lê belê anko ev herdu kom ji hev cuda ne, pewist, cudatiya wan di pênasiyê de were dîtin. Di vê xebatê de ji wan kesên li Elmanya hatine dinê re, wek *newşa duyemîn ya xweru* û yên li welêt hatine dinê, wek *newşa duyemîn ya duçandî* hatine pênaskirin. Neviyên newşa yekemîn wek *newşa siyemîn*, nevîçirkên newşa yekemîn wek *newşa çaremîn* hatine dîtin. Hêjayê gotinê ye ku hem kategoriyek hem jî pênasiyek wusa gelek

[8] Ji bona pênasî û karakterên newşê û cudatiya newş û hevgirtina newşan (Generativität) bnr. Karatas (2018)

pirsan bi xwe re têne, lê belê li vê derê wê li ser wan pirsgirekan newe rawestin[9]. Lê belê bi gelemperî mirov kare bêje ku avakirina newşan (generation building) wek newşa yekemîn ya karker û penber runiştiye. Hêjayê gotinê ye ku tu îddiaya van kategoriyan ya wek „yên herî rast" tune ye. Ev kategorî hatine danîn û newş bi vî alî ji hev hatine cudakirin ku rewş, cih û rola newşên yekemîn bi hesanî were têgihiştin. Lê belê hejayê gotinê ye ku mijara klasîfîzekirina newşan (age grading) di nav civaka Kurd de ne runiştî ye (bnr. Karatas 2018: 158).

Newşa yekemîn ya koçber ji wan kesan pêk tê yên ku cara yekemîn koç kirine. Ev pênasî gelek caran alîkariyeke mezin ji bona koçberên yekemîn nade. Sedemek ev e ku newşa duyemîn hem *pirçandî*[10] (yên li welatên koçdan hatine dinê) hem jî *xweru* (zarokên li welatê koçgirt hatine dinê) ye. Yanî ne tenê hinek dêûbavan serpêhatiya koçberî û hînbûna welatê xwe jiyan kirine, hinek zarokên wan jî heman rewş jiyan kirine. Sedemeke din jî ev e ku bi gelemperî li Elmanya newşa koçber ya yekemîn kesên wek „*koçberên mehvan*" yên piştî sala 1961´î hatine Elmanya, tê têgihiştin (Schroeder 2003: 24). Sedema din jî ev e ku êdî newşa çaremîn li Elmanya mezin dibe û –wek hatî gotin – civaka Elman pêwendiyê xwe zêdetir diberde ser newşên nu û li ser newşa yekemîn ne raweste.

Wekî mirov dinerê, dibîne ku yekitiyek ji bona krîtera pênasiya newşa yekemîn tune ye. Kriterek ji wan „cihê rojbûnê" ye. Li gora vê pênasiye kesên ne li Elmanya hatine dine, wek newşa yekemîn tên kategorîzekirin. Di vê pênsiyê de herdemî zarokên bi dêûbavên xwe re hatîn, dibin pirsgirek. Wek li jor hatî gotin, newşa yekemîn yên wek dêûbav cara yekemîn koç kirine, zarokên xwe bi xwe re anîn. Ev kes di lîteraturê de bi gelemperî wek „*newşa navber*", zarokên li Elmanya hatine dinê wek „*newşa duyemîn û ya siyemîn*" tên pênaskirin (Schroeder 2003: 24). Kritereke din ya pênasiyê jî ev e ku mijara genalojî wek bingeh dibîne. Li gora vê pênasiyê dêûbavên cara yekemîn koçkirîn, *newşa yekemîn*, zarokên wan *newşa duyemîn* in (bnr. Lajios 1991). Ev krîter di vê xebatê de hatiye pêjirandin.

Krîtereke din ya pênasiya newşa yekemîn, krîtera „serpêhatiyê" ye. Li gora vê pênasiyê „kesên bi serpêhatiya koçberiyê" û „kesên bêserpêhatiya koçberiyê" hene û kesên bi serpêhatiya koçberiyê newşa yekemîn in (Bracker 2017: 38). Lê belê peyva *newşên koçber* û *newşên biyanî* ji hev cuda ne. Ev pênasî wek fermî ji aliyê saziyên dewleta Elman tê bikaranîn. Li gora saziyên fermî yên Dewleta Elmanya; „kesên bi serpêhatiya koçberiyê ev in, yên ku piştî sala 1949 koçî axa îro ya Dewleta Federalî Ya Elman kirine. Ji bilî wan kesan, hemu *biyanî* û *Elmanên* li Elmanya hatine dinê yên ku herî kêm yek ji dê an bavên wan biyanî ne, kesên bi serpêhatiya koçberiyê ne " (Statisches Bundesamt 2010: 6).

Bi gelemperî mirov kare bêje ku newşên yekemîn wek wan kesan tên pênaskirin; yên dêûbavên wan ne li welatê koçgirt hatine dinê ne. Pênasiyên wusa gelek pirsgirekan derdixin holê, anko kesên bi

[9] Ji bona guftûgoyeke bi nerîna kêşeya navnewşî li ser têgîna newş bnr. Karataş (2018).
[10] Ev zarokên ku li welatê dêûbavê xwe hatine dine û li vir demekî jiyan kirine, wek „newşa navber" (Zwischengeneration) tên binavkirin. Bnr. Schroeder (2003: 24).

malbat û zarokên xwe re koç kiribin, statuya zarokên xwe yên bi xwe re anîn (newşa duyemîn ya pirçandî), diguherêne. Li gora vê pênasiyê, kesên ji newşa duyemîn ya pirçandî û zarokên wan jî dibin newşê yekemîn, anko ev kes ne li welatê koçgirt hatine dinê. Yanî lo gora pênasiya fermî pêkan e ku sê newş wek newşa yekemîn werin pênaskirin. Bi rastî jî wekî mirov koçberan di civakeke modernde de wek newşan kategorîze bike, newşa duyemîn ya pirçandî nakeve nav newşa yekemîn û ya duyemîn de, anko ne li welatê dêûbavê xwe mezin bûne, ne jî li welatê Elman hatine dinê. Ev rewş di biyografiyên hatine tomarkirin de xwe didin xwiyakirin. Wek mînak;

Newşa Yekemîn	**Newşa Duyemîn**		**Newşa Siyemîn**	**Newşa çaremîn**
Dêûbav	**Zarok**	**Cihê Rojbûnê**	**Nevî**	**Nevîçirk**
Ibrahim (1950) & Gulbahar (1954) (1978 Koçkir)	**Newşa pirçandî**			
	Hasan (1973)	Welat	Sê zarok	Nevîçirk
	Hunkar (1974)	Welat	Du zarok	Nevîçirk
	Cemile (1976)	Welat	Sê zarok	-
	Newşa xweru			
	Rojda (1982)	Elmanya	Zarokek	-
	Şerwan (1989)	Elmanya	Ne zewicî	-

Şema: Newşê yekemîn (Dêûbav), newşa duyemîn ya pirçandî û xweru û newşa siyemîn û ya çarê ya koçberên Kurd yên karker.

Wekî mirov krîtera „serpêhatiya koçberiyê“ bigre, têne nevîçirkên Brahîm û Gulbahar newşa duyemîn in. Lê belê li gora civata Kurd ya koçber û krîtera genelojiyê newşa çaremîn in. lê belê zaroka Rojda li gora pênasiyên fermî yên Elmanya dibe newşa duyemîn û li gora civata Kurd newşa siyemîn e.

Di nav wan şîroveyan de rastiyek herî giring heye ku zarokên li Elmanya hatine dinê, koç nekirine û ne koçber in. ev kategorî û pênasiyên newşa yekemîn ya civaka sereke ne û kategoriyên wusa ji bona mijarên hemwelatîbûn, entegrasyon û polîtîka navwelatî tên kirin. Lê belê wekî mirov civatên koçber bi binyadên wanyên civakî şîrove bike, kare kategoriyên cuda jî biafirêne. Di vê xebatê de „kategoriyek genalojîk“ hatiye bikaranîn. Wekî mirov kategorî û pênasiyên fermî yên Elman bikar bene, rewşeke newşa yekemîn ya „herdemî“ derdikeve holê. Wekî mirov dibîne ku di vê kategoriya genalojîk de yek ji newşa duyemîn ya xwwerû an newşa siyemîn, bi yekê ji welêt hatî re bizewice, sitatuya zarokên wan dibe pirsgirek û tevilhew dibe. Anko gelek koçberên ji newşa siyemîn an çaremîn yanî li gora kategoriyên fermî yên dewleta Elman, newşa duyemîn ji welatên dêûbavên xwe dizewicin rewşa kategoriya „serpêhatiya koçberiyê“ berdewam dikin.

Kategoriyeke wek newşa yekemîn (dêûbav), newşa duyemîn ya pirçandî (zarokên li welatê dêûbavên xwe hatine dinê), newşa duyemîn ya xweru (zarokên li Elmanya hatine dinê), newşa siyemîn (zarokên newşa duyemîn) û newşa çarê (zarokên newşa siyemîn) kare rewşa newşan bide xwiyakirin. Newşa

siyemîn û ya çaremîn bi tewahî li Elmanya hatine dinê. Hejayê gotinê ye ku ev kategoriya li jor hatî danîn, li gora koçberan hatiye danîn û têgîna newş di warê genaolojî de dideyne. Naveroka têgîniya newş di her warî de û li gora krîtera pênasiyê tê guhertin. Wek mînak, wekî mirov çandê wek krîter bipêjirêne, hingî gelek caran newşa yekemîn û newşa duyemîn ya pirçandî dikevin heman kategoriyê de[11].

Wek li jor hatî guftûgokirin, pirsa kategorî û pênasiya newşan bu bi gelemperî ya newşa yekemîn ne hatiye çareserkirin. Heman demî de pirsgireka hijmara kesên newşa yekemîn jî pirsgirekek girîng û wulkasî gîrîft e. Li jêr wê pêşniyariyek li ser pirsgireka hijmara newşên yekemîn yên Kurd li Elmanya were guftûgokirin.

Tahmîna Hijmara koçberên Kurd û Ya Newşên Yekemîn Li Elmanya

Di tewahiyê lêkolîn û guftûgoyên li ser Kurdan de mijara hijmara Kurdan her demî û li her derî tahmîn in. Ji bilî Kurdistana Başur[12], li tu derî hijmara Kurd ne diyar e û kî, kîjan hijmare bide jî, ji tahminan na bure[13]. Ji bona peytkirina hijmara Kurdan ji bilî tahminê jî, tu rêbazên din tune ne. Li gora hikumeta Elman di sala 2010 de hijmara Kurdan li Elmanya 800 00 bû[14]. Lê belê ev hijmar di bingiha xwe de ne zelal e. Mirov nikare jê derxe, gelo ev hemu biyanî an yên hemwelatî jî di nav dene. Zarokên ku jiberxwe hemwelatiya Elman sitandî, di navde ne an no? û hwd. pirsgirekên wusa ne pêkan e ku di rewşa îro de werin çareserkirin.

Li gora îstatistikan di sala 2017an de 10,6 mîlyon biyanî li Elmanya jiyan dikin[15]. Hêjayê gotinê ye ku ev hijmar, ne hijmara hemu biyaniyan e. Kesên ji dewlet an heremên biyanî koçî Elmanya kirîn, wek Aussiedlär û Spätaussiedler, lê ji kokê xwe ve Elman in, ne di nav van hijmaran de ne (Krämer & Baune 2004: 11). Ji bilî wan kesan, kesên hemwelatiya Elman sitandin jî nakevin nav van hijmaran de. Ev kes tenê ev in, yên pasaporta welatekî din hene yanî biyaniyên bêhemwelatiya Elman in.

Wê li vir jî tahmînek li ser gelemperiya hijmara Kurdan û li ser hijmara mirovên newşên yekemîn yên Kurd were kirin. Lê belê ku bingiha tahmina hijmaran were danîn, wê îstatîstîkên fermi yên dewleta Elman bi tahmînên zanyarên bi navûdeng yên Kurd û ne Kurd were berisandin (hesapkirin). Di vir de

[11] Mead (1971) newş bi vî alî kategorîze kirine. Ji bona bikaranîna modela Mead li ser newşên Kurd bnr. Karatas 2018

[12] Hijmara herema Kurdistanê li Iraqê di rupela Hikumeta Heremê ya fermî de 5.2 milyon xwiyadike http://cabinet.gov.krd/p/page.aspx?l=12&s=050000&r=304&p=214. Ev hijmarî tu hestê baweriyê nadin.

[13] Wek mînak; li gora zanyarê zangoya Îzmirê Dr. Serhun Al hijmara Kurdan 30 milyon e: li îranê 8,1 milyon, li Iraqê 5,5 milyon, li Surî 1,7 milyon û li Tirkî 14,7 milyon in. Ji bona hijmara Kurden li dewerên din û diyasporayê raqaman nade. Bnr. Al (2016).

[14] Parlamentera Elman Ulla Jelpke û hevalê wê di sala 2010an de ji parlamentoya Elmanya pirsa „*Çareserkirina Kêşeya Kurd û Rola Elmanya"* kir. Parlamentoyê 24 reşemî 2010´ê de bersiv da. Di bersiva xwe de da zanîn ku li Elmanya 800 000 Kurd dijin. Bnr. Jelpke (2011).

[15] Bnr. Pressemitteilung (12.04.2018).

wê rêjeya hijmara Kurden li dewletên dabeşker[16] ji bona rêjeya kurdên koçber di nav koçberên ji wan dewletan de were berisandin. Ev îstatîstika jêr hijmara mirovên ji çar dewletên dabeşker hatine, dide xwiyakirin. Ji bona tahmineke bibingeh îstatîstikên li berdest ev in: hijmara gelên dewletên dabeşker û hijmara koçberên ji wan dewletan. Armanç ev e ku li gora rêjeya Kurdan li Îran, Surî, Îraq û Tirkî, rêjeya Kurdên koçber di nav koçberên ji wan dewletan de were peyt kirin ku tahminek li ser hijmara newşên yekemîn were danîn.

Ev îstatîstika jêr hijmara kesên ji dewletên dabeşker dide xwiya kirin.

Hemwelatî	**Tevahî**	**Rêjeya Biyaniyan**	**Mêr**	**Rêjeya Di Nav Biyaniyan De**	**Jin**	**Rêjeya Di Nav Jinên Biyanî De**
	Hijmar	**di%**	**Hijmar**	**di%**	**Hijmar**	**di%**
Tevahî	10 623 940	100,0	5 742 180	100,0	4 881 760	100,0
Türkei	1 483 515	14,0	764 935	13,3	718 580	14,7
Syrien	698 950	6,6	428 960	7,5	269 990	5,5
Irak	237 365	2,2	140 655	2,4	96 710	2,0
Iran	102 760	-	60 955	-	41 805	-

Şema: Hijmarên Di Warê Zayend Û Hemwelatiyan Li Gora 31.12.2017[17]

Hijmara biyaniyên li gora îstatîstikên sala 2017an yên ji Tirkî hatîn 1 483 515 e û rêjeya wan di nav biyaniyan de % 14,0 e. Hijmara mirovên ji Tirkî hatî û an xweyî du-hemwelatî an jî hemwelatiyê Elman sitandî jî 1.376.485 kes in. Yanî hijmara kesên bûyîn hemwelatî û nebûyîn hemwelatî hemen hemen wekhew in. Hijmara kesên ji Surî hatîn 698 950, yên ji Iraqê hatîn 237 365 û yên ji Îranê hatîn 102 760 kes in. Tevahiya biyaniyên li Elmanya yên ji dewletên dabeşker (Tirkî, Îran, Iraq û Surî) hatin, 2.522.590 in. Ev hijmar tenê yên kesên ku hê hemwelatiya Elman nesitandine. Di wan îstatîstikan de kesên hemwelatiya Elman sitandîn, nayen xwiyakirin anko ev kes wek „Elman“ tên dîtin. Mirov kare angaşt bike ku qasî vê hijmarê kes jî hemwelatiya Elman sitandine[18]. Hijmarên

[16] Anko her demî navê wan dewletên Kurd di nav xwe de par kirîn –Tirkî, Îran, Iraq û Surî – nevin danîn, bi kurtasî wê ji wan dewletan re wê „dewletên dabeşker“ were gotin. Di nêvenga zimana Elman de ji vê re „Teilungsstaaten“ tê gotin. Bnr. Kesen (2009); Asadi (2007); Mönch (1994); Skubsch (2002); Ammann (2001) û Salih (2004).

[17] Ev sema ji vê derê hatiye sitandin: Ausländische Bevölkerung nach Geschlecht und ausgewählten Staatsangehörigkeiten. Ausländische Bevölkerung nach Geschlecht und ausgewählten Staatsangehörigkeiten am 31.12.2017. https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendischeBevolkerung/Tabellen/Geschlecht.html

[18] Li gora agahiyên dewleta Elman berisandineke wusa ne xelet e. Li gora hijmarên sala 2016 li Elmanya 82,4 milyon mirov dijin. Ji wan 63,8 milyon yani % 77,5 Elmanên bê bingiha koçberiyê ne. Hijmara biyaniyan bi tewahî yanî yên biyanî û yên hemwelatî sitandî, 18,6 milyon yanî % 22,5 in. Di nav wan kesan de 9 milyon yanî % 10,9 biyanî; 9,6 milyon yanî % 11,7 kesên hemwelatiya Elmanya sitandine. Yanî hijmara wan hemen hemen qasî hev e. Bnr. Bpb (4.4.2018).

biyaniyên ji Tirkî û yên ji Tirkî hatî û hemwelatiya Elman sitandî hemen hemen wekhev in. Yanî mirov kare bêje ku mirovên ji herçar dewletan hatîn qasî 5.045.180 in. Pirsa muhîm ev e, gelo çiqas ji wan mirovan Kurd in? Ji bona bersivandina vê pirsê pewist e, rêjeya hijmara Kurdan li dewletên dabeşker wek bingeh were dîtin. Ji bona vê yekê tahmînên rêjeya gelê Kurd li dewletên dabeşker li gora zanyarên curê wek li jêr hatî danîn, xwiya dike.

Zanyar	Rêjeya hijmara gelê Kurd di nav hijmara gelên dewletên heremê de			
	Tirkî	Îran	Iraq[19]	Surî
Vanly (1986: 44)	% 24	% 16	% 27	% 9
McDowall (2004: 24-25)	% 23	% 10	% 23	% 8
van Bruinessen (2003: 31)	% 19	% 10	% 23	% 8,5
Nezan (2003: 22-24)	% 25,42	% 14	% 30	--
Izady (2011: 288)	% 19	% 8,4	% 5,6	1,6
Tahmînên ji bona vê xebatê hatî kirin	**% 23**	**% 12**	**% 22**	**% 8**

Şema: Rêjeya hijmara gelê Kurd di nav hijmara gelên dewletên heremê de[20]

Li gora vê tahmînê ji koçberên Tirkî yên nebûyîn hemwelatê Elman % 23 Kurd in û hijmara wan 341.208 kes in. Yên ji Îranê 12 331 kes Kurd in. Yên ji Iraqê 52 220 kes Kurd in. Yên ji Surî 55 916 kes Kurd in. Li gora rêbaza rêjeyê 461 675 Kurd ji her çar dewletan li Elmanya wek biyanî jiyan dikin. Wek hatî gotin pewist e, kesên hemwelatiya Elman sitandî wek kasî hijmara yên biyanî be. Ji bilî Kurdên ji dewletên berê yên Sowyet, ji Lîbanon, Ermenistan, ji deverên dijî herema Kurdistanê (heremên bi nakok) û derên din hatîn, tenê yên ji çar dewletên dabeşker hatîn, qasî 923 350 kes li Elmanya jiyan dikin. Yanî di nav tevahiya koçberên ji çar dewletan de, rêjeya koçberên Kurd % 19 e. Bi hijmara koçberên ji deverên dijî dewletên dabeşker re, ev hijmar ji milyonekî dibure. Lê belê anko ev hijmara hatî der jî tahmîn e, wê li vir li ser milyonek Kurd were rawestin. Ev hijmar bi rastî ne hijmareke dijî aqil e û ji gelek tahmînên zanyarên bi navûdeng kêmdir e.

Li Elmanya milyonek Kurd dijîn û li gora vê hijmarê, Kurd di nav tewahiyê biyanî û biyaniyên bi hemwelatiya Elmanya de ku hijmara wan bi tewahî 18,6 milyon in û rêjeya koçberên Kurd di nav biyaniyên li Elmanya de % 5,37 e. Li gora vê berisandine Kurd li Elmanya piştî Tirkan kêmneteweya duyemîn in (bnr. Bpb 1.4.2018).

Zugriff: 16.05.2018. Hêjaye gotine ye ku berskirina (hesapkirina) wan hijmara ji bona kesên bi xwe Elman lê ji dewletên din hatine Elmanya (Aussiedler) hinekî bi pirsgirek e, lê bêle armanç ne ev e, hijmarên sedî sed bide, tenê fikrekî nezîkî rastiye bide.

[19] Îro hijmara gelê Îraqê 36 mîlyon in û ya herema Kurdistanê 6 milyon in yanî % 17 Kurd in. (https://www.auswaertiges-amt.de/de/aussenpolitik/irak/203976). Lê belê di nav van hijmaran de derên ji Herema Kurdistanê hatine qutkirin ne di nav de ne û bi hijmaran wan jî rêjê tê guhertin.

[20] Hêjayê gotinê ye ku van zanyaran ev berisandine xwe ji bona demên cuda cuda afirandine, yanî ji bona salên cuda hatine berisandin û bi tewahî tahmîn in. Ne li vê derê ne jî li cem zanyarên hatine

Di vê babetê de mijareke li ser tahmînan diçe û hê nehatiye çareserkirin ev e ku mirov nizane, gelo rêjeya koçberên Kurd yên karker û ya penaber çiqas e. Susanne Schmidt (2000) di xebata xwe ya empirîk de angaşt dike ku % 80-90 koçberên Kurd yên bi rêya kar hatine Elmanyayê ne û tenê % 10-20 yên bi rêya penaberî hatine (Schmidt 2000: 17-18). Lê belê di xebata wê ya li ser Kurdên Elmanya de xwiya dike ku % 59 kesên tewlî lêkolîna we bûne, dêûbavê xwe wek „karker" dane û % 32 sedema hatina dêûbavên xwe wek „siyasî" û % 9 wek „siyasî û aborî" dane xwiyakirin. Yanî rêjeya koçberên karker û ya penaber hemen hemen nîvî nîvî ye. Yên wek karker hatî % 59 û yên siyasî % 41 in (Schmidt 2000: 37). Anko ev mijar nikare were serêrastkirin, di vê xebata berdest de hijmara koçberên karker û yên penaber wekhev hatiye pêjirandin.
Li gora guftûgoyên li ser newşên yekemîn behtir were têgihiştin, pewist e, tahmineke bibingeh ji bona hijmara wan jî were kirin. Ji bona tahmîna vê mijarê wê dîse îstatîstikên fermi yên dewleta Elman û tahmînên rêjeya Kurd ya di dewletên dabeşker de werin bikar anîn.
Îstatîstikên Elman hijmara mirovan li gora temenê wan dide xwiyakirin. Wekî mirov li wan îstatîstika dinêre, rewşeke wek ya jêr tê dîtin.

Hemwelatî	Hijmara Tewahî	Bin 20an re	Navbera 20-45 salî	Navbera 45-65 salî	Ji 65 meztir	Rêjeya Navbera Jiyanî
Elmanya	10 623 940	1 739 060	5 365 175	2 550 785	968 925	37,7
Tirkî	1 483 515	104 520	681 295	456 020	241 680	44,8
Syrî	698 950	285 050	344 280	61 530	8 095	24,2
Îraq	237 365	92 600	117 405	23 785	3 575	25,5
Iran[21]	102 760	15 160	62 170	19 375	6 055	-

Şema: Hijmarên Li Gora Giyanî Û Hemwelatî Ya Dema 31.12.2017[22]

Ev şemaya jor kare fikrekî bide gelo çiqas mirov dikevin nav kategoriya newşên yekemîn de. Bi berisandineke qeba mirov kare mirovên temenê wan ji 45an zêdetir wek newşên yekemîn binirxêne. Hijmara van mirovên temenê wan ji 45´an zêdetir, bi tewahî 820.115 kes in û bi yên buyîn hemwelatî re dibin 1.640.230 kes. Anko rêjeya Kurd di nav hijmara mirovên dewletên dabeşker de % 19 e. Ji van mirovan 311.643 kes Kurd in û ev hijmara newşên yekemîn e. Yanî bi berisandineke gurover 311.000 kes ji newşên yekemîn in. Di vê hijmare de pirsgirek ev e ku di nav de newşên duyemîn jî hene. Lê belê newşa yekemîn ya penaber kare, wekî mirov yên di salên 2014 heta îro ji Surî, îraq û Tirkî hatîn bene ber çavên xwe, 18 salî destpêbike. Ji bona ku tahminek bibingeh were kirin, hijmara newşa

[21] Agahiyên li ser mirovên ji Îranê li vir hatine hilgirtin: Statistisches Bundesamt, Fachserie 1 Reihe 2. Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung Ergebnisse des Ausländerzentralregisters, 2017. Erscheinungsfolge: jährlich Erschienen am 12. April 2018 Artikelnummer: 2010200177004. Statistisches Bundesamt (Destatis), 2018. Rupelên di navbera 33-57. Li ser înternetê mirov karê datay li vê lînkê bibîne: https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung2010200177004.pdf?__blob=publicationFile

[22] Ev sema ji vê derê hatiye sitandin: Ausländische Bevölkerung nach Altersgruppen und ausgewählten Staatsangehörigkeiten Ausländische Bevölkerung nach Altersgruppen und ausgewählten Staatsangehörigkeiten am 31.12.2017. https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendischeBevolkerung/Tabellen/Altersgruppen.html

duyemîn ya di nav 310.000 kesî de, bi newşa yekemîn ya di kategoriyên din de hatiye wekhevkirin. Wek hatî gotin, ev hijmareke tahmînî ye û bi rastî hijmara kesên di nav newşên yekemîn yên karker û penaber de ji 310.000´î behtir in. Hêjayê gotinê ye ku kesên ji newşa yekemîn yên di kategoriyên giyanî yên *45-65* û ji *65 mezintir* de, bi piraniya xwe ve kesên newşa yekemîn ya karker in. Kesên giyanê wan ji 65î behtir yên ji her çar dewletan hatîn 259.405 kes in. Ji wan kesan % 19 Kurd in û ev kes 49.286 yanî bi yên bûyîn hemwelatî re qasî 98.000 kes in. Hijmara wan kesan herî diçe zêde dibe[23]. Kesên di nav newşa yekemîn de yên rewşa wan herî xirab di nav van kesan de ne.

Di Diyasporayê De Newşa Yekemîn

Newşa Yekemîn Ya Karker

Koma newşa yekemin ya karkerên Kurd ya herî mezin ev kes in, yên ji bona kar, piştî 1961´î heman demî bi Tirkan re ji Tirkî hatine. Balkeşiya vê newşa wek „karkerên mehvan“ hatine Elmanya ev e ku wek newşeke „bûye xwisar“ tê şîrovekirin. Ev mirov wek karkeran hatin û wek karkeran man. Piraniya wan kesan naveroka jiyana xwe li Elmanya nedîtin an nikaribûn bibînin û jiyana xwe li Elmanya ava nekirin, lê belê li Elmanya man.

Ev mirov hatine civakeke biyanî ya ku ev ne demek dirêj bû, ji Şerê Cîhanê Yê Yekemîn de bi rewşeke xirabe derketî bû, felaketa faşîzm û nîjatperestî li pişt xwe hiştibû, beşek axa wê, jê hatibû qutkirin û bûbû dewletek bi serxwe. Lê dîse jî carek din bûbû aboriyeke sereke ya cîhanê. Civaka Elman civakek bû ku biyanî pir nasnedikir, dîrokeke mezin ya kolonyalîzm ya wan tune bû. Têgihiştina wan yan hemwelatî li gora giredana xunî („ius sanguines“) bû, yanî tenê yên xuna Elman hebana, wek Elman dihatin dîtin (bnr. Wippermann 1999).

Her çiqas berî newşa koçber di sala 1961´î de werin, biyaniyên wek Îtalî, Yewnanî hebûn, lê ev jî Ewrupî bûn û cara yekem civaka Elman ya piştî şer hijmarek hevkas mezin yên biyaniyên „ser reş“; bi çand, nirx û jiyanên cuda dîtin û jiyan kirin. Di serî de ji xwe re digotin; „*Evê çend salan li welatê me bimênin û piştre herin*“ (bnr. Abadan-Unat 2002). Lê belê di salên nîvê 1970´yî de dîtin ku evê hatîn, naçin.

Dewleta Tirk di 10ê cotmehê 1961î de peyama karkeran bi Elmanya re çekir, lê ji bona jiyana wan li

[23] Li gora îstatîstikên 31. Berfanber 1991´î li Elmanya tenê di nav biyaniyan de 300 000 kes ser temenê 60´î re bûn û rêjeya wan di nav civata biyaniyan de % 3 bûn (Holz et.al 1994: 15). Di sala 2017´an hijmara wan kesan 968.925 e. Yanî sê qed behtir bûye. Bnr. Ausländische Bevölkerung nach Altersgruppen und ausgewählten Staatsangehörigkeiten Ausländische Bevölkerung nach Altersgruppen und ausgewählten Staatsangehörigkeiten am 31.12.2017. https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendischeBevolkerung/Tabellen/Altersgruppen.html

Elmanya tu amedekarî nekir. Wan mirovan di semînereke 15-20 xulekan de agahî li ser kar, jiyan, rêz û pêvajoyê distandin. Navnîşanek didan wan û dişiyandin Elmanya (bnr. Abadan-Unat 2002). Her çiqas piştre hinek saziyên wergerê û yên olî hatin avakirin jî, di serî de xizmetên wusa nehatibûn pejirandin, lê ev xizmet li cem koçberên wek Yewnan û yên din, berî koçber werin, hatibûn amadekirin. Wan mirovan dest bi seferekî dikirin ku nizanîbûn, çi li benda wan e.

Hem yên Kurd hem yên Tirk heman eş, eza, diltengî û xem kişandin. Vê newşê bi gelemperî an malbata xwe piştre anîn cem xwe an jî malbat li welêt hiştin. Ji bona vê xalê, vê newşê behtir eşa malbatê kişand. Demek direj tenê man û gelek dramên malbatî derketin holê. Dewleta Tirk ev koma koçber wek her tiştî bikar anî, ji bilî wan wek komek koçber bibîne. Ji bona dewleta Tirk, ev mirov jêderka remisse[24] bûn, ev destê direj yê hikumeta Tirkî yê li Ewrupa bûn û wekî dewletê pewist didît, ev di vî warî de bikar jî dianî. Tam jî ev xal ji tu aliyan ve nehate dîtin, ne hate lêkolînkirin, ne gonê vê jiyanê, ne jî dîrok û çîroka wan hate nivîsandin. Di nerîna civaka Elman de meşruyetiya hebûna wan „karkerî“ bû (Lajios 1991: 9). Ji bona vê yekê wekî kar nedikirin, weke barekî dihatin nirxandin.

Heta salên 1970´iyan newşa Kurd xwe di nav koçberên Tirkan de diveşartin. Ne Kurdbûna xwe, ne jî zimanê xwe didan xwiyakirin. Lê belê bi salên 1970´yî ve Kurdan hêdî hêdî xwe ji Tirkan cuda kir, saziyên xwe bi xwe avakirin û ji bona mijarên xwe derketin kolanan û xwestinên siyasî, çandî û civakî anîn zimên.

Newşên yekemîn yên karker yên Kurd û Tirk bi tevahî ji bona kar hatibûn û armanca wan ne ev bû ku li Elmanya bicih bibin. Di bin hişê wan mirovan de ramana dewlementbûnê hebû. Dixwestin zu dirava bidin hev û rêkin welêt. Ji bona vê yekê dem û vejena (energy) xwe dan kar û diravan. Gelekan xwe ne li zarokan, ne li malbatê, ne jî xwe li xwe kirin xweyî û jiyanake normal derbasnekirin. Wekî Rêgirtina Anîna Karkeran (Anwerbestop) di sala 1973´yî de hate rawestandin û bi gelemperî peymana wan mirovan ya bi şirketan re hatibû navişkirin, bi dawî hat. Elmanya ji hemu karkeran xwest ku êdî wegerin welatê xwe. Bi rastî hijmara hemu biyaniyan li Elmanya kêm bû, lê belê hijmara yên ji Tirkî hatin, zêde bû. Gelekên ku wegeriyan Tirkî jî carek din wegeriyan Elmanya an jî yên ji Elmanya çuyîn dewleteke din, carek din vegeriyan. Wan mirovan an bi şirketên din re peymaneke din ya kar navîş kirin, an jî çune welatekê din yê Ewrupa (bnr. Abadan-Unat 2002). Sedema ne wegerana wan ne ev bû, anko wan mirovan êdî xwe nezîkî jiyana Ewrupî didîtin, ev mirov ne wegerehan anko wan biryar da ku bimênin û sedema vê biryarê bi gelemperî aborî bû. Dîtin ku karin li Elmanya devlemend bibin. Di serde jî hinekî pergala dewleta civakî fêrbûn û ji bona vê yekê jin û zarokên xwe jî anîn, anko mirov karîbû bi zarokan baş diravan ji dewletê bigre[25].

[24] Remissen tê wateya ku diravên koçber ji welatê xwe re rêdikin.

[25] Wan mirovan ji bona zarokên xwe yên li welêt dirav distandin, lê belê wekî zarok li Elmanya bana, behtir distandin. Ji bona vê yekê zarokên xwe anîn Elmanya. Wan mirovan didît ku rewşa aboriya Tirkî ne baş e.

Li Elmanya di salên 1975´an de wekî civata ji Tirkiyê malî û zarokên xwe jî anîn, hêdî hêdî newşên duyemîn ketine rojevê de. Wekî di dibistanan de serkeftinek ne baş dan xwiyakirin û krîmînalîtet zêde bû, behtir bala gelê Elman kişandin ser xwe.

Elîtên Elman ji salên 1982´an ve mijara politikaya biyaniyan wek „pirsgireka biyaniyan" şîrovekirin. Êdî hewl didan hijmara biyaniyan kêm bikin û wan rêkin welatên wan. Lê belê bisernekeftin û „mehvanên nedihatin xwestin" nediçun. Di sala 1991 de „Qanuna Biyaniyan Ya Nu" derxistin. Di heman demî de Dewleta Sowyet xurifî (1991) û Elmanên li Dewletên Sowyet berê xwe dan Elmanya. Die demek kurt de hijmara wan bilind bû. Ji bona vê yekê jî „Qanuna Penaberan" derxistin (Başkurt 2009: 84). Heta salên 2000´an newekheviya wan mirova bi mirovên Elman re mijareke sazî bu (bnr. Schnapka 1986). Kurtasî mirov kare bêje ku di nav civaka Elman de bi pêla koçberiya Tirkî re „*Pirsgireka Biyaniyan*" û bi ketina Dewleta Sowyetê re, di salên 1990´î de „*Pirsgireka Penaberan*" di civaka Elman de ru da.

Diroka koçberên Kurd yên bi Tirkan re hatibûn, wek hev bû. Dîse jî newşa yekemîn ya karker di bin konteksa Tirkan de wunda bû. Ev mirov hem ji aliyê dewleta Tirk, hem jî ji aliyê komên siyasî yên Tirk, medya Tirkî û lêkolînerên Tirkan ve wek amurekî hatin bikar anîn. Lê belê wan kesan tu carî xwe li pirsgirekên vê newşê nekirin xweyî, lê belê herkesî ev mirov li gora berjewendiyên xwe bikar anîn. Îro koçberên ji Tirkiyê hatîn, koma herî mezin ya biyaniyan li Elmanya pêktênin. Ji bona vê yekê ev kes di konteksa koçberiya li Elmanya de cihekî girîng digrin[26].

Ev mijarên li jor hatine danîn, ji bona newşa yekemîn ya Kurd ne biyanî ne. Le belê ev newş behtir xwe wek qurbanî dibîne. Xwe ji bona zarok û malbata xwe qurban kirine. Mal ji zarokên xwe re dane hev, ew bi mal kirin, zevicandin, muhtacî tukesî nekirin.

Dema ev kes bi rêyek fermî wek karker dihatin Elmanya rewşa aborî ya heremên Kurdan ne baş bû. Di serde jî di salên 1960, 1970 û 1980 de rewşa Tirkî ya siyasî ji bona Kurdan bi xeter bû û her çiqas

---

Kêşeyên siyasî pir giran in û li Tirkî huzur tune ye. Elmanya di sala 1975e de qanuna li ser diravên zarokan guherend. Di vê qanunê de mirovan ji bona zarokên xwe yên li welêt hindik dirav distandin. Ji bona zarokên li Elmanya behtir dirav digirtin. Ji bona vê sedemê mirovan destpêkir mal û zarokên xwe bênin Elmanya. Wekî darbeya leşkerî ya sala 1980yî çebû û rewşa siyasî, aborî û civakî nexweştir bû, hatina mirovên siyasî, anîna endamên malbatê zêdetir bû. Di navbera 1974 û 1983ê de qasî 1.150.000 kes hatin Elmanya (Başkurt 2009: 83-84). Hem di darbeya leşkerî ya sala 1970´î hem jî ya 1980´yî de hijmarek mezin ya siyasiyên Kurd gihan Elmanya.

[26] Nerîneke dîrokî ya ne baş di derbare Tirkan de di nav civaka Elman de hebû. Gotinên wek „tikekî biçênin", „te tirk kir" (yanî te tiştek xira kir) an jî „Kümmeltürke" wek peyveke sixef (bnr. Kula 1992; Spohn 2002) vê nerîna nerenî didin xwiyakirin. Tirk di civaka Elmanda ji demên Seferên Xacê de wek barbar, şerker û agresîv dihatin dîtin (bnr. Spohn 2002). Bi alîkariya wan nêrînên dîrokî kesên ji Tirkî hatîn, di cihde carek din hatin kodkirin û ev kes wek kesên nebaş dîtin. Ferzenda sererk, sazî û zanyarên Tirk hebû ku wan nêrînên dîrokî serêrast bikin, lê belê wan tersê vê kir û ev nêrîn behtir di civakê de şiyar û belav kirin.

îltica nekiribin jî, Elmanya ji bona wan derekê ku xwe li biparêzin bû. Wan kesan ne tenê bi koçberên Tirk re dijî-biyanîtî ji aliyê dewlet û civaka Elman bûrandin, di serde jî dijîtî ji aliyên netewe- û nijadperestin Tirk jî kişandin. Gelek caran di mizkeft an komelan de nedihiştin Kurdî biaxivin. Nasnama wan ya ethnîkî an olî gelek caran bi „terorê“ re dihat girêdan an jî dibû mijara henekên nijadperestî.

Di lîteraturayê de ev mirov wek koça bî îradî tê pêjirandin, lê belê pir xalên vê mijarê hene ku ji bona gelek mirovan ev koça „karkerên mehvan“ jî koça neîradî ye. Weke Bock (1986: 19) têne zimên, koça bê alternatîf jî koça bêîradî ye. Gelek Kurdan ne karîbûn ji bona rewşa siyasî, olî û aborî ne li warê xwe ne jî li rojavaya Tirkî jiyan bikin. Mirovên wek Êzîdî, Suryanî, Rum, Ermenî an Kurd dijatiya nijadperestî didîtin û ji bona vê yekê koçî Elmanya dikirin, lê belê ne bi rêya siyasî, lê bi rêya karî koç dikirin.

Newşa Yekemîn Ya Penaber

Têginî, têbinî û pênasiya „newşa yekemîn ya penaber“ bi nakokiyên xwe ve girêdayiye. Di mijara Kurdan de têbiniyek wusa ya bi serê xwe tune ye. Anko newşeke ku di demeke eşkere de koçkirî, di demek eşkere de koç bi dawî anî tune ye. Koçberiya mirovên penaber berdewam e û bi her hatina wan mirovan endamên nu yên wê newşê derdikevin holê. Mijara penaberî mijarek girîft, lê cureyek sereke ya koçberiyê ye. Ev cureya koçberî hem ne koçek îradî ye, hem jî mijarên wek, diyaspora, eksîl û civatên navnetewî di afirêne. Ji bona wan xaalan koçberiya penaberî ji koçberiya karî cuda ye. Di heman rêzî de newşên yekemîn yên penaber jî ji yên karker cuda ne û ev newş hem hem koçber, hem karker û hem penaber in.
Wek li jor hatî gotin, newşa yekemîn ya karker ne bi malbata xwe re hatibû Elmanya, lê belê newşa yekemîn ya penaber bi gelemperî bi malbatên xwe re hatibûn. Jiyana newşa penaber berî ku werin Elmanya jî di rewşeke derasayî de bû. Wan mirovan şer, kuştin, hêjarî, zilm û zext dîtibûn. Gelek ji wan endamê malbata xwe wundakiribûn, di girtîgehanda mabûn, îşkence û zext dîtibûn. Wekî bêgav man welatê xwe terk bikin, gelek ji wan di rê de heta gihana Elmanya serpêhatiyên nejibîrkirinê burandin. Hinek bi rê de ji aliyên hezên ewlahiyê yên dewletên li ser rê de hatin kuştin, hinek di avê de xeniqîn. Hinek seqet man, gelekan dem di zîndanên dewletên li ser rê de burandin. Hinek di re de dihatin girtin û teslîmî dewleta Tirk digirin, hinek wunda dibûn.
Demek direj newşa yekemîn ya penaber di kampên penaberan (Asylheim) an di konteynan de û piştre di xanîkokên wek baraka, yên nexweş de, bi gelemperî bi gelek zarokan ve di cihên teng de man. Ev der hem biçuk bûn, hem jî ne li gora jiyana malbatî bûn. Dokumentên gelekan „Duldung“ (Semax-Kirin) bû, yanî Almanan bi wan re semax dikşand. Mafên wan mirovan yên kar pirsgirek bû. Bi navekî nebaşî wek „asûl“ (Asyl) dihatin pênaskirin. Nave Asyl di civaka Elman de wek „*mirovên hatine ku kar û diravên Elman ji Elmanan bistênin û bêkar jiyana xwe li Elmanya biburênin*“, tê dîtin[27]. Tu kesî xwe li wan nedikire xweyî. Ne dewleta Tirkî, ne jî dewleta Elman ev mirov wek civakeke bi ser xwe

[27] Her roj li ser vê mijara bi dehan gotar tên veşandin. Bnr. Jäggi, Sarah. Sozialpolitik: Nach unten treten. Wieso man in der Schweiz so gern Politik der Ärmsten macht. Zeit-Online. 01. April.2018

didît. Dewleta Tirk li vir jî bela xwe ji wan nedivekir[28]. Ji bona herdu dewletan jî ev mirov yên „terorîst" bûn. Ji bona vê yekê saziyên ku xwe li wan bikin xweyî, tune bûn. Tu mafê wan yên çandî, civakî, nasnameyî tune bû. Ji aliyê dewleta Elman ve wek Tirk, Ereb an Îranî dihatin dîtin. Anko siyasî bûn, di konsolosên Tirkî, Irakê û Îranê de rastî nêheqiyan dihatin. Nêvenga têde tewger û jiyan dikirin, pir teng bû. Reya nêvenga çandî, civakî, siyasî li ber wan girtî bû, tenê reya nêvenga aborî vekirî bû, wan jî ev bi kar anî û bi serkeftin. Hêjî dîmen û rewşa vî newşî di nav çarçoveya aborî de ye. Li cem newşa yekemîn ya penaber di heman demî de newşê duyemîn yên pirçandî bi xwe re anîn an jî di demek kurt de hatin gihana wan. Niha newşê siyemîn mezin dibe û newşê yekemîn dibe dapîr û papîr.

Rewşa nav û hebûna Kurd li Elmanya bi zêdebûna kesên siyasî yên penaber re hate guhertin. Bi zêdebûna wan re hijmara sazî û çalakiyên Kurdan zêde bûn. Gelemperiya wan mirovan hêjî bi siyasetê ve girêdayî ne, an jî di siyasetê de çalak in. Gelek ji wan mirovan ji bona karê siyasetê ji gelek mafan bêpar in û jiyanek qedexe dibûrenin. Wan mirovan jiyanek di nav civakekî de derbaskir ku ne ziman, ne çand ne nirxên civakî zanîbûn. Wan mirovan, wekî bixwestan jî, nikarîbûn vegerin (Kizilhan 1995: 127). Gelekan jiyana xwe di rewşeke dijwar de bûrandin û hêdî hêdî şiyar dibin ku rewşa wan bi ne başiyê ve diçe. Ev newş bi pîrbûna xwe re dikeve bin bandora newşên nu de, marjînalîzasyona takekesî ru dide, gelek nikarin wegerin welêt û hwd. Di gotarek din de wê li ser pirsgirekên wan were rawestin.

Bi gelemperî koçberên Kurd yên penaber li Elmanya diyasporaya Kurd ya nujen bi hezekî xurt bi bandor kir. Ev kutle yeke polîtîk bû û di mijara nasnama xwe de şiyar bû. Xetên eşkere di xistin navbera xwe û gelên din de û bi vî alî xwe ji Tirk, Ereb û Farsan cuda dikirin. Di demek kin de Kurdên koçber jî polîtîze kirin û hijmara wan zêde bû. Bi çalakiyên xwe navê Kurd li Elmanya û li cîhanê wek „gelekî bindest" belav kirin. Wekî bi nasnameya Kurd xwe nîşan û diyar kirin, rastî gelek pirsgirekan hatin, yên ku Kurden wek karker hatîn, ne bûrandi bûn.

Van kesan çanda Kurdî revîze kir, alîkarî kirin ku zimanê devkî bibe zimanekî nivîskî, jiyancîhanên nu yên bi nasnameya Kurd afirandin. Cara yekemîn bi kutleyên gir çalakiyên mezin yên wek newroz li dar xistin, tekîlî bi siyasetmendar, hunermend, sazî û komên Elmanan re danîn. Vê kutleyê hewl da ku rewşa welat û gelê xwe li Ewrupa bidin naskirin. Piraniya jiyana xwe di kolanên Elmanya de li ser kuçên pilaster di çalakiyan de derbas kirin. Jin, ciwan, Kurden Sunnî, yên Alevî, yên Ezîdî organîze kirin. Sazî di warê dibistan, wêje, hunerî, çandî û civakî de ava kirin. Bi wan xebatan Kurd wek kiryar (subject) dane naskirin.

[28] Cudatiya koçberên Kurd ji yên din ev e ku wegeriya vê koçê gelek caran ne pêkan e (Kizilhan 1995: 127). Wateya vê ev e ku koçberên Kurd di „nêvengege strasî" (Spannungsfeld) jiyan dikin. Kurd di navbera realîteya li welatê koçgirt û rewş û buyerên li welatên koçda da dimênin. Wateya vê ev e ku Kurd li Elmanya „welatekî kismî"(Teil-Heimat) dibînin û heman demî „biyanî" dimênin (Kizilhan 1995: 127).

Ekskurs: Herdu Newş

Wekî mirov herdu newşên karker û penaber bi hevre çavdêr dike, dibîne ku hinek xalan de cudatî û di hinek xalan de hevpariyên wan hene. Di serî de pewist e, were gotin ku bingiha jiyana wan herdu newşan jî ji aliyê malbatî ve hatiye pejirandin. Herdu newşan jî malbat wek naveroka jiyanê danîne. Ji bona vê yekê wek di teşeya jiyana kevneşopî de jî rolekî wan hebû. Wan paşrayên xwe ji bona aborî, xweparastin, dijî xwewundakirin û hwd. bandor kirin.

Newşa karker ya Kurd bi newşa yekemîn ya Tirkan re jiyana xwe di karên giran, yên bedenî, nexweş û levitî de derbaskirin. Wan mirovan ev kar dikirin yên ku Elmanan nedikir (bnr. Wallraf 1985; Kizilhan 1995; Abadan-Unat 2002). Wan dirav didan hev, lê hem bedenî hem jî giyanî nexweş diketin (Schnapka 1986: 33). Rewşa mirovên xwe nezîkî civaka Elman dikin û takekesiya xwe diparêzin, ji yên ku bi malbatevê girêdayî an jî hevdana diravan wek naveroka jiyana xwe dibînin, nebaştir bû (Schnapka 1986: 33).

Bi gelemperî anko newşa yekemîn ya karker jiyana xwe di nêvengege teng de diburand, kasî zarokên xwe rastî „Jêcudakirina“ (Ausgrenzung) Elmanan nedihatin (Abadan-Unat 2005: 217-218). Newşa yekemîn ji aliye Wiederkehr (1986: 33) ve wek mirovên ku di nivê çiyê de mane, hatiye şîrovekirin. Ne karin herin serê çiyê û wek civaka mezin jiyan bikin û ne jî karin wegerin binê çiyê û wek mirovên li welêt jiyan bikin. Hêjayê gotinê ye ku ramana newş û mijarên bi vê ve girêdayî, wek qutbuna newşan, kêşeya navnewşî û hwd. di serî de li cem newşa yekemîn ya karker de ru daye. Ji bona newşa yekemîn ya penaber ev mijar hê baş nehatiye têgihiştin.

Wek hatî gotin, bi gelemperî di malbatên herdu newşan de zarokên hem li welêt, hem jî li Elmanya hatine dinê, hene. Di dîroka koçberiyê ya di herdu newşan de dema zarokên wan gihana Elmanya, dest bi dibistanê kirin. Ev zarok di demek kurt de fêrî zimanê Elmanî bûn û newşên duyemîn yên pirçandî yê giyanmezin dest bi kar kirin. Yên biçuk dibistan berdewam kirin.

Wekî mirov baş dinêre, kare bêje ku di malbata newşa yekemîn ya karker de newşa duyemîn û di ya penaber de wan bi xwe kargeh wekirine. Di jiyana wan herdu cureyên newşan de mijara kar rolekî sereke lihîst. Entegrasyona wan mirovan gelemperî li ser rêya karkerî bûrî. Lê belê newşa yekemîn ya penaber, gelemperiyên wan di karên wusa yên wek newşa yekemîn ya karker, kar nekirin. Gelek ji wan, bi gelemperî yên xweyî pirzarok, tenê demek kurt di karên biyaniyan de kar kirin û piştre kargehên xwe vekirin. Anku zarokên wan pir bûn û alîkariyek mezin di nava malbat û xweyiyan de hebû, ji hev re bûne alîkarî û kargehên malbatî vekirin. Niha hêdî hêdî teslîmî newşa duyemîn dikin. Anko zarok pir bûn, pewistiya kargehên wan kêm bi karkerên din hebû. Ji bilî salên peşî de heta îro di kargehên xwe de kar dikin. Entegrasyona newşa yekemîn ya karker di ser „karkerî“ de û ya penaber di „karî“ de derbasbû. Ev cudadî di hinek xalan de taybetiyan derdixin holê. Wek mînak; ji bona vê yekê

malnişînî behtir li cem newşa yekemîn ya karker de heye an jî behtir li ser îdeolojiya çepî dirawestin. Lê belê wan herdu newşan jî kasî ku balê dan kar, wulkasî nedan xwendin, pêşketin, rewşenbîrî, nirx û binyadên civaka modern. Ji bona vê yekê pewist bû ku civata Kurd li benda newşa siyemîn bimêne.

Wek jêderkên çavdêr dayîn xwiyakirin, her çiqas piştî salên 1970yî guhertinek çebûbe jî, alîkarî di navbera newşa yekemîn ya karker û penaber de kêm e. Lê belê têkilî di navbera zarokên wan de hatiye danîn. Zarokên newşa yekemîn ya penaber, zarok û neviyên newşa yekemîn ya karker rekulturê dikin, wan fêrî zimên û nasnameya Kurdî dikin. Yanî newşên penaber, ya karker û zarokên wan polîtîze dikin.

Wek hatî gotin, newşa yekemîn ya karker behtir xweyî malnişînî ye û ev xalek muhîm e. Her çiqas ev newş têne bimêne jî, bi alîkariya malnişî rewşek rehet dibûrene. Newşa penaber hêdî hêdî hevl dide bi dayîna dirava malnişîna xwe çebike. Di vî warî de hinek qanun li Tirkî hatin guhertin. Di çarçoveya wan qanunên nu yên Tirkî de ev ferzenda wan heye ku malnişîniya xwe bi dayîna dirava bistênin. Wusa xwiya dike ku newşa penaber li ser neviyên xwe behtir bi hez in. Têkiliyên gelek mirovên ji newşa karker bi saziyên Tirkan re hene û yên penaber bi gelemperî an di nav saziyên Kurdan de ne, an jî xwe ji saziyan dur dixin. Newşa penaber ji yên karker behtir pirsgirek bi belgename, naskirin, nasname û hwd. re kişandine. Têkiliyê newşa karker behtir bi welêt re heye. Newşa penaber behtir li ser ziman diraweste. Li gora zarokên penaber, zarok û neviyên karker behtir xweyî pirsgirekên takekesî, civakî, çandî û nasnameyî ne. Newşa penaber ji ya karker behtir zarok hene. Ol di jiyana herdu newşan de jî roleke grirîng nalîze.

Wekî mirov herdu newşan di rewşa pêwendiyên bi pirsgireka Kurdan ve dide ber hev, wek Spohn (2002: 132) anî zimên, wusa xwiya dike: Newşa yekemîn ya karker berî destpêka şer di navbera dewleta Tirk û PKK´e de hatine Elmanya. Di demên wan de pirsgireka Kurd li Tirkiyê wek tabu bû. Wan kesan gelek bûyerên şer, yên wek şevitandina gundan, rewşa awarte jiyan nekirin. Wan kesan pevajoya etnikîbûn (Ethnisierungsprozess) li welêt jiyan nekirin. Li Elmanya, piştî hatina newşa penaber di carekî de wek Kurd hatin dîtin û bêgav man rawestiyekî di mijara nasname û pirsgireka Kurd de bistênin. Ev mijar vê di xebatek din de bi berfirehî were guftûgokirin.

Newşa yekemîn ya karker serpêhatiyek taybet kişand. Jiyana wan hem di ekstremekî de bûrî. Bêgav bûn xwe di nav Tirkan de veşerin an jî xwe gelek caran bi nasnameya Tirkî pênas bikin. Gelek ji wan di nav Tirkan de behtir li ser ramana olî û di nav saziyên olî yên Tirkan de man. Wan mirovan behtir xwe karîbû di saziyên olî de biparêzin. Ev mirov di carekî de bêgav man, xwe wek Kurd bidin naskirin. Kesên nedixwestin, xwe wek Kurd bidin naskirin jî, derdora wan êdî ew weke Kurd dîtin. Ji aliyekî ve pirsgirekên civaka modern û ya kapîtalîst, ji aliyên din ve yên biyanîbûnê, ji aliyê din ve yên siyasî jiyana wan bandor kirin.

Wekî mirov newşa yekemîn û ya duyemîn çavdêr dike, kare hinek xalan bêne zimên, gelo hê newşên yekemîn di kîjan mijaran de xweyî bandor in? Hêjayê gotinê ye ku anko newşa penaber di warê nasname, çand, ziman û maf de şiyar û polîtîze bûne, ev xalên li jêr werin danîn, behtir ji bona newşa penaber in:

-Sozialîzasyon: Anko hê mal di nav hevde ye û endamên malbatê yên zevicî hê jî di derdora malbatê de ne, mirov karê bêje ku dêûbav di sozyalîzasyona zarokan de he xweyî hezekî xurt in. Mirov kare vê mijare bi zanebûna zimanê Kurdî jî bibîne. Anko zarok karin zimanê Kurdî an Tirkî, Erebî, Farsî biaxivin, ev dide xwiyakirin ku ev zarok bi newşên mezin re di têkiliyê de ne. Zarokên di nav malê de, yên ku ne bi newşa yekemîn re jiyan dikin, Kurdiyan wan lawaz e. Di vê mijarê de pir emare hene ku didin xwiyakirin ku newşa yekemîn hê di mijara sozyalîzasyonê de xurt e. Nurudana matrîlokalî jî, wek wê di gotarek din de were şîrovekirin, rola sosyalîzasyona wan dide xwiyakirin.

-Çandekirina ji nu ve (Rekulturation): Anko bandora newşa yekemîn di ware sozyalîzasyonê de xurt e, ev jî dibe sedem ku ev newş kare newşên nu di mijara rekulturasyonê de bibandor bike. Hebûna newşa yekemîn di malbatê de zimanê zikmakî çalak dike. Ji bilî zimên dawet, cejn û taziyeyan jî li gora adetên Kurdî berdewam dikin. Bi berdewamiya çanda Kurdî, cih û rolê newşa yekemîn jî ji nu dipejirêne. Newşa yekemîn hebûna xwe bi wan mijaran hercar, carek din diafirêne.

-Kevneşopîkirina ji nu ve (Retraditionalisierung): Ev mijar jî wek rekulturasyon muhîm e. Bi bandora newşa yekemîn çanda Kurdî ya kevneşopî xwe di diyasporayê de diparêze. Mijara di vî warî de ya herî xurt ya ru dide, mijara zewaca bi dotmam/pismama re ye.

-Berhevdana diravan: Wekî tê xwiyakirin, hêjî ev newş li ber xwe dide ku wek malxwê malê bimêne. Balkeş e ku ev newş heta jê te, semiyana malbatê di nav zarokan de par nake. Hê bi gelemperî malên heyî di destê bav de ye û li zarokên xwe belav nake. Ev jî ji dêûbavan re dibe weke hezekî ku zarokên xwe li cem xwe û di bin bandora xwe de bihêlin. Wekî yek ji malê cuda bibe, xeter heye ku ji samana malê bêpar bibe.

-Entegrasyon: Çarçoveya entegrasyonê bi gelek xalan ve bi newşa yekemîn ve girêdayiye. Ev mijar sînorên akulturasyonê bandor dikin û bi vî alî cihê nevşên nu di entegrasyona di nav civaka mezin de dipêjirênin. Ji aliyê din ve ev newş, entegrasyona newşên nu di nav civata xwe de jî bandor dikin. Bi hinek sitratejiyên taybet bi ser dikevin ku zarokên wan di nav civatê de bimênin û bi gotina wan „wunda“ nabin.

-Parastina konteksa diyaspora: Newşa penaber aktorên diyaspora Kurd in. Ev rola wan ya herî girîng ya civakî û siyasî ye. Di saziyên diyaspora de çalak in û siyaseta Kurd dikin. Ji bona vê yekê ev mirovên siyasî, yên karker îdeolojîze dikin.

Lê belê prozes hinekî girîftîdir e. Ev bandora wan ya li jor hate nîşankirin, bi demê re hinekî di malê de wunda jî dibe, anko koçberiya penaberî berdewam dike, rola wan di civatê de çalak dimêne. Bi gelemperî ev newş argumenta nasnameya Kurd, yanî Kurdbûn, wek mijarek serek di jiyana xwe de tênin zimên. Lê belê xalek pir balkeş e ku ramana wan ya li ser nasnamê û cureyên nasnamê ya takekesî bi aliyekî fereh ve, ne runiştiye.

Nerîna Zanyarên Tirk Li Ser Koçberên Kurd

Di vir de nerîna zanyarên Tirk pir girîng e. Mijara koçberiya ji Tirkî ji aliyê zanyarên Tirk ve bi gelemperî bi nerîneke yekalî tê dîtin û lêkolînên wan bi gelemperî nerîna aliyê civaka Elmanî û ya kemnetewên din yên wek Suryanî, Alevî an Kurd nade xwiyakirin. Zanyarên perspektiva wan bi aliyekî wek „objektîf" were dîtin wan herdu kutleyan bi navên van tênin zimen, lê belê şîrovekirineke cuda nakin û wan wek hev di heman mijaranda bikar tênin. Bahar Başer bi xebata xwe ya bi navê „Di diyasporayê de kêşeya Tirk-Kurd" ya ku sala 2013an ji çapxaneya Iletişim çap bûye, kare wek mînakek were dîtin. Wekî armanca xebatên lêkolînan bi rastî lidarxistina rewşa rast ya Kurdan be, pewist e, ev herdu kutle cuda werin lêkolînkirin, anko ne mijara koçberî, ne têgiştina koçberiyê, ne rewşa diaspora, ne mijara etnikîbûn an xurtkirina olî wek alternativa nasnameya koçberiyê, ne pevajoya entegrasyonê û hwd. di nav herdu gelan de wek hev e. Ev herdu kutle reaksiyon û têgihiştinên cuda didin xwiyakirin û xweyî rawesteke cuda ne. Ji bona vê yekê gelemperiyên wan lêkolînan, rastiyê bi tewahî nadin xwiyakirin. Hem sererkên Tirk, konsolxane, hikumet hem jî saziyên koçberên Tirk li Elmanya bi hevre îdeolojiyeke „bindestî" di nav koçberên Tirk yên li Elmanya ava kirine. Kesê baş li mijarê nenêrîne, vê bawer bike ku Elmanan Tirk bi zore anîne Elmanyayê, bi zorê li Elmanya hiştine, bi zorê danîne bikarkirin û Elmanan her demî bi ramaneke dijmintiyê li Tirkan nêrîne. Lê belê rewş ne wusa ye. Hejayê gotinê ye ku dijmintiya biyaniyan di nav beşek civaka Elman de heye û ev mijar di şîroveyên goçberî de pir muhîm e. Lê belê nerîna lêkolînerên Tirk ferzendê nade ku ev mijar bi nerîneke rasyonel were guftûgokirin. Dijmintiya Tirkan ji dijmintiya biyaniyan tê û ne berêvajiyê wê. Anko gotûbêjên aliyê Tirkî tenê nerîna sererkên Tirkan tênin zimên û mirovên Tirk xwe li ser vê nerastiyê dirawestênin. Ev helwest ji salên 1960´î ve di civaka Elman de hem koçberên Tirk wek kêşeyekî dirunêne, hem jî li Elmanya dijî-biyanîtiyê geş dike. Sererk, sazî û zanyarên Tirk bi gelemperî hizr, tirs û hestên civaka Elman bi ramaneke bêalî nabînin û mijarê wusa guftûgonakin. Di vê bingehînê de, mixabin, bandoreke nerenî li civaka Elmanî dikin. Lê belê anko wek hatî gotin, ramana zanyarên Tirk ne ramaneke bêalî ye, li gora wan qaşo koçberiya Kurdan ya penaberî bandoreke nerenî li civaka Elman kiriye û ramana dijî-biyaniyan zêde kiriye (wek mînak bnr. Abadan-Unat 2002). Heta hijmara Kurdên penaber li Elmanya zêde bû, li Elmanya biyanî wek „pirsgirek" ji mej ve hatibûn kodkirin. Bi dawîhatina dewleta sowyet hijmara penaberan zêde bû û anko hijmara penaberên Kurd di heman demê de zêde bû, zanyarên wek Abadan-Unat, bandora penaberan ya li ser civaka Elman hatî kirin, bi penaberên Kurd ve girêdidin (Abadan-Unat 2002: 225). Hêjayê gotinê ye ku hemu koçberan zehmet kişandin. Lê belê pewist e, were gotin ku wan mirovan ev ne kişandine anko Tirk in, wan mirovan zehmet kişandin, anko koçber bûn, anko Tirkî wek dewlet bi Elmanya re ji bona jiyana wan mirovan tiştek nekir. Lê belê, ev rastî gelek caran ji aliyê sererk û zanyarên Tirkan ve naye dîtin û di vê mijarê de penaberên Kurd tên înstrumentalîze kirin.

Wekî mirov mînaka Tirkan têne ber çavên xwe, dibîne ku ferzendeke mezin ya Kurdan heye. Kurd

karin ji serpêhatiyên mînaka Tirkan fêr bibin ku heman xetayan nekin. Ji bona têwger, raman û pewajoya mînaka Tirk wulkasî tiştên nerenî bi xwe ve kirin ku ti sudeyên mezin ji serpêhatiya koça Elmanya negirtin. Ji aliyekî ve koma koçber ya Tirkan koma herî mezin ya Elmanya ye, lê belê rewşa ew têde ne weke girbûna komê ye. Wek mînak, Tirkan hêjî ne pejirandiye ku Elman xweyiyên Elmanya ne, ne pejirandine ku wê li vî welatî bimrin. Tirkan hê tênegihiştine ku sedemên êş û kulên wan ne têne Elmanya ye. Heman demî Tirkî jî berbirsiyarê eş û derdên wan mirovan e.

Encam

Îro koçberiya Kurd bi tevahiya mijarên xwe ve li benda lêkolînkirinê ye. Bi hijmar û hêzê xwe ve civata Kurd di Elmanya de hingî diçe mezin dibe û xwe wek aliyekî muxatabê „pirsgireka Kurd“ dibîne (bnr. Karatas 2018). Lê belê mijarên vê civatê yên siyasî, çandî, civakî, jiyancîhanî, aborî, tenduristî, giyanî û hwd. hê bi tevahî li cihê xwe ne. Di serde mijarên wek qutbûna newşan, avakirina jiyancîhanên nu, rewşa nasnameyî û hwd. nu ru didin û li benda çavdêrî û lêkolînan in. Mijara newş di nav civaka Kurd de nêvengeke bakîr e û li benda lêkolînkirin, guftûgokirin û şîrovekirinê ye.

Newşên yekemîn yên koçberên Kurd aktorên diyaspora Kurd in. Hijmara wan mirovan ji tahmînên gelek kesan behtir e. Ev kes di civakên herî pêşketîyên cîhanê de jiyan dikin. Her çiqas pirsgirêkan wan hebin jî, li gora dewletên dabeşker behtir xweyî azadiyê ne. Di vê azadiyê de ev mirov karin, ne tenê diravan rêkin, lê karin raman, zanebûn, huner û çandê transport bikin. Lê belê wekî mirov dinêre, dibîne ku ji bilî diravan ji Elmanya û ji bilî bukan ji welêt pir tiştekî din transport nakin.

Wê sê gotarên din li ser newşên yekemîn yên Kurd li Elmanya werin amadekirin û veşanekirin. Di van gotaran de pirsgirekên newşên karker û yên siyasî, nurudanên çandî û nasnameya wan newşan werin gutûgokirin.

Çavkanî

Abadan-Unat (2005): Migration ohne Ende: vom Gastarbeiter zum Eurotürken. Berlin: Edition Parabolis.

Abadan-Unat, Nermin (2002): Bitmeyen Göc. Konuk Iscilikten Ulus-Ötesi Yurttasliga. Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayinlari, Istanbul.

Al, Dr. Serhun (2016): Baris ve Catisma Arasinda: Türkiye ve Ortadogu´da Kürt Dünyasini Anlamlandirmak. Subat-Mayis 2016 Diyarbakir-Sanliurfa-Mardin-Erbil Saha Arastirmasi Raporu. https://www.academia.edu/26090671/BARI%C5%9E_VE_%C3%87ATI%C5%9EMA_ARASINDA_T%C3%9CRK%C4%B0YE_VE_ORTADO%C4%9EUDA_K%C3%9CRT_D%C3%9CNYASINI_ANLAMLANDIRMAK

Alba, Richard & Nee, Vichtor (2004): „*Assimilation und Einwanderung in den USA*". In: IMIS-Beiträge 23/2004. S. 21-39.

Alinia, Minoo (2004): Die Grenzen der Diaspora: Geschlechtspezifische Einflüsse auf die Bildung nationaler Identität in der kurdischen Diaspora. Kurdologie Band 6, Unrast Verlag, Münster.

Alinia, Minoo (2007): Diaspora Mekanlari. Kürt kimlikleri ve aidiyet politikari. (Spaces of Diasporas. Kurdish identities, experiences of otherness and politics of belonging. Göteborg Schweden). Ingilizceden Ceviren: Fahriye Adsoy. Avesta Yay. Istanbul.

Amman, Birgit (1997): „*Ethnische Identität am Beispiel kurdischer Migration in Europa*". Borck, Carsten; Savelsberg, Eva; Hajo, Siamend (Hrsg.): Ethnizität, Nationalismus, Religion und Politik in Kurdistan. Münster. LIT, S. 217-238.

Amman, Birgit (2001): Kurden in Europa. Ethnizität und Diaspora. Kurdologie Band 4. Münster Lit Verlag.

Asadi, Awat (2007): Der Kurdistan-Irak-Konflikt : der Weg zur Autonomie seit dem Ersten Weltkrieg. Schiler Verlag, Berlin.

Aumüller, Jutta (2009): Assimilation. Kontroversen um ein migrationspolitisches Konzept. Bielefeld: transcript Verlag.

Aumüller, Jutta (2010): Wie viele Generation dauert Integration? Wie Begriffe unser Bild von Gesellschaft prägen. Heinrich Böll-Stiftung. Dossier: Dritte Generation, 2010. S.7-11. Direktlink: http://www.migration-boell.de/web/integration/47_2679.asp

Baser, Bahar (2013): Diaspora´da Türk-Kürt Sorunu. Almanya ve Isveç´te Ikinci Kusak Göçmenler. Iletisim Yay. Istanbul

Bernart, Yvonne & Krapp, Stefanie (2005): Das narrative Interview : ein Leitfaden zur rekonstruktiven Auswertung. Landau: Verl. Empirische Pädagogik.

Bock, Dr. Thomas (1986): Entwurzelung und Leben in der Fremde. Vortrag mit Prof. Dr. Jan Gross. In: Migration und psychische Gesundheit (1986). Fachtagung der Arbeiterwohlfahrt Bundesverband e. V. und der Deutschen Gesellschaft für Soziale Psychiatrie e. V. vom 1. bis 3. November 1985 in Bonn. Bonn. S. 18-22.

Bpb (1.4.2018): Ausländische Bevölkerung nach Staatsangehörigkeit. In absoluten Zahlen, durchschnitliche Aufenthaltsdauer in Jahren, 31.12.2016. http://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/61631/staatsangehoerigkeit

Bpb (4.4.2018): Bevölkerung mit Migrationshintergrund I. In absoluten Zahlen, Anteile an der Gesamtbevölkerung in Prozent, 2016 (4.4.2018 veröffentlicht. http://www.bpb.de/wissen/NY3SWU,0,0,Bev%F6lkerung_mit_Migrationshintergrund_I.html

Bracker, Philip (2017): Die Entstehung ethnischer Identität bei ´Menschen mit türkischem Migrationshintergrund´. Münster, Waxmann.

Bredtmann, Julana (2011): „*Von Sèvres zur PKK – Ein historischer Überblick über den türkisch-kurdischen Konflikt*“, In: Kurdistan im Wandel: Konflikte, Staatlichkeit, Gesellschaft und Religion zwischen Nahem Osten und Diaspora. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2011. S. 78-87.

Dorsch, Friedrich (1970): Psychologisches Wörterbuch. Felix meiner Verlag, Hamburg.

Eliassi, Barzo (2012): Ülkemde Bir Yabancı. Isveç´teki Kürt Gençlerinin Adiyet Politikaları. Avesta Yay. Istanbul.

Elwert, Georg (1982): „*Probleme der Ausländerintegration. Gesellschaftliche Integration durch Binnenintegration?*“, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 34(4), 717-731.

Endruweit, Günter & Trommsdorff, Gisela (1989): Wörterbuch der Soziologie. Dtv/Enke, Stuttgart.

Esser, Hartmut (2004): Welche Alternativen zur ´Assimilation´ gibt es eigentlich. In: IMIS-Beiträge 23/2004. S.41-59

Firat, Derya (2003) : Giris. Toplumbilim, Göc Sosyolojisi Özel Sayisi sayi 17 Ekim 2003 s. 7-14

Grote, Maik (2011): Integration von Zuwanderern: Die Assimilationstheorie von Hartmut Esser und die Multikulturalismustheorie von Seyla Benhabib im Vergleich. Migremus Arbeitspapiere Nr 2/2011, Uni-Bremen

Heckmann, Friedrich (1992): Ethnische Minderheiten, Volk und Nation: Soziologie inter-ethnischer Beziehungen. Stuttgart, Enke.

Holz, Gerd & Scheib, Hermann & Altung, Sükriye & Petereit, Ute & Schürkes, Jutta (1994): „Fremdsein, Altwerden, und was dann? – Ältere Migranten und die Altenhilfe“. ISS-Eigenverlag, Frankfurt a.M.

Izady, Mehrdad R. (2011): Kürtler, Bir El Kitabi. Doz Yay. Istanbul. Ingilizceden Ceviren Cemal Atilla.)

Jelpke, Ulla; Buchholz, Christine; Höger, Inge (2011): auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulla Jelpke, Christine Buchholz,Inge Höger und der Fraktion DIE LINKE. – Drucksache 17/4727. Deutscher Bundestag, Drucksache 17/4937. 17. Wahlperiode 28.02.2011.

Karataş, Avdo (2018): Di Nav Kurdên Diyasporayê De Kêşeya Navnewşî: Mînaka Elmanyayê. *International Journal of Kurdish Studies (IJOKS)* 4 (1), 155 – 175.

Kesen, Nebi (2009): Die Kurdenfrage im Kontext des Beitritts der Türkei zur Europäischen Union. Baden-Baden: Nomos. (Zugl.: Zürich, Univ., Diss., 2009).

Khayati, Khalid (2009): Mağdur Diasporadan Sınır-Ötesi Vatandaşlığa mı? Fransa ve İsveç'teki Kürtlerde Diasporanın Oluşumu ve Ulus-Ötesi İlişkiler. Avesta Yay. Istanbul.

Kizilhan, Ilhan (1995): Der Sturz Nach Oben. Kurden in Deutschland. Eine psychologische Studie. YEK-KOM (Hg.) Verlag medico international, Frankfurt, 1995

Kizilhan, Jan (2013): „Integration kurdischer MigrantInnen in Deutschland – Herausforderungen und Chancen“, Vortrag von Prof. Kizilhan an der Fachtagung „Integrationspolitik aktiv gestalten“, 23 September 2013, DGB-Gewerkschaftshaus, Stuttgart.

Krämer, Alexander & Baune, Bernhard Th. (2004): Migrationen: eine Herausforderung für die Gesundheitswissenschaften und die gesundheitliche Versorgung. In: Krämer, Alexander & Baune, Luise (Hrsg) (2004): Gesundheit von Migranten. Internationale Bestandaufnahme und Perspektive. Juventa Verlag, Weinheim und München. S.9-20

Kurthen, Hermann (2002): “*Einwandererintegration im Spiegel der U.S. Amerikanischen Forschung.*” Immigrant Integration in U.S. American Research. In: Wohlfahrtstaat, Einwanderung und Ethnische Minderheiten, Hrsg von Andresa Treichler. Opladen, Westdeutscher Verlag pp. 83-106

Lajios, Konstantin (Hrsg.) (1991): Die zweite und dritte Ausländergeneration. Ihre Situation und Zukunft in der Bundesrepublik Deutschland. Leske +Budrich, Opladen.

Mayring, Philipp (1990): Einführung in die qualitative Sozialforschung. Eine Anleitung zu qualitativem Denken. München: Psychologie Verlags Union.

Mayring, Philipp (2015): Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken. Weinheim und Basel, Beltz Verlag.

McDowall, David (2004): Modern Kürt Tarihi. Doruk Yay. Ankara.

Mead, Margaret, (1971): Der Konflikt der Generationen. Jugend ohne Vorbild. Walter-Verlag AO Olten.

Mönch, Ronald (1994): Autonomie oder Eigenstaatlichkeit. In: Heidi Hinz-Karadeniz & Rainer Stoodt (Hrsg.). Kurdistan: politische Perspektive in einem geteilten Land. Giessen: Focus, S. 186-202

Pressemitteilung (12.04.2018): Pressemitteilung Nr. 133 vom 12.04.2018: Ausländische Bevölkerung wächst im Jahr 2017 um 5,8 %. https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2018/04/PD18_133_12521.html

Salih, Azad (2004): Freies Kurdistan. Die Schutzzone der Kurden in Irak-Kurdistan. Dissertation in Freie Universität Berlin Fachbereich: Politik- und Sozialwissenschaften. Gutachter: Professor Dr. Friedemann Büttner und Professor Dr. Hajo Funke. Datum der Promotion: 28.10.2004. Berlin http://www.diss.fu-berlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_000000001392/00_Salih-neu.pdf

Schnapka, Markus (1986): Bericht Arbeitsgruppe 2. In: Migration und psychische Gesundheit (1986). Fachtagung der Arbeiterwohlfahrt Bundesverband e. V. und der Deutschen Gesellschaft für Soziale Psychiatrie e. V. vom 1. bis 3. November 1985 in Bonn. Bonn. S.33-34

Schroeder, Christoph (2003: 24): Der Türkischunterricht in Deutschland und seine Sprache(n). In: Zeitschrift für Fremdsprachenforschung 14 (1), S. 23-39.

Skubsch, Sabine (2002): Kurdische Migration und deutsche (Bildungs-)Politik. Unrast Verlag, Münster.

Spohn, Margret (2002): Türkische Männer in Deutschland: Familie und Identität. Transcript, Bielefeld.

Van Bruinessen (2003): Aga, Seyh, Devlet. Iletisim Yay. Istanbul)

Vanly, Ismet Cherif (1986): Kurdistan und die Kurden. Band 2. Pogrom Taschenbücher. Kassel

Wallraf, Günter (1985): Ganz unten. Kiepenheuer & Witsch Verlag, Köln.

Wiederkehr, Peter (1986): Psychosoziale Probleme der ersten Generation. In: Migration und psychische Gesundheit (1986). Fachtagung der Arbeiterwohlfahrt Bundesverband e. V. und der Deutschen Gesellschaft für Soziale Psychiatrie e. V. vom 1. bis 3. November 1985 in Bonn. Bonn. S.32-33

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 41 – 52
http://www.ijoks.com

Kurdish Image in Novels of Early Period of Turkish Republic

Şener Şükrü YİĞİTLER [1]

Received: Oct 28, 2018 **Reviewed**: Nov 29, 2018 **Accepted**: Dec 02, 2018

Abstract

This article examines the representation of Kurdish people in novels written during the early Turkish Republic period. Turkish literature in the early years of the newborn republic produced works in line with official discourse and state policies; the novel was the most popular art form and a convenient means of propaganda. The Kurdish question, which remains unresolved to this day, has its roots in the establishment of the Turkish republic. Being the most resistant minority group before the nation-state project in this period, Kurds were considered a national security threat, and their demands were made a part of the "securitization" policies of the nation-state process. Accordingly, in fiction, Kurds were only referenced in the context of Kurdish rebellions that took place in the early years of the republic. They were represented as "bandits" and "reactionaries" in novels dealing with them, which were already too few in number.

Key words: Early period of Turkish Republic, Novel, Rebellion, Reactionism, Literature

Recommended citation:
Yiğitler, Ş.Ş. (2019). Kurdish Image in Novels of Early Period of Turkish Republic. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 41 – 52 DOI: **10.21600/ ijoks.516478**

Introduction

Turkish government implemented disciplinary operations ("tedip"), assimilation ("temsil"), banishment ("tenkil") practices in Eastern provinces in 1930s. Just before the said period, Kemalists had become the only power by enforcing Law on the Maintenance of Order ("Takrir-i Sükûn Kanunu", 1925) and Eastern Reformation Plan ("Şark Islahat Planı", 1925) (Bayrak, 2013: 149-164 and Yeğen, 2011: 163-174) bringing all political opponents to trial in Independence Courts ("Istiklal Mahkemeleri"). This "elite/intellectual" ruling class, most of whom had military origins, regarded their opponents as the primary danger for the regime and

[1] Research Assistant Doctor., Bitlis Eren University, Faculty of Sciences and Literature, Department of Turkish Language and Literature, ssyigitler@gmail.com, **ORCID NO** : https://orcid.org/0000-0002-7283-3621

implemented strict measures to crush them. As a result, all kinds of "securitization" approaches to Eastern provinces, the concentration areas of religious people and Kurds, ruled every aspect of life, daily politics being in the first place, and thus, helped rise of an highly "guided literature" (Türkeş 2002: 425-448).

Kemalist nation-state formation process contained the Muslim minority groups as well as the non-Muslim minorities, and paid special heed to appear that it was interested in "Muslim" identity of these groups while absorbing them in its monolithic structure. Muslim minorities, hereby, were evaluated in religious context, and not included in ethnic minorities described in Treaty of Lausanne, July 24, 1923. (Oran 2015: 63-64). This helped the government highlight only the religious side of all kinds of resistance of Kurds against the new regime. For example, Sheikh Said Rebellion, 1925, meant nothing but a trivial uprising that could be ignored or in the worst case, crushed with the recognition of "Turkish power" for the Republican elite, who vindicated a radical secularism and westernization, and cherished the new regime and its ideals with pride and enthusiasm.

Kurdish image in Turkish literature is discussed in some significant works (Yücel 2011; Türkeş 2011), though with some deficiencies, most of which are some unknown and obsolete novels. We will try to give a full list of the novels on Kurds and description of the approach to the Kurds in early Turkish Republic period.

A people in rebellion

Though Halide Edip Adıvar left Turkey in 1926 and could not celebrate tenth anniversary of Turkish Republic within the borders of the country because of political conflicts she and her husband, Adnan Adıvar, had with Ankara government, she wrote her books in the service of the new regime before and right after the proclamation of the Republic. Halide Edip, in her novels *Kalp Ağrısı* (*Heartache*, 1924) and its sequel *Zeyno'nun Oğlu* (*Zeyno's Son*, 1928), where she tangles a complex men-women relationship in an Istanbul-Diyarbakır line, problematizes a series of Kurdish rebellions against the new regime and discipline-banishment operations that took place between 1924 and 1928. Tanıl Bora, in his article which examines the "Kurdish image" in the two-book-sequel states that Halide Edip, in contrast to her contemporaries, most of whom could be defined as "regime's official or loyal writers", clearly articulated the national name, "Kurds", for the local people, and implicated discipline-banishment measures could not resolve the problem. Though, despite her critical point of view, Bora also shows Halide Edip does not strongly diverge from the official Kurdish policies of the time (2014: 61-65). Indeed, in Halide Edip's novels which almost

have a touch of orientalist tourist guide about Diyarbakır, defined as a "feudal land", "hot and exotic", "mysterious and magical" and "the land of mystery and horror"[i] (Adıvar, 2010: 129, 241, 217, 218) and Kurds she seems willing to repeat the "ignorant, religious and uncivilized" Kurdish image establishing a Turkish man-Kurdish woman relationship, which seems to be essential in novels handling Kurdish Question. There are two main women characters in *Zeyno'nun Oğlu*: first, Kurdish Zeyno from Diyarbakır, and second, Zeyno of Istanbul, who is a half Kurdish-half Turkish young woman bred in Istanbul and almost the antagonist of the first one. Kurdish Zeyno (or Zeyno of Diyarbakır), called by soldiers in the headquarters as "Kurdish Peach", becomes the object of an erotic picture formed with racial determinations like "a round mole right on the tip of her lips" and "slim, straight and black eyebrows, which only could be seen in Kurdish people, leaning over hot, reddish cheeks, in fact, just like peaches" (Adıvar, 2010: 243). Kurdish Zeyno's sexual attraction is enhanced with her spiritual weakness and loyalty before Captain Hasan. Kurdish Zeyno "worships him like a God" (Adıvar, 2010: 71) "her fiery dependence and worshipping" (Adıvar 2011: 255) symbolizes the obedience of the woman, who stands for "the desolate and far away countries" (Adıvar, 2010: 102) to the man, both a soldier and Turk. Though they are thoroughly different, common point of two women is the loyalty to the soldiers; semi-Kurdish Zeyno of Istanbul "has grown a peculiar weakness for uniform." "Soldiers, officers, all of them, always rouse a palpitating, sweet or bitter, feeling in her" (Adıvar, 2010: 195).

Despite the evaluation above, we need to state that ethnic emphasis is more explicit in *Kalp Ağrısı* (1924), compared with religious content in *Zeyno'nun Oğlu* (1928). Protagonist of the novel is "…Zeynep; her father calls her 'Zeyno' as her grandfather is Kurdish, and young girl inherits a boiling temperament and passion from the racial fire of the same grandfather, which is only known to her father" (Adıvar, 2011: 14). In another example Zeynep, modernized in Istanbul and thus Turkified, and Captain Hasan have the conversation below when they first meet:

> "-You know my name, as well. What is your name?
>
> -Zeyno.
>
> -Gee! You must be a Kurdish youth.
>
> -No, I am a Turkish youth, who is Kurdish, if I could still be taken young"[ii]
>
> (2011: 20).

This dialog reflects the policies behind the determination to call people with different ethnicities living in Turkey as "Turk." This approach becomes even more evident in physical

and moral development of another character, the "Kurdish child" Haso. Born of Kurdish Zeyno, begotten of Captain Hasan, Haso the Child is the "most victorious sample of natural selection which combines most beautiful parts of a most beautiful Kurdish woman and a handsome Turkish man" (Adıvar, 2010: 71). As seen here, personality is determined by racial prejudices; the child "looks like the offspring of a thoughtful species, not a fiery one" (Adıvar, 2010: 204). In other words, he is too thoughtful to be a Kurd. Indeed, at the end of the novel it turns out Captain Hasan is his real father. Long before appearance of Captain Hasan as the father of Haso the Child, we see that a Turkish man called Şaban brings him up. Şaban "comes from a Turkish family whose grandfather migrated to K… Village from Kemah and keeps silence and sweetness of Eastern Turks in his temperament –despite the fiery Kurdish blood from mother's side" (Adıvar, 2010: 70). When Haso the Child, though he is against discriminating people, compares his mother and Şaban, he easily discerns between "fiery manners and noises" of the Kurds, and "more tranquil and controlled manners" of the Turks. His closeness to Kurdish people is "just because of his dependence on his mother" (Adıvar, 2010: 135). His ability to perceive "loud voices of Kurdish from gentle and soft voices of Turkish" (Adıvar, 2010: 137) shows his perceptive readiness for a nationalistic awakening. The only thing he needs, now it appears, is the available conditions for a good education. Zeyno of Istanbul, who is married to Colonel Muhsin, adopts Haso the Child at the end of the novel. In this way, a useful solution for the upbringing of Haso the Child (as his name equates childness and Kurdishness) is found: "Let that Zeyno be your real mother, and this Zeyno be your intellectual mother. What do you say?" Haso the Child, of course, accepts this offer without hesitation. This quotation could also be read as a literary solution by Halide Edip, who foresees Kurdish people could be included in nation-state process with assimilation practices rather than discipline-banishment operations.

Halide Edip, who covered Sheikh Said Rebellion in her abovementioned books, continued the story of a group of modern elite in Diyarbakır in her book *Zeyno'nun Oğlu* (1928) from the point she left in *Kalp Ağrısı* (1924). *Zeyno'nun Oğlu* (1928) is more agitative and propagandist than the first novel in every sense. We stated that Halide Edip differed from her contemporaries in mentioning the name of Kurds, actors of the rebellions. In her novel *Zeyno'nun Oğlu*, she sets the plot of her novel available for declaring her views on Sheikh Said Rebellion and adds new characters in the fiction. For example Sheikh Mecit, who employed Haso the Child in order to train him in horse races, is a man, "who was thrilled with Sakarya War, and seemed to give up Kurdish case, which he once followed" (Adıvar, 2010:

117). The sheikh, who returned to his "self" after euphoria of the victory abated, tells the little child that Turkish soldiers and officers are "cruel and irreligious", and "Kurds are people of God and Turks are the creatures whom He will scourge" (Adıvar, 2010: 134, 176). His statements about "the society who wore low-cut dresses even in the mornings and frock coats in evenings" (Adıvar, 2010: 163) and, in other words, Istanbulites who created a "Diyarbakır high society" (Adıvar, 2010: 284) are equally harsh:

> "For one thing, sheikh told that Istanbulites were cruel, evil and bad people, and God took him into His service to punish them. (…) The sheikh, especially, compared Istanbulites with the people of Lut and gave odd examples from their lives." (2010: 282)

Depending on the sound similarity established between the names, it could be alleged that Halide Edip, here, indirectly refers to Sheikh Said. Throughout *Zeyno'nun Oğlu* she shadows out Kurdish people rise up with religious feelings, rather than nationalist motives. In this point Halide Edip shares the official-nationalist assumption: Kurdish people, accordingly, do not have a national cause/consciousness in these revolts; they only endeavor to keep their feudal order in the region, which is highly religion based. The official nationalism in Early Period Republic, that views minority groups' nationalism as a security threat, handles Kurdish revolts with military measures and this is another topic which Halide Edip prefers self-censor and join in the national ideology of the period. In the last chapter of the novel titled "After the Storm" ("Fırtınadan Sonra") Muhsin Bey tells his wife Zeyno that "Human storm of the East hit and passed over Diyarbakır. Being one of those engaged in putting out a disastrous fire as long as it continued made me ignore you for the first time ever" (Adıvar, 2010: 329). Consequently, first and one of the most serious occurrences of the Kurdish Question, which continues being an unsolvable problem of new-born Turkey,[iii] is a matter that could be handled with soldiers' self-sacrifice and is a storm that "hits and passes."

Early Republic's military/civil authorities evaluated the incidents in Kurdish cities as a matter of security and called the rebels "a group of ungrateful people and bandits." This was a nationalist defense mechanism to avoid real content of the events, and served as a mainstay for the discipline-banishment operations in the region. Early Republic period literature, as shown in the example above that regarded Kurdish Question as a storm that "hits and passes", was a highly dutiful literature that produced popular romances that thrived with self-evident theories about modernization, secularization, women emancipation, and more aesthetic/canonic novels which covered such topics inherited from the empire like

intellectuals-people conflict, minorities, war profiteers and Ottoman dynasty in compliance with official ideology.

Kurdish image in novels

Another remarkable point with the minorities is their representation in the literature of the period. Prompting the new born nation-state's threat perception in many occasions, Kurds ranked high in the list of "nation's enemies" together with Armenians, Greeks and Jews; however, as it seems, they were not a fruitful literary material in literature as aforementioned minorities. The reason of this silence, mostly negligent, was the country-wide censorship implemented for the policies in eastern cities and the "banditry" and "separatism" discourses developed against the struggle for Kurdish rights and freedom and successfully handed down to today's politicians by the said period's rulers. As much as Kurds represented a past which is mingled with religion and thereupon must be left behind for secularist/modernist republican elites, this could be seen in innumerous example in period's literature, they were used to depict "uncivilized, brutal, ignorant and non-ideal" citizens of pre-republic times. A *persona non grata* image was invented and employed for Kurds so that the "modern, secular and civilized" Turk, an image that inevitably reminds "the white man of Asia Minor", could shine and stand out more among the other nations of Anatolia. The origins of this representation could be found in Turkish History Thesis. Scientists, some of whom were theoreticians of Republican People's Party at the same time (Beşikçi, 1986: 51-50; 151-153), claimed that ancient Turks established and developed a very rich civilization in Middle East; however, they had to left their homeland due to unfavorable climate conditions and migrated all around the world establishing new high civilizations where they settled (for example, in China, India, Egypt, Mesopotamia, Greece and Italy), and Anatolia was only one of these civilizations (1931: 50-58).

With this pseudo-scientific basis, autochthonous nations of Anatolia were extracted from the historic background of Anatolia; in a sense, they were sociologically and politically being disregarded. However, before the proclamation of new regime, for example in the days Mustafa Kemal landed in Samsun and started campaign for national independence, he seems to be very careful to use a pluralist and inclusive language:

> "As central government is captive, and capital city is under military occupation, we all recognize that fate of the nation is at the hands of nation's army. Thus, I am determined to unite Kurds and, also, all nation

> together and achieve this through Associations for Defense of National Rights ("Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyetleri")" (1991: 37).

After completing the religious disintegration provided by Treaty of Lausanne (1923) and its subsidiary population exchange clauses, the republican regime established following the Turkish National Struggle, as stated before, by-passed the concept of religion by force of secularization process, and went about utilization of ethnicity. With this, one more step was taken towards nation-state process, which had long been started by Committee of Union and Progress ("İttihat ve Terakki Cemiyeti"), holding power after proclamation of Constitutional Monarchy Period (1908) and especially with 1913 Ottoman coup d'état, and implemented pan-Turkist/nationalist policies throughout World War I. (Dündar, 2015: 57-62). Those who could not be separated by their religious believes were strained by their blood/breed/race, and, as a result, they were either expected to be "assimilated" or the government resolved to military measures, in which army was called out, and every kind of violence acts were legalized. After Sheikh Said Rebellion (1925), first massive insurgence in Republic history, was quelled with a crushing strength, and the rebellions were tried in Independence Courts ("İstiklal Mahkemeleri"), and sentenced to capital punishment, the army was given more crucial missions in Ağrı Rebellion (1926-1930) and Dersim Military Operation (1937-1938).

Literature in Early Period Republic we have alleged here to lapse into silence about Kurdish people has approached them in relation with rebellions when it has dealt with them with a limited number of novels. In this sense, we may speak of a "Kurd-rebel-bandit" association in the minds of the authors in the period. We have seen that first novels to tell about Kurds and Kurdish rebellions were written by Halide Edip, who dealt with most contradictive matters of Committee of Union and Progress and early Turkish Republic periods and thus excluded by both governments. In these novels, Kurdish people are depicted as a nation, victimized as a result of Islam and their collective ignorance. They are easily deceived as they live in caves and on the top of mountains, deprived of civilization and human values. For example, in *Dünkülerin Romanı* (*Novel of the Past*, 1934), after mentioning Armenians' education in American colleges, Burhan Cahit Morkaya refers to Kurds over geographical implications, needless to say, without stating name of a nation: "Ahead of us, those who spend their lives in the rocky holes of Dersim Mountains and those who are trained under American education are like people of other climates, other countries" (Morkaya 1934: 127). Here, it is implied Kurds are incompatible with modern nation definition. Esat Mahmut Karakurt's *Dağları Bekleyen Kız* (*The Girl Who Guarded Mountains*, 1934) differs from its

counterparts by directly dealing with Ağrı Rebellion. While telling about the love between Captain Adnan, a fighter pilot, whom the author of the book burdens every aspect of modern Turkish image, and Kurdish beauty Zeynep, Kurdish people become the target of various humiliation, mostly racial. A derogatory and gloomy depiction starts from the very beginning of the novel: "This middle age town with its homes made of manure, its narrow and muddy streets where a mule could barely pass, perhaps, is experiencing historic days it hasn't gone through since its creation" (Karakurt, 2009: 7). Such sentences like "Ridges of that region which, perhaps, have been dark since their first creation were lighted up as it was daytime" and "There is no light in the streets. City, immersed in terrible darks that carried mystery of middle ages, is going through a mystery night" (Karakurt, 2009: 15, 20) depicts the eastern part of the country as an uncivilized land of savages. In Karakurt's novel, people of the region are as wild as the geography they live in. Captain Adnan, the protagonist of the *Dağları Bekleyen Kız* asks Sergeant Ahmet, his friend who have been captured by rebels: "Sergeant, these men are very wild, aren't they?" The answer he receives for his question is a striking example of the republican viewpoint on Kurds:

> "Sir, what is wild? One detests humanity among these. Such ferocity, cruelty and dishonor cannot be witnessed. They think of the price of the bullet, not the value of one's life, while killing. They have no religion, no belief, no God… They believe in nothing. You see, and look for people to kill in these godforsaken mountains with underpants on their legs, felt cones on their heads. What they eat is a morsel of meat and bulgur. (…) Each has five to ten wives. Some of them still strangle their daughters. They know no home, no place, no conscience. They live in caves, in dens they burry under earth, and under boulders. They know no military service, no homeland. Only one thing! They only know and recognize their sheikh. What he orders is done at once. As I said, these are not human. These are such creatures hard to name." (2009: 67)

This dialogue gives away the subtle contention of republican intellectuals felt of themselves that they were ultimately modernized/westernized, comparing with the "brutal" and "wild" Kurdish image, which was very common in the period. In Karakurt's novel, Kurdish people are only called "bandits" and "brigands in mountains." We see another example of this in Orhan Rahmi Gökçe's novel, *Bir Şüphenin Romanı* (*Novel of a Suspicion*, 1934). Though its subject and content matters are totally irrelevant, Kurds, whom the author refers to as

"bandits" (Gökçe, 1944: 107-109) throughout the novel, appear with an eastern mission given to protagonist of the novel, İrfan, during his military service, which has no discernable contribution in the plot. Thus the novel, which predominantly takes place in Izmir-Ankara-Istanbul triangle, stops by Dersim, former name of Tunceli province before the Tunceli Law (1935). In the beginning of the novel, İrfan, who postpones his military service due to pleurisy, goes to Ankara by train in order to learn about his first place of duty, and falls in love with a woman called Süheyla. The young lovers spend a short but dreamlike time together in Ankara. However, after a terrible traffic accident they lose each other. Irfan stays in a hospital for a time. After recovering, he starts teaching in a school in Izmir. Then, he returns to Ankara for medical examination required for his military service. İrfan, who "has always been postponed due to a physical weakness", now feels betters and says "This is service, of course, I'll join" (Gökçe, 1944: 89) when he first finds out he is called out. After a stressful medical examination, İrfan is commissioned as reserve officer (Gökçe, 1944: 92). This is the point where Dersim setting comes into play. In Dersim, İrfan joins in military operations carried out against Kurdish rebels, about whom he thinks to be "wild, perverse and undaunted" (Gökçe, 1944: 108). In one of these operations, Irfan goes after a woman who kills Sergeant Ömer, closest comrade of Irfan. After a long chase and gunfight, the woman kills herself in order not to be captured. İrfan has a nervous breakdown because of her resemblance to Süheyla. Then he is discharged for treatment. He hears from Süheyla during his stay in hospital, and returns to Izmir after he gets well. Here, they reunite and start a happy family. After a while, they have a child named Ayhan, who is almost three years old. Everything looks fine for the small family. However, Irfan suspects the paternity of the child. He thinks the father of the child is Memduh, a close family friend. In another nervous breakdown, Irfan tries to kill Ayhan. In the end, the truth is revealed and Irfan understands he is the real father. Though the reason why Orhan Rahmi added Dersim chapter (pages 99-118) is uncertain, there is no doubt he had the chance to reflect the official approach of the period to Kurds.

Turkish man/soldier and Kurdish woman

Yücel, who also studied Kurdish image in Turkish cinema, finds it very interesting the way Turkish literature and cinema are interlinked in their approach to Kurds. Yücel states that Kurdish people were represented only by "woman image" for a very long time. (2008: 250). Another remarkable point in novels is, as Ömer Türkeş (2011) pointed out, "the metaphoric humiliation in which man represents the strong nation, and the woman represents the weak."

This *a priori* and deterministic/teleologic pattern could be found in every novel related with Kurds and Kurdish rebellions. Mükerrem Kamil Su, like Esat Mahmut Karakurt, tells a love story using Ağrı Rebellion as the background in her *Sevgim ve Istırabım* (*My Love and Ordeal*, 1936). In this novel, there are two women, one Turkish and one Kurdish, in love with the same soldier. However, the formula, in which a submissive Kurdish woman unconditionally commits herself to a Turkish soldier and the common use of which we have seen in novels examined in this article (*Zeyno'nun Oğlu*, Hasan-Zeyno; *Dağları Bekleyen Kız*, Adnan-Zeynep), is repeated by Mükerrem Kamil in this novel, as well. Gülseren is a smart and successful senior student, engaged with Metin, a courageous fighter pilot. They get engaged before Metin is taken into service in the military unit sent to the eastern part of the country for the ongoing Kurdish rebellion. Gülseren reads from the newspapers that Metin's warplane has crushed and her fiancée has been lost. This makes her heart sink for a very long time. After Ağrı Rebellion is squashed, all truth comes out with a letter from Metin. In his letter, Metin tells that he loved a woman, and he fell in love with Gülseren due to her very likeness with that woman, and he chose military so that he could forget his ex-love. He is saved by an unnamed Kurdish woman after his plane crushed. Her loyalty is depicted by Metin as follows: "Because of her heartrending submission, I couldn't let her go. I became an elder brother to her. I lived with this desperate girl, who followed me like *a faithful slave* for years"[iv] (Su, 1936: 119). However, Mükerrem Kamil, unlike Esat Mahmut, explicitly refers to Kurds, calling them "reactionary". By this, she carries them out of ethnic context into religious context with common connotations. Gülseren, the female protagonist, sighs after his fiancée saying, "East Rebellion… Oh, these reactionary Kurds… This beheaded boil *needs rooting away* before it becomes gangrenous"[v] (Su, 1936: 53). As Füsun Üstel put forward, "the statement 'bandits in mountains' referred to the Kurdish Question, which Turkish Republic had to face; however, the problem was degraded to an ordinary crime or a general security matter" (2013: 46).

Conclusion

As is seen, though Kurdish people are barely covered in literature of Early Turkish Republic Period, they are dealt in the context of uncivilization and rebellions. In other words, there is an implicit identification between Kurds and reactionism, banditry and rebels, vehemently supported by republican authorities, and subtly established by the authors of the time.[vi] Novels on Kurdish rebellions like *Zeyno'nun Oğlu, Bir Şüphenin Romanı* and *Sevgim ve*

Istırabım mainly relies on the hostilization of Kurds. The geography described in these novels is also hostile, savage and uninhabitable, representing the character of the people living in these regions. As told in *Dünkülerin Romanı* by Morkaya, Kurds are uneducated and wild people, who resist all aspects of morals and civilization. In almost every novel of the period dealing with Kurds, there is a civilization-reactionism conflict established through an imaginary Turkish officer-Kurdish woman relation as in *Zeyno'nun Oğlu, Dağları Bekleyen Kız* and *Sevgim ve Istırabım*. These novels, each functioning as the vanguards of Turkish modernization in eastern Turkey, endeavor to absorb all elements that seem to hinder nation-state process, and propagandize discipline/banishment reinforced assimilation methods and military operations.

We may conclude that Kurdish image in the novels written in the early Turkish Republic period is formed by and loaded with a male-dominant and orientalist approach of the modern/secular nation-state trying to establish its own east in the eastern cities of Turkey.

References

Adıvar, H. E. (2011) *Kalp ağrısı*. İstanbul: Can.

Adıvar, H. E. (2010) *Zeyno'nun oğlu*. İstanbul: Can.

Alakom, R. (Ed.) (2011) *Bir Türk subayının Ağrı isyanı anıları*. İstanbul: Avesta.

Bayrak, M. (2013) *Kürtlere vurulan kelepçe şark ıslahat planı*. Ankara: Özge.

Beşikçi, İ. (1986) *Türk tarih tezi ve Kürt sorunu*. Stockholm: Dengé Komal.

Bora, T. (2014) 'Hey Zeyno, Zeyno' Halide Edip'in romanlarında Kürt imgesi. *Birikim Dergisi*, S. 307, November: 61-65.

Bozdağ, İ. (2004) *Kürt isyanları*. İstanbul: Truva.

Dündar, F. (2015) *Modern Türkiye'nin şifresi, İttihat ve Terakki'nin etnisite mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletişim.

Gökçe O. R., (1944) *Bir şüphenin romanı*. İstanbul: Uğur Kitabevi.

Karakurt, E. M. (2009) *Dağları bekleyen kız*. İstanbul: Bilgi.

Milli mücadelede Kürtler. *Atatürk'ün tamim, telgraf ve beyannameleri IV* (1991), Ankara.: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Morkaya, B. C. (1934) *Dünkülerin romanı*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

Oran, B. (2015) *Türkiye'de azınlıklar kavramlar, teori, Lozan, iç mevzuat, içtihat, uygulama*. İstanbul: İletişim.

Su, M. K. (1936) *Sevgim ve ıstırabım*. İstanbul: Yeni Kitapçı.

Timuroğlu, V. (1991) *Dersim tarihi*. Ankara: Yurt Yayınları.

Türk tarihinin ana hatları: methal kısmı (1931). İstanbul: Maarif Vekâleti.

Türkeş, Ö. (2011) Dersim dört dağ içinde. *Radikal Kitap*. Http://Www.Radikal.Com.Tr/Kitap/Dersim-Dort-Dag-Icinde-1071978/ (accessed in 27 November 2016).

Türkeş, Ö. (2002) Güdük bir edebiyat kanonu. *Kemalizm, modern Türkiye'de siyasi düşünce, Cilt 2*, Istanbul: Iletişim.

Üstel, F. (2013) Bir vatandaşlık projesi olarak Kemalizm. *Resmi ideoloji ve Kemalizm*. İstanbul: Ceylan.

Yeğen, M. (2011) *Son Kürt isyanı*. İstanbul: İletişim.

Yücel, M. (2008) *Türk sinemasında Kürtler*. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Yücel, M. (2011) *Osmanlı-Türk romanında Kürt imgesi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.

[i] All quotations herein are translated by the author of the article.

[ii] In *Zeyno'nun Oğlu*, Zeynep of Istanbul and Haso the Child have a similar conversation. Zeynep says: "My name is Zeyno as well, my boy. –Are you Kurdish, ma'am? –A little, my boy…" (p. 175).

[iii] We need to state that this reactionism and religion emphasis in Kurdish Movement used by official discourse has quite been reversed in recent years. Beginning from 1980s Kurdish Movement has been linked with Marxist, atheist and separatist thoughts with a strong a national cause/consciousness aiming against national unity of Turkey. For more information see Yeğen M (2011) *Son Kürt İsyanı*. İstanbul: İletişim Yay.: 117-133.

[iv] Emphasis added.

[v] Emphasis added.

[vi] In relation with this identification, Rohat Alakom found out in the memoirs of officer Zühtü Güven while "bandit" was used for 375 times, "Kurdish" took place for 70 times. Alakom R (ed.) (2011). *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*. İstanbul: Avesta Yay.: 11.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 53 – 77
http://www.ijoks.com

Teaching Kurdish Grammar in the context

Resul GEYİK[1]

Received: Dec25, 2018 **Reviewed**: Dec31, 2018**Accepted**: Jan 09, 2018

Abstract

Teaching grammar in language teaching process is a challenging and time taking period. For an easier and better teaching, teaching grammar in a context is of significant importance in many respects and facilitates teaching. However, teaching grammar is to be to the right level of the students, age factor, and the former education given them and the exposure level they have been through. As known very well, many teachers and education institutes all over the world, teaching through context is a preferred approach. Existence of a context leads to a better understanding and a detailed and easier learning. Therefore, examples and sentences are of great significance. By seeing numerous example sentences, the Ss are able to learn the necessary stuff and target knowledge truly. Finally, the more the Ss expose to the language, the more they improve. The objective targeted demonstrates teaching in a context is a prerequisite for teaching the grammar in theory.

Key words: Theory, context, teaching grammar, language, grammar

Hînkirina Rêzimana Kurmancî di nav konteksê de

Puxte

Hînkirina rêzimanê di hînkirina zimên de, ji bo mamosteyan mijarek dijwar û zehmet e. Ji bona hînkirinek kêrhatî, rêzimana di nav konteksek baş ciyekî giring digire û hînkirinê hêsantir dike. Lê herwiha divê hînkirin li gorî asta xwendekaran, li gorî temenê wan, li gorî perwerdehîya ku hatîye dayîn, li gorî marûzmayîna zimên diguhere. Gelek mamoste û sazîyên perwerdehîyê, li hemû dinyayê hînkirina rêzimanê di nav konteksekê de tercîh dikin. Hebûna konteksê rêya hînkirinê vedike û bi awayekî rehetî gelek tiştan di nav wateyek berfireh di pêşkêş dike. Loma mînak û hevok xwedîyê girîngiyeke giranbuha ne. Bi pirdîtina hevokan dê xwendekar bikaribin forman bi awayekî rast di nav axaftinê de jî bi kar bînin. Loma dema xwendekar gelek caran marûzî mînakan bimînin, armanca hînbûnê dê pêk were. Loma, mijara gotara me di warê hebûna konteksê de ji me re giringî û hewcebûna hînkirina teorîyên rêzimanê jî dide.

Peyvên Sereke: Teorî, konteks, hînkirina rêzimanê, ziman, rêziman

Recommended citation:
Geyik, R. (2019). Hînkirina Rêzimana Kurmancî di nav konteksê de. *International Journal of Kurdish Studies*5 (1), 53 – 77 DOI: **10.21600/ ijoks.502201**

[1]Xwendekarê doktorayê ye li Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî ya Zanîngeha Dicleyê E-mail: resulteacher@gmail.com, **ORCID NO**: https://orcid.org/0000-0003-3516-098X

Destpêk

Hînkirina rêzimanê edî li hemû dinyayê ne tişteke resterast e û rêziman di nav şîyanên xwendin, nivîsandin, guhdarîkirin û axaftinê de bi awayekî veşartî tê dayîn ku xwendekar ji hînbûnê aciz nebin û vê hînbûnê wekî perçeyeke zimên bibînin. Herwiha ev bikaranîn jî li her welatî bi awayekî cuda tê rastî mirov û her mamoste jî li gorî asta xwendekaran an jî çandê tişta diguherîne yan jî adapteyî pola xwe dike. Rewşa Kurmancî ji ber tunebûna fakulteyên perwerdehîya Kurmancî piranî girêdayî pirtûkên rêzimanê ne. Ev bixwe jî rewşê dixe nav rêyeke teng û dijwar. Hinek mamosteyên Kurmancî ku perwerdehîya zimanên din girtine dikarin tecrubeyên xwe ji bona Kurmancî jî bikar bînin, lê her wiha ev rewş dikare bi rehetî bibe sedema wergera zimanê çavkanî yan jî lihevnehatinên zimanan. Herwiha divê rê û rêbaz bi heman şeklî neyê girtin û bikaranîn ji ber ku gelek caran rêgezên zimanên din bi heman şeklî tê girtin û ziman bêhişmendî tê guhartin. Ev dibe pirsgirêka wergerê jî. Lê pirsgirêka herî mezin, mamoste mijarek rêzimanê digirin û bi hevok û hîndekarîyan didin xwendekaran. Gelek cara pêşkêşkirina vî şeklî dibe sedema acizbûna xwendekaran. Tiştekî normal e ku kesek perwerdehîya pedagojîyê negirtibe xwe di nav dijwariyekê de bibîne. Loma divê mamoste di warê teorîyê de li ser hinek tiştan hûr bibin. Mînakên dinyayê binirxînîn, tiştên wekî hev û yên ji hev cuda bidin ber kurmancî. Mînakên kurdên Îran, Îrak û Surîyeyê jî divê bê nirxandin. Cudahîya kurmancî, zazakî û soranî divê bê xebitîn.

Divê mamoste û rêvebirên dibistan an jî sazîyên perwerdehîyê ji bo pirsgirêkên wiha baldar bin û bikaribin çareserîyan bibînin. Hewce ye mamoste, nivîskar û rêvebir beşdarî gelek komxebatan bibin, teorîyên nû bibîhîsin, binirxînin û rê û rêbazên nû li gorî asta xwendekaran binirxînin ku dawîyê bikar bînin û talîya talî jî wekî gotar an jî raporan binivîsînin û biweşînin. Helbet ev tiştên ku hatin behskirin ne karê demek kin e, karek demdirêj e.

1. Hînkirina Zimên ya Bêrêziman

Gelo em dikarin bê rêziman zimanekî hîn bibin an na? Gava ku ev pirs tê kirin gelek kes ji nişka ve dikare bibêje "nexêr, ev ne pêkan e". Tiştê ku em dizanin û dibihîsin bi vî rengî ye. Sedema wê jî her tim hînbûn pêşdaraziyên xwe bi xwe re diafirîne û tîne. Dema em li ser hînbûna bav û kalên xwe binêrin, ew kesên ku neketine ber çerxa perwerdehiyê û nexwendine dikarin zimanê me ji me fesîhtir, herikbartir û bi rehetî biaxivin. Ew bêyî ku van rêgezên rêzimanê bizanibin dikarin ziman jixweber bi kar bînin û xwe îfade bikin. Hevokên wan di warê wate, hevoksazî û forman de jî rast in. Rêziman bi awayek xwezayî tê bikaranîn. Ev jî di zimannasiyê de wekî "*zimanwergirtin*" (language acquisition) tê binavkirin. Wekî bi gelemperî tê zanîn "wergirtina zimanê yekem" tê wateya hînbûna zimên ya zarokan û

"wergirtina zimanê duyemîn" jî tê wateya hînbûna zimanekî din ji bilî zimanê zikmakî (Saville-Troike, 2006;2). Ji ber ku dema kesek zimanê diya xwe hîn dibe, peyvekê belkî sed carî û her tim dibihîse û bi vî şeklî jî wê peyvê bi dest dixe. Wergirtina zimanekî di zimannasiyê de mijarek berfireh û serbixwe ye.

Ku em bi vî çavî li mijarê binêrin, wê demê mirov dikare rêzimanê dawiyê jî hîn bibe. Gelo rêziman çi ye? Rêziman, bi kurt û kurmancî, rêgezên zimên in. Rêziman sîstemeke binyad û qalibên watedar in ku bi taybetî ji aliyê mercên pragmatîk tên kontrolkirin (Larsen-Freeman, 2001). Li vir Larsen-Freeman balê dikişîne ser sîstema avasazî û qalibên zimên ku hevokan saz dike û di nav xwe de wateyê wekî peyamekê dide yê/ya hember. Thornbury (1999: 13) di pênaseyeke din de wiha şîrove dike: Rêziman şayesandina rêgezên ku hevokan çêdikin û ev jî di nav xwe de wateyê di nav van forman de dihewîne.

Tiştekî din ku, ev mijar her daîm di navbera mamoste, pirtûknûs û pedagogan de mijara nîqaşê ye ku lêkolîn û dîtina metoda herî baş a hînkirina rêzimanê ye. Hînkirina rêzimanê di nav konteksê de bi awayekî erênî bandorê li ser xwendekaran dike. Xwendekar ji ber ku hevokê di nav tevahiyekê de dibînin hînbûn "watedartir" dibe. Ji ber ku rêziman an bi hevokek an jî di nav deqekê de be, xwendekar dikarin bikaranîna rêzimanê bi peyamekê watedar bibînin û hîn bibin. An na di nav gelek pirtûkên rêzimanê de dema hevokên mînak yên serbixwe û ji hev cihê bin, xwendekar zû aciz dibin û bala wan ji deqê zû bela dibe. Armanca hînbûnê jî guhertina agahîyan e ku zanebûn ber bi başî ve here. Hevokên di nav konteksê de hînbûnê hêsantir dikin.

Gelek salan, "hînbûnên rêzimanê" di nav bendewariyên xwendekaran de wekî xwediyê roleke mezin dihat hesibandin. Di roja me de, gelek nêrînên cuda li ser pêwistiyên xwendekaran ku çi ji wan re lazim e û hînbûna herî baş çi ye hene. (Scrivener, 2005:252)

Ew pêvajoya ku wekî hînkirina kevneşopî tê binavkirin carna wekî "surehî û îskanê (jug and mug)" tê binavkirin – wekî ku mirov agahiyan ji kabeke tijî dirjîne yekî vala. Bi gelemperî mamoste wekî kesên "zana" tên hesibandin û bawerî ew e dê agahî jî bi vî şeklî derbasî xwendekaran bibe û ev ê bibe sedema hînbûnê. Heke ev pêk neyê ew tê wateya ku mamoste karê xwe yan baş pêk neaniye yan jî xwendekar tiral in yan jî asta wan kêm tê qebûlkirin (h.b., 2005: 17).

Dema behsa hînkirina zimanekî tê kirin gelek mamoste, perwerdekar û nivîskar di heman fikra ku "bêrêziman, hînkirina zimên nabe û li gorî wan, hînkirin an jî hînbûn zehf zor e". Loma dema mufredata hînkirina zimên amade dikin jî, rêziman ciyekî balkêş û girîng digire. Û bernameyeke bêrêziman di hînkirina zimên de wê ji bona gelek kesan ne hêsan be û dê bi

xwe re gelek pirsgirêkan jî bîne. Perwerdehiya rêzimanê di welatên rojava de bi gelemperî veşartî (nixumandî; îndîrekt) ye. Rêziman di nav xebatên xwendin, çalakiyên axaftinê de bi awayekî sîstematîk tê dayîn. Lê ji ber ku tecrûbeya wan a zimanhînkirinê domdirêj e, ew dikarin bi rêk û pêk bixebitin. Herwiha ew daneyan (data) zimên anîne asteke şayesandina zanistî ku ev jî rê dide sîstematîkbûnê. Van daneyan hildibijêrin, analîz dikin û dawiyê jî disenifînin. Mirov dikare xebatên *zimannasiya korpûsê* (*corpus linguistics*) wekî mînak bide. Dawiyê jî daneyên ku hatine tomarkirin li gorî armanc û pêwistiya xwendekaran (emir, asta wan, tiştên ku nizanin) tê bikaranîn.

Li gorî Hedge, ji bo hînkirina zimên, sê nerîn an jî perspektîf hene. (Hedge, 2000, 153 - 157)

1. Rêziman ji bo wateyê
2. Rêziman ji bo îfadeyê (discourse)
3. Rêziman û stîl (style)

Heke mamoste van perspektîfan di nava konteksekê de yan jî bi şexsîkirinê bide, wê demê hînbûna zimên wê bi wate û serkeftî be.

Hînkirina zimên di asta destpêkê de bi rêbaza Rêziman û Wergerê (Grammar- Translation) dest pê dike. Mitchel & Vidal (2001, neqil kirin ji Bekleyen, 2015:6) agahiyên vê metodê wiha rave dikin: Ev metod ji bo zimanê îngilîzî di sedsala 18an de tê bikaranîn. Hînkirin wekî hînkirina zimanê latinî bi rêzimaneke şênber bû. Beriya ku bi navê metoda Rêziman û Werger bihata binavkirin wekî "*Metoda Kevneşop"* dihate zanîn. Ev nav jî ji ber bikaranîna vê metodê bo hînkirina zimanên klasîk wekî "*latinî*" û "*yewnanî*" bû. (Chastain, 1988: 15). Rêbaza kevintirîn rêbaza werger û rêzimanê ye. Ev rêbaz berê bi gelemperî ji bo fêrbûn û xwendina grekî û latinî hatiye xebitandinê (Özel, 2004: 37). Wekî tê dîtin hînkirina zimên bi vê metodê dest pê dike, piştî bikaranîna kêm zêde 50 – 100 salî li gorî welatan cuda dibe, perwerdekar dev ji bikaranîna vê metodê berdidin. Lê van salên dawîn di perwerdehiya ziman-hînkirinê de nêzikatiyek ji bona rola rêzimanê hate dîtin (Hedge, 2000: 143).

Mirov dikare bibêje hînkirina zimên bi piştgiriya rêzimanê yan jî bê rêzimanê biryara mamosteyê/a ku dersê dide bi xwe ye. Lê gava mirov bixwaze rêzimanê di rêjeyeke zêde de bide, wê demê jî divê mamoste wan rêgezan di nava hîndekariyan de yan jî di nava deqên xwendinê de bide ku xwendekar bikaribin tiştên ku nû hîn dibin bimehînin. An na wê deme dê ev mijar wekî ezberê bê dayîn û xwendekar piştî demeke kurt de mijar û rêgezan jibîr bikin.

Rewşa hînkirina zimanê kurdî bi gelemperî li ser rêzimanê ye. Dema ku kesek zimanekî bi pergalekî yan jî bi rêzimanê hîn dibe, ev di mêjiyê wî/ê de ciyekî girîng digire û nikare xwe ji wan hînkirinan dûr bixe. Ji bona ku elimandinên berê cî girtine, demek dirêj lazim e ku mirov bikaribe xwe ji wana dûr bixe. Ev rewşa hînkirina rêzimanê xwe bi heman şeklî di pirtûknivîsê de jî derdixe holê. Hemû pirtûkên hatinê nivîsîn wekî *Hînkêr, Gav bi Gav Kurdî*û hwd jî bêhemdî bi bikaranîna rêzimanê balê dikşînin. Mirov dikare li gorî krîterên perwerdehîyê pirtûkan baş binirxîne lê li gorî krîterên metodolojîya hînkirina zimên kêm bibîne. Ev jî tiştekî ne sosret e, ji ber ku bi salan li gelek welatên ku kurdî tên axaftin û zimanê wan welatan jî zimanekî din e û perwerdehî jî bi zimanekî din tê dayîn û perwerdehiya zimanan li ser rêzimanê ye. Bi salan însanên li Tirkiye, Îran, Iraq û Sûriyeyê perwerdehiya zimanan bi rêzimanê dîtin, heta li Tirkiyeyê zimanê îngilîzî, elmanî an jî fransî jî bi rêzimanê tên hînkirin ku ev tişt jî ciyê xwe di mejiyên însanan de wekî "hînbûna zimanekî bi rêzimanê dibe" girtiye.

Heke em ji cîgirtina rêzimanê di perwerdehiya xwe de bawer bin an jî ku em rêzimanê wekî tiştekî hewce / pêwist bibînin, wê demê em ê çawa bikaribin rêzimanê adapteyê dersên xwe yên şiyanan an jî peyvan bikin? Gelo em ê hemû mijaran bi heman metoda hînkirina zimên bikin an na ew ê li gorî mijaran biguhere? Dê rola metodan (Rêziman û Werger) an nêzikatiyan (îndaktîf - dîdaktîf) biguhere an na? Û tiştekî herî girîng di nav polan de jî divê cudahiyên kesane (*individual differences*) neyên jibîrkirin an jî piştguhkirin. Biryara van pirsan divê li gorî hinek krîteran be: asta xwendekarên polê, pesendkirina rêzimanê, emirê (temen) xwendekaran, bikaranîna rêzimanê bi konteksa xwendinê yan jî hîndekariyan an jî li gorî pêwendiya peyvên armanc û hwd. ü mamoste herdem çavdera/ê herî mezin û nêzî xwendekaran e ku van biryaran bide yan jî biguherîne.

Ji mêj ve, rêziman wekî bingeha girîng dihate dîtin û peyvhînkirin jî di rêza duyemîn de bû, lê niha her du wekî hev tên dîtin û xwediyê girîngiyeke wekhev in (Hedge, 2000: 145). Hin mamoste bi heman awayî difikirin lê hinek jî cuda difikirin. Pirsa girîng ev e ku gelo mirov dikare bi awayekî serkeftî him rêzimanê û him jî peyvan bi hev re bide hînkirin û bi ser bikeve? Armanca me ya wê dersê çi ye? An jî mirov dikare van rêbazan di polên astên cuda de bi kar bîne? Ez bawer im ku mirov çiqas bikaribe hînkirinê kin û wekî perçeyên biçûk bi xwendekaran bide hînkirin, wê xwendekar ji hînbûnê bêtir û zêdetir sûdê bigirin. Carna daxwaza hînkirina rêzimanê û peyvan bi hev re dibe ku bibe sedema têkçûna hînbûnê jî. Lê wekî me li jor jî îfade kiribû çavdêr û hesankerê/a polê mamoste ye ku kesê biryara hînbûnê li gorî pêlikên (astên) hînbûnê bide û xwediyê guhertin û mudaxeleyê pevajoyê dike.

2. Hînkirina Zimên Birêziman

Wateya rêzimanê bi gelemperî ji bo bikaranîna qûralên zimên, hevoksazî, rêza bikaranîna peyvên di nav hevokekê de û hwd tê bikaranîn. Mirov dikare rêzimanê di nav her çar şiyanên zimên de bibîne û bi kar bîne, ji ber ku di gişan de wate bê hevok nayên îfadekirin, yanî ku hevok tune be dê wate neyê fehmkirin. Hevok jî bi saya rêzimanê ava dibin. Peywira bingehîn a mamosteyan, dema hînkirina rêzimanê de, nîşandayîna wateya zimên û çawa tê bikaranîn e, herwiha mamoste bi awayekî divê rêzimana zimanê nû çi ye û çawa tê gotin û xwendin rê (nîşanê) xwendekaran bide (Harmer, 1991: 56).

Di hînkirina rêzimanê de, ne hewce ye ku mamoste di nav her mijarê de rêzimanê rê (nîşanê) xwendekaran bide û ji wan hînbûna wan mijaran bixwaze. Li gorî hêza mamoste, divê bi awayekî normal û xwezayî li ser mijarê bisekine. Hînkirin jî çiqas ji tiştên hêsan ber bi yên dijwar ve be ji bona xwendekaran wê sûdewar û rehettir be.

Bo mînak hebûna navên deman wekî dema "*boriya têdeyî, dema boriya domdar, dema boriya dûdar* û *dema boriya çîrokî*" bi xwezayî dikarin serê xwendekaran tevlihev bikin. Heke asta xwendekaran ne baş be, û perwerdehiya rêzimanê negirtibin, divê mamoste gelek têgehên termînolojîk yên rêzimanê nede xwendekaran. Xwendekar dikarin têgeh û peyvên rêzimanê bi termînolojiyek hêsan fehm bikin, heta bi analîza rêziman û metalenguîstîk (metalanguage) di asta herî mînîmûm de û bê pênaseyên terîmên wekî navdêr an jî lêkeran bikin (Azar, 2007: 2).

Wekî tê zanîn û pesendkirin jî, rêziman di zimanhînbûnê de tiştekî jêneger û kêrhatî ye. Mamoste dikarin rêzimanê li gorî xwe li gorî pirtûkan an jî li gorî rê û rêbazên kevneşop an jî modern bidin hînkirin. Lê gava ku mirov bi çavekî baldar li pirtûk û li dersan dinêre, mirov dikare rêzimanê yan bi awayekî vekirî an jî bi awayekî veşartî di dersan de bide. Bo mînak pirtûkek bi navê *Streamline* zimanê îngilîzî bi "*metoda bûyeran*" pêşkêş dike. Di pirtûkê de rêziman bi awayekî vekirî nayê dayîn lê her rûpel an jî yekîne (unîte) di paşxan û naveroka xwe de di warê, dem, mijar, bûyer û hwd de yekgirtî ne. Ev rewşa hînkirina rêzimana vekirî yan jî veşartî hîn jî di gelek zimanan de mijara nîqaşê ye. Ji ber ku her xwendekar bi awayekî cuda hîn dibin (teoriya hînbûna piralî; *multiple inteligence theory*), mirov nikare bibêje herkes mecbûr e bi heman sîstemê yan jî metodê hîn bibe. Zimanê kurdî li herêma Bakur, zimanek ku perwerdehiyek qels di vî pênc salên dawî de dest pê kiriye, di vê astê de, hêj nehatiye asteke xurt ku mirov bibêje zimanê kurdî dikare li gorî vê metodê baş bê hînkirin. Pêşniyaza me hînkirina rêzimanê di nav konteksê de wê serkeftî be. Hînkirina rêzimanê di nav ziman de be, dê xwendekar bikaribin hêsantir û rehet hîn bibin. Jixwe tiştê gelek zimanan ji hev

vediqetîne rêzimana zimanan e. Pênaseya rêzimana zimanekî dibe rêzimana wî zimanî (Langacker, 1973: 6). Wateya rêzimanê li gorî Householderî (1971: 97) wiha ye: Rêzimana zimanekî li gorî pirtûkeke, şayesandina yan jî vegotina zimanekî di nav xwe de rêgez, mînak û lîsteyan dihewîne.

2.1 **Sedema Perwerdehiya Rêzimanê**

Li ser pirsa çima rêziman tê hînkirin, W.M.Rivers (1981: 63) dibêje: gelek kes rêzimanê li dibistanan hîn dibin û bawer in ku ev qûral ji destpêka perwerdehiyê de hebûn. Tiştekî ku bi awayekî vekirî ji me re dibêje "elimandina hînkirinê" ye. Bi rastî jî gelek însan piştî dest bi mamostetiyê dikin, bi heman şeklî, çawa ji mamosteyên xwe ziman hîn bûne, bi heman şeklî dersê didin, û bê hişmendî ew perwerdehiya ku didin wekî "ya normal" dibînin. Hînkirina rêzimanê ev nêzî 2500 sal in di navenda perwerdehiyê de ye û bûye wekî hevwateya hînkirina zimanekî biyanî (Celce-Murcia, 1988: 1). Mirov dikare îddîa bike ku hema hema di hemû pirtûkên ziman-hînkirinê de hînkirina rêzimanê cî digire û wekî tiştekî jêneger tê qebûlkirin. Ev nêrîn bi rehetî rêya nirxandina encamên hînbûnê bi ezmûnên devkî yan jî nivîskî vedike. Mamoste dikarin ezmûnên biçûk wekî "quizên" îngilîzî jî bi kar bînin. Bi gelemperî mamoste sîstematîka rêzimanê ji ber tecrube û xebatên berê dizanin ev jî dibe perwerdehiyeke sîstematîk, yanî ev jî ji bo gelek mamosteyan dibe rehetî. Di van salên dawîn de, di gelek beşên hîndekariya pirtûkên hînkirîna zimên de, pirtûknûs/nivîskar deqên ku ji mijara rêzimana ku hatiye hînkirin amade dikin da ku hînbûn bi pratîk û dubarekirina deqan ciyê xwe bigire. Mirov dikare van tiştan bi piranî di her astan de û di her cureyên hîndekarîyan de bibîne.

2.2. Nêzikatiyên li ser Hinkirina Rêzimanê

Wekî di qada perwerdehîyê de baş tê zanîn, dîroka perwerdehîya zimên pir kevn e û di her demê de her netewe li gorî xwe daye. Berî 500 salî, li rojava hînkirina latinî, li rojhilat jî hînkirina erebî pir berbelav bû. Mirov dikare ji bilî latinî, zimanên fransizî, îngilîzî, portekizî, îspanyolî û farsî wekî zimanên din ku li dinyayê belav bûn bigire. Lê heya sedsala 18an perwerdehîkirina zimên dest pê nekir. Cara ewil wekî rêbaz bi hînkirina îngilîzî bi metoda rêziman û wergerê dest pê kir (Bekleyen, 2015: 6). Û dawîyê rê û rêbaz hêdî hêdî zêde bûn. Hatina metodan bû sedema pêwîstiyên din wekî nezêkatî û rê û rêbazên nû. Nêzikatiyên gelemperî wekî jêr in:

2.2.1. Hînkirina Vekirî (Explicit)

Rêbaza ku rêgezan bi awayekî vekirî û bi derbkirin dide. Hînkirina vekirî derheqê hînkirina hêmanên zimên û zanebûna wan e. Li gorî Krashen, hînbûna vekirî hînbûna bizanebûn e û ew dikare bi saya bikaranîna zimên bê îfadekirin (1982: 58-9). Dema ku mirov rêgezên hînkirinê bixe navenda hînkirinê, rêzimanê bi zanebûn wekî hêmana hînkirina zimên pêşkêş dike.

2.2.2. Hînkirina Veşartî (Implicit)

Rêbaza bê pêşkêşkirin quralan bi awayekî veşartî dide. Li vir armanca hînbûnê, bi awayekî xwezayî ku di nav bûyeran de qûral û qeîdeyên zimên bê hînkirin.

Di perwerdekirina zimên de amadekirina bernameyeke baş û saxlem (qewî) zehf girîng e ji ber ku hebûna bernameyekê gelek tiştên pêwîst dîyar dike. Di îfadeya Özel de, girîngiya bernamê wiha ye: Amadekirina bernameyê divê bi awayekî sîstematîk û zanistî be. Ji bo bernameyeke di ray de ew xalên jêrîn bingehîn in.

1) Naskirin û hilbijartina pêwistiyên xwendekaran
2) Nîşankirina armancan
3) Hilbijartina naverokê
4) Formulasyona naverokê
5) Biryardana rêbazên fêrbûnê û helsingandina encaman (Özel, 2004: 24).

2.3. Armanca Hînkirina Rêzimanê

Di hînkirina rêzimanê de, armancên cuda hene û ev jî li gorî pêwistiyan diguherin.

Armanca Yekemîn

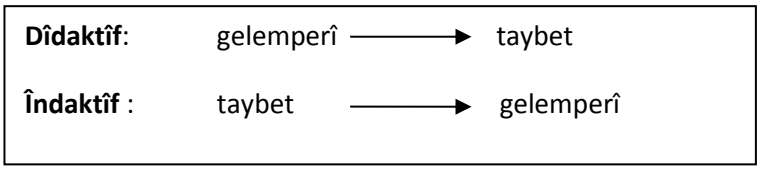
Her xwendekar dê dibistanên xwe hem di axaftin hem jî di nivîsê de bi şîyana ragihandina herikbarî û di rehetîyê de biqedînin û dê ji zimanekî standard kengî tê bikaranîn haydar bin.

Armanca Duyemîn

Her xwendekar dê dibistanên xwe bi şiyana analîzkirina avasaziyên rêzimanê yên hevokan di nav deqan de, bi awayekî rast û bi bikaranîna termînolojiya rêzimanê û bi diyarkirina zanebûna ku çawa avasaziyên rêzimanê yên asta hevokan tevkariyê ji yekbûna deqan re dikin biqedîne.

Armanca Sêyemîn

Hemû xwendekar, dê dibistanên xwe bi fehmkirina guherîneke xwezayî ku di nav demê de bi bûyerên civakî û di grubên civakî de dertên biqedînin (Haussamen û yd:2003 : 4).
Hînkirina rêzimanê li gorî hin rêbazan pêk tê. Ev hînkirin wekî *dîdaktîf, analîza (berawirdkî) dijberhevdanî, werger* û *transfer* ji aliyê Oxfordê hatiye şayesandin (Oxford, 1990: 19).
Di hînkirina vekirî de, rêgez yan bi nêzikatiyek *dîdaktîf* (*tehînander- deduction*) yan jî bi *enduksiyonê* (*enduction*) tê dayîn. Hin bawerî hene ku di teoriya hînkirina rêzimanê de teoriyên herî kêrhatî yên ku taybetmendiyên dîdaktîf û îndaktîfê dihewîn in (Haight, Heron & Cole, 2007)

Şekil 2.1 dîdaktîf û îndaktîf

2.3.1. Deduksiyon

Di perwerdekirina rêbaza deduksiyonê de, qûral, rê û rêbazên zimên tê hînkirin û dawiyê jî gelek mînak tê dayîn da ku xwendekar xwediyê derfeta dîtin û bikaranîna qûralên zimên bin. Ev rêbaz bi gelemperî di mijarên bêrist de kêrhatî ne. Bo mînak mirov dikare ji bo xwendekarên ku demên borî (*Dema Boriya Dûdar, Dema Boriya Têdeyî, Dema Boriya Çîrokî, Dema Boriya Domdar*) tevlihev dike wekî mînak bide.

Scott Thurnbuy (2002: 29) hînkirina dîdaktîfê wiha pênase dike:
"*Nêzîkatiya dîdaktîfê bi pêşkêşkirina qûralan dest pê dike û bi mînakên ku qûral wê bi kar bê dewam dike."*

Neyiniya rêbaza deduksiyonê, pir teknîkbûna wê ye. Bi gelemperî ji bo rêbazên baş tê zanîn kêrhatî ye. Yanî mamoste berî pêşkêşkirina dersê dike, dawiyê mînakan dide bi vî awayî

xwendekar rêbazan dubare dikin û dawiyê jî gelek mînak wekî spartek an jî xebatên serbest tên dayîn.

Hêlên Erênî yên Deduksiyonê

Hêlên erênî yên deduksiyonê Widodo (2006: 127 neqilkirin ji Dilber, 2015: 375) wiha şîrove dike:

1. Demê diserifîne, ji ber ku rasterast li ser mijarê ye.
2. Qûralan bi awayekî vekirî û hêsan vediçirîne, û dawiyê jî bi mînakan pêşkêş dike.
3. Zanîna dersan ji bona xwendekarên ku asta zîhnî zêde ye formulîze dike.
4. Ji bona kesên ku analîtîk difikirin baş e.

Hêlên neyinî yên Deduksiyonê

1. Atmosfera dersê mamoste-navendî ye.
2. Beşdarbûn û hevbandoriya di nav polê kêmtir dike.
3. Jiberkirina rêgezên ku hatine pêşkêşkirin dijwar e.
4. Ji ber ku bi gelemperî li ser agahîdayinê ye afirandina zimên zehmet e.
5. Fehmkirina rêgez û têgehên ku ji peyvên razber pêk tên ji aliyê zarokan ve zehmet e.
6. Hînkirina zimanekî bi rêzimanê re motîvasyona zarokan kêm dike.

2.3.2. Endîksiyon

Rice (1945: 465) endîksiyonê wekî "pêvajoya ku ji tiştên tê zanîn ber bi yên nayê zanînê, ji yên taybet ber bi yên gelemperî dihere" pênase dike. Di rêbaza endîksiyonê de, mamoste di destpêkê de, rêgez û rêbazên ku wê bên hînkirin dide, piştî dayina mînakan, mamoste alîkariya xwendekaran dike ku xwendekar ji mînakan formên rêzimanê bi dest bixin. Avantaja herî mezin xwendekar beşdarî pêvajoya formulasyona mînakdayînê dibe, loma hînbûn ji bo wî watedartir dibe. Lê li gorî rêbaza dedîksiyonê ev bêtir demê digire.

Bi gelemperî pirs û bersiv, qalibên zencirî, hevyekkirin û hwd tên pêşniyazkirin.

Hêlên Erênî

Widodo di heman berhemê de (2006: 127 neqilkirin ji Dilber 2015: 376) ev binbeşa hêlên erênî wiha pêşkêş dike:

1. Xwendekar bi hînbûna kişfkirina qûralên xweseriya xwendekarê bi dest dixin.
2. Ji ber ku xwendekar çalak in, motîvasyona wan zêde ye.

3. Çalakiyên çareserkirina pirsgirêkan bi hev re ne.

Hêlên neyinî

1. Ji ber ku pêwistiya qûraldîtinê bi awayekî îndîrekt dixwaze, dibe ku bibe sedema qûralhînbûna bi awayekî çewtî.
2. Ji ber hewce ye ku têgehên rast bê dîtin dibe sedema dem-wendabûnê û pêwistiya enerjiyê.
3. Bernameyên dersê ne sist (esnek) in. Mamoste girêdayî bernameyeke sîstematîk dimîne.
4. Ji ber hewce ye ku amadekariyek zêde bibe ji bona mamosteyan zehmet (westînker) e.

2.4. Nêrînên Cuda di Perwerdekirina Rêzimanê de

1. Rêbaza hînkirina rêzimanê bi nêzikatiya bingeha peyvan (task-based).
2. Rêbaza zêdekirina haydarbûnê di rêzimanê de
3. Rêbaza konteksê di rêzimanê de

2.4.1. Analîza Berawirdkirî

Dema xwendekar zimanekî din hîn dibin, bizanebûn an jî bêzanebûn, zimanê xwe û zimanê ku hîn dibin didin ber hev û li ser tiştên wekhev û cuda kûr dibin û digerin. Ev berawirdkirin dibe ku di navbera zimanê ku nû tê hînbûn û yên berê hatibe/in hînbûn de be. Mirov dikare lêkera"*bûnê*" ya kurmancî bi de ber "to be" ya îngilîzî yan jî "seîn"a elmanî. Di berawirdkirina mijaran an jî zimanan de tiştên gelemperî û taybetî li gorî taybetmendiyan tên nirxandin.

2.4.2. Werger

Di astên despêka zimanhînbûnê de gelek kes pêwistiya wergerê dibîne ku ev jî ji bo rehetkirina mêjî tiştekî bêkontrol e. Mamoste dikare di hin pêvajoyan de xebatên wergerê bi kar bîne. Bi gelemperî di polên axaftin û zimanhînbûnê de, heya ji destê mamoste tê, axaftina zimanê armanc û bikaranîna wê ji xwendekaran zehf baş e.

2.4.3. Transfer

Ev pêvajoya bikaranîna agahiyên ji zimanên berê ne ku axivêr dizane û ew agahî derbasî zimanê armanc yê ku ew hîn dibe dibe. Mirov dikare mînaka "ser seran ser çavan" bide. Ev

îfade di tirkî de wekî "*başım üstüne*" ye lê gelek kurd dema bi tirkî diaxivin "*Başım gözüm üstüne*" dibêjîn. Ev jî transfera neyinî ye. Mirov dikare îfadeya îngilîzî "*Can / Could you pass the salt please*" di tirkî de wekî "*tuzu uzatır mısınlütfen*" mînak bide. Vê îfadeyê ciyê xwe di tirkî de girtiye. Heke em vî tiştî di kurmancî de bibejîn wekî " *gelo tu dikarî xwê dirêjî min bikî?*" Dibe ku ev îfade me aciz bike, ji ber ku em nikarin ji her du aliyên xwêyê yan jî ciyekî xwê bigirin û bikşînin. Mirov dikare bi vî awayî mînakên din jî bide. Grûbek koçberên kurd ku ji tirkiyeyê hatine û li ewropayê dijîn, bo mînak, dikare di axaftina xwe de (dema nîqaşa meseleyên girîng û yên rojane dikin) derbasî tirkî bibin ku wan perwerdehîya xwe bi vî zimanî girtine (Matras, 2009 :44). Mirov dikare bandora tirkî li bajarên ku Kurmancî tê axaftin de jî bi hêsanî bibîne.

Mînak: dema ku kesek, bo mînak, nimroya xwe telefonê dide kesekî din an jî dema ku hewce ye reqemek ji kesekî re bibêje bê hemdî derbasî tirkî dibe.

2.4.4. Bixwekarkirin (Automatizing)

Piştî xwendekarek qûralek zimên gelek caran bibîne û bi awayekî rast û hevgirtî bi kar bîne, ew ê wan qûralan bi awayekî jixweber (otomatik) bi kar bîne. Piştî gelek xwendinên deqan û guhdarîkirina deng û axaftinan mirov dikare wî zimanî teqlîd bike û bi modela teqlîdê biaxive. Sharwood Smith (1981: 166) dibêje agahiyên ku di nav polê de bi awayekî vekirî tên hînbûn dikarin bibin hînbûna veşartî û wê bikaranîna afirandina otomatîk pêk bînin.

2.5. PÊŞKÊŞKIRINA RÊZIMANÊ

Pêşkêşkirin – Pratîkkirin – Hilberandin

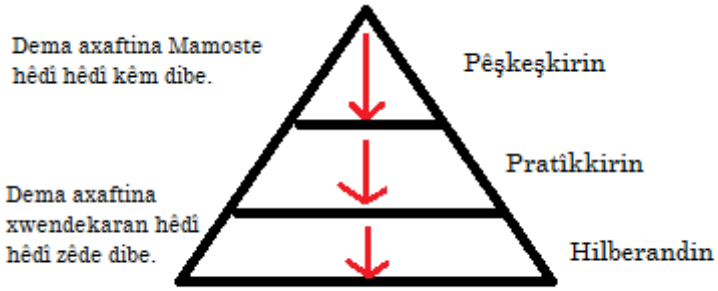
Her sê herfên PPHyê şayesandina serenavên jor dikin û ev her sê merhaleyên tîpîk yên hînbûnê didin. Armanc dayîna derfeta bikaranîna avasaziyên zimên e. Di nav zimanên cûr be cûr û bin-sîstema rêzimanê de, belkî nêzikatiya herî zêde kevneşop û bikarhatî ji bona hînkirina rêzimanê wekî 3P yan (di îngilîzî de *Present, Practice and Produce* yanî PPP ye wekî kurdiya wan *Peşkeşkirin, Pratîkkirin û Hilberandin)* tê pênasekirin (Larsen-Freeman, 2009: 523).

Ev rêbaza PPHyê ne tenê ji bona hînkirina rêzimanê lê ji bona hînkirina zimên û hemû hêmanan jî tê bikaranîn. Hînkirinê bi awayekî organîze dike an jî dixe rêzê. Kar û xebatên organîze û di rêzê de jî hînbûnê hêsantir dikin. Ev rêbaz jî demek dirêj e tê bikaranîn û ji bona hînkirina kurdî jî baş û pêkan e. Helbet tiştekî herî xweş a ziman-hînkirinê ew e ku ziman-hînkirin wekî xaçepirsekê ye. Mamoste jî ew kes e ku ji çareserkirina vê xaçepirsê berpirsiyar

e. Li vir jî mamoste dikare vê rêzê li gorî mijarê û asta xwendekaran bi yekitiya ast û pêvajoya wan re biguherîne.

Mirov dikare vê rêbazê di nav sêgoşeyekê de bide.

Pêşkêşkirin – Pratîkkirin – Hilberandin

Şekil 2.2 Sêgoşeya PPHyê

2.5.1. Pêşkêşkirin

Wekî li jor hate îfadekirin û di wêneyê de tê dîtin, sê ast hene: asta pêşkêşkirinê de, perwerdekirina 3 tiştan girîng in.

a) **Bilêvkirin**: Dema mirov perwerdehiya zimanê kurdî bide kurdan, ji ber ku gelek ji wan dikarin biaxivin lê nikarin binivîsînin û bixwînin, ne hewce ye mirov perwerdehiya bilêvkirinê bide. Lê ku mirov li ser hinek herfan bixebite bo mînak “h” û “h”ya erebî an ji xebata devokên herêmên din teqez xebata bilêvkirinê ferz e.

Mînak

Hesen ***H***eval ***E***rd ***E***wr

b) **Wate**: Di pêvajoya pêşkêşkirinê de dema xwendekar nizanibin wateya peyvekê yan jî formeke nû çi ye wê ji bona bikaranîna hevok û peyvan wê dilnexwaz bin. Bo nimûne, gîhaneka “da ku” li herêma Mêrdîn, Êlih û Amedê ne belavbûyî ye, lê ji ber pirtûk, TV, medya û rojnameyan hîn kes bi kar tînin. Gelek kes wateya vê peyvê ji konteksê derdixe lê bi kar nayne.

Tiştekî girîng di vê peyajoya vejîna zimanekî yan zimanê kurdî de, peyvên ku tên bikaranîn, an ji nû ve tên çêkirin an jî yên ku ji pirtûk û klasîkên Kurdên wekî Melayê Cizîrî, Ehmedê

Xanê yan jî Feqiyê Teyran tên hilbijartin divê teqez ji aliyê "*pîr*" û "*zarokan*" ve bê fehmkirin ku armanca zimên ragihandin e û ev fehmkirina navborî pêk bê. Her wiha rewşa peyvên ku ji nû ve tên çêkirin an jî hilbijartin divê li gorî hin krîteran be. Her kesê ku bixwaze çi peyvê bi kar bîne wê zimên di nav xwe de bifetisîne. Mînaka "*spartek", "dewr", "xebata malê"*û *"karmal*" dibe mînakek balkêş; "*spartek"* peyvek ev dora 7-8 sal in heye, "*dewr"* peyveke ku di kursên qur'an'ê de ji aliyê mela ve wekî "*dewrên xwe bixwînin*" tê bikaranîn û peyva "*karûmal"* ji weki berambera peyva "homework"a îngilîzî ye. Wekî rexne mirov dikare bibêje di pêvajoya hînkirina wateyê de, bikaranîna zimanê zikmakî tişteke neyinî ye û hemû nêzikatiyên mamosteyan jî diguhere.

c) **Form**: Hînkirina forma qalib, dem, biwêj an jî mijarekê di heman demê de hînkirina hevoksazî û bikaranîna wê ye. Ku xwendekarek nikaribe yan jî nizanibe formek çawa tê avakirin, wê nikaribe xwe bi îfadeyek rast (xweşik; spehî) bîne zimên jî.

Ji bona ku mamosteyek bikaribe dersek PPHyê ya serkeftî bide hewce ye di asta ewil de *bilêvkirin, wate* û *formê* bi awayekî zelal û serkeftî berpêş bike.

2.5.2. Pratîkkirin

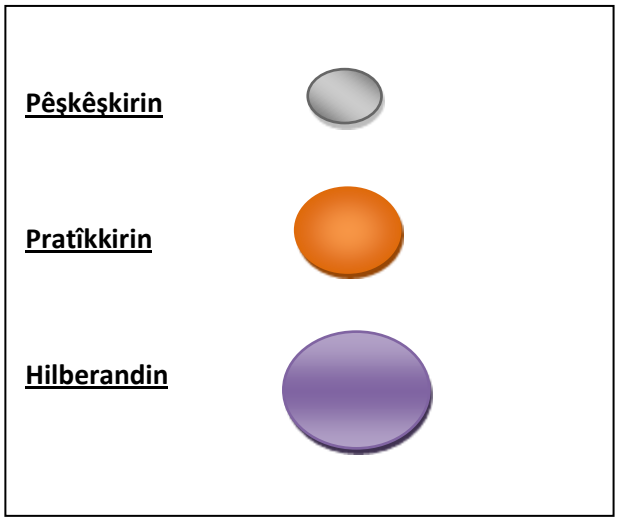
Asta duyemîn jî asta pratîzekirinê ye. Navê din ku jê re tê gotin "*pratîka kontrolkirî*" (*controlledpractice*) ye, ji ber ku di vê astê de, mamoste bi bikaranîna hîndekariyên cûr be cûr hînbûna xwendekaran kontrol dike. Hîndekariyên wekî *hevyekkirin, tijekirina valahiyan, pirs* û *bersiv* û hwd bi gelemperî tên bikaranîn. Helbet mamoste li gorî mijara tê hînkirin an jî li gorî armanca xwe dikare çalakiyên serbixwe yan jî di nav *guhdarîkirin* an jî *xwendinê* de jî bi kar bîne. Di vê astê de dibe ku mamoste û xwendekar li ser xebat, çalakî û hîndekariyan gelek demê derbas bikin da ku hînbûn bi saya dubarekirinê bi cî bibe. Pêşniyaza me ew e ku mamoste li gorî asta xwendekaran dijwarbûna xebat û peyvan binêre, form û peyvên ji derveyê mijarê, yan jî dijwar bi kar neyine. Gava ku xwendekar bi gelek peyvên nepêwîst û dijwar re rûbirû dimînin, hewes û xwesteka wan a hînbûnê namîne. Jixwe armanceke mamosteyê/î, bi pirs û bersivan amadekirin û pêwendîkirina xwendekaran bi mijara nû ve ye.

2.5.3. Hilberandin

Li gorî çavdêriya gîştî, asta herî zêde ku jê re dem hewce ye asta dawî ya hilberandinê ye. Îcar li vê astê barê xwendekaran û *dema axaftina wan* (*DAX*) jî zêde dibe. Dema axaftina

mamoste, wekî di grafîka jor de jî hatibû nîşandayîn, kêmtir dibe ji bona beşdarbûn û hilberandina xwendekaran zêde bibe. Mamoste bi gelemperî xebatên xwendekar çi nivîskî, çi devkî be bi çavdêriyek ku wan aciz neke kontrol dike. Dema hewce be çewtiyên wan sererast dike. Mamoste dikare xwendekaran teşvîkî bikaranîna mînakên serbest an jî di nav xebatekê de bike. Li vir dîsa armanca xwendekar bi bikaranîna *otonomiya xwe(learner's autonomy)* nêzî mijarê bibe û wate, form û bilêvkirina agahiyên nû li gorî xwe hilberîne. Krîtera şexsîkirinê jî zehf girîng e. Heke şexsîkirin di nav konteksekê de be, wê rêjeya kêrhatîbûnê zêde be.

Mirov dikare dema astan wekî jêr rê bide:

Şekil 2.3 Demgirtina PPHyê

Wekî tê dîtin, mijûlbûn û demgirtina astan him bi him zêde dibe.
Wekî kurtasî;

1. Hînkirina mijaran
2. Xebata konteksê
3. Zelalkirin (wate, form û bilêvkirin)
4. Pratîka kontrolkirî
5. Çavdêrî
6. Sererastkirin
7. Bikaranîna xebatên serbest
8. Şexsîkirin (xwendin, guhdarîkirin)

li vir ciyekî girîng digirin.

2.5.4. Avantajên pêşkêşkirin, pratîkkirin û hilberînê

1. Ji bona mamosteyên nû, hînkirinek zelal û vekirî ye. Rêya hînkirinê bi awayekî vekirî li ber mamosteyan e, loma mamoste bi hêsanî dikarin vê metodê bişopînîn.
2. Hûn dikarin pirsgirêkên ku derkevin pêşberî we texmîn bikin.
3. Hîsa nêzikatiyeke aqilane dide. Gelek kes bêhemdî dixwazin bi vê rêya ku yekgirtî ye hîn bibin.
4. Pratîkkirin hêdî hêdî ye û bikaranîn ji ber deqên xwendin û tiştên guhdarîkirinê xwezayî ye.
5. Mirov dikare vê pêşkêşkirinê di pirtûkan de jî bi hêsanî bide. Gelek pirtûknûsên biyanî pirtûkên xwe bi vê metodê dinivîsin.

Mirov nikare vî tiştî ji bona pirtûknûsên kurd bibêje. Pirtûkên kurdî di van salê dawî de pêş ve çûne lê hêj bi tevahî ne bi rêk û pêk û yekgirtî ne. Helbet nenaskirina (bikarneanîn, nezanebûn) rê û rêbazên (metodên) pedagojîk sedema herî mezin e. Li vir dem û şopandina pêşveçûnên nû jî pêwist in.

2.5.5. Kêmasiyên pêşkêşkirin, pratîkkirin û hilberînê

Hebûna metodên din, cudabûn û bendewariyên însanan û sedemên wekî din bi xwestineke navxweyî mirovan dixin nav rexneyan. Di xebatek Long û Doughty (2009: 523) de, li ser vê nêzikatiyê rexneyên xwe dikin: dibêjin ku ev xwediyê hinek tiştên neyinî ne. Rexneyek herî tund ew e ku xwendekar gava di ragihandinê de ne nikarin agahiyên rêzimanê bi kar bînin. Ew rêzimanê – rêgezan bi awayekî vekirî- dizanin lê di bikaranîna ragihandinê de têk diçin.

1. Gelek kes dibêjin ev rêbaz kevn e û ne bikêr/alîkar e.

2. Ji ber ku metod wekî xêzikeke diyar e û her dem bi vî şeklî ye dibe sedema aciziyê. Bi gelemperî rêziman û parçeyên biçûk dide.
3. Hûrbûna wê zehf teng e û cî nade mijarên nû û yên din an jî mirov nikare du an jî sê mijaran bi hev re bide. Hewce ye mamoste tiştên ku dide hînkirin bi xwe organize bike.
4. Ji ber ku xwendekar dikarin bi hêsanî xebata rêzê texmîn bikin, bala xwendekaran nakişîne û ew bi hêsanî aciz dibin. Ji bona guhertina aciziyê, divê mamoste gelek mînakên cuda û balkêş bibîne û bi kar bîne. Heger ew mijarên jiyanê yan jî mijarên balkêş bin, bala xwendekaran wê zêdetir be.

Her çiqas rexne hebin jî, ev rêbaz ji aliyê gelek mamosteyên zimên û pirtûkên zimênhînkirinê ve tên bikaranîn. Mirov dikare di astên destpêkê de bi kar bîne, ji ber ku asta stresa xwendekaran li her derê dinyayê zêde ye û gava ku bibînin hin tişt wekî hev dubare dibe û wekheviya tiştan zêde ye, dê rehetiya wan zêde bibe û jixwe bêtir bawer bin.

2.6. Berpirsiyariyên Mamosteyan

Mamosteyekê/î rêzimanê divê (Celce-Murica, & Hills, 1988: 7):

- form, wate û naverokê di mufredatê de entegre bike,
- materyal û çalakiyên polê hilbijêre û amade bike,
- di dersê de çewtiyan binase û analîz bike,
- ji bona sererastkirina çewtiyên hîndekariyan û çalakiyên rêgezan li gorî asta xwendekaran amade bike,
- bersivên pirsên xwendekaran bi awayekî zelal bide,
- rêzimana ku tê hînkirin hêsantir bike.

Di gişa de jî armanc hêsankirina hînkirina dersê ye. Ji hînkirina dersê heya mijarê ye.

2.7. Rêzimana Teswîrî û Rêzikparêzî (qeydeperest) [Descriptive û Prescriptive Grammar]

Rêzimana teswîrî, li gorî Huddleston (1984: 47), di armanca pêşkêşkirina "rêzimana bikaranîna rastîn" a axivêrên wî zimanî bi xwe ne, û lê wiha zêde dike: rêzikparêzî jî ji xwendevanan re rêgezên divê bê şopandin pêşniyaz dike.

Di kurdî de,"daçek" bi gelemperî nayên serê hevokan, ku bê jî, lazim e bi bêhnokê bên îşaretkirin. Qala bandora tirkî li ser vê mijarê hatibû îfadekirin. Mînakek din jî li hin ciyên dora Amed, Elîh û hin navçeyên Mêrdînê bi gelemperî *ergatîvîte* wenda bûye. Li gorî rêzimana teswîrî "bikaranîna daçekan li serê hevokê" û "wendabûna ergatîvîteyê" tiştê heyî

ye û bi vî şeklî tê bikaranîn, divê mirov mudaxele neke, herwiha li gorî rêzimana rêzikparêzî (prescriptive) jî divê mirov mudaxele bike û tiştê rast çi be li gorî wê bi kar bîne.

2.7.1. Pêvajoya Hêsankirina Rêzimanê

Di pêvajoya hêsankirina rêzimanê de, zanîna pedagojîk a mamoste, di vê astê de, ji zanebûna naverokê zêdetir xwediyê roleke mezin e (Synder, 1999). Ji bona dûrxistina newêrekbûna xwendekaran, terminolojiya rêzimana kompleks û dijwar û peyvên razber divê bi awayekî bê fehmkirin û vekirî bê dayîn.

Mirov kengî dest bi perwerdekirina rêzimanê bike? Wekî ku berê jî hatibû gotin, hînkirin li gorî plan û mufredata mamosteyan û krîterên xwendekaran wekî temen, ast, xwestek û hwd din ve girêdayî ne. Krashen di vî warî de, "heke zanebûna me ya nivîsê ji xwendinê be û rêziman jî ji bona hevgirtîbûnê (qethîbûn; accuracy) tevkariyêke bisînor be, ku mirov rêzimanê heya ku xwendekar gelek xwendina bike paş bavêje çêtir e" dibêje. (Krashen, 1988: 8). Di dibistanên seretayî de, mirov dikare rêzimanê di nav deqên "*xwendin"* û "*diyalogan"* de bide ku xwendekar ji terminolojiya rêzimanê netirsin. Heya ku xwendekar têra xwe mînakan nebînin, û haydarbûna wan a zimên çênebe, dersdayîna rêzimanê, di warê teoriyê de dibe ku ji xwendekaran re zêde be. Pêşniyaza min bo xwendekarên dibistanên seretayî, berî pêşkêşkirina rêzimanê gelek deqên xwendinê bibînin ku ew bi hêsanî bikaribin hevokên rêzimanê nas bikin û veçirrînin. Piştî xebata analîza deqan dê xwendekar bi zanebûneke kontrolkirî bikaribin hîn bibin û ji cudahiyên hevokên rêzimanê haydar bin.

Bo mînak

Li malê, gelek mêvan hene.

Di mala we de çend heb ode hene?

Hînkirina rêzimanê li gelek welatan, di dibistana navîn de dest pê dike, û ev jî têra xwe besî xwendekaran e.

2.7.2. Pêşniyaza Hînkirina Rêzimanê di nav Konteksê de

Harmer (1991: 57) dibêje: Hînkirina rêzimanê di nav konteksê de derfetekê dide xwendekaran ku bikaribin ziman çawa dixebite hîn bibin û şiyanên xwe yên ragihandinê pêş bixin. Hewce ye ku xwendekar xwediyê fikira zimanekî be ku ew ji aliyê xwediyê zimên ve çawa tê axaftin û ji bona vî tiştî jî rêya herî baş pêşkêşkirina zimên di nav konteksê de ye. Hebûna konteksê

fehmkirineke çêtir û baştir dê bide û dê xwendekar bi awayekî serkeftî bikaribin di axaftin û nivîsê de van agahiyan bi kar bînin. Bi pirdîtina hevokan dê xwendekar bikaribin forman bi awayekî rast di nav axaftinê de jî bi kar bînin. Loma ku xwendekarek gelek caran marûzê mînakan bimîne, armanca hînbûnê dê pêk bê.

Mînak:

Gelek kesên biyanî yan jî kurdên ku kurdî baş nizanin,

Ji dêvla ***"min nan xwar"*** dibejin "***min nên xwar***" an jî "***ez xwar im***". Ev mînakek ku gelek kes van çewtiyan di jiyana rojane de bêhemdî bi kar tînin û dibînin.

Ku bi vî awayî nebînin dîsa Thurnbury wiha şîrove dike: Peyvên ku der-konteks in (ji konteksê derketine; decontextualized) di nav wan hevokan de wateyên xwe wenda dikin û armanca deqê jî wenda dibe. Yanî, deqên ku ji konteksê veqetiyane di warê şîrovekirinê de dijwar dibin (Thurnbury, 2002: 70). Tiştê ku em li vir dibînin, zimanhînkirin yanî rêziman-hînkirin bi konteksê re zehf watedartir e. Gava ku ev konteks tune be, fehmkirin an jî bidestxistina peyameke ku axaftvan an jî nivîskar dixwaze bide wê tenê bi peyvên wekî rêngdêr, navdêr an jî hokerê be. Di ser de, xwe-dayîna fehmkirinê û ragihandin dê kêm bimîne.

Di axaftina rast a derveyê polê de, rêziman û konteks ewqas nêzî hev in ku hilbijartina rêzimana rast tenê bi konteks û armanca ragihadinê pêk tê. (Nunan, 1998: 102). Di vê astê de xwendekar çiqas rastî zimanekî xwezayî û ya gelî bibe di zimanê armanc de (ku hîn dibe), pêvajoya hînbûnê dê kintir û hêsantir derbas bibe. Jixwe daxwaz û xwestekên mamosteyan jî hînkirina kindemî û kêmstresî ye.

Ez dixwazim sê pirtûkên rêzimanê di warê konteks û taybetmendiyên din de bidim ber hev û berawird bikim. *Grammaire Kurde (Dialecte Kurmandji*) bi weşana wergera tirkî "*Kürtçe Gramer" ji aliyê Celadet Elî BEDIRXAN û Roger LESCOT*, "*Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî Lehçesi*)" ji aliyê *Kadri YILDIRIM* û "*Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî"* ji aliyê *Çetin Taş*.

Wekî ji navê wan jî diyar in û tên zanîn, her sê pirtûk jî pirtûkên rêzimanê ne. Em dixwazin pêşkêşkirina mijaran çawa dane û çawa girêdane konteksê binîrxînin.

Bedirxan û Lescot pirtûka ewil a rêzimanê nivîsandine û kedek mezin dane. Ji ber ku rewşa tunebûna ti mînakên din bo kurmancî, zehmetî dabe wan jî, lê teqez ev bûye sedema nêrîneke azad û serbixwe û jî orjînal. Naveroka pirtûkê wekî destpêk, alfabe û fonetîk, morfolojî û sentaksê (hevoksazî) amade kirine. Ji bona ku xwendekar û xwendevanê pirtûkê çi kurd çi

biyanî mijarê baş fehm bikin û bibînin, wan gelek mînak dane û her tim heya ji destê wan hatiye mînakan dane ber bi mînakên din yên herêmên din an jî qalibên ku bihîstine. Mînakên li ser gotinên pêşiyan hatine hilbijartin jî gelek balê dikişînin. Dawiya pirtûkê de jî cî dane hinek xebatên wekî ji wêjeya modern a ji Hawar û hwd, helbesteke klasîk ji Ehmedê Xanî, straneke folklorik û çîrokek. Ji bona ku însanên bixwazin xebat û ferhengên li ser kurdî hatine amadekirin bibînin jî beşek bi navê "Xebatên bingehîn li ser rêziman û ferhengên kurdî" amade kirine. Ji ber ku hejmara mînakan zêde ye em dikarin bibêjin pirtûk di warê hînkirina di nav konteksê de kêrhatî ye.

Pirtûka Kadri Yıldırım jî di sala 2012an de hatiye weşandin. Beşên pirtûkê wiha ne:

Destpêk: Alfabe, rêziman, ziman, zarava û devok

Beşa Yekem: Çend mijarên bingehîn (zayend, cinavên kesî û lêkerên bûnê, rader û lêker, tewang, ravek, ergatîf, dîyarî, nedîyarî û jimar.)

Beşa Duyemîn: Lêker, weklêker, hoker

Beşa Sêyemîn: Nav, cînav, hevalnav

Beşa Çaremîn: Daçek, gihanek, baneşan

Beşa Pêncemîn: Hevoksazî

Beşa Şeşemîn: Ji deq û helbestên kurmancî çend metnên binêcî pêk tê.

Mijarên di unîteyan de ne hevok bi hevok bi wergera tirkî hatine dayîn. Hejmara hevokan zêde ne. Mînak ji şaîrên klasîk, ji kovara Hawarê, ji zaravayên din wekî hewramî, soranî, li hin ciyan wekî helbestan, li hin ciyan jî wekî deqan hatine dayîn. Jixwe hebûna beşa şeşemîn di warê konteksê de beşek têr û tije ye (r. 329 – 402). Hebûna mînakên hejmarek zêde dê hînbûna xwendekaran hêsantir bike.

Pirtûka Çetîn TAŞ di sala 2013an de hatiye nivîsandin.

Li gor naverokê kitêb ji van beşan pêk tê:

1. Alfabe-tîp-kîte
2. Peyv- wateya peyvê –kirpandin
3. Veqetandek
4. Tewang
5. Ergatîvî
6. Ravek
7. Navdêr – wate zayend û peyvsaziya navdêran
8. Hevalnav- peyvsazî – payeya navdêran
9. Cînavk – tewang û zayenda cînavkan

10. Hoker – peyvsaziya hokeran
11. Daçek
12. Gihanek
13. Baneşan
14. Lêker – peyvsaziya lêkeran
15. Dem- demên xwerû û hevedudanî
16. Raweyên xwestinê
17. Lêkerên arîkar – gerguhêz – negerguhêz –avaniya lêkeran
18. Hevok- wate – birên hevokê
19. Rastnivîs
20. Xalbendî.

Wekî tê dîtin di warê pêşkêşkirina rêzimanê de ji yên berê ne kêmtir e. Cudahiya pirtûka Taş, di her uniteyê de ewilî mînakan dide, dawiyê mijarê dide û ji bona hînkirina mijarê dîsa mînakan dide. Bi vî awayî em dikarin îddîa bikin ji pirtûkên din di warê pêşkêşkirina mijarê ve cuda û cihê ye. Hebûna mînakan jî bala xwendekaran bêtir dikişîne. Li dawiya her uniteyê hîndekariyan dide, hîndekarî di şeklê testê de ne û ji bona hemû mijaran 2 deq (heman deq in) li dawiya her unîteyê hatine dayîn da ku xwendekar xebata xwe li ser wan bi awayekî çalak pêk bînin. Bijardeyên testan jî bi gelemperî ji folklorê ne (gotinên pêşiyan û biwêjan paşxana xwe digire).

Em dikarin bibejin her sê pirtûk jî di warê konteksê de bi kêr tên. Herwiha, kêmasiya her sê pirtûkan jî gava ku mirov wan dide ber pirtûkeke ku li gorî mantiqa "*hînkirina rêzimanê di nav konteksê de*" hatiye amadekirin, kêmasiya cûreyên hîndekariyan e.

Bo mînak pirtûka "*Grammar in Context*" ji aliyê Sandra N. Elbaum hatiye amadekirin di vî warî de zehf navdar û serkeftî ye.

Pirtûk bi gelemperî mijaran wiha pêşkêş dikin:

- Pêşiya xwendinê
- Pirs û bersiv
- Xwendin
- Pirsên deqê
- Hînkirina Rêzimanê

- Deqên xwendinê
- Hîndekariyên cûr be cûr
- Diyalog
- Dîyalog 2

Ev rêz car caran di hin yekineyan de diguherin. Lê wekî ji rêza jor jî tê dîtin her mijara rêzimanê bi xwendin, diyalog û gelek hîndekariyên cûr be cûr (bi gelemperî neh cûre rêbazên hîndekariyê belavbûyî ne) tê dubarekirin. Xwendekar bi awayekî xwezayî û bi bikaranîna rastîn mijaran hîn dibin. Armanca hînkirina di nav konteksê de, şibandina hînkirina xwezayî ye. Zarok jî zimanê ewil (yekî) bi vî şeklî hîn dibin. Ziman li gorî konteksê form digire û hesas e. Ev jî tê wateya, di tunebûna konteksê de fehmkirina wateya peyvekê an jî qalibekê ku mirov dixwaze îfade bike dijwar e (Thornbury, 1999: 69). Loma hebûna konteksê dê hinkirina zimên rehettir bike.

2.8. Encam

Êdî zanebûn, bawerî û tecrubeya mamosteyan ji ber hebûna pirtûk, malperên perwerdehiyê, înternetê, ansîklopediyan çêtir û baştir e. Em dizanin ku zanin tenê bi hînkirina rêzimanê perwerdehiya zimên nabe. Divê bi hevahengiya hînkirina peyvan jî be û di nav konteksê de bê dayîn.

Ji xeynî van tiştan, li gorî Leech (1994: 18), bi zanebûn û tecrubeya rojane mamoste divê xwediyê van taybetmendiyan jî be:

Mamosteyek divê;

- bikaribe ku di sîstema ragihîndar de (*communicative system*), rêziman û peyvsazî çawa bi hev re dikevin nav hevbandoriyê nas bike.
- bikaribe analîza problemên ku xwendekar rast tên bike.
- xwediyê şiyan û baweriya ku bikaribe rêzimanê binirxîne, bi taybetî li hemberî krîtera rastbûn, lihevkirîbûn û watedarîbûnê.
- ji têkiliyên berawirdkirinê, di navbera zimanê zikmakî û biyanî haydar be.
- pêvajoya hêsankirinê fehm bike û bi kar bîne ku ev di astên cuda de zanebûna rêzimanê ya bi gelemperî bo xwendekaran bi rêya herî baş pêşkêş bike.

Tiştê ku tê dîtin di hemû çand û neteweyan de ji bona hînkirineke diyarkirî ku biryar hatiye dayîn û bi gelemperî bi wê biryarê gavê diavêjin tune ye û hînkirina rêzimanê di

zimanhînkirinê de mijareke dijwar û zehmet e. Hinek rê, rêbaz, metod û stratejiyên zimên bêtir tên tercîhkirin an jî yên cuda li gorî ziman û çandê tên adaptekirin û li hin ciyan jî hinek pirtûk zêde ji ber sedemên başbûna pirtûkê/an an jî tunebûna wan tên bikaranîn û ev tişt jî nêrîneke ku girêdayî pirtûkê derdixe holê. Ev rewş ji bona zimanekî ku di her qada jîyanê de nehatibe bikaranîn wekî kurmancî de jî bi heman şeklî ye.

Dixwazî bi rêya wergerê, dixwazî bi rêya diyalog û deqan, dixwazî vekirî an jî veşartî be, dayîna rêzimanê di nav kontekseke baş û berfireh de wê nêzîkatiyek kêrhatî (kêrdar) û pêşketî be. Dema rêgez (qural) û qalibên rêzimanê yekser an jî serbixwe tên dayîn, pêkan e ku di demek kin de bên jibîrkirin, lê gava ku mînak û hevok di nav konteksekê de be wê hînbûn zûtir û çêtir be. Hebûna rêzimanê di nav konteksekê de wê alîkariya hînbûna xwendekaran bike ku ew ê bikaribin biwêj, peyv, rêziman, avasazî û qaliban bi dilê xwe û bi awayekî zanistî hîn bibin. Û zanebûna gelek peyv û rêgezên rêzimanê wê pêşiya axaftin û nivîsê veke. Yanî hebûna konteksekê yekgirtî hêsankirin û alîkariya hînbûnê dike û dike watedartir.

Çavkanî

Bekleyen, N. (2015). Dil Öğretimi, (edt: Nilüfer Bekleyen). Weşanên Pegem Akademiyê

Celce-Murcia, M û Hills (1988) Techniques and Resources in Teaching Grammar. Oxford: Weşanxaneya Zanîngeha Oxfordê.

Chastain, K., (1998). Developing Second Language Skills. (çapa 3). San Diego: Weşanxaneya Harcourt Brace Javonichê.

Harmer, J., (1991). The Practice of English Language Teaching. London: Weşanên Longmanê.

Haussaman. B., Benjamin A., Kolln. M., Wheeler R.S.(2003) Grammar Alive – A Guide for Teachers. Weşanên National Council of Teachers of English.

Hedge, T., (2000), Teaching and Learning in the Classroom, Oxford: Weşanên Zanîngeha Oxfordê.

Height, C., Herron, C., & Cole, S. (2007) "The Effects of Deductive and Inductive Instructional Approaches on the Learning of Grammar in the Elementary Language College Classroom". Foreign Language Annals, hej: 40 r: 288-309

Huddleston, R., (1984) Introduction to the Grammar of English, Cambridge: Weşanên Zanîngeha Cambridgeê.

Krashen, S., (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition.. Oxford: Weşanên Pergamonê.

Krashen, Stephen. (1988). Teaching Grammar: Why Bother? California: Weşanên California Englishê.

Langacker, R.W. (1973) Language and its Structure, San Diego: Weşanxaneya Zanîngeha Arizonayê

Larsen-Freeman, D. (2001). Teaching Grammar. (Di edt. M. Celce-Murcia), Teaching English as a Second or Foreign Language (çapa 3., r. 251-66)., Boston: Weşanên Thomson/ Heinleyê.

Leech, G. (1994) "Gotara Students' Grammar, Teachers' Grammar, Learners' Grammarê". M. Bygale, A. Tonkyn, E. Williams (edt.) Grammar and Language Teacher. Weşanên Printice Hallê.

Long, M.H. & C., Doughty, J., (2009). The Handbook of Language Teaching. Malde: Weşanên Wiley Blackwellê.

Matras. Y (2009) Language Contact, New York, Weşanên Zaningeha Cambidge'ê.

Nunan, D. (1998). "Teaching Grammar in Context - ELT Journal" 52(2): 101-109. Bi edt. Richards, J. & W. Renandya. Methodology in language Teaching, Cambridge: Weşanên Zanîngeha Cambridge.

Özel, Ç., (2004) "Bikaranîna Teoriya Mufredatê Ji Bo Çêkirina Bernamên Ziman û Rêbazên Fêrkirina Ziman". Kovara zendê. Hej: Bihar 2004. Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî.

Rice, W.H. (1945) "A Unit in the Inductive Teaching of Grammar". The modern language journal. Hej: 29 (6) r. 465 - 476

Rivers, W.M., (1981) Teaching Foreign Language Skills. Chicago: Weşanên Zanîngeha Chicagoyê.

Saville-Troike, M. (2006), Introducing Second Language Acquisition. Cambridge. Weşanxaneya Cambridgeê.

Scrivener, J., (2005). Learning Teaching - A Guidebook for English Language Teachers. Oxford: Weşanên Macmillan.

Synder, B., (1999) Teachers, Linguistic Knowledge and Classroom Knowledge, Bernama MA TEFLê, Zanîngeha Bilkentê, Konferansa Ingedê.

Thornbury, S., (1999). How to Teach Grammar: Essex: Weşanên Pearson Education Limitedê.

Thornbury, S., (2002). How to Teach Grammar: (Çapa nûkirî) Essex: Weşanên Pearson Education Limitedê.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 78–102
http://www.ijoks.com

Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example

Nawzad Waqas SAHID[1]& Rebwar Muhammed ISMAIL[2]

Received: Mar 18, 2018 **Reviewed**: Mar 22, 2018 **Accepted**: Apr 25, 2018

Abstract

This research is part of a doctoral thesis that aims to examine the nature and properties of text. The nature of text has been focused on by critics and theorists in various ways. It has also been interpreted differently within the framework of the philosophy of literature, literary criticism, and literary theory.

This article sheds light on the nature and value of text within the framework of theoretical and critical viewpoints. It highlights the general and specific criteria of textuality and claims that on the basis of those criteria a text receives its scientific identity. These measures are some general indicators for the existence of textuality and they cannot be imposed on one type of text.

This article conducts theoretical and critical analysis of Kurdish poetry in the Central Kurdish dialect using the concept of text and its textuality criteria. According to these criteria, which consider the general and specific principles of "text," Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect are bound to those criteria and receive identity of textuality. This is because the structure of Kurdish poetry texts in the Central Kurdish dialect has its own properties in terms of language, meaningfulness, identity, type of genre, and literary elements such as idea, imagination, emotion, and form. These aspects form the structure of the texts. Throughout the history of this literary school, these aspects have changed. This can be seen by analyzing and studying the texts with theoretical and critical criteria in mind.

Key words: Textuality, The nature of text, Structure of text, Intentionality, Cohesion, Situationality, Informativity, Intertextuality

1Professor, Department of Kurdish Language, college of education, Salahadin University-Erbil, Kurdistan Region-Iraq, E-mail: Nawzad.saeed@su.edu.krd,

[2] Correspondent Author: Lecturer, Department of Kurdish Language, college of education, Salahadin University-Erbil, Kurdistan Region-Iraq E-mail: Rebwarafo2@gmail.com, **ORCID NO**: 0000-0001-7513-1513

Kürt Şiiri metinselliği kriterleri açısından bakıldığında, örnek olarak Orta Kürt lehçesinin Kürt şiir metinleri

Öz

Bu araştırma, "Kürtçe Şiir, metinselliğin ölçütleri, Orta Kürt lehçesinin Kürt şiir metinleri bir örnek olarak ele alınmıştır." Metin niteliğini ve özelliklerini inceleyen doktora tezi kapsamındadır. metin - eleştirmenler ve teorisyenler tarafından çeşitli şekillerde yoğunlaşmış, edebiyat felsefesi, edebi eleştiri ve edebi teori çerçevesinde farklı yorumlanmıştır. Bu araştırma, teorik ve eleştirel bakış açıları çerçevesinde metnin doğasına ve değerine ışık tutmaktadır. Metinselliğin genel ve özel kriterlerini vurgular ve bu kriterler temelinde bir metnin bilimsel kimliğini aldığını iddia eder. Bu ölçüler, metinselliğin varlığı için bazı genel özelliklerdir ve bir metin türüne uygulanamazlar.

Araştırma, metin kavramı ve metinsel kriterler ışığında, Orta Kürt lehçesinin Kürt şiir metinlerinin teorik ve eleştirel bir analizini vermektedir. "Metin" in genel ve özel ilkelerini dikkate alan ölçütlere göre, Kürtçe metinlerin Kürtçe metinleri, bu kriterlere bağlanır ve metinselliğin kimliğini alır. Bunun nedeni, Orta Kürt lehçesinin Kürt şiir metinlerinin yapısının, dil, anlamlılık, kimlik, tür türü ve düşünce, hayal gücü, duygu ve biçim gibi edebi unsurlar bakımından kendine özgü özellikleri olmasıdır. Bu yönler metinlerin yapısını oluşturur. Bu edebi okulun tarihi boyunca, metinleri teorik ve eleştirel ölçütlerle analiz ederek ve inceleyerek bilinebilecek olan yönler değişmiştir.

Anahtar Kelimeler: Metinbilim, Metin doğası, Metin Yapısı, Amaçlılık, Uyum, Durumsallık, Bilişsellik, Metinlerarasılık

Recommended citation:
Sahid, W.S. &Ismail, M.I. (2019). Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example. *International Journal of Kurdish Studies*5 (1), 78 – 102 DOI: **10.21600/ ijoks. 516489**

شیعری کوردی،لەڕوانگەی پێوەرەکانی دەقێتی

بەنموونەی دەقی شیعری لەکرمانجی خواروودا

پ.د. نەوزاد وقاص سعید ـــــ م. ڕێبوارمحمداسماعیل

پێشەکی

چەمك و پێناسەی دەق لە ڕوانگەی جیا جیاوە

بەشێوەیەکی گشتی چەمکی دەق بابەتێکی فرە ڕەهەندە و لێکەوتەی زۆری لێ کەوتووەتەوە، وەك پرۆسەیەکی ناسادەو ئاڵۆزە دەردەکەوێت و نا چێتە ناو پێناسەیەکی گشتگیرو ڕەهاوە، هاوکێشەیەکی جێگیر و دیاری بۆ نییە.

ئەمەش بۆ کۆمەڵێك هۆکار دەگەڕێتەوە، کە خۆی لە پێکهاتەی بنیادی دەق و ڕەهەند و جەمسەرەکانی پەیوەست بەدەق دەبینێتەوە. بەواتایەکی وردتر، دەرکەوتنی پرۆسەی دەق بەشێواز و فۆرمی جیاجیا، هەروەها بوونی بنیاتی هونەری و لایەنی زمانەوانی دەق و بوونی لە مێژینەی دەق و بەرهەمهێنان و زیندوویەتی دەق و فراوانبوونی لێکەوتەکانی دەق و پەرەسەندن و گۆڕانی ژانرەکانی ئەدەب لەلایەك، تایبەت نەبوونی بەرهەمهێنانی دەق بە تاکە کەسێك و پەیوەست نەبوونی کردەکە بە قوناغێکی دیاری کراوی ژیان و تێڕوانییە جۆراوجۆرەکان لەسەر سروشتی دەق لەلایەکی تردەوە، کاری پێناسەکردنی چەمکی دەقیان زۆر سەختر کردووە، لەبەر ئەم جۆلانە دەق ناتوانێ لە پێناسەیەکی گشتگیر و دیاریکراودا خۆی بەدەستەوە بدات. ئەمەش بۆ سیفەتی جۆلەی جەمسەرەکانی پەیوەست بەدەق و جۆلەی ئەم توخمانە دەگەڕێتەوە، کە بنیاتی دەقیان پێکهێناوە، سروشتی بەردەوامبوون و دووبارە بوونەوەیان هەیە لەسەردەمە جیاجیاکاندا و لە دۆخێکی دیاریکراودا بۆ هەمیشەیی جێگیر نابن، بەڵکو بەردەوام گۆڕانیان بەسەردادێت و لە جۆلە و

پەرەسەندنێکی ڕێژەیی دان. ئەمەش بۆ ئەو بیردۆزە فیزیکییەمان دەبات، کە تەنی گۆراو ناچێتە ژێر باری پێناسەیەکی ڕەهاوە، چونکە لە دۆخی جوڵەدا شێوە و تایبەتمەندی تەنەکە دەگۆڕێت، بۆیە لە دۆخی گۆراندا هەر جوڵەیەك پێناسەیەك بەرهەم دێنێت، ئەم بیردۆزە بۆ دەقیش دەگۆنجێت و چەمکی دەقیش مەحکومە بەهەمان بنەمای فیزیکی.

دەق خاوەنی سروشتێکی گۆراوە، ئەمەش بەهۆی گۆران و جوڵەی ئەو پێکهاتە و ئاستانەی، کە بنیاتی دەقەکەیان پێکهێناوە. لەسەر ئەو بنەمایە دەق وەك چەمکێك مامەڵەی ئەدەبی و فەلسەفی و زمانەوانی لەگەڵدا دەکرێت، لە گۆشە نیگای جیاجیاوە سەیرکراوە و لەسەر بنمای جۆراوجۆر پێناسەکراوە، چەندییەتی و چۆنییەتی بنیات و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە دەق، تێڕوانین و بۆچوون و ڕووچوونی جیاجیای لەمەڕ دەقەوە بەرهەم هێناوە. هەر یەکە لە ئاراستەیەك و بەپێی بوار و شارەزایی خۆی لە دەقی ڕوانیوە و پێناسەی چەمکی دەقی کردووە. بۆنموونە هەندێك بۆ پێناسەکردنی چەمکی دەق لە جەمسەری بکەر و بەرهەمهێنەری دەق و ژینگەی دەق دەوەستن و هەندێکی تر لە بنیاتی زمانی و هونەری و ئاستی ئیستاتیکی دەق دەڕوانن و هەندێکی تر لە پەیامداری دەق و لێکەوتە و کاریگەری بەسەر خوێنەرەوە، هەندێکی تر لە فۆرم و قەبارەی دەقەوە دەق پێناسە دەکەن، هەر یەکە لەمانە لە ڕوانگەی خۆیی و بوارەکەی خۆیەوە لە سروشتی دەقی ڕوانیوە، چییەتی و چۆنییەتی سروشتی دەقیان لە گۆشەیەکەوە پێناسەکردووە، دەشێت گۆشە و لایەنی تریان فەرامۆش کردبێت، دەکرێت بڵێین هەموو ئەم پێناسانەی، کە بۆ چەمکی دەق خراونەتەڕوو کە هەندێکیان پەیوەستە بەلایەنی تیۆری و هەندێك بەلایەنی پراکتیکی دەق و هەندێکیان پەیوەستە بەلایەنی هەنوکەیی دەق و هەندیکیان بەلایەنی مێژووی دەق یان بابەتی بوونی دەق و لایەنی کۆمەڵایەتی دەق، هەموو ئەمانەبەیەکەوە تێگەیشتن و ڕوونکردنەوەیەکی فراوان لەسەر چەمکی دەق بەرجەستە دەکەن، ((دەق بایەخ و گرنگی خۆی وەك لایەنێکی تیۆری لە زانستی دەق و تیۆری دەق و شیکردنەوەی دەقدا وەردەگرێت، لە هەموو ئەمانەشدا پێناسە و تێگەیشتنی جیاواز بۆ دەق، لە ڕووی کۆمەڵایەتی و زمانی و ڕۆشنبیری و مێژووی و هزریدا لە ئارادا هەیە))(بایز، ل74 ـ75).ئەگەر سەیر بکەین دەبینین کە تێڕوانینی کۆن جیایە لەگەڵ ڕوانگەی نوێخوازەکان بۆ چەمکی دەق، هەروەها پێناسەی فەلسەفە بۆ دەق لە پێناسەکانی تر جیایە، بەو واتایەی هەر یەکە لە بوارەکانی تری وەك: (زمانەوانی و ئەدەبی و هونەری و ئایینی... تاد) پێناسەی خۆیان بۆ ئەم چەمکە هەیە. هەروەك وتمان تەنانەت لە ناو خودی یەك بواریشدا، ئاراستە و تێگەیشتنی جیاجیا هەیە، زاناکانی ناو یەك بواریش هەریەکەیان بەجۆرێکی جیا لە سروشتی دەق دەڕوانن، ڕەخنەگرێك یان شاعیرێك یاخود ئەدیبێك دوور لە وردەکاری زانستی لە ژێر کاریگەری هونەرو ئەدەب و ستاتیکاوە پێناسەی دەق دەکات، کۆمەڵناس بەهای دەق بە کۆمەڵگاوە پەیوەست دەکات، زانا دەروونناسەکان گرنگی خۆیان لە لایەنی دەروونی نوسەر و نائاگایی دەقدا چڕ دەکەنەوە، توێژەری زمانەوانی پرۆسەی دەق بەکەرەستە و ئاستەکانی زمانەوە بەند دەکات. هەندێك زانا لەسەر بنەمای لایەن و مەبەستێکی دیاریکراو پێناسەی دەق دەکەن و بەشێکی تریش زۆر فراوانتر و لەچەند ڕوویەکەوە بۆ پێناسەکردنی دەق دەچن، بۆنموونە لای (هیلمسلیف) ((دەق مانایەکی زۆر فراوانی وەرگرتووە، دەق هەموو گۆکردنێك دەگرێتەوە، جا نوسراویێت یان وتراوێکی زارەکی بێت، درێژ بێ یاخود کورت، کۆن بێت یا نوێ))(بن ژریل، 2000، ص54). دەق بەپێی ئەم پێناسەیە، ڕووبەرێکی فراوان دەگرێتەوە، لێرەدا دەق دەبێتە هەڵگری کۆمەڵێك ناسنامە لەبەر فراوانی هەمەلایەنی پێناسەکە، دەق بە ئاراستەیەکی دیاریکراو و سەردەم و فۆرمەوە نەبەستراوەتەوە هەروەها بە شێوازی بەیان کردنیش مەرجدار نەکراوە، لەبەرامبەر ئەم ناساندنە فراوانەی دەقدا، کە زۆر لایەن دەگرێتەوە، پۆل ریکۆر (Paul Recour) پێناسەی دەق لە هەندێك لایەنی وەك لایەنی زارەکی دوور دەکاتەوە وجەخت لە پرسەی تۆمارکردن دەکاتەوە و دەڵێت: ((دەق ئەو گوتارەیە، کەوا بە نوسین جێگیر کراوە))(یقطین، 1989، ص5). لێرەدا ئەوە دەبینین، کەوا پۆل ڕیکۆر دەق و خۆسەلماندنی دەق پەیوەست دەکات بە پرۆسەی نوسینەوە، لێرەدا فۆرمێك بۆ دەق دروست دەبێت، ئەمەش خۆی لە خۆیدا مەرجدار کردنی چەمکی دەقە و لەمەشەوە ئامانجی پێناسە کردن و تێڕوانینی دەق لە گۆشەیەکەوە دێتەجێ.

هەندێکی تر بۆ چەمکی دەق باس لە بەشداری و ڕێژەی دانەی زمانی دەکەن، لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی دەقدا. واتە دەرکەوتەی دەق لە ڕووی قەبارە و ڕێژەی وشە و ڕستەی بەکارهاتوو لەگەڵ ئەو واتایەی کە لێیانەوە بارکراوە، یاخود بڵێین قەبارەی بەرجەستەکراوی دەق وشەیەك دەبێت یان ڕستەیەکە یاخود پەراگراف و بەرهەم و کتێبێکی تەواوە، یاخود دێرە شیعرێکە یان غەزەلێکە یانیش بە قەد قەسیدە و ڕۆمانێکە، هەندێك لە ڕووی قەبارەوە بەرجەستە بوونی دەق گەورەتر لە ڕستەیەك دەبینن، دەق ((ئەو دانە زمانییە دەگرێتەوە، کە لە سەروو ڕستەیەکەوە پێك دێت))(Salkie,2009، ل43). هەروەها تۆدۆرۆڤ (Todrouf) لە پێناسەیەکیدا بۆ دەق ئەوە دەخاتە ڕوو، کە ((دەق پێکهاتەیەکی سەربەخۆیی داخراوە و لە کۆمەڵێ ڕستە پێکهاتووە و واتایەکی ڕوونی هەیە)(مشیر، 2014، ل47). لێرەدا دەق وەکو پێکهاتەیەك سەیر دەکرێت، کە سیفەتی سەربەخۆی هەیە و ناچێتە دۆخی پەراوێز بوونەوە، ڕستەیەك یان چەند ڕستەیەك ئەم پێکهاتە سەربەخۆییەیان پێکهێناوە، کە بەهۆی بەخشینی واتاو مەبەستی دیاریکراوە جیادەکرێنەوە، ئەم واتایەش لە قەبارەی کۆمەڵێك ڕستەدا خۆی دەنوێنێت، هەرچەندە بەپێی بۆچوونی تۆدۆرۆڤ، تایبەتمەندی سەربەخۆیی و داخراوی سنوری دەق دیاری دەکات، بەڵام ئەم تایبەتمەندییەش دواتر لە بوونی ڕستەیەك یان کۆمەڵە ڕستەیەکەوە پەیدا دەبێت. بە پڕوای ڕۆلان بارت (Roland Barthes) (دەق پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی هەیە وەك تەون و چنین وایە، کۆمەڵێك وشە و ڕستەی بەدوای یەکدا هاتوون و هەموویان پێکەوە وێنە و یەکەی واتادار دروست دەکەن)(عیاشی، 2002، ص122). جگە لەوەی کە ڕۆلان بارت ئاماژە بە قەبارەی دەق دەکات بەوەی، کە لە تەونێکی ئاڵۆز پێك دێت، کە چەندین وشە و ڕستەی لە خۆگرتووە، ئاماژە بەوەش دەکات، کە ئەم لە خۆگرتنە بەیەکەوە گونجاون و بەجۆرێك وێنەیەکی واتادار بەرهەم دێنن و هەندێکی تر بۆ بەرهەمهێنانی دەق یاخۆد بۆ دروستکردنی وێنەیەکی واتادار لە دەقدا، پێوەر بۆ ڕێژەی بەشداری وشە یان ڕستە دانانین و بەڵایانەوە بنەمای چەندییەتی بۆ دەق گرنگ نییە، دەکرێت دەق نەگاتە ڕێژەی ڕستەیەکی تەواو و لە وشەیەکدا بەرجەستە بێت، بە پێی بۆچوونی (هیڵمسلیف) کورتی و درێژی لە گۆکردندا بۆ دەقبوون مەرج نییە، لە ڕوانگەی ئەوەوە ((وشەی "ڕاوەستە" بۆ خۆی بە تەنها دەقێکە و چ جیاوازییەکی لەگەڵ ڕۆمانێکدا نییە، چونکە لە ڕوانگەی ناوبراوەوە هەموو بەرهەمهێنراوێکی زمانی بۆ خۆی بریتییە لە دەقێکی تەواو))(ئا/ ئاری، 2011، ل8). چونکە ئەم وشەیە یەکەیەکی زمانییە و پەیامێکی لە خۆیدا هەڵگرتووە، دەتوانێ لە ڕووی واتاوە ئامانجی خۆی بپێکێت، هەر بۆیە ((بۆ دەق پێوەری چەندییەتی پێویست نییە، دەق دەکرێت وشەیەك بێت یان ڕستەیەك بێت یانیش بەرهەمێکی ئەدەبی بێت، دەق یەکەیەکی واتاییە و فۆرمی دیارکراوی نییە))(یقطین، ص 18). هەروەها ئەگەر سەیر بکەین دەبینین، کەوا ((زۆربەی دەقە باوەکان لە یەك ڕستە کەمتر پێکهاتوون، وەك: " ئاگاداری لافیتە، بۆ فرۆشتن، داخراوە" واتە کورتی و درێژی بەرچاو ناگیرێت))(توفیق، 2002، ل32). لە ڕاستیدا بەکارهێنانی فۆرمی وشەیەك بۆ دەقێك بچووکە، ئەم فۆرمە بە ڕەهایی و بەم قەبارەیەی کەوا هەیەتی، بێ هاوپێچ و داپراو لە دەوروبەرو مەدلوولەکانی پەیوەست بە وشەکە ئامانجی دەقییەتی خۆی ناپێکێت. ئەم وشەیەی، کە وەکو دەقێك مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت لە ڕاستیدا پرۆسەیەکە و پەراوێزی ونبووی هەیە، تەنیا وشەیەکی دەرکەوتووە و باقی تری و پرۆسەکە ئەرکی خۆی بەهۆی دەوروبەر و کات و زانیاری هاوبەشی نێوان نوسەر و خوێنەر جێبەجێ دەکات، دەق بەبێ ئەوانە دەبێتە دانەیەکی فەرهەنگی ئەبستراکت، دەقیش لەم دانە فەرهەنگییە بچوکەدا خۆی بەیان ناکات، هەر بۆیە ((لە تێگەیشتنی باودا دەق دانەیەکی زمانی پاش ڕستەیە، واتە ڕستەیەك زیاتر لە ڕۆنانیدا بەشدارن، دەبێت ئەم ڕستانە بە ڕێگای جۆراوجۆری ڕێزمانی پێکەوە ببەسترێن، تا هەموو کەس وەك دانەیەکی پتەو وەریگرێت))(قادر، 2009، ل43). واتە لەدەقێکدا چەند وشە و ڕستەیەك بەشدار دەبن، تا سەربەخۆیی دەقەکە تێردەبێت، هەرچەندە ئەگەر وشەیەك یان ڕستەیەکیش دەرکەوێت، چونکە دەگونجێت وشەیەك یان ڕستەیەك ببێت بە سەرە و ئەوانی تر لە پەراوێزدا بن، لە وێوە یارمەتی پرۆسەی مەبەستداری نوسەر و تێگەیشتنی خوێنەر بدەن، بە تایبەتی دەقی ئەدەبی لە هەر فۆرمێکدا جێگای بکرێتەوە، ئەوا هاوپێچەکانی پەیوەست بە دەقەکە، یارمەتی پرۆسەی دەقییەتی بەرهەمەکە ئەدەن، کە بەشێکی زۆریان لە هاوپێچەکانی پەیوەست بە دەقەکە لە دەرەوە و لە دوورەوەی دەقەکەدا وەستاون.

بەشێوەیەکی گشتی، زۆربەی ئەوانەی لە تیۆری ئەدەبی و شێواز و ڕەخنەی نوێ کاریان کردووە، بە تایبەتی ئەوانەی پابەندن بە تیۆری دەقەوە، دوای سەرهەڵدانی فۆرمالیست و لێکۆڵینەوەی زمانەوانە نوێیەکان، بە ئاراستەی سایکرۆنیکی زمان بۆ چەمکی دەق دەچن و لەسەر هەمان بنەمای زمانیش مامەڵە لەگەڵ دەقدا دەکەن. دەق وەك کەرەستە و یەکەیەکی گەورەی زمانی دەهێننە بەرباس و لە ناو بازنەی زمان و پرۆسەی زمانەوانیدا دەق دەخەنە ڕوو، بۆ بەرهەمهێنانی دەقێك یان بەرهەمێکی ئەدەبی، زمان بااڵ دەستی خۆی بۆ ئەم پرۆسەیە لە ئەستۆ دەگرێت، بۆیە ناسنامە و بوونی دەق پەیوەستە بەزمانەوە، (ڕۆلان بارت) بە ڕادەیەك جەخت لە زمان دەکاتەوە نەك هەر بۆ دەق، بەڵکو تەنانەت زمان دەکات بە بوون و ناسنامەی مرۆڤیش، دەڵێت: ((مرۆڤ بە بەبێ زمان هیچ بوونێکی نییە))(بەرزنجی، 2009، 23). نووسەر لە ڕێگەی بەکاربردنی زمانەوە، تێگەیشتن و بینین و باری سایکۆلۆژی خۆی لە فۆرمێکدا بەرجەستە دەکات، ئەم بەرجەستە بوونەش لە دەقدا خۆی دەبینێتەوە، هەروەك (شلایر ماخر) دەڵێت: ((دەق ناوەندێکی زمانییە، فکری نووسەر دەگوازێتەوە بۆ خوێنەر، زمانیش ئەو چوارچێوە و زەمینەیە، کە نووسەر کاری تێدەکات بۆ ئەوەی بیر و هزر و بۆچوونەکانی بگوازێتەوە))(ابو زید، 1999، ص 21). بەاڵی شلایر ماخر پرۆسەی گواستنە و بەرجەستە کردن و وێنە کردنی بیر و هزری نوسەر بەهۆی زمانەوەیە بەو هەموو ئەو تایبەتمەندییانەی، کەوا زمان هەیەتی.

سروشتی دەق و پێوەرەکانی دەقێتی

تێڕوانینە جیاوازەکانی سەر دەق و پێناسەکردنی دەق لە گۆشەی جیاجیاوە، هەروەها خستنەڕووی چەمکی دەق لەسەر بنەمای بنیاتی زمان، مەدلوول بۆ مەبەستی هزری و کۆمەاڵیەتی و پەیوەستی دەق بە سیاق و فۆرم، لە الیەك و باسکردنی دەق لە چوارچێوەی ئاستەکانی زمان و واتا و دەقئاوێزان و خوێنەر و جەمسەری تر لە الیەکی تر، بابەتێکی تر دێنێتە پێشەوە ئەویش بابەتی دەق و نادەقە یاخود بڵێین بابەتی دەقێتی و دەقبوونە(Textuality). ئەم بنەمایانە کە هەر یەکە بە شێوەیەك لە پێناسەکردنی سروشتی دەق و چییەتی دەق جەختی لەسەر کراوەتەوە، بوون بە پێوەر و بەرگی دەقبوون، مەرج و پێوەرەکانیش کاریگەرییان لەسەر ناسنامە و بەهای دەق و سنوردانان هەیە لە نێوان دەق و نادەقدا، نادەق بە واتای خاڵی بوون لە بنەمادا و ناتەواوی لە بنیاتی زمان و بنیاتە هونەری و جەمسەرەکانی پەیوەست بەدەقەوە.

دیسانیش پێوەر و ڕەگەزەکانی دەقبوون جۆراوجۆرن و جیاوازی لە نێوان زانایانی بواری دەقزانیدا دێتە گۆڕێ، ڕخنەگران پێکهاتەی دەقبوون بۆ چەند بنەمایەك دەگێڕنەوە بە پێی بوارو تێڕانینیان لە ئاراستەیەکی دیاریکراودا، بۆ نموونە بەپێی بۆچوونی لۆتمان (L. Lotman) دەقبوون پشت بە چەند پێکهاتەیەکی دیاریکراو دەبەستێت لەوانە:

1. گوزارشتی دەق: دەق تەمسیلی کۆمەڵێك پەیوەندی دیاریکراو دەکات، کە جیاوازە لە بنیاتە دەرەکییەکانی دەق، ئەگەر دەقەکە دەقێکی ئەدەبی بێت، ئەوا گوزارشت کردنەکەی بە هۆی هێما زمانییەکان تەواو دەبێت، گوزارشتی دەق و ناگوازرشتی دەق ناچارمان دەکات، کەوا گوزارشتی دەق بە بەرجەستەیەکی مادی دابنێن.

2. دیاریکردن: دەق پێك دێت لە دەاڵەتێك، کە ناکرێت بەش بەش بکرێت، وەك ئەگەر چیرۆك بێت یان بەڵگەنامە و قەسیدەیەك بێت، دەقەکە کۆی مەبەستەکە دەگوازێتەوە، خوێنەر هەر یەکە لەو دەقانە بە سیمای تایبەتی خۆی دەناسێتەوە، لەبەر ئەوە سیمای هەر یەکێکت بۆ دەقێکی تر گواستەوە ئەوا دەبێتە هۆکارێکی گرنگ بۆ پەیادا بوونی مانای نوێ.

3. تایبەتمەندی بنیاتی دەق: دەق تەنیا بریتی نییە لە بەدوای یەکدا هاتنێك لەنێوان هێماکانی دوو ئاستی لێك جیادا، ڕێکخستنی ناوەکی دەگوازێتەوە بۆ ئاستی ئاسۆیی، بوونی بنیات مەرجێکە بۆ تەواوکردنی دەق.(بحیری، 1997، ص 116 ـ117).

لۆتمان جەخت لەسەر دەقییەتی دەکاتەوە لەسەر چەند بنەمایەك، کە پێکهاتەی دەقییان پێکهێناوە، گوزارشتکردنی دەق، کە لەپەیوەندییەکان و بنیاتە دەرەکییەکانی دەق و هێما

زمانییەکانەوە دروست دەبێت و ئەمەش دەبێتە ڕەهەندێکی بەرجەستە بۆ دەقیەتی، فۆرمی دەق یەکێکی تر لە بنەماکان ئەم فۆرمە ئەگەر ژانرێکی ئەدەبی بێت گوزارشت لە دەلالەتێك دەکات و خاسیەتی خۆی وەردەگرێت، گواستنەوەی خاسییەتەکان دەلالەتی نوێ بەرهەم دێنێت، بوونی بنایەتە جیاجیاکانی زمان لەسەر ئاستی ئاسۆیی و ناوەکی و ئەو بنیاتەی ڕێکخستن بۆ ئەم ئاستانە دەکات، پێکهاتەیەکی تری دەقبوونە، هەروەها ڤاندایکیش (Van dyck) بۆ بابەتی دەق جەخت لە بنەمای بنیاتی دەق دەکاتەوە ڤاندایك جیاوازی دوو جۆرە بنیاتی جیا دەخاتە ڕوو ئەوانیش: ("بنیاتی ڕووکەشی دەق و بنیاتی قوواڵی دەقن"، ئەم دوو جۆرە بنیاتە گرنگترین تەوەرەن لە بوون و پێکهاتەی دەقدا، بنیاتی ڕووکەش لەسەر ئاستی بەکاربردنی وشە و ڕاناو و جێناوەکان دەوەستێت، هەرچی بنیاتی قوواڵی دەقە پەیوەستە بە بنیاتی دەق لە ڕووی بابەتی زمان و دارشتنەوەی زمان و شێواز و هێلی سەرەکییەکانی دەق، لەگەڵ توانای کورتکردنەوەی دەق لە ناونیشاندا)(زنیاك، 2003، ص 56). لێرەدا دەبنین ڤاندایك دەقییەتی لە دووجۆرە بنیاتدا کورت کردووەتەوە، بەهۆیەوە هەم چەمکی دەق دەخاتەڕوو هەمیش هێڵێك لە نێوان دەق و نادەق دەکێشێت، ئەو خاسیەتانەی، کە لە دەقییەتی دەقێکدا بوونیان هەیە، بەسەر بنیاتی ڕووکەش و بنیاتی قوڵی دەقدا دابەشیان دەکات، چەندییەتی و چۆنییەتی پێکهێنەکانی ئەم بنیاتانە دەقییەتی دەخنەوە.

گرنگی پشت بەستنی دەقیەتی دەق بە بنیاتە جۆربەجۆرەکان لای زۆربەی لێکۆڵەرانی ئەم بوارە جەختی لەسەر کراوەتەوە. هەروەك دەبینین، ئەمە لای ئیریك ئەنکفیست (N. Enkvist) بەدی دەکرێت، کە لە بەرهەمەکەی خۆیدا بەناوی (بنیاتی دەقی سەلیم) ئاماژە بە دەقییەتی دەق دەکات، دەق لە سێ جۆرە ڕەگەزی سەرەکی پێك دێت کە بریتین لە:

1. دەق پشت بە بنیاتی ڕێزمانی تەواو دەبەستێت، ڕستەی ناتەواو دەقی ناتەواو بەرهەم دێنێت.
2. دەق پیشت دەبەستێت بە شێوەی بەیەکەوە بەستانی ڕستەکان و پەیوەندی نێوانیان.
3. دەق پشت بە دەوروبەر (سیاق) دەبەستێت.(انکفیست ، 2001 ، ص 113).

ئەنکفیست دەقێتی دەبەستێتەوە بە هەردوو بنیاتی ئاسۆیی سینتاکسی دەق و بنیاتی ستونی و پەیوەندی لۆژیکی یەکەکانی پێکهاتەی دەق، لەگەڵ تەوەرەی دەوروبەر، واتە ژینگەی بەرهەمهێنانی پرۆسەی دەق بەهەموو شێوە و بارەکانی دەروونی و کۆمەڵایەتی و جەمسەرەکانی بەرهەمهێنەری دەق و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە دەوروبەری دەقەوە. ڕۆلان بارت جەخت لەسەر پێوەری چێژی دەق دەکاتەوە، لای بارت (دەق لەشە زۆرتریش لە لەشی ژنێکی جوان دەکات، ئەو خۆشییەی دەمانداتێ هاوشێوەی خۆشی لەشێکی ژنانەیە....، سەرخۆشی "موتعە"ی دەقیش تەنیا کاتێك دەستەبەر دەبێت کاتێك بنیادەکانی زمان هەروەها تێکڕای بنیادە ئایدۆلۆژییەکان تێك بشکێنرێن، چونکە لای بارت سەرخۆشی شتێکی ناکۆمەڵایەتییە، کەواتە تەنیا پێوەری دەق سەرخۆشییەکەمان دەداتێ)(سەراج، 2013، ل149). ڕۆلان بارت لە کتێبی "چێژی دەق"دا ئاماژە بە بنەمای چێژ و موتعەی دەق دەکات، کاتێك دەستی بەسەر بنیاتەکانی تری دەقدا داگرت، ئەوا پێوەری چێژی دەق دروست دەبێت.

یەکێکی تر لەو زانایانەی، لەبواری چەمکی دەق و دەقناسیدا لێکۆڵینەوەی وردی خستۆتەڕوو، دیبوگراندە(Robert De Bojerand)، کە بەشێوەیەکی فراوان لە چەمکی دەقییەتی دەڕوانێت، لە چەند خاڵێکدا ئاماژەیەکی گشتی بە پێوەرەکانی دەقبوون کردووە، کە وەك مەرجێك بۆ دەقییەتی دەق دەردەکەوێت لای دیبوگراند، کە بریتین لەم پێوەرانەی خوارەوە:

("بەیەکەوەنوسانCohesion " ، "گونجانCoherence" ، "مەبەستییەتی Lintentionality"،

"پەسەندیAcceptability" ، "هەڵوێست Situationality " ، "دەقئاوێزان Intertextuality "، "ڕاگەیاندنInformativity ")(بوقراند، 1998، ص 103 ـ15).

ئەم پێوەرانەی، کەوا دیبوگراندە بۆ دەقییەت دەق خستووتییەڕوو، پێوەری گشتی و هەمەلایەنن، ناسنامەی دەقێتی پێك دەهێنن و سنوور لە نێوان دەق و نادەق دەکێشن، ئەم پێوەرانەی دیبوگراندە هەموو جەمسەر و خاسیەتێکی پەیوەست بەدەق لە خۆی دەگرێت، ڕەهەندی دەرەکی دەق و پرۆسەی بەرهەمهێنانی دەق و ئاست و بنیاتە پێکهێنەکانی دەق و هەروەها کاریگەری دەق بەسەر دەوروبەرەوە، ئەگەر بە شێوەیەکی گشتی سەیر ئەم پێوانە بکەین دەبینین، کەوا ئەم حەوت پێوەرانەی دەقێتی بەسەر سێ ئاستدا دابەش دەبن، بەم شێوەیە:

1. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە خودی دەقەوە، وەك پێوەری (بەیەکەوە نوسان و گونجان)

2. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە بەکارهێنەری دەق، وەك پێوەرەکانی (مەبەست و پەسەندی)

3. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە ژینگەی مادی و ڕۆشنبیری بازنەی دەق، وەك پێوەرەکانی (ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان)(مصلوح، 1991، ص 154).

ئاستی یەکەم، کە پێوەرەکانی بەیەکەوە نوسان و گونجان لەخۆی دەگرێت، پەیوەندی ئاسۆیی دەگرێتەوە، کە خۆی لە پابەندبوونی دەق دەبینێتەوە بە یاسا فەرهەنگی و ڕێزمانی و وشەسازییەکان بۆ دروستکردنی وشەی لێکدراو و گرێ و ڕستەی ڕێزمانی، هەروەها لەگەڵ پەیوەستبوونی دەق بە بنەما واتاییەکانی وەك ناسنامە و بابەتی دەق و بنەمای خستنەڕووی زانیاری و کۆتایی پێهێنانی بابەت و بنەما لۆژیکییەکانی تر.

ئاستی دووەم، پێوەری مەبەست و پەسەندی دەگرێتەوە، کە لە بازنەی ناوەکی دەق دوور دەکەوێتەوە، خۆی بە ئامانجی بەرهەمهێنەری دەق و نیازی دەق دەبەستێتەوە، هەروەکو (میخاییل باختن) دەڵێت: ((دەق لە ڕێگەی دوو هۆکاری گرنگ دەبێت بە دەق ئەویش مەبەست و بەجێهێنانی مەبستەکەیە، ئەم دوو لایەنە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کار لەیەکتر دەکەن، ئەم کارلێکەش لەسەر پرۆسەی دەقێتی ڕەنگدانەوەی دەبێت))(باختن، 1985، ص 40). ئەمە سەبارەت بە پێوەری مەبەستداری، هەرچی پێوەری پەسەندێتیە پەیوەستە بە وەرگرەوە، واتە هەڵوێستی وەرگر جا خوێنەر بێت یان گوێگر لە کاتی خوێندنەوەی دەق و هۆیەکانی کارلێکی خوێنەر و ڕێژەی کاریگەر بوون و ئاوێتە بونی وەرگر لە دەقەکەدا، وەرگرتنی دەق لای وەرگر و وەڵامی هزری و دەروونی وەرگر بۆ دەقەکە، تا ڕادەیەك تەواومەندێتی دەقمان بۆ دەسەلمێنێت.

ئاستی پۆلینی سێیەم پێوەرەکانی "ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان" دەگرێتەوە، کە هەر یەکە لەوانەش لە چەندین ڕەهەندی پەیوەست بە سروشتی دەق پێك دێن، بۆنموونە ڕێژەی ئەو زانیاریانەی دەقێکی دیاریکراو بە خوێنەری دەدات، چۆنییەتی بەرجەستەبوونی زانیاری لە دەقدا، پێوەری هەڵویستیش لەسەر بنەمای گونجاوی دەق لەگەڵ بارودۆخ و پێویستییەکانی خوێنەر و سەردەمی خوێنەر دەوەستێت، لەگەڵ ئەرکی دەق و پەیوەندی دەق بە ڕووداوەکانی ناو کۆمەڵگە، لەگەڵ بابەتی وەرگرتن و توانەوەی دەقەکانی پێشتر لە دەقێکی تردا، کە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە.لەسەر هەمان پێوەری دیبۆگراند بۆ دەقێتی، (تمام حسان) ئەم پێوەرانە بۆ پێنج پێوەر کورت دەکاتەوە، ئەوانیش بریتین لە هەر یەکە لە پێوەرەکانی "مەبەست و دەقئاوێزان و هەڵوێست و ڕاگەیاندن و پەسەندی"، کە پەیوەندییان بە پێکهاتەی گشتی دەقەوە هەیە نەك ڕێزمانی ڕستەکانی دەق، ئەو پێوەرانەش هەندێکیان بۆ لایەنی شێواز دەگەڕێتەوە، وەکو پێوەری (دەقئاوێزان)، هەندێك پێوەریش بۆ لایەنی ڕەوانبێژی وەك پێوەرەکانی (هەڵوێست و ڕاگەیاندن) هەندێکیشیان پەیوەستە بە بەرهەمی دەق و وەرگری دەق وەك پێوەری (مەبەست و پەسەندی)(عفیفی، 2001، ص 77).جگە لەمانە چەندین مەرج و پێوەری تر بۆ چەمکی دەقێتی خراوەتە ڕوو لە لایەن ڕەخنەگران و تیۆریستانی ئەدەبی، ئەوانەی ئاماژەیان پێکراوە پێوەرو چەند خاسیەتێکی گشتین بۆ فۆرمی گشتی و بوونە سەربەخۆییەکەی (دەقێتی)، چونکە ناکرێت چەند پێوەرێك بەسەر هەموو جۆرە دەقێکدا فەرز بکرێت، هەموو جۆرە دەقێك ناکەوێتە ژێر باری چەند ڕەگەز و مەرجێکی دیاری کراوەوە بۆ ئەوەی بەهای دەقێتی خۆی بسەلمێنێت.

سروشت و تایبەتمەندێتی دەقی ئەدەبی

بەشێوەیەکی گشتی دەق لەسەر بنەمای زانستە ئەبستراکت و زانستە مرۆڤایەتییەکان دابەش دەبێت بۆ "دەقی زانستی و دەقی ئەدەبی" هەر دەقێکیش لەوانە پێوەر و جیاکاری خۆی هەیە و ئەرکێك بەڕێوە دەبات، دەقی زانستی بابەتە زانستییە ڕووتەکان و ڕاستی نەگۆڕ و باس و هاوکێشە زانستییەکان لە خۆی دەگرێت، کە شێوازی تایبەت بەخۆیان هەیە لە نوسین و خستنەڕوودا، شێوازی دەقی زانستی (لە زانستە ڕووتەکان بەکاردێت بۆ بابەتەکانی "کیمیا و فیزیا و ئەندازیاری و زانستی پزیشکی"، کە مەبەستی سەرەکی فێرکردن و گەیاندنی زانیاریە، دارشتنی ناوەرۆکەکەی پشت دەبەستێت بە وشەو دەستەواژەی ڕووت و ئاشکرا و دوور لە سۆز و هونەرەکانی ڕەوانبێژی و لایەنی هونەری)(بیرقدار، 2009، internet). لەبەرامبەریشدا دەقی ئەدەبی بە ئاراستەیەکی تر ڕێ دەکات، شێوازی جیاواز و پێوەر و پەیام و ئەرکێکی تر جێبەجێ دەکات.

سەبارەت بەدەقی ئەدەبی یاخود بڵێن چەمکی دەقێتی لە بازنەی ئەدەبدا، کە مەبەست و ئامانجی سەرەکی ئێمەیە، ئەوا دەتونین بڵێن، کە ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی تێڕوانینی ئەدەبیانە بۆ چەمکی دەق و دەقێتی دەخەنەڕوو، دەقی ئەدەبی بە کۆمەڵێك مەرج و پێوەری تایبەت مەحکوم دەکەن، بە واتایەکی تر دەقی ئەدەبی و دەقێتی لە چوارچێوەی ئەدەبدا، سەرەڕای پێوەر و خاسیەتە گشتییەکانی دەقێتی و دەقبوون، کۆمەڵێك ڕەهەندی تریش لە خۆی دەگرێت، تەنیا ڕەهەندی ناوەکی و بنیاتی زمان بەشدار نییە لە ناسنامەی دەقێتی بەرهەمێکی ئەدەبی، بەڵکو پەیام و ئەرك و بابەتی تر و بنیاتی تر دێنە ناو بازنەکەوە، دەقی ئەدەبی بەرپرسیاریێتی تری لەسەر شانە، کە خۆی لە بەرپرسیاریێتی مەعریفی و ئیستاتیکی و پەیامداری و ئەرکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئەرکە جۆربەجۆرەکانی تر دەبینێتەوە، ((دەقی ئەدەبی دەریایەکی مەعریفییە وابەستەیە بە ڕەگەزەکانی ئەدەبی و گەلێك لایەنی هونەری و ئیستاتیکی، بنەماکانی دەق و پرۆسەی داهێنان و ئەرك و پەیام و گرنگی کاریگەری هەموو دەقێکیش بە تایبەتی لە ڕووی چێژو خۆشی بەخشینەوە بەستراوەتەوە بەهەر دوو لایەنی توانا و ئەزموون و سەلیقە و ئایدیای نووسەرو ئاستی فکری و تێگەیشتن و ئاوێتەبوونی خوێنەر))(فەتاح، 2015، ل59)، دەقی ئەدەبی فۆرمێکی بەرجەستەکراوە، کە ڕوخسارو ناوەرۆکێکی پتەوەی هەیە و نوێنەرایەتی خەیاڵ و هەست و سۆزی نوسەر دەکات، توخمی ڕابردوو و ئیستا و داهاتووی لە خۆ گرتووە، دەقی ئەدەبی لە کرۆك و هەناوی خۆیدا بارە کۆمەڵایەتی و دروونییەکانی نوسەر بەیان دەکا، بەواتایەکی تر ((دەقی ئەدەبی داتاشینی جەستەیەکە تەنها بەهرەمەندانی دەق و خالقەکانی دەق دەزانن ئەم جەستەیە چەند ئەستەم و دژوارە، چونکە ناکرێت دەقێك داڕێژین ئاگری گەش و باوەشێك بای ئەفسانەو چەندین کەرەستەی موعانات و هەڵچوون و عاتیفە و خۆشەویستی پێ نەبی، لە دارشتەیەکی فۆکۆیانە دەق دەبێتە کۆڵەگەی دامەزراوەیەکی پر لە نهێنی، کە هەر هەموویان خۆیان لە جەستەیەکدا دەدۆزنەوە، کە بەهرەمەندی دەق مەبەستییەتی))(دەشتی، 2013، ل434). بەم جۆرە دەقی ئەدەبی جەستەیەکی تایبەت بەخۆی هەیە، کە لە دیوی دەرەوەیدا ڕووخسار و ئەدگاری تایبەت بەخۆی هەیە و لە دیوی ژوورەوەی ئەم جەستەیەشدا ناوەرۆك و مەبەست و ئەرك و پەیام ئامادەیە، جگە لەمە دەقی ئەدەبی ڕەهەندی زانیاری و مەعریفیشی هەیە، واتا جەستەکە هەر تەنیا لە ڕەهەندە دەروونی وسایکۆلۆژییەکان پێك نایەت، بەڵکو پرۆژەیەکی مەعریفش لە مێشکی ئەم جەستەیەدا بوونی هەیە ((دەقی ئەدەبی بریتییە لە کۆمەڵێك مەعریفەی مرۆیی، کە زانیاری ئەدەبی و مەعریفەی مێژوویی و دەروونی و کۆمەڵایەتی و ڕامیاری لەخۆدەگرێت، نەك هەر ئەم زانیارییانە بەڵکو زانیاری ئابوری و زانستەکانی تریش لەخۆدەگرێت))(ابریر، 1995، ص 12). واتە دەقی ئەدەبی بوونی مەعریفەیەکی گەورەی تێدا بەدی دەکرێت لە هەموو ڕوویەکەوە، بۆیە دەتوانین بڵێین، کە ((دەقی ئەدەبی وەك حاڵەتی کەرنەڤاڵێك وایە، کە ڕۆشنبیرییەکانی تێدا کۆ دەبێتەوە و تێکەڵیان دەبێت))(ئەمین، 2013، ل39)، دەق لە ناو بازنەی ئەدەب و هونەردا، بەپێی تیۆرە ئەدەبی و ئاراستە ڕەخنەییەکان، فرە بنیاتە و بەهۆیەوە چاوەڕوانی ئامانجی گەورەی لێ دەکرێت لە ڕووی مێژووی و کۆمەڵایەتی و ئاینی و سیاسی، دەق لەو چوارچێوەیەدا بە ئەرکێکی زۆر فراوان هەڵدەستێت، لەبەر سروشتی پەیوەندی ئەدەب بەژیان و مرۆڤەوە، ((بابەتی دەقی ئەدەبی هەموو دنیایە، دنیاش گەلێك بەرینە و هەموو مرۆڤ و ژینگە و دەوروبەری مرۆڤ دەگرێتەوە، دەرێی مرۆڤ و ناوەوەی مرۆڤ دەگرێتەوە، ئەدەب مرۆڤ و پەیوەندییەکانی مرۆڤ لەگەڵ دنیادا دەکات بە بابەت و نێوەرۆکی خۆی))(عارف، 2009، ل109). بەم

شێوەیە لەژێر ڕۆشنیای جۆرییەتی دەقی ئەدەبیدا، خاسیەت وپێوەرەکانی دەقیش ئاراستەیەکی تایبەت بە سروشتی ئەدەبی و هونەری وەردەگرن، بۆ چەمکی دەقێتی لەو بازنەیەدا جەخت لە پێوەرە تایبەتییەکانی دەق دەکرێتەوە، دیسان دەقی ئەدەبیش بازنەیەکی فراوانە و ڕووبەرێکی زۆر گەورە لە خۆیدا کۆدەکاتەوە، کە هەموو ژانرە ئەدەبییەکان دەگرێتەوە، دەقی ئەدەبی بە هەردوو جۆری نوسراو نەنوسراوەوە، لە جۆری ئەدەبی نوسراویشدا بە هەردوو لقی دەقی شیعر و دەقی پەخشانەوە، لە چەندین ژانری جۆراوجۆر پێکدێن، کە هەر یەکەیان پێوەری گشتی لە بازنەی دەق و پێوەری تایبەت لە بازنەی دەقی ئەدەبی و پێوەری تایبەتی تریش لە بازنەی ژانرییەتی خۆی وەردەگرێت و بەمەش ناسنامەی دەقێتی و جۆری ژانرێتی خۆی دەسەلمێنێت.

شیعری کرمانجی خواروو لە ژێر ڕۆشنایی پێوەرە گشتییەکانی دەقێتی

پێوەرە گشتییەکانی دەق، بوون بە بنەما بۆ جیاکردنەوەی دەق و نادەق، ئەم پێوەرانە لە بازنەی گشتی دەق دەسوڕێنەوە، دوور لە پێوەرە تایبەتییەکان لەناو بازنەی ژانرێکی دیاریکراوی ئەدەب. ئەم پێوەرانە، بەر لە پێوەری تایبەتی ناسنامەی دەقبوون بە چالاکییەکی دەرپراو دەبەخشن، دواتر پێوەری تایبەتیش دێتە پێشەوە بۆ بەخشینی فۆرم و ناسنامەی جۆری دەق و خاسیەتەکانی دەق لە بازنەیەکی دیاریکراودا. دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بەپێی پێوەرەگشتییەکانی دەق، ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، لە ناو بازنەی دەقی شیعریشدا جیاکاری و پێوەری تایبەت بە دەقی شیعری خۆی هەیە، تیۆری ئەدەبیش زیاتر جەخت لە پێوەرەگشتییەکانی دەق و چوارچێوەی گشتییەکانی دەقی شیعری دەکاتەوە و پێوەرە زۆر ورد و تایبەتییەکانی دەقێکی شیعری بۆ بواری ڕەخنەی ئەدەبی بەجێدێڵێت.

هەموو ئەو پێوەرە گشتییانەی، کە بۆ دەقبوون لە لایەن تیۆریست و زاناکانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە، لە ئەدەبی هەموو نەتەوە و سەردەمێکدا بەدی دەکرێت، بە پێی تایبەتمەندی ژینگەی دەق لە هەموو ڕوێکەوە، دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، هەڵگری هەمان ئەو پێوەرانەیە، کە ناسنامەی دەقێتی بە دەق دەبەخشن، ئەمەش کاتی دەردەکەوێت، کە دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا بە تەرازووی ئەم ڕەگەزو پێوەرانە کێشانی بۆ دەکرێت، کە خۆی دەبینێتەوە لە "بنیاتی زمان و بنیاتە هونەرییەکان و مەبست و دەلالەتی دەق و گونجان و دەقئاوێزان و چێژی دەق و ڕەگەزەکانی ئەدەب و جەمسەرەکانی پەیوەست بە دەق،...تاد."

ئەگەر لە دەقی شیعری کرمانجی خواروو پروانین، بەپێی پێوەری دەرپرین، کە فۆرم و وێنەیەکی ماددی بە دەق دەبەخشێت، ئەوا دەقی شیعری کرمانجی خواروو شێوازی دەرپرین و جۆری خۆ بەرجەستەکردنی تایبەت بەخۆی هەیە، بەپێی ئەم پێوەرە لە ڕێگەی بەکارهێنانی وشەکانەوە، چوارچێوەیەکی بەرجەستە بۆ دەقی ئەدەبی دروست دەبێت، کە "ڤاندایك" بە بنیاتی ڕووکەش دەبەستێتەوە و "لۆتمان"یش ئەم بەشە بەدەرپرین یان شێوازی دەرپرین دادەنێت، ئەم دەرپرینەش بە هۆی هێما زمانییەکان ئەنجام دەدرێت، بەپی دوالیزمی "زمان" و " ئاخاوتن"ی سوسێر دەقی شیعریش چالاکییەکی دەرپراوە، بەهەمان شێوەی ئاخاوتن (کۆدی زمانی دەرپری فکرەکەیە، کردارێکی سایکۆلۆجی یارمەتیدەری تاکە بۆ دەرخستنی ئەو پەیوەندییانە لەسەر ئاستی دەرەوە)(محمد، 2008،ل52). دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا لە ڕێگەی کۆدی زمانی و بەکاربردنی وشە و ڕاناو و جێناوەکان و کەرەستەکانی تری زمان دەوەستێت و خۆی وێنا دەکات، ئەمەش دەبێتە بنیاتی ڕووکەش و کە لە چالاکی بەکارهێنانی وشە و کەرەستەی تر گوزارشت لە دەقێتی خۆی دەکات، بەڵام ئەم چالاکییەش لە مەرج و قاڵبی هونەری و ئیستاتیکی دەدرێت. بێگومان دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا وەك چالاکییەکی هونەرییە، هەڵگری بنیاتێکی ڕێزمانی تایبەت بە زمانی نەتەوەکەی خۆیەتی لەڕووی ئەنتڕۆپۆلۆژییەوە، کە لە ژێر کاریگەری هۆکارە کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی و لایەنە ئیستاتیکییەکان پرۆسەی گوزارشتکردنی بابەتێك بنیات دەنێت، کە ئەمەش دەبێتە ڕەگەز و پێوەرێکی تر بۆ مەسەلەی دەق، هەروەك ئیریك ئەنکفیست بۆ دەقبوون ئاماژەی بەم بنیاتە ڕێزمانییە کردووە لەگەڵ سیستەمی پەیوەندی نێوانیان ڕستەکان ، کە خۆی لە ئاست و لقە ئاستەکانی زماندا دەبینێتەوە، هەر لە بوونی دەنگەوە بگرە تا دەگاتەوە ئاستی ڕستە و سیستەمی ڕێزمانی نێوانیان و کەرەستەکانی پەیوەندی کردن، هەر چەندە ئەم

بنیاته ڕێزمانییه له دەقی شیعری به ئاسانی خۆی بەدەستەوە نادات و دەکەوێته ژێر حوکمی هەستی ئیستاتیکای شاعیر و دووچاری تێکشکان و لادانه جۆربەجۆرەکان دەبێتەوە، چونکه بەکاربردنی زمان لای شاعیر دۆخێکی تایبەت به شیعریەت وەردەگرێت، کەواته ((ئەگەر مرۆڤی ئاسایی تەنیا توانای ڕەسەنایەتی تێدا بێ، ئەوا شاعیر دوو توانای دراوەتێ، توانای ڕەسەنایەتی که توانایەکه له هەموو ئاخێوەرێکدا هەیه، له پیادە کردنی توانای یاساکانی زمانەکەوە دێ، توانای داهێنان، که بەزۆری له شاعیردا هەیه له بەزاندنی یاساکانی زمانەوە دێ،..... بۆ ئەوەی له ڕەسەنایەتییەوە بگەینه داهێنان دەبێ زۆر بەوردی هەڵەی ڕێزمانی و واتایی و فۆنۆلۆژی له "لادان" و بەزاندن"ی یاسا زمانییەکان جیا بکەینەوە. ئەمەش بەوە دەکرێت بزانین "لادان" و "بەزاندن" بۆ مەبەستێکی ئەدەبی دەبێ واته گرنگییەکی تێدایه و شاعیر چاك ئاگادارییەتی دەزانێت بۆ وەها دەکات. هەرچی هەڵەی ڕێزمانی و ڕێنوسی و واتایی ئاسایی ئاساییه شاعیر لێی به ئاگا نییه و به مەبەست نەی کردووە))(فتاح،2010، ل 403 ـ 404). واتا لادان و تێکشکاندن و بەزاندنی زمان و مەسەلەکانی تری وەك میتافۆر و ئیدیۆم و ئیکۆنۆمی له زماندا، دەبنه بەشێك لەو بنیاته قۆڵەی، که دەقی شیعری هەیەتی و له زمانەوانیدا دەق لەسەری دەوەستێت و گرنگی پێدەدات.

له چوارچێوە گشتییەکەیدا شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، ئەو بنیاته قوڵەی هەیه، که ڤاندایك ئاماژەی پێ کردووە، که خۆی لەچەندین تەوەری وەك " زمان و دارشتنەوەی زمان و شێواز، خستنەڕووی دەق له ناونیشانه سەرەکی و لاوەکییەکاندا" دەبینێتەوە، ئەم بنیاته له شیعری کرمانجی خواروودا، جیاکاری و تایبەتمەندی وەردەگرێت به پێی سروشتی زمانی دەرپرین و یاسا فەرهەنگی و ڕێزمانییەکانی تایبەت به زمانی کوردی.دوای بەرجەستەبوونی دەقی شیعری له کرمانجی خواروو بەهۆی هێما و دانه زمانییەکان له پرۆسەی دەرپریندا و بەجۆرێك، که خاوەنی بیناتێکی ڕێزمانییه، پێوەرێکی تری دەق دێته پێشەوە، که بریتییه له بوونی دەلالەت و لێکەوتەی مەبەستێکی دیاریکراو له پرۆسەی دەرپرین و بەرجەستەبوونی دەقی شیعریدا، کۆی پرۆسەی بەرجەستەکردنه ڕێزمانییەکه بۆ گەیاندنی دەلالەت و گواستنەوەی مەبەستێکه له شاعیرەوە، واته فۆرمی دەق که بەهۆی کۆدەکانی زمانەوە بەرجەستەبووە و بیناتێکی ڕێزمانی هەیه، هەر بەمه ناوەستێت بەڵکو گوزارشت له مەبەست و دەلالەتێك دەکات، بەمەش دەق له ڕێگەی ئەم پێوەر و بنیاتانەوە تایبەتمەندی و خاسیەتی خۆی وەردەگرێت، ئەم خاسییەتانەش فۆرمەکانی دەقیان لەیەکتر جیاکردەوە و تا بوون به فۆرم و ژانرێکی ئەدەبی دیاریکراو، له ژێر ڕۆشنایی ئەمەدا بەشێوەیەکی گشتی دەقی شیعری له کرمانجی خواروودا مەبەست و دەلالەتێك له پشتی کۆدەکانی زمان باردەکات و بەڕێگەیەکی ڕیزمانیدا دەیانگوازێتەوە، ئەمەش پێوەری گشتین بۆ بەخشینی ناسنامەی دەقێتی به پرۆسەی دەرپرین. واته لەدەقدا، زمان ناسنامەی دەق و دەقبوون دیاری دەکات، نالی وەك دامەزرینەری ئەم قوتابخانەیه ئەم کارە ئاسان دەکات و زمانی کوردی و ئاستێکی بەرزی ئەم زمانه بۆ دەقی شیعری بەکاردێنێت له کرمانجی خواروودا. هەروەکو خۆی ئاماژەی پێ دەکات و دەڵێت:

طەبعی شەککەر باری من، کوردی ئەگەر ئینشا دەکا

ئیمتیحانی خۆیه مەقصودی ، له "عمدا" وا دەکا

یا له مەیدانی فصاحەتدا به میثلی شەه سەوار

بێ تەئەممول بەو هەمو نەوعه زوبانی ڕا دەکا

کەس به ئەلفاظم نەڵێ خۆ کوردییه خۆ کردییه

هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی طالیبی مەعنا دەکا

بێته حوجرەم، پارچه پارچەی موسوەدەم بکڕێ به ڕۆح

هەر کەسێ کوتاڵ و پارچەی بێ به دەڵ سەودا دەکا

شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی؟!

کەی لە دیقەقەتدا پەتك دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا؟! (نالی، دیوان، ل 106 ـ107)

بەکارهێنانی زاری کرمانی خواروو لە بەرهەمە شیعرییەکانی نالیدا، بوو بەناسنامەی دەق لەم قوتابخانەیدا بۆیە پەیرەوانێکی زۆری بۆ پەیدا بوو، هەروەها باڵی بەسەر زۆربەی ناوچەکانی تردا کێشا.

دواتر بواری بەردەوامبوون و پەرەپێدانی بۆ خەڵکانی دوای خۆی واڵا کرد، (لەسەر دەستی نالیدا شیعر چەکەرەو ڕەنگ و ڕوخسارێکی تری کولتوری و کۆمەڵایەتی و دەروونی بەخۆوە دەگرێت، بۆ پاشتر دەیێتە یەکێك لە کۆمەڵەکە و هیمە پتەوەکانی زمان و ئەدەبەکەی)(نادر، 2014، ل106). نوسینی دەقی شیعری بە زمانی کوردی و دیالێکتی کرمانجی خواروو، بووە هۆکاری بەر پاکردنی بارودۆخێکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری لە ناوچەکەدا، دیارە (نالی لەو باوەڕەدابوو کە زمانی کوردی لەو پلەو پایەدایە کە دەتوانرێت شیعری بەرزی پێ بوترێت) (کاکی،2008، ل46). دوور کەوتنەوە لە زمانە بیانییەکانی وەك "عەرەبی و فارسی و تورکی"، ناسنامەی دەقی شیعری کوردی گۆڕی لە ڕوانگەی تیۆری ئەدەبییەوە، هاوکێشەی ئەدەب بەمە گۆڕان و بازدانی گەورەی بەسەردا دێت، بەکارهێنانی زمان هەوێنی سەرهەڵدانی دەق و جۆرە جیاوازەکانی دەق و دەلالەتی نوێیە لەناو دەقدا، لە دایکبوونی دەقیش سودێکی زۆر بە زمان و کلتووری نەتەوە دەگەینێت، لەگەڵ ئەوەی، کە نالی بەهۆی نووسینی دەق بەزمانی کوردی دووچاری ڕەخنە لێگرتن بۆتەوە، لەو ڕۆژگارەی کە نالی تێیدا ژیاوە نوسینی شیعر بە زمانی خۆی بە لاوازی لە قەڵەم دراوە، هەر بۆیە ئەم دەقەی سەرەوە وەڵام و بەرپەرچدانەوەی شاعیرە بۆ ئەو ڕەخنانەی سەبارەت بەم بابەتە ئاراستەی کراوە، دواتر زۆری نەبرد ئەم کارەی شوێنی خۆی گرت و پەیرەوەی لێکرا، شاعیری تر بەهەمان زمان دەقی شیعری نوێی پێشکەش کرد، بەجۆرێك ئەم زمانە چووە دۆخی بەرگری لێ کردن و شانازی پێوە کردن، بۆ نموونە مستەفا بەگی کوردی دەڵێت:.

کوردی مەستی دەردی بادەی عیشقە، وێردی نظمی ورد

دەردی هیجرە گەر بە حەرفی کوردی هەر یاری دەکا (کوردی، دیوان، ب1، ل61)

مەڵێن "هیجری" لە زێدا کوردییە، بیللا لە حەشریشا

بە کوردی " کوردی" دەعواچی حەقی کوردە و هەر ئەیسێنێ (کوردی، دیوان، ب2، ل251)

ئەم بەرگری کردنە لە زمانی کوردی و ئاماژە کردن بە نووسینی دەقی شیعری بەزمانی دایك، لە لای مەحویشدا دەبینین، هەروەك دەڵێت:.

کوردی زوبانی ئەصلَمەگەر تەرکی کەم بەکول

بۆ فارسی، بەکوللی ئەمن دەبمە بێ وەفا

دوری مەبینە تۆ لە کەریمی بەهانەجۆ

هەرچی کە کوردە پاکی ببەخشێ بە (بولوەفا) (مەحوی، دیوان، ل11)

مەحوی لەم شیعرەدا ئاماژە بەزمانی کوردی دەکات وەك زمانی دایك، کە نوسینی دەقی شیعری بەزمانی فارسی و وازهێنانی لە زمانە ئەسڵەکە، کە زمانی دایکە بەخوویەکی ناشایستە لەقەڵەم ئەدات، بۆیە زمانی کوردی بەهەمان شێوەی بیرکردنەوەی نالی لای مەحویش زمانێکی شایستە و گونجاوە بۆ بەرهەمهێنانی دەقی شیعری، ئەمەش بۆ چەمکی دەق و ناسنامە و پێوەرکانی دەق گرنگییەکی زۆری هەیە، چونکە تێڕوانینی تیۆری ئەدەبی لەچوارچێوەی ئەو زمانەوەیە، کە دەقە

شیعرییەکەی لەسەر بینا کراوە. بۆ هەمان مەبەست حەمدی بۆچوونی خۆی لە دێڕێکدا بەیان دەکات و دەڵێت:.

گوڵ لەبەرگی سەوزی خویدا ناسك و شیرینترە

بۆیە فیکری نازکی حەمدی بە کوردی بێژرا (حەمدی، دیوان، ل230)

ئەم ئاماژەکردنە بە زمان و زمانی نەتەوە لای حاجی قادری کۆیی زۆر بەهێز و بە تینتر دەردەکەوێت، هەروەك دەڵێت:

شەبیهی جۆڵە کە ڕازی نەبێ، بە سەردڕی خۆی

مەڵێن فەصاحەتیکوردی بە فارسی ناگا (حاجی، دیوان، ل37)

مەفهومی دوو حەدیسی صەحیحم لە بەیتەکا

جێ کردەوە نەزەر بکە کوردی و فەصاحەتی (حاجی، دیوان، ل57)

ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانی

موحەققەق داکی حییزە بابی زانی (حاجی، دیوان، ل58)

مەسەلەی زمان و زمانی دایك و بەکارهێنانی لە بوارە جیاجیاکانی وەك قسەکردن و نووسینی دەقی شیعری جەختی لەسەر کراوەتەوە، چونکە (حاجی قادر بە لێکۆڵینەوە ئەوەی بۆ ڕوون بووتەوە، کە بناغەی قەڵای کەسایەتی نەتەوە زمانە، وە هەموو دەسکەوتەکانی بەرهەمی نەتەوە بە زمان دەپارێزرێ) (قادر،2-12، ل265). هەرچەندە زمان لای حاجی پەیوەستە بە سۆزی شاعیر بۆ نەتەوە و لە چوارچێوەی خۆشەویستی نیشتیمانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە، بەڵام لێکەتەی ئەمە بەرهەمهێنانی دەقی شیعرییە بە زمانی نەتەوە.

ئەم مەرج و پێوەرانەی، کە "دیبوگراند" بۆ دەقییەتی دەق خستییەڕوو، کە بریتین لە: "بەیەکەونوسان، گونجان، مەبەستییەتی، پەسەندی، هەڵوێست، دەقئاوێزان، ڕاگەیاندن " دواتر بوون بە بنەما و پێوەری گشتی بۆ چەمکی دەقێتی لە بازنە گشتییەکەیدا، هەریەکە لەم پێوەرانەش لە چەندین لق و پێوەری بچوکتر و تەوەری تر پێك دێن.ئەگەر لەسەر بنەمای ئەم پێوەرانە دەقی شیعری کرمانجی خواروو بکێشین و بە دوای ئەو مەرج و بنەمایانەدا بگەڕێن لە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیەدا، ئەوا بەهۆی بوونی ئەم مەرج و پێوەرانە ناسنامەی دەقێتی شیعری کرمانجی خواروومان بۆ دەردەکەوێت، بۆ نموونە هەر یەکە لە پێوەرەکانی "توندوتۆڵی و گونجان" کە پەیوەستن بە خودی دەقەوە لە شیعرەکاندا بەرجەستەیە، نەك هەر بەرجەستەیە بەڵکو ئەم پێوەرانە بنیات و هۆکاری بەرجەستەکردنی ئەم شیعرانەن، بنەمای "توندوتۆڵی یان بەیەکەونوسان" لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا لەم دۆخانەدا دەردەکەون شێوازی خستنەڕووی دەقی شیعرەکە لەڕووی فۆرم و جۆری ناسنامە ئەدەبییەکەی، کە دەقی شیعری خۆی جۆرێکی ئەدەبی دیاریکراوە بەو پێیەش ئەم ژانرەش لەم قوتابخانەیەدا لە چەند جۆر و قاڵبی دەرپرینی تایبەتدا خۆی دەبینێتەوە، هەر لە جۆرەکانی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە بگرە وەك شیعری "لیریکی و داستانی و شانۆیی و فێرکردن" تا جۆرەکانی شیعر بەپێی فۆرم و قالبەکانی دەرپرین وەك "غەزەل و قەسیدە و چوارین و موڵەمەع و پێنج خشتەکی و موستەزاد ...تاد" بە تێبینی کردن لە ڕوخسارو ناوەرۆکی شێوازی دەرپرینی هەر دەقێك لە شیعری کرمانجی خواروودا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە دەقە شیعرییەکە خاوەنی جۆر و ناسنامەیەکی تایبەت بەخۆیەتی، بوونی ئەم ناسنامەیەش پێوەرە بۆ دەقێتی، هەروەها دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بنەمای خستنەڕووی چارەسەری کێشە و بابەتێکی دیاریکراوی تێدایە، بەجۆرێك شاعیر لە ڕێگەی پرۆسەی شیعر نووسینەوە کۆد و دانەکانی زمان بەکار دێنێت لە پێناو خستنەڕووی واتا و چارەسەری بابەتێکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و هزری، هەروەك ڤاندایك دەڵێت: (کۆمەڵە ڕستەیەك، گەر لە بابەتێك نەدوێ زەحمەتە پەیوەندی لە نێوانیاندا پەیدا ببێ و بەم جۆرە نایێتە دەق) (الصبيحي، ل80). واتە پەیوەندی واتایی لە نێوان یەکە

دەربڕاوەکانی زمان پتەوی و دەوڵەتی بە دەربڕین دەبەخشت، دەبێت لە هەر دەوڵەتکدا ئەم بنەمایە خوێنەر بەرەو چەقی بابەتێك بەرێت، ئەگەر سەیری دەوڵەتکی شیعری لە کرمانجی خواروودا بکەین دەبینین، ئەم شیعرە واتایەکی هەڵگرتووە، بۆنموونە بابەتێکی وەك خۆشەویستی لە ڕێگەی وشە و ڕستەکانەوە نیشانی خوێنەری ئەدات و هەستی خوێنەریش بەرەو ئەو ئاراستەیە دەبات. هەر لە چوارچێوەی پێوەری پتەوی دەق جەخت لەسەر چۆنییەتی خستنەڕووی دەق لە ڕووی بەش و پێکهاتەوە دەکرێت، کە چۆن مەبەست و واتا پلە بەپلە بەسەر بەشەکانی دەقدا دابەش دەبێت، لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا دابەشبوونی واتا و مەبەستی شاعیر دەبینین، کە بەسەر لەتە دێر و دێری شیعرەکانەوە دابەشکراوە، بەجۆرێك، کە لە لەتە دێڕێکەوە دەست پێ دەکات بۆ نیوە دێر و بۆ دێری تەواو تا دوایی دەگاتە بەش و دێری کۆتایی، کە لە شیعری کلاسیکی کوردیدا دێری کۆتایی، کە ناسناوی شاعیری تێدایە ڕۆڵی کۆتایی پێ هاتنی واتا دەبینێت لە کۆی دەقە شیعرەکەدا.

خەڵقی کە هەمو کودەکن و بەستە زوبانن،

با بێن و لە "نالی" ببیەن شیعری سەلیقی (نالی، دیوان، ل657)

.....

لەچنگ غەم صەیدە "سالم" وەك کەبووتەر

لـــەدڵیا میـــــخلەبی شـــــــاهینە بێ تۆ (سالم، دیوان، 2015، ل728)

.....

دڵ لە ئیدراکی حەقیقەت بێ بەشە بێ داغی عیشق

"مەحویا" دانا دەبێ بەم چاوە بینایی بکا (مەحوی، دیوان، ل19)

هەروەك لەم دێرانەی سەرەوەدا دەبینین، بەشێوەیەکی گشتی لەدەقی شیعری کلاسیکی کوردیدا، ناسناوی شاعیر بۆ دوا دێر هەڵگیراوە، کە ئەمە ڕۆڵی دوایی پێ هێنانی دەقەکەی بینیوە، کە خۆی لەخۆیدا ئەمە خستنەڕووی واتا و مەبەستی شاعیر دەسەلمێنێت لە دێر و خاڵێکی دەقەکەدا، کە خاڵی سەرەتای دەقە، بەمەش هەر دەبێت لە دێرو خاڵێکی تری دەقیشدا بە کۆتا بێت.

بەم جۆرە دەقی شیعری کوردی تایبەتمەندی دەست پێك و کۆتایی دەقی لەخۆ گرتووە، لەگەڵ دابەشبوونی مەبەست و واتا بەسەر تۆپۆگرافیای دەقەکەدا، ئەوەی جێگەی ئاماژە بۆ کردنە ئەوەیە، کە مەبەستمان لە واتای دەق بریتیی نییە لەو تێڕانیینە تایبەتییەی گۆران بۆ شیعری کۆنی کوردی وەك سەربەخۆی بەیتەکان لە واتادا، کە گۆران لە وتارەکەی خۆیدا بەناوی (کۆنی و تازەیی لە هەڵبەستا) ئاماژەی پێ کردووە، بەڵکو بریتییە لەو گوتارەی شاعیر لە بەش و پێکهاتەی دەوڵەکدا لە ڕێگەی بەکارهێنانی زمانەوە بەرجەستەی دەکات، مەبەست و بابەتە عەقڵی و دەروونییەکانی شاعیر لە ڕێگەی وشەیەك یان دێریك دەست پێ دەکات و لە شوێنێکیش هەر دەبێ کۆتایی پێ بێت لەگەڵ کوتایی هاتنی دەقەکە گوتارەکەش خۆی بەیان دەکات، گوتار و مەبەستەکە بەسەر هەموو توخم و دانەیەکی زمانی دابەش دەبێت.

پێوەری گونجانیش، کە پەیوەست بە جەمسەری دەقەوە لە شیعری کرمانجی خواروودا لە بنیاتی زمانی و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە زمان و سیستەمی ڕێزمانی و ئامرازەکانی پەیوەندی دەردەکەوێت، بەشێوەیەکی گشتی مەبەست لەپێوەری گونجان و گونجانی دەقی شیعری لەم قوتابخانەیەدا خۆی دەبینێـەوە لە پەیوەندی نێوان کەرەستەکانی زمان و پەیوەندی وشە و ڕستە و بەش و پارچەکانی دەق بە یەکترییەوە، ئەم پەیوەندییەش پتەوی بنیاتی دەقی شیعری دروستکردووە، ئەم گونجان و پەیوەندییەش دروست دەبێت لە ڕێگەی ئامرازەکانی پەیوەندی و ئامرازەکانی لکاندنی پارچەکانی دەق و ئامرازەکانی گواستنەوە و جیگۆرکێ و کورتکردنەوە و

ئابووری کردن و ئامرازەکانی گەیاندنی بەش و پارچەکانی دەق، ئەم تەوەرانەی پێوەری گونجانی دەق سەرەڕای ئەوەی بنیاتێکی زمانی دەگرێتەوە، پەیوەندیشیان بە ناوەرۆك و بابەتەکانی ناو ڕوانبێژییەوە هەیە، چونکە هەموو ئەم تەوەرانە لە ناو دەقی شیعری کرمانجی خواروودا ملکەچ دەبن بۆ بەرگی ئەدەبییەت و خستنەڕوویەکی ئیستاتیکی و بەلای شیعریەت و وێنەی هونەری و ڕەوانبێژیدا دەشکێنەوە.

بە پێی پێوەرەکانی بەیەکەوە نوسان و گونجان، کە پەیوەندی ئاسۆیی زمان دەگرێتەوە، شیعری کرمانجی خواروو ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، لەبەر ئەوەی لێرەدا بنیاتی دەقی شیعرەکان لە ڕیگەی یاسا فەرهەنگی و سیستەمی ڕێزمانی و وشەسازییەوە دروستبووە، هەروەها دەق پابەندە بە بنەما واتاییەکانی وەك بوونی جۆرییەتی دەق و بابەتی دەق و خستنەڕووی واتا و کۆتایی پێهێنانی واتا، لە فۆرمێکی هونەری و ئیستاتیکیدا.

پێوەرەکانی مەبەست و پەسەندێتی دوو پێوەری دەرەکی دەقن و لە جەمسەری دەق دوورەکەونەوە، دوور لە ناوەوەی دەق بنەما بۆ دەقێتی بەرهەم دێنن، مەبەست لە پێوەری مەبەستێتی ئەو بابەت و مەبەست و پەیامەیە، کە شاعیر لە ڕێگەی سیستەمێکی زمانی و فۆرمێکی دیارکراوەوە دەیەوێت دەری بڕێت، واتە ئەو ناوەرۆك و بابەتەی، کە دەقی شیعرێك لەخۆی دەگرێت بریتییە لە گوتار و پەیامی شاعیرێك، کە خۆی لە مەبەستی جۆراوجۆردا دەبنێتەوە، کە دەشێت شاعیر ئاگاییانە یان بێ ئاگاییانە لە دەقە شیعرییەکەیدا مەبەستێکی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی و سیاسی و ئایینی هەبێت، ئەم پێوەرە لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا، لە بابەتی دەق و ناوەرۆکی دەقی شیعریدا خۆی بەرجەستە دەکات، بابەتی دەق یەکەی لەخۆ گرتنی مەبەستی شاعیرە، کە بریتییە لە پەیام و نیازی عەقڵی و دەروونی بەجۆرێك دوای ئەوەی شاعیر مەبەستێکی دیاریکراو لە چەند بیر و بیرۆکەیەك باردەکات و ئەمەش لە بابەتێك و فۆرمێك بەرجەستە دەکات لە ڕێگەی زمانەوە، بۆیە مەبەست حوکم بەسەر جۆر و شێوازی دەقدا دەکات، واتە (بابەت هۆیەکی سەرەکییە، کە جۆری شێواز دەخاتەڕوو، لێرەدا بابەت ئەو چوارچێوە و هونەرەیە، کە شاعیر و نووسەر بەکاری دێنن بۆ وێنا کردن و گوزارشتکردن لەو بیرۆکە و مەبەستانەی، کە لە دەروونیدا بوونیان هەیە) (شایب، 1966، ص54). ڕوانینە تیۆری و ڕەخنەییەکان بۆ دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، بۆ دوو دیوەکەی دەقە، کە بریتییە لە ڕوخساری دەق و ناوەرۆکی دەق، بابەتی دەق پەیوەستە بە ناوەرۆکی دەقەوە، کە مەبەستی شاعیری لەخۆ گرتووە، بۆیە مەبەست وەك پێوەری دەقێتی (کاریگەری لەسەر بنیاتی دەق و شێوازەکەی هەیە، چونکە نووسەر بە شێوەیەکی دیار دەقەکەی بنیات دەنێ و ئەو شێوازە گونجاوە زمانییە هەڵدەبژێرێ، کە مەبەستەکەی بێنێتە دێ)(الصبیحی، ل94).

مەبەستی شاعیر هەروەك بابەتی دەق دیاری دەکات بەهەمان شێوە پرپار لەسەر جۆرێتی شێواز دەدات و گۆران لە بنیاتی دەق دروست دەکات، ئەمەش بوونی پێوەری مەبەستە لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا، لەبەر ئەوەی مەبەستی شاعیر وەك مەرج و پێوەرێك دەبێت ئەو تین و بنەمایەی هەبێت، کە خۆی لە بابەتی دەقەکەدا بتوێنێتەوە و کاریش لە شێواز و بنیاتی دەق بکات، کۆی پرۆسەی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، لێکەوتەی مەبەستە جۆربەجۆرەکانی شاعیری کوردە، بۆیە شاعیر لەم قوتابخانەیەدا بۆ ئەو بابەتەی، کە مەبەستەکەی تێدا بەیان دەکات زمان و شێواز و قالبی شیعر و وشە و زاراوە و هونەری تری پەیوەست بە تۆێکڵی دەق هەڵدەبژێرێت و دواتر هەڵبژاردنی هەموو ئەمانە لەگەڵ بابەتەکە جۆری دەقی شیعری و ئاست و شێوازەکەی دیاری دەکەن.

بابەت و مەبەستی شاعیر لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا، ناسنامە و فۆرم بە دەق دەبەخشێت و زۆرجار پرپار لەسەر جۆرییەتی ژانرەکەش ئەدات، هەروەها (هۆکار و بناغەی لێك جیاکردنەوەی جۆری دەقەکانە لە یەکتری وەك دەقی شیعر و پەخشان، ئەم مەبەستە شیعرییانەی، کە لە دڵ و دەروون و وێژدانی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێ سۆزێکی خەستی تێدا ئەبینرێ و لە چوارچێوەی باسەکانی "خۆشەویستی، ڕق، ترس و باوەڕ، چاکە و خراپە" دەسورێتەوە بە شێوەی جۆراوجۆر خۆی دەنوێنێ هەر لە ئەنجامی ئەم گۆرانە بابەتی شیعری تر

هاتەکایەوە) (رسول،ل27 ـ 28).لە شیعری کوردیدا مەبەستێکی تایبەتی و دیاری کراوی وەك دڵداری، کە پەیوەستە بە سایکۆلۆجیای کەسێتی شاعیرەوە، لە قالبێکی شیعری وەك غەزەل یان یان پارچە شیعرێکی لیریکی چەند کۆپلەیی خۆی بەیان دەکات، بۆنموونە ئەگەر سەیری غەزەلێکی وەك ئەمەی خوارەوە بکەین، کە مستەفا بەگی کوردی دەڵێت:

چێشتم ئەمڕۆ ژەهری مار و ڕووحی شیرینم نەهات

زەخمی کۆنەم هاتە ژان و مەرهەمی برینم نەهات

تا دەگاتە

گۆی چەوگانی میحنەت دایە بەر خۆی ڕایفڕاند

ئە لعەجەب بۆ شەهسواری خانەیی ژینم نەهات

کەوتمە ناو نەزع و غەم خستمیە حاڵی غەر غەرە

(کوردی)بێ کەس خۆم لە هیچ لایێ سەدای شینم نەهات (کوردی، دیوان، ب1، ل115)

ئەم دەقە بابەتێکی دڵداری و ئەوینی لەخۆی گرتووە و شاعیر پەیام و مەبەستێکی دەروونی هەیە، دەیەوێت گوزارشت لە حاڵەتێکی سایکۆلۆژی تایبەت بەخۆی بکات، سروشتی ئەم مەبەستەش زمانی دەرپرینی تایبەت بەخۆی هەیە و قالب و هونەرەکانی دەرپرین و ڕیتم و وشە و زاراوەکانی گرێدراون بە سۆز و هەستی ئیستاتیکاییەوە، بەمەش بنیاتی دەق دەکەوێتە ژێر باری مەبەستی شاعیر، بەڵام بۆ ڕوونداو و بابەتی زۆرتر و فراونتر هەروەها بۆ فرە مەبەستی و نیازی جۆراوجۆر، شاعیر فۆرم و قالبی تری ئەدەبی و شیعری وەك قەسیدەیەك یان داستان بەکاردێنێت بۆ گوزارشتکردن لەو مەبەستە جۆربەجۆرانەی، کە لەلای گەڵاڵە بووە، بۆ نموونە ئەحمەدی خانی بۆ مەبەست و نیازی سیاسی و ئایینی و کۆمەڵایەتی و دەروونی فۆرمی داستان بەکاردێنێت لە داستانی "مەم و زین"دا، خانی چەندین گوتار و مەبەستی لەپاڵ ئەم داستانەدا دەرپڕیوە، بۆیە دەبینین شاعیر لە کرمانجی خواروودا بۆ مەبەستی جۆراوجۆر و فیکری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئایینی و بابەتی تر پەنا بۆ فۆرمی قەسیدە دەبات بەوەی مەیدانی ئەم فۆرمە فراوانە ڕووبەرێکی زۆرتر بۆ شاعیر دەستەبەردەکات تا مەبەستی خۆی تێدا بەیان بکات، بۆ نموونە لەم قەسیدەیەدا کە نالی دەڵێت:

ئــەی ساکینی ڕەیاضی مــەدینەی مـونەووەرە

لــوطفێ بکە، بفەرمــو: مـەدینەی منەو، وەرە

عەرشی بەرین کــە دائیرەیە، ڕەوضە مەرکەزە

فــەرشی زەمـین بە عەرصەیی طەیبە موجەوهەرە

تا دەگاتە .....

ڕۆژی جەزا ڕەجا بکە بۆ "نالی"ی دەربەدەر

چۆن لەم جیهانە گوناهی گەلێ زۆر و ئەکثەرە (نالی، دیوان، ل415)

لەم فۆرمەدا لەبەر ئەوەی لە ڕووی چەندییەوە گۆران بەسەر ژمارەی دێرەکاندا هاتووە، بۆیە لەدەقەکەدا شاعیر چەندین نیاز و مەبەستی خۆی دەردەپڕێت و دەقەکە سۆزێکی قوواڵی ئایینی تێدایە هەموو بابەتەکانی وەك "وەسف و ستایش و شانازی و ئاموژگاری و ئایینی ...تاد" لەخۆی

دەگرێت و دەقێکە زانیارییەکی زۆری تێدا بەرجەستە کراوە. بۆیە شاعیر وا دەبینێت کە زۆری سۆز و فراوانی واتاو مەبەستەکانی لە غەزەلێکدا دانانیشێت و پەنا بۆ فۆرمی قەسیدە دەبات.

یان زۆرجا دەبینین کاتێك شاعیرێك پەیامێکی زانستی هەیە و دەیەوێت زانستێك بگوازێتەوە، کە مەبەستی سەرەکی فێرکردنە، ئەمە دەچێتە چوارچێوەی شیعری فێرکردن بەهۆی ئەم مەبەستە گۆران بەسەر دەق و ڕەگەزەکانی ناو دەقە شیعرییەکەدا دێت، شاعیر لەم جۆرەدا بۆ گوزارشتکردن لەم مەبەستە زانستییە، لە ڕەگەز و بنەمای سۆز دوورەدەکەوێتەوە. بۆنموونە ئەحمەدییەکەی شێخ مارف و شیعرەکانی پیرەمیرد وگۆران و شاعیرانی تر کە بۆ مەبەستی زانستی فێرکاری نوسراون.

پەسەندێتی وەك پێوەرێکی تری دەق، لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا تێبینی دەکرێت، چونکە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە ئەو خاسیەتەی تێدایە، کە کار لە هەڵوێستی وەرگر و خوێنەر بکات، واتا ئەو دەق و بەرهەمەی کەوا لە لایەن شاعیرێکەوە خراوەتەڕوو، جێگای قبوڵ و ددان پێدانان و تێڕامانی وەرگرە، وەك وروووژێنەرێك دەیێتە هۆی وروووژاندنی خوێنەرو وەرگر، ئەمەش بوونی پێوەری پەسەندێتییە، ڕێژەی کاریگەر بوون و ئاوێتە بونی وەرگریش لە دەقەکەدا لەسەر دوو بنەمای سود و چێژی دەق چڕدەبێتەوە، پەسەندێتی واتە ئاوێتەبوونی وەرگر لەگەڵ دەقی شیعری بەهۆی یەکێك لەم دوو بنەمایە یان هەردووبنەما، بێ گومان دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا دنیا بینینی شاعیری لە خۆ گرتووە و هەرچەندە ئەگەر دەقەکە دەقێکی خودی و لیریکیش بێت، ئەوا هەر بارگاوییە بە مەعریفە و ڕۆشنبیری شاعیرەوە و تابلۆی بەخشینی زانیاری جۆراوجۆرە، لەم ئاراستەیەدا دەقی شیعری کرمانجی خواروو سوودی کلتوری و فەرهەنگی و بەخشینی زانیاری هەیە بەپێی بارگاوی بوونی دەق بە بیرکردنەوە و خەیاڵ و زانیاری و ژینگەی شاعیر، دۆخێکی ئەدەبی و دنیابینی و ڕۆشنبیرییەك بە وەرگر دەبەخشێت ئەم سود بەخشینە بنەمایەکە بۆ پەسەندێتی دەق. دواتر دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، بەهۆی بوونی ئیستاتیکای دەق و بنیاتی هونەری و ڕەهەندەکانی تری پەیوەست بە شیعر و هەستی ئیستاتیکی وەرگر، چێژ بە خوێنەر دەبەخشێت، ئەمەش دەیێتە بنەمایەکی تر بۆ وەرگر تا قبوڵی دەق بکات، لەسەر بنەمای پێوەری پەسەندێتی دەقی شیعری کرمانجی خواروو ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، هەرچەندە ئەمە پەیوەستە بە جەمسەری وەرگری دەقەوە لەسەر بنەمای سود و چێژ ئیستیجابەی بۆ دەقێتی دەق دەبێت.

ئەگەر سەیری دەقی شیعری کرمانجی خواروو بکەین لە ژێر خویندنەوەی هەر یەکە لە پێوەرەکانی "ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان"دا، ئەو مەرج و پێوەرانەی دەق لە شیعری ئەم قوتابخانەیەدا بە ئاشکرا دەبینرێن، بۆنموونە پێوەری ڕاگەیاندن، کە پەیوەستە بە ڕێژەی ئەو زانیاریانەی دەقێکی دیاریکراو بە وەرگری دەدات، لەگەڵ چۆنییەتی بەرجەستەبوونی زانیاری لە دەقی شیعریدا، دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، هەڵگری ڕێژەیەکی زۆرە لە زانیاری و پەیامی جیاجیای شاعیری لە خۆ گرتووە، لەو سەردەمەدا شاعیر خاوەن گوتار و ئاستێکی بەرزی زانستی و ڕۆشنبیری بووە، واتە (شاعیرانی ئەم ڕۆژگارە لەبەر ئەوەی خوێندەواری باشیان هەبووە لە زانستەکانی ئەو سەردەمە و زۆر چاك لە شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی "عەرەبی، فارسی، تورکی، عوسمانی" گەیشتوون، هەر لەسەر ڕێگە و شوێن تاقیکردنەوەکانی ئەو دەسگایە شیعری کوردی نوێیان دامەزراند) (خەزنەدار، ب3،2010، ل54). بەهۆی ئەوەی شیعر لەم قوتابخانەیەدا پێش پەخشان کەوتووە، بۆیە دەقی شیعری، ئەرکی دەپرینی مەعریفە و مەبەستی جۆراوجۆری شاعیری بینیوە، گوزارشت لە بارودۆخی دەروونی و کۆمەڵایەتی شاعیر و ژینگە و ڕووداوەکانی سەردەمی شاعیر دەکات و هەروەها ئەرکی جۆراوجۆری دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئاینی و سیاسی بینیوە لەو سەردەمەدا، هەر ئەمەشە، کەوا پێوەری "هەڵویست" جەختی لەسەر دەکاتەوە.

بابەتی وەرگرتن و کارتێکردن و توانەوەی دەقەکانی تر لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا، کە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە، ئەمە زۆر بە زەقی هەستی پێ دەکرێت لە شیعری کوردی و لە ئەدەبیاتی شیعری کرمانجی خواروودا، بەهۆکاری ئەوەی، کە کوردستان مەحکوم بووە بە دابەشکردن و هەژموونی دەستەڵاتی وڵاتانی دراوسێ بەسەرییەوە، وای کردووە زمان و کلتوور و

ئەدەبیاتی ئەم وڵاتانە بێتە ناوەوە و کار لە شاعیرەکان بکات، ئەمە لەلایەك، وەرگرتنی ئاینی ئیسلامیش لە لایەکی تر، کە وای کردووە خوێندن بکەوێتە حوجرەی مزگەوتەکان و زانستە شەرعی و بابەتەکان بەزمانی عەرەبی بخوێنن، بەمەش شاعیری کورد شارەزایەکی زۆری لە زمان و ئەدەبیاتی عەرەبی دەست خستووە، واتە(خوێندەواری کورد تاکو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم ڕۆشنبیرییەکەیان عەرەبی ئیسلامی بووە و کێبڕکانی زانستی ئەو سەردەمە بەزمانی عەرەبی بوون،... ئەدەبیاتی فارسی بە پلەی یەکەم کاریگەری بەسەر ئەدەبیاتی کوردیدا هەبووە و بە پلەی دووەم زمان و ئەدەبی عەرەبی دێت، شاعیرانی ئەو سەردەمە هەموویان مەلا بوون و عەرەبییەکی چاکیان زانیوە، توانیویانە بەو ڕۆشنبیرییە عەرەبییە ئەدەبی کوردی پێ موتوربە بکەن، زاراوە هەمەجۆرەکانی زمان و ئەدەبی عەرەبی لە ئەدەبیاتی کوردی بەکاربهێنن)(شوان، 2014، ل185 ـ 186). ئەمەش ڕاستەخۆ و ناڕاستەوخۆ کاری لە کۆگای عەقڵی شیعری شاعیری کورد کردووە، وای کردووە مادە و توخمی شیعری و قالبی شیعر و مەبەست و دەلالەت و وێنەی شیعری ئاوێتەی دەقی شیعرەکانیان بێت، واتە دەقی دەرەکی و ڕەهەندەکانی لە دەقی شاعیرەکاندا بتوێتەوە. ئەم توانەوەی دەق لە ناو دەقە، کە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە، وەنەبێت سیفەتێکی نەرێنی بێت بۆ دەق، بەڵکو حاڵەتێکی پۆزەتیڤە بۆ دەق و لەگەڵ سروشتی دەق دەگونجێت و پێوەرێکیشە بۆ دەقێتی.

بەڵام کە لە سنووری دەقئاوێزان و کاریگەری ئەدەبی دەرچوو بەهۆی لاساییکردنەوەیەکی ڕووتی بابەت و بیرو وێنەی هونەری و زاڵکردنی ئەزموونی شاعیرێکی تر بەسەر ئەزموونی شیعر نووسینی خۆیدا، بەمە دەقی بەرهەمهاتوو لەژێر ئەم بارەدا هەر لە بناغەڕا بەها و ناسنامە دەقێتی بەو ئاراستەیە دەخاتەڕوو، چونکە لەبری ئەوەی دەقی کۆن لە ئەزموون و دەقی خۆیدا بتوێنێتەوە، ئەوا دەقی خۆی لە دەقێکی کۆندا دەتوێنێتەوە. بەشێوەیەکی گشتی ئەگەر سەیری دەقی شیعری کوردی بکەین بەپێی ئەم بنەمایە، ئەوا لە زۆر قۆناغ و لای زۆر شاعیر ئەم دۆخەمان بۆ دەردەکەوێت، کە بریتییە لە توانەوەی دەق و ئەزموونی شاعیری کورد لە فۆرم و بیر و وێنەی هونەری دەقێکی بیانی یان ئەزموونێکی شاعیری بیانی، ئەم لادان لە دەقئاوێزانەش پەیوەستە بە کۆمەڵێك هۆکارەوە، وەك زاڵبوونی کلتور و ئەزموونی ئەدەبی بیانی بە ڕێژەیەکی فراوان بەسەر ئەدەبی کوردییەوە، بۆیە دەقی شیعری کوردی لە زۆر حاڵەتدا و لای زۆر شاعیری کورد سنوری دەقئاویزان دەبەزێنێت و ناسنامەی دەقێکی سەربەخۆی پەیوەست بە بارودۆخی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی شاعیر وەرناگرێت.

تیۆری ئەدەبی لەو بارودۆخەی دەق قووڵدەبێتەوە، ڕێژەی پەیوەست بوونی دەق بە ژینگە و سەردەم و ئەزموونی شاعیر لە چ ئاستێکدایە، لەم ڕوانگەیەوە ناسنامەی دەق بە بەرهەمێکی شیعری دەبەخشێت، یانیش بە پێچەوانەوە بەهۆی توانەوەی کەسێتی شاعیر لە وێنە و بیرو ئەزموونی شاعیرێکی تر، ونبوون و بێ شێوازی بەرهەم دروست دەبێت و بەمەش ئەم بەرهەمە لە پێوەری دەقێتی دوور دەکەوێتەوە.

ئەمانە پێوەری گشتین بۆ ئەوەی بەرهەمێك ناسنامەی دەقبوون وەربگرێت، کە لە لایەن زۆر زانا و ڕەخنەگر و تیۆرستانی بواری ئەدەب جەختی لەسەر کراوەتەوە، هەروەها سەرەڕای ئەوانە زۆر مەرج و پێوەری تریش بۆ چەمکی دەق و دەقبوون، لە لایەن ڕەخنەگران و تیۆریستانی ئەدەبییەوە پێشکەش کراوە، هەموو ئەوانە چەند خاسییەت و پێوەرێکی گشتین بۆ فۆرم و وجودی (دەقێتی)، چونکە ناکرێت هەموو ئەم پێوەرانە بەسەر یەك جۆرە دەقدا فەرز بکرێن، هەموو جۆرە دەقێك ملکەچ ناکات بۆ هەموو پێوەر و ڕەگەز و مەرجێکی دیاری کراوەوە بۆ ئەوەی بەهای دەقێتی خۆی بسەلمێنێت. بەپێی ئەم پێوەرانەی سەرەوە، کە لە بنەما گشتییەکانی دەق دەڕوانێت شیعری کرمانجی خواروو مولزەمە بە پێوەرەکان و ناسنامەی دەقبوون وەردەگرێت. تیۆری ئەدەبی ئەمە لە قووڵبوونەوە لە دەقەکانی شیعری کرمانجی خواروودا بەدەست دێنێت، واتە لە هەناوی لەبەرهەمی داهێنراودا نەك دەستووری تیۆری، چونکە خۆی شاعیرانی کرمانجی خواروو لەسەر ئەم پێوەرە گشتیانەی دەق شیعریان نەنووسیوە، واتە وەکو نەخشەیەکی ئەندازەی ئەم پێوەرانەی لە لا نەبووە تا بینای دەقی شیعری خۆی لەسەر بکات بەڵکو ئەم پێوەرانە لە حزووری دەقەکانەوە وەرگیراون.

شیعری کرمانجی خواروو لە ژێر ڕۆشنایی پێوەرە تایبەتییەکانی دەقێتی

تێروانینی تیۆری ئەدەبی بۆ جۆرێکی دیاریکراوی دەق، وەکو دەقی شیعری تێروانینێکی دیاریکراو و تایبەتە، لەسنوری تایبەتمەندییە هونەرییەکانی دەقی ئەدەبی و خاسییەتەکانی دەقی شیعری دەوەستێت، تێبینییە تیۆری و پێوەرە تایبەتییەکانی لەو چوارچێوە دیاریکراوەدا پێشکەش دەکات. تیۆری ئەدەبی لێرەدا بەدوو ئاراستە تێروانینی خۆی دەخاتەڕوو، تێروانینی یەکەم لەسەر خودی دەقی شیعرییە، واتە جۆر و فۆرمێکی دیارکراوی ناو ئەدەب، بەوەی کە دەقی شیعری بە شێوەیەکی گشتی لە هەموو حاڵەتێکدا مەرج و پێوەری شیعرییانەی خۆی هەیە، ئەم مەرج و پێوەرانەش ناسنامەی شیعربوون بە دەقێك دەبەخشن. بۆ نموونە دەقی شیعری بە خاسییەتە گشتییەکانی، لە دەقێکی تری وەك پەخشان جیادەکرێتەوە، کە خۆی لە هونەرە شیعرییەکانی وەك (زمانی شیعری یان شیعرییەت، قالب، کێش و سەروا، وێنەی شیعری، لادان، ئیستاتیکا، هونەرەکانی تری بنیادی شیعری....تاد) دەبینێتەوە. تێروانینی دووەمیش تایبەتە بە خاسیەت و پێوەرەکانی تایبەت بە شیعری قوتابخانەی کرمانجی خواروو، کە بەپێی شوێن و سەردەم و بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی گۆرانی بەسەر داهاتووە، لێرەدا جۆرێتی و چۆنێتی و چەندێتی دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە دەخاتەڕوو، هەروەها قوتابخانەی کرمانجی خواروو چ جۆرە جیاکاری و تایبەتمەندی و خاسیەتێکی بەدەقی شیعری بەخشیوە؟ چ ناسنامەیەك بۆ دەق پێشکەش دەکات؟

سەبارەت بە دەقی شیعری، ئەوا دەتوانین بڵێین، کە پێناسە و ناسنامە و پێوەرو خاسیەتی تایبەت بەخۆی هەیە، دەقی شیعری هەموو ئەم پێوەر و مەرج و خاسیەتانە بەسەر بەرهەمێکدا فەرز دەکات، بۆ ئەوەی وەکو دەقێکی شیعری قبوڵی بکات و بیخاتە ناو بازنەی شیعر بوونەوە. جا ئەو پێوەر و خاسیەتانە بەشێوەیەکی گشتی لەدوو ڕەهەندی سەرەکییدا خۆی دەبینێتەوە، کە بریتین لە ناوەرۆك و ڕوخساری شیعری. هەریەکە لە ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی، بەرهەمە ئەدەبییەکان بە میزانی ئەم دوو ڕەهەندە قەپان دەکەن و مۆری شیعربوونی لێ ئەدەن. ئەم دوو ڕەهەندەش سیفەتی جێگریان نییە و بەپێی سەردەم و ژینگە و بارودۆخەکان تازە بوونەوە و گۆرانیان بەسەردا دێت.

دیارە ناوەرۆك و ڕوخساری دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، بە درێژایی مێژووی ئەم قوتابخانەیە، گۆرانی جۆراوجۆری بەسەردا هاتووە، ئەم گۆرانانەش بۆ سەردەم و شوێن و باردۆخی سیاسی و ئاینی و کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندی کەسایەتی شاعیر دەگەڕێتەوە. هەروەها هۆکارە دەرەکییەکانی وەك ئەدەبیاتی نەتەوە دراوسێیەکانیش کاری لەم گۆرانکاریانەدا کردووە، واتە پەیوەستە بە بارودۆخی ژینگەیی کەسەکان و ناوچەکە و دەروبەری لە هەموو ڕووێکەوە، هەروەکو عەزیز گەردی دەڵێت: ((گۆرانی ژیان بەرهەمی نوێ دەخولقێنێ، هەر بەرهەمی نوێشە ڕوخسار بۆ خۆی ئەدۆزێتەوە))(گەردی، 1974، ل106). ڕوخسارو ناوەرۆك پەیوەندیەکی دانەپراویان بەسەر یەکترەوە هەیە، ناوەرۆك و جۆری بابەت پێویستی بە فۆرمێکی دیاریکراوە بۆ خۆ بەیان کردن، بەمەش ڕوخساری دەق بەستراتەوە بەهەڵومەرج و ناوەرۆکی دەقەوە، لەبەر ئەوە ((جگە لە ناوەرۆك خۆیەوە هیچ لایەنێکی تر ماف و دەستەڵاتی ئەوەی نییە، کە داوای جۆرە شێوە و ڕوخسارێکی تایبەتی بکات))(گەردی، ل106). گۆرانی ژیان بە شێوەیەکی گشتی و هۆکارە جیاجیاکان دەبێتە هۆی گۆرانی بابەتەکانی ڕۆژ و ناوەرۆکی نوێ بۆ دەقی شیعری پێشکەش دەکەن، بەمەش گۆرانی ڕوخساری دەقی شیعر دێتەکایەوە.

لە سەرەتای ئەم قوتابخانەیە، کە زیاتر بە قوناغی کلاسیکی کوردی دەناسێنرێت، لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ناسنامە و تایبەتمەندی خۆی وەردەگرێت. ئەم ڕوخسارو ناوەرۆکەش، لە سەرەتای سەدەی نوزدەهەمەوە دەست پێ دەکات تا دوای جەنگی یەکەمی جیهانی و نوێبوونەوەی شیعری کوردی لە لایەن (پیرەمێرد، شیخ نوری شیخ سالح، گۆران،.....تاد)، کە بە شیعری نوێی کوردی ناودەبرێت، دەقی شیعری لە هەموو قۆناغەکانی ئەم قوتابخانەیەدا، تایبەتمەندییە گشتییەکانی دەقی شیعریان هەیە، لە بوونی "کێش و سەروا، جوانکاری هونەری ، ئیستاتیکا، چێژ،.....تاد"، بە شێوەیەکی گشتی بنیاتی هونەری و

پەیامداری. بەڵام لە جۆری کێش و سەروا و فۆرم و زمانی شیعری و ێنەی شیعری و مەبەست و پەیامداریدا بە پێی قۆناغەکان جیاوازییان هەیە. بوونی ئەم جیاوازییانەشە، کە قۆناغی شیعری کلاسکی کوردی و شیعری نوێی کوردی دروست کردووە لە شیعری کرمانجی خواروودا. بۆ نموونە ڕوخسارو ناوەرۆکی شیعری کلاسیکی جیاکاری خۆی هەیە، لێرەدا دەقی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە پەیام و مەبەستێکی دیاری کراو لەخۆی دەگرێت، کە خۆی لە بابەتێکی دەروونی یان کۆمەڵایەتی یان ئایینی یان سیاسی دەبینێتەوە، زیاتریش ناوەرۆکی دەق لەم قۆناغەدا لە بابەتێکی دەروونی وەك خوشەویستی چڕبووەتەوە، ((کاری شیعری ئەم سەردەمە دەڕینی هەستی دڵداریيە، بیری فەلسەفی قوول و خەیاڵی ناسك ئاوازی ڕەوان شیعرەکە جوان دەکەن،... کەواتە بابەتی دڵداری و ئەویندارى بابەتی سەرەکی بوو))(سەعید، 2017، ل28). واتە لەم قۆناغەدا دەقی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە زیاتر هەستی تاکە کەسی و بابەتێکی ویژدانی بەیان کردووە، مەبەستی شاعیر نیشاندانی دۆخی دەروونی خۆیەتی بەهۆی خۆشەویستی یارەوە دووچاری بووە، بە شێوەیەك (شاعیران وا خۆیان نیشان ئەدەن لە یارەکەیان دوورن و هەرگیز دەستیان ناگاتە گەردەنیان. ئەم جۆرە شیعرە گەلێ زۆرترن لەو جۆرە شیعرانەی گەشبینی دەڕژێنن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ڕاستییە بەرچاو دەکەوێ، کە بە شێوەیەکی جوان باس لە ناڕێکی کۆمەڵ دەکەن و بیر لە نیشتیمان دەکەنەوە و ڕق بەرامبەر دوژمن نیشان ئەدەن)(خەزنەدار، ب3، ل58). بەڵام ئەمە بە واتای ئەوە نییە، کە ناوەرۆکی دەقی شیعری کلاسیك بابەتەکانی تری لە خۆی بار نەکردووە، بەڵکو بە شێوەیەکی ڕێژەیی زۆربەی بابەتەکانی تری وەك (شانازی، ئایینی و سۆفیگەری، ستایش، وەسف، دڵێری و قارەمانێتی، خۆشەویستی نیشتیمان....تاد) تێدا دەبینرێت، بەڵام خستنەڕووی هەموو ئەم بابەتانە لە شێوەیەکی تایبەت و لە بەرگێکی زۆر مەجازی و نزیك لە ئەفسانەدایە. بە واتایەکی تر (بەها هونەرییەکانی سەردەمی دەرەبەگی سەر دەفتەریان پاڵەوان پەرستی بوو، پاڵەوانی بابەتی هەڵبەست سێ کوچکەی یارو میر و پیر بوو)(گۆران، 1961، ل5). هەموو باس و ناوەرۆکەکان بە دەووری ئەم سێ تەوەرەیدا دەخولانەوە، هەروەکو گۆران دەڵێت لە دەرپرینێکی میسالیدا خۆی بەرجەستە دەکرد. لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەم خاسیەتانە لەدەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە بەدی دەکرێن.

ڕوخساری دەقی شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خواروودا، لەسەر بنەمای تایبەتمەندی ڕوخساری نەتەوە ئیسلامییەکانی وڵاتانی دراوسێدا دەوەستێت، بەشێوەیەکی تر (شاعیرانی ئەو ڕۆژگارە زۆر چاك لە شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی "عەرەبی، فارسی، تورکی عوسمانی" گەیشتوون، وا بوو هەر لەسەر ڕێگە و شوێن تاقیکردنەوەکانی ئەو دەسگایە شیعری کوردی نوێیان دامەزراند)(خەزنەدار، ب3، ل54). واتە خاسییەت و پێوەرەکانی ڕوخساری شیعری ئەم قوتابخانەیە لە دەقی شیعری دەرەکییەوە هاتوون. بەڵام دواتر جێگای خۆیان لە شیعری کوردیدا گرتووە، تا بوون بە بنەما و پێوەر لەم قوتابخانەیەدا بۆ نوسینی بەرهەمی شیعری تر، کە ئەمەش لەسەر دەستی شاعیرەکانەوە بووە. واتە (شاعیرە گەورەکانی وەك نالی و سالم و کوردی،... بە توانا و سەلیقەیەکی گەورەوە ڕەنگ و بۆ و بەرامێکی تایبەتیان بە بەرهەمە کلاسیکییەکانیان داوە، بلیمەتانە مامەڵەیان لەگەڵ وشە و زمان و وێنە شیعرییەکان کردووە)(حەمەکریم،1986، ل10). شاعیرەکانی سەر بەم قوتابخانەیە بنیاتی دەقیان لەسەر مەرج و پێوەرەکانی شیعری کلاسیکی ئیسلامی ڕۆژهەڵات دامەزراندووە، لەبەرگێکی کوردیدا، واتە دوای هاتن و وەرگرتنی تایبەتمەندییە دەرەکییەکانی ڕوخساری دەق، شاعیرەکان بە پێی پێویست تایبەتمەندی تری پەیوەست بەسروشتی زمان و کلتوری کوردییان خستووەتە سەر تاڕادەی گونجانی تایبەمەندییە دەرەکییەکان لەگەڵ سروشتی زمان بۆ نووسینی شیعری کوردی.

ئەگەر لە ڕەهەندەکانی ڕوخساری دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە وردبینەوە، دەبینین تایبەتمەندییەکانی ڕوخساری شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خواروودا، لەڕووی تۆپۆگرافیا و قاڵبی دەقەوە خۆی (لە" غەزەل، قەسیدە، چوارین، تاك، موستەزاد، ملمع، تەرکیب بەند، تەرجیع بەند ....تاد" دەبینێتەوە، هەروەها لە ڕووی وێنەی شیعری و بەکارهێنانی هونەرە جۆربەجۆرەکانی ڕەوانبێژی و کێشی عەرووزی عەرەبی و یەکێتی سەروادا پەیڕەوی شیعری ڕۆژهەڵاتیان کردووە، لە ڕووی زمانیشەوە شاعیرەکان زمانێکی کوردی تێکەڵ لە وشە و زاراوەی "عەرەبی و فارسی و تورکی"یان بە کاردەهێنا)(حوسێن، 2007، ل59). پاشان لە قۆناغی نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا،

دوای جەنگی یەکەمی جیهانی گۆرانێکی تا ڕادەی ڕیشەیی لە ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ڕوویدا، کە لە ڕەهەندێکی بنیاتی دەقەوە دەستی پێ کرد، تا هەموو بنیات و پێکهێنەکانی دەقی شیعری گرتەوە. بەهۆی ڕووداوەکانی جیهان و دروستبوونی شەپۆلی گۆرانکاری لە ناوچەکەدا لەگەڵ کۆمەڵێك هۆکاری تری ناوەخۆیی و دەرەکی، ڕوخسارو ناوەرۆکی دەقی شیعری لەکرمانجی خواروودا، کەوتە ژێر باری گۆرانکارییە جیاجیاکان، بەمەش ناوەرۆکی دەق لەم قۆناغەدا دەلالەتی کۆنی بەجێهێشت و گوزارشتی لە زۆر لایەنی تری ژیانی مرۆڤ کرد. مەبەست و پەیامی نوێ هاتنە ناو دەقی شیعری ئەم سەردەمە.

لە ڕووی ڕوخساری شیعریشەوە بە شێوەیەکی گشتی بەرەو خۆماڵی بوون هەنگاوی هەڵهانی، ئەم هەنگاوەش کێش و سەروا و قاڵب و زمان و وێنەی شیعریشی گرتەوە. ئەمەش بەهۆی توانا و شارەزایی و دەست پێشخەری چەند شاعیرێکی وەکو " پیرەمێرد و شێخ نوری و گۆران"ڕوویدا، بەجۆرێك (شێوازی شیعری شیخ نوری شیخ صالح لە سییەکان بەدواوە ڕسکاو دەرکەوتنی بەخۆوە بینی، پاشان گۆران بە یارا و هۆشمەندییە شۆرشگێرانەکەیەوە شێوەی کۆنی تێکشکاند و بە بیر و مەعریفەکەیەوە، کە ئاگای لە گۆرانکارییەکانی شیعر و بارو ڕەوشی ئەو سەروبەندەی دنیا بوو، سەرلەنوێ دوور لە قاڵبە نەگۆرەکانی کێشی عەروز بونیادێکی هاوچەرخانەی بۆ سازاندووە)(نادر، ل108).

بەپێی تیۆرەکەی "کارڵ مارکس" لەگەڵ هەر گۆرانکارییەك لە ژێرخانی کۆمەڵدا، ئەوا سەرخانی کۆمەڵیش گۆرانکاری بەخۆیەوە دەبینێت، کاتێك نوێبوونەوە و گۆرانکاری لە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی ڕوودەدات، ئەوا ئەم نوێبوونەوە و گۆرانە بەسەر ئەدەب و هونەریشدا دێت، بەم هۆیەشەوە دەقی شیعری خاسییەت و تایبەتمەندی نوێ وەردەگرێت، بنیادی دەقی شیعری گۆرانی بەسەردا دێت، ڕەگەزە ئەدەبییەکانی وەك "بیر، خەیاڵ، سۆز، فۆرم" بە ڕێژەی گۆڕا و بەشێوازێکی تر دەق بینا دەکەن و بە ڕێژە و و ئاستی جیاواز لە دەقێکدا خۆیان بەرجەستە دەکەن، بەمەش تیۆری ئەدەبی بە تێڕوانینی خۆی بۆ خاسییەتە نوێیەکانی دەق، پێوەری نوێ بۆ دەقی شیعری ئەو سەردەمە دێنێتە بەرهەم. بۆیە ئەم گۆرانکارییانە لەدەقی شیعری کرمانجی خواروودا، لەم قۆناغەدا بووە هۆی پێشکەش کردنی پێوەری نوێ بۆ دەقی شیعری نوێی کوردی.

ئەنجامەکان

1. دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، ئەو بنیاتە قوڵەی هەیە، کە لە پێوەری گشتییەکانی دەق ئاماژەی پێکراوە، کە خۆی لەچەندین تەوەری وەك: (زمان، پەیامداری، بابەت و مەبەستی شاعیر، بەیەکەوە نوسان و گونجان، ڕاگەیاندن، هەڵوێست، دەقئاوێزان، پەسەندێتی...تاد)، دەبینێتەوە، ئەم بنیاتە لە شیعری کرمانجی خواروودا، بە پێی سروشتی ژینگەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئایینی و ڕۆشنبیری و کلتوری جیاکاری و تایبەتمەندی وەردەگرێت و پرپار لەسەر جۆرییەتی ژانرەکەش ئەدات.

2. دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، سەرەڕای کاریگەری ئەدەبیاتی ناوچەیی بەسەریەوە، خاوەنی بنیاتێکی تایبەت ب خۆیەتی، ئەو تایبەتمەندییەش لە زمانی دەربڕینەوە دەست پێ دەکات، چونکە زمانی کوری خاوەنی دانەی فەرهەنگی و یاسا ڕێزمانییەکانی تایبەت بە خۆیەتی، شاعیری کورد پەیام و هەست و سۆز و دنیابین و دەلالەت و هەستی جواناسییانەی خۆی بە زمانی کوردی بەرجەستەکرووە. ئەم زمانەش سروشتێکی نەتەوەیی هەیە و ئەم سوشتەش سروشتێکی ناوچەیی بە دەقی کوردی بەخشیوە.

3. دەقی شیعری لە هەموو قۆناغەکانی ئەم قوتابخانەیەدا، پێوەری تایبەتی و خاسییەتی دەقی شیعری خۆی هەیە، لە بوونی ڕەهەندەکانی "زمان، کێش و سەروا، جوانکاری هونەری ، وێنەی شیعری ئیستاتیکا، چێژ،.....تاد"، بوون و جۆری ئەم ڕەهەندانە بە پێی قۆناغەکان جیاوازییان تێدا بەدی دەکرێت، هەر بوونی ئەم جیاوازییانەشە، کە قۆناغی شیعری کلاسکی کوردی و شیعری نوێی کوردی دروست کردووە لە شیعری کرمانجی خواروودا.

4. ڕوخساری دەقی شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خواروودا، لەسەر بنەمای تایبەتمەندی ڕوخساری نەتەوە ئیسلامییەکانی وڵاتانی دراوسێدا دەوەستێت، واتە خاسییەت و پێوەرەکانی ڕوخساری شیعری ئەم قوتابخانەیە لە دەقی شیعری دەرەکییەوە هاتوون. بەڵام دواتر جێگای خۆیان لە شیعری کوردیدا گرتووە، تا بوون بە بنەما و پێوەر لەم قوتابخانەیەدا بۆ نوسینی بەرهەمی شیعری تر. پاشان لە قۆناغی نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا، دوای جەنگی یەکەمی جیهانی گۆرانێکی تا ڕادەی ڕیشەیی لە ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ڕوویدا، کە لە ڕەهەندێکی بنیاتی دەقەوە دەستی پێ کرد، تا هەموو بنیات و پێکهێنەکانی دەقی شیعری گرتەوە.

5. بنیاتی پەیامداری دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بە پێی قۆناغە کان دەگۆڕێت، لە قۆناغی شیعری کلاسیکدا، لە ڕووی ناوەرۆکەوە زیاتر هەستی تاکە کەسی و بابەتێکی ویژدانی بەیان کردووە، مەبەستی شاعیر نیشاندانی دۆخی دەروونی خۆیەتی بەهۆی خۆشەویستی یارەوە دووچاری بووە، لەپاڵ ئەم ناوەرۆکەشدا، بابەتەکانی تری وەك (شانازی، ئاینی و سۆفیگەری، ستایش، وەسف، دڵێری و قارەمانێتی، خۆشەویستی نیشتیمان....تاد) تێدا دەبینرێت، بەڵام لە شیعری نوێدا، پەیامداری دەق بابەت و مەبەستی تری سیاسی و ئینسانی و کۆمەڵایەتی و مرۆڤخوازی لە خۆ دەگرێت.

سەرچاوەکان

یەکەم ـ بە زمانی کوردی

1. Salkie, Rafael Text and Discourse Analysis, ـ و/ د. شێرکۆ حەمە ئەمین قادر، لە کتێبی شیکارکردنێکی گوتاری چیرۆکە هەواڵ، چ/ ؟ ، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، 2009.
2. پ.ی.د. عبدالواحید مشیر، پراکماتیکی دەق و گوتار، چ/ یەکەم، چاپخانەی ئاوێر، هەولێر، 2014.
3. پ.ی.د. هیمداد حوسێن ، ڕێزمانی ئەدەبییەکان، چ/ یەکەم، دەزگای توێژینەوەی موکریانی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، 2007.
4. حەمە کەریم عارف، پەیڤستانی من، چ/ ؟ بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی، 2009.
5. حەمە نوری عومەر کاکی، شێواز لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، چ/ یەکەم، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2008.
6. حەمەسەعید حەمەکریم، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەغداد، 1986.
7. د.خانزاد عەلی قادر، زمانی شیعری حاجی قادری کۆیی ومەحویی وشێخ ڕەزای تاڵەبانی، چ/یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم،هەولێر، 2012.
8. د. شکوریە ڕسول، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، چ/ ؟، چاپخانەی خوێندنی باڵا، زانکۆی سەلاحەددین، 1989.
9. د. شێرکۆ حەمە ئەمین قادر، لە کتێبی شیکارکردنێکی گوتاری چیرۆکە هەواڵ، چ/ ؟ ، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، 2009.
10. د. عبالقادر حمە امین محمد، بنیاتی کارنامەیی لە دەقی نوێی کوردیدا، چ / یەکەم، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2008.
11. د. مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، ب/ سێیەم، چ/ دووەم، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، 2010.
12. د. محمد الأخضر الصبیحي، دەروازەیەك بۆ دەقناسی و بوارەکانی پراکتیزەکردنی، و/ د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، چ/ یەکەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، 2016.
13. د. ناز ئەحمەد سەعید، دەنگی مستەفا بەگی کوردی لەشیعری کلاسیکی کوردیدا، چ/یەکەم، خانەی چاپ وپەخشی ڕێنما، سلیمانی، 2017.
14. د. هەڵمەت بایز، دەقاوێزان لە ڕۆمانی (دواهەمین هەناری دونیا)ی بەختیار عەلیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، 2013.
15. د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، بەراوردی ئەدەبی/ چ/ یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، 2014.
16. دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە: سەردار میران و کەریم مستەفا شارەزا، چاپخانەی ڕۆشنبیری لاوانی کوردستان، بەغدا، 1986.
17. دیوانی سالم، چ/ دووەم، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، 1972.

18. دیوانی کوردی، لێکۆڵینەوەی محەمەد مستەفا"حەمەبۆر" چ/ یەکەم، بەرگی1 ، دەزگاری چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، 2010.
19. دیوانی مەحوی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و محمدی مەلای کەریم، چ/دووەم، چاپخانەی حیسام، بەغداد، 1984.
20. دیوانی نالی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، پێداچوونەوەی محمدی مەلای کەریم، چاپخانەی کۆری زانیاری کورد، بەغداد، 1976.
21. عەبدوللا خدر مەولوود، دیوانی حەمدی، چ/ یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، 2008.
22. عەزیز گەردی، ئەدەب و ڕەخنە، چ/ یەکەم،چاپخانەی الحوادیث، بەغداد، 1974، ل106.
23. قەیس کاکل تۆفیق، پەیوەندییەکانی نێو دەق، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، 2002.
24. کەریم دەشتی، ئەدەب و فەلسەفە، چ/ دووەم، چاپخانە ؟ هەولێر، 2103.
25. یاسین قادر بەرزنجی، هونەری دراما ڕامانێک لە درامای کوردی، چ/ ؟ چاپخانەی کەمال، سلیمانی، 2009.
26. ئەدیب نادر، گەڕانەوە بۆ ماڵی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، 2014.
27. .....، سێ وێستگەی ئەدەبی، و/ئا/ ئاری عوسمان خەیات، چاپی یەکەم، چاپخانە؟، سلیمانی، 2011.

گۆڤارکان

28. پ.ی.د. عبدالقادر حمه أمين، بنەماکانی هەڵوەشاندنەوە، گ/ زانکۆی سلێمانی، ژ/ 40، بەشی B،2013.
29. گۆران، (کۆن و تازەپی لە هەڵبەستیا)، گ/ هیوا، ژمارە 31، ساڵی (4)ی کانوونی دووەمی 1961.
30. م. ی. ڕزگار عمر فەتاح، چێژی دەق لە شیعرەکانی قوبادی جەلیلزادەدا، گ/ زانکۆی ڕاپەڕین، ژ/ 4، 2015.
31. هاشم سەراج، خۆشی دەق، گ/ڕامان، ژ/195، 2013.

دووەم ـ بە زمانی عەرەبی

32. أحمد شايب، الاسلوب، ط/ السادسة، المطبعة ؟ ، القاهرة، 1966.
33. بشير ابرير، السيميائية وتبليغ النص الادبي، مجل/ منهل، عد/534، 1995.
34. د. احمد عفيفي، نحو النص اتجاه جديدة في الدرس النحوي، ط/ الاولى، الناشر مكتبة الزهراء الشرق، القاهرة، 2001.
35. د. منذر عياشى، الاسلوبية و تحليل الخطاب، ط/ الاولى، مركز الانماء الحضارى، سوريا، 2002.
36. روبرت دى بوقراند، النص والخطاب، الاجراء، ت/ د. تمام حسان، ط/ الاولى، الناشر عالم الكتب، القاهرة، 1998.
37. زتسيسلاف واور زنياك، مدخل الى علم النص مشكلا بناء النص، ت/ أ. د. سعيد حسن بحيرى، ط/ الاولى، مؤسسة المختار للنشر والتوزيع، القاهرة، 2003.
38. سعيد حسن بحيرى، علم اللغة النص المفاهيم والتجاهات، ط/ الاولى، دار نوبار للطباعة، القاهرة،1997.
39. سعيد مصلوح، نحو أجرومية للنص الشعري دراسة في قصيدة جاهلية، مجل/ فصول، مج/ العاشر، عد/ الاول والثاني، يوليو/ اغسطس، 1991.
40. سعيد يقطين، انفتاح النص الروائي، ط/ الاول، المكز الثقافي العربي، الدار البيضاء، بيروت، 1989.
41. عدنان بن ذريل، النص والأسلوبية بين النظرية والتطبيق، ط/؟، منشورات اتحاد الكتاب العرب، اسكندرية، 2000.
42. قحطان بيرقدار، الأسلوب الأدبي والأسلوب العلمي./www.alukah.net/literature_language/0/6373
43. ميخاييل باختن، مسألة النص، ت/ محمد على مقلد، مجل/ الفكر العربي المعاصر، بيروت، عد/ 36، 1985.
44. نصر حامد ابو زيد، اشكاليات القراة وأليات التأويل، ط/ الخامسة، المركز الثقافي العربي، ؟ ، 1999.
45. نيلس أريك انكفيست، الاسلوبية اللسانية، ت/ احمد مؤمن، ط/؟ ، مطبوعات منتوري، قسنطينة، 2001.

References

Abrir, Bashir, (1995). Semiotics and Literary Text Reporting, Menhal Journal, No. 534

Abu Zaid, Nasr Hamed, (1999). Problems of Reading and Means of Interpretation, Fifth / V, The Arab Cultural Center

Afifi,Ahmed (2001).Towards a New Text in the Grammar Lesson, first edition, Publisher Al-Zahraa Al-Sharq Library, Cairo

Alsabihi, Mohemmed Alakhzar, (2016). An introduction to the science of text and its practice areas, translated by Ibrahim Ahmad Shwan, first edition, cultural press, Erbil

Amin, Abdulqadir Hama, (2013). The Principles of Deconstruction, Journal of Sulaymaniya University, N.40, Part B

Ayashi, Munther, (2002). Stylistic and Speech Analysis, first edition, Center for Civilization, Syria

Bahiri, Said Hassan, (1997). Linguistics Text Concepts and Directions, first edition, Dar Nubar Press, Cairo

Bakhtin, Mikhael, (1985). The Question of Text, Translated by Muhammad Ali Maqled, Journal of Contemporary Arab Thought, Beirut, No. 36

Barznji, Yasin Qadir, (2009). The Art of Drama, a view on Kurdish Drama, Kamal press, Sulaymaniyah,

Bayqdar, Qahtan, (2009). Literary Style and Scientific Method, www.alukah.net/literature_language/0/6373

Bayz,Halmat,(2013).Intertextuality in Bakhtyar Ali's The last Pomegranate of the World novel, first edition, Shahab press, Erbil

Chaib, Ahmed, (1966). Style, sixth edition, printing press, Cairo

Dashti, Karim, (2003). Literature and Philosophy, second edition, Erbil

de Bougrand, Robert,(1998).Text and disoure, Procedure, Translated by Tammam Hassan, first edition, Publisher World Books, Cairo

Divan of Haji Qadri Koyi, (1986). Research: Sardar Miran and Karim Mustafa Sharaza, Kurdistan cultural and general pres, Baghdad

Divan of Kurdi, (2011).Mohammed Mustafa Hama Bor, first edition, volume 1, Aras press, Erbil

Divan of Mahwi, (1984). Mala Abdulkarim Mudaris and Mohammed Mala Karim, second edition, Hisam press, Baghdad

Divan of Nali, (1976).Mala Abdulkarim Mudaris and Fatih Abdulkarim, Kurdish information council press, Baghdad

Divan of Salm, (1972). Second edition, Kurdistan press, Erbil

Dzaee, Abdulwahid Mushir,(2014). Pragmatics of Text and Discourse, first edition, Awer press, Erbil

Enkvist, Nils Arik (2001). Stylistic linguistics, Translated by Ahmed Mo'men, I /? , Montessori Publications, Constantine

Fatah,Rzgar Humar,(2015).The Pleasure of the Text in Qubadi Jalilzada's poetries, Journal of Raparin University, N. 4

Gardi, Aziz, (1974).Literature and Criticism, first edition, Hawadith Press, Baghdad

Goran, (1961). Old and Newness in Poetry, Hiwa Journal, N.31

Harf, Hama Karim, (2009). My Word, directorate of sulaymaniyah press, sulaymaniyah

Hussein, Himdad, (2007). Literary Schools, first edition, Mukryani research agency, Aras press, Erbil

Kaki, Hamanuri Humar, (2008). Style in Kurdish Classic Poetry, first editon, Tishk Press, sulaymaniyah

Karim, Hama Sahid Hama, (1986). Kurdish Classic Poetry, ministry of culture, Baghdad

Khanzad, Ali Qadir, (2012).Poetic language of Mahwi, Haji Qadri Koyi and Sheikh Raza Talabani, first edition, Haji Hashm press, Erbil

Khaznadar, Marf (2010).History of Kurdish Literature, volume 3, second edition, Aras press, Erbil

Mauldwd, Abdullah Khdir, (2008).Divan of Hamdi, first edition, cultural ministry press, Erbil

Mohammed, Abdulqadir Hama Amin, (2008). Functional strueture in Modern Kurdish texts, first edition, Tishk press, Sulaymaniyah

Musallouh, Said, (1991).Towards Agromy of the Poetic Text Study in the Jahiliyya poem, Journal / chapters, volume 10, N 1 / 2, July / August

Nadr, Adib, (2014). A return to first home, Haji Hashm press, published by Kurdish academia, Erbil

Nadr, Adib, (2011). Three literary stages, translated by Ari Husman Khaiat, first edition, Sulaymaniyah

Qadir, Sherko Hama Amin, (2009).An Analysis of Short text discourse, Ranj Press, Sulaymaniyah

Qadir, Sherko Hama Amin, (2009). An Analysis of Short text discourse, Ranj Press,

Sulaymaniyah

Rasul, Shukrya, (1989). Kardish literature and Literary arts, Higher education press, Salahadin University

Sahid, Ahmad (2017). The voice of Mustafa Bagi Kurdi in Kurdish classic literature, Renma press, Sulaymaniyah

Saraj, Hashm (2013). The Pleasure of the Text, Raman Joural, N.195

Shwan, Ibrahim Ahmad, (2014). Comparative Literature, first edition, Salahadin University press, Erbil

Threil, Adnan Bin,(2000).Text and Stylistic Theory and Practice, Publications of the Arab Writers Union, Alexandria

Tofiq, Qais Kakl, (2002). Textual relations, PhD thesis, college of literature, Salahadin University

Yokatin,Said,(1989).The Opening of the Novel Text, first edition, The Arab Cultural Center, Casablanca, Beirut

Zniak, Zetsislav Wawr, (2003). Introduction to Text Science, Building Text, Translated by A. Dr.. Saeed Hassan Bahiri, first edition, Al-Mukhtar Foundation for Publishing and Distribution, Cairo

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 103 – 120
http://www.ijoks.com

Detailed analysis of text: An example using the poet Kazal Ahmed

Ala Dara Abdul MAJID [1]

Received: May 04, 2018 **Reviewed**: Nov 07, 2018 **Accepted**: Nov 10, 2018

Abstract

This article is a detailed analysis of text. In general, the analysis of literary texts, and giving accurate examples of such poetic texts, can demonstrate an author's skills, ideas, and knowledge.

This study consists of two parts. The first part deals with two topics: the definition of text analysis and its relation to literary criticism, and how to understand literary texts and its relation to text construction. The second part also contains two topics: an explanation of accurate analysis alongside a poetic text example and a corresponding analysis.

The reason for choosing this poem by Kazal Ahmed is the peculiarity of the text and its use of several different themes. The internal and external aspects of the text are analyzed.

Key words: Detailed, Text analysis, Literary theory, Kurdish poetry

Recommended citation:
Abdul Majid, A. D., (2019). Detailed analysis of text: An example using the poet Kazal Ahmed. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 103 – 120 DOI: **10.21600/ijoks.516492**

ثوختة :

بابةتى ليَكؤلَينةوةكة لةسةر شيكردنةوةى مةحكةمانةى دةقة ، هؤكارى هةلَبذاردنى بابةتةكةش دةطةرِيَتةوة بؤ ئةوةى كة دةمةويَت بيرى شيكردنةوةيةكى تؤكمةى دةق دةربخةم .كة بةشيَوةيةكى طشتى نيشاندانى نمونةى مةحكةمى دةقى شيعرى وةها كة لة لايةنى دةرةكى و ناوةكى خؤى دا بة جؤريَك بة ثيَز و مةحكةم بيَت كة شايانى شيكردنةوةو نيشاندانى بليمةتى نووسةرةكةى دةربخات ..سنوورى ليَكؤلَينةوةكةش باسكردنيَكى لايةنى تيؤريي و ثراكتيككردنى ثرِوطرامةكةشى لة دووبةش ثيَكهاتووة و بةشى يةكةم دووتةوةرة لةباسكردنى ثيَناسةى نموونةى دةقيَكى شيعرييةى . شيكردنةوةى دةق و و ثاشان لة ضةمك و جؤر .بةشى دووةميش هةر دوو تةوةرة : باسكردنيَكى شيكردنةوةى مةحـــــــكةمانةم كردووة و نموونةى دةقيَكى شيعرييةى و شيكردنةوةيةتى .هؤكـــــارى هةلَبذاردنى دةقة شيعرييةكةش كة هى شاعير "كةذالَ ئةحمةد" ة دةطةرِيَتةوة بؤ ناوازةى شيعرةكة بةلاى خؤمةوة و زؤرى ئةو حيكمةتانةى كة لة دةقةكةدا خؤيان شاردووةتةوة و هةولَمداوة لةهةر دوولايةنى دةرةوة و ناوةوة ى دةقةكة ليَكدانةوةى بؤ بكةم .

[1] Assistant lecturer, Department of Kurdish language, Faculty of education, Koya University, E-mail; ala.dara@koyauniversity.org, **ORCID NO**: https://orcid.org/0000-0001-6777-0112

كليلةوشةكان:شيكردنةوةى مةحكةمى دةق ، تيؤرى ئةدةبى ،كةذالَ ئةحمةد ،شيعرى كوردى

سةرضاوةكان:

سةرضاوةكان بةزمانى كوردى :1-ديوانى شيعرى كةذالَ ئةحمةد (2006)،ضاثخانةى وةزارةتى رِؤشنبيرى ،سليَمانى .2-د.بةسام قطوس (2011) ،دةروازةيةك بؤ ميتؤدةكانى رِةخنةى هاوضةرخ ، وةرطيَرِانى د.محمد تاتانى ، ض/1، ضاثخانةى شظان .3-جؤن ثيك و مارتن كويل(2010)،رِةخنةى ثراكتيكى ، وةرطيَرِانى د.ئةبوبةكر خؤشناو ، دليَر صادق كانبى(2009) ، هةنىَ لادانى زمانى لاى سىَ شاعيرى نويَخوازى كورد / ض/1 ، هةوليَر .4- ليَكؤلينةوةى زمانةواني ، ضاثخانةى خانى ،دةزطاى موكريانى ،دهؤك ، نامةى ماستةر ، ض/1 .5- رؤلان بارت (2007)، رِةخنةو حةقيقةت ، وةرطيَرانى ئيسماعيل زراعى ،ض/1،ضاثخانةى منارة ، هةوليَر.

دؤكيؤميَنتةكان:1-د.هيمدادى حسين (2012- 2013)، محازةرةى ماستةر خويَندنى بالأ، زانكؤى سةلاحةدين.2- عادل طةرميانى(2009-2010) ، رِةخنةى ئةدةبى ،محازةرةى دكتؤرا ، خويَندنى بالأ ، زانكؤى كؤية .3-د. فوئاد رِةشيد(2011-2012)، شيكردنةوةى دةق ، خويَندنى بالأ /ماستةر ، زانكؤى سةلاحةدين.4-كؤرِى شيعرى كةذالَ ئةحمةد (1995)، كؤية.

سةرضاوةكان بةزمانى عةرةبى:1-هندرى ويسينجر(2001)، قوة النقد البناء، عبد الكريم العقيل ؟،مكتبة الجرير ،ط/2.د. احمد درويش(1996) ، فى النقدالتحليلى للقصيدة المعاصرة ، ط/1، دار الشروق ، القاهرة .3-اندرية و جاك ديشين(1991) ،استعاب النصوص وتاليفها،ترجمة هيثم اللمع، ط/1، المؤسسة الجامعية لدراساة النشر والتوزيع .4-حاتم الصكر(1998)، ترويض النص /دراسة التحليل النصى فى النقد المعاصر، الهيئة المصرية العامة للكتاب.5-زين الدين المختارى(1998) ،المدخل الى نظرية النقد النفسى / دراسة ، منشورات اتحاد كتاب العرب .6- رولان بارت(1992)، لذة النص، ترجمة د.منذر العياش، ط1، سوريا.8-د. مصطفى سويف(1998) ، الاسس النفسية للابداع الفنى /فى الشعر خاصة ، ط/4، دار المعارف ، القاهرة.7-مصطفى عبدة (1999)، فلسفة الجمال و دور العقل فى الابداع الفنى ' ط/2 ، مكتبة مدبولى ، القاهرة.8-مصطفى عبدة(1991) ، مدخل الى فلسفة الجمال ، دراسات فلسفية ونقدية وتحليلية وتاصيلية ، ط/2، مكتبة مدبولى ، القاهرة.9-محمد تحريشى (2000)، ادوات النص ، اتحاد كتاب العرب ، دمشق،مكتبة الاسد.10- د.على اسماعيل على (1995)، نظرية التحليل النفسى /واتجاهاتة الحديثة،دارالمعرفة الجامعية ، الاسكندرية.11-مجموعة من المؤلفين (1995)، تقنيات كتابة القصة القصيرة والرواية ، ت/ رعد عبد الجليل جواد ، دارالحرية للنشر والطابعة ، ط/1، سوريا .13-د. صبرى حافظ(1996) ، افق خطاب النقدى / دراسات نظرية و دراسات تطبيقية ، ط/1، دارالشرقيات للنشر والتوزيع ، القاهرة.

).www.alriyadh.comسةرضاوةى ئينتةرنيَت:1-د.عبدالملك مرتاض، اشكالية النص المفتوح والمغلق

بةشى يةكةم :

لةم ليَكؤلينةوةيةدا سورِانةوةيةكى تايبةت لةدةورى ديوى ناوةوةودةرةوةى بابةتة دةلالييةكانى دةق دةكةين ، بؤيةش سورِانةوةكة لةناواخنيدا زياتردةبيَت ضونكة ئةوةى دةمانةويَت دةربيخةين دةقيَكى مةحكةمة . دةقةكة لةناو خؤيدا مانا دةدات و وةردةطريَتةوةو دةبةخشيَتةوة رِسكاندنيَكى لةخؤوةيش لة قولَيةكانى كرؤكة مةحكةمةكةيشى دةبوذيَنيَتةوة تروسكايى واتاكانيش لة ذياندنةوةى مةبةستة سازاوةكان بةدواى باراندنى وشة و زاراوة زاراويَنراوةكان بةبةر شينايى رِووة ديارخراو و ديارنةخراوةكان دةطةرِيَن بؤ تارالادان لةسةر مةبةستةثاكة تاراثؤشكراو و سةنطةسارِكردنى بةديية سةنطةربؤسازيَنراوةكان. دواتر شيكردنةوةى دةقيَكى مةحكةمى وةها شيكردنةوةيةكى مةحكةمانةى دةويَت هةرضى دةقة تيَروثرِ و ثؤلأينةيةكى وةها شايانى شياندنى بيَت. ئةليَنسانسيسى مةبةستيش بةهةموو توانينيَكى تونى بةدةستهاتووى تا رِؤذطارى رِؤذى دواى سةرجةم بيريارييةى دةربردراوةكان .. ئايا مةحكةميةتى دةقةكة مةحكوم دةكريَت؟ئايا شيكردنةوةكة مةحكةمة تةختى بةسةروى سةلمانةناوةكى و دةرةكييةكانة؟لةدوو بةشى جيادا ئةليَنسانسيَكى نويَطةرى تيَكستيكى بونيادنراوى ثتةودةردةخةين .

1/ثيَناسةى شيكردنةوةى دةق :

نةوازةية دةقيَك كة مةرامى واتاكانى ديدةى دلَ و عةقلَ بةرةو كؤشكى ئةفسووني رِيَطامان بؤ والأبكات ، كاتيَك لةدةرطاى دورِينى و هةيوانى عةقيقداردا ثروشةى طةنجينةى وشة و جوانيناسيةكان دةمانبةنةوة ناو طةردى ئةزموونة ثرسيار هيَنةكانمان . وردتر و قولَتر لةبازنةى هةرضى مةعريفةى بالأية دةسورِيَنريَينةوة ثلة ثلة بالأتر بةثيَتليكانةى زيوينى ليَكدانةوة ناوةكييةكانى تيَكستةكة و لةو سةريشةوة بة ثيَتليكانة ى ليَكدانةوةدةرةكييةكانةوة لةعلى دلَى طؤشكراوبة جوانكارييةكان ، جيهانة ئايديالييةكةى ، كؤمةلَناسييةكان و فةلسةفة شاراوةكان دةردةخريَن ..ئةوكات هةرضى طةنجينةى زمان و بنةما فةلسةفييةكان هةية لةبةردةممان سةرهةلَدراوةن ، لةهةريةكيَكيان مشتيَك طةوهةرى دلَبةرز بة خزمةتكارى بوون و مرؤ خؤيان دةدرةوشيَننةوة ، ئةوكاتةلةسةر شيكةرةوةى دةقة ويَناكردنى ئةو درةوشانةوةية لةدةست نةدات و بيخاتةبةردةست .

(Text analyisis) شيكردنةوةى دةق =تحليل النص =

وةكو يةكيَك لة دةسكةوتة مؤديَرنةكانى سةردةمى ئيَستاى ئةدةبياتى جيهانى (بابةتيَكى ئةزموونطةريية كة لةناوةوةى ثيَكهاتةكانى زمان دا كاردةكات .ئةطةر تيؤرى ئةدةبى سروشتيَكى فةلسةفى هةبيَت ئةوا زانستى دةق هةولَ دةدات طوتارى ئةدةبى رِاظة بكات .)(حسين ،2012-2013) هةرضةندة لةو دواييانةى سةدةى بيستةم ثةرةى ثيَدرا هةر لةناو قولآيي طةرووى ئةدةبةوة دةركةتووة ضونكة (بةشيَكة لة ديراسةى ئةدةبى ، بةلَكو يةكيَك لةرِةطةزة بنضينةييةكانييةتى ؛يان دةتوانين بلَيين لةوةتةى شيعر هةية و ثرسيارِكردن دةربارةى هةية ، دةربارةى مةبةستةكانى شاعير لة وشةكان "واتا لة بةكارهيَنانييان "و ثايةى ئةو شاعيرة لة ضينةكةى خؤى دا).(تحريشى ،2000: 52)

شيكردنةوة :(دابةشكردنى طشتة بةسةر بةشةكاندا ، يان دياريكردنى ئةو بةشانةية كة طشـــــتى ثيَكهيَناوة دياريكردنى رِةطةزة ثيَكهيَنةرةكانى دةقة يان دابةش كردنى بونيادى دةقة بؤ ضةند يةكةيةكى بنةرِةتى لة تيَرِوانينيَكى ميتؤدطةرايية‌وة .) (رِةشيد :2011) و دياريكردنى رِؤلَى هةريةك لةدانةكانى ئةو يةكانـــــــةو وردكردنةوةيان بةشيَوةيةكى سةرلة نوىَ بنيادنةرانة ..

2/ ضةمكى شيكردنةوة :

(دابةشكردنى بنيادى دةقة بؤ يةكة بنضينةييةكانى ..

يان شيكردنةوةى دةقة لةئاستة جياوازةكانى زمانى دةقةوة وةكو : مؤرفؤلؤجى وسينتاكس وفؤنةتيك)

(رِةشيد:2011) بةلاَ م دةبيَت ئاطادارى ئةوةبين كة (دةقى ئةدةبى تةنها لةرِيَطةى ئةو ئاستانةى " دةنطى و دةلالى و بنيادى هتد..ناخويَنريَتةوة تاوةكو كؤمةلَيَك شيَوازطةرى شيَوازى بؤ نةكريَت ضونكة زانستى دةق هةولَدانة بؤ ثيَكةوة طريَدانى سةرجةم ئةو ئاستانة بةيةكةوة ، ئةمة جطة لة وةى كة خويَندنةوةيةكى سةرتاسةرييـــة بؤ دياريكردنى ئةو ثةيوةندييةى هاوبةشة و ليَكضوانةى كة لة نيَوان ئةو ئاستانةدا هةية ..)(حسين :2012)

سةبارةت بة دةقيش / دةق كاتىَ كة دةتوانرىَ شيبكريَتةوة ، ئةطةر وةكو يةكةيةكى زيندوو وةريبطرين دةشتوانرى َبريندابكريَت ، ليَى زياد و كةم بكريَت بؤية دةقى دزراو يا بريندار كراو يا ئازاردراويـش هةية لة هةمان كات دا ئةمة لةلايةك ، لةلايةكى تر دةقيش خؤى ئةطةر وةكو بالأدةست سةيربكريَت دةقى ترسيَنةر هةية كة (ئوكونور بة درِندةى "اوريلو" ى دةضويَنيَت ، كة ئةطةر بة خةنجةريَك ئةندامىَكـــــى ليَبكةيتةوة ئةوئةندامة دةطةريَتةوة ناو جةستةكةو بةمةش درِندةكة وةكو خؤى ترسيَنةر دةميَنيَتةوة ..كةواتة دةطةينة ئةو رِاستييةى كة خؤى ناداتة دةست ليَهاتوويى شيكةرةوةييةكةى ، كة نةتوانيَت بة تةواوةتـى بميَنيَتةوة..)(الصطر، 1998: 6) جطة لةمانة (دةقى كراوةو دةقلى داخراويش هةية /سةبارةت بة دةقى كراوة :ئةو دةقةية كة دةكريَت سةرةتاى وةكو كؤتايى بيَت ، بةلأم دةقى داخراو وةكو دةقيَكى كاملَة كة سةرةتاكةى بة كؤتاييةكةى ناضيَت .)(مرتاض، نيَت) هةرضةندة ئةم ليَكدانةوةية كراوة بةلأم خؤى لةرِاستيدا كراوة واتا كرانةوة بةرِووى دةقى تر و سوود ليَوةرطرانيان هةروةها داخراويش بةواتاى دووركةوتنةوةى دةق وثةراويَزبوونى لة ئاويَتةى دةقى نويَتر لةخؤى .

3-دةركةوتنى ميَذوويى شيكردنةوةى دةق/" جياوازى لة كلتوورى عةرةبى و رِؤذئاوايى ":

(لةكؤن دا زاراوةى شيكردنةوةلةطةلَ قورئانى ثيرؤز سةريهةلَداوة و دوو جؤرى هةية :

1/ شيكردنةوة بة "ماثور : مةبةستيش ليَى طةيشتن بوو بة واتاى دةق لة رِيَطةى كؤكردنةوةى بةلَطة ميَذووييى و زمانةوانييةكانةوة ككة يارمةتى دةرن بؤ تيَطةيشتن لة دةق بةشيَوةيةكى بابةتييانة . واتا بةو جؤرةى هاوضةرخةكانى دابةزينى قورئانى ثيرؤز و كؤمةلَى مسولَمانان لة رِيَطةى ثيَدراوة زمانييةكانى ناو دةقةكة وة ليَى تيَطةيشتوون .

2/ شيكردنةوة بةثيَى رِا يان "تةئويل ": بة شيكردنةوةيةكى نابابةتى دانراوة ضونكة شيكةرةوة لة رِستيية ميَذووييي و ثيَدراوة زمانييةكان دةست ثيَناكات ، بةلَكو هةلَويَستيَكى هةنووكةيي وةردةطريَت و هةولَ دةدات لة دةقة ليَكؤلَراوةكة ثالَثشت بؤ ئةم هةلَويَستةى بدؤزيَتةوة .

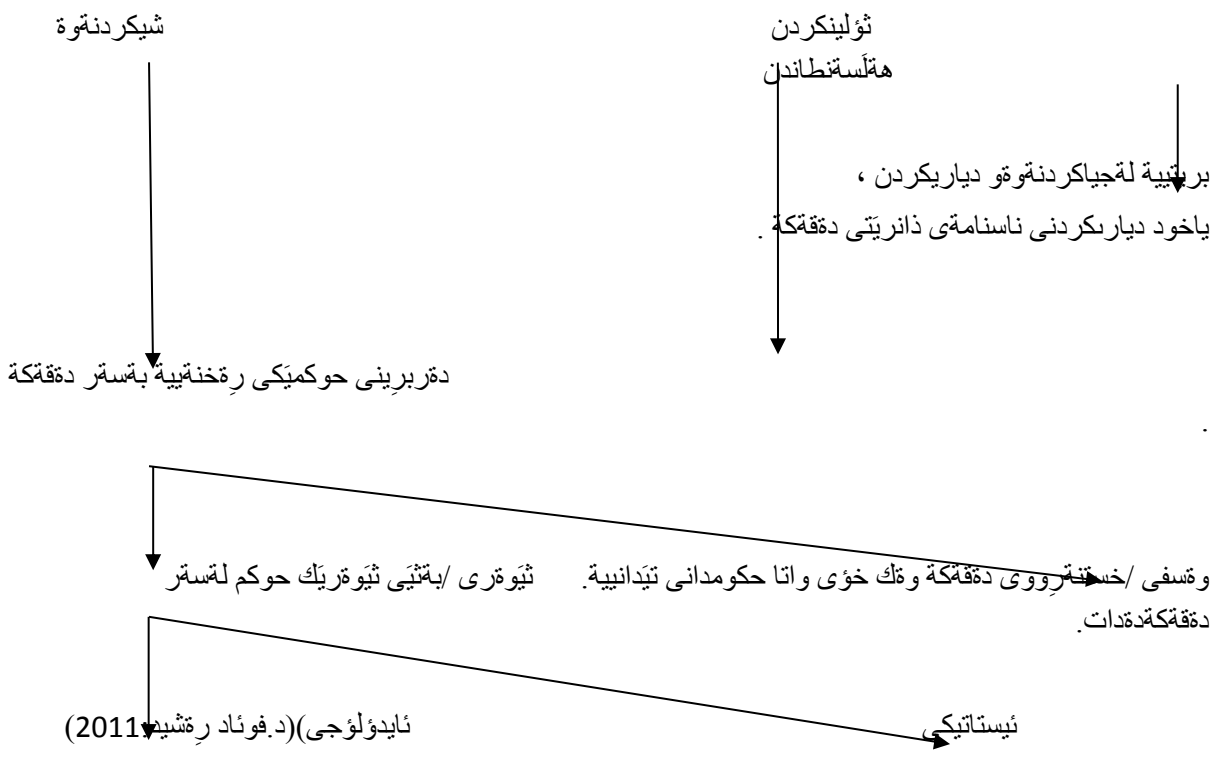
-لة كاتووري عةرةبيدا:وا باوة ضةمكى طةرِان بةدواى واتا دا بؤ شيكردنةوةى قرئانى ثيرؤز و فةرموودةكانى ثيَغةمبةر " سلاَوى خواى طةورةى لةسةر بيَ"ة .

-لة كلتووري رِؤذئاوايشدا : بةهةمان شيَوة ثيَش ئةوةى طةرِان بةدواى دةلالةتى مةعنةوى و مةبةستى دانةر دا بطؤرِيَت بؤ زانستى "تاويل " يان "هيرمؤنؤتيكا " طةرِان بوو بةدواى واتا لة كتيَبى ثيرؤز دا ، ئةم طؤرِانة لةبرى دانةر يا (قطوس ، 2011: 269).قسةكةر ،خويَنةر ، يا وةرطرى دةكردة جيَى ليَكؤلَينةوة .ئةم وةضةرخانةش زؤر ثرسيارى لةبارةى دةلالةتى ميَذووييي زمانةوة لةطةلَ خؤى دا هيَنا ، هةروةها لةبارةى ئةوةى ضؤن دةلالةتى وشةكان لة سةردةميَكةوة بؤ سةردةميَكى تر و لة خويَنةريَكةوة بؤ خويَنةريَكى تر دةطؤرِيَن و جياواز دةبن .ئينجا زانستى هيَرمؤنؤتيكا كة تيؤرى تةئويلى دةقةكانة لةهزرى رِؤذئاوايي لة سةدةى 17 دةستى ثيَكرد كاتيَك لة بوارى تيَطةيشتنى دةقة ئاينييةكان جيابووة بؤ ئةوةى ببيَتة زانستيَكى سةربةخؤ و تاوتويَى ثرؤسةكانى تيَطةيشتن و ميكانيزمةكانى تةئويل بكات (قطوس ، 2011: 270) .

4/ شيكردنةوةى دةق و ثةيوةندى بةرِةخنةى ئةدةبييةوة :

(شيكردنةوةى دةق ستراتيجييةتى رِةخنةى ئةدةبيية ، مةحالَة رِةخنةى ئةدةبى هةبيَت بةبيَ شيكردنةوة ،

شيكردنةوةى دةق بةسةنتةرى رِةخنةى ئةدةبى دادةنرىَ ، ضونكة رِةخنةى ئةدةبى بريتيية لة :

هةر سةبارةت بة هةلَسةنطاندن ، جطة لة زانيارى وشارةزاييى (ليَكدانةوة و ثيَشبينييةكانيش هيَزيَكى كاران لة كردارى رِةخنةدا/- ضونكة مةحالَة هيض كةسيَك نيية كة ثيَشبينييةكى تايبةتى نةبيَت و ئةمةش بة هيَزيَكى كارا دادةنريَت ، كة ئينجا ئسثؤرِى لة ثيَوةرةكاندا بيَطومان دةبيَتة كاريطةرى هةية لةسةر بةرهةمةكان .)(ويسينجر،2001: 61-62) هؤكارى زياترى تؤكمةيي شيكردنةوةى دةقةكة و دةتوانريَت ثيَوةرة ئيستاتيكييةكان و ثيَوةرة ئايدؤلؤجييةكانى هةلَسةنطاندنى دةقى مةبةست دواى شيكردنةوةو ثؤلينكردنى دةقةكة ، واتا دةرخستنى ناسنامةى دةقةكة دةربِرِدريَت ...بةمةش ثةيوةندى شيكردنةوةى دةق لةطةلَ رِةخنةى ئةدةبى و رِاو بؤضوونةكان شيَوازو رِادةى تيَطةيشتنى رِةخنةطر دةطونجيَت .

4/(ئاستةكانى شيكردنةوةى دةق :

1-ئاستى دةنطى .

2-ئاستى ثيَكهاتةيي.

3-ئاستى (دةلالى) واتايى.

4-ئاستى ئيقاعى (مؤسيقى) .

دةكريَ ئاستى (خطى) ثةيوةند بة شيَوةى دةق و رِيطاكانى رِيَكخستنى شيَوةى يا لايةنى دةرةكى دةقيش زياد بكريَت.

ليَرةوة شيكردنةوةى دةرةكى بؤ دةق ديَتة ئاراوة ،

كةواتة لة دوو رِوانطةوة طرينطى بة دةق دةدريَت :

دةرةكى /دةطةرِينريَتةوة بؤ : ناوةكى / 1-ئةوةى كة لة دةورى دةق كؤدةبيَتةوة .

1-ميَذوو. 2 -ئةوةى كة ليَى دةردةضيَت .

2-رِةهةندى دةروونى.(الصكر، 1998: 6) (هونةرى ، رِةوانبيَذى ، شيَوازطةرى ، بنيادطةرى) ئيشكردن لة ناوةوةى دةق*

3-هؤكارى كؤمةلأيةتى.و(ئايدؤلؤجى، فةلسةفى)*

نزيك لة دةقى Intraual-textبةرامبةر زاراوةى " ضمن نصية"/ Extra-text(لوتمان زاراوةى نادةقى /غير نصية بةكارهيَناوة ئةوةى ئاماذة بؤ هةموو ثةيوةنديية دةرةكييةكان لةسةر دةق يان ئةوةى لةدواى " ماوراء " جيهانى تايبةتى دةق هةية ..كة بوارى زاراوةى دووةمة وةسفى ئةو ثةيوةنديية (نا دةقييانة) بةوة دةكات كة ثةيوةندى كؤمةلَيَك رِطةزى دةقة كةثابةندة و و كؤمةلَيَك رِطةز كة تيايدا رِطةزيَكى دياريكراو هةلَبذيَردراوة ..هةموو رِطةزيَك لة دةق لة كؤمةلَيَك لة رِطةزة دةرةكييةكان هةلَبذيَردراون و ئةو رِطةزة ئينتماى بؤ هةنديَك لةو دابةشكردنانة دةبيَت و ئةو رِطةزة رِؤلَ و مةكانةتى دياريكراوى لة نةخشةى ثةيوةنديةكانى ناوةوةى دةق خؤيةوة هةية.(حافظ،1996: 54) .

5-هؤيةكانى ثةيدابوونى شيكردنةوةى دةق :

1/هؤكارى ئاينى .

2/هؤكارى بوارةكانى زانست .

3/زۆری بةرهةمی شیعر .

4/معجم سةرضاوةو زاراوةكان .(بةتايبةت بۆ زمانی عةرةبی).

5/ زمانی شاعيرانة خۆی .

6/ثێشكةوتنی بنةماو ثێوةرةكان .(نوێكردنةوةيان).

7/ ضيَذليَوةرطرتن لة شيعر و "خۆشی دةق" الاستمتاع بة .

وا ثێَدةضيَت خويَنةر كاتیَ كة خۆشييةكی هونةری هةست ثێَدةكات لةكاتی هةلَسانی بة ئةنجامدانی كارةكةيدا نابيَت ئةوةشمان لة بير بضيَت كة مةبةستی خۆی لة دوای شيكردنةوةكةدا هةية ..كة زۆربةی كات هةولَيَك بووة لای ئةو بۆ ئةوةی طةران بةدوای واتاكانی شيعردا بكات .ثاشان نزيككردنةوةی ئةو واتايانة بۆ هزری طويَطر يان خويَنةر ، وة لةم كارةيدا هةندیَ حوكم دةدات كة لة ضةمكی يان تيَطةيشتنی تايبةتی خۆی بۆ شيعر دةردةضيَت ...بة واتايةكی تر /كاتیَ لة شيكردنةوةكةيدا هةلَدةستیَ بة ديراسةكردنی ئةو شيعرة لة ستربنةمای هةلَويَستی ثێشينةی خۆيةوة وة ئةو جۆرة ديراسة كردنة لة دوو ستةرضاوةوة هةلَدةقولَيَت(تحريشي، 2000 : 44-49)جطة لةمانة - هۆكاری بوونی دةق وةكو يةكةيكی مةحكةم واتا دانسقةو كارامةيی دارِشتنی .

- خويَندنةوةی نوآ ی خويَنةر بۆ دةق .

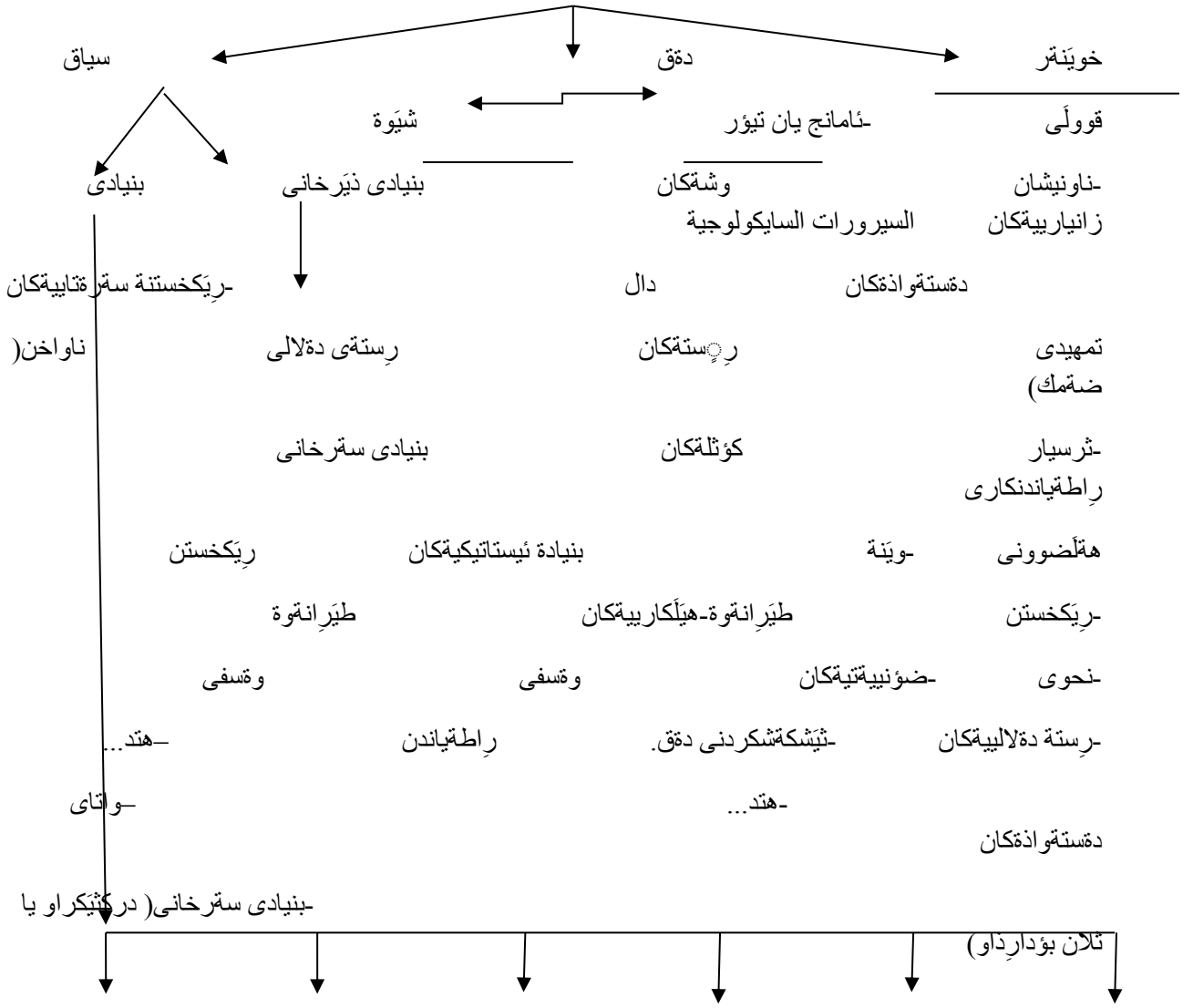
1/ ضيَذی فيتری :كة رِةطةزيَكی بنضينةيية لة كةرةسةكانی هةلَسةنطاندنی هةرهونةريَكی مرۆظايةتی كاتیَ كة طويَطر يا خويَنةر هةندیَ شيَوازی رةتينی (تحريشی،2000 : 49) وشةكان يا قولَبوونةوةيان لة ثيَتةكان و هيَزی واتاكانيان و بالأييی و جوانی ئةنديَشةيان كة لةلای هةنديَكی تريان نابينريَن ، يةكیَ لةوی تر باشتر دادةنيَت بيَ ئةوةی لة هۆی ئةو حوكمدان بطةرِيَن ..

2/ ديدی ئامادةباش "البصيرة النفاذة "و عةقلَی توانادار لةستر جياكردنةوةی باشی لة خراثی و بةرامبةريةكی و شيكردنةوةو دانانی ثيَ◌ِتكی رِاست تاوةكو ثيَی بطاتة هةندیَ ئةنجام كة كة عةقلَی دلَنيا بكات ..لةطةلَ ئةوةش ضيَذةكان دةطۆرِيَن دةبيَت بنضينةی رِاستيان بۆ دابنريَت تا ياساكانی عةقلَ ملكةضی بن ..و دةبيَت هةردوو خالَ يةكبطرن : فيترةو عةقلَ و بيركردنةوة ...(تحريشی،2000 : 50)

6-تيَطةيشتن لةدةق :

بيَطومان تيَطةيشتنی هةرشتيَك نيوة كيَشةكة يا مةبةستی كارةكة ضارةستر دةكات و دةردةخات ..سة بارةت بةشيكردنةوةی دةقيش كة لة ضةند لايةنيَك دةبيَت ليَي بكؤلَريَتةوة(ناضار دةبين ضةند جاريَك شيعرةكة بخويَنينةوة ئينجا لة باشترين باردا لةسةرخۆ لة شيعرةكة دةطةين)(ثيك ، 2010 : 16) و بةثێَی شارةزاييی رِةخنةطرانةی شيكةرةوة و زانيارية طشتييةكانی كةشكؤلَی رِؤشنفيكری و ئةدةبی و فةلسةفی و رِيَبازة ئةدةبی و رِةخنةييةكان ئةوا دةتوانریَ لة دةق تيَبطةين و وةهای شيبكةينةوة كة كارةكة ببيَتة طةنجينةيةكی والأ و خويَنةر تيَبطات و بطرة نويَطةرييةك لة دةرخستنی زانيارييةكان يا بةخشينی ليَكدانةوةی ئةدةبی يا يا فةلسةفی وزانستي..هتد .وةهةر لةوهاوكيَشةيةدا هاتووة (سياق و دةق و خويَنةری هةر بابةتيَك ثيَش هةموو شتيَك دةبيَت جيابكريَتةوة ..ثاشان بنيادی دةقةكان و لايةنی سايكؤلؤ جی دابةشبكريَتة سةر مةوداكانی خۆی.. وة (لةطةلَ ئةوانةشدا لايةنيَكی طةورة لةهۆكارةكان دةميَنيَتةوة كة لة كؤتايدا دةطةرِيَتةوة بۆ خودی قةسيدة/شيعرةكة خۆی ..و ئةو ثةرةسةندنةی كة ثيَيطةيشتووة و ثيَويستی ئةو ثةرةسةندنة لة تيؤريي و طفتوطؤ و شيكردنةوة)(درويش،1996: 5) ليَرةدا بةثێَی (ئةو هيَلَكاريية ی ضؤنيةتی تيَطةيشتن لةدةق)(اندرية،1991 : 16) دةتوانين بطةينة شيكردنةوةيةكی تارِادةيةك تةواو :

تيَطةيشتن لة دةق

خویَنەر
دەق
سیاق
قوولَی
-ئامانج یان تیۆر
شیَوة
-ناونیشان
زانیاریيەکان
وشەکان
السیرورات السایکولوجیة
بنیادی ذیَرخانی
بنیادی
-رِیَکخستنة ستراتاییەکان
دەستەواذەکان
دال
تمهیدی
ناواخن(
ضەمك)
رِستەکان
رِستەی دەلالی
-ثرسیار
رِاطەیاندنکاری
کۆثلەکان
بنیادی ستەرخانی
هەلَضوونی
-ویَنة
بنیادة ئیستاتیکیەکان
رِیَکخستن
-رِیَکخستن
طیَرِانەوة-هیَلَکاریيەکان
طیَرِانەوة
-نحوی
-ضۆنییەتیەکان
وەسفی
وەسفی
-رِستة دەلالییەکان
-ثیَشکەشکردنی دەق.
رِاطەیاندن
–هتد...
-هتد...
–واتای
دەستەواذەکان
-بنیادی ستەرخانی(درکثیَکراو یا
ثلان بۆدارِداو)
بنیادی مەدلوول
لەبەرکردن
طەرِاندنەوة
درکثیَکردن
ضالاککردن
نمایش/ یا نیشاندان
-تیَطەیشتن لە زانیاریەکة -طەرِان لە بیرەوەری
-تەختییەی زانیاریيەکان
-بنیادی رِستة دەلالییەکان
-خەت/نووسین
- نویَطەری زانیاریيەکة
-هەلَوەشاندنەوة
-بنیادی ستەرخانی
-دیاریکردن
-دروستکردنی ثەیوەندی
-دانانی وشەو
-طرنطی نسبی
-عمل موضعی(وشەکان،
-الاستدلال
-الانتقاء
شتەکان وسیاق
-الاستدلال
-نرخی هەلَضوونی
-ئیدارة
-بنیادی ستەرخانی
-کۆثلەکان
-داهیَنان
-بنیادی مەدلوول-
-کۆمەلَی وشەکان/-ئیدارة.
-ویَناکردن و ثلان/مخطط
-بنیادی ستەرخان-یاساکان

بةشى دووةم / 1-دةقى مةحكةم ضيية ؟

ثيَشتر باسى دةقمان كرد كةئةو ضوارضيَوةية كة مةبةستى نووسةرى تيادا دةردةكةويَت وخوَى لة جؤرةكانى "داخراو و كراوة" دةبينيَتةوة ، لة رِيَطةى مةغزايةكى تيَكةلَ لةدةرةوةو ناوةوةى مةعريفة بةدةستهاتووةكان رِايةلَةى بنيادىَكى ثوختةكراو و جيَطير دةكات .سةبارةت بة مةحكةميش / واتا ئةو دةقةى كةتا رِادةيةكى زؤر بتوانرىَ حةكيمانة كارى تيادابكريَت و زمانيَكى تؤكمةى بيَ زيادةو كةمى تيادا بةكاربهيَنريَت (زمانى ئةدةبيش جانتايةكة ثرِ فؤرِمى طرانة)(د. عادل طةرميانى :2011) سةبارةت بةوشةى مةحكةم واتا ئةو ثةرِى رِيَك و ثيَكى و بيَ كةم و كوورِى ية ض لةرِووى كورتى و دريَذى و ض لةرِووى زمانى نووسين يان ئايديا و هيَنانةوةى بيرى نوىَ و داهيَنانى مةعريفةى نوىَ تيايدا . جا ليَرةدا دةمةويَت تيشكيَك بخةمة سةر ئةوةى ئايا لاى هةموان وةك يةكة يان دةطؤرِيَت ؟ ئةوة بىَ طومان طؤرِانكارى لة بيرورِاكان دةبيَت ، بةلأم وةك ئاشكراية بة شيَوةيةكى زانستانة و هونةريانة دارِشتنى بؤ بكريَت ئةوا كةم و كورِى كةمتر دةبيَت و مةحكةم دةبيَت...

"جيان موشينك" سةبارةت بة دةق "بةلأم زياتر ئةو لةسةر ضيرِؤكى نووسيوة "دةلَيَت :(بةرهةم دةبيَت زؤر مةحكةم هةروةك جانتا بيَت) (جواد، 1995 : 111) تا نةتوانريَت شتى لَيَدةربهيَنريَت و شتى زيادةى تيَ بئاخنرىَ ، نة ثيَويستيشى بة كؤمةلَيَكى زؤرى شتى تر هةبيَت و دةرفةتى ئةوة هةبيَت كة جيَطاى ببيَتةوة، ئةمةش ئةو مةبةستة دةطةيةنيَت كة مةودواى رِةخنةطرتن ليَى ئةوةندة تةسك ببيَتةوةكة كة نةتوانرىَ تارِادةيةكى زؤر رِةخنةى ليَ بطيردريَت .

2-مةبةست لة شيكردنةوةى مةحكةميانةى دةق ضيية؟

ئةمةش مةبةست شيكردنةوةيةكة كة ذيرى رِؤلَى خؤى تيادا دةرخات و بةثيَى تيؤرييةكانى شيكردنةوة و شارةزاييةكانى رِةخنةطر هيض كةلَيَنيَكى وةها نةهيَلريَتةوة كة شيكةرةوةى دةق رِووى تيَنةكردبيَت و ثةى ثيَنةبردبيَت .وةك ئاطاداربوون لة سةرجةم زانستةكان و تيؤرييةكان جا ئةدةبى بن يانةوانى تربن "وةك لةثيَشتر ئاماذةمان بؤدا".

3 -ثةيوةندى مةحكةميةت بة بنيادطةرييةوة:

شيكردنةوةى بنيادطةرانة وةك دةزانين رِوونكردنةوةى دانة زمانةوانييةكانةوة لة بةشةوة بؤ طشت ئينجا ئةطةر ثةيوةستى بكةين بة ليَكدانةوةى مةحكةمانة ئةوةية كة بتوانين لةو ديدطاية وة بؤ شيكردنةوةكة بضين واتا جطة لةوةى كة هيض لايةنيَكى وشةو دةربرِينةكانمان نةهيَشتةوة ئينجا لايةنة دةرةكى و ناوةكييةكان بةيةكةوة دةربربرِين "لة بةشى يةكةم ئةمانة رِوون كراونةتةوة " واتا لايةنى زمان و شيَوازو بنياد و هتد... رِوونبكةينةوة ثاشان دةرةكى سايكؤ و ئايديا و ثيَوةرةكانى هةرهةموو ليَهةلَبهيَنجين .و رِاستيش تايدا وةكو مةحةكيَك بالَىخؤى بةسةريان دا بكيَشيَت دوور لةوةى كة(لة رِةخنةطر لة بةرامبةر وتةى خؤيدا ببيَتة يةك شت)(بارت،2007: 108)

4-/ نموونةى شيكردنةوةى مةحكةمى دةقيَكى شيعرى :

ئافرةتيَك بة ضرثة وتى

لة بيلبيلةى ضاوى برينيَكى كؤنا
ئازارىَ بة ضرثة وتى
من ئافرةتم
ئةمشةو ذنيَك ذان ئةيطرىَ
بمرىَ ئةمرم
لة ئاويَنةى نيطا شةكةت بووةكةيدا

ویَنەی ئەو ژیاوة ئەبینم
کة لەباوەشی خەودایة و
تا بەیانی لة جیاتی ئەو
ئیَشك ئەطرم !

***

ئەمشەو شەوی دلّداریية
من سەیری ژیَوەندەکانی
دەستی دلّدارەکەم ئەکەم
ئەویش سەیری ئەو فرمیَسکة ویَلّة ئەکات
کة بة نەزمی زرِەی زنجیرەکەی قاضم دائەباریَ
ئەو ساتانەی سەما ئەکاو
سەما ئەکەم .

***

ئەمشەو شەوی بووکیَنیمة و
جلی سثیم لەبەر ئەکریَ
ئەمشەو کضەکەم نەخۆشة
لەناو دەستی بضکۆلەیدا بة سۆزەوة دلّم ئەطوشیَ
من نیشتیمانیَکی سەوزم
لەوەتەی هەم بەستر جوانیما هەلّئەدریَ
قەلّەمەکانتان بشکیَنن
کەس وەکو خۆم
میَذووی بوونم تۆمار ناکاو
رِۆمانی خەمم نانووسیَ

***

ئەطەر هاتی
لەضوارضیَوەی ذوورة تەسکەکەی جارانا
بۆم مەطەرِیَ
ئیَستا هەوری ئاسمانیَکم
عەشق و شیعرم لیَ ئەباریَ

***

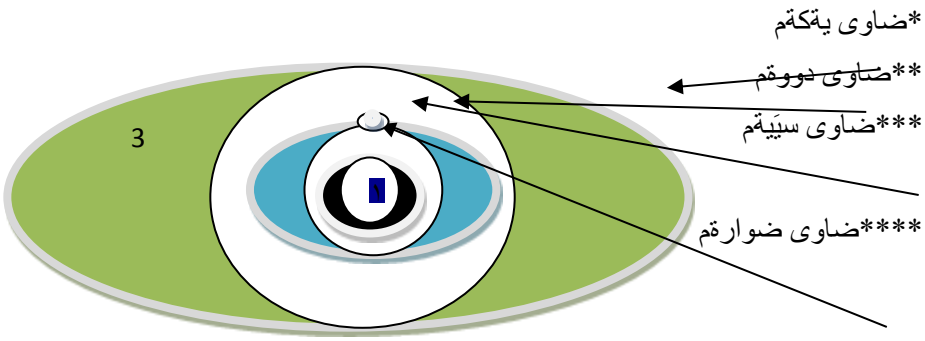
بة نیطایەك لیَم ئەترسی
کوانیَ ثرضة رِەنط رِەشەکەت
کەی هەلّوەری ؟!
منیش زمانی بیَدەنطیم زوو ثیَت ئەلّیَ
ئیَوارەیەك فرۆشتم و
کتیَبیَکم بۆتۆ کرِی !
تەمەن ئەرِوا و
من بەبیَ تۆ طورط ئەمخوات
تۆش بەبیَ من
توانات نابیَ خۆر دابطری
طیَذاوەکانی سەر زەمین لوولمان ئەدەن

باون نةبم با ون نةبيت (ئةحمةد ، ٢٠٠٦:١٦١-١٦٤) .

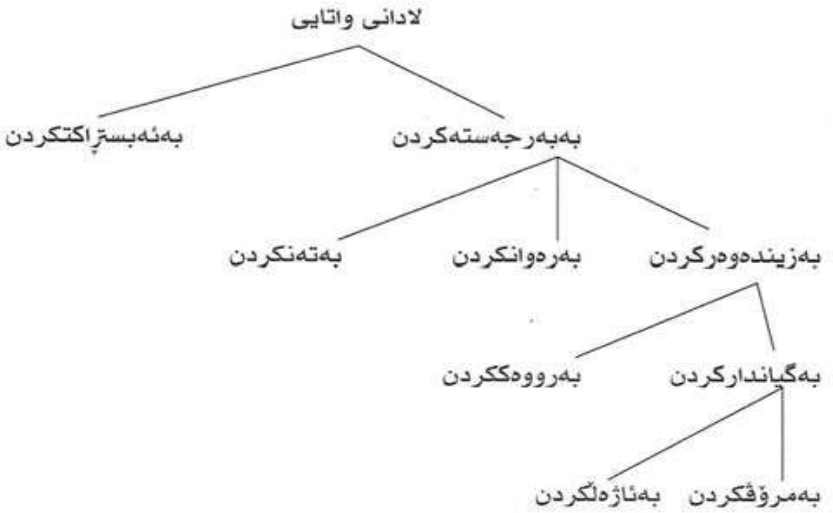
5 / شيكردنةوةى مةحكةمى دةقة شيعرييةكة :

١- كؤثلةى يةكةم هةرلةستةرةتاوة ليَلَى و ئالَوزى واتا دةدؤزينةوة ..."لة رِيَطةى طيَرِانةوةى رِابردووةوة دةست ثيَدةكات كة تةكنيكيَكى تايبةت بة شاعيرة لةو رِوانطةيةى كة باس لة كؤنى برينيَكة بةقسةديَت بةلاَم لة ضاوةكانييةوة* وةك ئةوةى بةلَطة بن لةستر مان و رِاستى بابةتةكان ثاشان " لةئاويَنةى نيطا شةكةت بووةكةى" ديسان ويَنة ناو ويَنة ضاو **ناو بيلبيلةى ضاوى برين و ديسان لة " بة نيطا***يةك ليَمئةثرسىَ " ديديَكى تريش ديَت ....ويَنةيةكى فانتازى جوانى بةخشيوةتة هؤنراوةكة.

برينة كؤنةكةكة ضاوى طيَرِانةوةى كردووةتةوة و دةنيةت ....ئازاريَك ديَتة قسة بةلاَم بة "ضرثة"كة ئةم وشةية ناسكى و سةدايةكى ئافةتانةى ثيَدةبةخشيَت ..

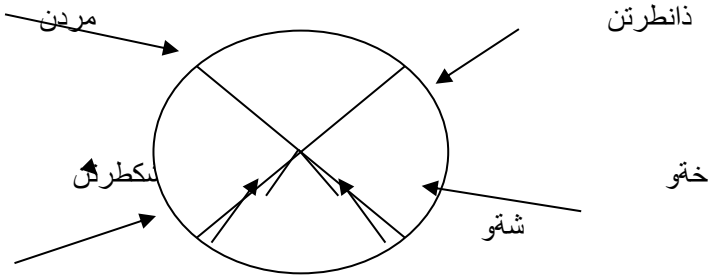
(دذ واتايى / ثارِادؤكس : بريتيية لة بةيةكةوة هاتنى دوو وشة كة لة بةكار هيَنانى هؤكاردا بة شيَوةى دذ يا دذيةك بةكاردين

(كانبى ، 2009 : 46)

وشةى "ذان طرتن " لةدايكبوون ثاشان مردن لةرِيزى يةكدا ئةو دذيةكة ئةريَنييةى دةرخستووة كة

دةتوانين لةم هاوكيَشةيةى خوارةوةدا بيخةينةرِوو،ذانطرتنى ئافرةتةكة سةرةتاى ذيانة و ويَنةيةكى ثياوةكةش لة ناو ضاوةكانى ئافرةتةكة.ئةمة جطة لةوةى لةرِووى رِةطةزيشتوة ئافرةت و ثياوى لةكؤثلةكةدا هيَناوةتةوة ديدى بؤ ثياو"ئةو ثياوة " وةك طةمذةيةك ديارخستووة، كةلةو شتوةثيرؤزةى بوونى منالَّةكةيدا خةتووة . بةثيَضةوانةى ئةمةش ويَنايةكى مرؤظانةى قوولَى بؤ ئافرةتةكة دةرخستووة ضونكة مةيلينترين شتوة لاى خودى ئافرةت خؤى كة لةوانةية خؤيشى نةبيَت لةبرى ئةودا تا بةيانى ناخةويَت .

٢- كؤثلةى دووةم : "شةوى دلَدارى " ديسان لةكاتى بيستنى ئةم وشة طةشبينى و زةنطيَكى شادمانى بةرِطوىَ مان دةخرىَ بةلاَم هةرثرِلة ترس....ئينجا باس لة ثيَوةندى دلَدار و فرميَسكى ويَلَ كة دووبارة دذيةكى ئةرىَ بةلاَم وةكو جؤريَكى نوىَ و تاك ..زرِةى زنجيرى قاض؟ و دلَدارى ؟

بةرزبونةوةيةكى تريش بةرةو حالَّةتيَكى ثيَضةوانة (سةماكردن)

ئةو زنجيرةش ئةطةرواتايش بيَت زرِةى نالةبارى ديَت زرِةكةش نةزمى هةية وةك ئةوةى بلَيَت ئةو دةنطة بةوشيَوةية لاى ئةو بيستراوة .

٣-كؤثلةسيَيةم / " شةوى بووكيَنى " بةرزبوونةوة بؤ طةشبينى ... وةك دةردةكةويَت تاكة رِيَرِةو بؤ طةيشتنة ئاسوودةيى ذيانى هةر ئةو ثاكى و رِوو لة ديدطاى رِاستةقينةيي بيَت .. باسكردنى رِةنطة سثييةكة رِةمزى ثاكى و دلَنةوايية "بيَطومان شاعير دلَنيايةولةهةمان كاتدا بؤ ضارةسةرى نةخؤشى رِوحى كة لةوانةية حالَّةتى شاعير دةربرِيَت ..."بةلاَم لةناكاو نةخؤشى ..هى كىَ ؟ ئازيزترين كةس كةغةريزةى خؤشةويستى دايكايةتى ئةطةر بشيةويَت ناتوانيَت خيانةت لة جطةرطؤشةكةى بكات ....ئينجا ئةو ثةرِى هةستكردن بةرِةشةباى سةختى دلَطوشين .كاتيَك كضة بضووكةكةى دلَى ئةوى لةناو دةستدايةو دةيطوشيَت ،دووبارة بةستنةوةيةتى و تةسليم بوونة بة داواسازيَنراوةكانى غةريزةى دايكايةتية لةلايةك زالَى كاريطةرييةكةى دةسةلميَت و بةستنةوةى دايكةكةشة ،جطة لة نةتوانينى جيابوونةوةيةتى طةر لة هةر حالَيَكدا بيَت .ضونكة لة ئاستيَكةدلَى خؤى لةدةست داوة ، بةلاَم ون نةبووة .دةزانيَت كةلةناو دةستى كضة بضكؤلانةكةيةتى ئيتر بةمةش هيض رِزطاربوونيَك نيية تةنها دان ثيَدانان نةبيَت ئةمةش لةلايةكى ترةوة.منالَكةش كضة نزيكتر لةخؤى ، كة دةتوانيت لة ئازارةكانى لةهةر كاتيَك دابيَت بخويَنيَتةوةو تيَبطات .

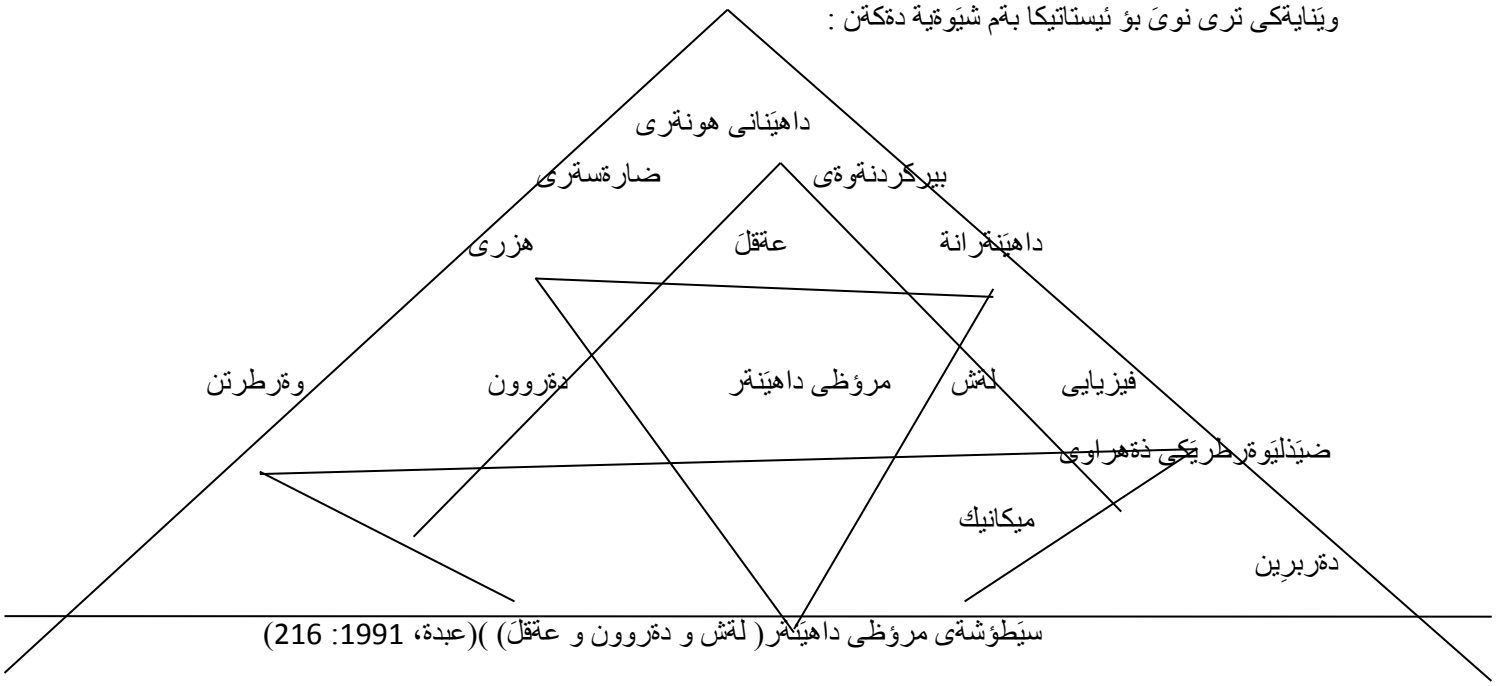
٤-كؤثلةكةى تر /ئينجا رِةنطى سةوز و نيشتمان كةنيشانةى ئارامى و ئاسوودةيية ض جاى ئةوةى سةوزبيَت و دةربرِينة وةهاى كة بطاتة نةرطسيةت و دلَبةرزى " من نيشتمانيَكى سةوزم " بةلاَم وردة وردة ميَذووى ئةم نيشتمانة دةردةخات كة كةس ثيَى تؤمارناكريَت و رِؤمانيَكى بةرزى خةمناكى ليَدروست دةبيَت .جطة لة بيرؤزى سةوزكة سوندسى و ئيستةبرقى فيردةوس ئةو رِةنطةن .

شكاندنى ثيَنووسى بيَ ئوميَدى و فةوتان لةلاى ئةوان بةلاَم ديسانةوة تؤماركردن و نووسينةوة بة جؤريَكى تر لةلاى خؤيةوة ، دلَبةرزى و شانازى كردن و بةطةورة زانينى ذيانى و بة شايان نةزانينى هيض نووسةريَكى تر كة دةربارةى ميَذوو و خةمى ئةو قةلَةم بجوولَيَنىَ .

دةبيَت ئاطادارى ئةوةش بين شكاندنى ثيَنووسةكة / تؤماركردنةوةى بةدوادا ديَت ، بةلاَم بةدةستى خؤى .ميَذوويةك تؤمار بكرىَ دواتر بةشيَك لةو ميَذووةش رِؤمانى خةمبيَت .ميَذووى بوونى نيشتمان دووبارة ثيرؤزى خاك و ميَذووى بةرزو ثرِ سةروةرى و ذيان . ئينجا رِؤمان رِؤمانى تايبةتى خؤى خةمةكانى " بوون /خةم /شكاندنى ثيَنووسى بيَ ئوميَدى و فةوتان لةلاى ئةوان ، لةلايةك ديسانةوة تؤمارو نووسينةوة بةجؤريَكى تر لاى خؤيةوة ، دلَبةرزى وبةطةورة زانينى

ذیانی خۆی نەدانی مافی بەشایان زانینی هیض نووسەرێکی تر کة دەربارەی مێذوو و بوونی خەمی ئەو قەڵەم بجوڵێنێت .

٥- کۆتاییەی (ئەطەر هاتی ....) لێرەدا شاعیر عەقڵی داهێنەرانەو ئێشکەوتووانەی خۆی دەردەخات ، بەوەی کة ئێمان ڕادەطەیەنێت کة ئێستا زۆر جیاوازی هەیة لەطەڵ ڕابردوو و بانطێشەی ئەوئەڕی ڕادەی بەرەو بالأیی عەقڵی و ئێطەیشتن ضووة ، ضونکة ئێشتر عەقڵی هونەری خۆی هەبووة (کة ئەمة لای هەموو مرۆظێك هەیەو توانای طەشەئێدان و بالأیی دەبێت) (عبدة، 1999: 141) ئاشان بەرەو عەقڵی داهێنەرانة هەنطاوەکانی کارا کردووة کة (ئەو مران بەرەو ئێش دەضێت ..، هەروەها دەوروبەری طونجاو و بۆ /اکتساب هەوڵدان و /عەقڵة هونەرییەیة کەبەهۆی دەرکەوتنی تایبەتییەتی داهێنەرانەی خۆی هەیة داهێنانی داهێنانة تایبەتییەکانی خۆی دەکات ..لەسەر ئەو ئێدراوانەی کة توانایەکی هونەری هەیة و ئینجا ئەوانة یان دەبنة شاعیر یا مۆسیقار یا ئەدیب یا ئەیکەرتاش) (عبدة، 1999: 141)کەواتة شاعیر هەنطاوێکی تری ئێشکەوتنی هزری داهێنەرانەی بڕیوەو شانازی ئێوة کردووة ..خۆی لة ضوارضێوەی ذوورەکەی جاران دا نەهێشتووەتەوة و مەبة ستیشی هاتنة دەرەوەو دنیای ساکار و سەرەتایی نەزانی وتێکەڵاوی و ئەطەری هاتی و نەهاتی نییة ، بەڵکو خۆی زۆر لەوة بالأتر دەردەخات و بەرەو ئاستێکی کاملی بەرزبوونەوة دەڕوات " ئێستا هەوری ئاسمانێکم ...." هەر لەم ڕووەی کة هەورة و نیشانەی فەڕ و خێر و شادی وسەوزبوونی بەدواوة لەلایەك و باسکردنی ئاسمانیش کة ئەوئەڕی نموونەی زاڵی و بالاً دەستی و بێطەردو ڕۆحانیەتة لەلایەکی ترەوة ..ئاشان وردة وردة ئەو کاملأیەی ئیستاتیکایەکی نایابی لێدەردەکەوێت و شاعیر دووبارة شانازی ئێوة دەکات ، ئەمەش خۆی لة خۆی دا بەڵطەیة بۆ عەقڵی بەطەڕکەوتووی ئیستاتیکیانەی شاعیر لەبەر ئەوەی (عەقڵی ئیستاتیکی کة بێطەردترین عەقڵة لەهەرسێ جۆرەکەی تری عەقڵ ئەو کاتة ضالاکی زیاتر دەبێت کة هونەرمەند یا ئەدیب دەضێتة طۆرەثانی داهێنانەکانی و هەروەها لەوانەشة ئەو کاتەش ضالاك بێت کة کارێکی هونەری لة مەودایەکی فیکری دەبینێت ..و ئەمة عەقڵێکی تایبەتة / لەکاتی ساتة <داهێنەرەکان و ئیستاتیکییەکان و /تێڕامان یا هیواخواستنەکان > ضالاك دەبێت لای هونەرمەند یا وەرطر یا فەیلەسوف) (عبدة، 1999: 141)بارینی عەشق و شیعر دیسانەوة ضالاکی عەقڵ ئیستاتیکیانەی ڕاهێنراو و مەینەتی ضێشتوو و ئەست تاودراوی مەودا هزرییەکانة ... لەلای ڕۆذهەلأتییەکانیش کة لة دیدێکی ڕۆحانییەتوة دەڕوانێنة بابەتەکان ضونکة بەلای ئەوانەوة (عەقڵی داهێنەرانة هێزی سێیەمی عەقڵی مرۆظة ئەطەر بێت و زانستی ئیستاتیکا لة ڕێی دیدێکی تر سەیر بکرێت بة ڕەخنەطرتن لة تیۆرة کۆنەکان وهاوضەرخەکان لەڕێطەی مەنهەجەکانیان و بیری ڕۆذئاوایی وێنایەکی تری نوێ بۆ ئیستاتیکا بەم شێوەیة دەکەن :

سێطۆشەی مرۆظی داهێنەر(لەش و دەروون و عەقڵ))(عبدة، 1991: 216)

کەواتة شاعیر لەلایەك خۆی ئەوقۆناغ و جۆرانەی عەقڵ بەکارخستن لەلای کارابووة لەلایەکی تر ئەم شاعیرة وەك لة نموونة شیعرییەکانی تری دا ئاماذة بۆکردنێکی داوة کة زۆر بەناو زانستەکاندا ڕۆضووەو زانیاری دەربارەیان هەیة ..

(*ئەحمەد ، 1995)(روبرت ویلسون لة 1959دا لیَکۆلَینەوەیەکی لەبارەی شیکردنەوەی داهیَنانی شیعری کرد تایدا طەیشتة ئەو ئەنجامەی کة " کاری شاعیر دەوەستیَتة سەر بەشیَوەیەکی قوولَ

کارخستنی کەسیَتی خۆی/ قوولَترین بەکارهیَنان ، ضونکەلة کاتی کاری داهیَنان دا هەندیَ لەلایەنەکانی خودی شاعیرەکة بة قوولَی دەدۆزیتەوة کة ویَنەی نییة) (سویف ، 1998: 418) دذیەکة رِوونەکەی ذووری تەسك و ئاسمان!

٦- کۆئلەکەی تر دیسانەوة دذیەکیَکی تر ، زمانی بیَدەنطیم .....، لەطەلَ ئیَت دەلَیَت .....دواتر نەرطسیەت و نرخدانة خودی خۆی دەبینینەوة کاتیَ دەلَیَت " ئرضة رِەنط رِەشەکەم فرۆشت و کتیَبیَکم ئیَکرِی " نرخی کتیَبیَك دەکریَ قذی شاعیر بیَت !یا مەبەستی لة ئرضەکەیة کەبەمانای دورودریَذی ئەو ئیَوارەیة یا وەکو هۆکاریَکی یادەوەری نیَوان خۆی و کەسی مەبەست بیَت ، دیسانەوة رِەشی رِەنطەکەی کة بیَطومان دەلالەتی خەمناکی و رِەشبینییة لەهەمان کات دا ئەطەر دوورتر برِۆین دەکریَت وەهای لیَکبدەینەوة کة رِەمزی جەسارەت و هیَز بیَت " وەك ئەوەی کة لة جەنطیشدا بۆ سام و ترسانی بەرەی دذ بەکاربیَت " کة ئەو لەتەمەنیَك بەدەسەلاَت بووەو ئاشان بطرة دان بەفەوتانی ئەو ئازایەتی و بەهرەی نانیَت بەلَکو دەلَیَت بەنرخیَکی وەها فرۆشتم کەکتیَبیَکی ئیَبکر`دریَت یا کتیَب وەکو رِەمزی نەمری و مانی ئەوەی باسمان کرد..

دواندن بەزمانی بیَ بیَدەنطی لەلایەك ویَناکردنیَکی بیَویَنەیة ضونکة ئیَشتر دەلَیَت بەنیطایەك لیَم ئەترسیت کەوا زمانیَکی تایبەت بەلیَکتیَطەیشتنیان لەطەلَ یەکدیدا دەدویَنریَت .

لەدیَری "تەمەن دەرِوا .." دیسان شاعیر ذیان و مردنی خۆی لەطەلَ ئەو کەسة بەستووەتەوة "من بەبیَ تۆ ..طورط دەمخوا " ئەو کەسة کة لەطەلَیدا نەمیَنیَتەوة بیَطومان کة شاعیر ئافرەتة لەلایەك هەستی ترسی لة ذیان و لەلایەکی تر هەستی بیَطەردی و ئاکی ئەم دەدەخات وەکو ئافرەتیَکی لەرِادەبەدەر ئاك ضونکة ئیَمة

دەزانین طورط یان مار **هتد..بۆ بەدی ئیاوانی تری ناو کۆمەلَ بەکاردیَت جایان لة خراثة کارییان یا لەوەی کة دەزانن ئەو ئافرەتة جوانکیلَةیة بیَ ئاسەوانیَك دەمیَنیَتەوەو ئەو بەدانەش وەکو طورط تیَی دەئالَیَن و ئابرِووی دەبەن و بەرەو مەرطی شەرمەزارانەی دەبەن ..هەتا لة فۆلکلۆر و ئەندی کوردیشدا ئەمة ئاماذەی بۆکراوة ...دەتوانین وەکو جۆرة لادانیَك لای شاعیر وەرِیبطرین لة (بة ئاذەلَ کردن / کة هەر کاتیَك وشەیەك بەسیمای ئاذەلَ لة شویَنی وشەیەکی تر دابنریَ بة ئیَی یاسای بەیەکەوة هاتنی لیَکسیکی دەبیَت سیمای +ئاذەلَی هەبیَت ، ئەوا بەئاذەلَ کردن رِوویداوة)(کانبی ، 2009: 44)

.....

*لەشیعرەکانیدا زانستەطشتییەکان دەدرەوشیَنەوة .

**طۆرانی شاعیریش مارِی رِەشی لة بابەتیَکی وەهادا بەکارهیَناوة.

لة دیَری " تۆش بەبیَ من ناتوانی خۆر دابطری ." دووبارة هیَزی بوون و کاریطەری خۆی لەسەر ذیانی ئەو کەسة بەو ئەرِی برِوا بەخۆیی و بەویشەوة دەردەبرِیَت :کة تەنها مەبەستی ئارەزوو و سەرئیَشی نییة ئەمەلەلایەك و لەوانەشة ساویلکەیی و عەقلَساکارانەش بیَت کەخۆی وا لة بەرامبەرەکەی طەیشتبیَت و نەرطسیەت بیَ لەلایەکی تر. ئەطەر ئەمەی یەکەم بیَت ئەوا بەرامبەرەکەی دیسان بەرامبەری دروست دەکات ضونکة ئەو طورط دەیخوات و ئەویش " خۆر" ی بەکارهیَناوة کة رِەمزی رِووناکی و ذیان و نویَبوونەوەی رِۆذیَکی ترة ناتوانیَت ضیتر خاوەنی بیَت و لەوانەشة هەرمەبەستی خۆی بیَت کة خۆریَکی رِووناکة لەذیانی ئەودا ..دیَری کۆتایش سەلماندنی ئەوەیة کة باسمان کرد " باون نەبم باون نەبیت " هەرضەندە لادانة لة دووبارة بەلاَم دووبارەکردنەوەکة زیاتر شیعریەتی شیعرەکة دەردەخات ..ضونکة دوای ئەو هەموو رِەمزو رِوونکردنەوة بەئیَزو حەکیمانەوة هاتووة . (ئەطەر مەبەست لة دووبارەکردنەوەی وشة تەنها هەر دووبارەکردنەوەکەیَ مەبەست دەبیَتة ئاموذطاری و شیعریەت نامیَنیَ)(د.فوئاد رِەشید، 2011) لەهەمان کاتدا دەتوانین بلَیَین (دووبارەکردنەوة بۆ دروستکردنی حالَەتی دەروونی یان بەخشینی مۆرکی طرانة بة فۆرِمی دارِشتنی شیعر)(طەرمیانی ،2009)

ثێداطری ئەو بۆ دڵدارەکەیەتی لە داطرتنی خۆردا هەمان بابەت لە مەسەلەی ثێغەمبەرایەتی محەمەد سڵاوی خوای لەسەر بێت دا تیل نیشانیَك هەیە ئەو دەڵێت ئەطەر مانط لەسەر شانی ڕاستم و خۆر لەسەر ضەثم دابنێین واز لەثەیامەکەم ناهێنم بەڵام شاعیر لێرەدا هێزی ئەو بە بوونی خۆی دەبەستێتەوە لەوانەشە مەبەستی لەمرۆظ دەرضوونیشی نەبێت بەڵام هاندانێکی مەزنەبێت داناطیرێت ، هەر لەو بابەتە تیل نیشانێکی تر هەیە ئینجا شاعیر مەبەستی بووە یان نا ؟زانیویەتی یانا ؟ داطیرانی خۆر واتا تەواو بوونی تەواوەتی ذیانی ئێستای زەمینییە کە ڕۆذ وەکو هەسارەیەك تەمەنی تەواو دەبێت و دەکرێت داکەوێتن.

تا دەمانطەیەنێتەوە هاوکێشە ئەزەلییەکە و دوای هەموو تەحەدا و بەرەنطارییەکانی و بڕینی ڕێطا هەرەسهێنەکان و ثێطەیشتن و کاملَبوونی جەستەیی و عەقلَی " وەك لە باسی نەمانی ڕەنطی ڕەشی قەی ئاماذەمان بۆ کرد "

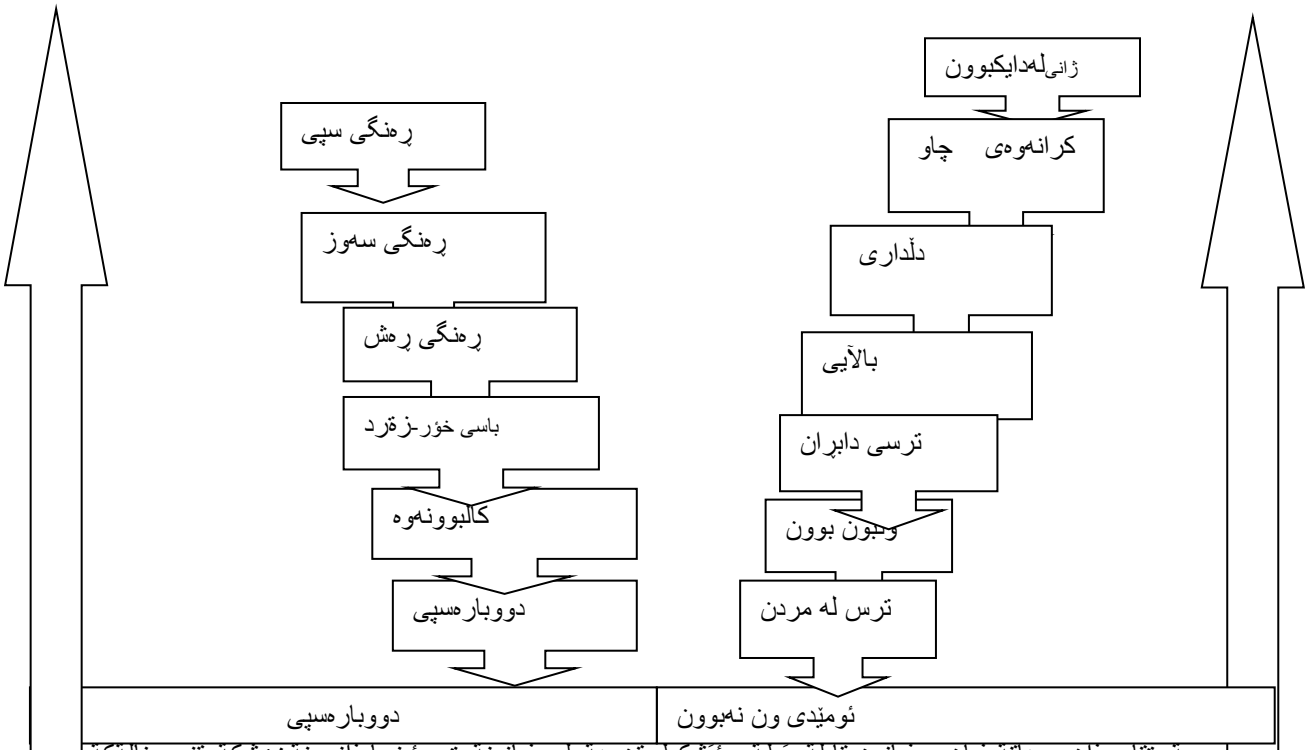
ذانی لەدایکبوون ← دڵداری ← ترسی دابران ← کرانەوەی ضاو ← بالآیی ←

طورط خواردن ← لوولدان بەهۆی طێذاو ← ئومێدی ون نەبوون

کەواتە لە هاوکێشەی ڕەنطەکانیش بیرەئاڵۆزەکانی شاعیر دەدوێن :

ڕەنطی ڕەش! ← ڕەنطی سەوز ← ڕەنطی سثی

دوبارە سثیەتی ← کاڵبوونەوە

سەرەتای ذان و هاتنە ذیان و ذیاندن تا لەڕێطەی ئێشکطرتن هەوڵی ذیاندنەوە ...ئینجا ذانی نەخۆشکەوتنی منالەکەو دڵەوشرانی بەرەو سەوز کە نیشتمانەکەیە یا نیشتمانی ذیانی تایبەتی خۆی ، ئاشان دوای نەهامەتییەکان ڕەنطی ڕ.. بەڵام لە مانا ناوەکییەکانەوە ڕەنط کاڵدەبێتەوە ڕاستە بە ناوی ڕەنطەکە ناوی نابات بەڵام نەمرییەکە و نیشاندان و ئ فەلسەفییەکە بۆ کێبەکە کاڵبوونەوە و سثێتیە بۆ جاری دووەم کەواتە طەڕانەوە بۆ هەمان سەرەتا ، ڕەنط و نوێبو.. ی لێرەدا ئەطەر هەست بەنائاسایی وشە و بەکارهێنانەکانیش بکەین (دەکرێ بەم ذیان .

حاڵەتە بڵێین شیعری نائاسایی لەوەی بڵێین ناشیعری و دووبارە نەکردنەوەی ئەو تەکنیکانەیە کە ثێشتر بە ماندووبوونی کەسانی تر دانراون) (طەرمیانی ، 2009).

هةرسةبارةت بةلايةنى ناوةكيش. زمانى (شيَوةزارى ناوضةيى) بةديدةكريَت :نموونة /
كؤنا/كؤندا.....ئةيطرىَ /دةيطريَت ...سةما ئةكا / سةما دةكات هتد..

-رِناوى كةسى سةربةخؤى من زؤرجار دووبارة كراوةتةوة، هةروةها لكاويش /م.

بةثلةى دووةميش تؤ ئينجا ئةو..

ئةمة دةمانطةرِيَنيَتةوة بؤ (ضةمكة سايكؤلؤذييةكانى (انا- من) كة لة توانادا داية سوود بطةيةنيَت و ثةيوةندى "انا" بة دةوروبةرى دةرةكى و هؤكارة واقيعييةكان و ثيَشبينييةكان و حةدةسى ئةنجامةكان و دؤزينةوةى ضارةسةرى بؤ Ego /شتةكان كة دةتوانريَت رِووبةرِووى ببينةوة ، و بةرطةى رِووخان بطرين ..زاراوةى "هيَزى من/قوة الانا "ش بؤ ئةو توانايةى بةكاردىَت)(علي، 1995: 151-152) ئةمةش رِيَك نهيَنى بةكارهيَنانى "بيست و strenth دوو"جارى "م" لةو دةقةدا دةردةخات ، كة ويستوويةتى لةرِيَطةى هيَزى خؤيةوة بةرطةى بارودؤخى سةخت و ئةو ئازايةتيةخؤشيمان بةو شيَوةية بؤ دةرخات لة بةرطةطرتن و بةرةنطاربوونةوةى بارودؤخةكان و هةست كردن بةبةرامبةر و دةوروبةرةكةى..وهةروةك دةزانين (ثةيوةندى زانستى دةروونناسى بة ئةدةب و رِةخنةوة رِةطةكانى دةطةرِيَتةوةبؤ كلتوورة مرؤييةكان ، بةتايبةتى ئةوةى كة ئةدةب بة خاوةنةكةى دةبةستيَتةوة..)(المختارى، 1998: 5)

دةكاتة =VAR..2,8-دوازدة ئاوةلَناوو، سو ضوار كرداريش ...كةبةثيَى هاوكيَشةى بؤزيمان

ئةمةش ئةو ثةرِى بةكارهيَنانى عةقلَى داهيَنةرانة و ئارامى شاعير دةطةيةنيَت ....

ئةنجام

1/ شيكردنةوةى دةق /جطة لةوةى رِيَطايةكى لةبار و زانستيانةية بؤ دةرخستنى مةبةستةكانى دةق نووس و ئةنجامدانى شيكردنةوةى (دةرةكى و ناوةكى دةق) بةيةكةوة ، شيكردنةوةكة بةثيَزتر دةكات وةك لة يةك لايةنى ،يارمةتيدةرة بؤ تيَطةيشتنيَكى زانستانةو طةيشتن بةو مةعريفانةى لةدةقةكاندا هةية واتا نةك تةنها بؤ ثسثؤرِان و دةرخستنى ئيستاتيكاى دةق ، سوود بة ليَكؤلةرةوةى تازةش دةطةيةنيَت.

2-شيكردنةوةى مةحكةميش هةية لة هةمان كاتدا دةقى مةحكةميش هةية مةبةستيش ليَيان دوور بن لةزيادةى بةكارهيَنانى وشةو رِستةكان و درةوشانةوةى سةرجةم زانيارية تيؤرِيية مرؤيى و زانستيية سةردةمييةكان تيايدا..

3/ نموونةى دةقى شيعرى شيكراوة ، طةليَك رِةهةند و داهيَنانى نةوازة و حةكيمانة خؤيان تيادا شاردووةتةوة (ئةوة دةسةلميَت كة شاعير ليَزانانة و وردبينانة ئاطادارى دارِشتنى لةلايةنى شيكردنةوةى ناوةكى و دةرةكى دةقةكةدا بةرهةم و بابةتةكةى خؤى بووة).

سةرضاوةكان:

سةرضاوةكان بةزمانى كوردى :

1-ديوانى شيعرى كةذالَ ئةحمةد (2006)،ضاثخانةى وةزارةتى رِؤشنبيرى ،سليَمانى.

2-د.بةسام قطوس (2011) ،دةروازةيةك بؤ ميتؤدةكانى رِةخنةى هاوضةرخ ، وةرطيَرِانى د.محمد تاتانى ، ض/1، ضاثخانةى شظان.

3-جؤن ثيك و مارتن كويل(2010)،رِةخنةى ثراكتيكى ، وةرطيَرِانى د.ئةبوبةكر خؤشناو، ض/1، هةوليَر. 4-دليَر صادق كانبى(2009) ، هةنىَ لادانى زمانى لاى سىَ شاعيرى نويَخوازى كورد / ليَكؤلينةوةى زمانةواني ، ضاثخانةى خانى ،دةزطاى موكريانى ،دهؤك ، نامةى ماستةر ، ض/1 .

5- رؤلان بارت (2007)، رِةخنةو حةقيقةت ، وةرطيَرانى ئيسماعيل زراعى ،ض/1،ضاثخانةى منارة ، هةوليَر.

دؤكيؤميَنتةكان:

1-د.هيمدادى حسين (2012- 2013)، محازةرةى ماستةر خويَندنى بالآ، زانكؤى سةلاحةدين.

2-عادل طەرمیانی(2009-2010) ، رِێخنەی ئەدەبی ،محازەرەی دکتۆرا، خوێندنی بالآ، زانکۆی کۆیة.

3-د. فوئاد رِەشید(2011-2012)، شیکردنەوەی دەق ، خوێندنی بالآ /ماستەر ، زانکۆی سەلاحەدین.

4-کۆرِی شیعری کەذالَ ئەحمەد (1995)، کۆیة.

سەرضاوەکان بەزمانی عەرەبی:

1-هندری ویسینجر(2001)، قوة النقد البناء، عبد الكريم العقيل ؟،مكتبة الجرير ،ط/1.

2.د. احمد درويش(1996) ، فی النقدالتحليلی للقصيدة المعاصرة ، ط/1، دار الشروق ، القاهرة.

3-اندرية و جاك ديشين(1991) ،استعاب النصوص وتاليفها،ترجمة هيثم اللمع، ط/1، المؤسسة الجامعية لدراساة النشر والتوزيع .

4-حاتم الصكر(1998)، ترويض النص /دراسة التحليل النصی فی النقد المعاصر، الهيئة المصرية العامة للكتاب.

5-زين الدين المختاری(1998) ،المدخل الی نظرية النقد النفسی / دراسة ، منشورات اتحاد كتاب العرب.

6- رولان بارت(1992)، لذة النص، ترجمة د.منذر العياش، ط1، سوريا..

7-د. مصطفی سويف(1998) ، الاسس النفسية للابداع الفنی /فی الشعر خاصة ، ط/4، دار المعارف ، القاهرة.

8-مصطفی عبدة (1999)، فلسفة الجمال و دور العقل فی الابداع الفنی ، ط/2 ، مكتبة مدبولی ، القاهرة.

9-مصطفی عبدة(1991) ، مدخل الی فلسفة الجمال ، دراسات فلسفية ونقدية وتحليلية وتاصيلية ، ط/2، مكتبة مدبولی ، القاهرة.

10-محمد تحريشی (2000)، ادوات النص ، اتحاد كتاب العرب ، دمشق،مكتبة الاسد.

11- د.علی اسماعيل علی (1995)، نظرية التحليل النفسی /واتجاهاتة الحديثة،دارالمعرفة الجامعية ، الاسكندرية.

12-مجموعة من المؤلفين (1995)، تقنيات كتابة القصة القصيرة والرواية ، ت/ رعد عبد الجليل جواد ، دارالحرية للنشر والطابعة ، ط/1، سوريا .

13-د. صبری حافظ(1996) ، افق خطاب النقدی / دراسات نظرية و دراسات تطبيقية ، ط/1، دارالشرقيات للنشر والتوزيع ، القاهرة.

).www.alriyadh.comسەرضاوەی ئینتەرنێت:1-د.عبدالملك مرتاض، اشكالية النص المفتوح والمغلق

References

Sources in Kurdish:

Ahmad, Kazaal, (2006). Ministry of Culture Press, Sulaymaniyah.

Bart, Roland, (2007). Criticism and truth, translation Ismail agricultural, printed 1, Manara Press, Erbil.

Kanabi, Delir Sadiq, (2009). Some linguistic aberrations in 3 contemporary Kurdish poets / linguistic research, Khani Press, Mukaryani Foundation, Dahak, MA, print / 1.

Qutus, Batsam, (2011). A door to contemporary monetary developments, the translation of Dr. Mohammed Tatani, printed / 1, Shvan Press.

The Thicken and Martin Coyle, (2010). Applied Criticism, Translation by Dr. Baker Khoashnau, Printed / 1, Erbil.

The documents:

Hussein, Hemedi, (2012-2013). Lectures Master, Higher Education, University of Salahaddin.

Khermiani, Adel, (2009-2010). Literary criticism, lectures Doctor, Higher Education, University of Kuyah.

Poetic seminar for the poet Kazal Ahmad (1995). Koya.

Rashid, Fuad, (2011-2012). Text Analysis, Master's Lectures, Higher Education, Salahaddin University.

Published in Arabic:

Abda, Mustafa, (1991). An introduction to the philosophy of beauty, philosophical studies, monetary and analytical and detailed, I -2, Madbouli Library, Cairo.

Abda, Mustafa, (1999). Philosophy of beauty and the role of mind in artistic creativity 'I - 2, Madbouli Library, Cairo.

Al-Mukhtari, Zinedine, (1998). Introduction to the Theory of Psychological Criticism , Study, Publications of the Union of Arab Writers.

Al-Sukkar, Hatem, (1998). Timing the text, study of textual analysis in contemporary criticism, the Egyptian General Book Organization.

Ali, Ismail Ali, (1995). Theory of Psychological Analysis / Modern Trends, University of Alexandria, Alexandria.

Bart, Roland, (1992). The Pleasure of Text, translated by Dr. Mather Al Ayash, I -1, Syria.

Collection of Authors, (1995). Techniques of Short Story Writing and Novel, T. -Raad Abdul Jalil Jawad, Dar Alhahriya Publishing and Printer, I - 1, Syria.

Darwish, Ahmed, (1996). In the criticism of the contemporary poem, I - 1, Dar Shorouk, Cairo.

Deshin, Andriyya & Jack, (1991). The processing of texts and their translation, translation of Haitham Al-Lama, i - 1, the university institution for the teaching of publishing and distribution.

Hafez, Sabri, (1996). Commentary of the Monetary Letter, Theoretical Studies and Applied Studies, I - 1, Dar Alsharqiyat Publishing and Distribution, Cairo.

Suef, Mustafa. (1998). Psychological Foundations of Artistic Creativity, in Special Poetry, I - 4, Dar Al Ma'aref, Cairo.

Tahreishi, Muhammad, (2000). Text Tools, Arab Book Union, Damascus, Assad Library.

Wiesinger, Hendry, (2001). The Power of Construction Criticism, Abdul Karim Al-Aqeel?, Al-Jarir Bookshop, I, 1.

Sources on the Internet:

Mortada, Abdulmalek, problematic open and closed text (www.alriyadh.com).

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 121 – 136
http://www.ijoks.com

Prevalence of Existential Vacuum of Writers in the Kurdistan region- Iraq

Yousif H.Salih MOSTAFA [1]& Muhammad Taha Hussein BAKR[2]

Received: Jun 08, 2018 **Reviewed**: Nov 01, 2018 **Accepted**: Nov 15, 2018

Abstract

The Existential Vacuum is one of the modern concepts in existential psychology. The idea was originally suggested by Viktor Frankl, who defined it as a negative mental state in which a person feels meaninglessness, emptiness, and distress due to an inability to acquire sufficient meaning to resist one's boredom and despair. In the stream of life, a person usually confronts a lot of obstacles and difficulties that may hinder his or her drive to move forward in constructing his entity. Then, success may be one's ally; if one tries to find a meaning from this suffering. Otherwise one shall fail to develop such a meaning, which leads him or her eventually to feel frustrated and endure an extended existential vacuum.

Measuring the levels of this existential vacuum in Kurdish writers is an attempt to really understand this vacuum, which, according to new developments in the fields of mental health and existential psychology, fosters a state of despair and boredom in life.

Many studies have shown the importance of this variable in the psychological construction of individuals. The current study is integral to reaching the following goals concerning Kurdish writers: 1) measure the prevalence of existential vacuum and identify statistical significance according to the hypothesis, and 2) measure the differences in existential vacuum prevalence, by age and conservation.

To reach these goals, this article utilizes a tool for measuring existential emptiness created through a review of psychological literature and standards that have been tested in this field. The study sample size reached 159 Kurdish writers from the branches of three governorates (Dahuk, Erbil, and Sulaymaniyah) in Iraqi Kurdistan. This paper comes to the following conclusions by applying its psychometric measurement tool to the acquired sample: 1) there are significant levels of decrease in existential space, after comparing their arithmetic mean with their hypothesis, and2) there are no statistically significant differences in existential vacuum prevalence between the three governorates or between age groups.

Key words: Prevalence of Existential Vacumm, Existential Psychology, Entity, Existential space

[1] Prof. Dr, University of Salahaden, College of Arts, Department of Psychology, Erbil, Kurdistan Region- Iraq, E-mail: yousifhsm@gmail.com,
[2] Corresponding Author: Lecturer, University of Salahaden, College of Arts, Department of Psychology, Erbil, Kurdistan Region- Iraq, e-mail: mtahahussein62@gmail.com, **ORCID NO**: https://orcid.org/0000-0002-0236-0435

Recommended citation:
Mostafa, Y. H. S. & Bakr, M.T.H. (2019). Prevalence of Existential Vacuum of Writers in the Kurdistan region- Iraq. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 121 – 136 DOI: **10.21600/ ijoks.516495**

مستويات الفراغ الوجودي لدى الأدباء في أقليم كردستان –العراق

من قبل
أ.د.يوسف حمه صالح مصطفى
محمد طه حسين بكر

مستخلص البحث

يُعدّ الفراغ الوجودي من المفاهيم الحديثة في علم النفس الوجودي إذ أصبح متغيراً رئيساً عند "فكتور فرانكل" الذي عدّه حالة نفسية سلبية يشعر الفرد داخلها باللامعنى والخواء والضيق النفسي لعدم تمكّنه ايجاد معاني في حياته تدفع عنه حالة الملل واليأس التي يعاني منها. فالفرد في حياته يواجه الكثير من المعوّقات والصّعوبات قد تعرقله في المُضيِّ قُدُماً لبناء شخصيته وأُسُسِ حياته، فإمّا النجاح قد يكون حليفه إذ يحاول كما يرى "فرانكل" أن يجد معنىً لهذه المعاناة التي تأتيه من كل هذه المعوقات، أو يفشل في إيجاد المعاني لها ويصاب في النهاية باحباط وجودي وتتسع لديه هوة الفراغ.

قياس مستويات الفراغ الوجودي لدى الأديب الكردي هو محاولة للتقرب من هذه الفئة وذلك بهدف معرفة هذا الخواء إن وجد، والذي قد يسبب بحسب معطيات الصحة النفسية والنظريات السايكووجودية الى حالة يأس وملل في الحياة.

وقد أظهرت دراسات متعددة أهمية هذا المتغير في البناء النفسي للأفراد، والدراسة الحالية بصدد الوصول الى أهدافها المحددة الآتية لدى الأدباء الكرد:

1– قياس مستويات الفراغ الوجودي، والتعرف على دلالتها الإحصائية بحسب الأوساط الفرضية.

2– قياس الفروق في الفراغ الوجودي، بحسب العمر والمحافظة.

ولأجل الوصول الى هذين الهدفين، تم اعداد أداة للفراغ الوجودي من خلال مراجعة الأدبيات النفسية والمقاييس التي اختبرت في هذا المجال، وقد بلغت عينة البحث (159) فرداً من بين الأدباء الكرد المنتمين الى فروع المحافظات الثلاث (دهوك وأربيل والسليمانية) في اقليم كردستان–العراق. وبعد التحقق من الخصائص السيكومترية للمقياس، طُبِّق على عينة البحث الأساسية، متوصلاً الى النتائج الآتية:

1– توجد مستويات دالّة من انخفاض في (الفراغ الوجودي) لدى الأدباء وذلك بعد مقارنة المتوسط الحسابي للمقياس بمتوسطه الفرضي للعينة ككل.

2– عدم وجود فروق دالّة احصائياً في (الفراغ الوجودي) لدى الأدباء بين المحافظات الثلاثة (دهوك، والسليمانية، وأربيل)، وكذلك في العمر.

الإطار العام للبحث

مشكلة البحث

الفراغ الوجودي حالة من الخواء الداخلي يصاب بها الفرد عندما لا يفلح في ايجاد المعاني لمواقف حياته المتعددة أو يفشل في الحصول على الخبرات التي تعني لديه بشكل من الأشكال كي تغني بها حياته وتعطيه نوعاً من الايجابية.

يُعد الفراغ الوجودي مشكلة وجودية مقلقة تعكر صفو الحياة وتنحو بها منحنيات قد تشوه عمليات التعاطي مع المعطيات التي تواجه الفرد في بيئاته المتنوعة وتخلق له مطبات تعيقه في ايجاد حياة هانئة وسعيدة نسبياً.

وجد الباحثان بأن الأدباء المنتمين الى اتحاد كتاب الكرد بفروعه الثلاثة في اقليم كردستان العراق نادراً ما أتخذوا كعينة لدراستهم ميدانياً وسايكولوجياً، والمحاولة هذه هي الأولى من نوعها وذلك لقياس ظاهرة نفسية وجودية سميت بالفراغ الوجودي الذي يُعَد دافعا سايكولوجيا واجتماعياً لجودة ونوعية الحياة سواءً بالايجاب في حالة نجاح الافراد في حصولهم على المعاني الدالّة في حياتهم أو بالسلب في حالة القصور أو الفشل للحصول على ما يملأ مواقف حياتهم بالخبرات التي تصل الى مستويات معنوية دالّة.

ان حالات الفراغ الوجودي التي يشعر بها الفرد تساهم في خلق معوقات نفسية وأزمات عصابية وهذا ما قام علماء النفس الوجوديون وخاصة أصحاب مذهب العلاج بالمعنى وكذلك العلاج الوجودي بدراسته واكتشافه. ما تسببه أزمة الحصول على المعنى هو بروز شعور بالفراغ المهدد للوجود الفردي بأوجه مختلفة كالقلق الوجودي والاحباط الوجودي وذلك لعدم قدرة الفرد معالجة ما يشغله ذهنياً وايجاد معنى له بغية اشغال مساحة معينة في مخيلته.

أهمية البحث والحاجة اليه

يتجلى عمق الأفكار الوجودية فيما يطلق عليه "العصاب الوجودي"، ويشير هذا العصاب الى حالة الشخص الذي يشعر ان حياته لا معنى لها، وما يزال العصاب الوجودي يرى بشكل متزايد بين المرضى من قبل جميع المدارس العلاجية، حيث كان (فرويد) في بداياته لا يكاد يعاين الاّ حالات الهستيريا، أما الآن فتقرر جميع المدارس العلاجية ان مرضاها قلّما يكونون من الهستيريين، ولكنهم مصابون في الأغلب الأعم بما نسميه بعصاب الشخصية أو الطبع Character الذي هو صورة أخرى من صور العصاب الوجودي(مي،1999، ص164).Neurosis

محاولة قياس الحالة النفسية الوجودية هذه هي إستشعار بأن لهذه الفئة دورهم ومكانتهم الراقية في المجتمع ويتمتعون بريادتهم الفكرية نحو التقدم على جميع المستويات، ولهذا معرفة مستويات ما لديهم من فراغ في حياتهم لها أهميتها العلمية والأكاديمية وكذلك لها تأثيرها على حجم وقوة الفاعلية الفكرية للأدباء أنفسهم حيث تصبح النتائج بنوع من الأنواع كتغذية راجعة لهم كي يراجعون مواقفهم بغية اشغال مساحات أوسع من التأثير الإيجابي

ان استقصاء ما لدى أدباء أقليم كردستان من مدى الفراغ الوجودي الذي يحملونه يُعد بحد ذاته أهمية لا يستغنى عنها سواء في الوسط الأكاديمي أو المجتمعي، ومحاولة معرفة مستوياتها بينهم أنفسهم وبين الفروع في المحافظات(أربيل والسليمانية ودهوك) وفي استكشاف جوانب مهمة من الجوانب الكثيرة التي تتمتع بها الشخصية السليمة.

يتأرجح الواقع النفسي للانسان في حياته بين الخواء والأمتلاء الوجودي، ويكون أستقراره النفسي كما يراه النفسانيون الوجوديون مرتبط تمام الأرتباط بهاتين الحالتين المذكورتين، بمعنى أنه لا يبقى على الدوام على وتيرة متوازنة بقدر ما تتغير الحالة من وقت لآخر.

"، وهذا هو inner voidيقول (فرانكل،2014): هناك أعداد متزايدة من الناس يشكون مما يسمونه"الخواء الداخلي ، وظاهرة الفراغ الوجودي تتزايد وتنتشر Existential Vacuumالسبب الذي من أجله سميت هذه الحالة بالفراغ الوجودي في يومنا هذا ويرى المحللون النفسانيون من الفرويديين أن أعدادا من المرضى تتزايد شيئاً فشيئاً يعانون من نقص المضمون والغرض في الحياة(فرانكل،2014، ص101).

تجسدت رؤية (فرانكل) أكثر حين أجرى دراسة مسحية أحصائية على طلبته من الأوروبيين والأمريكيين حيث كشفت الدراسة عن أن الطلبة الأوروبيين خبروا نسبة25% أكثر أو أقل من الدرجة على الفراغ الوجودي، أما بين الطلبة الأمريكيين فظهرت درجاتهم على الفراغ الوجودي بنسبة 60%(Frankl,1992,P111).

ويؤكد (مي،1999) ما ذهب اليه (فرانكل) بأنَّ الفراغ الوجودي يكشف عن نفسه في حالة الملل، فالملل هو آيةُ الفراغ الوجودي الذي يعني فراغٌ من المعنى وليس فراغاً من المشكلات والتلهيات، ومن المتوقع أن تتفاقم مشكلة الفراغ هذه بدرجة خطيرة على مرّ الأيام نتيجة التقدم الآلي والتكنولوجي الذي من شأنه أن يطرح فائضاً وقتياً رهيباً في حياة الشخص العادي، ولنا أن نتوقع أعداداً هائلة من البشر لا يعرفون ماذا يفعلون بكلّ هذا الوقت(ماى،1999، ص38).

ولكن (فرانكل) تتعزز رؤيته بمقولة لنيتشة حين يقول: من يجد سبباً يحيا به، باستطاعته ان يتحمل كل الصعاب). وهذا ما جعل فرانكل أن يبدع في أيجاد معادلة نفسية يتحول بواسطتها اليأس الى معنى Schultz,1977,P107لأجله(وهي:

اليأس= المعاناة – المعنى

يقول (جوردون أولبورت) في تقديمه لكتاب فرانكل "الأنسان يبحث عن المعنى" : لكي تعيش عليك أن تعاني، ولكي تبقى عليك أن تجد معنى للمعانات"(فرانكل،1982، ص16)، هذه المعادلة جاءت من الفكرة الوجودية ذات الأساس الفلسفي الوجودي التي تبناها فرانكل بغية التخلص من اللامعنى وأستخدامه في مذهبه العلاجي" Logotherapy."

كما ويبين (ألفريد أدلر) بهذا الشأن، ان الانسان لا يستطيع ان يعيش كفرد حرٍّ الا اذا اِستدرك أَنَّ لحياته معنىً، فنحن لا نتعامل مع الاشياء المختلفة باعتبار ما هي عليه، لكننا نتعامل معها من خلال ما تعنيه بالنسبة الينا، اي اننا لا نتعامل مع اشياء مجردة بل نعرفها ونتعامل معها من خلال ذواتنا(أدلر،2009، ص19).

) حول العلاقة بين البحث عن المعنى وجودة الحياة، ظهرت النتائج بأنها توجد (Kohen,2010في دراسة لكوهين علاقة ايجابية بين المتغيرين، فالمشاركين ذوي المستوى العالي في البحث عن المعنى حصلوا على درجة عالية في مقياس

جودة الحياة، وكذلك الذين حصلوا على درجات أقل في البحث عن المعنى أرتفعت درجاتهم على أختبار الكآبة وانخفضت في جودة الحياة .

) بأن الفراغ الوجودي أرتبط ايجابياً مع فقدان الهوية والاغتراب والعزلة Debats,1999وأشارت دراسة (الاجتماعية والاضطراب العقلي والاكتئاب الشديد والعداء والقلق والعصابية وايذاء الذات(محمد،2014، ص22).

) حيث جاء فيها: أن Moran,2001:P270-273وبهذا الصدد أيضاً تشير (العبيدي،2015) الى دراسة (الاحساس بالمعنى في الحياة وتحديده يرتبط بالقيم والمعتقدات الصحيحة، فالأفراد الذين لديهم احساس واضح ومحدد بمعنى الحياة كانوا أكثر عقلانية ولديهم ضبط ذاتي، وأكثر تحملاً للمسؤولية، ويتمتعون بمستوى مرتفع من الاندماج في المواقف الاجتماعية، وعلى النقيض فان الفراغ الوجودي وفقدان المعنى في الحياة قد يؤدي للعديد من النتائج السلبية على مختلف جوانب الشخصية منها الشعور بالملل والفراغ واللامبالات وهذا يؤدي بدوره لفقدان المتعة في الحياة وفقدان الدافعية للاستمرار في الكفاح من أجل الوجود.

ويستنتج الباحثان بأنَّ أهمية البحث تكمن في جوانب متعددة ومن أبرزها العينة(الأديب الكردي) التي تمثل شريحة مهمة ومتميزة في المجتمع في المجال الثقافي والمعرفي مما تعدّ هذه الدراسة رائدة من حيث تناولها لعينة لم تحظَ بالدراسة النفسية من قبل على حد علم الباحث ومن حيث التعرف على متغير فاعل ومهم لديهم(الفراغ الوجودي).

وكذلك يتضح من المشاهد المأساوية للظروف السياسية والأقتصادية والثقافية والأجتماعية التي مرت بها المنطقة وخاصة كوردستان حيث خلّفت أرثاً معرفياً مضطرباً أمتزج بالمجال الفكري والأنشطة الأدبية أيضاً بحيث يجعل كل متقصي بنظرة نقدية للوضع أن يشعر بهشاشة النتاجات وأقتصارها حول ذوات الأفراد دون الأقتراب من الوظيفة الأجتماعية شبه الحتمية وهي التفاعل مع المجتمع بغية مساعدته على النهوض من الكسل الذي قد يؤدي به الى نسيان وجوده والانحدار به الى هاوية اللامعنى المؤدية الى الفراغ الوجودي.

أهداف البحث

يهدف الباحثان في البحث الحالي الى التعرف على ما يأتي:

1- مستويات الفراغ الوجودي لدى العينة ككل، والتعرف على دلالاتها بحسب الوسط الفرضي لمقياس الفراغ الوجودي.

2- مستويات الفراغ الوجودي بحسب العمر والمكان.

حدود البحث

تقتصر حدود هذا البحث على أتحادات الكتاب(الأدباء) لمحافظات الأقليم (أربيل والسليمانية ودهوك) سنة 2017.

تعريف المصطلحات

1- الفراغ الوجودي

تعريف فرانكل(1998): شعورٌ باللامعنى وحالة من الخواء الداخلي Inner Void يصيب به الفرد، وهو نوع من خبرات الهاوية(فرانكل،1998، ص101)، حيث يستشعرون الأفراد الفجوة بداخل نفوسهم وأنهم بذلك يصبحون مقيدين مأسورين في ذلك الموقف(فرانكل،1982، ص141).

تعريف رولو مي(2009): هو أحد جذور مرضنا العصري، يفقد الأنسان من خلاله شعوره بالقيمة والكرامة في حياته الأنسانية، والتعريف هذا مبني على تفسير نيتشة حول هذا المفهوم الا وهو" ان الفرد ضاع في الحشد"(May,2009,P35.)

التعريف النظري للباحث: حالة من الوهن تصيب منظومة الوعي لدى الفرد تضعف فيها قدرته على ايجاد المعاني للأشياء من حوله وكذلك لما يستثيره في حياته، تُشعره باللامعنى واليأس في حياته.

التعريف الأجرائي: هو الدرجة الكلّية التي يحصل عليها الفرد المفحوص على مقياس الفراغ الوجودي.

2- معنى الحياة

إقتضى تعريف معنى الحياة في البحث الحالي لأنه مفهوم مقترن بالفراغ الوجودي

تعريف فرانكل(1982):

ادراك فردي مجرد ومميز للفرد لحياته في وقتٍ معين، وطريقة لأفصاحه عن مسؤوليته تجاه الحياة والتعبير عنها(فرانكل،1982، ص145).

تعريف أدلر(2009):

معادلة فردية خاصة ومختلفة للفرد الأنساني تختلف عن ما لدى الآخرين، يحاول الشخص أن ينسجم كل حركاته وتعبيراته وآدابه وطموحاته وعاداته وكل صفاته الشخصية بحيث تتفق مع المعادلة التي صاغها لنفسه، بواسطتها يفهم العالم ونفسه وحياته(أدلر،2009،ص135).

الاطار النظري والدراسات المتعلقة

مفهوم الفراغ الوجودي

الوجود عند علماء النفس الوجوديين (فرانكل ومي وبوس...) هو الوجود في العالم من خلال أثبات الفرد لهويته الفاعلة والنشطة والمؤثرة في ذاته والآخرين والعالم المحيط به. عندما لا يقدر الشخص أن يفهم ما تدفعه من القوى الداخلية فيه والمثيرات والمؤثرات المحيطة به، بمعنى أنه يفتقر الى أضفاء المعاني على هذه الأشياء ومن ثم أدراكها بصورة مشوهة.

يقول (فرانكل،1998): الفراغ الوجودي هو عكس خبرات الذروة التي أشار اليها (أبراهام مازلو) بحذقٍ وذكاء، فأن أدراك معنى الفراغ الوجودي يتضح على وفق ما يمكن تسميته "بالخبرة الهاوية". و يبدو لي أن أثيولوجية الفراغ الوجودي تنتج عن الحقائق التالية:- **أولاً:** على العكس من الحيوانات، لا توجد دوافع أو غرائز تخبر الأنسان ما يجب عليه أن يعمله. **ثانياً:** على العكس من أزمنة سابقة، لا توجد عادات أو تقاليد أو قيم تخبر الأنسان ما يجب أن يفعله، وهو عادة لا يعرف حتى ما يرغب هو أساساً أن يفعله وبدلاً من ذلك، يرغب الأنسان أن يفعل ما يفعله غيره من الناس، أو أنه يفعل ما يرغب منه غيره من الناس أن يفعله. وذلك بمعنى أنه يقع فريسةً للنزعة التواؤمية أو الدكتاتورية، بصرف النظر عن أن الأولى تمثل الغرب والثانية تمثل الشرق(فرانكل،1998،ص101).

وما يقصده (فرانكل) من توضيحه هذا لمفهوم الفراغ الوجودي هو مشكلة "الفعل" و"الخبرة"، أي ماذا يفعل الانسان وكيف؟ وماذا يخبر وكيف؟. ويدعم (رولو مي) ما ذهب اليه (فرانكل) حيث يؤكد بأن الوجود الفاعل يتكامل من خلال محورية العمل في حياة الفرد وكذلك أهمية الخبرات التي يكتسبها لأجل أعطاء المعنى لحياته والتخلص من تداعيات الفراغ الوجودي التي يعاني منها حين يفقد معاني ما يبحث عنه.

وكذلك يشير (مي،1999) فأذا كان كل شخصٍ فانياً لا محالة، وكان كل شخصٍ يشيد عالمه الخاص، وكل شخصٍ وحيداً في عالمٍ غير مكترث، فماذا عسى أن يكون للحياة من معنى؟ لماذا نعيش؟ كيف نعيش في مقبل الأيام؟ اذا

لم يكن هناك تشكيلٌ مسبقٌ للحياة وتكوينٌ مقدرٌ سلفاً، فعلينا أذاً أن نؤسس المعنى الخاص لحياتنا. هناك ايضاً خبرات يتمثل في خبرات من قبيل العدوانية المدمرة، الموت المهدِّد، القلق الشديد المقعد، الحالة المرضية Nothingnessعدمية الحرجة....الخ(مي،1999، ص104-57).

الجذور الفلسفية للفراغ الوجودي

ومن الفلاسفة الذين أتخذت آراءهم ومنظوراتهم بشأن وجود الانسان ومعاناته هم (سورين كيركيغارد وفردريك نيتشة وهوسيرل وماكس شيلر وياسبرز ومارتن هايدغر وجان بول سارتر وآخرون).

يشير (فرانكل،1982) الى تأثير مقولة (نيتشة) على رؤيته في ايجاد المعنى للحياة والتمسك بها وجعلها قابلة لأن نعاني من أجلها المتضمنة: من لديه سبباً كي يعيش لأجله، يتحمل في سبيله مهما كلَّفه الثمن (who has a why to live for, can bear almost any how). ويرى (فرانكل) في هذه الكلمات شعاراً قد تصدق على أي علاجٍ نفسي(Frankl,1992,P:109.)

ويشير (مارتن هايدجر) الى التفسير اليومي للنفس الذي يشير الى نزعة الفرد الى فهم نفسه أنطلاقاً من العالم الذي يشغله(هايدغر،2012، ص560).

يناقش فرانكل(1998) هذه الكلمات ل(هايدغر) وأفكار أخرى له ويقول: قد تم تصور (هايدغر) عن **الكينونة – في – العالم** على نحو خاطئ في أتجاه الذاتية المحضة كما أن العالم الذي توجد فيه الكينونة ليس الاّ تعبير ذاتي عن الكائن نفسه، وأنا أستطيع أن انتقد هذا الفهم الخاطئ واسع الأنتشار فقط لأنه اتيحت لي الفرصة لمناقشة هذا التصور في محادثة شخصية مع مارتن هايدجر نفسه، ووجدته أنه يوافقني الرأي، ويقول فرانكل في مكان آخر للكتاب أن (لهايدجر) وماكس شيلر تأثيرهما الفعال على العلاج النفسي بالمعنى(فرانكل،1998، ص15-8-7).

ويذكر (رولو ماي) في الكثير من مؤلفاته وبأهتمام كبير آراء الفيلسوف الدانماركي (سورين كيركيغارد) والألماني (فردريك نيتشة) حول القلق واليأس والمعانات التي تؤدي بالنتيجة الى الفراغ أو الخواء الوجودي، ومن جانب آخر الى الأبداع وأعطائهما المعنى.

فصلاً كاملاً لمناقشة آراء (كيركيغارد) و(نيتشة) The Discovery of Beingيخصص (مي،2015) في كتابه ذات الدلالات السايكولوجية، مثلاً يشير الى قول (نيتشة): **هذه هي صورة للحياة كلها، من خلالها تعلَّم معنى حياتك،**) واقوال وتفسيرات أخرى قد تعطي للمذهب العلاجي May,2015,P:63وقولٌ ل(كيركيغارد) نصه: **كيف تصبح فرداً؟**(الوجودي قوة دافعة أخرى نحو العلاج لأمراض العصر النفسية.

والمعنى الذي هو المفهوم الرئيسي عند (فرانكل) اذا فقده الفرد أو عجز عن الحصول عليه فالفراغ يبدأ بالأنتشار في أغلب فقرات حياته، والفراغ أو اللامعنى هذا يظهر وفق رأي (فرانكل) من اليأس والمعانات، أن استطاع الفرد جعل المعانات ذات معنى أو بالأحرى أذا تمكن تحويلها الى معنى فأنه يُقلّل من مساحة اليأس لديه ويصبح ممتلئاً رويداً رويداً.

وقد أدرك كل من (فرانكل ورولو مي) بأن (كيركيغارد) فضلاً عن كونه فيلسوفاً وجودياً كان نفسانياً وهذا يظهر من خلال كتبه السيكولوجية منها" **التكرار....مغامرة في علم النفس التجريبي**" و"**المرض طريق الموات**" في الثاني يتناول موضوعة اليأس بشكل مفصل حيث يفسرُه نفسياً وفلسفياً ويظهر انّ من يتعرض له بأنه يشعر **بفراغ بغيض** كأنه فقد شيئاً.

يقول (كيركيغارد،2013): ان القدرة على مقاومة اليأس مزية عظمى لا تقدر بثمن، بيد أن تيأس ليس فقط أسوأ قدر رهيب يحلُّ بك، وهو البؤس بعينه، بل هو الخراب ذاته(كيركيغارد،2013، ص19).

ويشار الى قول آخر ل(كيركيغارد) ولكن هذه المرة حول السعادة وأفتقادها والتي هي عنصر مهم في معنى الحياة والنجاة من الفراغ، ويقول:- باب السعادة ينفتح على الخارج لا على الداخل، كل من يحاول أن يفتحه بقوة يَنسَدّ أكثر (فرانكل،1993،ص101).

الفراغ الوجودي والصحة النفسية

يرى (مي،2015) في كتابه أكتشاف الوجود The Discovery of Being ليس أن هدف المقاربة الوجودية : لعب الدور خارج الاكتشافات التقنية لفرويد أو اي فرع من علم النفس أو العلوم الأخرى، انه فقط يحاول أن يبحث عن موقع هذه الأكتشافات في ضمن أسس وقواعد جديدة وفهم جديد، واعادة اكتشاف لطبيعة الوجود الأنساني وصورته، المقاربة الوجودية تساعدنا في الجواب على الأسئلة الآتية: ماهو الممكن لفرد بأن يفهم أن وجوده مرتبط بوجود الآخرين؟ ماهي طبيعة الوجود الأنساني في تواصل شخصين مع بعضهما البعض؟ هل يفهمون البعض في الوجود؟ هل لدينا قلق ورعاية ووفاء وثقة حقيقية تجاه الآخر؟(May,2015,P:5,10).

ويؤكد علم النفس الوجودي على أهمية أبعاد الزمن(الماضي والحاضر والمستقبل)، لكن التركيز يكون بشكل خاص على الحاضر في فهم الأنسان لنفسه ولعالمه. وتتضمن المواضيع التي تناولها يالوم (Yalom,1981) حول الوجود الأنساني هي: الحياة والموت، والحرية والمسؤولية والأختيار والعزلة والحب والمعنى واللامعنى، ويؤثر مدى تعامل الأشخاص مع هذه المواضيع بصدق وبصورة حقيقية على وجودهم وسلامتهم وصحتهم النفسية. ويبيّن (فرانكل في تفسيره للأضطراب والأنحراف السلوكي أن الأنسان يصاب بالأحباط الوجودي والذي يتولد عنه العصاب المعنوي نتيجة تعرض للأحباط بسبب الصراعات الحادة بين الحوافز والقيم، وأنه نتيجة لتلك الأحباطات يتولّد Meaning Will أرادة المعنى الفراغ الوجودي وغياب الهدف والغاية من الوجود، ويقود هذا الفراغ بصاحبه الى التعويض بطريقة غير مقبولة من قبل الآخرين والمجتمع، وذلك نتيجة الصورة المتدنية التي يحملها الفرد عن نفسه، ما يؤدي به للوقوع في براثن الأكتئاب أو الأفكار الأنتحارية، نتيجة غياب الهدف من الحياة وارادة المعنى(علاء الدين،2013، ص 302- 303).

ويرى (فرانكل،1982): أن بحث الأنسان عن المعنى وسعيه نحو تحقيق القيمة ربما يثير توتراً داخلياً بدلاً من أن يؤدي الى اتزان داخلي. ومع ذلك فأن هذا التوتر هو بالضبط المتطلب الذي لابد منه للصحة النفسية وهو كامن في الوجود الأنساني. ومن ثم يمكن أن نرى أن الصحة النفسية تستند الى درجة من التوتر، التوتر بين ما أنجزه الفرد بالفعل وما لا يزال عليه أن ينجزه، أو الفجوة بين واقع الفرد وما ينبغي أن يسير عليه. وبعد أن أوضحنا التأثير المفيد ل(التوجه نحو المعنى)، انتقل الى التأثير الضار لذلك الشعور الذي يشكو منه الكثيرون في هذه الأيام، وأعني به الشعور الكلّي والمطلق ب "اللامعنى" لحياتهم. فأشخاص كهؤلاء يعوزهم الأحساس أو الشعور بمعنى يستحق أن يعيشوا من أجله، وهم يعانون من **خبرة** فراغهم الداخلي، من **خواء** وفجوة بداخل نفوسهم، وأنهم بذلك يصبحون مقيدين مأسورين في ذلك الموقف الذي أطلق عليه مصطلح الفراغ الوجودي(فرانكل،1982، ص 141-139-130).

ويشير (فرانكل) في كتابه" الانسان يبحث عن المعنى": لكي نملأ الفراغ الوجودي عند المريض، ينبغي وقايته من انتكاسات أخرى. ومن ثم فأن العلاج بالمعنى لا يتضح في حالات العصاب المعنوي المنشأ فقط، ولكنه يتضح أيضاً في حالات العصاب النفسي المنشأ، وبخاصة في حالات العصاب النفسي- جسمي(أو كما يعرف أحياناً ب" العصاب الكاذب") وفي ذلك تصدق عبارة (ماجدة آرنولد) من أنّ: أي علاج، بصرف النظر عن محدداته، ينبغي أن يكون بشكل ما علاجاً بالمعنى(المصدر السابق، ص144).

وفي دراسة حول الفراغ الوجودي لدى مرضى سرطان الثدي للخيلاني(2013) تبين بأن المتوسط الحسابي لدرجاتهم عن الفراغ الوجودي بلغ 81,285 علماً أن المتوسط الفرضي بلغ 77,5 والقيمة التائية 4,545 عند مستوى

الدلالة 0,05 بمعنى ان العينة البالغة (50) مصاباً تتصف بمستوى عال من الفراغ الوجودي(الخيلاني، 2013، ص554).

بمعنى ان من يصابون بأمراض جسمية مهددة قد يقل لديهم الأمل بالحياة ويشعرون بفراغ وجودي نتيجة المرض الذي يهدد وجودهم البيولوجي حيث اليأس والمعانات، وتنعكس الحالة الجسدية على صحتهم النفسية، اذن الصحة الجيدة قد تؤثر على احساس الفرد بمعنى حياته ويؤهله للسعي الى الحصول عليه.

المنظور الفكري لتفسير الفراغ الوجودي

يتناول الباحثان هنا أهم منظورين فكريين للفراغ الوجودي وهما منظور (فرانكل) و(مي) وكالآتي:

1- نظرية فكتور فرانكل

ينظر(فرانكل) الى الأنسان بأنه قادر على أن يحول المعانات الى معنى معقول للحياة، ويجعل اليأس الذي يلازمه بشكل جدلي الى أمل. فهناك ظاهرة مرضية سماها (فرانكل) "الفراغ الوجودي" واعتبره عصاباً اجتماعي المنشأ تزايد شيئاً فشيئاً كون المصابون بهذا المرض يعانون من نقص المضمون والغرض في الحياة. فالفراغ الوجودي يمكن أن يكون سبباً للعصاب برغم أنه ليس بالضرورة نتيجة له، والعصاب الناشئ عن فقدان المعنى يختلف تماماً عن العصاب ذو المنشأ النفسي أو الجسمي، أوالعصاب المعنوي الذي يعرفه(فرانكل) كونه ينشأ عن مشكلة روحية وعن صراع أخلاقي، كالصراع بين مجرد الأنا الأعلى والضمير الحقيقي. حيث يتناقض الأخير مع الأول ويعارضه اذا احتاج الأمر، والأسباب المنشئة للاعصبة المعنوية تتكون من الفراغ الوجودي، أو من الأحباط الوجودي، أو من احباط أرادة المعنى(فرانكل،1998، ص107-108).

وأقترح(فرانكل) ثلاث طرق التي نعطي بها معنىً للحياة: **أولاً**- عبر منح العالم من بعض ابداعاتنا، **ثانياً**- عبر ما نأخذها من الخبرات في العالم، **ثالثاً**- عبر الأتجاه النفسي الذي نتخذه نحو المعاناة. كذلك طور (فرانكل) نظريته من خلال ثلاثة أعمدة أساسية وهي (**حرية الأرادة** و**ارادة المعنى** و**معنى الحياة**)، وقد عارض (فرانكل) بشدة هذه المنظورات والمدارس العلاجية التي أخذت من المحددات الغريزية البيولوجية وصراعات الطفولة أو اي قوىً خارجية أساساً لها، حيث وضّح وجهة نظره هذه ب" مهما نكن تابعين للشروط الخارجية التي تؤثر في حياتنا الّا إننا أحرار في اختيار ردّات فعلنا لهذه الشروط"(Schultz,1977,P:108-109.)

يركز (فكتور فرانكل) على فوائد الاختيار الشخصي، فاذا اختار الناس النماء والتطور فأن تحدي المجهول يسبب القلق الذي يمكن ان يؤدي الى الانتصار وتحقيق الذات، وقد استخدم(فرانكل) هذا المبدأ بنفسه عندما كان سجيناً في أحد معسكرات الاعتقال النازي وكان اصراره النفسي على أن يبقى حياً عن طريق اختياره لايجاد معنى في المعاناة والتحكم، لم يتقبل ولم يستجب بصورة سلبية للرعب الذي كان يحيط به(فريدمان،2013، ص469).

يعتقد (فرانكل) بأن هناك ثلاثة عوامل تشكل جوهر الوجود الانساني: (الروحانية) و(الحرية) و(المسؤولية). الروحانية هي مفهوم بسيط من حيث التعريف، انها غير قابلة للاختزال ولا يمكن تفسيرها من الناحية المادية، في حين انه يمكن ان تتأثر بالعالم المادي، انها لا تحدث ولا تنتج من اثر هذا العالم، انها الروح. من الطبيعي ملاحظة مدى اهمية الحرية كعامل ثان في نظرية (فرانكل)، ويجب أن لا تفرض على الفرد العوامل اللاروحية كالفطرة والوراثة وانما يجب على الفرد اختيار الطريقة التي سوف يتصرف بها للحصول على الشخصية السليمة. في النهاية ان الفرد لا يشعر بحريته دون الشعور بالمسؤولية، الشخصية السليمة هي التي تحمل المسؤولية على الرغم من طول وقصر حياتها(Schultz,1077,P:108-110.)

2- نظرية رولو مي Rollo May(1909-1994)

يتساءل (مي،2014) في كتابه "فن المشورة" : ماهو الوجود الأنساني؟ للأجابة على هذا السؤال أناقش نقاشاً استدلالياً لأجل اظهار فاعلية المشورة مع كينونة الأنسان، بالأعتماد على فهمنا لكيفية الوجود الانساني في الواقع، ان الرجل هوأكثر من جسده، وأكثر من عمله، وأكثر من موقعه الأجتماعي، وكذلك المرأة أكثر مما هي أم، وأكثر من جاذبيتها أو سحرها، أو عملها، هذه هي أوجهٌ من خلالها نعرف كيف يعبر كلا الجنسين عن انفسهما؟(May,2014,P:13.)

يرى (مي) بأن المشكلة الرئيسية منذ أواسط القرن العشرين هي الفراغ، والفراغ هذا لا يشير الى مجموعة من الناس لا يعرفون ماذا يريدون، بل هم دائماً ليس لديهم أية فكرة واضحة عمّا يشعرون؟ وعندما يتحدثون عن قلّة الأستقلالية، أو يعانون من عجز في صنع القرارات، ستظهر لديهم مشكلة الافتقار الى خبرة محددة حول رغباتهم أو حاجاتهم، وينجم عن ذلك شعورهم بالألم وضعف القدرة بسبب شعورهم بالفراغ والخواء(May,2009,P:4).

ويقترح(مي) بأنه لكي يتمكن المعالجون من تناول اللامعنى بكفاءة وأقتدار، يجب عليهم أولاً أن يزيدوا من حساسيتهم لهذا الموضوع.... أن يصغوا بطريقة مختلفة...أن يصبحوا على وعي ودراية بأهمية المعنى في حياة الأفراد، وقد تكون هذه المشكلة غير محورية عند بعض المرضى، ولكن هناك من المرضى من يكون أحساسهم باللامعنى عميقاً غامراً، وقد أشار(مي) هنا الى(يونك) الذي وجد أكثر من ثلاثين بالمائة من مرضاه يطلبون العلاج بسبب احساسهم بخلو حياتهم من المعنى(مي،1999، ص133).

عمل(مي) جاهداً كزميله(فرانكل) ضد اليأس وتداعياته، ولكن ليس في معسكرات الأعتقال النازي الذي أمضى فيها (فرانكل) أكثر من ثلاث سنوات، بل ضد مرض السل الذي أقعده في مستشفى (ساراناك للسل في نيويورك) مدة ثلاث سنوات، وأعتقد بأن الأنسان بأستطاعته أن ينفتح على العالم من داخله وأن التسليم لليأس يضعف الأرادة والهِمّة ويجعل منه فريسة ينال منه داخله أولاً ومن ثم المرض ثانياً.

كما ويشير (مي،2007) الى ان المرضى في المستشفى يموتون أمام عينيه بسبب عجزهم النفسي والأرادي، الى انه قرَّر النضال ضد مرضه على الرغم من شحَّة الأدوية المضادة للسل في حينه، ورأى (ماي) انه كلَّما يضعف أمام المرض يعطي له فرصة أكثر للقضاء على روحه، وبهذا شجع نفسه وزاد من عزيمته ليقضي هو نفسه على مرض السل(فيست وفيست،2007، ص626).

الدراسات السابقة

سيتم عرض الدراسات التي تناولت الفراغ الوجودي أو المتغيرات الدافعة أو الباعثة له، في علاقاته بمجموعة متغيرات والتي تظهر في كلٍ دراسة روابط منفردة لمتغيراتها المدروسة مع الفراغ الوجودي، حيث يستدل من ذلك أهمية الدراسة في هذا المجال وكذلك تأثير وخطورة الفراغ الوجودي في حياة الأفراد والمجموعات، فضلاً عن ان معطيات تلك الدراسات ستوظف في المقارنة بينها وبين معطيات الدراسة الحالية.

المعنونة" **هل البحث عن المعنى في الحياة يرتبط بموضوع حسن الحال الوجودي؟**" الى ايجاد العلاقة بين بحث الفرد عن المعنى في حياته وحسن الحال الوجودي، بلغت العينة الكلية للبحث (106) فرداً، منها (63) من الذكور و(43) من الأنثى، استخدم الباحثان المقاييس التالية لقياس استجوابات أفراد العينة:-

Cohen & Cairns(2010)هدفت دراسة كل من (كوهن وكارين،2010)

- مقياسMLQ- The Meaning of Life Questionnaire يتكون هذا المقياس من مجالين هما(حضور المعنى والباحث عن المعنى)، عدد فقرات المقياس هو 10.
- مقياس DHS- The Depression Happiness Scale طور من قبلMc Creal & Joseph1993 يتكون من 25 فقرة، الفقرات السلبية 13 والايجابية 12.

توصلت الدراسة الى النتائج التالية:

- وجود علاقة دالّة أحصائياً بين مجال(الحضور بالمعنى) وحسن الحال الوجودي عند مستوى 0.000، وكذلك مجال (الباحث عن المعنى) في مقياس البحث عن المعنى مع حسن الحال الوجودي عند مستوى الدلالة 0.002.
- عدم وجود دلالة أحصائية لتفاعل العوامل من(الحضور والباحث عن المعنى والكآبة/السعادة).

وهدفت(الوائلي،2012) "في دراستها "**المعنى في الحياة وعلاقته بنمط الشخصية لدى طلبة جامعة بغداد (A,B)**" الى التعرف على مستوى المعنى في الحياة لدى طلبة جامعة بغداد على مقياس المعنى في الحياة والتعرف على دلالات الفروق في الجنس والتخصص، وكذلك العلاقة بين المعنى في الحياة ونمط الشخصية (A,B) (400) ،حيث كانت عينتها فرداً من الذكور والأناث.

وقد أظهرت النتائج ما يأتي:

- يتمتع أفراد العينة بمستوى دالّ في المعنى في الحياة، وفي المقارنة بين الجنسين ظهر بأن الذكور لديهم مستوى دالّ أعلى من الاناث في هذا المتغير.
- لا توجد فروق تبعاً لمتغير التخصص.

ملاحظة من الجدير الأشارة اليها : أشارت الباحثة في مشكلة دراستها بأن مفهوم فقدان المعنى هي الفراغ الوجودي بعينه.

وفي دراسة (محمد،2014) بعنوان" **الفراغ الوجودي وتجاوز الذات وعلاقتها بالتصورات المستقبلية لدى الأرامل**" على عينة مؤلفة من (300) أرملة موزعة على فئتين عمريتين من(20 سنة الى 39) والفئة الثانية من(40 الى 59) عاماً، ظهرت النتائج بأن هناك مستوى دالّ أحصائياً عند 0.05 في الفراغ الوجودي لدى العينة بمتوسط حسابي (157.47). و وجود علاقة ارتباطية بين الفراغ الوجودي وتجاوز الذات البالغة _0.737 عند مستوى 0.05. وهناك علاقة ايجابية بين الفراغ الوجودي والتصورات المستقبلية البالغة 0.19 عند مستوى الدلالة 0.05. وظهرت النتائج أيضاً بأن اسهام المتغيرين الفراغ الوجودي وتجاوز الذات في التصورات المستقبلية بلغت 0.077 من التباين الكلي للتصورات المستقبلية.

وهدف (العبيدي،2015) في دراسة بعنوان" **الفراغ الوجودي لدى طلبة الجامعة في ضوء بعض المتغيرات**" المؤلفة عينتها (200) طالباً وطالبة من جامعة بغداد الى التعرف بالفراغ الوجودي لدى طلبة جامعة بغداد، فضلاً عن التعرف بالفروق في الفراغ الوجودي لدى الطلبة على وفق متغير الجنس(ذكور – اناث)، وكذلك وفق متغير التخصص الدراسي(علمي– انساني)، ظهرت النتائج أن الطلبة المفحوصين ضمن هذه الدراسة لا يعانون من الفراغ الوجودي ولكن هناك فروق بين المتوسطين في الجنس على متغير الفراغ الوجودي ولصالح الذكور، وعدم وجود فروق على وفق متغير التخصص.

يتبين مما ورد من دراسات، بأنَّ الفراغ الوجودي يملأه كل من المعنى والمدركات المفهومة من قبل الفرد والأمتلاء هذا يكون نسبياً وكمياً، ويختلف كما يبيّن (فرانكل،1982) من شخص الى آخر وعند شخصٍ معين من يوم الى آخر أو حتى من ساعة لأخرى(Frankl,1992,P:114).

منهجية واجراءات البحث

سيتم عرض الاجراءات المتبعة في البحث الحالي من حيث تحديد مجتمع البحث وعينته والأدوات المستخدمة بعد التحقق من الخصائص السيكومترية لها ومن ثم التطبيق وتفريغ البيانات ومعالجتها احصائياً لتكون جاهزة على شكل نتائج.

مجتمع البحث

يشتمل مجتمع البحث على كل المنتمين الى أتحاد أدباء الكورد في فروع إقليم كوردستان العراق(أربيل والسليمانية ودهوك)، والبالغ عددهم (821) عضواً. وتم الحصول على أحصائية دقيقة لعدد الأعضاء من خلال أمانة أتحاد أدباء الكرد/ المركز العام الرئيسي الموجود في مدينة أربيل، والموضّحة في جدول (1).

جدول(1)

المجتمع الأصلي

ت	الفرع	عدد الأعضاء
1	دهوك	261
2	أربيل	319
3	سليمانية	241
المجموع		821

عينة البحث

بلغت عينة البحث (159) فرداً من أدباء المحافظات الثلاث للاقليم، وكانوا جميعاً من الذكور حيث تعذر إختيار الإناث من الأدباء لقلّة عددهن وصعوبة الإتصال بهن. ولهذا استقرت العينة عند (159) أدباء من الذكور، وبنسبة (19.016%) وكما مبين في جدول(2).

جدول(2)

عينة البحث

ت	الفرع	عدد الأعضاء	العينة المأخوذة	النسبة المأخوذة
1	**دهوك**	261	28	%10.7279
2	**أربيل**	319	79	%24.7648
3	**السليمانية**	241	52	%21.5767
	المجموع	821	159	%19.016

أداة البحث

تم إعداد أداة للفراغ الوجودي وذلك من خلال الأدبيات النفسية والمقاييس الجاهزة وكذلك أعدّت أسئلة مفتوحة لأجل الحصول على فقرات محددة عن طريق أجوبة من قبل العينة الاستطلاعية التي بلغت عددها(25) أديباً من فرع اربيل لاتحاد أدباء وكتاب الكرد.

وقد بلغ عدد فقرات المقياس المُعَدّ (37) فقرة من بينها فقرات سلبية وأخرى أيجابية، مع مراعاة الأسس السيكومترية في صياغة الفقرات مثل:-

أ- أن تكون الفقرة قابلة لتفسير واحد.

ب- عدم أستعمال الفقرات التي يحتمل أن يجيب عنها الجميع نفس الأجابة لكي لا تنعدم فرصة المقارنة.

ج- أن تقيس الفقرة الجانب الشعوري من الذات أو السلوك.

د- تجنب أستعمال نفي النفي لأن ذلك من شأنه أن يربك المستجيب.

هـ أن تكون الفقرات بصيغة المتكلم.

وعند مراجعة الفقرات وتمحيصها تكونت الصيغة الأولية للمقياس.

الصدق الظاهري لمقياس الفراغ الوجودي

وُزّع المقياس على (11) خبيرا من المختصين في علم النفس، وبعد الإتفاق على صلاحية فقرات المقياس استبقي على الفقرات كما هي(37)، حيث لم يُجر عليها سوى بعض التعديلات الموصى بها من قبل الخبراء، واتخذ صورته النهائية دون حذف اية فقرة من فقراتها، ووصلت النسبة المئوية لقبولهم ومصادقتهم على صلاحية فقرات المقياس الى(95.08%) وبهذا تم التحقق من صدق المقياس.

ثبات الأداة

بعد أن تم التحقق من صلاحية فقرات المقياس(الفراغ الوجودي)، تم تطبيق اجراءات الثبات بطريقة اعادة الاختبار على عينة من أدباء فرع أربيل البالغة(31) فرداً، وكان الفاصل الزمني بين مُدتَي التطبيق(الاختبار الأول والثاني) اسبوعان (2017/7/22– 2017/8/5). بعد تفريغ بيانات الاستمارات في التطبيقين ومعالجتها احصائياً بلغ معامل الارتباط والذي يشير الى معامل الثبات للتطبيقين، لمقياس الفراغ الوجودي والبالغ(0.820).

القوة التمييزية لفقرات مقياس الفراغ الوجودي

لأجل التحقق من القوة التمييزية لفقرات مقياس(الفراغ الوجودي) باسلوب المجموعتين المتطرفتين Contrasted Groups ، حيث طُبِّق ذلك على عينة البحث الأساسية البالغة(159) فرداً وتم ترتيب الاستمارة تصاعدياً استناداً الى الدرجة الكلية لها ثم أخذت نسبة (27%) من الأعلى والنسبة ذاتها من الأدنى بواقع(86) استمارة(فرداً) للنسبتين. حيث تبين من التحليل لفقرات مقياس الفراغ الوجودي بأن الفقرة رقم(1) غير مميزة وذلك لحصولها على القيمة التائية(1.294) وهذه الدرجة غير دالة بالمقارنة مع القيمة الجدولية، كون المتوسط الحسابي لنسبة 27% العليا الذين استجابوا لها وصل الى(2.30) والمتوسط الحسابي لنسبة 27% الدنيا وصل الى(1.93)، بانحراف معياري للحد الأعلى(1.103) والأدنى(0.997)، بناءً على هذه النتيجة قام الباحث بالغاء هذه فقرة رقم(1) والابقاء على (36) فقرة لمقياس الفراغ الوجودي من أصل(37) كما مبيّن في الجدول رقم(4).

جدول (4)
المتوسطات والانحرافات المعيارية والقيم التائية لمجموعة(27%) العليا ومجموعة(27%) الدنيا لفقرات مقياس الفراغ الوجودي

رقم الفقرة	المجموعة العليا		المجموعة الدنيا		القيمة التائية
	الوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الوسط الحسابي	الانحراف المعياري	
1	2.30	1.103	1.93	0.997	1.294
2	2.56	1.368	1.67	0.832	* 2.884
3	2.67	1.074	1.26	0.447	* 6.286
4	2.78	1.188	1.44	0.847	* 4.749
5	3.04	1.224	1.89	1.188	* 3.498
6	3.00	1.330	1.19	0.396	* 6.795
7	3.07	1.357	1.56	1.155	* 4.429
8	1.96	1.160	1.07	0.267	* 3.882
9	3.30	1.436	1.26	0.526	* 6.921

* 6.965	0.424	1.11	1.315	2.96	10
* 5.157	1.050	1.44	1.311	3.11	11
* 4.702	0.884	1.37	1.379	2.85	12
* 4.048	0.917	1.93	1.331	3.19	13
* 4.943	1.043	1.63	1.551	3.41	14
* 4.007	1.292	1.85	1.289	3.26	15
* 7.299	0.267	1.07	1.210	2.81	16
* 4.246	1.145	1.81	1.347	3.26	17
* 5.902	0.192	1.04	1.586	2.85	18
* 4.182	0.801	1.22	1.068	2.30	19
* 3.772	0.892	1.78	1.050	2.78	20
* 8.500	0.320	1.11	1.109	3.00	21
* 7.322	0.656	1.26	1.259	3.26	22
* 4.899	0.555	1.33	1.301	2.67	23
* 5.669	1.087	1.52	1.121	3.22	24
* 5.898	0.338	1.04	1.023	2.26	25
* 2.711	1.477	2.52	1.221	3.52	26
* 5.806	0.700	1.48	1.126	2.96	27
* 5.161	0.974	1.78	1.130	3.26	28
* 6.765	0.698	1.56	1.039	3.19	29
* 8.530	0.688	1.37	1.006	3.37	30
* 2.592	0.892	1.89	0.893	2.52	31
* 6.022	0.580	1.48	1.281	3.11	32
* 4.869	0.742	1.63	1.121	2.89	33
* 3.555	0.320	1.11	1.315	2.04	34
* 5.028	0.456	1.15	1.421	2.59	35
* 2.691	0.893	1.48	1.295	2.30	36
* 2.906	0.844	1.41	1.188	2.22	37

دالّة عند مستوى أقل من 0.05

التطبيق النهائي

بعد التحقق من توافر الخصائص السيكومترية لمقياس البحث(الفراغ الوجودي) من صدق وثبات وتمييز، بدأ بالتطبيق وتوزيع الاستمارات وتوزيعها على العينة في الفترة بين (2017/8/14 – 2017/9/29)، ومن الجدير بالذكر ان عينة البحث تُعدّ من العينات الوعرة حيث صعوبة الحصول على أفرادها الأمر الذي حدى بالباحثين الى اللجوء الى وسائل متنوعة كارسال الاستبانات من خلال (مواقع التواصل الاجتماعي فيسبوك ومسنجر وفايبر وكذلك البريد الالكتروني) للذين لم تعذر الوصول اليهم، وطرق أخرى كوضع الاستبانات في الفروع بغية ملأها في أمسياتهم الشعرية وندواتهم النقدية والفكرية وحفل توقيع الاصدارات الجديدة لهم.

عرض النتائج ومناقشتها

سيتم عرض النتائج التي تم التوصل اليها بعد تفريغ البيانات الخاصة بمتغير البحث(الفراغ الوجودي) وبعد معالجتها احصائياً، ومن ثم ستناقش النتائج على وفق الأدبيات والاطار النظري والدراسات السابقة. وتعرض النتائج على وفق الأهداف المحددة مسبقاً في هذا البحث وكالآتي:

1- <u>الهدف الأول</u>: مستويات الفراغ الوجودي لدى العينة ككل، والتعرف على دلالاتها بحسب الأوساط الفرضية:

يظهر من الجدول(5) انّ المتوسط الحسابي الفراغ الوجودي لدى العينة ككل بلغ(76.97) وهو الاقل من الوسط الفرضي للمقياس وهو(108)، وبانحراف معياري(17.354) عند درجة الحرية(158)، حيث القيمة التائية وصلت الى (22.543-) وهي أعلى من القيمة الجدولية والتي هي(1.96) ودالّة عند مستوى(0.001).

جدول (5)

قياس مستويات (الفراغ الوجودي) ودلالاتها

ت	المتغير	عدد العينة	الوسط الفرضي	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	درجة الحرية	القيمة التائية	القيمة الجدولية	مستوى الدلالة
1	الفراغ الوجودي	159	108	76.97	17.354	158	-22.543	1.96	0.001

يتبين من خلال هذه النتائج انّ عينة البحث المتألفة من(159) فرداً حصلت في الفراغ الوجودي على متوسط حسابي أقل من المتوسط الفرضي وبدلالة(0.001)، مما يشير ذلك على ان أفرادها لا يعانون من مشكلة الفراغ الوجودي. ودراسة (محمد،2014) ودراسة Cohen & Cairns,2010حيث تتفق هذه النتائج مع دراسة كل من(كوهين وكارين) (العبيدي،2015)، وكذلك تتفق مع الاطار النظري حيث يشير (فرانكل) الى تحويل المعانات الى المعنى في الحياة التي تُعدّ خبرة ايجابية مُدرَكة.

ومن الجدير بالذكر هناك بعض العوامل غير الظاهرة قد تدخل كمتغيرات دخيلة في التأثير على النتائج حيث البيئة الاجتماعية والثقافية للعينة التي هم نخبة من الأدباء، ومن بين هذه العوامل كما بينها (فرانكل) هي معنى الحياة، حيث تعُدُّ أحد العوامل الذي يشكل الجوهر الانساني، ويشارك في التقليل من مشاعر الفراغ الوجودي مما قد يستنتج من ذلك بأن مستوى معنى الحياة لدى هؤلاء الأدباء بات مرتفعاً بدلالة إنخفاض الفراغ الوجودي لديهم.

2- قياس مستويات الفراغ الوجودي بحسب العمر والمكان

أ- <u>المكان(الفروع)</u>:

من خلال البيانات المعروضة الخاصة بهذا الهدف في الجدول(6) أظهرت النتائج ما يلي:

- بلغ المتوسط الحسابي للفراغ الوجودي لأفراد العينة المنتمين الى فرع دهوك لاتحاد الأدباء وعددهم (28) فرداً (82,18)، وهو أدنى من المتوسط الفرضي(108) للمقياس.

- بالنسبة لأفراد العينة المنتمين الى فرع أربيل لاتحاد الأدباء والبالغ عددهم(79)، بلغ المتوسط الحسابي للفراغ الوجودي الى (74.92) وهو أدنى من المتوسط الفرضي(108) للمقياس.

– أما بالنسبة لأفراد العينة المنتمين الى فرع السليمانية لاتحاد الأدباء والبالغ عددهم(52)، بلغ المتوسط الحسابي للفراغ الوجودي الى(77.29) وهو أدنى من المتوسط الفرضي(108) للمقياس.

وقد أظهر تحليل التباين بأن الفروق بين المجموعات في(الفراغ الوجودي) ليست دالّة حيث القيمة الفائية وصلت الى(0.495) وبنسبة دلالة(0.610)، ولم ترتقِ الى مستوى الدلالة(0.05) مما يشير ذلك بأنه لا توجد فروق في مستوى (الفراغ الوجودي) بين الأدباء بحسب موقعهم الجغرافي.

جدول (5)

مستويات الفراغ الوجودي بحسب المكان(فروع الاتحاد)

	المتغير	المتوسطات الحسابية بحسب المكان وعدد أفراده						المتوسط الفرضي	القيمة الفائية	نسبة الدلالة	النتيجة
		دهوك	ن	أربيل	ن	السليمانية	ن				
1	الفراغ الوجودي	82.18	28	74.92	79	77.29	52	108	1.838	0.163	غير دالّة

مستوى الدّلالة=0.05

ب– الفئات العمرية:

أظهرت النتائج المبينة في الجدول(14) لقياس مستويات (الفراغ الوجودي) بحسب الفئات العمرية الثلاثة(25–43،42–61،60–78) والمرقمة بالفئات(3،2،1) على التوالي، بأنّ:

- عينة الفئة(25–42) والبالغة(27) فرداً وصل متوسطها الحسابي في الفراغ الوجودي الى درجة(80.00) وهو الأدنى من المتوسط الفرضي(108) للمقياس.
- عينة الفئة(43–60) والبالغة(86) فرداً وصل متوسطها الحسابي في الفراغ الوجودي الى درجة(76.26) وهو الأدنى من المتوسط الفرضي(108).
- أما عينة الفئة(61–78) البالغة عددها(46) فرداً كانت متوسطها الحسابي في الفراغ الوجودي(76.54) وهو الأدنى من المتوسط الفرضي(108).

عند المقارنات الاحصائية بين المجموعات استناداً الى عملية تحليل التباين ، لم تظهر أية فروق دالّة بين تلك المجموعات العمرية للعينة فيما يتعلق بمتغير الفراغ الوجودي كما مبين في الجدول(6) مما يشير ذلك الى عدم وجود فروق معنوية في(الفراغ الوجودي) بحسب متغير العمر لدى الأدباء.

جدول (6)

مستويات الفراغ الوجودي بحسب العمر المقسم الى فئات عمرية

ت	المتغير	المتوسطات الحسابية للفئات العمرية وعدد أفرادها	المتوسط	القيمة الفائية	نسبة الدلالة	النتيجة

				الفرضي	ن	3	ن	2	ن	1		
غير دالّة	0.610	0.495	108	46	76.54	86	76.26	27	80.00	الفراغ الوجودي	1

مستوى الدّلالة = (0.05)، 1= فئة(25–42)،2= فئة(43–60)،3= فئة(61–78)

وكما يظهر من هذه النتائج بأنّ عاملي المكان والعمر كمتغيرين متقطعين ليس لهما دور يذكر في اظهار الفروق الدالّة بين أفراد عينة (المحافظات) و(الفئات العمرية) في مستوى الفراغ الوجودي، والنتيجة هذه تتفق مع الاطار النظري للبحث وخاصة مع آراء (فرانكل) حول النزعة التواؤمية أو الدكتاتورية حيث يرى بأن النزعة الدكتاتورية تمثلها الحضارة الشرقية أي بمعنى الاملاءات التي يفرضها الآخرون على الأفراد تجعلها متقاربة في اظهار السلوكيات حيث ابداء مستوى معين من المسايرة للقيم الاجتماعية السائدة بين أفراد ذوي مستويات ثقافية متباينة، وكذلك تتفق مع الاطار النظري في موضوع دور الثقافة في ابراز الفروق من عدمها.

وان عدم ظهور الفروق الدالة في مستويات الفراغ الوجودي للبحث الحالي بين عينات (المكان– الفروع) و(العمر)، وقد يعزى الى ذلك دور التنشئة الاجتماعية والنظام التعليمي والتربوي في تنمية الافراد على القيم الجمعية والدينية والاجتماعية التي تؤكد على السلوك الجمعي والانصهار داخل الحشد والجمهور، مما يتعارض ذلك الثقافات التي تؤكد على الفردانية والاختلاف وممارسة الحرية في مواقف الحياة المختلفة.

التوصيات والمقترحات

<u>التوصيات</u>

على وفق النتاج التي تم التوصل اليها، تقدم التوصيات الآتية الى الجهات المعنية:

1– على وزراة الثقافة ايلاء المزيد من الاهتمام باتحاد الأدباء الكرد وذلك بتشجيع أعضائه في المشاركة في المشاريع الثقافية الأدبية، ورعايتهم من خلال تقييم جهودهم ومنتجاتهم الثقافية، هذا ما يؤدي جدلياً الى الانشغال الأكثر بالعمل الذي يساعد بدوره الى التخلص من الفراغ الوجودي بغية لملأ حياتهم بالمعاني.

2– وكذلك على الوزارة نفسها ايجاد روابط نشطة للأدباء وافساح المجال لهم لتسهيل مهمتهم بالتواصل مع العالم الخارجي في هذا المجال وذلك لأجل شعورهم بمكانتهم وبمدى الاهتمام بهم، حيث انّ التواصل يؤدي بهم الى الخروج من الدائرة الضيقة المحاطة بهم ويستحصلون بفعله الى الخبرات التي تملأ مساحة واسعة من فراغهم الوجودي ويجعلهم نشطاء فاعلين في التأثير على حياتهم الشخصية ومن ثم دورهم في المجتمع.

3– على الوزارات ذات الصلة(وزارة التربية والتعليم العالي والثقافة) بأن تتعاون فيما بينها لايجاد روابط نشطة مع اتحاد الأدباء سواءً لابراز دور الأدباء في المجال التربوي والتعليمي أو لأجل العمل المشترك لتوظيف دور الأدب في العمل الثقافي والتربوي.

4- على وزارة الصحة القيام بنشاطات نوعية تبرز من خلالها دور الصحة النفسية والعقلية في حياة الفرد وأن تبدأ وذلك بالتعاون مع الجامعات بادخال هذا الحقل في الحيز البنائي للشخصية السليمة، عندها تساعد هذه الخطوة على الفهم الصحيح لخطورة الفراغ الوجودي ودوره في الاصابة بازمات وأمراض نفسية.

المقترحات

تقدم المقترحات الآتية للباحثين مستقبلاً وكالآتي:

1- الدراسة ذاتها وعلى عينة أوسع تشمل المناطق الكردية الواقعة خارج الاقليم وكذلك الاجزاء الأخرى من كردستان منها (الشرقية والغربية والشمالية) من جانب، والأدباء الكرد المغتربين من جانب آخر، وايجاد الفروق بين الأدباء في الأجزاء المذكورة والفروق في الجنس وبين من يسكن في الداخل ومن هاجر الى بلدان أخرى، بغية معرفة تأثير الانظمة السياسية الحاكمة في كل جزء على مستوياتهم في المتغيرات الثلاثة، وتأثير الغربة والثقافة الثانية عليها، وقد يكون هذا البحث ممكناً ان كان اجراءه من خلال فريق عمل بحثي مدعوم.

2- اجراء نفس الدراسة ولكن على شرائح أخرى غير الأدباء كالفنانين بكل صنوفهم والأطباء والمهندسين والمعلمين والسّاسة.

3- بحث حول الفراغ الوجودي والانتماء الاجتماعي ومعنى الحياةلدى الشباب الكردستاني.

4- اجراء الدراسة ذاتها على عينة من النساء الأديبات الكرديات وذلك لتعذر الوصول اليهن للباحث في البحث الحالي.

References

Adler, Alfred, (2009).The Meaning of Life, T: Adel Naguib Boshra, National Project of Translation, 2, Cairo.

Al-Khailani, Kamal Mohammed Sarhan, (2013). Emotional emptiness in women with breast cancer, Journal of Educational and Psychological Sciences - Iraq, No. 99.

Aladdin, Jihad Mahmoud, (2013). Theories of Psychology and Human Knowledge, Al Ahlia for Publishing and Distribution, 1, Amman.

Al-Obaidi, Afra Ibrahim Khalil, (2015). Theories of cognitive and human psychological counseling, University of Baghdad - Faculty of Education for Girls.

Al-Waeli, Jamila, (2012). The Meaning of Life and its Relationship to Personality Patterns (A, B) of Baghdad University Students, Journal of the Professor, No. 201, Girls College of Education, University of Baghdad.

Fist, Jest & Fist, Crickey, (2007). Personality Theories, Translator: Yahya Seyyed Mohammadi, Nashr Ravan, Jab 3.

Frankel, Victor, (1982). Man cearch for meaning, T: d. Talaat Mansour, 1st Floor, Dar Al Qalam, Kuwait.

Frankel, Victor, (2014). The Will to meaning ... Foundations and applications of treatment in the sense, T: d. Ayman Fawzi, Zahraa Al Sharq House, Cairo.

Frankl, Viktor E., (1992). Mans Search for Meaning. An Introduction To Logotherapy,4th Edition, Beacon Press 25,Boston- Massachusetts.

Frankl, Factor, (1993). Physician and Ghost, translation of Farsi: d. Farrokh Seif Behzad, Dorsa Publishing House, Jab 3, Tehran.

Friedman, Howard S. & Shastak, Miriam, (2013). Personal. Classical theories and modern research, T. Ahmed Ramo, Arab Organization for Translation, I 1, Beirut.

Heidegger, Martin, (2012). Being and Time, d. Fathi Al-Muskini, New United Book House, 1 st, Beirut.

Karen,Cohen & Cairns, David, (2010). Is Searching for Meaning in Life Associated With Reduced Subjective and Psychological Well- Being?, International Juornal of Existential Psychology & Psychotherapy,V 3,n 1,January.

Kirkgord, Surin, (2013). Disease path of the dead, T: d. Osama al-Qafash, the Egyptian Book House, I 1, the omnipotent.

May, Rolo & Yalom, Arvin, (1999). Introduction to existential psychotherapy, T: Dr. Adel Mustafa and Ghassan Yaqoub, Dar Al-Nahda Al Arabiya, I 1, Beirut.

May, Rolo, (2014). The Art of Counselling, Souvenir Press, New York.

May,Rollo, (2009).Mans Search For Himself,Norton,first published,New York.

May,Rolo, (2015).The Discovery of Being,Norton & Company Ltd, London.

Mohammed, Nour Jabbar, (2014). Emotional emptiness and self - transcendence and their relation to future visions of widows, PhD thesis, University of Diyala, Faculty of Education of Human Sciences, Iraq.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 137 – 166
http://www.ijoks.com

The style of personal structure of the Development and simple in the novels: Karwan Omar Kakasor

Sardar Ahmed Hassan GERDI [1]& Awara Kamal SALEH [2]

Received: Jun 09, 2018 **Reviewed**: Nov 02, 2018 **Accepted**: Dec 21, 2018

Abstract

Personality is an important element in the creation of a novel. Because it has a special place in the novel and the element of compilation and development all other elements of the novel. So the character within the novel according to the stages of the technical progress of the novel and there has been a significant change on the concept, and that the portrayal and clarification of the features and qualities of the actor and in a technical need to the skill writer of the novel. Personality is the conversation of the novel and embody it and often express the look and knowledge of the author of narration.

From this point of view, we dedicated this research to show how the sophisticated and simple personality in Karwan Omar Kakasor's novels is used to show this pattern. The novelist sought to portray the personal components and, as needed, we have benefited from several examples of his novels. This research consists of the introduction and two parts: in the first section explain the pattern of personality formation and in the second section showed the types of characters and development and simple theoretical and practical. In conclusion, we presented a result, a list of sources and a summary of the research in both Arabic and English.

Key words: Personal Structure, Karwan Omar Kakasor, Kurdish Novel, Narration, Kurdish

Recommended citation:
Gerdi, S.A. H. & Saleh, A.K. (2019). The style of personal structure of the Development and simple in the novels: Karwan Omar Kakasor. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 137 – 166 DOI: **10.21600/ ijoks.516498**

[1] Prof., Dr., Department of Kurdish Language, College of Education, University of Salahaddin Erbil, Kurdistan Region of Iraq. E.mail: dr.sardargardy@gmail.com,
[2] Correspondent Author:Lecturer, Erbil Technology Institute, Erbil Polytechnic University, Kurdistan Region of Iraq, Email: awarakamal@epu.edu.krd, **ORCID NO**: https://orcid.org/0000-0002-1829-7688

شێوازی بونیادی کەسایەتی پەرەسێن و سادە لە ڕۆمانەکانی(کاروان عومەر کاکەسوور)دا

پ. د. سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی
کۆلێژی پەروەردە/ زانکۆی سەلاحەدین
م. ئاوارە کەمال صالح
پەیمانگەی تەکنەلۆجی هەولێر/ زانکۆی پۆلیتەکنیکی هەولێر

(الملخص)
تعتبر الشخصية من العناصر المهمة في مكونات انشاء الرواية. لأن لها مكانة خاصة في الرواية و عنصر تجميع و التنمية كافة العناصر الأخرى للرواية. لذا الشخصية ضمن الرواية حسب مراحل التقدم الفني للرواية و حدثت تغير كبير على مفهومها، و على ذلك تصوير و توضيح معالم و صفات الممثل و بصورة فنية يحتاج الي مهارة كاتب الرواية. اذن الشخصية تكون محادثة الرواية و تجسمها و في كثير من الأحيان تعبر عن نظرة و دراية كاتب الراوية.
ومن هذا المنطلق كرسنا بحثنا هذا لأظهار كيفية الشخصية المتطورة و بسيطة في روايات (كاروان عمر كاكەسور) لكي نظهر هذا النمط، حيث لجأ كاتب الرواية الى تصوير المكونات الشخصية ، و حسب الحاجة استفدنا من عدة امثلة من رواياته. و يتكون هذا البحث من المقدمة و قسمين: في القسم الأول شرح نمط تكوين الشخصية و في القسم الثاني أظهر أنواع الشخصيات المنمية و البسيطة بصورة نظرية و عملية. و في الخاتمة أظهرنا نتيجة و قائمة المصادر و ملخص البحث باللغات العربية و الأنكليزية و التركية.

پێشەکی

کەسایەتی بە یەکێك لە ڕەگەزە گرنگەکانی پێکهاتەی بونیادی ڕۆمان دادەنرێت، چونکە پێگەیەکی تایبەتی لە ڕۆماندا هەیە و فاکتەری کۆکەرەوە و پێکگەیاندنی سەرجەم ڕەگەزەکانی دیکەی ڕۆمانە. هەر بۆیە کەسایەتی نێو ڕۆمان بە پێی قۆناغەکانی پێشکەوتنی هونەری ڕۆمان، گۆڕانی گەورە بەسەر چەمکەکەیدا هاتووە. بەم پێیەش وێناکردن و دیاریکردنی سیماو خەسڵەتەکانی کارەکتەر بە شێوەیەکی هونەریی پێویستی بە کارامەیی ڕۆمانووس هەیە. کەواتە کەسایەتی گوتاری ڕۆمان بەرجەستە دەکات و زۆرجاریش گوزارشت لە دیدو جیهانبینیی ڕۆمانووس دەکات.
لەم ڕوانگەیەوە ئەم توێژینەوەیەمان بۆ دیاریکردنی شێوازی بونیادی کەسایەتی پەرەسێن و سادە لە ڕۆمانەکانی(کاروان عومەر کاکەسوور)دا تەرخانکردووە، تاوەکە ئەو شێوازە دەستنیشان بکەین، کە ڕۆمانووس لە وێناکردنی پێکهاتەی کەسایەتییەکاندا پەنای بۆ بردووە و بەپێی پێویستیش سوودمان لە چەند نموونەیەکی ڕۆمانەکانیدا وەرگرتووە.
ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکی و دوو بەش پێکهاتووە:
لە بەشی یەکەمدا شێوازیی بونیادی کەسایەتی بەرباس دراوە، لە بەشی دووەمیشدا جۆرەکانی کەسایەتی پەرەسێن و سادە بەشێوەیەکی تێوریی و پراکتیکی خراوەتەڕوو.
لە کۆتاییشدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکەش بە زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی خراوەنەتەڕوو.

بەشی یەکەم:
شێوازی بونیادی کەسایەتی لە ڕۆماندا:

کەسایەتی بە یەکێك لە گرنگترین ڕەگەزەکانی ڕۆمان دادەنرێت، واتە کەسایەتی بە داینەمۆ و بزوێنەری هەموو ئەو ژانرانەی ئەدەب دادەنرێت، کە پشت بە گێڕانەوە دەبەستن. چونکە هۆکاری پێکەوە بەستنی سەرجەم ڕەگەز و توخمە پێکهێنەرەکانی تری جەستەی ڕۆمانە. بەو پێیەی(کەسایەتی یەکێکە لە ڕەگەزە گرنگ و پڕ بایەخەکانی چیرۆك،

هـەموو یـان زۆربـەی ڕەگـەزەکانی دیکـە بـە دەوریـدا دەسـوڕێنەوە، یـان ئـەو هەڵسـوڕێنەری سەرتاپای ڕۆمانە، بۆیە ئەگەر کەسایەتی لە ڕیزی پێشەوەی ڕەگەزەکان نەبێت، ئەوا بێ گومـان یەکێکە لە ڕەگەزە سەرەکییەکان و پێکـەوە لەگـەڵ ئـەوانی دی تێکـەڵ دەبێـت، وەك یەکەیـەکی تایبـەت گەشـەکردنی بونیـادی ڕۆمـان بەرەوپێشـەوە دەبات)(عومـەر، 2010، ل: 105 ـ 106). بەگشتی ئەو ڕۆڵەی کەسایەتی دەیبینێت، ئەو توانایـەی پێـدەدات، کـە سـەرجەم ڕەگـەزەکانی دیکە بۆ خۆی کێش بکات و پێکەوە جەستەی ڕۆمان دامەزرێنن.

دەرکەوتنی کەسایەتی(پاڵەوان)لە قۆناغە مێژوویـیە دێرینەکاندا، پەیوەسـت بـووە بە ڕادەو ئاستی هۆشیاریی تاکەکانی کۆمەڵگە و تێڕوانینیان دەربـارەی کێشـەکانی بـوون. واتـە مرۆڤ(هەر لەو کاتەوەی کـە هەسـتی بـە دنیـا کـردووە نموونـەی زۆری لـە ئەفسـانە و خورافـە بەرهەم هێناوە، چەمکی ئەو بۆ بوون و تێڕامانەکانی بۆ دنیا ڕەنگدانەوەی ئارەزووەکانی بووە، کە نەزانراو بەرزێنێ و دیاردەکانی سروشت هەڵسـەنگێنێت و هێزە لـە ڕادەبـەدەرەکان بپشـکنێت) (عەبدوڵڵا، 2002، ل: 16). لەم ڕوانگەیەوە دید و بۆچوونی کۆمەڵگەکان کاریگـەری ڕاسـتەوخۆی لەسـەر دروسـتبوونی وێنـەی پاڵـەوان هـەبووە, لـە قۆناغـەکانی پەرەسـەندنییدا. بەشـێوەیەك پاڵـەوانی هـەر سـەردەمێك وێنەیـەکی بەرجەسـتەی شـێوازی تـێ ڕامـانی مرۆڤـەکان بـووە دەربـارەی ژینگـە و دەوروبەرەکـەی. واتـە لـە ژێـر کاریگـەریی بیروبـاوەڕ و هۆشـیاریی دەور و بەرەکەیدا بووە. حیکایەت و بەسەرهاتەکانیش بە مرۆڤەوە پەیوەست بـوون. (هـەر لەسـەرەتاوە چیرۆك بە مرۆڤەوە بەستراوەتەوە و ڕەنگدانەوەی لایەنەکانی ژیانی بووە، چونکە چیرۆکـەکان لـە داهێنـانی مـرۆڤن و پەیوەسـت بـوون بـە بـوونی مرۆڤەکانـەوە. لێرەشـەوە چیرۆکـەکان وێنـەی پاڵـەوانیان لـە قۆناغـە مێژوویـیە جیـا جیاکانـدا کێشـاوە. واتـە وێنـەی پاڵەوانـەکان لـە هـەموو قۆناغەکاندا یەك شێوەیان وەرنەگرتووە، بەڵکو بـە پێچەوانـەوە لـە هـەر قۆناغێکـدا هەریـەك لـەو وێنانە گۆرانیان بەسـەردا هاتووە و خاسـیەت و سـیمای دیاری کراویان هەبووە. واتە هەریەکـەیان تایبـەتن بە قۆناغێکی مێژوویی دیاری کراو)(سابیر، 2001، ل: 145). کەواتـە وێنـەی پاڵەوانـەکان گوزارشـتیان لە سـروشت و ژینگە و بیروباوەڕی کۆمەڵگەکان کردووە. بەم پێیەش مـرۆڤ لەگـەڵ فراوانبوونی مەودای بیرکردنـەوە و تێڕامـانی لـە دەوروبـەر و سـروشـت و کۆمەڵگـە(داسـتان)ی داهێنـاوە، کـە کۆمـەڵێك ئەفسـانەی لـە خـۆ گرتـووە. کـە پاڵەوانـەکانی لـە کێشـە و ململانێـی سـەختدا بـوون و ئامـادەی بەخشـینی گیـان بـوون لـە ڕووبەڕووبوونەوەکانیانـدا دژی هێـزە شەڕانگێزەکان. کەواتە لەسـەردەمە کۆنەکانداا(لەو کاتەی کـە بیـری ئەفسـانەیی و خـورافی بـاو بـووە، دەبینیـین پاڵـەوانی ڕووداوە گـەورەکانیش بەهـەمان پێـوەری ئەفسـانەیی و خـورافی تەماشاکراون، واتە پاڵەوانەکان لـە شـێوەی خواوەنـد و دێـو و بوونـەوەرە خەیاڵیـە زەبەلاحـەکان تەماشاکراون، وەکو(گەلگامش و ئەنکیـدۆ و خمبابا)لـە داسـتانی گـەلگامیش دا، هـەروەها ئـەو پاڵەوانانـە توانـای لـە ڕادە بـەدەریان پێـدراوە، کـە لـە توانـای مرۆڤـی ئاسـایی دا نـەبووە، وەکـو پاڵەوانەکانی ئەلیادە و ئۆدیسای هۆمیرۆس کە هەندێکیان لە ڕەگەزی خواوەندەکان بوون. وەکـو خواوەندی زیۆس و هیرا و پۆسیدۆن)(ئەڵوەنی، 2009، ل: 14). لەم دیدگایەوە پاڵەوانەکان لە ژێر کاریگەری تێڕوانین و بیروباوەڕی کۆمەڵگەدا بوون. کە بیری ئەفسانەیی و خورافەیی بەسـەریاندا زاڵبووە. هەر بۆیە وێنەی پاڵەوانی نێو داستانەکانیش هاو ئاستی پلەوپایەی خواوەندەکان بـوون. واتە دەبوایە خاوەن هێز و توانای سەرسوڕهێنەر بوونایە. بێ گومان کۆمەڵگـەکان ئـەم وێنانـەیان بە پاڵەوانەکان بە خشـیووە. کـە پێوەنـدی بـە ئاسـتی هۆشـیاری سـەردەمەکەوە هـەبووە، لـە ڕووبەڕووبوونەوە و کێشـە و ململانێکانـدا و بەسـتنەوەیان بـە هێـزە نادیـار و شـاراوەکانەوە. بـەم پێیـەش خەسـڵەتی ئەفسـانەیی بـە پاڵـەوان دراوە، لـە بەرەنگاربوونەوەکانییـدا لەگـەڵ دێـو و بوونـەوەرە ئەفسـانەییەکاندا، چونکـە پاڵـەوان سـیمبولی هێـزی چاکـەخوازیی بـووە و نوێنـەری پێکهاتـەو عەشـیرەتەکەی بـووە لـە دژی هێـزی خراپـە و شـەڕانگێزیی. هـەر بۆیـە چارەنووسـی پاڵەوان بە دەست خواوەندەکانەوە بووە.

هەژموونی ئـەم دیـدیی بـە پاڵەوانکردنـە یـاخود وێنـاکردنی کەسـایەتی نێـو حیکایـەت و داستانەکان وەکو پاڵەوانی خاوەن هێز و توانستی لە ڕادە بەدەر، لە سـەردەمانێکی کۆنەوە تـاکو ناوەڕاسـتی سـەدەی شـازدەهەم و سـەرەتای سـەدەی هەڤدەهـەم بـەردەوام بـوو. واتـە ئـەم گیانبـازیی و ئـازایی و فیداکاریـیـەی پاڵـەوان خەسـڵەتی دیـاری جیاکـەرەوەی داسـتان و حیکایەتەکان بوو، بەڵام لە ئەنجامی گەشـەکردنی هزریی مرۆیی و پێشـکەوتنی زانسـتەکان دا تێڕوانینیی مرۆڤیش بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ پاڵەوانـدا گـۆڕانی بەسـەردا هـات، لێـرەوە(داسـتانی

پاڵەوانێتی گۆڕا، بۆ جۆرێکی دیکە لە گێڕانەوە)(عەبدوڵڵا، 2002، ل: 17). واتە داستانی پاڵەوانیەتی بەرە و کزبوون و کاڵبوونەوە دەچوو، لە بەرانبەردا جۆرێکی تر لە گێڕانەوە سەریهەڵدا. کە ئەویش ژانری ڕۆمان بوو، بەم پێیە چەمکی پاڵەوانیش گۆڕانی بەسەرداهات. واتە ئیدی پاڵەوان ئەو تواناو هێز و دەسەڵاتەی نەما کە لە پێشتردا پێی درابوو و لە ئاستی خواوەندەکاندا بوو، بەڵکو جۆرێکی تر لە پاڵەوان دەرکەوت، کە بە پاڵەوانی مرۆیی ناسرا. واتە(پەیدابوونی پاڵەوانی مرۆیی لە ئەدەبدا هێمای شۆرشێکی هزریی بوو، ئەمەش ئەو کاتەی کە نووسەران دوور لە وێنەی خواوەندی نەمر ڕوویان کردە ئەو پیاوانەی کە ئازار دەچێژن و لە ناودەچن. بەرانبەر بەمەش لە ژیانێکی پڕ لە بەرەنگاربوونەوە دا دەژین. واتە بە هەوڵ و تێکۆشانی خۆیان ساتەکانی شکۆمەندیی تۆمار دەکەن، کە لە یادگەی نەوەکانی داهاتوویاندا دەژی)(عەبدوڵڵا، 2002، ل:17 ـ 18). بەم شێوەیە پاڵەوانی خواوەندی بەرە بەرە خۆی لە خەسڵەت و ئەدگارە خواوەندییەکان دادەماڵی و هەنگا و بەهەنگاو بۆ ئاستە مرۆییەکە دادەبەزی. هەروەکو لە(دۆن کیشۆت)ی(سێرڤانتس 1547 ـ 1616)دا بەرجەستە کراوە، کە(گاڵتە جاڕییەکی تەواو بە پاڵەوانەکان و ڕەفتاری دژواریان دەکات و کۆتایی سەردەمێك ڕادەگەیەنێت بۆ پێش چاو خستنی ئەو وێنە ناواقیعییانەی کەسایەتی مرۆیی)(عەبدوڵڵا، 2002، ل: 18). (دۆن کیشۆت)جاڕی مەرگی پاڵەوانی نموونەیی داو، هەموو ئەو وێنە ناواقیعییانەی پاڵەوانی خستە ژێر پرسیارەوە، کە کۆمەڵگە لە ڕێی تێڕوانینە خورافییەکانەوە پێی بەخشیبوون. واتە(دۆن کیشۆت)وەرچەرخانێکی مەزن بوو لە چەمکی پاڵەواندا بەرە و کەسایەتییەکی نزیك لە واقیعەوە. هەروەها (ڕۆبنسۆن کرۆزۆ)ی(دانیاڵ دیفۆ 1661 ـ 1731) نموونەیەکی تر، کە(ڕۆبنسۆن)وەك تاکێکی مرۆیی ڕووبەڕووی نەهامەتی و ئاستەنگ و سەختییەکانی ژیان و سرووشت و مرۆڤە دڕندەکان دەبێتەوە و پشت بە هێز و توانای جەستەیی و هزریی خۆی دەبەستێت. کەواتە لەگەڵ سەرهەڵدان و دەرکەوتنی ژانری ڕۆماندا کەسایەتی وەك مۆرکە مرۆییەکەی دەستی بە دەرکەوتن و گەڵاڵە بوون کرد، چونکە ئیدی مرۆڤ بووە ئەو بووەی کەشایانی ئەوە بوو خەمی چارەنووسی کۆمەڵگە لە کۆڵ بگرێت و وەك مرۆڤ پرپار بدات و لە ئاستی بەرپرسیارێتییە مرۆییەکاندا بێت.

لە سەدەی نۆزدەهەمدا(کەسایەتی پێگەیەکی دیار و بەرز و بەرچاویی لە ژانریی ڕۆماندا وەدەستهێنا. پاش ئەوەی سەربەخۆیی بۆ خۆی مسۆگەر کرد و لە ڕووداو جودا بوویەوە)(بحراوی، 1990، ص: 208). بەم پێیە کەسایەتی وەکو ڕەگەزێکی سەربەخۆ و خاوەن تایبەتمەندیی خۆی لە ژانری ڕۆماندا دەرکەوت. واتە گۆڕانێکی ڕیشەیی بەسەر چەمکی پاڵەواندا هات و وەکو مرۆڤێکی ئاسایی یاخود کەسایەتییەکی واقیعی دەرکەوت و ئەو خەسڵەتانەی لە سەدەکانی ڕابردوودا پێی بەخشرا بوو. کە ببوونە بارگرانی لەسەری بە تەواوی وەلای نان و بۆ سرووشت و جیهانی واقیعی خۆی گەڕایەوە. بۆیە ڕۆمان لە ڕێی بونیادی کەسایەتییەوە توانی(مرۆڤ لەو هێزە خودایییە بەتاڵ بکاتەوە و هەوڵیدا وێنەی ڕاستەقینەی کەسایەتییەکان لە واقیعەوە وەربگرێت و بە شێوەیەکی سرووشتی وێنایان بکات)(هادی، 2004، ل: 96). ئیتر بەپێی تێپەڕ بوونی کات پاڵەوان بەرە و ئاستی مرۆڤ هەنگاوی دەنا.

کەواتە لە سەدەی نۆزدەهەم بە دواوە و لەگەڵ ئەو گۆڕانکارییانەی لە بواره جۆراو جۆرەکانی زانستە سرووشتی و مرۆڤایەتییەکاندا هاتە ئاراوە، ڕۆمانی ڕۆمانتیکیش لە ژێر کاریگەریی ئەو بارودۆخە نوێیە و فەلسەفەی تاکگەراییدا، کە بایەخی بە بەها مرۆییەکان دەدا، بەرەوی پەیداکرد بە جۆرێك کە بەرگری لە مافی تاك دەکرد، بەرانبەر پاوانخوازیی کۆمەڵگە و کۆت و پێوەندە کۆمەڵایەتییەکان. هاوکات کەسایەتی دژی داب و نەریتی کۆن دەوەستایەوە و هەوڵەکانی لە پێناو گەیشتن بە مافەکانی دەخستەگەڕ. لەگەڵ دەرکەوتنی ڕۆمانی ڕیالیزم دا و بە تایبەتی لە ڕیالیزمی سرووشتی دا وێنەی کەسایەتییەکان کت و مت لە واقیعەوە وەردەگیران. تاوەکو گوزارشت لە ئازار و نەهامەتی چینە چەوساوە و زەحمەتکێشەکان بکەن. واتە کەسایەتی(نێو ڕۆمانی ڕیالیزمی نموونەی مرۆڤێکە ڕۆمانتووس لە نێو واقیعی کۆمەڵایەتییەوە هەڵیدەبژێرێت)(گەرمیانی، 1996، ل:71). واتە لە ڕۆمانە ڕۆمانتیکی و ڕیالیزمیەکاندا ڕۆمانتووس بایەخێکی تەواوی بە وەسفی سیماو ئەدگارە جەستەییەکانی کەسایەتی دەدا.

لەگەڵ دەرکەوتنی ڕۆمانی شەپۆلی هۆشدا، ئیتر ڕۆمانناووس پەیوەست نەبوو بە وێناکردنی کێشە و گرفتە کۆمەڵایەتییەکانەوە، بەڵکو زیاتر مەبەستی وێناکردن و خستنەڕووی لایەنی ناوەوە و پیشاندانی ڕەهەندیی دەروونی کەسایەتییەکان بوو. واتە زیاتر گرنگی بە دۆزینەوە و ئاشکراکردنی بارە دەروونییە ئاڵۆزەکانی کەسایەتی دەدرا، ئەویش لەڕێی مەنەلۆگەوە درکی بە بارە دەروونییە ئاڵۆزەکانی کەسایەتییەکان دەکرد و لە نهێنییەکانیان تێدەگەیشت. لە ڕۆمانی نوێشدا چەمکی کەسایەتی گۆڕانی ڕیشەیی بەسەردا هات و وەك بوویەك سەرنج دەدرا، کە تەنیا لەسەر ڕووپەڕەکان دەژی و وێنەی ڕاستەقینەی هیچ کەسایەتییەکی دیاریکراو نییە. واتە(کەسایەتییەکان بوونەوەرێکی زمانین و ڕەگەزێکن لە ڕەگەزەکانی گێڕانەوە و شان بەشانی ڕەگەزەکانی دیکەی ڕۆمان)(ئەڵوەنی، 2009، ل: 31). لە ڕۆمانی پۆست مۆدێرنەشدا کەسایەتی (نموونەیەکە لە تێکشکان و ترس و ونبوون، بەهای شت و کەس لە خودی خۆیدا واتایان نامێنێت، بەها بە جۆرێکی دیکە سەرنج دەدرێت، زۆربەی کەسایەتییەکان هیچی خۆیان ئاشکرا ناکەن، ناتوانین حوکم لەسەریان بدەین) (سەلمان، 2012، ل: 410 ـ 411). واتە کەسایەتییەکان لە ژێر بارودۆخە ناهەموار و پێشکەوتنە خێراکاندا هیچ دەرفەتیکیان بۆ حەسانەوە و پشوودان نییە و هەمیشە ماندوون و ڕەنگدانەوەی ئەو سەردەمە قەیراناوییەن کە تێیدا دەژین.

ئەم ڕانانە خێرایە لە مێژووی پەرەسەندنی کەسایەتییدا پێویست بوو. بۆ خستنەڕووی ئەو گۆڕانانەی لە چەمکی پاڵەواندا هاتووەتە ئاراوە لە نموونەی پاڵەوانی ئەفسانەیی نێو حیکایەت و داستانەکانەوە تاکو دەگاتە چەمکی کەسایەتییە ئاسایی و واقیعییەکانی نێو ڕۆمان و ئەو مامەڵە جیاوازانەی لەلایەن تەوژمەکانی ڕۆمانی نوێوە لەگەڵ کەسایەتییدا دەکرێت. هەموو ئەمانەش ئەوە دەسەلمێنن، کە کەسایەتی پێگەیەکی سەرەکی و پڕ بایەخی لە جەستەی بونیادی ڕۆمان و دەقە گێڕانەوەبەندییەکاندا هەیە.(میخائیل باختیین)ئاماژە بە گرنگی و ڕۆڵی کەسایەتی لە ڕۆماندا دەکات. بەو پێیەی کە(ئەو بابەتە بنەڕەتییەی کە ڕەسەنایەتی ژانری ڕۆمان دەخوڵقێنێت و دەیناسێنێت، بریتییە لە مرۆڤی قسەکەر و پەیڤەکانی)(سلمان، 2012، ص: 9). واتە کەسایەتی سیمای جیاکەرەوە و ناسێنەری ژانری ڕۆمانە. هەر لەم ڕوانگەیەوە(هنری جێمس)لە شێوازێکی پرسیار ئامێزدا چەمکی کەسایەتی پێناسە دەکات (کەسایەتی چییە؟ شیکردنەوەی ڕووداوەکانە. ڕووداوەکان چیین؟ پیشاندانی کەسایەتییەکانن)(حاجی، 2009، ل: 173). (هنری جێمس) بە شێوەیەکی دیالێکتیکی پێوەندیی و گرنگی دووانەی کەسایەتی و ڕووداو دەخاتەڕوو، کە دەرکەوتنی هەر یەکێکیان کاریگەری لەسەر دەرکەوتن و خستنەڕووی ئەوی دیکەیان دەبێت. یاخود کەسایەتی (بکەرێکە، کاریگەریی لەسەر ڕووداوەکان دروست دەکات و هەندێك لە ڕەگەزەکانی ڕۆمان بە دەوریدا دەسووڕێنەوە، لە ڕێگەی وەسفەوە بە شێوە و ڕوخساری ئاشنا دەبین و لایەنی ڕەوشت و پایەی کۆمەڵایەتی دیاری دەکرێت. هاوکات لە ڕێگەی وەسفی گێڕەرەوەوە تایبەتمەندییە دەروونی و جەستەییەکانی بە وەرگر دەگەیەنرێت)(حجازی، 2001، ص: 103). ئەگەرچی ئەم پێناسەیەش داننانە بە پێگەی گرنگی کەسایەتیدا، بەڵام ئەم پێناسەیە زیاتر بە ڕۆمانە تەقلیدییەکانەوە پەیوەستە. لە چۆنییەتی پێشکەشکردنی کەسایەتییەکاندا بە وەرگر. واتە بەپێی ئەم پێناسەیە ڕۆمانناووس پێویستە بە وریاییەوە سەرجەم ڕەهەندەکانی کەسایەتی وێنە بگرێت و پێشکەش بە خوێنەری بکات. یاخود هەر لە پێناسەی کەسایەتییدا دەگوترێت(کەسایەتی لە چیرۆکدا، خولگەی واتا مرۆییەکان و تەوەری هزر و بۆ چوونە گشتییەکانە)(هلال، 1973، ص: 562). لە ڕوانگەی ئەم پێناسەیەوە کەسایەتی دەبێتە ناوەندێك بۆ گەیاندنی هزر و ئایدۆلۆژیای ڕۆمانناووس یاخود کەسایەتی دەبێتە هەڵگری ئەو بیروباوەڕەی کە ڕۆمانناووس باوەڕی پێیەتی و لە پێناوییدا کار دەکات و دەیەوێت لە ڕێی کەسایەتییەکانەوە گوزارشت لە جیهانبینی خۆی بکات. بێ گومان ئەم بیرو باوەڕانەش لە ڕێی کردەی گێڕانەوەوە یاخود دایەلۆگ و هەڵسوکەوتی کەسایەتییەکانەوە بە وەرگر دەگات. هەر بۆیە کەسایەتی بەیەکێك لە پێکهێنەرە گرنگەکانی جەستەی ڕۆمان دادەنرێت و هاوکات بە ڕەگەزێکی کارا لە بردنە پێشی پرۆسەی گێڕانەوە دادەنرێت. چونکە ڕەگەزی کەسایەتی چەند ڕۆڵێکی گرنگ لە بونیادی ڕۆمان و پێکگەیاندنی ڕەگەزەکانییدا دەگێڕێت. ئەویش لە ڕێی نمایشکردنی

ڕوداوەکانەوە یاخود لە میانەی ڕەفتار و هەڵسوکەوتەکانییەوە دەکرێت پەی بە تیمەی ڕۆمان ببرێت.

ئەم بەهایەی کەسایەتی لە ڕۆماندا، بە جۆرێکە کە سەرجەم ڕەگەزەکانی تر لە خولگەیدا دەخولێتەوە. جا لێرەدا پرسیارێك سەرهەڵدەدات، کە ئایا ڕۆمانووس سەرچاوەی کەسایەتییەکانی نێو ڕۆمان لە کوێوە وەردەگرێت؟ (بێ گومان کەسایەتیی نێو ڕۆمان بەرجەستەکردنی کەسایەتی مرۆییە بەسەرجەم ڕەهەندە دیار و هەڵسوکەوتە هەزری و دەروونییەکانییەوە)(عەبدوڵڵا، 2002، ل: 14). کەواتە واقیع سەرچاوەیەکە بۆ وەرگرتنی وێنەی کەسایەتییەکان، بەڵام ئەم کەسایەتییانە ڕاستەوخۆ ناگوێزرێنەوە بۆ نێو دنیای ڕۆمان، چونکە(ئەو کەسایەتییەی، ڕاستەوخۆ و بەبێ ڕتووش، لە واقیعەوە دەخوازرێت، هەرگیز بە شێوەیەکی هونەری ناسەلمێندرێت و موقنیع نابێت، گەر ڕۆمانووس پەرداخی نەکردبێت)(سەراج، 2007، ل: 23). لەم دیدگایەوە نابێت کەسایەتییەکانی نێو ڕۆمان فۆتۆکۆپی دەقاودەقی کەسایەتییەکانی نێو دنیای واقیع بێت. چونکە ئەم لایەنانە کار دەکاتە سەر ئاستی هونەری ڕۆمان و بەهای ئیستاتیکی و چێژی دەق دەشێوێنێت. هاوکات لێرەدا تیشکێك دەخەینە سەر ئەو بۆ چوونانەی، کە بە ئەندازەیەك کەسایەتییەکان لە ژینگەو واقیع دادەبڕن و(پێیان وایە کەسایەتییەکان چەند ڕەگەزێکی ئەندێشەکراون، کە ڕووداوەکانی نێو دەقی ڕۆمان دەخوڵقێنن یان شوێنەواری ڕووداوەکانیان دەکەوێتە سەر و تەنها ژمارەیەك بوونەوەری سەر ڕووی لاپەڕەکانن)(محەمەد، 2009، ل: 37). یاخود کەسایەتی تەنیا لە نێو دەقدا ئامادەیە و لە دەرەوەی دەق کەسایەتی هیچ مانایەکی نییە، دیارە ئەمە تێڕوانینیی(ڕۆڵان بارت)ە بۆ کەسایەتی. بێ گومان داپرانی کەسایەتی لە واقیع واتای داپرنی دەقە لە ژینگەی واقیع. بۆیە دەکرێت ڕاڤەکی دیکە بۆ جۆری ئەو کەسایەتییانەی کە لەسەر ڕووپەڕی لاپەڕەکان دەردەکەون و ئەو کەسایەتییانەی لە واقیعدا هەن بکرێت. چونکە خاڵی هاوبەش لە نێوانیاندا هەیە، کە ئەویش(ڕووداو)ەکانن. واتە ڕووداوەکان ئەو پێوەندییە دروست دەکات و ئەو سنورەی داپرانی نێوانیان کاڵ دەکاتەوە، بەم شێوەیە لە ڕێی کار و جوڵەی کەسایەتییەکانەوە چ لە واقیع و چ لە ڕۆماندا هەست بە بوونی ژیان و زیندەگی دەکرێت. کە دەشێت وەك تەواوکەری یەکدی بنە بنەمایەك بۆ تێگەیشتنێکی زیاتر لە واقیع و دۆزینەوە و هەڵدانەوەی گەڵێك زنجیرەی نادیار لە ژیانی مرۆڤەکاندا. بەتایبەتیش لە بواری ڕەخنەی ئەدەبییدا میتۆدێك بە ناوی(میتۆدی دەروونشیکاریی ـ المنهج النفسی)ەوە هەیە. وەك چۆن(هەندێك ڕۆمان و تابلۆ هەن کە سەرساممان دەکەن، کاتێك لێیان دەڕوانین و دەیان خوێنینەوە بە ئاگا دەبین لەوەی ئەو بەرهەمە هی کەسێکی ناهاوسەنگ و دەروون شێواو بووە، وەك چۆن لە دوایین تابلۆکانی(ڤانکوخ)دا چەقۆ بەکارهاتووە، ئەمەش نیشانەی دەروون شێواوی ئەو هونەرمەندەیە)(صلیوە، 2013، ل: 221). کەسایەتی وەك چۆن لای ڕۆمانووسان جێگەی بایەخە، بەهەمان شێوە چەمکی کەسایەتی لای دەروونزانەکانیش بابەتێکی مشتومڕ ئامێزە و پێناسەی جیاوازی بۆ کراوە. بۆیە کەسایەتی لەڕووی دەروونزانییەوە(بریتییە لە کۆمەڵێك خەسڵەتی جەستەیی و هۆشداری و هەڵچوون، یان کۆمەڵێك کارتێکردنە کە کەسێك لە بەرانبەر کەسانی تردا ئەنجامی دەدات و لەڕێی ڕەفتاری هزریی یان جوڵەی دەرەکی کەسایەتییەکانەوە دەردەکەوێت)(جەباری، 2000، ل: 30). کەواتە کەسایەتی خاوەن پێگەیەکی تۆکمەیە چ لە نێوان واقیعی ژیاندا و چ لە نێو دەقی ڕۆماندا. واتە هەڵبژاردنی کەسایەتی بۆ دنیای ڕۆمان کارێکی میکانیکی نییە، بەڵکو پێویستی بە سەلیقە و هۆشیاریی ڕۆمانووس هەیە. ئەمەش وا دەکات کە ڕۆمانووسەکان بەپێی سروشتی ڕۆمانەکانیان کەسایەتییەکان هەڵبژێرن و ڕۆڵییان پێ ببەخشن. واتە(کەسایەتی نێو ڕۆمانی موغامەرات تەواو پێچەوانەی کەسایەتی ڕەشبینی نێو ڕۆمانێکە کە باس لە دەروونی کەسایەتییەك بکات، کەسایەتی نێو ڕۆمانی پۆلیسی جیاوازە لە کەسایەتی نێو ڕۆمانی مێژوویی)(سەلمان، 2012، ل: 410). واتە کەسایەتی فرە جۆر و فرە ناسنامەیە و وێناکردنی پێویستی بە شارەزا بوون لەسەرجەم ڕەهەندەکانی کەسایەتی هەیە.

کەسایەتییەکانی نێو ڕۆمان خاوەنی ناو و ناسنامەی خۆیانن. جا ئەگەر ناوێکی تایبەت، نازناو، ڕەنگە هەندێك جار پێتێك یان ژمارەیەك بێت. هەروەها لایەنێکی گرنگی دیکەی پەیوەست بە پونیادیی کەسایەتی لە ڕۆماندا، ئەوەیە کە(مەرج نییە کەسایەتی هەر تەنیا مرۆڤ بێت، بەڵکو نووسەری وا هەیە بایەخ بە کەسایەتیی زیندەوەرێك دەدات، وەك(سەگ،

کـــەو...)یان ڕووەك و درەخـــت و شـــتی بـــێ گیـــان، یـــان پردێـــك یـــاخود گیانـــەوەری ئەفسانەیی)(سـەراج، 2007، ل: 13). واتـە کەسـایەتی لـە فـۆرم و شـێوەی دیکـەدا هاتـە نێـو دەقـی ڕۆمانـــەوە، وەکو(ئـــەو ماسییەی(ســـانتیاگۆ)ی ماســـیگر لـــە نێـــو ڕۆمـــانی(پیرەمێرد و دەریا)ی(هەمەنگوای)دا دەیەوێت بیگرێت، پاڵەوانێتییەکەی هیچـی لـە پاڵەوانێتیی(ســانتیاگۆ)ی ماسیگر کەمتر نییە)(مونیف، 2006، ل: 20). یاخود لـە ڕۆمانی(هێشـووەکانی تووڕەیی)ی(جـۆن شتاینبیك)دا سروشت پاڵەوانە. واتە وێنەی کەسایەتی لە بونیـادی ڕۆمانـدا تـەنیا بـە مرۆڤـەوە پەیوەست نەکرا. بەڵکو دەشێت بوونەوەری تر هەمان ڕۆڵی کەسایەتی بگێڕن.

لە دیدی(ئەیان وات)ەوە، دوو ڕەگەز لە ڕەگەزەکانی شێواز گرنگی تایبەتییان لـە بونیـادی ڕۆماندا هەیە، ئەوانیش(وێنەی کەسـەکان و خستنەڕووی باکگراونـدی کەسـایەتییەکانە، چونکـە ڕۆمـان بـەوە لـە ژانرەکـانی دیکـەی ئـەدەب جیادەکرێتـەوە، کـە زیـاتر بایـەخ بـە دەرخســتنی کەسایەتییەکان دەدات، بە شێوەیەك کە ئەو کەسـایەتییانە ڕاسـتەقینەن جگـە لـەوەش وێنـەی دەوروبـــەری ئـــەو کەســـایەتییانە هێنـــدە بـــە وردی دەکێشـــێت کـــە مـــۆرکێکی هـــەقیقیان پێدەبەخشێت)(ئەیان وات، 2009، ل: 26). بەڵام لە ڕوانگەی تێڕوانینی ڕەخنەی نوێوە، چـەمکی کەسایەتی گۆڕانی بەسـەردا هـات. واتـە کەسـایەتی بـە نـاوەوەی دەقـەوە پەیوەسـت کـرا، بـە جۆرێـك کـە کەســایەتی لـە دەرەوەی دەقـدا بـوونی نییـە، واتـە تـەنیا دەق دەتوانێـت بـوونی کەسایەتیی دیاری بکات، ئەمەیش پەیوەست کرا بەو (ئەرکەوە کە لەگەڵ ڕەگـەزەکانی دیکـەی وەك (گێڕانەوە، ڕووداو، کات، شوێن)لە ڕۆماندا بەجێی دەگەیەنێت)(العید، 1990، ص: 22). بـەم شێوەیە لە دیدی بونیادگەرەکانەوە، پێگەی کەسایەتی بەو ئەرکەوە پەیوەست کرا، کە لە دەقـدا ڕایدەپەڕێنێت.

دەکرێت لەم خاڵانەی خـوارەوەدا ڕۆڵ و ئـەرکی کەسـایەتی لـە بونیـادی ڕۆمانـدا دیـاری بکەین(سلمان، 2012، ص: 9 ـ 12) کە بریتین لە

1. ڕۆماننووس دەتوانێـت لـە ڕێـی کەسـایەتییەکانەوە گوزارشـت لـە ئایـدۆلۆژیاو بیروبـاوەڕی خۆی بکات.
2. دەکرێت کەسایەتی گوزارشت لە خەونەکانی ڕۆماننووس دەربارەی کۆمەڵگەکەی بکات، ئەویش لە ڕێی وێناکردنی چینە جیاوازەکانی نێو کۆمەڵگەکەیەوە.
3. دەکرێت کەسایەتییەکان گوزارشت لە خەمە خودییەکانی ڕۆماننووس بکەن. ئەویش لـە ڕێـــی بەرجەســـتەکردنی لایەنـــە خودییـــەکانی ژیـــانی ڕۆماننووســـەوە، واتـــە هەنـــدێك لـــە کەسایەتییەکان ڕەنگدانەوەی خودی کەسایەتی ڕۆماننووسن.
4. کەسایەتی هۆکـاری بەخشـینی زیندەگییـە بـە دەقـی ڕۆمـان، چونکـە کەسـایەتییەکان ڕووداوەکان دەخوڵقێنن و لە ڕێی کارلێکردنەوە وەگەڕیان دەخەن و دەیان جوڵێنن.
5. کەسایەتی فاکتەرێکی گرنگی بونیادی پەیکەری ڕۆمانە، چونکـە ڕۆڵـی ئەڵقـەی پێکـەوە بەستنی سەرجەم ڕەگەزەکانی دیکەی ڕۆمان دەگێڕێت.

دیارە پێویستە ئاماژە بە ڕۆڵی خوێنـەریش لـە تـەواوکردنی وێنـەی کەسـایەتییدا بکرێـت. واتە خوێنەریش بە پشت بەستن بەو پێشینە مەعریفی و ڕۆشـنبیرییەی کە هەیەتی، دەتوانێـت کەسایەتییەکان زیاتر لە هزری خۆیدا بەرجەسـتە بکـات و وێنایـەکی نزیـك لـە هەقیقـەتیان پـێ ببەخشـێت. واتـە کاتێـك ڕۆمـاننووس لـە میانـەی گێڕانـەوە و وەســف و دایەلۆگـەوە وێنـەی کەسایەتییەکان بە ڕوونی پێشکەش ناکات. ئەوا مەبەستییەتی کە خوێنەر ڕابکێشێتە نێو دنیای دەقەکە و لە ڕێی گـوێ گـرتن لـە نـاخی کەسـەکان و بـارە دەروونییەکانیانـەوە وەرگـر دەتوانێـت وێنـەی ســیماو ڕوخســارە تەمومژاوییـەکان ڕوون بکاتـەوە و پـەی بـە ڕەهەنـدە جەســتەیی و دەروونییەکانی کەسایەتییەکان ببات.

بۆ زیاتر خستنەڕوو بەرجەستەکردنی شێوازی بونیادی کەسایەتی پەرەسێن و سادە لـە بەشی دووەمدا دەخەینە بەرباس.

بەشی دووەم:

جۆرەکانی کەسایەتی لەڕووی پێکهاتەوە:

کەسایەتییە سەرەکی و لاوەکییەکان، لـە ڕووی پێکهـاتن و سـرووشـتی بونیادنانـەوە لـە ڕۆماندا بۆ دوو جۆری سەرەکی دابەش دەبن، واتە ئەو دابەشکردنانەی بۆ کەسایەتی ڕۆمان لـە ڕووی پێکهاتەوە کراوە پێوەندی(بە چۆنییەتی پێشکەشـکردنی کەسـایەتییەکانەوە لـە پرۆسـەی

گێرانەوەدا هەیە. واتە لە زێوان هەردوو تایبەتمەندیی جوڵە و وەستاندا، کەسایەتی ڕۆمان بۆ دوو جۆر دابەش دەبێت کە بریتین: لە کەسایەتییەکی جێگیر و نەگۆڕ، لەگەڵ کەسایەتییەکی خاوەن جوڵەو گۆڕان)(ناصر، 2015، ص: 167). ڕەخنەگر و ڕۆمانووسی ئینگلیزی(فۆرستەر)یەکەم کەس بوو، کە لە ڕێی سەرنجدانی کەسایەتی و تێڕامان لە سروشتیان لە دەقەکاندا، دوو جۆرە تایبەتمەندی سەرەکی و بنچینەیی پۆ کەسایەتییەکان دیاری کردووە، کە بریتین لە کەسایەتییەکی ڕووکەش و کەسایەتییەکی قوول و بە(کەسایەتی بازنەیی و کەسایەتی تەخت یاخود فلات)(ناصر، 2015، ص: 167). ناویان دەبات. لەژێر ڕۆشنایی دابەشکردنەکەی(فۆرستەر)دا. لەلایەن چەند ڕۆمانووس و ڕەخنەگری دیکەوە چەند زاراوەیەك لەو ڕووەوە خراونەتە ڕوو، بۆ نموونە لەلایەن(ئەدوین مۆیەر)(زاراوەکانی(پوخت و کاریکاتێری)لە بەرانبەر زاراوەی فلات و(گەشەکردوو و درامی)لە بەرانبەر زاراوەی(بازنەیی)دا بەکارهێناوە)(موير، 1965، ص: 138). لە لایەن(د. محمد غنيمی هلال)هەردوو زاراوەی(یەك ئاست و گەشەسەندووی)(هلال، 1973، ص: 565). بەکارهێناوە. واتە چەندین زاراوەی جۆراوجۆر بۆ دابەشکردنی پێکهاتەی کەسایەتی خراونەتەڕوو، ئەگەرچی دابەشکردنەکان تەنیا لە ڕووی زاراوەوە لە یەکدی جیاوازن، بەڵام لە ڕووی چەمکەوە هەمان واتاو مەبەست دەگەیەنن. بۆیە لێرەدا و لە ژێر ڕۆشنایی ئەو زاراوانەدا کەسایەتی لە ڕووی پێکهاتەوە بۆ دوو جۆر دابەش دەکرێت:

1. کەسایەتی پەرەسێن.
2. کەسایەتی سادە.

1. کەسایەتی پەرەسێن:

کەسایەتی پەرەسێن لە ڕووی زاراوەوە بە(بازنەیی، بگۆڕ، گەشەکردوو، دینامیك)یش ناسراوە، دیارترین خەسڵەتی کەسایەتی پەرەسێن ئەوەیە، کە بەردەوام لە جوڵە و گۆڕان و پەرەسەندنداية. واتە پەیتا پەیتا وێنە و سیمای لای وەرگر ئاشکرا دەبێت و لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا گەشەدەکات. کەواتە کەسایەتی پەرەسێن(ئەو جۆرە کەسەیە، کە خاوەنی چەندین ڕەهەندیی مرۆیی وەك هەست و سۆز و هەڵچوون و بیر و بۆچوون و لایەنی دەروونی و بیرکردنەوەیە و هەموو ئەم ڕەهەندانەش پەیتا پەیتا لە هەڵوێستێکەوە بۆ هەڵوێستێکی دی بە دەردەکەون. واتە لە هەر هەڵوێستێکدا هەڵسوکەوت و ڕەفتارێکی نوێی دەبێت، کە دەبێتە هۆی ئاشکرا بوونی یەکێك لە ڕەهەندەکانی کەسایەتییەکەی) (عەبدوڵڵا، 2000، ل: 15). کەسایەتی پەرەسێن هەنگاو بەهەنگاو دەردەکەوێت و خۆی ئاشکرا دەکات، هەر بۆیە ئەم جۆرە کەسایەتییە لە ڕووی پێکهاتەوە خاوەنی یەك شێوە و یەك ڕەفتار و یەك جۆرە بیرکردنەوە نییە، چونکە ئەو تەنیا جارێك دەرناکەوێت، بەڵکو خاوەنی ئامادەییەکی بەرچاوە لە پانتایی ڕۆماندا. هەر بۆیە هەمیشە لە شێوە و هەڵوێستی جیاوازدا خۆی بۆ خوێنەر دەردەخات. واتە ڕۆمانووس هەوڵ دەدات کە کۆمەڵێك هەڵوێست و کردار و سیفەتی جیاواز و گۆڕاو بە کەسایەتییە پەرەسێنەکان ببەخشێت. تاوەکو لە قۆناغە نوێیەکانی دەرکەوتنیاندا بتوانێت بە شێوەی جیاواز وێنەیان بکێشێت و لەگەڵ بارودۆخە نوێیەکاندا بیان گونجێنێت. بەم پێیەش لە هەر دەرکەوتن و هەڵوێستێکدا لایەنێکی ژیانی ئاشکرا دەبێت و ڕووناکی دەخاتە سەر گۆشەیەکی ڕووداوەکان. لەم ڕوانگەیەوە کەسایەتی پەرەسێن (دەسکەوتێکی پێشوەخت نییە، بەڵکو بە دوادا هاتن و کەڵەکە بوونە و لە حاڵەتی خەڵقبوونێکی بەردەوامدایە، لە هەموو چرکەیەکدا دروست دەبێت و کامڵ دەبێت، دوا ئەدگاری کۆتایی خۆی وەرناگرێت ئەو کاتە نەبێت کە تەواو دەبێت، لە بەرئەوە ئەستەمە ئەو کەسایەتییە هەر لە سەرەتاوە ئەدگاری تەواوەتی خۆی وەرگرێ یان ڕووخساری کۆتایی پێهاتووی هەبێت)(مونيف، 2006، ل: 52). کەسایەتی پەرەسێن لە زێوان ڕووداوەکاندا پێدەگات و گۆڕانی بەسەردا دێت، هەر ئەمەش ئەوە دەسەپێنێت کە لە سەرەتاوە تا کۆتایی ڕۆڵەکەی لە ڕۆماندا، ڕێگە بە وەرگر دەدات کە هەمیشە زانیاری نوێی لێ وەدەست بهێنێت.

لێرەدا ئەوەی پێویستە تیشکی بخەینەسەر، ئەوەیە کە مەرج نییە کەسایەتی سەرەکیی کەسایەتی پەرەسێن بێت، چونکە(جاری وا هەیە کەسایەتی سەرەکی لە سەرەتای ڕووداوەکانەوە تا کۆتایی ڕۆمانەکە گۆڕانێکی گرنگ و ڕیشەیی لە کەسایەتی و هەڵوێست و باری دەروونی و بیر و بۆچوونیدا ڕوونادات، ئەم جۆرە کەسایەتییە نموونەی لە

ڕۆمانی سیاسی و ڕەوشتی و ئاینییدا زۆرە، بەڵام ئاساییە کە کەسایەتییەکی لاوەکی گۆرانی بە سەردا بێت و بکرێتە نموونەی کەسایەتییەکی پەرەسێن)(ئەڵوەنی، 2009، ل: 72 ـ 73). دابەشکردنی پێکهاتەی کەسایەتی بۆ(پەرەسێن و سادە)مانای ئەوە نییە، ڕۆمانناووس دەبێت تەنیا گرنگی و بایەخ بە(کەسایەتی پەرەسێن)بدات و کەسایەتییە سادەکان پەراوێز بخات یاخود وەلایان بنێت، بەڵکو پێویستە ڕۆمانناووس پەپێی سرووشتی دەقی ڕۆمان لە نێوان کەسایەتییە پەرەسێن و سادەکاندا هاوسەنگی مامەڵەکردن لەگەڵ ڕووداو و پلۆتی ڕۆمانەکەدا ڕابگرێت. هاوکات فرە جۆری لە کەسایەتییەکاندا لە ڕۆماندا دێتەکایەوە. کە ئەمەش لەلایەك دەقی ڕۆمان دەوڵەمەند دەکات لەلایەکی دیکەوە هانی خوێنەریش دەدات، کە دەستبەرداری دەقەکە نەبێت و لە دووی ناسینەوە و ئاشکراکردنی ڕاز و لایەنە شاراوەکانی کەسایەتییەکان بگەڕێت.

کەسایەتی پەرەسێن لە ڕۆمانی(ئای لەڤیلیا لەڤیلیا)دا:

لە ڕۆمانی(ئای لەڤیلیا لەڤیلیا)دا(نەوال)نموونەی کەسایەتییەکی پەرەسێنی نێو ڕۆمانەکەیە. کە بووەتە سیمبولێك بۆ وێناکردنی جیهانێکی بێ ڕەنگ و بێ دەنگ و بێ ژیان. ئەو دەیەوێت لەو جیهانە نێکشکاوەدا بەدوای ژیاندا بگەڕێت, ئەو دەیەوێت لە جوگرافیایەکی نامۆدا تاکەکان بەرەو هۆگریی و ئارامی ببات. هەربۆیە کەسایەتی(نەوال)بە جۆرێك لە ڕۆمانەکەدا بونیاد نراوە تابتوانێت گوزارشت لە گوتاری ڕۆمانەکە بکات. ژیانی (نەوال)هەمیشە لە گۆراندابوو. ئەو بووەتە پاڵەوانی نێو واقیعیکی دژوار و سەخت کە مەبەست لێی وڵاتی عێراقە، بەڵام عێراقێك لەسەر ئاستی سیمبول بۆ گوزارشت کردن لە ئازارە بێ کۆتاکان و تراژیدیا نەپراوەکان. (نەوال) بەشێوەیەکی فانتازیی لە نێو دنیای ڕۆمانەکەدا ڕۆڵ دەگێڕێت. (نەوال)هەر لە منداڵییەوە دەبێتە قوربانی ئەویش کاتێك باوکی لەلایەن(کاکەسوور)ەکانەوە دەکوژرێت. ئیتر بەردەوام دووچاری دۆخێکی دەروونی نالەبار و بوورانەوە و وردبوونەوە و خەوزراندن و قێزلێبوونەوە و ڕشانەوە دەبووەوە. هەرسات ناسانێك، کاتێك پرسیارە زۆر و زەوەندەکانی زەینی تەوژمی بۆ دێنن و وەڵامی چنگ ناکەوێت. دەکەوێتە دۆخێکی ناجێگیر و دەست بە وردبوونە دەکات و دواتر بۆ ماوەیەك لە هۆش خۆی دەچێت و دەکەوێتە ناو جێگە. ئەم بارە ناجێگیرە لە منداڵییەوە لەگەڵی بەردەوام دەبێت. هەر ئەم دۆخەش وا لە(نەوال)دەکەن کە کەسایەتییەکی زۆر هەستیاری هەبێت. گریان و تۆران بەوونە خووی هەمیشەیی.

(نەوال)کاتێك وەکو قوتابیەك لە قوتابخانە، دەبینێت ڕۆژانە هاوڕێ و هاوپۆلەکانی باوك و برا و کەسانی ئازیزییان لە دەست دەدەن و تەرمەکانیان بۆ دێننەوە. ئیتر دەکەوێتە گێژاوە و دیمەنی کوشتن و خوێنڕشتن و ترس و سەرهەڵگرتن و ڕاونان و بزربوون و دوورکەوتنەوە. دەبنە ئەو دیمەنانەی کە هەمیشە هۆش و زەینی دەگوشن و دەیخەنە دۆخێکی نالەبارە و لە نێو ئاگایی و بێ ئاگاییدا دەخولێتەوە دواتر بەرەو دۆخی ئاسایی دەگەڕێتەوە. کوژرانی باوکی و نێکچوونی باری دەروونی دەیخەنە دۆخێکەوە لە ماڵی خۆیاندا تووشی فۆبیا بێت و هەموو دەم وا بزانێت (کاکەسوور)ەکان هێرشی بۆ دێنن و دەپکوژن. ئەمەش وا لە خێزانەکەی دەکات بۆ ماوەیەك لە ماڵی خۆیانی دووربخەنەوە. بۆیە منداڵی بۆ ئەو تاڵ بوو. هەربۆیە کاتێك(نەوال)بە بێزارییەوە چاو بە شیعرەکانی شاعیرێکی ئیتالیدا دەگێڕێت، کە خاڵی وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی و سەرنجی دەکەوێتە سەر کۆپلەیەك کە دەڵێت:

(شاعیر بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی واقیع هیچی لە دەست نایەت، گەڕاندنەوەی منداڵیی نەبێت.. بێگومان ئەویش بە یادکردنەوە.. بەڵام ئەم شاعیر نییە و گۆرانیبێژە.. گۆرانیبێژە و ئەوەی نایەوێت بیری لێبکاتەوە منداڵییە.. گۆرانیبێژە و ئەوەی حەزی لێناکات یادکردنەوەی ڕابردوویەتی..)(ئای لەڤیلیا لەڤیلیا، ل: 417 ـ 418).

(نەوال)لەو ڕابردوویەش ڕا دەکات کە منداڵییە تاڵ و پڕ ئازارەکەی لە ئامێزگرتووە. هەربۆیە بە پێچەوانەی شاعیرەکەوە بیر دەکاتەوە و نایەوێت بۆ ئەو یادەوەرییانە بگەڕێتەوە. چونکە ئەو لەو منداڵییە هەڵدێت. (نەوال) تەمەنی منداڵی لە نێو دوو خێزاندا بەسەر بردووە. بێ گومان ئەمەش کاریگەری لەسەرچۆنیەتی پەروەردەکرد و دروستبوونی کەسایەتییدا هەبووە. دواجار هەر ئەم بارەش ڕەنگدانەوەی لەسەر تەواوی ژیانی بەجێدەهێڵێت.

دیمەنی خوێن و کوشتن و بێسەروشوێن کردن باڵی بەسەر فەزای ڕۆمانی(ئای لەڤیلیا لەڤیلیا)داکێشاوە. هەموو ئەم حاڵەتانەش ئەوە بەسەر کەسایەتی(نەوال)دا دەسەپێنن کە خاوەنی کەسایەتییەکی بەهێز بێت و بەرگەی هەموو ئەو دیمەنە دزێو و جەرگبڕانە بگرێت و لە نێو ئەو واقیعە ناهەمواوە دا دەست بە یاخی بوون بکات. هەمیشە دژی باو بێت. هەوڵی

گۆرانکاری بدات. هەموو ئەمانەش نەخشیان لەسەر کاملّ بوونی کەسایەتی(نەوال)دا هەبووە. ئەو کەسێکی پڕ لە پرسیار و گومان بوو. ئەمانەش کەسایەتییەکی ڕاڕایان پێبەخشیبوو. حەز دەکات هەموو شتێك تاقی بکاتەوە. هەر بۆیە(نەوال)وەك گۆرانیبێژێك:

(**بە دوای ڕەنگ و مەرگ و ناوبانگدا دەگەڕێت.. ڕەنگ بۆ گۆرانی و بۆ شتنی ناخی، بۆ لابردنی ئەو بەڵخانەی دەکەونە سەر ژێپەکانی دەنگی و جوانکردنی وشە دزێوەکان.. مەرگ بۆ تەنگانە و ناوبانگیش بۆ دڵنیابوون لەوەی هەیە و حیسابی بۆ دەکەن**)(ئای لەڤیلیا لەڤیلیا، ل: 326).

(نەوال)وەکو هونەرمەندێك بە دوای نهێنی ژیاندا دەگەڕا، ئەو مرۆڤێکی ئاسایی نەبوو قوڵتر درکی بە ئازارەکان دەکرد. ئەو دەیویست بە هونەر شەڕی واقیعە داسەپاوەکان بکات. بۆیە دەنگی کردبووە بڵند گۆیەك بۆ گوزارشت کردن لە جوانی و هەقیقەت و پاکبوونەوە. دەیوست لەو دنیا بێ ڕەنگەدا کە(سوور، ڕەش، سپی)تێیدا بااڵ دەست بوون ڕەنگی نوێ بدۆزێتەوە. چونکە ئەو سێ ڕەنگە بە تەنیا توانای بینینی ئاسۆ دوورەکان لە مرۆڤ زەوت دەکەن. تواناکانی سنووردار دەکەن مەوداکانی بیری کردنەوە و تێڕامانی تەسك دەکەنەوە. بۆیە گەیشتبووە ئەو باوەڕەی کە سروشتی مەملەکەتەکەی ئەو بەشێوەیەکە، کە جگە لە ڕەنگەکانی(ڕەش، سپی، سوور)هیچ ڕەنگێکی دیکە هەڵناگرێت. بۆیە بیری لە وتەکانی هاورێیەکی دەکاتەوە کە پێی دەوت:

(**گوایە سروشتی ئەم وڵاتە بێجگە لەم سێ ڕەنگە هیچی تر هەڵناگرێت و هەر ڕەنگێکی تری بۆ بهێنیت کاڵیدەکاتەوە.. مامی و ئامۆژنی ..... هەموو ئەوانی تریش بە ڕەنگاو ڕەنگیی هاتوون و لێرە ڕەنگیان وەکوو هی ئەوانی لێهاتووە**)(ئای لە ڤیلیا لەڤیلیا، ل: 105).

(نەوال)نەیدەتوانی بەرانبەر ئەو واقیعە دەست لە ئەژنۆ دانیشێت و چاوەڕوانی مەرگ بکات تاکو جەستەی ئەویش هەڵلوشێ. بۆیە هەوڵیدەدا و بیری دەکردەوە و بۆ دووری دەڕوانی بۆ ئەوەی پەی بە دنیایەکی ڕەنگاو ڕەنگی ڕازاوە ببات و ژیانی تێدا دروست بکات. ئەگەرچی(نەوال)یش بۆخۆی قوربانی بووە. هەر لەمندااڵیەوە باوکی بووەتە قوربانی ململانێ بێ ماناکانی وڵات و لە سۆزی باوکی بێبەش دەبێت. دواتر تەمەنێکی هەرزەیی و گەنجی سەختی بەڕێکردووە کە تەژی بووە لە ژان و ئازار. پاشان وەکو هونەرمەندێك لە کۆمەڵگەیەکی دواکەوتوودا باجی داوە و ناوناتۆرەی نەشیاویان دواخستووە. لە کۆتایشدا وەکو ژنێك لە زێدی خۆی هەڵدێت و هەر لەو ساتانەشدا مێردەکەشی لە ململانێکاندا لە دەست دەدات و بۆ هەتاهەتایە لێی بزر دەبێت. بۆ دواجاریش منداڵە دووانەکەی لێ داگیر دەکەن و وەك تاوانبارێکی دەرچوو لە یاسای وڵاتی(کاکە سوور)بە سزای دەگەیەنن. واتە(نەوال)جگە لەوەی وەك مرۆڤێکی هۆشیار لە کێشەکان دەڕوانێت و هەموو نەهامەتییەکان هەست پێدەکات. هاوکات هەموو ناڕەحەتییەکانی ژیانیش ئەزموون دەکات. هەر ئەمەش وا لە(نەوال)دەکات لە ژێر ڕۆشنایی وتە بەناوبانگەکەی(دیکارت)دا کە دەڵێت: ((من بیر دەکەمەوە، کەواتە من هەم)). بۆیە(نەوال)لە دایەلۆگێکدا لەگەڵ(هالە)ی خوشکیدا وتەکەی(دیکارت)بە جۆرێکی دیکە تەوزیف دەکات و دەڵێت:

(**ـ ئاخ ..!! من چەند گوناحم، کە هەم و گیانم لەبەرە..!!**

ـ چۆن نەوال..؟! تۆ هەیت و گیانت لەبەرە، بۆیە گوناحیت..؟!)(ئای لە ڤیلیا لەڤیلیا، ل: 435).

(نەوال)لە خۆی دەکەوێتە گومانەوە، کە چۆن تا ئێستا ماوە و بەرگەی ئەو هەموو خەم و ژانەی گرتووە. بۆیە بوونی خۆیی لەو هەموو نەهامەتی و کارەساتانەدا دەبینێتەوە کەبەسەری هاتووە. ئازارەکان وای لێدەکەن هەست بە بوونی خۆی بکات. لە شوێنێکی دیکەدا(نەوال)هەر لە پرسی نێوان بوون و نەبووندا. ئەوساتەی بیردەکەوێتەوە کە:

(**دەرگای ژووری میوانی کردەوە و چوو لەبەر ئاوێنەکەدا وەستا.. جلەکانی لەبەر خۆی داکەند و هەڵیدانە سەر کورسیەکانەوە.. هیواش هێواش یاریی بە سەرگۆی مەمکەکانی دەکرد و سووك سووك دەیوت:**

ـ من هەم و دەتوانم بیربکەمەوە..!! من هەم و دەتوانم خوڵقێنەر بم..!!)(ئای لە ڤیلیا لەڤیلیا، ل: 451).

لێرەوە(نەوال)وەك مێیەك هەست بە بوونی خۆی دەكات. كە توانای وەچە خستنەوەی هەیە و دەتوانێت لە ڕێی مەمكەكانییەوە ژیان ببەخشێت.

(نەوال)كەسایەتییەكی پەرەسەندوو و زیندوویی نێو ڕۆمانی پڕ لە ململانێی(ئای لەڤیلیا لەڤیلیا)یە، چونكە گوتاری ڕۆمانەكە بریتییە لە ململانێ لە پێناوی مانەوەدا. واتە لەو ولاتەی كە بە ئاگری شەڕە بەردەوام و بێ ماناكانی، تەنیا ولاتەكەی نەكردووەتە وێرانە، بەڵكو دەروونی تاكەكانیشی داڕزاندووە و هەست بە تامی ژیان ناكەن. تاكەكانی كۆمەڵگەكەی(نەوال)باجی تاوانێك دەدەن كە هیچ گوناحێكی ئەوانی تێدا نییە. ئەوان مەحكومن بەوەی، كە تەنیا هەر بگرین و قوربانی بدەن. بۆ ئەوەی ئاگری شەڕەكان خامۆش نەبێت. (نەوال)دەیەوێت ئەو تاریكستانە ڕۆشن بكاتەوە و بزە بۆ سەر لێوی تاكەكان بگەڕێنێتەوە. ئەو دەیویست گۆرانی بۆ ژیان و بۆ خۆشبەختی مرۆڤەكان بچڕێت. ئەو دەیویست مرۆڤەكان گوێیەكانیان بە ئاوازی پڕ سۆزیی ژیان بكرێتەوە. نەك بەدەنگی نەگریسی چەكەكان. ئاواتی ئەو ئەوەبوو تاكەكانی ولاتەكەی ڕەنگەكانی پەلكە زێڕینە ببینن و سۆمای چاوەكانیان بگەشێتەو. (نەوال)بووە قوربانی سەركەشیەكانی، چونكە بە ژیانی دیلی ڕازی نەبوو.

كەسایەتی پەرەسێن لە ڕۆمانی(مامزێر)دا:

(مامزێر)كەسایەتییەكی پەرەسێنی نێو ڕۆمانی(مامزێر)ە. هەرچەندە(مامزێر)كەسێكی پەراوێز خراوی نێو كۆمەڵگەیە و بە چاوێكی كەم تێیدەڕوانرێت، ئەویش لەو ڕوانگەیەوە كە(زۆڵ)ە، بەڵام ڕۆمانووس بەشێوەیەكی ئیستاتیكی بونیادی كەسایەتی(مامزێر)دادەمەزرێنێت. بە جۆرێك كە لە خولگەی كەسایەتی(مامزێر)دا گەلێك پرسی گرنگی فكریی و فەلسەفی قووڵ دەربارەی بوون دەوروژێنێت و لە چوارچێوەی كەسایەتی(مامزێر)دا بەرجەستەی دەكات. هەر بۆیە لە پرۆسەی خوێندنەوەی ڕۆمانەكەدا بە چەندین قۆناغی جیاوازی ژیانی(مامزێر)و دیدو بۆچوونەكانی دەربارەی ژیان و بوون ئاشنا دەبین. ئەویش لەو ڕوانگەیەوە خودی(مامزێر)كە سێكە بە دوای دۆزینەی ناسنامەی خۆی دا وێڵە. لەم پێناوەشدا زەینی وەكو كتیبێكی كراوە پڕە لە پرسیار و گومان. هەموو ئەوانەش لەو ڕوانگەیەوە سەرچاوە دەگرن كە(مامزێر)كەسایەتییەكی(زۆڵ)ە. واتە نازانێت باوكی كێیە!! ئەمەش دەبێتە گەورەترین بۆشایی لە ژیانییدا، هەر بۆیە كاتێك لە نێو زەینییدا دەكەوێتە شەڕێكی وەهمییەوە لەگەڵ یەكێك لە براكانییدا، دەیەوێت مانایەك بە ڕەوایەتی ئەو شەڕە بدات:

(**كێشەكە وا دەهاتە بەرچاو كاممان لە ناو ئەفسانەكانەوە هاتووین... ڕابردووی كاممان وەهمێكە وەكو وەهمی ناو چیرۆكە خەیاڵئامێزەكان.... شەڕەنهێنییەكەمان لەسەر ئەوەبوو كاممان دەتوانێت ڕابردووێك، نەك ئایندەیەك بۆ خۆی دابهێنێت..... دەشتوانم بە مانایەكی تر بڵێم ڕابردووێك هەبوو، كە هەریەكەمان هەوڵی دەدا بیكاتە هی خۆی**)(مامزێر، ل: 9).

گەڕان بە دوای ڕابردوودا یاخود دۆزینەوەی ڕابردوو لای(مامزێر)واتە دۆزینەوەی دڵنیایی و ئەمان، كە ئەمەش لە بوونی باوكدا مەیسەر دەبێت. بۆیە(مامزێر)شەڕ لە پێناو ڕابردوودا دەكات. چونكە ئەو پێیوایە مرۆڤ ئەگەر ڕابردووی نەبوو، نابێتە خاوەنی ئێستا و ئایندە:

(**بزانن من لە پاڵ ئەوەی لوغزی ڕابردوو هێزی لێ بڕیوم، هەمیشە بیر لە كۆتاییەكانیش دەكەمەوە، بۆیە من كاتێكم نییە لە ژیاندا بە ناوی ئێستا...**)(مامزێر، ل: 34).

(مامزێر)كەسێكی ڕۆشنبیرە و زۆربەی كات خەریكی خوێندنەوەیە، زۆرجاریش بۆ دەربازبوون لەو بارە دەروونییە ئاڵۆزەی كە بەردەوام تەنگی پێ هەڵدەچنێت. پەنا بۆ نووسینی شیعر و چیرۆك دەبات و دەیەوێت لە ڕێی نووسینەوە بە ئارامییەكی ڕۆحی بگات. هەربۆیە(مامزێر)كەسایەتییەكی ئاسایی نییە، بەڵكو هەڵگریی گەلێك چەمكی فكریی و فەلسەفی قووڵە دەربارەی ژیان و بوون.

یەكێك لەو ئازارە دەروونییە قوڵانەی كە بەردەوام(مامزێر)پێیەوە دەتلایەوە. بێدەنگی(دیدیلاز)ی دایكیی بوو، كە ئامادە نەبوو هیچ كاتێك وەڵامی بداتەوە:

(**هیچ نەیكوشتووی، ئەو بێدەنگییەی نەبێت... هەرگیز خۆی تێك نادات... هەزار پرسیاری لێ بكەیت، وەڵامی یەكێكیانت ناداتەوە... دنیایەك شت لەو ماڵە بقەومێت، شلۆڕ نابێت...**)(مامزێر، ل: 46).

بێ دەنگی(دیدیلاز)ی دایك، وا لە(مامزێر)دەكەن. بەردەوام خۆی وێنای شتەكان بكات لە زەینی خۆیدا وێنەكان داڕێژێت و مانایان پێبدات. هەر بۆیە(مامزێر)بەڕاناوی كەسی دووەمی تاك(تۆ)لەگەڵ خۆیدا دەكەوێتە گفتوگۆ:

(**تۆ لە خەیاڵتدا وێنەیەكی هێندە ناڕۆشەنی باوكتت كێشابوو، كە لە سیمای هیچ پیاوێكدا ئەو بیچمەت نەدەبینییەوە**)(مامزێر، ل: 42).

دۆزینەوەی وێنەی باوك، بووەتە مەتەڵێك لای(مامزێر)و هەمیشە بە دوایدا دەگەڕێت. بەم پێیەش(مامزێر) كەسایەتییەكی سیمبولییە و هەڵگری چەندین ڕەهەندیی فكریی و مەعریفی جیاوازە. چونكە كەسێكە بە دوای كێشەكانی بوونی خۆیدا وێڵە. لەم پێناوەشدا لە نێو مێژوو و میتۆلۆژیادا نغرۆ بووە. هەر ئەم مامەڵەیەش فەزای نێو ڕۆمانەكەی زۆر فراوان كردووە. چونكە(مامزێر)ساتێك دێتەوە واقیع و ساتێكی دیكە لە ڕێی زەینەوە بەرەو دنیایەكی فانتازی گەشت دەكات. بە جۆرێك كە دەكەوێتە دەرەوەی فەزای كات و شوێنەوە. هەربۆیە(مامزێر)كەسێكە كە ڕابردوویەكی ناڕوون و نادیاری هەیە و ئێستاشی پڕە لە گومان و ڕاڕایی، بۆیە هیچ ئومێدێكی بە ئایندەش نییە.

كەسایەتی پەرەسێن لە ڕۆمانی(سوارەكان بە قاچاغ بووكیان گواستەوە)دا:

(سەنگەری برایم تەنتریۆف)كەسایەتی سەرەكی ڕۆمانەكەیە. ژیانی بە قۆناغی جیاواز و سەختدا تێپەڕیووە. واتە كەسایەتییەكی پەرەسێنە، چونكە كارەكتەرێكی یەك ئاست و یەك هەڵوێست نییە و كەسایەتییەكەی بە ئاسانی ناخوێندرێتەوە خۆی بە دەستەوە نادات. هەرچەندە(سەنگەر)بەبێ باوك گەورە دەبێت و دواتر دایكی شوو دەكاتەوە هەر بە منداڵی جێی دەهێڵێت. بۆیە لە نێو سۆزی داك و باوكی بێ بەش دەبێت. ئەمەش وا دەكات كە بەشێوەیەكی سروشتی گەشە نەكات، چ لە ڕووی دەروونییەوە چ لە ڕووی جەستەییەوە. هەر بۆیە درك كردن بە ناخی(سەنگەر)و گەیشتن بە قوڵاییەكانی و دیووە شاراوەكەی ئاسان نییە، واتە خوێنەر ناتوانێت بە ئاسانی لە ناسنامەی(سەنگەر) بگات. چونكە وا ناسراوە كە كورێكی زۆر ئازاو بە جەرگە و لە هیچ شتێك سڵناكاتەوە. واتە هەمیشە لەو ڕوانگەیەوە سەیری كێشەكان دەكات، كە بە هێز وتوانای جەستەیی دەتوانێت ململانێكان یەكلا بكاتەوە، بەڵام ڕۆژێك(ئاسۆی نیگاركێشی)هاوڕێی لە دایەلۆگێكدا چەند ڕاستییەكی پێدەڵێت و دووچاری سەرسوورمانی دەكات:

(**ـ باوی هێزی ماسولكە نەماوە.. مرۆڤ دەتوانێت بەو سێ پەنجەیەی قەڵەمی پێ دەگرێت، هەموو دنیا هەڵگێڕێتەوە**)(سوارەكان بە قاچاغ بووكیان گواستەوە، ل: 115 ـ 116).

ئەم وتەیە(سەنگەر)دەهەژێنێت. وای لێ دەكات گومان لە تواناكانی خۆی بكات. ئەم وتەیە(سەنگەر) دەتاسێنێت، چونكە هەرگیز بیری لەوە نەكردووەتەوە هاوڕێیەكی بەو شێوە كەم بایەخە لە توانا و هێزیی جەستەیی پروانێت. چونكە ئەو هێزی بە تاكە ڕێگەی چارەسەریی كێشەكان دەزانی. بەڵام لە ئێستاوە تواناكانی خۆی دەخاتە ژێر پرسیارەوە. (سەنگەر)هەر تەنیا خاوەنی ئەم خاڵە لاوازە نەبوو، بەڵكو لە ڕێی ژنە قەرەجێكەوە، كە بەختی بۆ دەگرێتەوە، كۆمەڵێك ڕاستی دیكە دەربارەی دیووە شاراوە و نادیارەكانی كەسایەتی(سەنگەر)بۆ وەرگر دەخاتەڕوو، لە كاتێكدا كە پێی دەڵێت:

(**ـ تۆ كورێكی شەرمنی.. زۆر زۆر شەرمنی.**

كورانی گەرەك پێكەنین.. یەكێكیان پێی وت:

ـ چی ..؟! سەنگۆ شەرمنە..؟! ئەوە دەچێتە ناو چاوی فیل)(سوارەكان بە قاچاغ بووكیان گواستەوە، ل: 36).

ژنە قەرەجەكە لەسەر خوێندنەوەی بەختی(سەنگەر)بەردەوام دەبێت و دەڵێت:

(**ـ تۆ ئەوەندە شەرمنیت، ناتوانیت شتەكانی ناو دڵی خۆت بە كەس بڵێیت، بۆیە سەگ ڕادەگریت.**

(سەنگەر)پرسی:

ـ من شتەكانی ناو دڵی خۆم بەسەگەكان دەڵێم..؟!

ـ ئا، چونكی دەزانی لێت تێناگەن.

كەس دەنگی لێوە نەهات و ژنەكە درێژەی بەقسەكانی دا:

ـ تۆ كورێكی ئازایت، بەڵام لەشەرما ئازایت.

(سەنگەر)ڕەنگی هەڵبزرکا.. وتی:
ـ من لەشەرما ئازام..؟! چۆن..؟!
ـ ناتەوێت کەس بزانێت، کە تۆ چەند ترسنۆکیت)(سوارەکان بە قاچاغ بووکیان گواستەوە، ل :36 ـ37).

لێرەدا دەردەکەوێت کە(سەنگەر)کەسێکی ئازا نییە وەکو دەردەکەوێت، بەڵکو حاڵەتی شەرمکردن وای لێ دەکات کە خۆی بە ئازا نمایش بکات. ئەمە ئەگەر دیووە دیار و بەرچاوەکەی(سەنگەر)بێت. ئەوە دیووە شاراوە و نادیارەکەی کە خودی ڕاستەقینەی(سەنگەر)ە کەسێکی ترسنۆکە. واتە کەسایەتی(سەنگەر)ی ئازا دەرئەنجامی ئەو هەست بەشەرمکردنەیە یاخود ئەو خۆ بە کەم زانینەیە کە هەر لە منداڵییەوە پێوەی دەناڵێنێت. ئەمەش وەکو کەلێنێك لە ژیانییدا دەمێنێتەوە. هەر ئەم هەستی شەرم کردنەشە وای لێ دەکات کە نەتوانێت بە ڕاشکاوی دڵی خۆی لای(دڵخواز)بکاتەوە کە کچێکی دراوسێیانە و زۆری خۆشدەوێت.

ئەگەرچی(سەنگەر)لە قوتابخانە سەرکەوتوو بووە، بەڵام لە پۆلی دووەمی ناوەندی واز لە قوتابخانە دەهێنێت. چونکە لەو باوەڕەدا بوو. خوێندن و قوتابخانە مرۆڤ ناسك دەکاتەوە. بۆیە زۆر هەستی بە غەمباری دەکرد ئەگەر لاواز و دەستەپاچە دەربکەوتایە. دیارە تەنیا پاڵنەریش هەر ئەم هۆکارە بوو. بۆ ئەوەی واز لە قوتابخانە بهێنێت. هەر وەکو گێڕەرەوە پێمان ڕادەگەیەنێت:
(**جارێکیان مامۆستای ماتماتیك پێی وت مێشکی بە چاکی شتەکانی وەردەگرت.. لە فیزیا و کیمیا و مێژووشدا هەروا.. تەنانەت لە ناخەوە دڵی بە کتێبەکانی دەکرایەوە.. ئەوە لە کاتێکدا دوای دەوام دەچووە ئیش، بەڵام ئەو بۆچوونانەی ڕێگایان نەدەدا لەوە زیاتر لە قوتابخانە بەردەوام بێت.. دەیوت خوێندن مرۆڤ ناسك دەکاتەوە**)(سوارەکان بە قاچاغ بووکیان گواستەوە، ل: 63).

یەکێك لەو گۆرانکارییە بنەڕەتیانەی لە شێوازی ژیان و چۆنییەتی پۆشینی جلووبەرگ و هەڵسووکەوتی (سەنگەر)دا ڕوودەدات. پەیوەستە بەو پێوەندییەی لە گەڵ ماڵی(ئاسۆی نیگارکێش و هێرۆخان)ی دایکییدا دایدەمەزرێنێت. چونکە هاوڕێیەتی ئەو خێزانە ڕەنگدانەوەی زۆر لەسەر ژیانی(سەنگەر)دروست دەکەن:
(**چ خۆی(مەبەست ئاسۆیە)و چ(هێرۆ خان)ی دایکی بەشێوازێکیی جیاواز دەدوان و دەربڕینی وشەکانیشیان لەوانەی ئێوە نەدەچوون.. بەبێ ئەوەی بەخۆت بزانی، سەرتاپا هەڵیانگێڕایتەوە.. هەر لە پۆشینی جلوبەرگ و ستایلی بڕینی قژەوە تا شێوەی گفتوگۆ و هەڵسوکەوت.. سیحریان لێ کردی.. نەدەکرا دەستبەرداریان بیت**)(سوارەکان بە قاچاغ بووکیان گواستەوە، ل: 127).

کەسایەتی(سەنگەر)لەبنەڕەتدا لەسەر هێزی بازوو جەستەی دامەزرابوو. بۆیە ئەنجامدانی گۆرانکاری لەگەڵ هزرێکدا تەنیا باوەڕی بە هێزی ماسولکەکانی خۆی هەبێت. کارێکی ئەستەمە. هەر بۆیە لەو گۆرانکاریانەشدا کە ئەنجامی دەدات دژیەکییەکی زۆر بەدی دەکرێت. ئەمەش ڕەنگدانەوەی شێوازی پێکهاتەی کەسایەتی(سەنگەر)و دیدو بۆچوونەکانییەتی بۆ ژیان. هەر بۆیە گێڕەرەوە بە بەکارهێنانی ڕاناوی کەسی دووەم(تۆ)کە ڕووی دەمی لە (سەنگەر)ە، بەم شێوەیە دەدوێت:
(**چیدی نەتدەتوانی بەو گیانە پاڵەوانبازێتییەوە درێژە بە ژیان بدەیت، بەڵکو دەبووایە پێت خۆش بێت، یان نا، بگۆڕێیت.. گۆڕانیش زۆری تێدەچوو.. دەموچاوت دەپێچا و چەقۆکەی جارانت دەخستە گیرفانت.. دەچووپتە گەڕەکە دەوڵەمەندەکان و ڕۆژی یەك دوانێکت ڕووتدەکردەوە.. جلی نوێ، پێڵاوی نوێ، گۆڕەویی نوێ..... لە ڕۆژێکدا نیوەی شەقاوە و نیوەکەی تری گەنجێکی مۆدێرن و ناسك بووایت**)(سوارەکان بە قاچاغ بووکیان گواستەوە، ل: 127 ـ 128).

(سەنگەر)بەچەندین هەڵوێست و قۆناغی جیاوازدا تێدەپەڕێت و کۆمەڵێك گۆرانکاری گەورە لە هەڵسوکەوت و شێوازی ژیانییدا ڕوودەدات. هەر بۆیە وەك کەسایەتییەکی پەرەسەندوو دەردەکەوێت. گەورەترین گۆرانکاریش کە لە ژیانییدا ڕوودەدات. پێوەندی بە کۆمەڵێك هەڵس و کەوت و ڕەفتاریی هەرزەکارانەی(سەنگەر)ەوە هەیە، کە دەیێتە هۆی ئەوەی ڕێکخستنەکانی ناو شار بە تووندیی چاودێری هەموو جوڵە و دەرچوونێکی بکەن و بە گومانەوە لە هەموو کارەکانی دەڕوانن. هەر بۆیەش لە گۆشەنیگای خۆیانەوە بە گەورەترین و ترسناکترین

سیخوری بەعسی لە قەڵەم دەدەن. ئەم هەڵوێستەش وا دەکات کە هەموو دۆست و هاوڕێکانی لێی دوور کەونەوە و پێوەندیەکانیان لەگەڵیدا بپسێنن. ئەگەرچی ئەو تاوانانەی لەلایەن شۆڕشەوە بەسەر(سەنگەر)دا سەپێنراوە لە هیچ سەرچاوەیەکەوە پشت ڕاست نەکراوەتەو، بەڵکو تەنیا گۆشەنیگای کەسانی سەر بە شۆڕش لە ڕێی چەند ئاماژەیەکەوە ئەو تاوانانەی بەسەردا ساغ دەکەنەوە. وەکو ڕووداوی بریندارکردنی(شێرۆی نانەوا)کە سەر بە ڕێکخستنەکانەنی ناو شارە، لەلایەن (سەنگەر)ەوە، ئەگەرچی پاڵنەری(سەنگەر)بۆ ئەو ڕووداوە بە هەڵە تێگەیشتنێك بووە لەوەی کە(شێرۆی نانەوا) پێوەندی ناشەرعی لەگەڵ دایکیدا هەبووە. بەڵام گۆشەنیگا جیاوازەکان ئەو خوێندنەوەیە بۆ ڕووداوەکان ناکەن بەڵکو بەشێوەیەك لێکیان دەدایەوە، کەوا(سەنگەر)لەلایەن بەعسیەکانەوە فەرمانی پێکراوە بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە. ئیدی لە ڕێی ئەم گومانانەوە زنجیرەیەك تاوان بۆ(سەنگەر)دەسازێنن. هەر بۆیە شۆڕش چوار کەس بە تایبەتی لە شاخەوە دەنێرن تاوەکو(سەنگەر)بە زیندوویەتی بگرن. ئەگەرنا بیکوژن و بەسزای شۆڕشی بکەیەنن. دواجاریش (سەنگەر)دەکەوێتە زیندانەوە و لە ژێر ئەشکەنجەی سەختدا چاوەکانی لە دەست دەدات.

گەورەترین گەمەی ئیستاتیکی کە ڕۆمانووس لەگەڵ کەسایەتی(سەنگەر)دا دەیکات ئەوەیە، کە کەسایەتی (سەنگەر)لە نێوان دووالیزمی شۆڕشگێڕی و سیخوریدا ئازاد دەکات. وەکو لوغزێك کۆتایی کەسایەتییەکەی دەداتە دەست وەرگر تاکو خوێان پریار لە بارەی کەسایەتی(سەنگەر)ەوە بدەن. بەوەی ئاخۆ(سەنگەر)بە ڕاستی سیخوری بەعسیەکانە؟ یاخود کەسێکی شۆڕشگێڕە؟ واتە وەرگر کاتێك دەبێت بە بەشێك لە دەقەکە کە لە هەوڵی ساغ کردنەوەی کەسایەتی(سەنگەر)دا بێت و گوێ بیستی هەموو ئەو دەنگانە بێت، کە لەڕۆمانەکەدا زانیاری لە بارەیەوە پێشکەش دەکەن. بەو پێیەی کە ڕۆمانەکە فرە دەنگییەکی زۆری تێدایە پێویستە وەرگر بە وردی بە دوای دەنگە زۆلاڵەکاندا بگەڕێت. تاوەکو بە هەقیقەتی کەسایەتی(سەنگەر)بگات.

کەسایەتی پەرەسێن لە ڕۆمانی(کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان)دا:

(ئامانج)یەکێکە لە کەسایەتییە پەرەسێنەکانی نێو ڕۆمانەکە، کە ژیانی بە کۆمەڵێك قۆناغی جیاواز و دژواردا تێدەپەڕێت. هەموو ئەمانەش دەبنە ئەزموون و کاریگەریی لەسەر کەسایەتی(ئامانج)بەجێدەهێڵن. هەر لەمندااڵیەوە لە باوەشی خێزانێکی خواپێداو دا گەورە دەبێت. هەر بۆیە وەك کورێکی ناسك و بە ناز دێتە بەرچاو. بەڵام ئەم خۆشگوزەرانییەی بەردەوام نابێت. چونکە لەو ساتانەی لە پۆلی شەشەمی سەرەتایی دەبێت. لەلایەك باوك و دایکی لەیەکتری جودا دەبنەوە و باوکیان خانووەکە دەفرۆشێت و ناچار دەبن بچنە گەڕەکێکی میللی. لەلایەکی دیکەوە هاوڕێیەتی لەگەڵ(شۆڕش)دا پەیدا دەکات. چونکە(شۆڕش)لەگەڵ دایکی و خۆشکی لە ماڵی(ئامانج)دەژیان. ئیدی ژیانی(ئامانج)ڕەوتێکی دیکە وەردەگرێت و بەرە بەرە ڕووبەڕووی نەهامەتی و تەنگوچەڵەمە دەبێتەوە. چونکە (شۆڕش)کورێکی سەرەڕۆ و تاڕادەیەك هەڵسوکەوتەکانی هەرزەیی و پەلەپەلی پێوە دەبینراو خۆی وەکو کەسێکی ئازا دەخستەڕوو. لە بەرانبەریشدا وەکو کەسێکی ترسنۆك لە(ئامانج)ی دەڕوانی. ئەگەرچی(ئامانج)هەمیشە دانی بەوەدا دەنا کە ئەو دوو سیفەتەی ئەوی پێ ناسراوە بریتیین لە شەرمنی و ترسنۆکی. بەڵام ئەمە بەو مانایەش نایەت، کە بوترێت(ئامانج)تەواو کەسێکی ترسنۆکە. بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەو بە وریاییەوە لەگەڵ پێشهاتەکاندا مامەڵەی دەکرد و بیری لە ئاکامەکانیان دەکردەوە. هەر بۆیە هاوڕێکانی نەیاندەتوانی ئەم لێکدانەوە بۆ ڕەفتارەکانی بکەن و بە ترسنۆك و شەرمنیان لەقەڵەم دەدا. لێرەدا(ئامانج)دەیەوێت بەم شێوەیە گوزارشت لە گیرۆدە بوونی خۆی بە دەست(ترس و شەرم)ەوە، بکات:

(گرفتی ڕاستەقینە ئەوەیە تۆ زات نەکەیت ددان بەو ترسەی ناختدا بنێیت، کە لە هەموو ساتێکدا ئامادەیە و هیچ هێزێك نییە بەلاوەی بنێت... بە مانایەکی دیکە ئازادیی تۆ بەندە بەوەی چەند دەتوانیت بە خۆت و بەوانی دیکەش بڵێیت ترسنۆکیت، ئەگینا تا ماوی کۆیلەی ئەو شەرمەیت و دەبێت دوور لە خواستی خۆت ئازایەتی بنوێنیت... شکستی هەرە گەورە ئەوەیە، کاتێك لە سیمای ئەواندا، لە بزە و لە ڕوانین و جووڵەی لچوڵێو و هەڵتەکاندنی شانی ئەواندا بۆت دەردەکەوێت، کە بە ترسنۆکیان زانیویت... کاتێکیش هەوڵ بدەیت ئەو وێنەیە بگۆڕیت، نەك هەر

سەرکەوتوو نابیت، بەڵکو هێندەی دیکە تۆخی دەکەیتەوە)(کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان، ل: 212 ـ 213).

(ئامانج)هەست دەکات تەواو گرفتاری ئەو دوو خەسڵەتە بووە و ناتوانێت بە ئاسانی خۆی لە دەستیان دەرباز بکات. هاوکات بەو هەموو تێکشکان و ترسەوە لەگەڵ کچێکدا بەناوی(سۆزان)ەوە، دەکەوێتە ئەزموونێکی خۆشەویستییەوە. ئیتر لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا دووچاری گەلێك دەردەسەری و ئازار و لە دەست دانی هاوڕێی و خۆشەویستانی دەبێتەوە. هەموو ئەمانە وای لێ دەکەن کەنارگیر بێت و خۆی لە کۆمەڵگە دابڕێت و لە کوخێکی قەراغ شاردا ژیان بەسەر ببات و دواجاریش بچێتە شاخ و ببێتە پێشمەرگە، لە مەفرەزەیەکی سەیردا کە(کاك پۆڵا جەنگۆ)بەر پرسیار بوو. بۆیە(ئامانج)لەوێش وەك کەسێکی کەڕولاڵ خۆی دەناسێنێت و تەنیا بە ئاماژە لەگەڵیان دەدوێت و دوای ئەنجامدانی چالاکییەکی شکستخواردوو لە شاردا و گەڕانەوەیان بۆ شار خۆی لەو مەفرەزەیەش دەدزێتەوە و خۆی دەداتە دەست چارەنووسێکی نادیار. دواجاریش نازانرێت هەر لەشاخ و چۆڵەوانی دەمێنێتەوە یاخود دەگەڕێتەوە نێو شار و بە تەنەکە کوخێك بۆ خۆی پێکەوە دەنێت؟هەر وەکو لە دەستپێکی ڕۆمانەکەدا بەم شێوەیە دەست بە گێڕانەوە دەکات:

(**لەمڕۆوە ئێوە دەتوانن وەکو جاران هەر بە ناوە ڕاستەقینەکەی خۆمەوە بانگم بکەن... من کە ئیتر ڕێگام ناکەوێتەوە ئەو شاخوداخە، ناوی نەێنیم بۆ چییە... ئەو ناوەیش هەر خۆتان لێتان نام... خۆ ئێوە بە هەر ناوێکی دیکەیش بانگم بکەن، من هەر وەڵامتان نادەمەوە... ئەو دەمەم چۆن چەند ساڵە داخستووە و پێی نادوێم، هەر ئاوا دایدەخەم و نایکەمەوە... بەڵێ، من لە مڕۆوە مەیموونەکەی جارانم، کە لەقەراغی شار بەتەنەکەی ژەنگاوی کووخێکم بۆ خۆم کردبوو... هەر ئەوەم و بۆ خۆتان هەر وەکو ئەوسایش بە مەیموون بانگم بکەن**)(کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان، ل: 7).

لێرەدا هەست بەنیگەرانییەکانی(ئامانج)دەکەین. کە پرسیاری داوە، وەکو مەیموون ژیان بکات. بۆیە وەکو کەسێکی تورە و یاخی دەردەکەوێت و ڕووی دەمی لە کۆمەڵێك کەس یاخود دەستەو گروپێکە و دەیەوێت وازی لێ بهێنن وەکو خۆی بژی.

کەواتە(ئامانج)کەسایەتییەکی تاسەر ئیسقان پەرەسێنە، چونکە لەسەرەتای ڕۆمانەکەوە تاکو کۆتاییە کراوەکەی، لە دۆخی گۆڕانێکی هەمیشەییدایە و سەرەوتن و قاڵب گرتن نازانێت. بۆیە دەیەوێت بەرانبەر هەموو ئەو هێز و گروپ و کەسانە بووەستێتەوە، کە دەیانەوێت ئیرادی ئیسان بوونی لێ زەوت بکەن و دەستەمۆی بکەن. هەر بۆیە پریار دەدات یاخی بێت لە هەموو پێوەندەکانی کۆمەڵگە و لەسەرەتاوە دەست پێ بکاتەوە.

کەسایەتی پەرەسێن لە ڕۆمانی(کازینۆی منداڵان)دا:

گرنگترین دوو کەسایەتی پەرەسێنی نێو ڕۆمانەکە، بریتین لە(مامۆستا سوهاد)و(وریا). کە وەکو برا مامەڵە لەگەڵ یەکتریدا دەکەن. بەو پێیەی بە منداڵی پێکەوە گەورەبوون. چونکە(مامۆستا سوهاد)بە منداڵی لەلایەن باپیرییەوە ئەرکی بە خێوکردنی بە(پەریهان)ی دایکی(وریا)دەسپێرێت. بۆیە(مامۆستا سوهاد)وەکو برای خۆی لە(وریا)ی دەڕوانی، کە هاوتەمەنی یەکدی بوون. هەروەها(پەریهان)یشی بە دایکی خۆی دەزانی لەو ڕوانگەیەوە کەسااڵنێك بە منداڵی بە خێوی کردووە. بەاڵم ئەم دوو کەسایەتییە پەرەسێنە خاوەنی دوو دیدگای جیاوازن و هەر یەکەیان بە شێوازێك لە زەمەن دەڕوانێت. هەر وەکو(مامۆستا سوهاد) دوای بەسەر بردنی تەمەنێکی درێژ دەیەوێت بەرەو ڕابردوو بگەڕێتەوە. چونکە زۆر بە ڕابردووەوە پەیوەستە. بێ گومان ئەم هەستەشی بۆ ڕابردوو پێوەندیی بە سرووشتی کەسایەتییەکەیەوە هەیە. بەاڵم(وریا)بە پێچەوانەی (مامۆستا سوهاد)ەوە، هەمیشە لە ئایندە دەڕوانێت. (مامۆستا سوهاد)دەیەوێت بگەڕێتەوە بۆ ڕابردوو، دەیەوێت ناسنامەی کەسایەتی خۆی بە دەست بهێنێتەوە. چونکە لە دوای ئەوەی باوکی دەمرێت، باپیری(مامۆستا سوهاد)لە دایکی وەردەگرێتەوە و هەر بە ساوایی دەیداتە(پەریهان)ی دایکی(وریا)و تا تەمەنی حەوت ساڵی بە خێوێی دەکەن. بۆیە(مامۆستا سوهاد)هەمیشە درك بەو کەاڵنە دەکات، کە لە ژیانییدا دروست بووە. ئەویش بێ بەشبوونییەتی لە سۆز و خۆشەویستی و ئامێزیی گەرمی دایە و بابە، لەم پێناوەشدا(مامۆستا سوهاد)لەڕێی ئەندێشەکانییەوە (تیشکەشان)وەکو دایکی وێنا

دەکات و دەستگیرانەکەشی لە جێگەی باوکی دادەنێت. واتە دەیەوێت ببێتە خاوەنی دایك و باوکێکی وەهمی و نازیان بەسەر دا بکات:

(**هەتا ئێستا وام هێناوەتە بەرچاو دایکمە و شەوان لە باوەشی دەخەوم... لەمەودوا باوکێکیشم هەیە... دەبێت جێگای من لە نێوان خۆیان دابخەن... ناهێڵم لە یەکتر نزیك ببنەوە... لە نیوەشەودا خۆم نەخۆش دەخەم و ورك بۆ ئەو شتانە دەگرم، کە بە ئاسانی دەست ناکەون**)(کازینۆی منداڵان، ل: 62).

لەم ڕێیانەوە(مامۆستا سوهاد)دەیەوێت قەرەبووی ئەو بۆشاییە هەستیارانەی تەمەنی لە دەست چووی منداڵی بکاتەوە، هەر بۆیە کۆڵ نادات و دەیەوێت ڕێگەی دیکە بگرێتە بەر. بۆیە وا ئێستا لە ڕێی شوێنەوە دەیەوێت بە ڕابردوو بگاتەوە. واتە لەو تەمەنە پیرییەدا وێڵە بە دوای دۆزینەوەی(کازینۆی منداڵان)دا:

(**لە ناوجەرگەی شارە، بگرە دەڕوانێتە قەڵاتیش... لەوێ مرۆڤ بە هیچ شێوەیەك بۆی نییە باسی گەورەیی بکات، بەڵکو بۆ ئەوە کراوە بەسەرهاتی منداڵیی تێدا بگێڕێتەوە... خۆ تۆ ئەگەر لە خەیاڵی خۆیشتدا بە لای گەورەییدا بچیت، ئەوا شاگردە وریاکان هەستت پێ دەکەن و بە بێدەنگی فڕێت دەدەنە دەرێ... کەسیش لەوێ ئامادە نییە گوێ لە یەکێك بگرێت، کە جگە لە باسی منداڵی، مێشکی خۆی بە شتێکی دیکەوە خەریك بکات**)(کازینۆی منداڵان، ل: 10).

دوای داپرانێکی زۆر(وریا)و(مامۆستا سوهاد)بە یەکتری شاد دەبنەوە، جا لێرەدا(وریا)باس لەو جیاوازییە بنەڕەتییە دەکات کە لە نێوانیاندا هەبووە:

((**سوهە)ی برام، جاران یەکێ لە جیاوازییەکانی نێوانمان ئەوە بوو، تۆ بە ڕابردووەوە بەستراببوویتەوە و من ئایندە تەفرەی دەدام... تۆ بە گۆڕانی دنیا تێك دەچوویت و من دڵم بە نە گۆڕان تەنگ دەبوو، کە ئەمە یەکێك بوو لەو هۆکارانەی پاڵیان پێوە نام زۆر زوو ئەم وڵاتە جێ بهێڵم و ڕوو لە هەندەران بکەم..... بەڵام ئەوەتا هەردووکمان لە شوێنێك بە یەکتر دەگەینەوە، کە نە تۆ دڵخۆش دەکات و نە مانایەك بە من دەبەخشێت، ڕاستییەکەی شتێك وەك خۆی ماوێتەوە و من هێزێکی گەورەی تێدا ببینم، ئەو یادەوەرییە زیندووەی تۆیە**)(کازینۆی منداڵان، ل: 74).

ئەم دوو کارەکتەرە پەرەسێنە پاش ئەزموون کردنی سااڵنێکی زۆری ژیان، دەگەنە ئەو باوەڕەی کە زەمەن تەفرەی داون. چونکە هەردووکیان لە نێوان زەمەنی ڕابردوو و داهاتوودا ون بوون. هەر بۆیەش کاتێك تەمەنیان تێدەپەڕێت و دوای سااڵنێکی زۆر بە یەکتر دەگەنەوە، درك بەو هەقیقەتە دەکەن، کە زەمەن تەفرەی داون. ئەگینا مرۆڤ بیەوێت یاخود نەیەوێت. زەمەن زەفەری پێ دەبات و دەیکات بە ڕابردوو. واتە هەموو شتەکان لە دوو تونێی زەمەندا ون دەبن و دەتونێنەوە. هەر بۆیە(وریا)پاش سااڵنێکی زۆری دەربەدەری بە ڕاستییەکان دەگات و پێی وایە ئەوە تەنیا یادەوەرییەکانە دەتوانێت مانایەك بە بوونی تاکەکان ببەخشێت و وایان لێ بکات، کە هەست بە بوونی خۆیان بکەن. کەواتە کێشەی ئەم دوو کەسایەتییە بابەتێکە پەیوەستە بە وجودی مرۆڤەکانەوە. هەر بۆیە لە نێوان ڕابردوو داهاتوودا بۆ بوون دەگەڕێن. بەو هیوایەی مانایەك بە بوونی خۆیان ببەخشن. بۆیە لێرەدا ڕۆمانووس ئەم دوو کەسایەتییەی کردووەتە دەمامکێك بۆ گەیاندنی ئەو فکر و جیهانبینییەی کە کاریگەرییان لەسەری هەبووە. ئەویش بریتییە لە پرسیاری مرۆڤ دەربارەی بوون. هەر بۆیە دەردەکەوێت ڕۆمانووس زیاتر جەخت لەسەر ئەو بۆ چوونە دەکاتەوە. کە زەمەن هەموو شتەکان بەرەو فەنا بوون و کاڵ بوونەوە دەبات. ئەوەی دەمێنێتەوە تەنیا یادەوەرییەکانە.

کەسایەتی پەرەسێن لە ڕۆمانی(مااڵی نانی)دا:

(ئامانج)یەکێکە لە کەسایەتییە پەرەسێنەکانی نێو ڕۆمانی(مااڵی نانی)کە زۆرترین دەرکەوتن و چەند ئااڵوگۆڕێکی گەورە لە ژیانیدا دێتە کایەوە. (ئامانج)کە لە گەڕەکە میللییەکەیاندا لەلایەن کورە چوختییەکانەوە بە(کوری نانی)بانگ دەکرا، هەستی بەوە دەکرد کە ئەو وشەیە لای ئەوان چ مانایەکی دیکەی هەیە و بە شێوەیەکی ناماقوڵ واتاکەی لێکدەدەنەوە، بۆیە زۆر هەستی بە تێکشکان دەکرد. جگە لەوەش(ئامانج)هەستی بە دووفاقییەك لە ژیانی دایکییدا دەکرد، بەوەی کە زۆر کەم ڕووی بە کورەکەی خوی دەدا، بەڵام لە بەرانبەر ئەو منداڵانەی کە وەکو دایەن بەخێوی دەکردن. ببووە دایکێکی زۆر میهرەبان و منداڵەکانی بە شێوەیەکی سەیر هۆگریی خۆی کرد بوون. ئەم فشارە دەرەکیانە هەموویان

ڕەنگدانەوەیان لەسەر ژیانی داهاتووی کەسایەتی(ئامانج)هەبوو. (ئامانج)بە سرووشتی خۆی حەزی بە چیرۆکی مێژوویی و سەفەر نەدەکرد. بە تایبەتی سەفەر لە ڕێی ئاوەوە، هەر ئەمەش وای لێ کردبوو کە هیچ سۆزێکی بۆ ئەو کەسانە نەبێت کە لە ڕابردودا ژیاون، یاخود هیچ هەستێکی خۆشەویستی بەرانبەریان هەبێت. هەر ئەم هۆکارەش وای کرد لە قوتابخانە لە وانەکانی مێژوو و جوگرافیادا زۆر لاواز بێت، کەچی:

(**لە فێربوونی زمانی ئینگلیزیدا توانایەکی سەیری هەیە، بە ڕادەیەك لە ماموستاکەی چاکترە، چ لە خوێندنەوە، چ لە نووسین و چ لە قسەکردندا...؟!**)(ماڵی نانی، ل: 63).

(ئامانج)کاتێك جەنگی نێوان عێراق و ئێران هەڵدەگیرسێت، لە پۆلێ چوارەمی ئامادەییە، کە دەبووایە لە پۆلی شەشەم بێت. بۆیە ناچار دەبێت بچێتە قوتابخانەی ئێواران، هاوکات بەیانیان لە سینەما کار دەکات، کە ئارەزوویەکی منداڵییەتی. ئەم کارکردنەی لە سینەما گۆرانێکی بنەڕەتی لە کەسایەتی(ئامانج)دا دروست دەکات:

(**هەست دەکات بێ ئەوەی ئاگای لێ بێت گۆرانێکی سەیری بە سەردا هاتووە... هەر دەڵێی ئەو کورە شەرمنەی جاران نییە، بەڵکو بە زمانی ڕەوان، بگرە بە شێوەی سەرنجڕاکێش زانیارییەکان بە خەڵك دەگەیەنێت**)(ماڵی نانی، ل: 97).

ژیانی(ئامانج)بەردەوام لە پەرەسەندنایە، بۆیە لە قوتابخانەی ئامادەیی شەیدای ماموستایەکیان دەبێت، کە مێردەکەی لە جەنگ دا کوژراوە و ناوی(ست پەرهەنگ)ە، کە هەمان ناوی دایکییەتی، بەم شێوەیەش گێڕەرەوە هەستی(ئامانج)بەرانبەر(ست پەرهەنگ)دەردەبڕێت:

(**یەکەمجارە بزانێت جگە لە دایکی کەسێکی تر ئەو ناوەی لێیە، کە ئەمە هەستێکی دووفاقییانەی لا دەخولقێنێت... لە لایەك سۆزی بۆی دەبزووێت و لە لایەکی دیکە سڵی لێ دەکاتەوە... لەوە ناخۆشتر، نا سەیرتر نییە هەر لە یەکەم بینینەوە دڵت بە ژنێکدا بچێت و هەمان ناوی دایکتی هەبێت**)(ماڵی نانی، ل: 100).

کاتێك(ئامانج)لەگەڵ(ست پەرهەنگ)دا یەکتری دەناسن و دواتر پێوەندییەکەیان پەرە دەسەنێت بۆ پێکهێنانی ژیانی هاوسەرگیری، ئیتر سەرتاپای ژیانی(ئامانج)دەگۆڕێت، چونکە ئەم ژنە دەبێتە لوغز و مەتەڵێك لە ژیانی(ئامانج)دا، گێڕەرەوە بەم شێوەیە هەستی(ئامانج)دەربارەی(پەرهەنگ)دەردەبڕێت:

(**نازانێت چۆن دەبێتە هاوژینی، لە کوێ ئاهەنگ دەگێڕن، کێ بانگهێشت دەکەن، کەی کورێکی لێی دەبێت، بۆچی جیا دەبێتەوە، لەبەر چی سەر هەڵدەگرێت و زۆر پرسیاری دیکەش**)(ماڵی نانی، ل: 114).

(ئامانج)هەر لە ناسینی ئەو ژنەوە تا ساتی جیا بوونەوەی هیچ شتێك لە ژنەکەی نێناگات، بۆیە دواجار کە (پەرهەنگ)بە یەکجاری لێی جیادەبێتەوە، نامەیەکی بە شیفرە نووسراوی بۆ بەجێدەهێڵێت. کە(ئامانج)پەنا بۆ زۆر شوێن دەبات، تاکو کەسێك لە بواری شیفرەناسیدا پەیدا بکات، بەڵکو لە ڕێیەوە چەند نهێنییەکی ئەو نامەیەی بۆ ئاشکرا بکات. بۆیە(ئامانج) کاتێك بە خۆی دەزانێت، لە دەزگایەکی تایبەتدا خۆی دەبینێتەوە، کە ماموستای شارەزا وانەی نێدا دەڵێنەوە و لە ماوەیەکی کورتدا واتای سەرجەم شتەکانی لەلا دەگۆڕن:

(**تەنیا وشەیەکی سادەی بەسە، تاکو بتوانێت ئەرکێکی گەورە لە ئەستۆ بگرێت و بە چاکترین شێوە جێبەجێی بکات، بگرە چێژێکی بێئەندازەی لێ ببینێت... یەکەم کاری ئەم دوای تەواوکردنی کۆرسەکەی، کوشتنی ئەو خوێندکارەی پێش خۆیەتی، کە لە هەمان دەستگا خوێندوویەتی و بووەتە(لامڕاها)... ئەو ناوە لە سێ پیتی(ل، ڕ، ە) پێکهاتووە، بێ ئەوەی کەس بزانێت ئەوانە کورتکراوەی چین**)(ماڵی نانی، ل: 115).

بەم پێیە ئەزموونی ژیان(ئامانج)لە گەنجێکی سادەی شەرمنەوە دەکاتە پیاو کوژێکی لێهاتوویی سەرەڕۆ، کە کۆمەڵێك تاوانی کوشتنی جۆراوجۆر ئەنجام دەدات. ئەگەرچی لای ڕوونە خۆیشی بە هەمان چارەنووس دەبڕێت، چونکە ئەوە یاسای ئەو دەزگایە بوو، کە کاری تێدا دەکرد. بۆیە هەمیشە بە وریاییەوە دەگەڕا بۆ ئەوەی ئەم پێشتر بکوژەکەی بدۆزێتەوە، بەڵام(ئامانج)کاتێك بە خۆی دەزانێت وا بە دەستی نزیکترین کەسی خۆی دەکوژرێت. ئەمەیە سیحریی کارەکتەری پەرەسێن لە ڕۆماندا، چونکە ئەمە وا دەکات گۆڕانکارییەکان لە دەرەوەی

چاوەڕوانی وەرگردا بێت، بە جۆرێك خوێنەر دووچاری ڕاچەنین بكات. واتە دەبێت كەسایەتییەكان بە جۆرێك پەرەبسێنن، كە لە دەرەوەی پێشبینییەكانی خوێنەر بێت، ئەمەش لەلایەك بە هـای ئیستاتێكی دەقی ڕۆمان بـاڵا دەكـات، لەلایـەكی دیكەشـەوە دەسـەڵاتی گوتـاری پێكهاتـەی كەسایەتی لە ڕۆمانەكەدا زیاتر تۆكمە دەكات.

كەسایەتی پەرەسێن لە ڕۆمانی(ڕیبەرێكی سوور و ملپێچێكی ڕەش)دا:

(مامۆستا دلاوەر)كەسایەتییەكی پەرەسێنی نێو ڕۆمانی(ڕیبـەرێكی سـوور و ملپێچێكـی ڕەش)ە، چونكە ژیانی بە كۆمـەڵێك دژواریـی و ناهەمواریـدا تێدەپـەڕێت. جگـە لەوەش(مامۆسـتا دلاوەر)هــەر لەســەرەتای دەركەوتنییــەوە دەبێتــە جێگــەی پــرس و تێڕامــان، گێــرەرەوەش بەشـێوەیەكی سـەرنجڕاكێش وێنـای یەكـەم دیمـەنی دەركەوتنی(مامۆسـتا دلاوەر) بـۆ خوێنـەر دەكێشێت، كە دەبێتە مایەی وروژاندنی چەندین پرسیار لە لای وەرگر:

(**پیاوەكە چوارشانەیەكی گەنمڕەگە، دەستێ پیجامەی پۆپلینی پۆشـیوە. ڕیبـەرێكی سووری لە ملی بەسـتووە. كـە هـەر كەسـێك ببینێـت، سـەرنجی لـێ دەدات و لـە خۆی دەپرسێت: ((باشە، پیاوێك لەم تەمەنە، بۆ دەبێت ئەو شریتە سوورەی لە مـل كرابێت؟**))(ڕیبەرێكی سوور و ملپێچێكی ڕەش، ل: 13 ـ 14).

(مامۆستا دلاوەر)هەمیشە بە ڕیبەرێكی سوورەوە دەردەكەوێت. هەر لەسەر ئەم ڕیبەنـە سـوورەی ملـی هەمیشـە دووچـاری كێشـە دەبێتـەوە. جگـە لـە جنێـو و قسـەی ناشـیرین و سـووكایەتی پێكـردن زۆرجـار ڕووبـەڕووی كوشـتنیش بووەتـەوە، وەك ئـەوەی لـە سـاڵی(1963)لەلایـەن حـەرەس قەومییەكانـەوە دەگیرێـت و بـە مـوعجیزە لـە كوشـتن ڕزگـاری دەبێت، چونكە بە هۆی ئەو ڕیبەنـە سـوورەی ملییـەوە وا دەزانـن كۆمۆنیسـتە، بـەڵام زۆر كـەس دەزانن، كە(مامۆستا دلاوەر)چەند كەسێكی ترسنۆكە و هـەرگیز تـوخنی سیاسـەت ناكـەوێت. نەهامەتییەكەی(مامۆستا دلاوەر) لەوەدایە، كە لە هەموو لایەكەوە ڕووبـەڕووی تانـە و تەشـەر و لێـدانی جەسـتەیی دەبێتـەوە، هـەر لـە كۆمۆنیسـت و دژە كۆمۆنۆنیسـت و تەنانـەت ئیسلامییەكانیشەوە، هەر یەكەیان لەلای خۆیانەوە ڕاڤەی جیـاواز بـۆ ئـەو پەتـە سـوورەی ملـی دەكـەن و ئەنجامەكـەی بـە زیانی(مامۆسـتا دلاوەر)دەشـكێتەوە، بۆیـە لـە یـەكێك لـەو جارانـەی ڕووبەڕووی لێدان دەبێتەوە هاوڕێیەكی دەبینێت و لێی دەپرسێت ئـاخۆ چـی بەسـەردا هـاتووە، بەم شێوەیە(مامۆستا دلاوەر)وەڵامی دەداتەوە:

(**ـ لێرە خـەڵك چەنـد لـە ڕووی بیركردنـەوەوە لـە یەكـدی دوور بـن، ئـەوە هـەموویان لەوەدا بە یەك دەگەنەوە، كە دوژمنـی ئـەم ڕیبـەنـە سـوورەی ملـی مـنن. لەوپـەڕی چەپەوە بۆ ئەو پەڕی ڕاست چارەیان ناوێت. ئەوەی سـەری لـێ دەرناكـەم، ئەوەیـە، هێندە ڕقیان لێیەتی و لەبەر ئەو بە خراپترین شێوە ناڵەدەن، كـەچی دەسـتی بۆ نابەن و لێمی ناستێنن. ڕەنگە دڵیان نەیەت، یان نەوێرن ئەو دوژمنە هاوبەشـەیان لە ناو ببەن**)(ڕیبەرێكی سوور و ملپێچێكی ڕەش، ل: 59).

(مامۆسـتا دلاوەر)باش دەزانێـت، كـە سـەرچاوەی هـەموو نەهامەتییـەكانی ژیـانی ئـەو ڕیبەنە سوورەی ملییەتی، كەچی سەرەڕای ئەو هەموو مەترسیە ئەو هەر ئامادە نییـە دەسـت بەرداری ببێت. هەر لەم میانەیەدا(مامۆستا دلاوەر)بۆ خۆیشـی لـە ڕێـی مۆنۆلۆگێكـەوە ددان بـە ڕازیی خۆشـەویستی خۆی بۆ ژنەكەیدا دەنێت و نەێنییەك ئاشكرا دەكات:

((**زۆرجار لە دڵی خۆیدا گوتوویەتی بۆیە هێندە بـە خۆشـەویسـتی(ویداد)ەوە بەنـدە، چونكو جگە لـەو هـیچ ژنێكـی دی ڕازی نابێـت هاوسـەری ڕیبـەرێكی سـوور لـە مـل ببەسـتێت، كە بەو هۆیەوە هەم ببێتە گاڵتـەجاڕی خـەڵك و هـەم ڕۆژانـە ڕووبـەڕووی گرفتی گەورەی بكاتەوە**))(ڕیبەرێكی سوور و ملپێچێكی ڕەش، ل: 52).

كاتێـك گـوێ لـە نـاخی (مامۆسـتا دلاوەر)دەگـرین، دەبینـین خۆشەویسـتی ژنەكـەی پەیوەست دەكات بەوەوە، كە تاكە ژنە بتوانێت بـەو ڕیبەنـە سـوورەوە لەگەڵیـدا هـەڵبكات، كـە بووەتـە سـەرچاوەی نەهامـەتی و گاڵتـەجاڕی بۆیـان. هـەر ئەمەشـە وای لـێ دەكـات پێوەنـدی لەگـەڵ هاوسـەرەكەی بـەهێز بێـت، چونكـە بـاش دەزانێـت لـە دەسـتدانی ژنەكـەی واتـە لـە دەستدانی پەتە سـوورەكەی ملـی، كـە ئەمـەیش كـارێكی ئەسـتەمە و لـە ڕوانگەی(مامۆسـتا دلاوەر)ەوە، واتای نەمان و پووكانەوەی دەگەیـەنێت. نەێنـی ئـەو ڕیبەنـە سـوورە دەگەڕێتـەوە بـۆ سەردەمی منداڵی(مامۆسـتا دلاوەر)كـە سـەگێكی بـە ناوی(گردۆ)هـەبووە و زۆر هـۆگری بـووە، بەڵام دواجار كە لە دەستی دەدات، پڕیار دەدات ڕیبەن(پەت)ە سوورەكەی ملی سـەگەكەی لـە

ملی خۆی ببەستێت و هەرگیز لە خۆیی جودا نەکاتەوە. دەشێت ئەم کارە لە ڕوانگەی(مامۆستا دلاوەر)خۆیەوە مانایەك بە ژیانی بدات، بەوەی بە ڕابردووەوە پەیوەستی دەکاتەوە، بەڵام بێ ئاگا لەوەی کە ئەو ئێستا و داهاتووی خۆی خستۆتە نێو مەترسییەکی گەورەوە. چونکە لای تەواوی تاکەکانی کۆمەڵگە بە چاوی لۆمە و سەرزەنشتەوە لێی دەڕوانن. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە ئەو شتەی لای مرۆڤیك پیرۆزە دەشێت لای کەسانی دیکە پێچەوانە بکەوێتەوە. ئەمەش پێوەندیی بە سروشتی ژینگە و باری سایکۆلۆژیی تاکەکانی کۆمەڵگەکانەوە هەیە. کە ناتوانن ڕیز لەو پیرۆزیانە بگرن کە تاکە کەسێك باوەڕی پێی هەیە. چونکە ئەگەر ئەو پەتە سووڕە لای خەڵکی گوزارشت بێت لە شتێکی بێ بایەخ، ئەوا لەلای(مامۆستا دلاوەر)یەکسانە بە بوونی خۆی. بێ گومان ئەمەش سیحریی دامەزراندنی بونیادی کەسایەتی پەرەسێنە لە ڕۆماندا، کە هەمیشە لە ململانێدایە، چ لە گەڵ خودی خۆیدا و چ لەگەڵ دەوروبەر و کۆمەڵگەدا.

2. کەسایەتی سادە:

کەسایەتی سادە بە کەسایەتی(فلات، چەسپاو، جێگیر، تەخت، نەگۆڕ)یش ناسراوە. ئەگەر دیارترین خەسڵەتی ناسینەوەی کەسایەتی پەرەسێن ئەوە بێت کە کەسایەتییەکی فرە ڕەهەندە، ئەوە بە پێچەوانەوە کەسایەتی سادە کەسایەتییەکی تاك ڕەهەند و یەك ئاستە. واتە خاوەنی یەك سیفەت و یەك ئەدگار و یەك هەڵوێستە هەر لە سەرەتای دەرکەوتنیەوە تا کۆتایی ڕۆمانەکە، بەم پێیەش هیچ گۆڕانێك لە هەڵوێستەکانییدا ڕوو نادات. کەواتە کەسایەتی سادە یەك ئاسۆی ڕوانینی هەیە و هەڵوێستەکانی نەگۆڕە. هەر بۆیە هیچ قووڵی و شۆڕبوونەوەیەك لە هەڵوێست و بیروباوەڕەکانییدا بەدی ناکرێت، بۆیە لە کێشە و ململانێکاندا تەنیا لەسەر هێڵێکی ڕاست دەڕوات و هیچ دژواریی و ئاڵۆزییەك نایەتە پێشی بەم جۆرە(لە سەرەتای دەقی ڕۆمانەوە تا کۆتاییەکەی خاوەنی تاکە هەڵوێستێکە و ڕاستەوخۆ بەیەك ئاڕاستەی دیاریکراودا هەنگاو هەڵدەگرێت)(سلامە، 2007، ص: 18). ئەمەش هۆکارە بۆ ئەوەی هەڵوێست و ڕەفتار و بۆچوونەکانی بە نەگۆڕی بمێنێتەوە.

کەواتە لەم ڕوانگەیەوە کەسایەتی سادە(ئەو جۆرە کەسەیە کە خاوەنی یەك ئاستی دیاری کراوە و لە کاتی ململانێ و کێشەدا زۆر سادە دەردەکەوێت و هەر لە یەکەم دەرکەوتنیەوە کەسایەتییەکەی ئاشکرا دەبێت و بە ئاسانی لە کەسانی دی جیا دەکرێتەوە و دەناسرێتەوە، هەروەها کاری چاوەڕوان نەکراو و کت و پڕی لێ ناوەشێتەوە)(عەبدوڵڵا، 2000، ل: 16). یاخود دەگوترێت(ئەو کەسایەتییە سادەیەیە، کە سۆز و هەڵوێست و قۆناغەکانی ژیانی وەکو خۆی دەمێنێتەوە و ناگۆڕێت)(مرتاض، 1998، ص: 101). بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین خەسڵەتەکانی ناسینەوەی کەسایەتی سادە لە ڕۆماندا لەم خاڵانەی خوارەوەدا دیاری بکەین(سلمان، 2012، ص: 14 ـ 15) کە بریتین لە:

1. لە دەوری تەنیا یەك بیرۆکە یاخود یەك سیفەت دەسوڕێتەوە، کە دەکرێت لە ڕێی تەنیا یەك ڕستەوە گوزارشتی لێ بکرێت.
2. خوێنەر دەتوانێت کەسایەتی سادە بەشێوەیەکی ئاسان و بەبێ هیچ ماندووبونێك لە نێو دەقدا بناسێتەوە.
3. ڕەنگە تەنیا یەك جار لە دەقدا دەربکەوێت.
4. پێویستی بە چاودێری کردن نییە بۆ ئەوەی گەشە بکات، چونکە لە سەرەتاوە تا کۆتایی ڕۆمان وەکو خۆی بە نەگۆڕی دەمێنێتەوە.
5. خوێنەر دەتوانێت بەشێوەیەکی ئاسان بە یادیان بهێنێتەوە، چونکە وەکو خۆی لە بیرەوەری و یادگەیدا دەمێنەوە و وێنەکەیان نەگۆڕ و چەسپاوە.
6. کەسایەتی سادە لە باشترین و چاکترین حاڵەتی دەرکەوتنیدا وا باشترە کە کەسایەتییەکی کۆمیدیی هەبێت، چونکە گەر کەسایەتییەکی تراژیدی بوو، ئەوا خوێنەر دووچاری جۆرێك لە بێزاری و ماندوو بوون دەکات.

کەواتە کەسایەتی سادە لەگەڵ ئەوەی ناسینەوەی لە ڕووی پێکهاتەو ناسنامە و کاریگەری لەسەر ڕووداوەکان کارێکی سانایە و پێویستی بە ماندووبوونێکی زۆر نییە، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە، کە خاوەنی بەهایەکی نزمە لە دەقی ڕۆماندا، بەڵکو بەپێچەوانەوە(ئەو کەسایەتییە سادە و ڕووکەشانە زۆربەی جار نموونەی چینێکی تایبەتی کۆمەڵگەن و سادەیی ئەو کەسایەتییانە بێ بەهایی تاك بەرانبەر بە سروشت و کۆمەڵگە دەردەخات)(عەبدوڵڵا،

2000، ل: 16). جگە لەوەش کەسایەتییە سادەکان هۆکارن بۆ زیاتر ناسین و پەی بردن بە دنیای کەسایەتییە پەرەسێنەکان. کەواتە کەسایەتی سادەش یەکێکە لە پێویستییەکانی بونیادی کەسایەتی لە ڕۆماندا و بەقەد بەشداریی و چالاکی خۆی کاریگەری و سەنگی لەسەر ڕەوتی ڕووداو و ململانێکان هەیە.

کەسایەتی سادە لە ڕۆمانی(ئای لەقیلیا لەقیلیا)دا:

لە ڕۆمانی(ئای لەقیلیا لەقیلیا)دا، ڕۆماننووس لە ڕێی چەند کەسایەتییەکی سادەوە بونیادیی کەسایەتی ڕۆمانەکەی پتەوکردووە. نموونەی کەسایەتییە سادەکانیش بریتیین لە:

1ـ (مەدیحە): ژنێکە و ڕۆڵی کەسایەتییەکی سادە لە ڕۆمانەکەدا دەبینێت. واتە خێزانی پیاوێکە بە ناوی(حەسەن خوداداد). کە کاتێك(نەوال)ی کەسایەتی سەرەکی ڕۆمانەکە باری دەروونی تێکدەچێت بۆ ماوەیەك لەلای خێزانی ئەوان دەمێنێتەوە. هەربۆیە ڕۆڵەکەی(مەدیحە)لە نێو ڕۆمانەکەدا تەنیا بریتییە لە تیشك خستنەسەر هەندێك لایەنی کارامەیی و دەست ڕەنگینی(نەوال)کە هێشتا منداڵەو لە قۆناغی سەرەتاییدایە. بۆیە کاتێك دایکی(نەوال)سەردانیان دەکات(مەدیحە)ستایشی(نەوال) دەکات و بە دایکی دەڵێت:

(**کەوا کچەکەی زۆر دەستڕەنگینەو فێر بووە بە دوو شیشی ڕەش خوریی سپی بچنێت و بە زەنگیانە مێرووڵە و دووپشکی ڕەش، پەڕەسێلکە و حاجی لە قلەقی سپی دروست بکات**)(ئای لەقیلیا لەقیلیا، ل: 33).

2ـ (سالم سەبری): وەك کەسایەتییەکی سادە دەردەکەوێت، کە مامۆستایە لە پەیمانگەی هونەرە جوانەکان. کاتێك (نەوال)تاقیکردنەوەی توانست ئەنجام دەدات بۆ ئەوەی لە پەیمانگە وەربگیرێت. مامۆستا(سالم سەبری)لە هەموو مامۆستاکانی دیکە زیاتر بە ئاستی(نەوال)سەرسام دەبێت. زۆر هانی(نەوال)دەدات تاکو بەشی نواندن هەڵبژێرێت، بەڵام(نەوال):

(**گوێی بەو نەدا و هەر سوور بوو بەشی مۆسیقا و گۆرانی بخوێنێت**)(ئای لەقیلیا لەقیلیا، ل: 66).

دیارە گێڕەرەوە مەبەستییەتی لە ڕێی زەقکردنەوەی ئەم هەڵوێستە دژەی مامۆستا(سالم سەبری)ەوە، کە کەسایەتییەکی سادەی نێو ڕۆمانەکەیە و ڕۆڵەکەی زیاتر بەرجەستەکردنی حەز و ئارەزووە تایبەتییەکانی(نەوال)ە، ئەویش لە ڕێی ئەو کاریگەرییەی لەسەر(نەوال)ی دروست دەکات، بۆ ئەوەی وای لێ بکات پێچەوانەی حەز و ویستی خۆی پریار بدات. واتە لەڕێی ئەم هەڵوێستە پێچەوانەیەی کەسایەتییەکی سادەوە. ڕۆماننووس دەیەوێت کەسایەتی (نەوال)زیاتر بسەلمێنێت. چونکە خاوەنی پریاری خۆیەتی و دەیەوێت ببێتە هونەرمەند و مۆزیك و گۆرانی بخوێنێت، ئەگەرچی لە بواری نواندنیشدا خاوەنی بەهرەیەکی مەزنە.

3ـ (ئەدهەم): پیاوێکی بە تەمەنە و ئەفسەرێکی خانەنشینە. ڕۆڵی باپیری(نەوال)دەگێڕێت. بۆیە کە سەرنج دەدات (نەوال)بەهۆی شەڕی(کاکەسوور)ەوە زۆر گرنگی بە بابەتی سەربازی دەدات و حەز دەکات هەمیشە بچێتە گۆڕەپان و مەیدانی سەربازەکان تاوەکو نمایشەکانیان ببینێت. ئەوەندەش بەوردی سەرنجی سەربازەکانی دابوو دەیتوانی لە نیشانەکانی سەر قۆڵ و شانیانەوە پلەو پایەکانیان لە یەکتر جودا بکاتەوە. ئەم زیرەکییەی(نەوال)باپیری زۆر دڵخۆش دەکات. کەوا:

(**کچەزاکەی دەبینی ئەوەندە ئارەزووی لە فێربوونی زانیاریی لە مەڕ سەربازییەوە هەیە و هەمیشە بیری لێدەکاتەوە، بۆیە وەڵامی هەموو پرسیارەکانی دەدایەوە و بەم و بەوی دەوت، کەوا وەجاخی ڕۆشنە و دوور نییە کچەزاکەی ببێت بە ئەفسەر، یان فڕۆکەوانێکی شارەزا**)(ئای لەقیلیا لەقیلیا، ل: 37).

هەر یەك لەو کارەکتەرە سادانە لە گۆشەنیگای خۆیانەوە دەیانەوێت. داهاتووی(نەوال)دیاریی بکەن و بەپێی هەڵسوکەوتی منداڵی(نەوال)دەیانەوێت داهاتووی بۆ بخوێننەوە و ڕەنگڕێژی ژیانی بکەن. بەڵام(نەوال)وەك کچێکی سەرکێش و خاوەنی کەسایەتییەکی بەهێز. دەیەوێت بە ڕێچکەی خۆیدا پروات و ئاسۆی داهاتووی بە دەستی خۆی بنەخشێنێت.

کەسایەتی سادە لە ڕۆمانی(مامزێر)دا:

لە ڕۆمانی(مامزێر)دا(گۆڵدا)کچێکە و هاوپۆلی(مامزێر)ە. بەڵام وەك کەسایەتییەکی یەك ئاست و تاك ڕەهەند دەردەکەوێت. واتە هیچ گۆڕانێك لە هەڵوێستیدا بەدی ناکرێت. تەنیا

ئەوەندە هەیە، دەرکەوتنی دەبێتە هۆی بزواندنی هەستی سۆز و بەزەیی لای(مامزێر). واتە ئەگەرچی(گوڵدا)دەبێتە سەرچاوەی هەڵایسانی گڕی عەشق لە دەروونی (مامزێر)دا، بەڵام هەر وەکو کەسایەتییەکی سادە دەردەکەوێت و هیچ گۆرانێك لە کەسایەتیدا ڕووندادات. ئەم هەستی بەزەییەش لای(مامزێر)کاتێك دروست دەبێت، کە دەزانێت دایکی(گوڵدا)کوژراوە:

(**هەر ئەم هەستی بەزەییەش وات لێ دەکات پشتی تێنەکەیت... بەچرکە لێی دانەپڕێیت... ئەم هەستە خەڵەتێنەرە دەتخاتە سەر ئەو باوەڕەی تۆ خۆشت دەوێت و دەیپەرستیت، بەڵام ئەم(مەبەستی گوڵدایە)لەو خەیاڵەی تۆ بێئاگایە و ناچێتە ناوبەوە، بۆیە پێچەوانەی تۆ، ئەم وەکو کەسێکی دڵڕەق دەردەکەوێت، کەچی ئەمە لە باتی ئەوەی دوورت بخاتەوە، زیاتر هەستی بەزەییت تێدا دەخوڵقێنێت، هەر بۆیە زیاتر هەوڵی نزیکبوونەوە دەدەیت**)(مامزێر، ل: 59).

(گوڵدا)وەك کەسایەتییەك دەردەکەوێت، کە هیچ هەست و سۆزێکی بەرانبەر(مامزێر)نییە. یاخود نایەوێت هەستی خۆیی بۆ دەربڕێت. بۆیە کاتێك(مامزێر)هەوڵ دەدات لە(گوڵدا)نزیك بێتەوە و ڕاستەوخۆ هەستی خۆیی بۆ دەربڕێت، کەچی(گوڵدا)لێی هەڵدێت و نایەوێت گوێی بۆ ڕادێرێت:

(**ـــ..... من تۆم خۆش دەوێ گوڵدا... بەچی باوەڕ دەکەی لە خۆمم خۆشتر دەوێیت...!! لەبەر تۆ نەبێت واز لە قوتابخانە دەهێنم... وا نەزانی درۆ دەکەم... من ڕاستیت پێ دەڵێم گوڵدا، بەڵام ئەوە چییە...؟! سووك سووك...!! ئاوا خێرا مەڕۆ...!! جێم مەهێڵە ئاقڵ گیان. وەکو شێت بەسەر ئەو شۆستەیەدا ڕایدەکرد و قژی لەسەر جانتا چەرمەکەی پشتی هەڵدەپەڕی**)(مامزێر، ل: 82 ـ 83).

کەواتە ڕۆڵی(گوڵدا)وەك کەسایەتییەکی سادەی خاوەن یەك سیفەت و سۆز لە ڕۆمانەکەدا دەردەکەوێت. کە تەنیا ئامانجی وروژاندن و دەرخستنی هەستی خۆشەویستییە لەلای(مامزێر)ی کەسایەتی سەرەکی. هەر بۆیە(مامزێر)لە دواییدا عەشقی کچێك بەناوی(فریدا)دەبێت.

کەسایەتی سادە لە ڕۆمانی(سوارەکان بە قاچاغ بووکیان گواستەوە)دا:

لە نێو ڕۆمانەکەدا بە کەسایەتییەك ئاشنا دەبین، کە بە(شاسوار)ناسراوە. هەرچەندە کەسایەتییەکی سادەیە و تەنیا لە دایەلۆگێکدا خوێنەر دەنگی دەبیستێت. بەڵام ئەم کەسایەتییە هەڵگری دید و ئایدۆلۆژیایەکە، کە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر چۆنیەتی بیرکردنەوەی زۆربەی هاوڕێکانی(سەنگەر)ی کەسایەتی سەرەکی و تەنانەت (سەنگەر)یش هەیە و هەموویان بە شاسواری ناسراون. واتە(شاسوار)وێنەی کەسێکی خاکی و شۆرشگێڕە، کە بووتە سیمبوولی بە گژدا چوونەوەی زۆڵم و ستەم و چەوساندنەوە و داگیرکاری. هەر بۆیە گێڕەرەوە لە بارەی برەو سەندنی ئایدۆلۆژیای (شاسوار)ەوە بەم شێوەیە دەدوێت:

(**ڕۆژ بە ڕۆژ ناوبانگی(شاسوار)لە ناو شاردا بڵاو دەبووەوە.. باس هەر باسی ئەو بوو.. هەر کاتێکت دەزانی فڵان و فیسار لە ناو شار نەماون.. بۆ کوێ چوون..؟! خۆیان گەیاندە شاخ**)(سوارەکان بە قاچاغ بووکیان گواستەوە، ل: 38).

هەرچەندە(شاسوار)وەك کەسایەتییەکی سادە بۆ جارێك دەردەکەوێت و پاشان لە دەقەکەدا ون دەبێت. بەڵام لەڕووی هزرییەوە کاریگەرییەکی بەرچاوی لە سەر کەسایەتییە سەرەکی و لاوەکییەکانی ڕۆمانەکە هەیە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە دەشێت کەسایەتی سادە شوێن دەستی خۆی لەسەر کەسایەتی و ڕەوتی ڕووداوەکانی ڕۆمانەکە بەجێبهێڵێت. ئەمەش لەو ڕوانگەیەوە کە(شاسوار)تەنیا کەسایەتییەکی سادە نییە، بەڵکو ئامادەییەکی سیمبولی و مەعنەویی لە دەقەکەدا هەیە.

کەسایەتی سادە لە ڕۆمانی(کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان)دا:

یەکێك لەو کەسایەتییە سادانەی لە ڕۆمانەکەدا دەردەکەوێت(دەرسیم کوردۆ)یە. هەرچەندە دەرکەوتنێکی زۆر کورتی هەیە. بەڵام بەهۆی ڕۆڵ و هەڵوێستەکان و مەیلە شۆرشگێڕیەکەیەوە. دەبێتە سیمبولێك بۆ ئومێد و گەشبینی بە تایبەتی لەو سەردەمە هەستیارانەی مێژووی کورد دا، کە ڕاستەوخۆ دەکەوێتە دوای نسکۆی ساڵی (1975). واتە(دەرسیم کوردۆ)نەمامی هیواو ئومێد لە دڵی تاکەکاندا دەنێژێت و مژدەی سەردەمێکی نوێ و قۆناغێکی نوێی هەستانەوە و بەرخودان بە گوێی تاکەکانی نەتەوەکەیدا دەدات. کە تا ئەو کات شەوە زەنگی تاریکی و نائومێدی ئاسۆی بینینی تاکی کوردیان لێڵ کردبوو. بێ گومان

هـەموو ئەمانـەش بـە هـۆی ئـەوەی لـە ڕێی(دەرسـیم کـوردۆ)وە ناوی(کۆمەڵـەی ژەنجـدەرانی کوردستان)دەکەوێتە سـەر زاری زۆربـەی خـەڵك. (دەرسـیم)لە بنەڕەتـدا نـاوی (عومـەر)ە، کـوڕە مەلایە. گەنجێکی سەرەڕۆ و چالاك بوو. زۆر حەزی لە خوێندنەوە دەکرد، بـەڵام بـاوکی ڕێگـری و ئاستەنگی زۆری بۆ دروست دەکرد، تا دواجار بە هۆی ئەوەی واز لـە نـوێژ دەهێنێـت بـاوکی لـە مـاڵ وەدەری دەنێـت. (عومەر)بـەحوکمی ئـەوەی لـە قوتابخانـەی عـەرەبی خوێندویـەتی عەرەبییەکی باشـی دەزانی و خاوەنی ڕۆشـنبیرییەکی فراوانە. لە پێش ساڵانی(1975)شـیعر و لێکۆڵینـەوەی دەنووسـی و لـە(بیـری نـوێ، هاوکـاری، بەیان)لـە ژێـر نـاوی خوازراوی(دەرسـیم کوردۆ)دا بڵاوی دەکردەوە. دواجاریش لە شار هەڵدێت و ڕوو لە شاخ دەکات. هەر بۆیە گێڕەرەوە بەم شێوەیە کەسایەتی(دەرسیم کوردۆ)دەخاتە ڕوو:

(**نەدەچووە خەیاڵی کەسـەوە ئەوەی ئەو بێـدەنگی و ترسـە دەشـکێنێت، تاقـە کـوڕە لاسـارەکەی مـەلا بێـت... لەمـەوە ناوی(کۆمەڵـەی ژەنجـدەرانی کوردسـتان)کەوتە سـەر زاری خەڵك**...)(کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان، ل: 117).

لێرەشـدا گێـڕەرەوە کەسـایەتییەکی سـادەی خوڵقانـدووە لـە پێنـاوی زینـدوو کردنـەوەی گیانی بەرگریی و یاخی بوون. لە گیانی تاکی کورددا. بەڵام ئەویش لە ڕێی کەسێکەوە، کـە بـە هیچ شێوەیەك گومانی ئەو کارە مەزنـەی لـێ ناکرێـت و بـە خـەیاڵی کەسـدا نایـەت، کـە کـوڕە مەلایەك گۆمی پێدەنگی بشـلەقێنێت و جارِی شـۆرش بدات. هەر بۆیە دەبینـین. ڕۆمـاننووس زۆر هۆشیارانە مامەڵە لەگـەڵ بونیـادی کەسـایەتییدا دەکـات و بـەجۆرێك دەیـان خوڵقێنێـت، تـاوەکو لەگەڵ کەسـایەتی و فـەزای ڕۆمانەکـەدا بیگونجێنێـت. واتـە کەسـایەتی شـیاو بـۆ هەڵوێسـتی گونجاو هەڵدەبژێرێت و دەیکاتە داینەمۆی جوڵاندنی کەسایەتی و ڕەووتی ڕووداوەکان.

هەر لە ڕۆمانی(کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان)دا، کۆمـەڵێ کەسـایەتی سـادەی دیکـە هەن. کە تەنیا لەلایەن گێڕەرەوەوە ناویان دەهێنرێـت. بـەڵام کەسـانی سـادەن و خـاوەنی یـەك ئەدگارن. واتە تاك ڕەهەندن. وەکو(ماجید هـەمزە قـەڵاتێ ، عوبێـد پـۆخچی، فەیسـەڵ گێبـرای، سابیر پوولەکە... هتد). لێرەدا دەشـێت بگوترێـت کـە ئـەم کەسـایەتیانە تـەنیا لەیـەك سـیفەتدا هاوبەشـن، ئـەویش دژایـەتی کردنـی ڕۆڵـەکانی نەتەوەکـەی خۆیـان و خزمـەتکردنی دەزگـا داپڵۆسێنەرەکانی ڕژێمی بەعس بوو. کە وەکو سیخور و جاش و بەکرێ گیراو کەوتبوونـە وێـزەی خەڵکی سڤیل. بۆیە لە ڕۆمانەکەدا ئەمانە وەکو ڕەمـزی سـتەم و زۆرداری و هێـزی شـەڕانگێزی دەبینـرێن. کـە دژی هێـزی خێـر و چاکـە لـە سـەنگەر دا بـوون. واتـە ڕۆمـاننووس لـە ڕێـی ئـەم کەسایەتییە سادانەوە، ئەو ململانێ ئەزەلیەی بەرجەستە کردووە کە لـە نێـوان هێـزی چاکـە و خراپەدا بە درێژایی مێژوو بەردەوامی هەبووە.

کەسایەتی سادە لە ڕۆمانی(کازینۆی منداڵان)دا:

یەکێك لەو کەسایەتییە سادە و تاك ڕەهەندانەی لە دوو توێی چەند لاپەڕەیەکی کـەمی ڕۆمانەکەدا دەردەکەوێت. کەچی خـاوەنی گوتـارێکی فکریـی مەزنـە، چونکـە دەبێتـە سـیمبولی یـاخیبوون و دەسـەڵاتی بـاوکی ڕەتدەکاتـەوە و لـە دژی دەوەسـتێتەوە. ئـەم کەسـایەتیەش ناوی(مـەروان)ەو، کوڕی(خـەلۆ چاوسـوور)ە. ئـەم حاڵەتـەش کاتێـك بەرجەسـتە دەبێـت، کە(مەروان)لە دوای کوشتنی دایکی بە دەستی(خەلۆ چاوسوور)ی باوکی پریار دەدات سـەری خۆی هەڵگرێت:

((**مەروان)..... هەرزەکارێکی خوێنگەرمـە، نایـەوێت دوای کـوژرانی دایکـی لەگـەڵ باوکێکی ئاوادا درێژە بە ژیان بدات و سەر هەڵدەگرێت**)(کازینۆی منداڵان، ل: 28).

بـێ گومـان ئـەم یـاخیبوون و سـەرهەڵگرتنە لـە ڕووی فیکرییـەوە هـەڵگریی دەلالـەتی دیکەیـە. واتـە دەکرێـت لـەو ڕوانگەیـەوە خوێندنـەوەی بـۆ بکرێـت، ئەگـەر بـاوك مەبەسـت لێـی سیستەمی دەسـەڵات و یاسا باوەکانی کۆمەڵگـە بێـت. ئەوا(مـەروان)ی کـور، ڕەمـزی بـە گـژدا چوونەوەی ئەو سیستەمە باو و تەقلیدیانەیە کـە کۆمەڵگـە دەیـەوێت بـەردەوامیان پێبـدات. بـەم شێوەیەش دەیەوێت تـەواوی ئـەو سیسـتەمە لەبەریـەك هەڵوەشـێنێت، کـە بـاوك نوێنەرایـەتی دەکـات. چونکـە لـە کۆمەڵگـەدا نموونەی(خـەلۆ چاوسـوور)ەکان زۆرن، کـە تـەنیا بـە بیـانوی گومانێکەوە ئامادەن ڕۆحی دەیان نەونەمامی ناسك هەڵکێشن و بێباکانە لە سزای تاوانـەکانیان دەربچن. بۆیە هەمیشە نەوەی نوێ دەبێت خاوەنی پەیامێك بێت، کە کۆمەڵگە بەرە و داهـاتووی باشـتر و گەشـتر ئاراسـتە بکات.

ئـەوەی ڕۆمانی(کـازینۆی منـداڵان)ی(کاروان کاکەسـوور)لە ڕۆمانـەکانی دیکـەی جـودا دەکاتەوە. بەخشینی ڕۆڵی کارەکتەرێکی سادەیە بە(مانگایەك)کەناوی(مەیسوون)ی لێ نـراوە. (مەیسوونی مانگا)ئەگەرچی ڕۆڵێکی سیمبولی دەگێڕێت، کە دەشێت مانای بە خشـینی ژیـان بێت. چونکە هەر لە سەرەتاوە(مەیسوونی مانگا)دەبێتە سەرچاوەی پەیداکردنی بژێویی ژیان بۆ ماڵی(پەریهان)، کە هاوسەرەکەی لە دەست داوە و بەهۆی فرۆشـتنی شـیر و ماسـتەکەیەوە. هـەر دوو کوڕەکەی(سـوهاد، وریا)بـە خێـو دەکـات. هەر(پـەریهان)یش نـاوی مەیسـوونی پێدەبەخشێت:

((**پەریهان)لە زووەوە ناوی لە مانگاکەی نابوو(مەیسوون)، چونکە دەیگوت وەك(دادە مەیسوون)ی دراوسێیان ساڵانە دووانەیـەکی دەبێـت، بـەڵام بـە کوڕەکـانی گوتبـوو هەرگیز نەکەن ناو لە گوێرەکەکان بنێن، چونکە ئەوان بـۆ فرۆشـتنن... ئەگـەر ناویـان لێ بنرێت، دڵی نایەت نە بیانفرۆشێت و نەگۆشتیشـیان بخـوات**)(کـازینۆی منـداڵان، ل: 39).

بێ گومان بە خشینی ڕۆڵی کارەکتەر بە بوونـەوەرێکی جـودا لـە مـرۆڤ، تۆکمـە بـوونی بونیادیی ڕووداویی ڕۆمانەکەیـە. بۆیـە(لـەزۆر نموونـەی ڕۆمـانی نـوێ و هاوچەرخـدا، بوونـەوەر و زەمەن و درەخت و بێدەنگی و ئەسپ و پرد و ماسی بوونەتە کارەکتـەری سـەرەکی)(ئەڵوەنی، 2009، ل: 26). دواتر(خەلۆ چاوسوور ـ حەمـدی)دوای ئـەوەی بـۆ ماوەیـەك دەوریـی گەورەکـەی ماڵی(پەریهان)دەدات، دواتر بەسـەر(مەیسوونی مانگا)وە دەگیرێت و ئاشـکرا دەبێـت. ئیتـر دوای ئەوەی کێشە کە گەورە دەبێت، بەڵام پیاو مـاقوڵانی گـەڕەك پڕیـار دەدەن، کـە ئیتر(مەیسـوونی مانگا)نە شیرەکەی و نەگۆشتەکەی بە کـاری خـواردن نایـەت. بۆیـە لـەبری ئـەوە هەنـدێك پـارە لە(خەلۆ چاوسوور ـ حەمدی) وەردەگرن. بەم شێوەیە(حەمدی)بە شـەرمەزاربیەوە هـەر بەشـەو لەگەڵ(مەیسوون)ی مانگادا ملی ڕێ دەگرێت و لەشار دەردەچن. پاش ئەو ڕووداوە(مەیسوونی مانگا)هیچ هەواڵێکی نابێت، تاکو کارەکتەرێك بە ناوی(پەریهان)ەوە، دەردەکەوێت و ڕووی دەمی دەکاتە(سوهاد، وریا)و چیرۆکی ژیانی خۆی دەگێڕێتەوە بۆیـان و خـۆی بـە خوشـکیان دەزانێـت و ددان بەوەدا دەنێت، کە کچی(مەیسوونی مانگا)و(حەمدی)بیە:

((**من خوشکتانم)... ئەگەر ئەمەتان بـەلاوە سـەیر بێـت، ئـەوا سـێ شـتی زۆر لـەوە سەیرترێشـــــــم لایـــــــــە: یەکـــــــــەم، ناوم(پـــــــــەریهان)ەو... دووەم، کچی(مەیسـوون)و(حەمدی)م... سـێیەم، مەبەسـتم لـە(مەیسـوون)، ئـەو مانگـا سپییەیە، کە بە منداڵی ئێوەی بە خێو کـردووە و تـاکو ئێسـتاش بـە دایکـی خۆتـانی دەزانن، بگرە هەر بەڕاستیش دایکتانە... مەگەر ئەو شیری خۆی بە ئێوە نەداوە، بـرا ئازیزەکـانم...؟! ئایـا شـیر یەکـەم شـت نییـە مـرۆڤ تـامی دەکـات و وزەی لـێ وەردەگرێـــت...؟! دەی پـــێم بڵـــێن ئێـــوە بـــۆ ســـاتێك نکوولێتـــان لـــەوە کردووە(مەبسوون)دایکتانە...؟! دەسا ئەو ئەگەر تەنیا شـیری بـە ئێـوە دابێـت، ئـەوا منی نۆ مانگ بە سکیش هەڵگرتووە**)(کازینۆی منداڵان، ل: 195).

بەم پێیە(مەیسـوونی مانگـا)وەکو کارەکتـەرێکی تـاك ڕەهەنـد، جـارێکی دیکـە جوڵـە بـە ڕووداوەکـانی ڕۆمانەکـە دەبەخشـێت. ئـەویش لـە ڕێـی هێنانـە دنیای(پـەریهان)ەوە، کـە وەکـو کەسایەتییەکی سەرەکی بەشـی سـێیەمی ڕۆمانەکـە دەردەکـەوێت. کـە لـە ڕێـی گێڕانـەوەی بیرەوەرەییەکانییەوە درێژە بە ڕەوتی ڕووداوەکان دەدات و جـارێکی دیکـە ڕۆڵ بۆ(حەمـدی)باوکی دەگێڕێتەوە.

کەواتـە(مەیسـوونی مانگا)هـەر چەنـدە تـوخمێکی جودایـە لـە مـرۆڤ، بـەڵام وەکـو کارەکتەرێکی سادە بووەتـە سـمبولی بەخشـینی ژیـان بـە چەنـد کارەکتـەرێکی سـەرەکی نێـو ڕۆمانەکـــە، کـــە بـــریتین لـــە(پـــەریهان، مامۆســـتا ســـوهاد، وریـــا)، جگـــە لـــەوەش وەکـــو هاوسـەری(حەمدی)ڕۆڵێ لە گوڕێنی ئاراستەی ژیانییدا هـەبووە . بـەوەی لـە مرۆڤێکـی تونـدی ژنکوژەوە دەیگۆڕێت بۆ کەسێکی ئاسایی.

کەسایەتی سادە لە ڕۆمانی(ماڵی نانی)دا:

(ڕێدوور سەلما)ڕۆڵی کارەکتەرێکی سادەی لە ڕۆمانەکەدا هەیە. بەوەی کە کوڕێکە و بە عەرەبانەیەکەوە گەڕەکەکانی شار دەگەڕێت و شیرینی دەفرۆشـێت. (ڕێـدوور سـەلما)نەچووەتە قوتابخانە، بەڵام بـەهۆی ئـەوەی سـەردانی شـاریی کـەرکووکی کـردووە، دەتوانێـت بـە زمـانی عەرەبی قسە بکات. ئەم کەسایەتییە بە ڕایەڵەیەك دادەنرێـت، کـە(دڵـداری دووەم)بـە جیهـانی

دەرەوە دەبەستێتەوە. بە هۆی ئەوەی(دڵداری دووەم)کەتەمەنی نە گەیشتووەتە شەش ساڵ و کەسایەتییەکی سەرەکی نێو ڕۆمانەکەیە و دایك و پووری ڕێگەی پێ نادەن زۆر بچێتە دەرەوە، بەڵام لە ڕێی شیرینی کڕینەوە توانیویەتی هاوڕێیەتی لەگەڵ(ڕێدوور سەلما)دا دامەزرێنێت. ڕۆژانە(دڵداری دووەم)خۆی دەگەیەنێتە لای(ڕێدوور سەلما)و هەموو نهێنییەکانی ناو ماڵ و خێزانەکەیانی بۆ باس دەکات، چونکە کێشەی(دڵداری دووەم)ئەوەیە کە لەوەتەی لە دایك بووە، چەند جارێکی زۆر کەم نەبێت باوکی نەدیووە، لە ماڵەوەش دایکی و پووری ئەو نهێنییەی لەلا ئاشکرا ناکەن، کە باوکی لە ژێر زەمینە نهێنییەکەی ماڵیان دا لە ترسی سەربازی خۆی شاردۆتەوە. بەڵام(دڵداری دووەم)لە میانەی جوڵەکانی دایکی و پووریدا هەست بەو نهێنییە دەکات. هەر بۆیە ئەمە دەبێتە گرێیەك لە دڵی دا و دواجار دەیەوێت پشت بە(ڕیدوور سەلما)ببەستێت، بۆ ئەوەی بتوانێت خۆی بگەیەنێتە لای سەرۆك و سکاڵا لە باوکی تۆمار بکات:

((ڕێدوور سەلما)ناوە ناوە لەو بارەیەوە قسەم لەگەڵدا دەکات و پێم دەڵێت وا نەزانم لە بیری چووەتەوە، بەڵکو هەمیشە لە خەیاڵیەتی و دەیەوێت ڕێیەکی گونجاو بدۆزێتەوە... بۆی دەرکەوتووە شۆفێری یەکێ لەو ئۆتۆمۆبیلانە کابرایەکی ڕەشتاڵەی چوارشانەیە و هەموو خوتبەیەکی ڕۆژانی هەینی لەو مزگەوتەی ئەوبەر ئامادەیە... ئەفسەرێکی گەورەیە..... دوای نوێژ سواری ئۆتۆمۆبیلەکەی دەبێتەوە و بەدڵی خۆشەوە بەرەو بەغدا لێ دەخورێت... پلانەکە وایە بە شێنەیی بمخاتە دواوەی و خۆم لەوێ مت بکەم، تا ئەو کاتەی لە بەغدا، ڕێك لە بەردەمی سەرۆکدا دەوەستێت... ئەوسا بڕیمە دەرێ و لە نووکەوە چیرۆکەکەی بۆ بگێڕمەوە... چاوەڕێی ڕۆژێکی تەمتومانە، بۆ ئەوەی کاتێ دەچمە ناو ئۆتۆمۆبیلەکە، هیچ چاوێك، چەن تیژ و زیتیش بێت، نەمبینێت)(ماڵی نانی، ل: 162 ـ 163).

کەواتە(ڕیدوور سەلما)وەکو کارەکتەرێکی سادە لە میانەی بیرکردنەوە و هەڵسوکەوتەکانییەوە، نهێنییەکانی کەسایەتی سەرەکی(دڵداری دووەم)ئاشکرا دەکات و لە ڕێی ئەو پلانەوە، کە بۆی دادەنێت(دڵداری دووەم)بە چارەنووسێکی دیکە دەگەیەنێت، کە هەرگیز بیری لێ نەکردووەتەوە و تەواوی ژیانی دەگۆڕێت. بەم پێیەش کارەکتەری فلاتیش بەپێی قەبارەی خۆی ڕۆڵی لە ئاراستەکردن و گۆڕینی ڕووداوەکانی ڕۆماندا هەیە و دەقی ڕۆمان بەبێ کەسایەتی سادە وەهمی واقیعیی بوون و زیندوێتی لە دەست دەدات.

(ئادەم زێرین)کەسایەتییەکی دیکەی پەرەنەسێن یاخود سادەی نێو ڕۆمانی(ماڵی نانی)ە، کە وەکو شاگردێك لە دووکانی چەکو تەقەمەنییدا لای کەسێك بە ناوی(ڕازە)کاردەکات، گێڕەرەوە بەم شێوەیە دەیەوێت هەندێك زانیاری لە زاری(ڕازە)وە، دەربارەی کەسایەتی(ئادەم زێرین)ئاشکرا بکات:

(ناوی(ئادەم زێرین)ە... باوکی زوو مردووە، بۆیە بە ناوی دایکی بانگ کراوە، بەڵام دواتر دەزانێت(مەبەست ڕازەیە)نەك هەر بە تاریکی زمانی لە گۆ دەکەوێت، بەڵکو نێرەمووکیشە، نەخێر، هەر ژنە... ئەگەر قژی کورت کورت دەکاتەوە و جلی پیاوانە دەپۆشێت، ئەوا سیمای دەرەوەی دەگۆڕێت و لە نێرەمووك دەچێت، بەڵام ڕاستییەکەی ژنە، یان لانی کەم زیاتر بەلای ڕەگەزی مێینەوەیە)(ماڵی نانی، ل: 320).

(ئادەم زێرین)وەکو کەسایەتییەکی سادە و تاك ڕەهەند دەردەکەوێت و ڕۆڵ دەگێڕێت، کە(نێرەمووك)ە، ئەگەرچی ڕۆمانناووس بە شێوەیەکی هونەریی وا وێنای سیماو خەسڵەتی(ئادەم زێرین)دەکێشێت، کە بە ئاسانی ناتوانرێت پەی بە ڕەگەزەکەی ببرێت، بێ گومان ئەم گەمە هونەرییەش بە کەسایەتی(ئادەم زێرین)لە پێناو گونجاندنی کەسایەتییەکەیەتی لەگەڵ کار و پیشەی چەکوتەقەمەنییدا، کە تاڕادەیەك بە کەسایەتی(ئادەم زێرین)ناموێیە.

کەسایەتی سادە لە ڕۆمانی(ڕیبەرێکی سوور و ملپێچێکی ڕەش)دا:

لە ڕۆمانی(ڕیبەرێکی سوور و ملپێچێکی ڕەش)دا، جگە لەوەی ڕۆڵی کارەکتەری سادە بە مرۆڤ دراوە، بەڵام سەگێکیش دەردەکەوێت، کە کاریگەری لەسەر کەسایەتیەکی سەرەکی ڕۆمانەکە هەیە. سەگەکە ناوی(گردۆ)یە و ڕۆڵی کەسایەتییەکی لاوەکی دەگێڕێت. ئەم سەگە هی کەسایەتییەکی سەرەکی ڕۆمانەکەیە، کە ناوی(دلاوەر)ە، (دلاوەر)بە هۆی

ئەوەی هەر لە تەمەنی حەوت ساڵییەوە لەگەڵ کچێکدا بە ناوی(ویداد)ەوە هۆگرییەکی زۆر لە نێوانیاندا دروستبووە دەبێت. بەڵام (ویداد)هەر لەو منداڵییەوە، وەکو کچێکی سەرەڕۆ زوو زوو سەری خۆی هەڵدەگرێت و لە ئاوەدانی دوور دەکەوێتەوە. هەمیشەش(دلاوەر)لەگەڵ خۆیدا دەبات. بۆیە باوکی(دلاوەر)هەست بە مەترسی دەکات، بەرانبەر چارەنووسی کورەکەی، بۆیە پریار دەدات مانگیان بگوێزێتەوە بۆ دەوروبەری شار و لەوێ خانوویەکی گەورە دەکڕێت، تاکو هەم کورەکەی لە(ویداد)دوور بخاتەوە، هەم بۆ خۆیشی حەز لە شوێنی کراوە و فراوان دەکات. بەڵام(دلاوەر)بەم جێگۆڕکێیە ڕازی نابێت، چونکە درك بە پلانی باوکی دەکات. بەڵام باوکی بۆ ڕازیکردنی(دلاوەر)بەڵێنی پێدەدات، کە تووتکە سەگێکی بۆ پەیدا بکات تاوەکو بە خێوی بکات، چونکە چەندین جار لێی داواکردون، بەڵام ڕازی نەبوون:

(**ئەوەتا گوجیلەیەکی جوانی هەیە. ناوی(گردۆ)ی لێ ناوە، چونکە هەمیشە حەز دەکات بچێتە سەر ئەو گردە و لە دوور بڕوانێت. ڕەنگی سوورە و بەلای خورماییدا دەڕوانێت**)(ڕیبەرێکی سوور و ملپێچێکی ڕەش، ل: 96).

(دلاوەر)کاتێك مانگیان دەچێتە شوێنێکی چۆڵ، تەنیا(گردۆ)شك دەبات. بۆ ئەوەی کاتی لەگەڵدا بەسەر ببات، هەر بۆیە بێ ئەندازە هۆگریی(گردۆ)دەبێت. باوکی(دلاوەر)ڕیبەرێکی سوور لە ملی(گردۆ)دەبەستێت و ئاموژگاری (دلاوەر)ی کوری دەکات، کە زوو زوو گرێی ڕیبەرەکەی بۆ شل بکاتەوە، چونکە(گردۆ)ڕۆژ بە ڕۆژ گەشە دەکات. (دلاوەر)بەڕادەیەك پەیوەست دەبێت بە(گردۆ)وە، کە هەمیشە لە خەیاڵیدایە. بەڵام ئەوەی(دلاوەر)ئازار دەدات داهاتووە، بۆیە گێرەڕەوە لە زاری(دلاوەر)ەوە دەڵێت:

(**لێرەدا شتێك ئازاری دەدات، ئەویش ئەوەیە، (گردۆ)ئەو پەڕی پانزە ساڵ دەژی، بۆیە هەرچەند خەیاڵی بۆ ئایندە هەڵدەفڕێت، هەست دەکات جێی دەهێڵێت**)(**ڕیبەرێکی سوور و ملپێچێکی ڕەش**، ل: 108 ـ 109).

(دلاوەر)بێ ئەندازە شەیدای(گردۆ)دەبێت، بەڵام تەنیا بیر لەوە دەکاتەوە، کە ناحەزێك(گردۆ)ی لێ زەوت بکات یاخود ژەهر خواردی بکات. چونکە تاڕادەیەك(گردۆ)بۆ(دلاوەر)جێگەی(ویداد)ئەو کچەی خۆشی دەویست و لێی داپراوە گرتووەتەوە. هەر بۆیە(دلاوەر)زوو زوو لە خۆی دەپرسێت، ئاخۆ کامیانی زیاتر خۆشدەوێت؟ (ویداد)یاخود (گردۆ). بۆیە ناتوانێت لە نێوانیاندا یەکێك هەڵبژێرێت و خۆی لە وەڵامەکە دەدزێتەوە. هەر بۆیە(دلاوەر)کاتێك بۆ دواجار(گردۆ)لە دەست دەدات. پریار دەدات تاکو ماوە ڕیبەنە سوورەکەی ملی(گردۆ)لە ملی خۆی ببەستێت. هەر چەندە پریارێکی سەختە، بەڵام(دلاوەر)دەوێت ئەو ڕیبەنە بکاتە ڕایەڵەیەك تاکو هەمیشە بە دنیای(گردۆ)وەی ببەستێتەوە. ئەمەش لەوەوە سەرچاوە دەگرێت، کە(گردۆ)دەبێتە هاودەمێکی هەمیشەیی(دلاوەر)دوای ئەوەی لە خۆشەویستەکەی (ویداد)دادەپڕێت. کەواتە لێرەدا(گردۆ)ی سەگ هەرچەندە ڕۆڵەکەی سادەیە، بەڵام لە دەستدانی دەبێتە مەتەڵێك لە ژیانی(دلاوەر)دا و سەر لەبەری ژیانی دەگۆڕێت. چونکە بەهۆی ئەو ڕیبەنە سوورەی ملیەوە، هەموو کات دووچاری لۆمەی کەسانی نێو کۆمەڵگەکەی دەبێتەوە. بەڵام(دلاوەر)وەکو یادگارییەکی پیرۆز و بە بەها لەو ڕیبەنە سوورە دەڕوانێت و دەست بەرداری نابێت.

ئەنجام:

1. یەکێك لە شێوازی ڕۆمانەکانی (کاروان کاکەسوور) خۆی لە مەزراندنی بونیادی کەسایەتیی لەڕووی پێکهاتەدا دەبینێتەوە، کە ئەویش کەسایەتییە پەرەسێن و سادەکان دەگرێتەوە، کە ئەم دوو جۆرە کارەکتەرە ئامادەییەکی بەرچاوییان لە ڕۆمانەکانی ڕۆمانووسدا هەیە و هەریەکێکیان بە پێی ڕۆڵ و پێگەی خۆیان لە نواندندا خەسڵەتی کەسایەتی پەرەسێن یاخود سادە وەردەگرن.
2. شێوازێکی دیکەی دیاری ڕۆمانەکانی (کاروان کاکەسوور) ، بە بونیادی کەسایەتی پەرەسێنەوە پەیوەستە، چونکە بەشێکی زۆر لە کارەکتەرە سەرەکییەکانی ڕۆمانەکانی ڕۆمانووس کەسایەتی پەرەسێن و فرەڕەهەندن و لە گەشەکردنی بەردەوامدان. بەم پێیەش لەڕووی پێکهاتەوە خەسڵەتی کەسایەتی پەرەسێن وەردەگرن. نمموونەی ئەم کەسایەتیانەش، وەکو (نەوال) لە ڕۆمانی (ئای لە ڤیلیا لەڤیلیا) دا، (مامزێر) لە ڕۆمانی (مامزێر) دا، (سەنگەری برایم تەنتریۆف) لە ڕۆمانی (سوارەکان بە قاچاغ بووکیان گواستەوە) دا، (ئامانج) لە ڕۆمانی (کەنالّی مەیموونە چەکدارەکان) دا، (مامۆستا سوهاد و وریا) لە ڕۆمانی (کازینۆی منداڵان) دا، (ئامانج) لە ڕۆمانی (مالّی نانی) دا. (مامۆستا دلاوەر) لە ڕۆمانی (ڕیبەرێکی سوور و ملپێچێکی ڕەش) دا.
3. کۆمەڵێك کارەکتەری زۆر لە ڕۆمانەکانی(کاروان کاکەسوور)دا، بە دیدەکرێن، کە کەسایەتی سادە و تاك ڕەهەندن و هیچ گۆڕانێکیان بەسەردا نایەت، واتە وەکو خۆیان دەمێننەوە و ڕووداوەکان گۆڕانکارییان تێدا ناخوڵقێنێت. وەکو کە سایەتی (مەدیحە) لە ڕۆمانی (ئای لەڤیلیا لەڤیلیا) دا، (گوڵدا) لە ڕۆمانی (مامزێر) دا، (شاسوار) لە ڕۆمانی (سوارەکان بە قاچاغ بووکیان گواستەوە) دا، (دەرسیم کوردۆ) لە ڕۆمانی (کەنالّی مەیموونە چەکدارەکان) دا، (ڕێدوور سەلما) لە ڕۆمانی (مالّی نانی) دا.
4. شێوازێکی دیکەی بونیادی کەسایەتی لە ڕۆمانەکانی (کاروان کاکەسوور) دا، ئەوەیە کە ڕۆڵی کەسایەتی تەنیا بە ڕەگەزیی (نێر / مێ) نە بەخشیووە، بەڵکو ڕۆڵی کەسایەتی بە مرۆڤی دوولایەن (نێرەموومك) یش بەخشیووە، وەکو کەسایەتی (ئادەم زێرین) لە ڕۆمانی (مالّی نانی) دا، دیارە ئەم کەسایەتییە هەڵگری ناوێکە، کە بەپێی سرووشتی دەرکەوتنی ڕەگەزەکەی دەتوانێت یاریی بە ناوەکەی بکات، واتە کاتێك وەکو نێر دەردەکەوێت، ناوی (ئادەم زێرین) هەڵدەگرێت و کاتێك وەکو مێ دەردەکەوێت، دەتوانێت بە ناوی (زێرین ئادەم) هەوە، خۆی نمایش بکات.
5. سیمایەکی دیکەی شێوازیی ڕۆمانەکانی (کاروان کاکەسوور) بەخشینی ڕۆڵگێڕانە بە غەیری مرۆڤ، واتە (کاروان کاکەسوور) جگە لە مرۆڤ ڕۆڵی کەسایەتی بە گیانداریش بەخشیووە. وەکو کەسایەتی (مەیسوونی مانگا) لە ڕۆمانی (کازینۆی منداڵان) دا، هەروەها کەسایەتی (گردۆی سەگ) لە ڕۆمانی (ڕیبەرێکی سوور و ملپێچێکی ڕەش) دا، کە هەردووکیان ڕۆڵی کارایان لە هەڵسوکەوتی کەسایەتییەکانی دیکە و ئاراستەکردنی ڕووداوەکانی ڕۆمانەکەدا هەیە.

سەرچاوەکان:

یەکەم: ئەو ڕۆمانانەی (کاروان عومەر کاکەسوور) کە کاریان لەسەر کراوە:

1. ئای لەڤیلیا لەڤیلیا، کاروان عومەر کاکەسوور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چ 1 ، سلێمانی، 2000.
2. مامزێر، کاروان عومەر کاکەسوور، لە چاپکراوەکانی یانەی قەڵەم، چاپخانەی یاد، چ 1، سلێمانی، 2008.
3. سوارەکان بە قاچاع بووکیان گواستەوە، کاروان عومەر کاکەسوور و دواڕۆژ کاروان، لە چاپکراوەکانی یانەی قەڵەم، چ1، سلێمانی، 2009.
4. کەنالّی مەیموونە چەکدارەکان، کاروان عومەر کاکەسوور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چ2، سلێمانی، 2012.

5. کازینۆی منداڵان، کاروان عومەر کاکەسوور، ناوەندی غەزەلنووس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپخانەی کارۆ، چ1، 2013.
6. ماڵی نانی، کاروان عومەر کاکەسوور، ناوەندی غەزەلنووس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپخانەی تاران، چ1، 2014.
7. ڕێبەرێکی سوور و ملێچێکی ڕەش، کاروان عومەر کاکەسوور، ناوەندی غەزەلنووس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپخانەی تاران، چ1، 2015.

دووەم: بە زمانی کوردی:

أ. کتێب:

1. ئەڵوەنی، نەجم خالید(د)، کارەکتەرسازی لە ڕۆمانی ئێوارەی پەروانەی بەختیار عەلی دا، زنجیرەی کتێبی دەزگای موزیك و کەلەپووری کورد، چاپخانەی موکریانی، چ1، هەولێر، 2009.
2. ئەیان وات، سەرهەڵدانی ڕۆمانی ئینگلیزی، وەرگێڕانی بۆ عەرەبی: یۆئیل یوسف عەزیز، وەرگێڕانی بۆ کوردی: ڕەووف بێگەرد، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چ 2، سلێمانی، 2009.
3. جەباری، عومەر یاسین(د)، دەروونزانی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، 2000.
4. حاجی، سەنگەر قادر شێخ محەمەد، بنیاتی گێڕانەوە لە داستانی(مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی و ڕۆمانی(شاری مۆسیقارە سپییەکان)ی بەختیار عەلی دا، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چ1، هەولێر، 2009.
5. سابیر، پەرێز، بینای هونەری چیرۆکی کوردی(لە سەرەتاوە تا کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، 2001.
6. سەراج، عەبدوڵڵا، بەرەو ئاستانەی ڕۆمان و گۆشەنیگاکان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چ1، سلێمانی، 2007.
7. صلیوە، هاوژین(د)، ڕەهەندی دەروونی لە شیعرەکانی لەتیف هەڵمەتدا، یەکێتی نووسەرانی کورد، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، 2013.
8. عومەر، سەڵاح، ڕۆمان لە گۆشەنیگای جیاوازەوە، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چ1، هەولێر، 2010.
9. محەمەد، میران جەلال، بنیاتی ڕووداو لە ڕۆمانی کوردیدا، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، 2009.
10. مونیف، عەبدولڕەحمان، تیشکێك بۆ سەر ڕۆمان، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: شیرین. ك، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چ1، سلێمانی، 2006.
11. هادی، سیامەند، مێژووی سەرهەڵدانی ڕۆمان، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2004.

ب. گۆڤار:

1. سەلمان، بەیان، (کەسایەتی، خوێنەر)دوو فیگەری ئاڵۆزی ڕۆمان، گۆڤاری کۆنسێپت، وەرزە گۆڤارێکی ڕەخنەیی فکرییە، ژ(6)، 2012.
2. عەبدوڵڵا، سەروەر(د)، سەرەتایەك لە بارەی بنەمای گوتاری کەسایەتیی نێو ڕۆمان، گۆڤاری ڕامان، ژ(75)، 2002.

ت. نامەی ئەکادیمی:

1. عەبدوڵڵا، محەمەد ئەمین، شاکەس لە ڕۆمانی کوردی ـ کوردستانی عێراق دا (1990 ـ 1997)، نامەی ماستەر، کۆلێژی ئاداب/ بەشی زمانی کوردی، زانکۆی سەلاحەدین، 2000.
2. گەرمیانی، عادل مەجید محەمەد، ڕیالیزم لە ڕۆمانی کوردی هاوچەرخ لە عێراقدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی بەغداد، 1996.

سێیەم: کتێب بە زمانی عەرەبی:

1. بحراوی، حسن، بنیه الشکل الروائی، المرکز الثقافی العربی، بیروت، 1990.
2. حجازی، سمیر سعید(د)، قاموس مصطلحات النقد الادبی المعاصر، دار الافاق العربیة، القاهرة، 2001.
3. سلامة، محمد علی(د)، الشخصیة الثانویة و دورها فی المعمار الروائي عند نجیب محفوظ، دار الوفاء للطباعة والنشر، ط1، 2007.

4. سلمان، طلال خليفه(د)، الشخصية فى عالم غائب طعمة فرمان الروائي، من إصدارات مشروع بغداد عاصمه الثقافة العربية، ط1، بغداد، 2012.
5. العيد، يمنى، تقنيات السرد الروائي في ضوء المنهج البنوى، دار الفارابى، ط1، بيروت، 1990.
6. مرتاض، عبدالملك(د)، فى نظريه الرواية(بحپ في تقنيات السرد)، سلسلة كتب عالم المعرفة، الكويت، 1998.
7. موير، ادوين، بناء الروايه، ت: ابراهيم الصيرفى، مراجعه: د. عبدالقادر القط، الدار المصريه للتأليف و الترجمه، 1965.
8. ناصر، احمد عبدالرزاق، تقنيات السرد فى روايات نجم والى، دار الشؤون الثقافية العامة، ط1، بغداد، 2015.
9. هلال، محمد غنيمى(د)، النقد الادبى الحديث، دار الثقافه، لبنان، 1973.

References

A. Novels

Ay, Lavila (2000). Karwan KakaSwr, Sardam Publisher, 1st Edition, Sulaimani

Mamzir, (2008). Karwan KakaSwr, Yad Printing, 1st Edition, Sulaimani

Swarkan, Baqachkh Bwkyan Gwastawa, (2009). Karwan KakaSwr and Dwarozh Karwan, Qalam Publisher, 1st Edition, Sulaimani

Kanaly, Maimwna Chakdarakan, (2012). Karwan KakaSwr, Sardam Publisher, 2st Edition, Sulaimani

Kazainoy, Mndalan, (2013). Karwan KakaSwr, Ghazalnws Publisher, 1st Edition

Maly, Nany, (2014). Karwan KakaSwr, Ghazalnws Publisher, 1st Edition

Rebaneky, Swr Mpecheky Rash, (2015). Karwan KakaSwr, Ghazalnws Publisher, 1st Edition

B. Books

Aleid, Yumna, (1990). Novel narrative techniques in the light of the structural approach, Al - Farabi, 1st, Beirut

Alwany, Najm Khalid, (2009). Characterization in the novel of Ewary Parwana, Mukriani Printing, 1st Edition, Erbil

Bahrawi, Hassan, (1990). The Structure of novel form, The Central Arabic Culture, Beirut

Hadi, Siamand, (2004). The history of novels, Teshik Printing, Sulaimani

Hajy, Sanger Qadr Sheikh Muhammed, (2009). The Structure of Narration in Ahmady Khany's (Mam w Zin) and Bakhtyar Ali's novel (The City of White Musicians), Mukriani Establishment for Research and Publication, 1st Edition, Erbil

Hijazi, Samir Saeed, (2001). Dictionary of contemporary literary criticism, Dar Al- Afaq Al-Arabiya, Qairo

Hilal, Muhammed Ghunemi, (1973). The Modern literary criticism, The Cultural House, Beirut

Ian Watt, (2009). The Rise of the novel, translated to Kurdish by Rauf Begard, Sardam Publisher, 2st Edition, Sulaimani

Jabary, Omer Yasin, (2000). Phycology, Salahaddin University Printing, Erbil

Muhammed, Miran Jalal, (2009). Event Structure in Kurdish Novels, Kurdology Center, Ranj Printing, Sulaimani

Muir, Adwin, (2000). The structure of Novel, Translated by Ebrahim Al-Saerafi, Dar Al-Misraia

Munif, Abdul Rahman, (1965). Tishkek bo Sar Roman, Translated to Kurdish by Shereen K., Sardam Publisher, 1st Edition, Sulaimani

Murtaz, Abdul Malik, (1998). The Narration Theory, Al–Alam Al-Maerafa, Kuwait

Nasr, Ahmad Abdul Razaq, (2015). The Techniques narration in novels of Najm Wali, The Cultural House, 1st Edition, Baghdad

Omer, Salah, (2010). Novels in different point views, Mukriani Establishment for Research and Publication, 1st Edition, Erbil

Salama, Muhammed Ali, (2007). The Secondary character and its role in the architectural novels with Naguib Mahfouz, Alwafa for Printing and Publishing, 1st Edition

Sabir, Parez, (2001). The structure of Kurdish Story, Sardam Publisher, Sulaimani

Salman, Talal Khalifa, (2012). Personality in an absent world in Tama Ferman's novels, the project of Baghdad cultural Arabic capital, 1st Edition, Baghdad

Saraj, Abdullah, (2007). Towards Novels and Point views, Sardam Publisher, 1st Edition, Sulaimani

Slewa, Hawzhin, (2013). Psychology Dimension of Latef Halmat's Poetry, Kurdish Writers Union, Rozh Halat Printing, Erbil

C. Journals

Abdullah, Sarwar, (2002). Introduction to the fundamentals of personality in novels, *Raman*, (75)

Salman, Bayan, (2012). Personality and Reader the two character of complex of novels, *The Concept*, (6)

D. Master and Doctoral Thesis

Abdullah, Muhammed Amin, (2000). Hero in Kurdish Novels between 1990-1997, Master Thesis, the College of Arts, Kurdish Department, Salahaddin University, Erbil

Garmiyani, Adel Majeed Muhammed, (1996). Reality in Modern Kurdish Novels, Master Thesis, The College of Education, Baghdad University

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 167 – 193
http://www.ijoks.com

The history of educational laws, regulations, and curricula for the formal study in the city of Erbil, 1961-1968

Mohammed Abdulla Kaka SUR [1] & Snur Sabah SIDIQ[2]

Received: Oct 28, 2018 **Reviewed**: Nov 29, 2018 **Accepted**: Dec 02, 2018

Abstract

This study finds that the Iraqi government has worked to raise the level of education in Iraq in general, but in the Kurdish areas, this process was impacted strongly by political dynamics — due to political problems, Kurdish language studies in Kurdish schools (like those of Erbil) were neglected by the Iraqi government. Archives and other documentation make this fact clear, as training for teachers in this area was conducted for various different specializations except the Kurdish language, and those already teaching this subject became totally neglected by the educational and administrative policies of the Iraqi government.

Aside from that, during the period covered by this research, state regulations and procedures paid proper attention to students and seem to have raised the level of their knowledge. Many regulations and special directives have also been developed to deal with this Kurdish language issue. Additionally, during the studied period, many school textbooks were printed for different topics and specialization in order to be distributed among students in the schools for different levels.

Key words: Educational System, Educational Curricula, Formal Study, Erbil, Kurdish Schools, Kurdish Language.

Recommended citation:

Sur, M.A.K. & Sidiq, S.S., (2019). The history of educational laws, regulations, and curricula for the formal study in the city of Erbil, 1961-1968. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 167 – 193
DOI: **10.21600/ ijoks.516501**

[1] Asst. Prof., Salahaddin University, College of Arts, History Department, Erbil, KRG,
E-mail:, makakasur@yahoo.com,
[2] Corresponding Author: Senior Lecturer , Salahaddin University, College of Arts, History Department, Erbil, KRG, E-mail: snursk@gmail.com, **ORCID** : https://orcid.org/0000-0002-7283-3621

مێژووی یاساو ڕێنماییەکانی پەروەردەو پەیڕەوپڕۆگرامەکانی خوێندنی فەرمی لەشاری هەولێر ساڵانی (1961- 1968)

م. سنور صباح صديق(**) د. محمد عبدالله كاكەسور(*)

پێشەکی:

یەك لەسیماو هێماکانی پێشکەوتن و بەرەو پێشچوونی هەر وڵاتیك گەشانەوەی کەرتی پەروەردەیەتی، پەرەپیدانی کەرتی پەروەردەش بەندە بە بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندن لەرێگەی پڕۆگرام و یاساو ڕێساکانی پەروەردە.

حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق هەوڵیانداوە بۆ گەشەسەندنی ئەم کەرتە: بەڵام زۆرجار لەناوچە کوردنشینەکاندا بەهۆی ئاڵۆزی دۆخی سیاسی، ڕەوشەکە ناجێگیر بووە بەتایبەت لەڕووی گەشەسەندنی زمانی کوردی.

ئەمەش تاڕادەیەك دۆخی قوتابخانە سەرەتاییەکانی کەبەزمانی کوردی خوێندویانە ئاڵۆز کردووە، لە هەمان کاتیشدا گرنگی بەپڕۆگرامەکانی دیکەی خوێندن دراوەو لەم ڕووەوە گەشەسەندنێکی زۆری تۆمار کردووە.

ساڵی (1961) وەك ساڵی دەستپێك بۆ توێژینەوەکە هەڵبژێردراوە چونکە لەم ساڵەدا شۆرشی ئەیلول هەڵگیرساوە، کاریگەری هەبوو لەسەر پڕۆسەی خوێندن لەکوردستانی باشوور لەم چوار چێوەیەش لەسەر شاری هەولێر ساڵی (1968) یش وەك ساڵی کۆتایی توێژینەوەکە ئاماژەی پێ کراوە، چونکە لەم ساڵەدا پارتی بەعس لەرێگەی کودەتایەکی سەربازییەوە دەسەڵات وەردەگرێت ومێژووی ناوچەکە بەهەموو کەرتەکانیەوە بەشێوەیەکی دیکە ئاراستەدەکات.

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە کەراستەیە مێژوویی‌یەکانی مێژووی یاساو ڕێساو پەیڕەو پڕۆگرامەکانی خوێندن فەرمی لەم شارەدا، لەبەر ڕۆشنایی بەڵگەو دەکومێنتە فەرمیەکانی وەزارەتی پەروردەی حکومەتی عێراق بخاتە ڕوو پاشان لێکدانەوەی وردیان بۆ بکات.

شایەنی باسە، توێژینەوە لەوەها قۆناغێکی مێژوویی گرنگ پێویستە، بەڵام بۆ گەیشتن بە هەموویاساو ڕێساکان و پڕۆگرامەکانی ساڵانی (1961-1968) کارێکی ئاسان نییە، چونکە بەشێکیان فەوتاون و نەبوونی ئەرشیفێکی پەروردەیی لەشاری هەولێردا گرفتەکەی قوڵتر کردۆتەوە، بۆیە بەناچاری پەنامان بردووە بۆ دیمانەی ئەو کەسایەتیانەی کەئەو کات ڕۆڵی چالاکیان هەبوو لە خزمەتکردنی کەرتی پەروەردەییدا، سەرباری ئاستەنگەکان، هەوڵدراوە بە بەپشت بەستن بەمیتۆدی توێژینەوە مێژوویی‌یە زانستییەکان لەسەر بنچینەی شیکردنەوەو ڕاڤەکردنی توێژینەوەکە بگاتە ئامانجێك.

توێژینەوەکە لەدوو تەوەر پێك هاتووە، لەتەوەری یەکەمدا تیشك خراوەتە سەر بەشێك لەیاساو ڕێساکانی وەزارەتی پەروەردەو حکومەتی عێراق، بەتایبەت ئەویاسایانەی کەبەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاریگەریان هەبووەو لەسەر پڕۆسەی خوێندن لەشارەکە.

لە تەوەری دووەمدا تیشك خراوەتەسەر پەیڕەو پڕۆگرامەکانی قۆناغە جیاجیاکانی قوتابخانەکانی شاری هەولێر، بەراورد کراوە لەنێوان گۆڕانکاری لەپڕۆگرامەکانی ساڵانی (1961-1968) چەندیەتی وچۆنیەتی گرنگی پێدانی پڕۆگارمەکان لەلایەن حکومەتی عێراقەوە.

تەوەری یەکەم:

یاساو ڕێساو ڕێنماییەکانی پەروەردەیی لەشاری هەولێر.

حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق هەولێ پەرەپێدانی پەروردەیان داوە، بۆ ئەم مەبەستەس سیستەم و ڕێنمایی و یاسایی نوێیان دەرکردووە، بەشێوەیەك کە یاساو ڕێساکانی لەگەڵ دۆخی سەردەمیانەی ڕەوشی پەروەردەی ناوچەکە بگونجێت.

لەساڵی (1961)، دوای دەستپێکردنی شۆرشی ئەیلوول و شلەژانی دۆخی سیاسی ناوچەکە، بەتایبەت ڕەوشی ناوچە کوردنیشەکان، تارادەیەك جۆرە پاشەکشەیەك لە کەرتی پەروەردەدا بەدی دەکرا (خۆشناو، 2012، ل 242) (قەرەنی، 2003، ل 44). (ڕەواندزی،2014، ل 67- 69)

*) پرۆفیسۆری یاریدەدەر لە زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر / کۆلێژی ئاداب – بەشی مێژوو. makakasur@yahoo.com

**) مامۆستا لەزانکۆی سەلاحەددین – هەولێر / کۆلێژی ئاداب – بەشی مێژوو. snursk@gmail.com

حکومەتی عێراق بۆ ڕێکخستنی و چاککردنی دۆخەکە ژمارەیەك یاساو ڕێسای دەرکرد وەك پێکهێنانی لیژنەیەکی تایبەت بۆ چارەسەرکردنی کێشەی قوتابیانی دەرچووی دواناوەندییەکان هەوڵدراوە کێشەی ئەو قوتابییانە چارەسەربکرێت بەتایبەتی دەرچووانی ئامادەییەکان کە دوای تەواو کردنی خوێندن بەشێکیان لەکۆلێژەکان وەرنەگیراون، چونکە ژمارەی دەرچووانی ئامادەیی زۆر زیاتر بوولە داواکاری کۆلێژەکان (5).

بۆیە لەساڵی (1964) لیژنەیەکی تایبەت لەلایەن (دیوانی ئەنجوومەنی وەزیران) پێکهێنرا. بەناوی (لێکۆلینەوەی کێشەکانی دەرچووانی دواناوەندییەکان)، مەبەست لەپێکهێنانی ئەم لیژنەیە چارەسەرکردنی ئەو ژمارە زۆرەی دەرچووانی ئامادەییەکان بوو کەبەشێکیان لەکۆلێژەکان وەرنەگیرابوون، ئەم لیژنەیە چەند پێشنیارێکی کرد وەك ئەوەی قوتابیان لە ناوەندییەوە ئامادە بکرێن بۆ قوتابخانەی ئامادەیی پیشەییەکان (پیشەسازی، کشتوکاڵ..) و کردنەوەی ژمارەیەك پەیمانگە بۆ کەمکردنەوەی پاڵەپەستۆ لەسەر کۆلێژەکان و دروست نەبوونی کێشە بۆ ئەو قوتابیانەی کەلە ئامادەیی بێ کار دەبن لەلایەکی دیکشەوە داوا کراوە بەبەرزکردنەوەی ئاستی ئامادەییە پیشەسازیەکان و بەهێزکردنی پڕۆگرامەکانی خوێندیان (مديرية التعليم العامة، 1964، ص ص 2-22).

هەرچەندە بۆ دابین کردنی مامۆستاو چارەسەرکردنی کێشەی ئامادەییەکان لەساڵانی پەنجا و لەشەستەکاندا، حکومەت پەنای بردۆتە بەر خولی پەروەردەیی، چ ئەو خولانەی لەکۆتایی پەنجاکان و سەرەتای شەستەکان بۆ فەقێکان یان مەلاکان کراوەتەوە یان ئەو خولانەی بۆ دەرچووانی پۆلی شەشی ئامادەیی کراوەتەوە. سەبارەت بەو خولانەی کەبۆ فەقێکان و مەلاکان کراوەتەوە و دواتر بوون بەمامۆستای سەرەتایی، ئەم خولانە زیاتر لەمانگێکی خایاندووە لەسەرەتادا وەك مامۆستای وانەبێژ دامەزراون، دوای ساڵێك خولی پەروەردەییان بۆ کراوەتەوە و دەرچووانی ئەم خولە بەمامۆستای فەرمی دامەزراون. بەدامەزراندنی ئەم چینە بەمامۆستا حکومەت دوو ئامانجی پێکاوە، لەلایەك کێشەی فەقێکان و مەلاکانی چارەسەر کردووە کەهەمیشە داوایان لەحکومەت کردووە چارەسەرێکیان بۆ دابنێت و لەشوێنێکدا کۆیان بکاتەوە، لەلایەکی تریشەوە حکومەت تارادەیەك کێشەی کەمی مامۆستای لەقوتابخانەکان چارەسەر کردووە (چاوپێکەوتن لەگەڵ حەمە کەریم هەورامی، هەولێر، 2017/12/22).

سەبارەت بەو خولانەی کەبۆ دەرچووانی پۆلی شەشی ئامادەیی کراوەتەوە، حکومەت لەم خولانەش ئامانجی هێناوەتە دی لەلایەك کێشەی قوتابیانی دەرچووی پۆلی شەشەمی ئامادەیی چارەسەر کردووە، مەبەست لەو قوتابیانەن کەبەهۆی کەمی نمرەکانیان (**مديرية التعليم العامة**، 1964، **ص ص** 5 – 11؛ الزوبعي، 1966، ص ص 20 - 42)، یان دۆخێکی تەوە نەیان توانیوە بچن بۆ زانکۆو خوێندن تەواو بکەن کەزۆرجاریش کەم دەرامەتی و لایەنی ئابووری کاریگەر بووە کەنەتوانن درێژە بەخوێندن بدەن، حکومەت بۆ ئەوەی ڕەنجی ئەم قوتابیانە بەفیڕۆ نەڕوات ئەم خولانەی کردۆتەوە، لەلایەکی تریشەوە، دابین کردنی مامۆستا بووە بۆ ئەو قوتابخانە سەرەتاییانەی کەبەدەست کەمی و نەبوونی مامۆستاوە کێشەیان هەبوو، هەرچەندە بۆ دابین کردنی مامۆستا بۆ قوتابخانە سەرەتاییەکان هەمیشە حکومەت هانی هەموو خانەی مامۆستایانی کوران و کچانی عێراقی داوە (ثورة 14 تموز في عامها السابع، ب.س، ص ص 60 - 61)، بەوەرگرتنی قوتابی زیاتر و چارەسەرکردنی کەمی مامۆستا لەقوتابخانەکان، بۆ چەند جارێکیش لەلایەن وەزارەتی پەروەردەی عێراقەوە داوا لەخانەی مامۆستایانی کوران و کچانی سەرەتایی لەشاری هەولێر کراوە بەوەرگرتنی ژمارەی قوتابیانی زیاتر لەو ڕێژەیەی کەبۆی دانراوە(المدرس، ب.س، ص 21).

جێگای ئاماژەپێکردنە، بەمەبەستی بەرەوپێش بردنی پرۆسەی خوێندن، چەندین توێژینەوە و لێکۆڵینەوە ئەنجام دراوە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان، لەساڵی 1963 بۆ یەکەمجار (ئەنجومەنی باڵای پلاندانانی پەروەردەیی) دامەزرا، ئەم ئەنجوومەنە کاری کرد بۆ دانان و

(5) تێبینی بەهۆی دوورکەوتنەوەیان لەخوێندن و نەبوونی کارێکی دیاری کراو، زۆرجار قوتابیان دەچوونە ناو کاری سیاسی و دەبوون بەئەندام لەپارت و ڕێکخراوەکان، ئەمەش پێچەوانەی ویستی حکومەت بوو.

چەسپاندنی مەبەست و بنەمای نوێی پەروەردەیی و دامەزراندنی فەلسەفەی پەروەردەیی و چارەسەرکردنی کێشەکانی هەریەك لەقۆناغەکانی خوێندن، بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم مەبەستەش ژمارەیەك لیژنە پێك هێنران، دواتر لەساڵانی 1965-1966 (ئەنجومەنی پلان دانانی (منشورات وزارة الثقافه والاعلام، 1981، پەروەردەیی و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی) دامەزراوە ص ص 217 - 218).

لەهەموو عێراقیش خوێندن بەپێی یاساکانی وڵات بۆ هەموان وەك یەك بوو واتە بەبێ جیاوازی و لەسەر بنەمای وەك یەك (تکافؤ) بوو. بێجگە لەمانەو لەلایەن حکومەتی ئەوکاتی عێراق لەسەرەتای شەستەکاندا، سیاسەتی دەرگای واڵا (سیاسة باب المفتوح) پەیرەو کراوە و گرنگی بە (قوتابخانەی ئێواران) دراوە بۆ ئەو قوتابیانەی کەدابڕابوون و نەیان توانیوە درێژە بەخوێندن بدەن لەقوتابخانەی بەیانیان بەمەرجێك لەتەمەنی (10) ساڵ زیاتر نەبێت، وەزارەت ئەم مەرجەی دانابوو چونکە منداڵ لەخوار (10) دە ساڵیەوە توانای دەوامکردنی شەوانی نابێت، لەهەمان کاتیشدا پرياری داوە بەدابین کردنی مامۆستای هەمیشەیی بۆ ئەم قوتابخانانە و دامەزراندنی بەڕێوەبەری تایبەت بەقوتابخانەکە، ئەمەش بەمەبەستی گرنگی پێدانی زیاتری قوتابخانەکە بوو(مدیریة المناهج والکتب، کتاب رقم 1092 بتاریخ 1967/2/4)

بریاردرا بەکردنەوەی خولی هاوینە بۆ قوتابیانی قوتابخانە سەرەتاییەکان (مدیریة المناهج والکتب، کتاب رقم 31278 بتاریخ 1964/6/27) مەبەست لەم خولانە پێدانی زانیاری زیاتر بوو بۆ قوتابیە سەرکەوتووەکان لەو بابەتانەی کە خوێندویانە بۆ بەرزکردنەوەی زیاتری ئاستی زانیاریان، لەلایەکی تریشەوە بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ئەو قوتابیانەی کە پێویستیان بەهاوکاری هەبوو، بۆ تێگەیشتنی ئەو بابەتانەی کە لەلایان گران بوو یان ڕوون نەبوو لەهەمان کاتیشدا چۆنیەتی ڕێکخستنی خولەکانن و بەڕێوەبردنی و بابەتەکانی خولەکان دیاری کراون (مدیریة المناهج والکتب، 1967، ص ص 86 - 87).

دواتریش لەساڵی (1965) بەمەبەستی ڕێکخستنەوەی کاتەکانی دەوامی فەرمی قوتابخانە سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەییەکان نوسراوی تایبەت دەردەکرێت تەنانەت ڕێنمایی تایبەت بەباخچەی ساوایانیش لەم نوسراوەدا ئاماژەی پێ کراوە، کاتژمێر(8.30) وەك دەوامی فەرمی لەهاوینەو، کاتژمێر(9) وەك دەوامی فەرمی زستانە دانراوە لەهەمان کاتیشدا کاتی دەوامی قوتابخانە سەرەتاییەکان و دواناوەندییەکان ئاماژەی پێ کراوە کاتژمێر (8) وەك دەوامی فەرمی هاوینەو (8.30) وەك دەوامی فەرمی زستانە دەستنیشان کراوە (مدیریة المناهج والکتب، کتاب رقم 38695 بتاریخ 1965/9/22).

بەمەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی مامۆستایان لەساڵی (1966)، لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی پرۆگرام وکتێب، داوا لەهەموو بەڕێوەبەرایەتییەکانی پەروەردە کراوە، کەهەولێ خۆیان بخەنە کار بۆ بەرزکردنەوەی. ئاستی مامۆستاو کردنەوەی خول لەکاتی خزمەتدا، بەسەرنج دانی لیستی بابەتەکانی خول (مدیریة المناهج والکتب، کتاب رقم 37049 بتاریخ 1966/9/18)، بۆمان دەردەکەوێت کە بەهیچ شێوەیەك ئاماژە بۆ زمانی کوردی نییە ئەمە لەکاتێکدایە کەقوتابخانەکانی سەرەتایی لەزۆرینەی ناوچە کوردنشینەکان و لەناویاندا لەشاری هەولێر خوێندن بەزمانی کوردی بووەو بابەتی خوێندنەوەو ڕێزمانی کوردی خوێندراوەو کتێبی بابەتەکانی تریش بەزمانی کوردی خوێندراوە، هەروەك لە جەردی (جرد) کۆگای خوێندنی سەرەتایی (شاری هەولێر) لەساڵی (1962-1963) بۆمان دەردەکەوێت کەئاماژە بەکتیب و ژمارەی کتێبەکان دەدات (لەناو کتێبەکانیشدا ئاماژە بە ژمارەی کتیبەکانی خوێندنی قوتابخانە کوردییەکان دەدات(پروانە پاشکۆی ژمارە 1).

لەبەرامبەرپشدا خول بۆ بەهێزکردنی مامۆستایانی زمانی کوردی نەکراوەتەوە لەشاری هەولێر، بەڵام بۆبابەتەکانی دیکە کراوەتەوە، لەوانە، کردنەوەی خولێك لەشاری هەولێر لەساڵی (1967) بۆ زمانی عەرەبی، (ئەلف بای) عەرەبی، زمانی ئینگلیزی، بیرکاری، هونەر، پەروەردەی وەرزشی... (پروانە پاشکۆی ژمارە 2 ، 3).

خولەکەش بەسەرکەوتووی بەڕێوەچووەو تەنانەت سوپاس و پێزانین بەمامۆستایانی وانەبێژی خولەکە دراوە (پروانە پاشکۆی ژمارە 4) دواتر لەساڵی (1967) خولێکی تریش بۆ زمانی عەرەبی و ئایین کراوەتەوە کە (30) مامۆستا لەشاری هەولێر بەشداریان لەم خولەدا کردووە (پروانە پاشکۆی ژمارە 5).

ئەمە لەکاتێشکدایە کەبەپێی نوسراوێکی فەرمی لەساڵی (1966) نمرەکانی قوتابی قوتابخانە کوردیەکان لەهەردوو بابەتی کوردی وعەرەبی بەپێی چۆنیەتی خوێندنی بابەتەکە لە (خوێندنەوە، ڕێزمان، ڕێنووس، داڕشتن) دابەشکردنی پۆکراوە (پروانە پاشکۆی ژمارە 6) بەڵام لەبەرامبەردا گرنگی بابەتی زمانی کوردی نەدراوە هەڵبەت پشتگوێ خستنی بابەتی زمانی کوردی بەشێکی زۆری بۆ دۆخی سیاسی ئەوکاتی ناوچەکەو هەبوونی شۆرشی ئەیلوول دەگەڕێتەوە.

یەك لەو کێشانەی کە وەزارەتی پەروەردە هەوڵی چارەسەرکردنی داوە، هەبوونی دیاردەی (کورت کردنەوەی) کتێبەکانی قوتابخانەو فرۆشتنەوەی بەقوتابیان بووە، نموونەی ئەم جۆرە کتێبانە کتێبی (موجز التاریخ الحدیث، لطلبة الصف الثالث المتوسط) (پروانە پاشکۆی ژمارە 8)، کورتکراوەی مێژووی نوێ بۆ قوتابیانی پۆلی (سێیەمی ناوەندی) مان لەبەردەستدایە، کەئەم کتیبە لە (82) لاپەڕە پێك هاتووە بەشێوەیەکی زۆر کورت ئاماژەی بەهەریەك لەبابەتەکان داوە (صالح، 1962، ص 1) بەم شێوەیە قوتابی لەڕووی تێگەیشتن و ئاشنا بوون بابەتەکە بەشێك لەزانیاریەکانی لەدەست داوە. کەزۆر جار لەلایەن خودی مامۆستایانی قوتابخانەیەك کورت دەکرانەوەو بەسەر قوتابیانی هەمان قوتابخانەشدا دەفرۆشرانەوە، تەنانەت هەندێك جار لەتاقیکردنەوەکاندا هەمان نموونەو وەڵامیان بۆ قوتابیان دەهێنایەوە، بەمەش قوتابیان ناچار دەبوون ئەم جۆرە کتێب و بڵاوکراوانە بکڕن، بۆیە لەلایەن وەزارەتەوە ئاگادارکردنەوە بە هەموو مامۆستایان و بەرێوەبەرانی قوتابخانەکان دراوە کە پێویستە ئەم دیاردەیە بەهیچ شێوەیەك نەمێنێت و کۆتایی پێ بهێنرێت (مدیریة الشؤون الفنیة العامة، کتاب رقم 38455 بتاریخ 1966/9/26).

جێگای ئاماژە پێ کردنە لەساڵی (1967) لەلایەن وەزارەتی پەروەردە نوسراوێکی فەرمی بۆ هەموو لیواکانی عێراق دەرچووە کەبەپێی ئەو نوسراوە لێدانی قوتابی لەقوتابخانەکانداو وتنی وشەی نەشیاو بە قوتابی بەهەموو شێوەیەك قەدەغە کراوە (پروانە پاشکۆی ژمارە 7).

بەمەبەستی دووبارە ڕێکخستنەوەی قوتابخانەکان لەساڵی (1964) سیستەمی بەرێوەبردنی قوتابخانە سەرەتاییەکان و باخچەی ساوایان و نەهێشتنی نەخوێندەواری دەرچوو، ئەم سیستەمە (15) ماددەی لەخۆ گرتووە، بەخوێندنەوەی ئەم سیستەمە بۆمان دەردەکەوێت کەمامۆستایانی دواناوەندی لەم کاتەدا ژمارەیان کەم بووە، هەربۆیەش بەپیی ماددەی (8) ی ئەم سیستەمە، وەزارەتی پەروەردە سەرپشك کراوە کەلەکاتی پێوستیدا مامۆستایانی سەرەتایی بتوانن وانەی قوتابیانی ناوەندی و ئامادەیی بڵێتەوە (الوقائع العراقیة، 1007، 1964/9/19)، دواتریش لەساڵی (1966) دا ئەم سیستەمە پێداچوونەوەی بۆکراوە(الوقائع العراقیهة، 1298، 1966/8/14؛ وزارة العدل، 1967 ص ص 103 - 107).

لەساڵی (1967) دا سیستەمی وەزارەتی پەروەردە دەرچووە ئەم سیستەمە (23) ماددەی لەخۆگرتووە لەم سیستەمەدا جەخت کراوەتەوە لەسەر بنیاتنانی بنکەی نەهێشتنی نەخوێندەواری" فراوانکردن و گرنگیدان بەئامادەییە پیشەییەکان، گرنگیدان بەکردنەوەی خول بۆ مامۆستایان و بەپەیوەندییەکانی وەزارەتی پەروەردە لەگەڵ یونسکۆ تەنانەت تێبینی دەکرێت لەبەشی (بەڕێوەبەرایەتی پەیوەندی ڕۆشنبیری گشتی) بەڕێوەبەرایەتیەکی تایبەت بەناوی (بەڕێوەبەرایەتی کاروباری یونسکۆ) کراوەتەوە چونکە حکومەت زۆر مەبەستی بوو پەیوەندیەکانی لەگەڵ یوسنکۆ بەهێز بکات و لەم ڕێگەیەوە پەرە بەڕەوشی خوێندن لەعێراق بدات لەهەمان کاتدا گرنگی بەلایەنی هونەری و وەرزشی قوتابخانەکان دراوە ئەمانەو چەند خاڵێکی تریش لەم سیستەمەدا ئاماژەی پێکراوە (الوقائع العراقیة، 1435، 1967/7/10؛ وزارة التربیة، تشریع رقم 47 لسنه 1967).

پرۆگرامەکانی خوێندنیش وەك یەك لەبنەماکانی پرۆسەی خوێندن گرنگی پێدراوە، لەساڵی (1963) کتێبێکی تایبەت بەپرۆگرامەکانی قوتابخانە سەرەتاییەکان بڵاوکراوەتەوە کە (197) لاپەرە لەخۆ دەگرێت و لە (14) بەش پێك هاتووە لەسەرەتادا تیشك خراوەتە سەر چۆنیەتی وتنەوەی بابەتەکان و ئامانج لەهەر بابەتێك خراوەتە ڕوو، هەر بابەتێك بەشێکی بۆتەرخان کراوە (مدیریة المناهج والکتب 1963، ب.س، ص ص 1 - 57).

لەساڵی (1964) یشدا کتێبێکی تایبەت بەپرۆگرامەکانی خوێندنی ئامادەیی بڵاوکراوەتەوە (137) لاپەرەو (11) بابەت لەخۆ دەگرێت و لە (11) باس پێك هاتووە ئەوەی تێبینی دەکرێت

قۆناغی ئامادەیی تەنها پۆلی (چوار و پێنج) بووە تەنانەت قوتابی لەپۆلی (چوار)ی ئامادەیی دا پسپۆری وەرگرتووە واتە قوتابی یان چۆتە بەشی (وێژەیی یا زانستی) لەکتێبەکەشدا ڕێنمایی دراوە بۆ چۆنیەتی وتنەوەی وانەکان و بەوردی بابەتەکانی هەریەك لەوانەکان و چۆنیەتی و چەندیەتی وتنەوەیان لەهەفتەیەکدا خراوەتە ڕوو (مديرية المناهج والكتب1964، ب س، ص ص 2 - 101).

لە ساڵانی (1961- 1968) گرنگیەکی زۆر بەلایەنی پرۆگرام وپرۆسەی چاپ کردن دراوە، بەڵام سەبارەت بەزمانی کوردی ئەم دۆخە پێچەوانە بووە، بەهۆی کێشە سیاسیەکان وشۆڕشی ئەیلولەوە ڕێگریەکی زۆر لەچاپ کردنی کتێب بەزمانی کوردی کراوە و تەنانەت گرنگی پێدان و بایەخ دان بەزمانی کوردی بەستراوەتەوە بەمەیدانی سیاسی لەعێراق دا.

لەکاتی هەبوونی کێشە سیاسیەکانی حکومەتی بەغداد لەگەڵ سەرکردایەتی کوردی، زمانی کوردی پشتگوێ خراوە، تەنانەت زۆرجار دژایەتی کراوە، لەکاتی دانوسان وئاگربەستەکانیش دا بارودۆخەکە بەپێچەوانەوە مامەڵەی لەگەڵ کراوە.

لەسەرەتای دەستپێکردنی شۆڕشی ئەیلول لەساڵی 1961دا نووسراوێك (زۆر بەنهێنی) لەوەزارەتی پەروەردەوە بۆ خانەی مامۆستایانی هەولێر نێردراوە، کەلەنوسراوەکەدا هاتووە (خوێندنی وانەی کوردی لەخانەی مامۆستایان لەهەولێر، بۆ ماوەیەکی تر ڕابگیرێت) [6]. بەڵام لەخانەی مامۆستایانی هەولێر کار بەم نووسراوە نەکراوەو وانەی کوردی خوێندراوە، دوای چەند مانگێکی تر و گۆڕانکاری لەدۆخی سیاسی ڕوویداوە و نوسراوێکی تر لەوەزارەتی پەروەردەوە بۆ خانەی مامۆستایانی هەولێر هاتووە، لەنووسراوەکەدا هاتووە: (پرياردرا دووبارە وانەی زمانی کوردی لەخانەی مامۆستایانی هەولێر بخوێندرێت) (شەعبان، 2006، ل ل 80 - 81).

تەنانەت سەبارەت بەخوێندنی زمانی کوردی لەم خانەیەدا بەشێوەیەکی ئارەزوومەندانە بێت یان زۆرملێ، ئەم بابەتەش کاریگەری ڕەوشی سیاسی پێوە دیارە، بەپێی پریاری ژمارە (27) ی وەزارەتی پەروەردەی کۆماری عێراق، لەبەرواری 1961/9/30، پریاردراوە خوێندنی زمانی کوردی لەخانەی مامۆستایان بەزۆرملێ بێت و لەساڵی 1962 پریار دەدرێت بەدامەزراندنی مامۆستای کوردی بۆ خانەی مامۆستایانی کچان و کوران لەشاری هەولێر، بەڵام لەکاتی دەسەڵاتی بەعسیەکان و کێشەکانیان لەگەڵ سەرکردایەتی کوردی پریارەکە پێچەوانە دەبێتەوە، دوای کودەتای (8ی شوباتی 1963) لە 1963/5/2 پریار دەدات کەخوێندنی زمانی کوردی لەخانەی مامۆستایان ئارەزوومەندانە (أختياری) بێت(المدرس، ب س، ص ص 21، 25، 34). واتە هەوڵ دەدرێت بۆ پشتگوێ خستنی زمانی کوردی لەخانەی مامۆستایان. تەنانەت لەدوای ئەم بەروارە لەخانەی مامۆستایان وانەی زمانی کوردی بەشێوەی نهێنی وتراوەتەوە هەروەك یەك لەمامۆستاکانی ئەم خانەیە باس دەکات و دەڵێت: (لەساڵی 1965 ئەوانەی لەخانەی مامۆستایانی سەرەتایی کوران دەردەچوون بێبەش بوون لەخوێندنی بنچینەکانی وتنەوەی زمانی کوردی)، ئەمە لەکاتێکدا کەخوێندنی سەرەتایی لەشاری هەولێردابەزمانی کوردی بوو، ئەم مامۆستایانەش کەدەردەچوون دەبوون بەمامۆستای سەرەتایی، بەر لەم مێژووە مامۆستا (جەمال نەبەز) [7] زمانی کوردی بەقوتابیانی خانەی مامۆستایانی کوران دەگوتەوە، بەڵام بەشێوەیەکی نهێنی و تەنانەت لەناو خشتەی وانەکانیش دا وانەیەك نەبوو بەناوی زمانی کوردی، دوای ئەویش ئەم ئەرکە بەمامۆستا (حەمە کەریم هەورامی) دەسپێردرێت لەلایەن بەڕێوەبەری خانەی مامۆستایانەوە بەهەمان شێوە بەشێوەیەکی نهێنی و لەخشتەی وانەکانیش ناوی وانەی کوردی نەبووە، لەساڵی خوێندنی 1965-1966 مامۆستای ناوبراو

([6]) ئەوکات لەخانەی مامۆستایانی کوران و کچان لەهەولێر، لەهەر قۆناغێك دوو وانەی زمانی کوردی لەهەفتەیەکدا دەخوێندرا.

([7]) م. جەمال نەبەز: لەساڵی 1933 لەشاری سلێمانی لەدایك بووە، دەرچووی پەیمانگەی باڵای مامۆستایانە لەبەغداد خزمەتێکی زۆری بواری پەروەردەی کردووە لەشاری هەولێردا، لەدواناوەندی و خانەی مامۆستایان لەهەولێردا وانەی گوتۆتەوە، خاوەن چەندین کتێب و بەرهەمی مێژوویی و ئەدەبییە، ژمارەیەکی زۆر وتارو لێکۆڵینەوەی لەگۆڤارە جیاجیاکان بڵاوکردۆتەوە، ئێستا لەدەرەوەی وڵات دەژی. الكوردی، 2008، ص420.

کتێبێك بەناوی (سایکۆلۆژی خوێندن) چاپ دەکات و هەر قوتابیەك دانەیەکی وەردەگرێت. ئەمە دەبێت بەسەرچاوەی وتنەوەی زمانی کوردی و لەکتێبەکەدا هەموو گیروگرفتەکانی ئەلف و بێی کوردی بەپیتی عەرەبی باسکراوە، بۆ ساڵی 1966-1967 بەرگی دووەمی کتێبەکە چاپ دەکات بەناوی (بنچینەی ووتنەوەی زمانی کوردی) و داوایەکیش ئاڕاستەی وەزارەتی پەروەردە دەکات کەئەم دوو بەرگەی کتێبکە بکرێت بەپرۆگرام بۆ خوێندن لەخانەی مامۆستایان، بەڵام وەڵامی بەنەرێنی بۆ دەگەڕێتەوە [8].

لەزۆر لاوە هەوڵدراوە بۆ پشتگوێ خستنی زمانی کوردی و پرۆگرامی کوردی تەنانەت هەندێك جار گەیشتۆتە ئاستی دژایەتی کردنی ئەم بابەتە و هەروەك لەکۆنگرەی چوارەمی سەندیکای مامۆستایانی عێراق (الحزب الديمقراطي الكوردستاني، 1999، ص ص 40 – 41؛ جزيري، 2017، ص41) بەئاشکرا دەکەوێتە بەرچاو، ئەم کۆنگرەیە لەساڵی 1962 بەسترا و لە (لیژنەی خوێندنی کوردی) ژمارەیەك پریار دەرکران کەبەشێکیان سەبارەت بەزمانی کوردی و خوێندن و پرۆگرامەکان بوو چ لەناوچە کوردنشینەکان و چ لەهەموو عێراقدا پریاریان دابوو بەیەکخستنی پرۆگرام بەزمانی عەرەبی لەهەموو عێراقدا، هەڵبەتە مەبەست لەم پریارە نەهێشتنی خوێندن بەزمانی کوردی، چونکە یەکخستنی پرۆگرام لەهەموو عێراق بەزمانی عەرەبی واتە نەهێشتنی پرۆگرامە بەزمانی کوردی ئەمە لەکاتێکدا کەخوێندنی سەرەتایی لەشاری هەولێر بەزمانی کوردی بووە.

یەك لەپریارەکانی تر، هەڵوەشاندنەوەی بەڕێوەبەرایەتی گشتی خوێندنی کوردی بوو، چونکە مەبەست لەدامەزراندنی ئەم بەڕێوەبەرایەتییە گرنگی دان بوو بەخوێندنی زمانی کوردی و هاندانی نووسەران بۆ نووسین بەزمانی کوردی و وەرگێرانی کتێب و پرۆگرامەکانی خوێندن بۆ سەر زمانی کوردی، هەڵبەت مەبەست لەم پریارە لاوازکردنی بوو، بەلاواز کردنی ئەم بەڕێوەبەرایەتییە جۆرە لاوازیەك لەم بەرەوپێشچوونەدا دروست بووە، بەتایبەت لەبواری چاپکردنی کتێب کێشەیەکی زۆر بەپرۆسەکەوە دیارە (یحیی، 2015، ل ل 131 - 132) هەروەك لەم خشتەیەی خوارەوە ئەم ڕاستیەمان بۆ دەردەکەوێت.

خشتەی ژمارە (1)

ئاماری کتێبە چاپکراوەکانی ماوەی نێوان (1958-1967)

ساڵ	ژمارەی کتێبی چاپکراو
1958	54
1959	49
1960	54
1961	31
1962	14
1963	1

(8) چاوپێکەوتن لەگەڵ حەمە کەریم هەورامی، هەولێر، 2017/12/22، ناوبراو لەساڵی (1935) لەگوندی (گڵپ) هاتۆتە دونیاوە کەسەربەناوچەی هەورەمانە، لەهەمان گونددا قۆناغی سەرەتایی تەواو کردووە، بەهۆی نەبوونی ناوەندی لەدێیکەیان دوای تەواوکردنی پۆلی شەشی سەرەتایی خراوەتەبەر خوێندنی مزگەوت، لەماوەی (8) ساڵدا خوێندنی مەلایەتی تەواو کردووە بەمەبەستی تەواوکردنی خوێندن چۆتە میسرو لەزانکۆی ئەزهەر لە کۆلێژی (الشريعه والقانون) خوێندنەوەیەتی و ساڵی 1963 بروانامەی وەرگرتووە لەزانکۆی (عين الشمس) بروانامەی دبلۆمی باڵای لە(پەروەردە و سایکۆلۆجیەتدا) بەدەست هێناوە ساڵی (1964 گەڕاوەتەوەو لەهەمان ساڵدا لەخانەی مامۆستایانی کوران وەك مامۆستا دەست بەکاربووە لەخانە وەك مامۆستا بەردەوام بووەو لەکاتی کردنەوەی پەیمانگەی پێگەیاندنی مامۆستایان بووە بەمامۆستا لەم پەیمانگەیەدا نزیکەی (35) ساڵ لەبواری پەروەردەدا خزمەتی کردووە یەکێك بوو لەدامەزرێنەرانی یەکێتی نووسەران لقی هەولێر، خاوەنی چەندان کتێب وبڵاوکراوەیەوە ئێستا لەشاری هەولیردا دەژیت.

4	1964
7	1965
7	1966
32	1967

سەرچاوە: bdulla، 1980، p 166.

لەم ئامارەی سەرەوە بەتێبینی کردنی ساڵەکانی لەچاپدانی کتێبە کوردیەکان و کاریگەری ڕەوشی سیاسی زۆر بەئاشکرا بەدەردەکەوێت بەسەر گەشەسەندنی بواری زمانی نووسینی کوردی لەمیانەی کتێبی زانستی و ئەدەبی و مێژوویی و کتێبەکانی بواری پەروەردە (پرۆگرامەکانی خوێندن)، ساڵی 1958 تا 1960 واتە بەر لەدەستپێکردنی شۆرشی ئەیلول ڕێژەی چاپ کردنی کتێبی کوردی لەبواری پەروەردەیی (کتێبی خوێندن) یان کتێبی ئەدەبی و زانستی و مێژوویی، ئاستێکی بەرزی تۆمارکردووە تەنها لەو سێ ساڵەدا (157) کتێب بەزمانی کوردی لەچاپ دراوە، بەڵام دوای دەستپێکردنی شۆرشی ئەیلول لەنێوان ساڵانی 1961 – 1967 واتە لەماوەی (7) ساڵدا (96) کتێب چاپکراوە.

هەرچی سەبارەت بەپرۆگرامی قوتابخانەکانە بەپێی ئاماری ساڵانەی وەزارەتی پەروەردەی عێراق لەنێوان ساڵانی 1961-1968 پرۆگرامی قۆناغی سەرەتایی گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتووە لەڕووی وانەکانەوە کەبەم شێوەیە بووە:

) 2خشتەی ژمارە (

پرۆگرامی قۆناغی خوێندنی سەرەتایی لەساڵانی 1961- 1968

بابەت	پۆل
ئاین و قورئان	6-1
زمانی عەرەبی	6-1
زمانی ئینگلیزی	5 و 6
هەژمارکردن و پێوانەکردن (الحساب والقیاسات)	1 تا 6
زانستی گشتی ژیان (المعلومات الحیاتیة العامة)	1، 2، 3
اشیا و تەندروستی	4، 5، 6
کۆمەڵایەتی و پەروەردەی نیشتمانی	4، 5، 6
وێنە و کاری دەستی	1 تا ٦
وەرزشی جەستەیی	١ تا ٦
ماڵداری	٥ و ٦

سەرچاوە: وزارة التربیة والتعلیم، 1961 – 1962، ب س، ص 13)

تێبینی: کاری دەستی تایبەتە بەکوڕان

ماڵداری تایبەتە بەکچان

ئەم وانانە تایبەت بوون بەقۆناغی سەرەتایی لەهەمان کاتیشدا لەقوتابخانە کوردییەکان ئەم پرۆگرامە پەیرەو دەکرا، بەجیاوازی خوێندنی زمانی کوردی لەپۆلی یەکی سەرەتایی تا پۆلی شەشی سەرەتایی.

پرۆگرامی خوێندنی قۆناغی ناوەندی و دواناوەندی لەنێوان ساڵانی 1961-1968 گۆڕانکاری زۆری بەسەردا هاتووە لەڕووی خوێندنی بابەتەکان و لەڕووی ساڵی خوێندنیشەوە کەپۆلێك لەدواناوەندی زیاد کراوە، ئەم جیاوازیەش بەخستنەڕووی هەردووك ساڵی خوێندن بەئاشکرا دەکەوێتە بەرچاو، لەساڵی خوێندنی 1961-1962 وانەکانی خوێندنی قۆناغی ناوەندی و دواناوەندی بەم شێوەیە بووە:

خشتەی ژمارە (3)

پڕۆگرامی قۆناغی خوێندنی ناوەندی و دواناوەندی بۆ ساڵی خوێندنی (1961-1962)

بابەتەکان	قۆناغەکان		
	ناوەندی	دواناوەندی	
		زانستی	وێژەیی
ئایین	1 ، 2 ، 3	4، 5	4، 5
زمانی عەرەبی	1 ، 2 ، 3	4، 5	4، 5
زمانی ئینگلیزی	1 ، 2 ، 3	4، 5	4، 5
مێژوو	1 ، 2 ، 3	-	4، 5
جوگرافیا	1، 2 ، 3	-	4، 5
ئەرکە گشتییەکان (الواجبات العامة)	1، 2 ، 3	-	-
بارودۆخی عێراق (أحوال العراق)	-	-	4، 5
ئابووری	-	4، 5	4، 5
بیرکاری	1، 2، 3	-	-
جەبر	-	4، 5	-
ئەندازە (هەندەسە)	-	5	-
سێگۆشەزانی (المثلثات)	-	4	-
بیرکاری گشتی (الریاضیات العامة)	-	-	4، 5
زانستی گشتی (العلوم العامة)	1	-	4، 5
فیزیا	3	4، 5	-
کیمیا	2	4، 5	-
زیندەوەرزانی	2	4، 5	-
تەندروستی	3	-	-
وێنە و کاری دەستی	1، 2، 3	4، 5	4، 5
پەروەردەی جەستەیی	1، 2، 3	4، 5	4، 5
ماڵداری	1، 2، 3	4، 5	4، 5

سەرچاوە: وزارة التربية والتعليم، 1961 – 1962، ب س، ص 37)

بەڵام لەساڵی خوێندنی 1967-1968 گۆڕانکاری بەسەر بابەتەکانی خوێندنی قۆناغی ناوەندی و دواناوەندی دا دێت هۆکاری ئەم گۆڕانکاریەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کەلەساڵی خوێندنی 1966-1967 پۆلی شەشەم لەقۆناغی دواناوەندی زیاد دەکرێت، هەر لەم ساڵەشدا گۆڕانکارییەکان دەست پێ دەکات، گۆڕانکارییەکانیش لەساڵی خوێندنی 1967-1968 زۆر بەئاشکرا تێبینی دەکرێن.

خشتەی ژمارە (4)

پڕۆگرامی قۆناغی خوێندنی ناوەندی و دواناوەندی بۆ ساڵی خوێندنی 1967-1968

بابەتەکان	قۆناغەکان		
	ناوەندی	دواناوەندی	
		گشتی	زانست	وێژەیی

	ی			
ئایین	3-2-1	4	6-5	6-5
زمانی عەرەبی	3-2-1	4	6-5	6-5
زمانی ئینگلیزی	3-2-1	4	6-5	6-5
مێژوو	3-2-1	4	-	6-5
جوگرافیا	3-2-1	4	-	6-5
پەروەردەی نیشتمانی	3-2-1	4	-	-
بیرکاری	1	-	6-5	6-5
جەبر	3-2	4	-	-
ئەندازە (هەندەسە)	3-2	-	-	-
زانستی گشتی	1	-	-	-
کیمیا	2	-	6-5	-
زیندەوەرزانی	2	4	6-5	-
تەندروستی	3	4	-	-
فیزیا	3	-	6-5	-
پەروەردەی هونەر	3-2-1	4	6-5	6-5
پەروەردەی وەرزشی	3-2-1	4	6-5	6-5
ماڵداری	3-2-1	4	6-5	6-5
زانستی کۆمەڵایەتی	-	4	-	5
ئابووری	-	-	-	6-5
کۆمەڵگە و کێشەکانی (المجتمع ومشكلاته)	-	-	-	6

سەرچاوە: وزارة التربية والتعليم، 1967 – 1968، ب س، ص 7)

خانەی ماموستایانیش بەهەمان شێوە گۆرانکاری لەپرۆگرامەکانیان دا کراوە، بەڵام بەشێوەیەکی ڕێژەییە، لەخستنەڕووی هەردوو ساڵی خوێندنی 1961-1962/1967-1968 ئەم جیاوازییەمان بۆ دەردەکەوێت.

خشتەی ژمارە (5)
پرۆگرامەکانی خانەی ماموستایان لەساڵی خوێندنی 1961-1962

بابەت	پۆلەکان
ئایین	1 ، 2
زمانی عەرەبی	1 ، 2 ، 3
زمانی ئینگلیزی	1 ، 2 ، 3
خوێندنی کۆمەڵایەتی (دراسات اجتماعية)	1 ، 2 ، 3
کێشەکانی کۆمەڵگە	3
زانست- ڕووەك (نبات)	1

- ئاژەڵ (حیوان)	1
- کیمیا	2
- فیزیا	3
تەندروستی قوتابخانە	3
بیرکاری	1 ، 2 ، 3
بنەماکانی پەروەردە (مبادئ التربية)	1
شێوازی وانە وتنەوەی زانست (أصول تدريس العلوم)	3
رێگاکانی وانە وتنەوەی گشتی	2 ، 3
دەرونزانی پەروەردەیی (علم النفس التربوي)	2
دەرونزانی منداڵ	3
خوێندنی پراکتیکی (التعليم العملي)	3
پەروەردەی وەرزش	1 ، 2
ماڵداری (تایبەت بەکچان)	1 ، 2 ، 3
مۆسیقا و گۆرانی	1 ، 2 ، 3
پەروەردەی هونەر	1 ، 2 ، 3

سەرچاوە: وزارة التربية والتعليم، 1961 – 1962، ب س، ص 85.

خشتەی ژمارە (6)

پڕۆگرامەکانی خانەی ماموستایان لەساڵی خوێندنی 1965-1966[9]

بابەتەکان	پۆلەکان
ئاین و تەفسیر	1 ، 2 ، 3
زمانی عەرەبی و خوێندنی ئەلف و باو	1 ، 2 ، 3
زمانی ئینگلیزی	1 ، 2 ، 3
کۆمەڵایەتی مێژوو	1 ، 2 ، 3
جوگرافیا	1 ، 2 ، 3
لێکۆڵینەوە لەکۆمەڵگە و کێشەکانی (دراسة المجتمع ومشكلاته)	3
زانستی ڕووەك (نبات)	1
ئاژەڵ (حیوان)	1
کیمیا	2
فیزیا	-
شێوازی وتنەوەی زانست (اصول التدريس العلوم)	3

(9) لەساڵی خوێندنی 1966 – 1967 وە 1967 – 1968، بەهیچ شێوەیەك لەتۆمارەکانی وەزارەتی پەروەردە ئاماژە نەکراوە بە پڕۆگرامەکانی خانەی ماموستایان و پەیمانگەی پێگەیاندنی ماموستایان بۆیە ساڵی خوێندنی 1965 – 1966 وەك نموونە وەرگیراوە.

تەندروستی قوتابخانە	3
بیرکاری	1 ، 2 ، 3
بنەماکانی پەروەردە (مبادئ التربیە)	1
دەروونناسی	2 ، 3
رێگاکانی وانە وتنەوەی گشتی و بەڕێوەبردنی قوتابخانە	2 ، 3
کشتوکاڵ و پیشەسازی ناوەخۆی تایبەت بە (کوران)	1 ، 2
ماڵداری و پەروەردەی منداڵ تایبەت بە (کچان)	1 ، 2
پەروەردەی وەرزش	1 ، 2 ، 3
مۆسیقا و گۆرانی	1 ، 2 ، 3
پەروەردەی هونەر	1 ، 2 ، 3

سەرچاوە: وزارة التربیة والتعلیم، 1965 – 1966، 1969، ص ص 188 – 189.

هەریەك لەقۆناغەکانیش (32) بەشـەوانەیان هەفتـانە خوێنـدووە، ئەوەی جێگـای ئامـاژە پـێ کردنە دوای تەواو بوونی ناوی وانەکان بەشێوەیەکی تێبینی دوو خاڵ نوسراوە:

١- دوو بەشــە وانە زیـاد دەکرێـت بـۆ پـۆلی یەکەم و دووەم بەمەبەســتی خوێنـدنی زمـانی کوردی.

٢- لەناوچە کوردییەکان دوو بەشە وانە زیاد دەکرێت بۆ پۆلی سێیەم بەمەبەستی خوێندنی (بنەماکـانی وانە وتـنەوەی زمـانی کـوردی) (وزارة التربیـة والتعلـیم 1965 – 1966، 1969، ص 189).

دان پێدانانی حکومەت و ئامـاژە پێکردنـی بەشـێوەیەکی ئاشـکرا بـۆ وتـنەوەی وانەی کـوردی لەخـانەی ماموّسـتایان یەك لەگۆرانکاریەکـانی تـری پرۆگرامـی خوێنـدن بـووە لەم سـاڵانەدا بـۆ خوێندنی خانەی ماموّستایان.

ســەبارەت بەوردەکـاری پرۆگرامـی قۆناغەکـانی خوێنـدن، دەتـوانین تیشـك بخەیـنە سـەر بابەتەکانی مێژوو و ئەو باسانەی کەلەم بابەتەدا لەقۆناغەکاندا خوێندراوە.

کتێبی مێژووی پۆلی پێنجەمی سەرەتایی لەسـاڵی 1963دا لەشـەش بەش پێك هاتووە:

بەشـی یەکەم: عەرەب پێش ئیسـلام.

بەشـی دووەم: پێغەمبەر (ص)

بەشـی سێیەم: راشـیدیەکان

بەشـی چوارەم: دەوڵەتی ئەمەوی لەشام

بەشـی پێنجەم: دەوڵەتی ئەمەوی لەئەندەلس

بەشـی شـەشـەم: کوردەکان (مدیریة المناهج والکتب 1963، ب.س، ص ص 109 - 110)

واتە لەپـۆلی پێنجەمـی سـەرەتایی مێـژووی ئیسـلام و عەرەب خوێنـدراوە، تەنهـا بەشـی شـەشـەمی ئەم کتێبەکە نەبێت کەتایبەت بووە بەکوردەکان، بەڵام بەشـێوەیەکی زۆر کورت بـاس کراوە، تەنانەت بەبەراوردکردنی ئەم بەشە بەبەشـەکانی تـری کتێـبەکە بەشـێکی زۆر بچـووکی لەکتێبەکە پێك هێناوە.

کتێبی مێژووی پۆلی شـەشـەمی سـەرەتایی لەشـەش بەش پێك هاتووە بەم شـێوەیە:

بەشـی یەکەم: دەوڵەتی عەباسی

بەشـی دووەم: شـارسـتانیەتی عەرەب لەسـەردەمی پێغەمـبەر (ص) تـا کۆتـایی دەوڵەتـی عەباسی

بەشـی سێیەم: عێراق دوای کەوتنی دەوڵەتی عەباسی تا هاتنی عوسمانییەکان

بەشـی چوارەم: دەوڵەتی عوسمانی

بەشـی پێنجەم: اسـتعماری ئەوروپی

بەشـی شـەشـەم: عێراقی نوێ (مدیریة المناهج والکتب 1963، ب.س، ص ص 110 - 112)

سـەبارەت بەپرۆگرامی مێژوو لەدواناوەندی بەپێی بەڕێـوەبەرایەتی پرۆگـرام و کتێـب لەسـاڵی 1964 بەم شێوەیە بووە لەپۆلی چوارەم (ئەدەبی)، مێژووی شـارسـتانیەتی عەرەبـی خوێنـدراوە کەلە 6 بەش پێك هاتووە بریتی بوون لە:

بەشی یەکەم: شارستانیەتی عەرەب و پەیوەندی بەشارستانیەتی ڕێگانەوە.
بەشی دووەم: سیستەمی فەرمانڕەوایی لەدەوڵەتی ئیسلامی.
بەشی سێیەم: داهاتەکانی دەوڵەت لەسەردەمی پێغەمبەر (ص)، خەلافەتی ڕاشدین، ئەمەوی، عەباسی.
بەشی چوارەم: ڕێکخستنە کارگێڕیەکان (التنظيمات الأدارية).
بەشی پێنجەم: سیستەمەکانی کۆمەڵایەتی.
بەشی شەشەم: بزوتنەوەی هزری لەئیسلامدا.
سەبارەت بەبابەتی مێژوو بۆ پۆلی پێنجەمی وێژەیی (مێژووی نوێ) خوێندراوە کە لە (327) لاپەڕە پێکهاتووە کەپێنج بەشی سەرەکی لەخۆگرتووە بەم شێوەیە بوون:
بەشی یەکەم: سەردەمی شۆڕشی فەرەنسی و ناپلیۆن
بەشی دووەم: کودەتای پیشەسازی (الانقلاب الصناعی) مەبەستی شۆڕشی پیشەسازییە.
بەشی سێیەم: بزوتنەوەکانی نەتەوەیی و دیموکراتی، 1815 - 1914.
بەشی چوارەم: استعمار و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان 1870 - 1914.
بەشی پێنجەم: گۆڕانکارییە گشتیەکانی نێوان دوو جەنگی جیهانی یەکەم و دووەم (پروانە پاشکۆی ژمارە 9).

لەبواری پڕۆگرام و چاپ کردنی کتێبی قوتابخانەکانیشدا، لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی (پڕۆگرام و کتێب)ەوە گرنگیەکی زۆر بەم بوارە دراوە، لەساڵی 1961، ئەم بەڕێوەبەرایەتییە (6.269.450) دانە کتێبی چاپ کردووە بۆ گشت قوتابخانەکانی عێراق، ئەم کتێبانەش بەم شێوەیە دابەش کراون:

1 - کتێبی خوێندنی سەرەتایی	4.436.950 دانە کۆپی کراوە
2- کتێبی خوێندنی ناوەندی	1.321.500 دانە کۆپی کراوە
3- کتێبی خوێندنی دواناوەندی	418.000 دانە کۆپی کراوە
4- کتێبی خوێندنی مامۆستایانی کوران و کچانی سەرەتایی	93.000 دانە کۆپی کراوە

هەر لەهەمان ساڵدا ئاماژە هەیە بەدانانی (33) کتێب بۆ قۆناغە جیاجیاکانی خوێندن و بابەتە جیاوازەکانی قۆناغی خوێندن لەعێراق دا (ثورة 14 تموز في عامها الرابع، 1962، ص ص 454 - 455).

لەگەڵ ڕێکخستن و دووبارە چاپکردنەوەی ژمارەیەك کتێب بەزمانی کوردی بۆ پۆلە جیاجیاکانی قۆناغی سەرەتایی، لەوانە: (خوێندنەوەی کوردی بۆ پۆلی دووەمی سەرەتایی، خوێندنەوەی کوردی بۆ پۆلی سێیەمی سەرەتایی، خوێندنەوەی کوردی بۆ پۆلی شەشەمی سەرەتایی، پەروەردەی نیشتیمانی و کۆمەڵایەتی بۆ پۆلی شەشەمی سەرەتایی، زانیاری نیشتیمانی بۆ پۆلی شەشەمی سەرەتایی،...) (نەریمان، 1988، ل ل 279 - 296)

یوختە و ئەنجام:

لەئەنجامی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتینە ئەو ڕاستیەی، کە حکومەتی عێراق بەشێوەیەکی گشتی هەوڵی بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندی داوە لە هەموو عێراق.

بەڵام لەناوچە کوردییەکاندا ئەم پڕۆسەیە کاریگەری ڕەوشی سیاسی بەسەرەوەبووە، بەتایبەت بەهۆی کێشە سیاسیەکانەوە خوێندنی زمانی کوردی لەقوتابخانە کوردیەکاندا وەك (شاری هەولێر) لەلایەن حکومەتەوە پشتگوێ خراوە تەنانەت دۆکیۆمێنتەکان لەم ڕاستیە دەدوێن کەخولی بەهێزکردنی بۆماموستایانی بابەتەکانی دیکە لەم شارەدا کراوەتەوە بێجگە لەبابەتی زمانی کوردی.

لەهەمان کاتیشدا گرنگی بە بەرزکردنەوەی ئاستی قوتابی دراوە تەناتەت ژمارەیەك یاساو ڕێسا بۆ ئەم مەبەستە دەرکراوەو جێگای ئاماژە پێکردنە کەژمارەیەکی زۆر لە کتێبی قوتابخانەکان بەهەموو قۆناغەکانیەوە لەچاپ دراوە.

1.

قائمه المصادر
اولا: الوثائق

أ-الوثائق غير المنشوره:
1- مديرية التربية والتعليم للواء اربيل، المخزن الأبتدائي والعدد (1911)، تاريخ 1964/2/1.
2- مديرية التربية لواء اربيل، الذاتية، عدد (9930)، التاريخ، 1967/6/15.
3- مديرية تربية لواء اربيل، الذاتية، عدد، (9907)، التاريخ 1967/6/15.
4- مديرية تربية لواء اربيل، الذاتية، عدد، 11293، التاريخ 1967/7/12.
5-مديرية لواء اربيل، الذاتية، عدد، 20424، التاريخ 1967/10/28.

ب- الوثائق المنشوره:
1- وزارة التربية، مديرية الشؤون الفنية العامة، مديرية المناهج والكتب، الدورات الصيفية للطلاب المدارس الابتدائية، كتاب المرقم (31278)، المؤرخ 1964/6/27.
2-وزارة التربية، مديرية الشؤون الفنية العامة، مديرية المناهج والكتب، تعليمات الدوام للمدارس الابتدائية والمتوسطة والثانوية، كتاب المرقم (38695) بتاريخ 1965/9/22.
3-وزارة التربية مديرية الشؤون الفنية العامة مديرية المناهج والكتب تدريب المعلمين اثناو الخدمة، كتاب المرقم 37049، بتاريخ 1966/9/18.
4-وزارة التربية، مديرية الشؤون الفنية العامة، مديرية المناهج والكتب، تعليمات حول المدارس المسائية وصفوف مكافحة الامية، كتاب المرقم (1092)، بتاريخ 1967/2/4.

ثانيا: المنشورات الحكومية والتنظيمية:
1- لجنة دراسة مشكلات خريجي الثانويات، وفق الاسس والاهداف الواردة في كتاب ديوان مجلس الوزراء المرقم (4004) و المؤرخ 1964/4/4، مديرية التعليم العامة، مطبعة وزارة التربية، بغداد، 1964.
2- ثورة 14 تموز في عامها الرابع، طبع وزارة الارشاد، بغداد، 1962.
3- ثورة 14 تموز في عامها السابع، دار الجمهورية للطباعة والنشر، مطبعة، ب.س.
4- منشورات وزارة الثقافة والاعلام، الجمهورية العراقية، سلسلة دراسات (261)، دار الرشيد للنشر، بغداد، 1981.
5- مجموعة التعليمات الخاصة بالمناهج والكتب ولوسائل التعليمية والادارة المدرسية، رقم (1).
6-الجمهورية العراقية، وزارة العدل، مجموعة القوانين و الانظمة للسنة1966، مطبعة الحكومة، بغداد، 1967.
7-نظام وزارة التربية رقم (17) لسنة 1967، تاريخ التشريع 1967/5/17.
8- الجمهورية العراقية، وزارة التربية والتعليم، مديرية المناهج والكتب، منهج الدراسة الابتدائية 1963، الطبعة الثانية، مطبعة وزارة التربية والتعليم، بغداد، ب.س.
9- الجمهورية العراقية، وزارة التربية، مديرية الشؤون الفنية العامة، مديرية المناهج والكتب، منهج الدراسة الاعدادية 1964، مطبعة وزارة التربية، الطبعة الثانية، بغداد، ب.س.
10- المنظمات الجماهيرية الكوردستانية 1953-1991، دراسة اولية، الحزب الديمقراطي الكوردستاني المكتب السياسي، مكتب الدراسات والبحوث المركزي دراسة رقم(35)، اربيل، 1999.
11- الجمهورية العراقية، وزارة التربية والتعليم، الاحصاء التربوي، التقرير السنوي، 1961-1962، مطبعة العاني، بغداد، ب.س.
12-الجمهورية العراقية، وزارة التربية، الاحصاء التربوية، التقرير السنوي، 1965-1966، مطبعة الحكومة، بغداد، 1969.
13-الجمهورية العراقية، وزارة التربية والتعليم، الاحصاء التربوي، التقرير السنوي 1967-1968، ب.م. ب.س.

ثالثا: الجرائد

-جریـده (الواقئـع العراقیـه)، عـدد، (107)، 1964/9/19، عـدد (1298)، 1966/8/14؛ عـدد (1435)، 1967/7/10

<u>چوارەم: بیرەوەری</u>

1-شوکریە حەمەد ئەمین رواندزی (دایکی ئامێز) چیرۆکەکانی ژنێك (بیرەوەریەکانی شـوکریە حەمەد ئەمین رواندزی)، چاپخانەی بینایی، هەولێر، 2014.

2- مستەفا حەسەن شـەعبان، ژیانناممـەو چەند بیرەوەریـەکی پـەروەردەیی، بڵاوکراوەکـانی گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، 2006.

<u>پێنجەم: نامەی زانکۆیی بڵاونەکراوە</u>

1-بەزمانی کوردی:

بحری لـەتیف یـەحیا، پـەتیخوازی لـەزمانی کوردیـدا لەسـەرەتاوە تـا 1970، نامـەی ماسـتەر، زانکۆی سۆران، فاکەلتی ئاداب، بەشی کوردی، 2015.

2- بەزمانی ئینگلیزی:

Jamal Jalal Abdulla، some Aspects of Purish among Kurdish speaker، submitted to the department of language university of York، in partial، ful filament of the degree of doctor og philosophy in language، august 1980.

<u>شەشەم: کتێب</u>

أ-بەزمانی کوردی

1- خوشـناو، شـوان محەمـەد ئـەمین تـەها، هـەولێر لـەنێوان سـاڵانی (1958-1963)، لێکۆلینەوەیەکە لەبارودۆخی سیاسـی، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، 2012.

2- نەریمان، مصطفی، بیبلۆگرافیای دوو صەد ساڵی کتێبی کوردی، بغداد، 1988

ب- بەزمانی عەرەبی

1-الجمهورية العراقية، وزارة التربية، دليل مقررات مجلس التربية المجموعة الثانيـة للسـنوات من 1961 لغاية 1964، اعداد: ابراهيم محمود المدرس، مطبعة وزارة التربية، بغداد، ب.س.

2- صالح، حكمت، مـوجز التـأريخ الحـديث، لطلبـة الصـف الثالـث المتوسـط وفـق مـنهج وزارة المعارف الجديد، مطبعة اسعد، بغداد، 1962.

3- الكردي، محمد علي الصويركي، الموسوعة الكبرى لمشاهير الكرد عبـر التـاريخ، المجلـد الاول، الدار العربية للموسوعات، بيروت لبنان، 2008.

4- الجزيري، علي، جدل الهويـة الكرديـة والمواطنـة المتعثـرة، مطبعـة جامعـة صـلاح الـدين، اربيل، 2017.

5 – الزوبعي، عبد الجليل، الغنام، محمد احمد، مسـتقبل خريجي الثانويات، مطبعة الحكومة، بغداد، 1966.

حەوتەم: چاوپێکەوتنی رۆژنامەوانی

قەرەنی، ئەحمەد، ئەنوەر عەلی عەبدولرەزاق گۆڤاری (ئاسـۆی پـەروەردەیی)، ژمـارە (31)، ئایاری 2003.

هەشتەم: چاوپێکەوتن

چاوپێکەوتن لەگەڵ حەمە کەریم هەورامی، هەولێر/2017/12/11

References

Books

Al-Jazeeri, Ali, (2017). The Controversy of Kurdish Identity and Distressed Citizenship, Salahuddin University Press, Erbil

Iraqi Publicity, Ministry of Education, Guide to the decisions of the Council of Education Group II for women from 1961 to 1964, Prepared by Ibrahim Mahmoud teacher, Press Ministry of Education, Baghdad.

Khoshnaw, Shwan Mohammed Amin Taha, (2012). Hawler between the years of 1958 – 1963 – A Study of Political Situation, Rozh Halat Press, Hawler

Muhammad Ali Al-Suwairki, (2008). The Kurdish, The Great Encyclopedia of the Famous Kurds in History, Volume 1, The Arab Dar Al-Muswadat, Beirut, Lebanon

Nariman, Mustafa, (1988). A 200 years bibliography of Kurdish books, Baghdad

Saleh, Hikmat, (1962). A summary of modern history, for students of the third-grade intermediate according to the curriculum of the Ministry of Knowledge Iron, Asaad Press, Baghdad

Zubai, Abdul Jalil, (1966). Ghannam, Mohammed Ahmed, the future of high school graduates, Government Press, Baghdad

Unpublished documents

Directorate of Education of Arbil Brigade، the primary store and the number (1911)، date 1/2/1964.

Directorate of Education، Arbil Brigade، ID No. 9930، dated 15/6/1967.

Directorate of Education of the brigade of Arbil، self، number (9907)، date 15/6/1967.

Directorate of Education of the brigade of Arbil، subjective، number، 11293، date 12/7/1967.

Directorate of the brigade of Erbil، self، number، 20424، date 28/10/1967.

Published documents

Ministry of Education، Directorate of General Technical Affairs، Directorate of Curricula and Books، summer courses for primary school students، book number (31278) of 27/6/1964.

Ministry of Education، Directorate of General Technical Affairs، Directorate of Curricula and Books، Instructions for the attendance of primary، middle and secondary schools، book No. (38695) on 22/9/1965.

Ministry of Education Directorate of General Technical Affairs Directorate of Curricula and Books Teacher training during service، book No. 37049، on 18/9/1966.

Ministry of Education، Directorate of General Technical Affairs، Directorate of Curricula and Books، Instructions on the evening schools and anti-illiteracy classes، book number (1092)، dated 4/2/1967

Governmental and Regulatory Publications

The committee to study the problems of high school graduates، according to the principles and objectives stated in the book of the Cabinet of Ministers No. 4004 dated 4/4/1964، Directorate of General Education، Ministry of Education Press، Baghdad، 1964.

Revolution of July 14 in its fourth-year ، printed Ministry of Guidance، Baghdad، 1962.

Revolution of July 14 in its seventh year، House of the Republic for printing and publishing، Press، BS.

Publications of the Ministry of Culture and Information، The Republic of Iraq، Studies Series (261)، Dar Al-Rasheed Publishing، Baghdad، 1981.

Set instructions for the curriculum and the school and educational methods and school administration، No. (1).

The Republic of Iraq، Ministry of Justice، Collection of Laws and Regulations of 1966، Government Press، Baghdad، 1967.

The system of the Ministry of Education No. (17) for the year 1967، the date of legislation 17/5/1967.

The Iraqi Republic، Ministry of Education، Directorate of Curricula and Books، Elementary School Curriculum 1963، Second Edition، Ministry of Education Press، Baghdad،

Iraqi Republic، Ministry of Education، Directorate of General Technical Affairs، Directorate of Curricula and Books، Preparatory Curriculum 1964، Ministry of Education Press، Second Edition، Baghdad،

Kurdish Public Organizations، 1953-1991، Preliminary Study، Kurdistan Democratic Party، Political Bureau، Central Studies and Research Office، Study No. 35، Arbil، 1999.

Iraqi Republic، Ministry of Education، Educational Statistics، Annual Report، 1961-1962، Al-Ani Press، Baghdad،

The Republic of Iraq، Ministry of Education، Educational Statistics، Annual Report، 1965-1966، Government Press، Baghdad، 1969.

The Republic of Iraq، Ministry of Education، Educational Statistics، Annual Report 1967-1968، p. B.S.

Newspapers

Jerida (Iraqi Chronicle), No. (107), 19/9/1964، number (1298), 14/8/1966; number (1435), 10/7/1967

Personal Diaries

Rawanduzi, Shukria Hamad Amin (Daiki Amez), (2014). Stories of a woman, Binayi press، Hawler

Shaaban, Mustafa Hassan, (2006). Diary and some educational memories, ministry of education press, Hhawler

Unpublished university thesis

Lateef, Yahya Bahri, (2015). Patixwazi in the Kurdish Language from the beginning to 1970, master thesis, University of Soran، Faculty of Arts، Kurdish language department

Abdulla, Jamal Jalal, (1980). Some Aspects of Purish among Kurdish speaker, submitted to the department of language University of York، in the partial, full filament of the degree of Doctor of Philosophy in language, August

Press Interviews

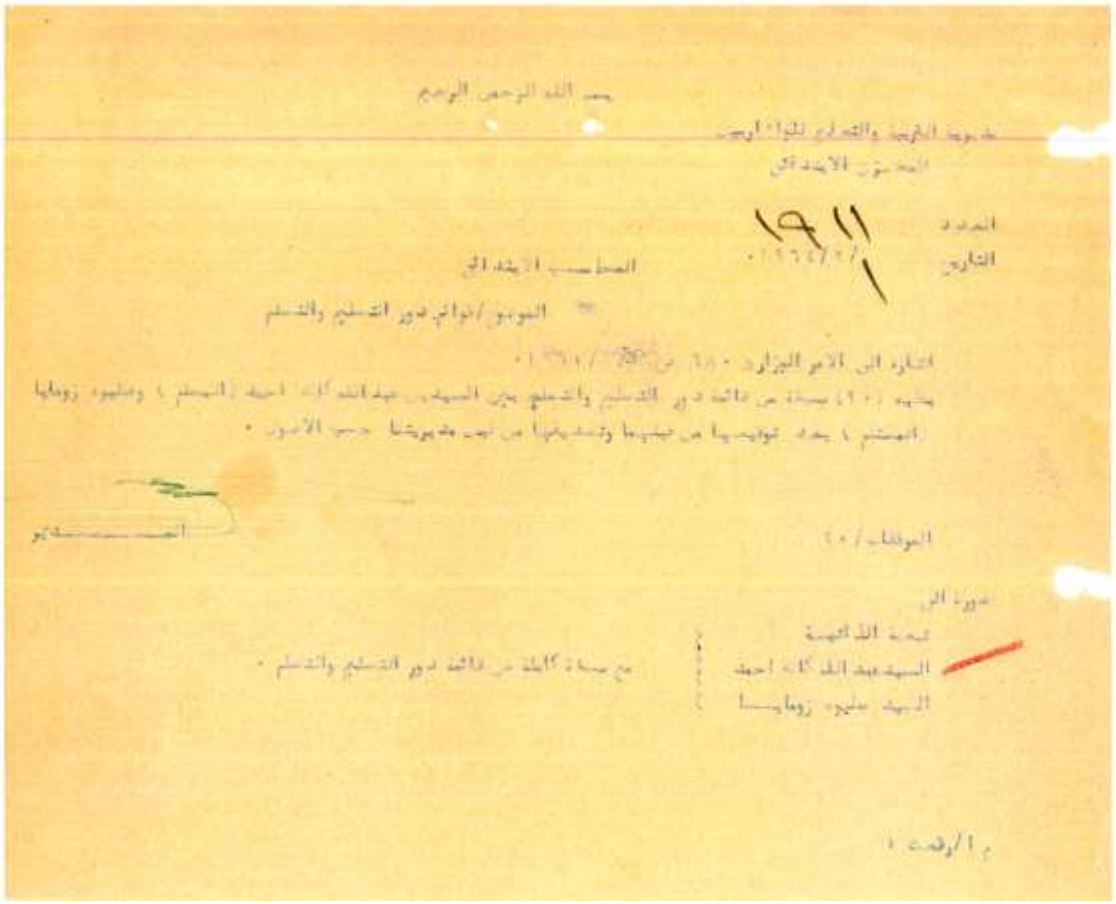
Qarani, Ahmed, (2013). Anwar Ali Abdulrazaq, Asoi Parwardayi Magazin, issue 31, May

Interviews

Interview with (Hama Kareem Hawrami), Hawler, 11.12.2017

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە (1)

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق والتدريب للواء أربيل
المخزن الابتدائي

العدد ١٩١١
التاريخ ١٩٦٤/٢/١

المحاسب الابتدائي

الموضوع / توزيع دور التعليم والتعلم

اشارة الى الامر الوزاري ٦٨٠ في ١٩٦٤/٢/٢٥
بخصوص (٢٠) نسخة من ثالثة دور التعليم والتعلم بين السيد عبدالله كاك احمد (المعلم) والسيد زوهايا (المعلم) بعد توزيعها من قبلهما وتسديدها من ثمن طبعها حسب الامر .

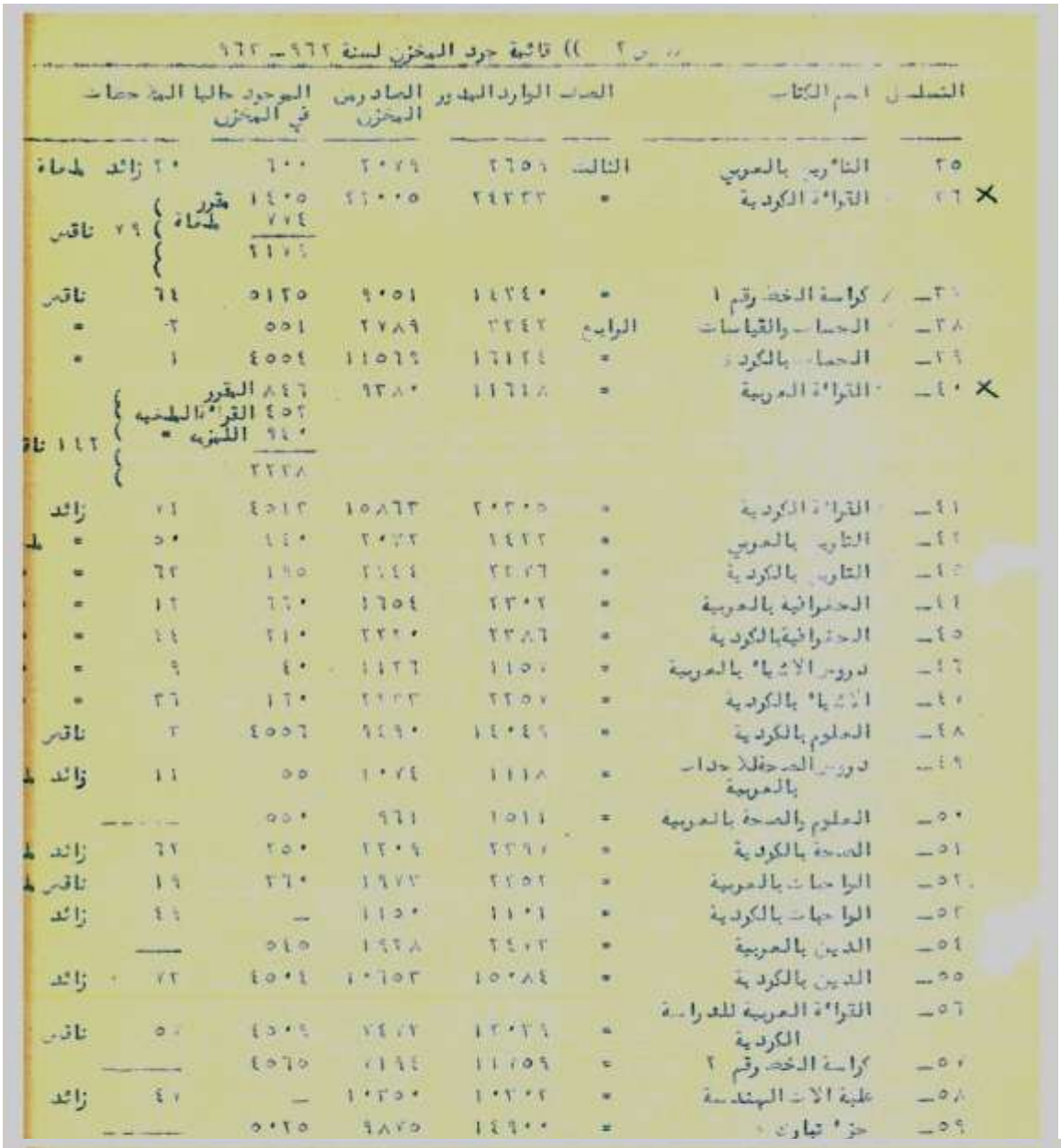
المرفقات / ٢٠

صورة الى
ثانية الثانوية
السيد عبدالله كاك احمد
السيد سليم زوهايسا
مع نسخة كاملة من ثالثة دور التعليم والتعلم .

م / رقعت ١

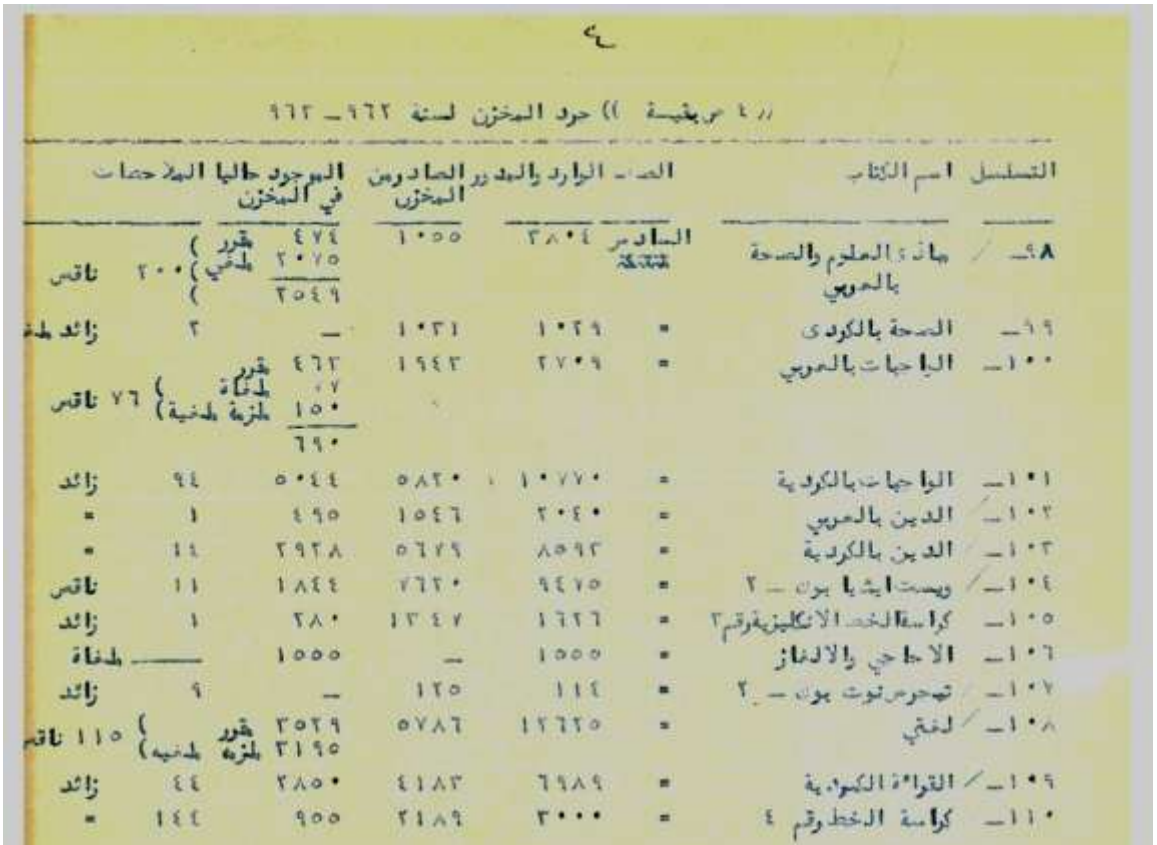
نتائج ورد مخزن التعليم الابتدائي لسنة ١٩٦٢ ـ ١٩٦٣

التسلسل	اسم الكتاب	الصف	الوارد	التصدير	الصادر من المخزن	الموجود حاليا في المخزن	الملاحظات
١ـ	القراءة الجديدة	الاول	١٢٧٠٢		١١٢٧١	٩٣١	زائد ٦٥
٢ـ	الالفباء الكردي	"	٢٦٥٧٦		٢٢٠٠٠	٤٣٨٢	ناقص ١٨٦
						٤٥٥٢	١٧٠ طباعة ١٧٠
							ناقص بعد ١٦
١ـ	الحساب بالكردي ج ١	الاول	٢٦٩٠٧		١٩٠٩٦	٧٩٠٢	زائد ٩
١ـ	الحساب بالكردي ج ٢	"	٢٥٢٢٢		١٨٠٠٥	٧٦٧٨	ناقص ٤٩
٥ـ	الحساب بالعربي ج ١	"	٢٢١٦		١٦٠٠	١٢٧٩	زائد ٦٦٠
٦ـ	الحساب بالعربي ج ٢	"	٢٤٠٤		١٦٢٢	٠٢٥	" ٢
٧ـ	الحساب للاحداث	"	٢٩١٦		٢٦٩٥	١٢٢١	طبعة ثانية
٨ـ	جزء عم	"	٣٧٩٤١		٢١٠٩٠	٦١٧٦	زائد ٣٢
٩ـ	الالفباء الكردي للراشدين	للمكافحة	٨٥٠٣		٥٦٠٠	٢٥٠١	طبعة ثانية
١٠ـ	الحساب المصور	"	٢٢٦٠		١٩٢٧	١١١٠	"
١١ـ	الحساب الكردي ج ١	"	٦٥٠٤		٢٣٠٤	٤٢٤٩	زائد ١٤٩
١٢ـ	الحساب الكردي ج ٢	"	٤٥٠٠		٣٢٧	٤٢٤١	" ٦٨
١٣ـ	بايخرينين ج ١	"	٨٤٠٠		٢٣٩٨	٦٢٢١	" ١٢٩
١٤ـ	بايخرينين ج ١	"	٤٥٠٠		٥٩	٤٤٢٢	ناقص ١٨
١٥ـ	هيا نقرأ ج ١	"	١٠٠٠		٢١٤	٨٢١	زائد ١١٦
١٦ـ	هيا نقرأ ج ٢	"	١٠٠٠		٢١	١٠٠١	" ٢٥
١٠ـ	الحساب التجاري	الثاني	٦٥٤٠		٥٧٠٥	٧٢٠	ناقص ١١٥
١٨ـ	الحساب بالكردي	"	١١٥٩٢		١٠٤٠٢	٥٢٩٢	زائد ١٠٠
١٩ـ	قراءتي	"	٤٩٠٠		٤٠٢٨	٥٦٩	

(٣ ر بقيـة)) جرد المخزن لسنة ٩٦٢ ـ ٩٦٣

التسلسل	اسم الكتاب	الصف	الوارد	الصادر	الصادر من المخزن	الموجود حاليا في المخزن	الملاحظات
٦٢ـ	الجغرافية بالعربية	الخامس	٢٢٤٩	٣٠٥٢	١٥٢ / ١٤٤ / ٢٩٦		مايو
٦٨ـ	الجغرافية بالكردية	»	١٠٩١٣	٧٠٢٧	٣٩٢١	٣٥ زائد	

٤ جريدة)) جرد المخزن لسنة ١٩٦٢ ـ ١٩٦٣

التسلسل	اسم الكتاب	الصادر	الوارد والمدور الصادر من المخزن	الموجود حاليا في المخزن	الملاحظات
٩٨ـ	مبادئ العلوم والصحة بالعربي	الصادر ٣٨٠٤	١٠٥٥	٤٧٤ (قرور) ٢٠٧٥ (لختي) ٢٥٤٩	ناقص ٢٠٠
٩٩ـ	الصحة بالكردي	=	١٠٢٩	١٠٣١ ـ	زائد ٢
١٠٠ـ	الواجبات بالعربي	=	٢٧٠٩	١٩٤٣ ٤٦٢ (قرور) ٧٠ (لختاة) ١٥٠ (لختي) ٦٩٠	ناقص ٧٦
١٠١ـ	الواجبات بالكردية	=	١٠٧٧٠	٥٨٢٠ ٥٠٤٤	زائد ٩٤
١٠٢ـ	الدين بالعربي	=	٢٠٤٠	١٥٤٦ ٤٩٥	= ١
١٠٣ـ	الدين بالكردية	=	٨٥٩٢	٥٦٢٩ ٢٩٢٨	= ١٤
١٠٤ـ	ويست ايشيا بوك ـ ٢	=	٩٤٧٥	٧٦٢٠ ١٨٤٤	ناقص ١١
١٠٥ـ	كراسة الخط الانكليزية رقم ٣	=	١٦٢٦	١٣٤٧ ٢٨٠	زائد ١
١٠٦ـ	الاطاجي والالغاز	=	١٠٥٥	ـ ١٠٥٥	لختاة ـــ
١٠٧ـ	تصحرتوت بوك ـ ٢	=	١١٤	١٢٥ ـ	زائد ٩
١٠٨ـ	لختي	=	١٢٦٢٥	٥٧٨٦ ٣٥٢٩ (قرور) ٣١٩٥ (لختيه)	ناقص ١١٥
١٠٩ـ	القراءة الكوردية	=	٦٩٨٩	٤١٨٣ ٢٨٥٠	زائد ٤٤
١١٠ـ	كراسة الخط رقم ٤	=	٣٠٠٠	٢١٨٩ ٩٥٥	= ١٤٤

پاشکۆی ژمارە (2)

بسم الله الرحمن الرحيم

مديرية تربية لواء اربيل
الذاتيـــة
العدد ٩٩٠٧
التاريخ ١٥/٦/٩٦٧

مديريات المدارس الابتدائية في مركز اربيل للبنين والبنات ومدارس قرى
قضاء مركزاربيل ـــــ
م/اشتراك في دورات

استنادا لموافقة مديرية الشؤون الفنية الصادة بكتابها ٢٧٩ في ٦ / ١١ / ٩٦٦ وموافقة متصرفية اللـــواء /المحلية بكتابها ٢٧٧٥ في ١٣/٦/١٩٦٧ .

١ـ تقرر فتح الدورات التالية اعتبارا من ٢١/٦/٩٦٧ لغاية ٢٩/٦/٩٦٧ من الساعة الثامنة صباحا من كل يوم وحتى الساعة الحادية عشرة صباحا . يرجى من مديريات المدارس تبليغ معلمي ومعلمات مدرستكم بوجوب حضور معلم او معلمة المادة المختصة في هذه الدورات ويعتبر كل من يتخلف عن الحضور بدون معذرة مشروعة غائبا " ـ

١ـ دورة تدريس اصول اللغة العربية (الالفباء) باشراف السيد عزالدين فيضي مفتش التربية ويحضرها " ـ اولا ـ معلمو اللغة العربية (الالفباء) في الصف الاول . ثانيا ـ معلمو اللغة العربية الذين يدرسون العربيـــة من الصف الثالث الى الصف السادس وتقام هذه الدورة في بناية مدرسة ابن خلكان .

٢ـ دورة اصول تدريس اللغة الانكليزية باشراف السيد عمرساقي مفتش التربية ويحضرها معلمو اللغة الانكليزية وتقام في مدرسة النهضة الابتدائية للبنين .

٣ـ أ ـ دورة للادارة للمدارس القروية في مركز قضاء اربيل باشراف السيد مصطفى حسن شعبان مفتش التربية وتقام في بناية مدرسة ابن خلكان .

ب ـ دورة الادارة للمعلمات ـ باشراف السيدة شكرية صابر فتح الله مديرة دارالمعلمات وتحضرها مديرات ـ مدارس المركز ومن ترغب من المعلمات وتقام الدورة في بناية دار المعلمات .

٤ـ دورة اصول تدريس الرياضيات للمعلمين باشراف السيد خضر حسين دزه يي معاون مديردارالمعلمين ويحضرها ـ معلمو الرياضيات وتقام في بناية مدرسة النهضة للبنين .

٥ـ دورة اصول تدريس الرياضيات للمعلمات ـ باشراف ـ وتقام في بناية دارالمعلمات.

٦ـ دورة التربية الفنية للمعلمات ـ باشراف الست سهيلة محمد علي المختار مديرة الفنون البيتية وتحضرها معلمات الفن لكل مدرسة وتقام في بناية مدرسة الفنون البيتية . ومدتها عشرة ايام من ٢١/٦/١٩٦٧ .

٧ـ دورة وسائل الايضاح ـ باشراف السيد عارف الشيخ رؤوف مفتش التربية ويحضرها معلمو العلوم لكل مدرسة وتقـــام في بناية دارالمعلمين الابتدائية .

٨ـ دورة لمعلمي الرياضة والكشافة /باشراف السادة عزيز مولود مفتش التربية الرياضية مشرفا للدورة/ و محمد علي عزيز فتاح مشرفا لدورة الكشافة وتقام هذه الدورة في ملعب الادارة المحلية ويشترك فيها معلمو التربية الرياضية والكشافة ـ لكل مدرسة .

صورة الى
مديرية الشؤون الفنية العامة / المناهج والكتاب)
مفتشية التربية العامة)
مديرية التربية الرياضية العامة)
متصرفية لواء اربيل/المحلية) للتفضل بالعلم .
مديرية الاستعلامات)
مديرية شرطة لواء اربيل)
مديرية امن لواء اربيل)
مفتشية تربية اللواء ـ ٩

مدير تربية لواء اربيـــل

مشرف التفتيش الابتدائي / السيد معروف عبدالله / يحتكم مشرفا عاما على هذه الدورات لاجراء اللازم رجاء .
مديرية دارالمعلمين الابتدائية/ نرجو تبليغ السادة المدرسين حسب كريم رمضان وفواد الشيخ جمال الدين وناصر يوسف منصور للاشتراك في دورة اللغة العربية مع المفتش السيد عزالدين فيضي والثاني مع المفتش عارف شيخ ـ رؤوف والثالث في دورة التربية الرياضية مع السيد عزيز مولود مفتش التربية الرياضية كما ويرجى تهيئـــة المدرسة لدورة وسائل الايضاح التي تقام في بنايتكم مع تبليغ السيد خضر حسين دزه يي بذلك بصفته مشرفا على دورة اصول تدريس الرياضيات .

پاشکۆی ژمارە (3)

مستعجل

بسم الله الرحمن الرحيم

مديرية تربية لواء اربيل
الذاتية

العدد ٩٩٢٠
التاريخ ١٥/٦/١٩٦٧

مديريات المدارس الابتدائية في مركز اربيل للبنين والبنات ومدارس قرى قضاء مركز اربيل ـ ـ ـ

م ـ توضيح

الحاقا بكتابنا ٩٩٠٧ في ١٥/٦/١٩٦٧ .

١ـ المقصود بالفقرة /١ من كتابنا اعلاه "
آ ـ اصول تدريس اللغة العربية يشترك فيها جميع معلمي المركز الذين يقومون بتدريس اللغة العربية من الثالث الى السادس جملة او مفردا .
ب ـ دورة اصول تدريس (الالفباء) يشترك فيها جميع معلمي (الالفباء) للصف الاول .
وتكون الدورتان في بناية مدرسة ابن خلكان .

٢ـ يشترك السيد علي حسين كسرة مفتش التربية في دورة الادارة /الفقرة ٣ـأ) كتابنا اعلاه) لوكلاء المدراء مع المفتش السيد مصطفى حسن شعبان .

مدير تربية لواء اربيل

صورة الى
مديرية الشؤون الفنية العامة /المناهج والكتب
مفتشية التربية العامة
مديرية التربية الرياضية العامة
متصرفية لواء اربيل /المحلية
مديرية الاستعلامات
مديرية شرطة اللواء
مديرية امن اللواء
مفتشية تربية اللواء ـ ٩
المفتش المشرف السيد معروف عبد الله

بسم الله الرحمن الرحيم

مديرية تربية لواء اربيل
الذاتية

العدد ١١٢٩٢
التاريخ ١٦/٧/١٩٦٧

السادة

معروف عبد الله	مفتش تربية	اربيل
عزالدين فيضي	=	=
مصطفى حسن شعبان	=	=
عمر ساقي	=	=
علي حسين كسره	=	=
عارف الشيخ رؤوف النقشبندي	=	=
عزيز مولود	=	=
خضر حسين دزه يي	معاون دار المعلمين الابتدائية	
خالص جواد	مدير متوسطة الاسكان	
علي جلال	مدرس اعدادية اربيل	
حمه كريم رمضان	= دار المعلمين الابتدائية	
احمد حسن البناء	مشرف التربية الرياضية	
محمد عزيز فتاح	= النشاط الكشفي	
انور محمد شكرجي	مدرس الرياضة في متوسطة الجمهورية	
ناصر يوسف منصور	= = = دار المعلمين	
توما جمعه	= = = اعدادية اربيل	
جابر بيرداود	معلم مركز النشاط المدرسي	
ناصح داود	= = = =	
فواد شيخ جمال	مدرس دار المعلمين	
اديبة شريف الدوغرمه جي	مفتشة تربية اربيل	
شكرية صابر	مديرة دار المعلمات	
سهيلة محمد علي	= الفنون الميتهمة	
مهدية مصطفى	مدرسة = =	
٢٤ـ شفيقة عبد المجيد دحل	= = =	

پاشکۆی ژمارە (5)

بسم الله الرحمن الرحيم

مديرية تربية لواء اربيل
الذاتية

العدد ٢٤٤٢٠
التاريخ ٢٤/١٠/١٩٦٧

مديريات المدارس الابتدائية للبنين والبنات في المركز ـ ـ ـ
م/ دورة اصول تدريس اللغة العربية للمعلمين والمعلمات

بالنظر لمجيء كتاب مديرية الشؤون الفنية العامة / التدريب ١٠٩٢٧ في ٩/١٠/٩٦٧ ـ تقرر فتح دورة لاصول تدريس اللغة العربية والدين في مركز اللواء للمعلمين والمعلمات ولمدة شهر واحد يشترك فيها ثلاثون معلما ومعلمة حسب التفاصيل التالية :

١ ـ يكون مكان الدورة في قاعة مدرسة اربيل الاولى التطبيقية من الساعة الرابعة مساء الى الساعة السادسة مساء اعتبارا من ٤/١١/٩٦٧ وبمعدل درسين في كل يوم .
لذا يرجى تبليغ معلمي ومعلمات مدرستكم الواردة اسماؤهم ادناه للحضور في الوقت والمكان المعينين .

٢ ـ موضوعات الدورة :

الدروس	عدد الساعات	الدروس	عدد الساعات
١ ـ مبادئ القراءة للصفوف الاولية	٢	٦ ـ القواعد	٢
٢ ـ القراءة (المطالعة) للصفوف المتقدمة	٢	٧ ـ الاملاء	١
٣ ـ المحادثة للصفوف الاولى	١	٨ ـ المحفوظات	١
٤ ـ الانشاء	١	٩ ـ الدين	١
٥ ـ الخط	١	المجموع اسبوعيا	١٢

٣ ـ مميزات الدورة
أ ـ القاعدة العلمية والمهنية .
ب ـ يفضل المشترك بنجاح في الدورة على غيره بتدريس المادة العلمية التي اشترك بدونها .
جـ ـ يفضل على غيره بالتوقيع من اشترك بنجاح بدورات اكثر .
د ـ يفضل اسناد منصب المدير والمعاون الى من اشترك بنجاح بعدد من الدورات اكثر من غيره .
هـ ـ النجاح في الدورة يساعد على التخفيف من العقوبات التي سبق ان نالها المعلم لاسباب غير انضباطية .

٤ ـ ادارة الدورة ـ يقوم بادارة الدورة السيد نجم الدين محمد المفتش مدير اعدادية اربيل وعضو وحدة التدريب في اللواء ويقوم السيد خضر مولود مدير مدرسة اربيل الاولى التطبيقية وعضو وحدة التدريب بكتابة الدورة .

٥ ـ محاضرو الدورة
١ ـ السيد جلال غريب مدرس اللغة العربية في دار المعلمين الابتدائية
٢ ـ " حمه كريم رمضان اصول تدريس العربية " " "
٣ ـ " عبد الكريم عبد القادر مدرس العربية في متوسطة الاسكان

٦ ـ المعلمون والمعلمات المرشحون والمرشحات للدورة :

اسم المعلم	مدرسته
١ ـ جميل علي شريف	اربيل الاولى
٢ ـ عباس صالح	"
٣ ـ نشأت عبد الله الصفار	"
٤ ـ مصطفى غفور	"
٥ ـ جبرائيل هرمز	بەرەوی
٦ ـ رشيد ملا شاكر	الجمهورية
٧ ـ احمد فقي يوسف	كوره ك
٨ ـ جاسم محمد يونس	الخالدية
٩ ـ محسن نادر محمد	الثقافة
١٠ حسيب الشيخ يونس	الوطن
١١ ـ عبد الكريم شريف	ازادی
١٢ ـ حاجي محمد سليم	المظفرية
١٣ روءوف عبد القادر	المثنى
١٤ محمد رشيد /	اسكان الثانية
١٥ حنا يوسف حبابه	المعرى
١٦ اسبانيا شليمون	اسكان الاولى
١٧ عبد الله ابراهيم	المعرى
١٨ قاسم محمد الكتاني	المثنى
١٩ بهاء الدين عبد الله	النهضة
٢٠ يطرس اسحق	ابن خلكان
٢١ اميرة محمد /	الايوبية التطبيقية
٢٢ فوزية عزيز	الايوبية التطبيقية
٢٣ سهام توفيق	"
٢٤ بصيرة عسكر	سفين بنات
٢٥ امل محمد اسماعيل	سيطاقان
٢٦ عابدة رشيد	قلعة احداث
٢٧ فاطمة محمد احمد	الفاطمية
٢٨ صبيحة عبد القادر	الوطن
٢٩ وداد محمد رشدي	المعرى
٣٠ نجاة احمد مصطفى	النور

ملاحظة ـ يرجى بيان اسماء المعلمين والمعلمات للغة العربية الذين يرغبون الاشتراك في هذه الدورة من لم يرد اسماؤهم اعلاه ...
صورة الى

پاشکۆی ژمارە (6)

توزيع درجات اللغتين العربية والكردية في المدارس الابتدائية في المناطق الكردية

أصدرت مديرية الشؤون الفنية العامة تعليماتها بشأن توزيع درجات اللغتين العربية والكردية في المدارس الابتدائية في المناطق الكردية بكتابها المرقم ٧٢٥ والمؤرخ ١٩٦٦/١١/١٣ وقد جاء فيه ما يأتي :

آ ـ درجة اللغة العربية :

١ ـ في امتحانات اللغة العربية للصفين الثالث والرابع من المدارس الابتدائية في المناطق الكردية توضع للموضوع درجة واحدة موحدة ولا يجوز تقسيمها على فروع الموضوع او استخراجها كمعدل لدرجات الفرع ٠ على ان هـذا لا يمنع من اجراء الامتحانات التحريرية أو الشفوية المقتضية ٠

٢ ـ في الصف الخامس الابتدائي توزع درجة اللغة العربية وفق النسب الاتية:

القراءة والمحفوظات	٣٠
الخط والاملاء	٢٠
الانشاء (التعبير)	٢٠
القواعـــد	٣٠
	١٠٠

٣ ـ في الصف السادس الابتدائي توزع درجة اللغة العربية على النحو الآتي :

القراءة والمحفوظات	٣٥
الخط والاملاء والتعبير	٣٠
القواعـــد	٣٥
	١٠٠

القراءة والمحفوظات	٣٠
الخط والاملاء والتعبير	٤٠
القواعـــد	٣٠
	١٠٠

ج ـ في امتحانات نصف السنة والامتحانات النهائية المدرسية للخامس ، وامتحانات نصف السنة للسادس ـ بالنسبة الى اللغتين تخصص ٣٠٪ للشفوي و ٧٠٪ للتحريري على ان يشمل الامتحان الشفوي جميع فروع المادة ٠

د ـ تدرس اللغة العربية وكذلك اللغة الكردية من قبل المعلم الذي يتقنها ٠

هـ ـ أما بالنسبة للامتحانات الوزارية فيتبع ما كان جاريا في السنين السابقة ٠

پاشکۆی ژمارە (7)

منع ضرب الطلاب

اصدرت مديرية الشؤون الفنية العامة ـ مديرية المناهج والكتب ـ كتابها المرقم ٣٧٩٢ والمؤرخ في ١٩٦٧/٥/١٠ موجهـا الى مديريات التربيـة في الالوية كافة حول منع ضرب الطلاب جاء فيه :

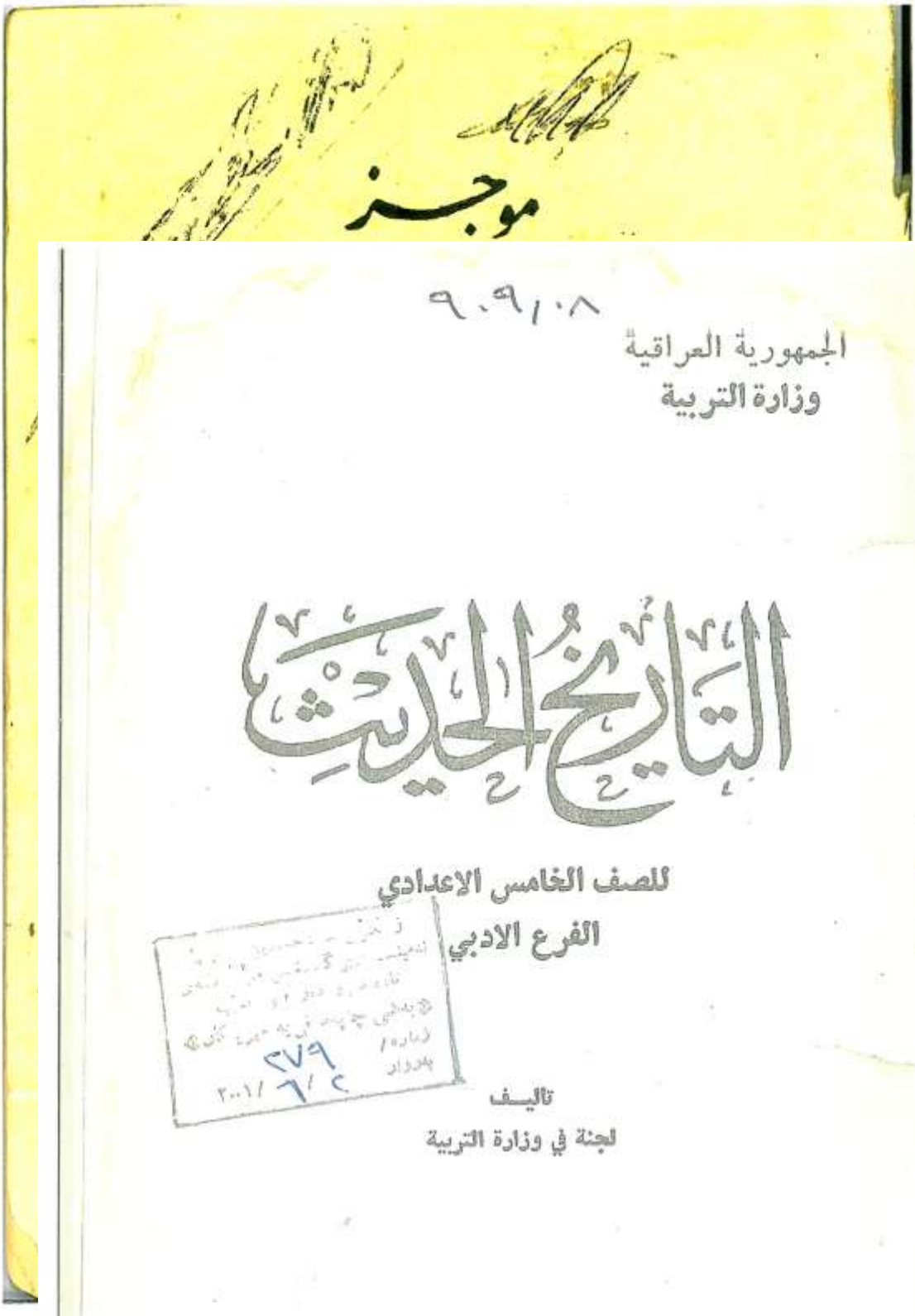
يلاحظ ان بعض المعلمين او المدرسين ، يندفع احيانا ، لسبب او لآخر ، الى ضرب الطلاب أو توجيه كلمات نابية مهينة اليهم ، وهو بذلك لا يخرج فقط عن الاسس السليمة في واجباته المهنية التي تمنعه عن اتخاذ العقوبات الجسـمية والاهانات العلنية وسيلة لتحقيق الاهداف التربوية التي من بين ما تعنى به نمو شخصية الطالب عقليا وخلقيـا واجتماعيا ، انما يبرهن أيضـا على عجزه وقلة حيلته ، وعدم تقديره لنتائج عمله - انه بتصرفه هذا يعمل على اطفاء النزعات الطيبة الخيرة ، واللمعات الذهنية الاصيلة في طلابه بدلا من اذكائها • ويدفعهم بصرامته وقسوته الى القلق والكراهية والمذلـة بـدلا من توجيههم الى السـبل الرشـيدة الخيرة ••

ولمعالجة مشكلات الطلاب الانضباطية التي تكون عـادة نتيجة للجهل او الاهمال او عدم التروي ، على المعلم او المدرس ان يلجأ الى كياسته وبراعته ، والى تحليل الامور وتقصي الاسباب ، والى طلب معاونـة اولياء الطلاب واخيرا الى الاجراءات الانضباطية التي تتولى ادارة المدرسة تطبيقها • على ان يقترن ذلك بفهم واسع لمتطلبات نمو الطلاب ، وعطف وافر على مشـاكلهم ، وتقـدير عميق لاحتياجاتهم ••

ويمنع لذلك بصورة باتة ضرب الطلاب في المدارس او تأنيبهم بكلام مهين •

يرجى ابلاغ ذلك الى مدارس لوائكم كافة للعمل بموجبه ومتابعة تنفيذه وأتخاذ ما يلزم لمحاسبة من يخالف ذلك بكل دقة وشدة •

پاشکۆی ژمارە (8)

موجز

٩٠٩/١٠٨

الجمهورية العراقية
وزارة التربية

التاريخ الحديث

للصف الخامس الاعدادي
الفرع الادبي

٢٧٩
٦/ ٢٠٠١

تاليف
لجنة في وزارة التربية

مطبعة الحكومة
الطبعة الرابعة عشرة ١٣٨٧ هـ ـ ١٩٦٧ م

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 194 – 212
http://www.ijoks.com

Zihaf Impact on music Activators of Hashu Lines of Kurdish classical poetry

Nawzad Waqas SAEED [1]& Hiwa Nuraddin AZIZ [2]

Received: Jul 02, 2018 **Reviewed**: Nov 07, 2018 **Accepted**: Nov 15, 2018

Abstract

The relation between the duration of time spend on the foot prosodies of Kurdish Classic poems and music is a direct relation, so any increase and decrease in the time ,due to prosody rules, will create upset, slowdown in rhythm and music of a line in a poem(verse). The change in time depends on a set of rules. These rules in the science of poetic meters (prosody) are called prosody changes and this paper will look at examples found in Zihaf and Ellals.

It will discuss the change in the duration of time spent on foot prosodies and consists of an introduction, two parts and a conclusion.

In the first part, prosody as a concept has been outlined. The number of foots, essentials of prosody, number of syllables, and arrangements of long and short foot prosody syllables are discussed. Furthermore, a short summary is provided on Zihaf and Ellals as well as their impacts.

Moreover, by using "prat," a software program to measure sound, after recording ten different readings and saving them in ten sound format files, the program managed to scientifically read the duration of time spent on the foots in addition to taking pictures of all essentials, Kurdish classic foots and high and low sound waves.

In the second section of this article, the effects of types of Zihaf (Khubn, Tae, Qabz and kaf) and bauble Zihaf on the duration of time spend on foot prosody and their effect on the high and low of sound waves, slowing down of rhythm and music of foots are discussed.

Key words: Haruz changing, Zihaf, Ella, Haruz, Zarb

[1]Prof.Dr. Department of Kurdish Language, College of Education, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region-Iraq. Email: Nawzad.saeed@su.edu.krd,
[2]Correspondent Author: Lecturer, Department of Kurdish Language, College of Education- Makhmur, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region-Iraq. Email: hiwa.aziz@su.edu.krd, **ORCID NO**: https://orcid.org/0000-0001-5517-687X

Recommended citation:
Saeed, N. W. & Aziz, H.N. (2019). Zihaf Impact on music Activators of Hashu Lines of Kurdish classical poetry. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 194 – 212
DOI: **10.21600/ ijoks.516503**

کاریگەری زیحافەکان لەسەر مۆسیقای تەفعیلەکانی حەشووی

دێڕی شیعری کلاسیکی کوردی

پ.د.نوزاد وەقاص سەعید م. هیوانورالدین عزیز

پێشەکی:

زیحاف و عیللەکانی شیعری کلاسیکی کوردی کۆمەڵێک گۆڕانکارییان دەچنە سەر تەفعیلەعەرووزییەکان و دەبنەهۆی گۆڕان لەماوەی کات خایاندن و بەرزی و نزمی شەپۆلە دەنگییەپێکهێنەرەکانیان ،زیحاف و عیللەکان چەند جۆرێکن بەڵام ئەوەی مەبەستە لەم لێکۆڵینەوەیەدا تەنیا زیحافەکانە ، لەشیعری کلاسیکی کوردیدا بەزۆری چوارزیحافی تاک(خەبن ، تەی ، قەبز ، کەف) و یەک زیحافی جووت(شەکل) بەکارهاتوون، ئەم لێکۆڵینەوە **بەناونیشانی** (کاریگەری زیحافەکان لەسەر مۆسیقای تەفعیلەکانی حەشووی دێری شیعری کلاسیک) ە ، لێکۆڵینەوەکە لەسەر بنەمای (١٠) جۆرخوێندنەوەی جیاواز لەلایەن (١٠) کەسی جیاوازەوەوئامادەکرنی خوێندنەوە جیاوازەکان بەشێوەی (١٠) مەلەفی دەنگی کە لەلیستی) کەبەرنامەیەکی Pratسەرچاوەکان ئاماژەیان پێکراوە و پێوانە کردنیان بەبەرنامەی (کۆمپیوتەرییە بۆپێوانەکردنی دەنگ و وێنەی شەپۆلەدەنگییەکان و چڕی و بەرزی و نزمی شەپۆلە دەنگەکان . **پلانی لێکۆڵینەوەکە** بەم شێوەیە، لێکۆڵینەوەکە لەدووبەش پێکدێت ، لەبەشی یەکەمدا باس لەپوختەیەکی کورتی زانستی عەرووز کراوە ، ژمارەی تەفعیلەکان و بنەڕەتەکانیان و وێنەی شەپۆلەدنگییەکانی تەفعیلە عەرووزییەکان و بنەڕەتەعەرووزییەکان وچۆنییەتی کارکردنی زیحافەکان لەسەرپێکهاتەی تەفعیلەکان کراوە، لەبەشی دووەمدا بەشێوەیەکی ورد باس لەکاریگەری زیحافەکان لەسەرمۆسیقای تەفعیلەکان کراوە حەشووی دێری شیعری کلاسیکدا، **سنووری لێکۆڵینەوەکە** ئەوتەفعیلە عەرووزیانەی شیعری کلاسیکی کوردییە کەدەکەوێتە حەشووی دێری شیعری کلاسیکی کوردی ، جگەلەمانەش لەبەر ئەوەی (مفاعلتن) لەعەرووزی کوردیدا بەکارنەهاتووە و (متفاعلن) یش لەکێشی (کامیل) دا لەکێشە کەم بەکارهاتووەکانن بۆیە پشتگوێ خراون.

ڕێبازی لێکۆڵینەوە وەسفی شیکارییە. ئەم لێکۆڵینەوەیەش وەک هەرلێکۆڵینەوەیەکی دیکەی ئەدەبی بێ گرفت نەبووە ، **گرفتی ئەم لێکۆڵینەوەیە** نەبوونی هیچ سەرچاوەیەک بوو لەئەدەبی کوردیدا کەباس لە پێوانەکردنی تەفعیلەعەرووزییەکان و ماوەی کات خایاندنیان بکات ، **ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە** دەرخستنی کاریگەری زیحافەکانە لەسەر مۆسیقای تەفعیلەکانی حەشووی دێری شیعری کلاسیکی کوردیدا ، **ئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوەیەش** لەکۆتاییدا بەچەند خاڵێک خراوەتەڕوو.

بەشی یەکەم: پوختەیەک دەربارەی زانستی عەروز

(تەفعیلە)عەرووزییەکان : سەبارەت بەژمارەی تەفعیلە عەرووزییەکان زۆربەی سەرچاوەعەرەبییەکان بەهەشت تەفعیلەی دادەنێن ، بەڵام هەندێکیشیان بە دە تەفعیلەی دادەنێن . تەفعیلە عەرووزییەکان ئەمانەن (فَعولُنْ ، فاْعِلُنْ ، مَفاْعیْلُنْ ، فاْعِلاْتُنْ ، مُسْتَفْعِلُنْ ، مَفاْعَلَتُنْ ، مُتَفاْعِلُنْ ، مَفْعُوْلاْتُ) [التبریزی ٢٠٠٤: ١٥] , هەندێکیش ژمارەی تەفعیلەکان بە دە تەفعیلە دادەنێن (فعولن ، فاعلن ، مفاعیلن ، فاعلاتن ، مستفعلن ، فاع لاتن ، مستفع لن ، مفعولات ، مفاعلتن ، متفاعلن) [ذیاب شاهین 2004: 20] . جیاوازییەکەش لەوەدایە کە ئەوانەی ژمارەی تەفعیلەکان بە هەشت دادەنێن هەردوو تەفعیلەی (فاع لاتن ، مستفع لن) لەگەڵ (فاعلاتن ، مستفعلن) بەیەک شت دادەنێن ، بەڵام ئەوانەی بە دە تەفعیلەی دادەنێن لایان وایە (فاع لاتن ، مستفع لن) دوو تەفعیلەی سەربەخۆن. بەپرواى ئێمەش ژمارەی تەفعیلە عەرووزییەکان دە تەفعیلەیە چونکە هەردوو تەفعیلەی (مستفعلن ، فاعلاتن) جیاوازن لە (مستفع لن ، فاع لاتن) چونکە لەڕیزبوونی بنەڕەتەکاندا جیاوزن و لەبازنەکانیشدا جیاوازن تەنیا لەڕیزبوونی پرگەدا وەکویەکن .

بنەڕەت و ژمارەی پرگەی تەفعیلەکان :

ژمارەی پرگەو بنەڕەتەعەرووزییەکانی سەرجەم تەفعیلە عەرووزییەکانی لەم لێکۆلینەوەدا کاریان لەسەرکراوە بەم شێوەیە[گەردی :١٩٩٩: ١١] .

مَفاْعیْلُنْ : پێکدێت لە وەتەدی کۆ (مَفاْ) + سەبەبی سووک (عیْ) + سەبەبی سووک (لُنْ)

- - -) . Uلەحەوت دەنگەو چوار پرگەیە بەم شێوەیە (

فاْعِلاْتُنْ : پێکدێت لە سەبەبی سووک (فاْ) + وەتەدی کۆ (عِلاْ) + سەبی سووک (تُنْ) حەوت - -) . Uلەدەنگەو چوار پرگەیە بەم شێوەیە (-

فاْعِ لاْتُنْ : پێکدێت لە وەتەدی بڵاو (فاْعِ) + سەبەبی سووک (لاْ) + سەبەبی سووک (تُنْ) حەوت - -) . Uلەدەنگەو چوار پرگەیە بەم شێوەیە (-

مُسْتَفْعِلُنْ : پێکدێت لە سەبەبی سووک (مُسْ)+ سەبەبی سووک(تَفْ) + وەتەدی کۆ(عِلُنْ)

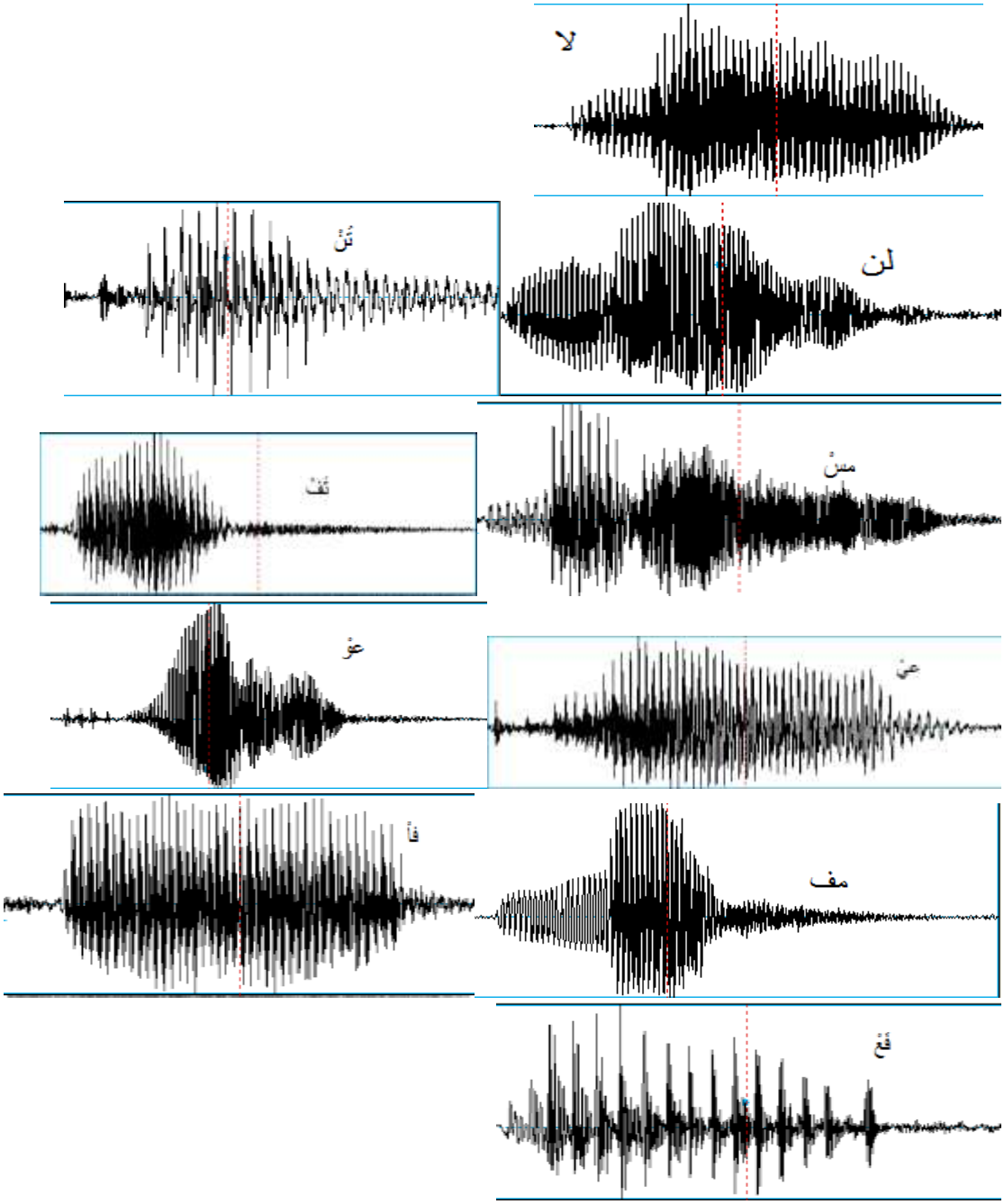
-) . Uلەحەوت دەنگەو چوار پرگەیە بەم شێوەیە (- -

مُسْتَفْعِ لُنْ : پێکدێت لە سەبەبی سووک(مُسْ)+وەتەدەی بڵاو(تَفْعِ) +(سەبەبی سووک(لُنْ)

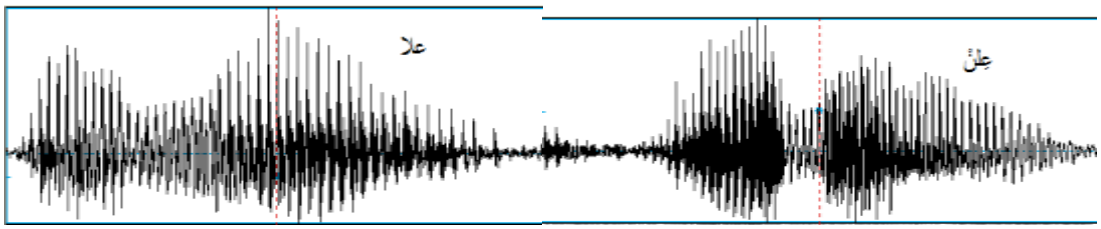
-) .Uلەحەوت دەنگەو چوارپرگەیە بەم شێوەیە (- -

وێنەی شەپۆڵی دەنگیی سەرجەم بنەڕەتەعەرووزییەکانی (تەفعیلەکان) بەتەواوی و بەموزاحیفەکانەوەش بەم شێوەیە:

وێنەی شەپۆڵی دەنگیی سەبەبە سووکەکان:

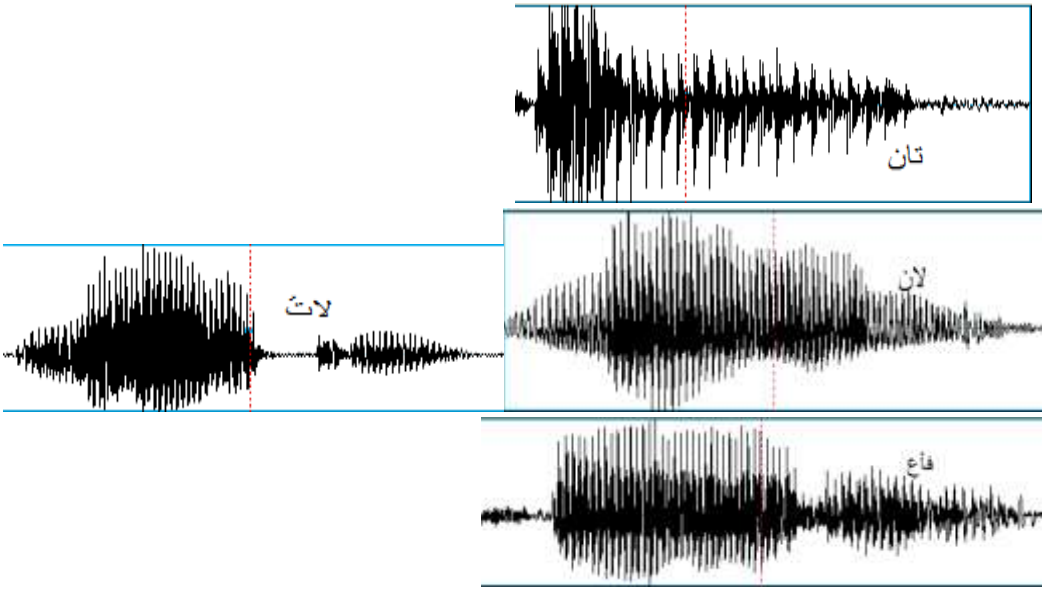

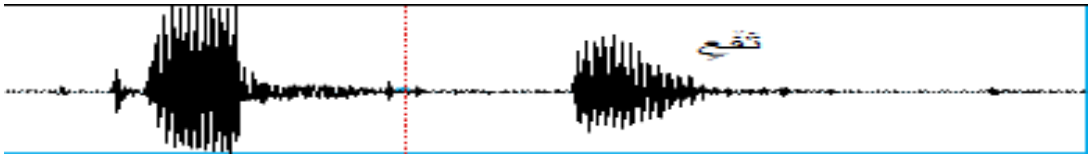
وەتەدە کۆیەکان:

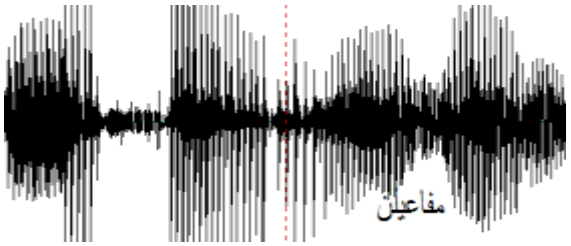

وەتەدە بڵاوەکان:

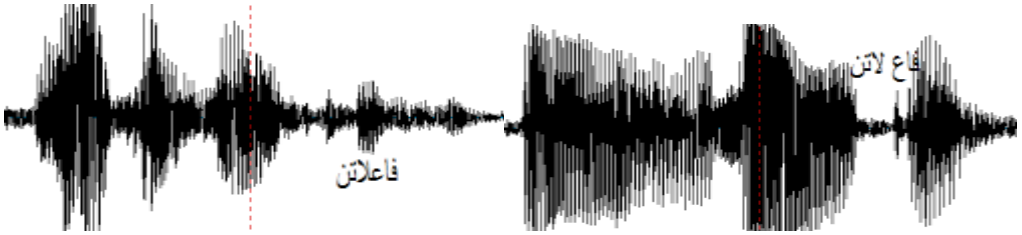

وێنەی شەپۆلەدەنگییەکانی تەفعیلە عەرووزییەکان:

دوای پێوانەکردنی ماوەی کات خایاندنی تەفعیلە عەرووزییەکان بەبەرنامەیەکی کۆمپیوتەری بۆپێوانەکردنی ماوەی کات خایاندنی دەنگ و بەرزی و نزمی و چڕی Prat( ) شەپۆلەدەنگییەکان و لەبەراوردکردنی ماوەی کات خایاندنی تەفعیلە عەرووزییەکان لەسەرجەم فایلە دەنگییەکاندا ، ماوەی کات خایاندنی تەفعیلە عەرووزییەکان بەم شێوەیە:

، 1.24 ، مستفع لن0.91 ، مستفعلن= 0.91 ، مفاعیلن= 0.70 ، فعولن= 0.67فاعن= 0.98 ، مفعولاتُ = 1.09 ، فاع لاتن= 0.93فاعلاتن=

زیحاف و عیللەکان : زیحاف و عیللەکان دووجۆر گۆڕانی عەرووزین و دەچنە سەر تەفعیلە عەرووزییەکان و شێوەکانیان دەگۆڕن ,ئینجا گۆڕانەکان لەسەبەب بێت یان لەوەتەد .

زیحافەکان : گۆڕانێکی عەرووزییە(تایبەتە بەپیتی دووەمی وەستاو لەسەبەدا ، دەچێتەسەر هەموو تەفعیلەکانی دێری شیعر، گۆڕانێکی ئیلزامی نییە)[الهاشمی: 2004: 17] ، تەفعیلەکان بەهۆی زیحافەکانەوە لاواز دەبن چونکە زیحافەکان دەیێتە هۆی کەم بوونەوەی دەنگ .

زیحافەکان دوو جۆرن :

زیحافەتاکەکان : ژمارەی زیحافە تاکەکان لەزانستی عەرووزدا هەشت زیحافە، بەڵام ئەوەی تایبەت بێت بەشیعری کلاسیکی کوردی چوار زیحافی تاک هەیە کەزۆر باون و بەکاردێت ئەوانیش (خەبن ، تەی، قەبز، کەف) ، هەرچی(ئیزمار، وەقص، عەسب،عەقل)ن، زۆر بەدەگمەن نەبێت بەکارنەهاتوون هەربۆیە ئەم لێکۆلینەوەیەش چوار زیحافەکەی دوایی پشتگوێ دەخات . هەرچی تەفعیلەی (مفاعلتن ،متفاعلن) لەکێشی وافیرو کامیلدا((لەکوردیدا جگە لەچەند نموونەیەکی کەمی کێشی کامیل کە (متفاعلن)ە ،کامیل و وافیر لەکوردیدا بەرچاو ناکەون)) [گەردی ، ۱۹۹۹: ۲۹۷] ، بۆیەهەردووتەفعیلەکە لەبەرنامەی کاری ئەم لێکۆلینەوەیەدا نین.

زیحافەتاکەکان: زیحافە تاکەکان بەم شێوەی خوارەوە کاردەکەن[مولوود:2010 : ٢٦]

خەبن : فڕێدانی پیتی دووەمی وەستاوە لەسەبەدا

فَعِلاْ تُنْ ← فاْعِلاْ تُنْ

تەی : فڕێدانی پیتی چوارەمی وەستاوە لەسەبەدا

مُسْتَفْعِلُنْ ← مُسْتَعِلُنْ (مُفْتَعِلُنْ)

قەبز :فڕێدانی پیتی پێنجەمی وەستاوە لەسەبەدا

مَفاْعِیْلُنْ ← مَفاْعِیْلُنْ

کەف : فڕێدانی پیتی حەوتەمی وەستاوە لەسەبەبدا

مَفاْعیْلُنْ مَفاْعیْلُ

زیحافە جووتەکان : زیحافە جووتەکان لەزانستی عەرووزدا ژمارەیان چوارە (خەبل ، خزل، شەکل ، نەقس) ە ، بەڵام لەشیعری کلاسیکی کوردیدا تەنیا شەکل بەکارهاتووە .

شەکل: بریتییە لە (خەبن+کەف) لە(فاْعِلاْ ثُنْ)دا ،(فاْعِلاْ ثُنْ) بەخەبن دەبیتە (فَعِلاْثُنْ) و(فَعِلاْثُنْ) بەکەف دەبێتە (فَعِلاْثُ) ،پێیەکەش پێی دەگوترێت مەشکول [گەردی ، ٢٠١٦: ١١٨] .

بەشی دووەم : **کاریگەری زیحافەکان لەسەر ریتم ومۆسیقای تەفعیلەکان :**

یەکەم: کاریگەری زیحافەتاکەکان:

لێرەدا مەبەست کەم بوونەوەی ماوەی کات خایاندنی تەفعیلە عەرووزییەکانە بەهۆی چوونەسەری زیحافەکانەوە ، کەکاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر مۆسیقای تەفعیلە عەرووزییەکان و پاشانیش دێرە شیعرەکان هەیە، کاریگەرییەکەش جیاوازی هەیە لەزیحافێکەوە بۆزیحافێکی دیکە چونکە ((هەندێکیان ئاوازەکە سووکترو خۆشتر دەکەن و هەندێکی تریش ئاوازەکە قورستر دەکەن))[گەردی ،١٩٩٩: ١٢٤] ،لەلایەکی دیکەوە جۆرو سیفەتی ئەودەنگانەی تەفعیلەکانی لێ دروست دەبێت کاریگەری ڕاستەوخۆیان لەسەر مۆسیقای تەفعیلە عەرووزییەکان هەیە .

زیحافی خەبن:

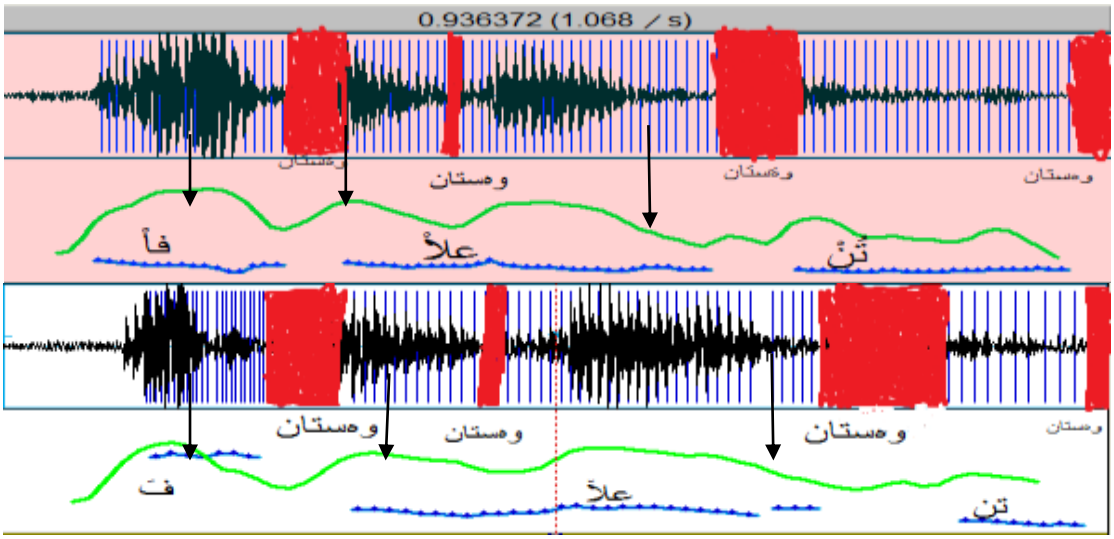
: ئەم تەفعیلەیە لە حەوت دەنگ پێکهاتووە (ف ، أ ، ع ، ل ، أ، ت ، ن) ئەم (0.93)فاعلاتن دەنگانەش هەریەکەو سیفەتی تایبەتی خۆی هەیە ، بوونی دووبزوێنی درێژی(أ) لەتەفعیلەکەدا لەگەڵ جۆری پرگەی یەکەمی کەپرگەیەکی درێژی ستوونییە واتە ڕوولەهەڵسانە پرگەی دووەمیشی بەرەوژێرەو پرگەی سێیەمی ڕوولەهەڵسانەو پرگەی چوارەمی ئاسۆییە وای کردووە کەمۆسیقای(فاعلاتن)
لەهەموو تەفعیلەکانی دیکەبەهێزتربێت. (فاعلاتن)

ڕیزبوونی بنەڕەتەکانی بەرلەوەی (خەبن)ی بچێتەسەربەم شێوەیە(سەبەبی سووک ، وەتەدی ی ((18%)کۆ، سەبەبی سووک).ئەم تەفعیلەیە کاتێک زیحافی (خەبن) وەردەگرێت ڕێژەی لە کاتەکەی دەڕوات،پرگەی یەکەمی کورت دەبێتەوە بەم شێوەیە ( )بەمەش دووپرگەی سەرەتای ڕوولەخوارەوە دەبێت چونکە هەموو پرگەیەکی کورت ئاڕاستەی بەرەو خوارەوەیە،ڕیزبوونی بنەڕەتەکانیشی بەم شێوەیە دەگۆڕێت(فاصیلەی بچووک، سەبەبی سووک) بەمەش مۆسیقاکەی خێراترو سووکتردەبێت چونکە ماوەی کات خایاندنەکەی کورت دەبێتەوە، ئەگەر(فاعلاتن) بەبێ زیحاف بەکاربێت ماوەی کات خایاندنی(أ) لە (فا) دا درێژتر دەبێت لە(أ) لە(لا)دا ، بەڵام کاتێک زیحافی (خەبن) وەردەگرێت ماوەی کات خایاندنی (لا) درێژدەبێتەوە هەروەک لەوێنەکەدا

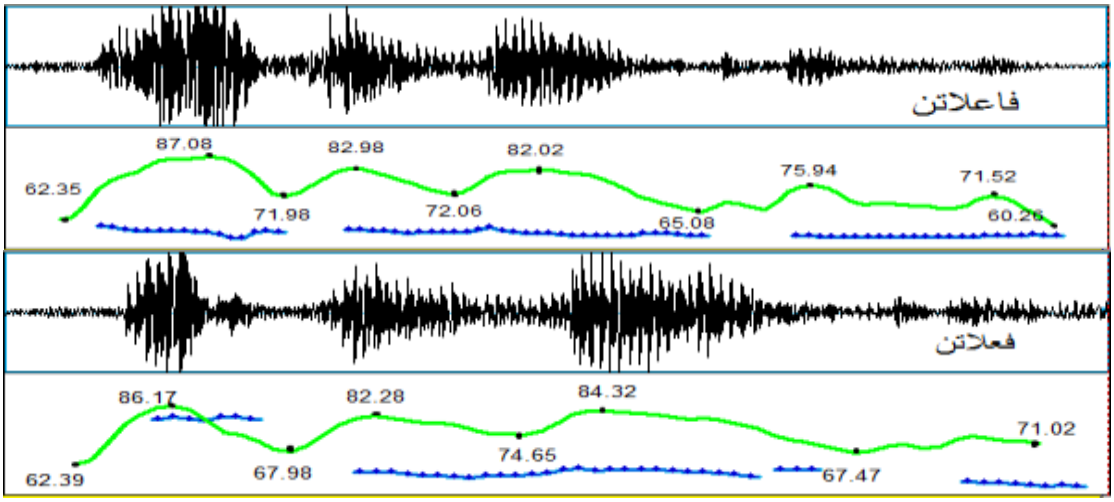

ئەگەر سەیری وێنەکان بکەین (لا) لە(فاعلاتن) دا کورتترە لە(لا) لە(فعلاتن) دا، لەڕووی کاتەوە یە، جگەلەجیاوازی لەوێنەی (0.19) یە و لە فعلاتن (0.14)(لا) لەفاعلاتن
شەپۆلەدەنگییەکانیش . جگەلەدرێژی (لا) ، کاتی وەستانەکان لەمەخبوون (فعلاتن) دا زیاترە وەک لە(فاعلاتن)دا .

بزوێنەدرێژەکان ڕۆلیان هەیە لەبەهێزکردنی مۆسیقای تەفعیلەکاندا چونکە ماوەی کات خایاندنیان لەدەنگەکانی دیکەی زمان درێژترە بەمەش دەنگ دانەوەیان لەگوێدا زیاتر دەبێت ومۆسیقای تەفعیلەکە بەهێزدەکەن،بزوێنەدرێژەکان کاریگەرییان لەسەردەنگەکانی دوای خۆیان هەیە بەوەی کە دەنگدانەوەیان زیاترەودەنگدانەوەی دەنگەکانی دوابخۆیان کزولاوازدەکەن.

زیحافی خەبن جیاوازی لەنێوان وەستانەکاندا دروووست کردووە بەشێوەیەک وەستانی یەکەم لە(فعلاتن)دا ماوەکەی درێژترە لەوەستانی یەکەم لە(فاعلاتن)دا، وەستانی سێیەم لە(فعلاتن) ماوەکەدرێژترە لە هەمان وەستان لە(فاعلاتن)دا ، ئەم جیاوازییانەش دەبێتەهۆی گۆڕینی ریتمی تەفعیلەعەرووزییەکە. جگە لەم گۆڕانکارییانەی باسکران گۆڕانە عەرووزییەکان کار لەچڕی دەنگی تەفعیلەکان و مەودای لەرینەوەیان لەهەوادا دەکەن بەجۆرێک بەرزی و نزمی شەپۆلەدەنگییەکان گۆڕانیان بەسەردادێت بەم شێوەی خوارەوە:

) ، نزمترین 87.08dbوەک لەوێنەکەدا دیارە بەرزترین شەپۆلی (فاعلاتن)بەرەو سەر بریتیەلە( ) ،بەڵام لە(فعلاتن) دا بەرزترین شەپۆل بەرەو سەر 60.26dbشەپۆلی بەرەو خوارىبریتییەلە( ) ، جیاوازىنێوان بەرزترین و 62.39db) ، نزمترین شەپۆل بەرەو خوار بریتییەلە(86.17dbبریتییەلە(نزمترین شەپۆل لەهەردوو تەفعیلەکە بەم شێوەیە:

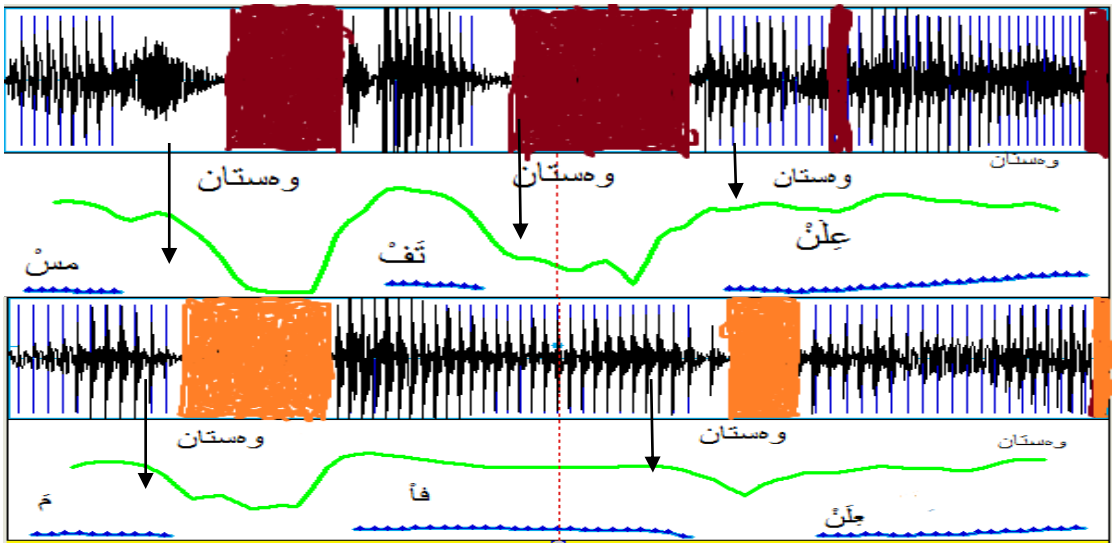
87.08 db – 86.17 db = 0.91 db(بەرزترین)

62.39 db – 60.26db = 2.13 db(نزمترین)

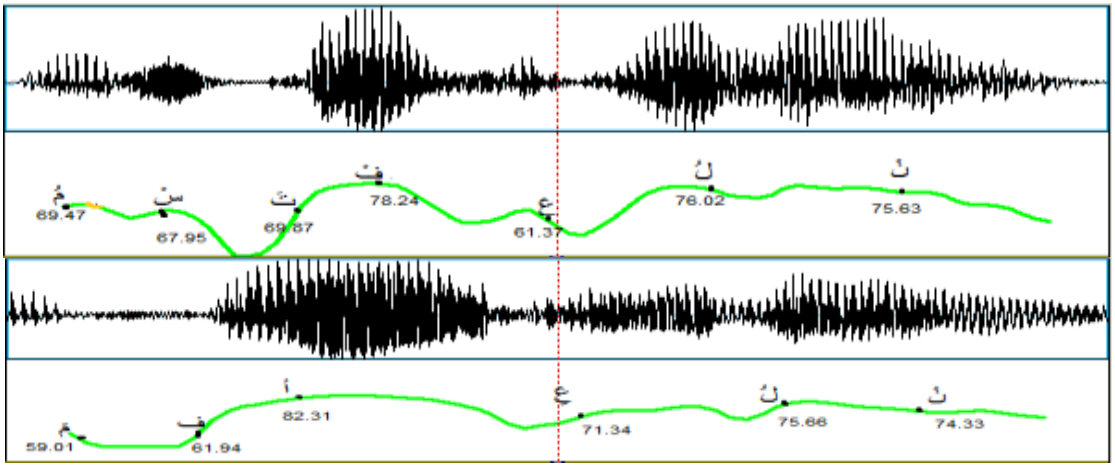
(3.04 db)کەواتە کاریگەری (خەبن) لەسەر بەرزی و نزمی شەپۆلەدەنگییەکان بریتیەلە

: ئەم تەفعیلەیە لەچوار پرگە پێکهاتووە ، دووپرگەی یەکەمی دێژەو ئاسۆییە، (0.91) مستفعلن پرگەی سێیەمی کورتەو ڕوولەخوارەوەیە پرگەی چوارەمیش پرگەیەکی درێژی ئاسۆییە( ) ،تەفعیلەکە بەبێ زیحافی خەبن ڕیزبوونی بنەڕەتەکانی بەم شێوەیە(سەبەبی سووک ، سەبەبی سووک ،وەتەدی کۆ)

نکاتەکەی کەم دەبێتەوە،ڕیزبوونی بنەڕەتەکانی دەگۆڕێت (18%)بەڵام دوای گۆرانەکەبەڕێژەی لە بۆ (وەتەدی کۆ، وەتەدی کۆ) ، بەم گۆرانەش تەفعیلەکە لەدەرپرێندا سووک دەبێت و بەمەش مۆسیقاکەبخێراتردەبێت. ماوەی وەستانەکان و مەودای نێوانیان کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر مۆسیقای تەفعیلە کە دروووست دەکات ،وەستانی دووەم لە(مستفعلن) دا ماوەکەی زیاترە لەوەستانی دووەم لە(مفاعلن) دابەڕێچەوانەوە وەستانی یەکەم لە(مفاعلن) دا ماوەکەی زیاترە وەک لە(مستفعلن) دا .

کاریگەری گۆرانەکە لەسەر گۆرانەکەلەسەر بەرزی و نزمی شەپۆلّەدەنگییەکان بەم شێوەیە:

، نزمترین شەپۆلیش بریتییەلە(78.24 db)بەرزترین شەپۆلی دەنگی (مستفعلن)بریتییەلە

،نزمترین شەپۆلیش (82.31db)بەرزترین شەپۆلی دەنگی (مفاعلن) بریتییەلە(61.37db)
، جیاوازییەکە بەم شێوەیە:(59.01db)بریتییەلە

(بەرزترین)82.31db – 78. 24db =4.07db

(نزمترین)61.37db -59.01db =2.36db

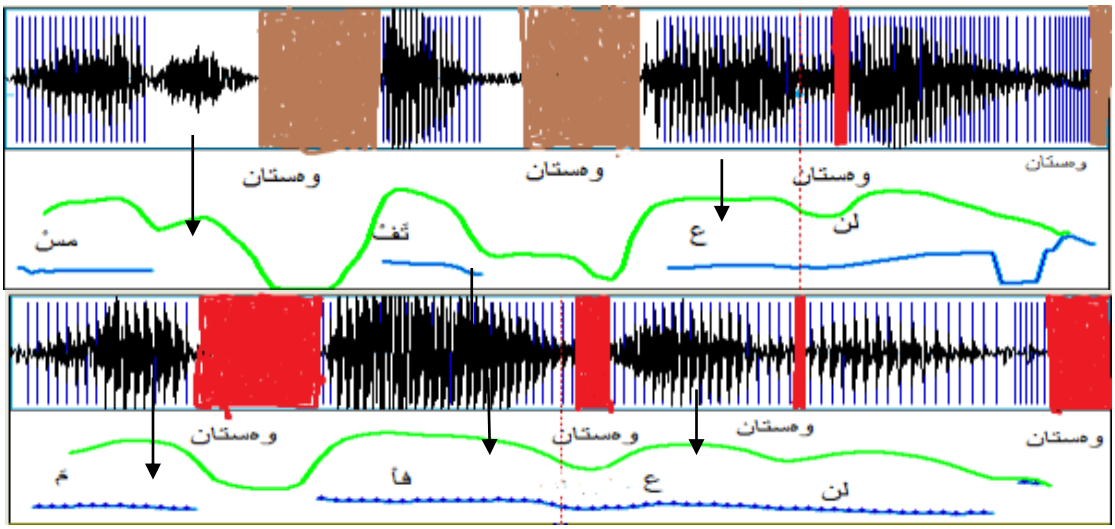
.(6.43db)کەواتە کاریگەری زیحافەکە لەسەر شەپۆلّە دەنگییەکان بریتییەلە

: ئەم تەفعیلەیە لەحەوت دەنگ پێکدێت(م ،س،ت، ف،ع، ل، ن)(1. 24)مستفع لن

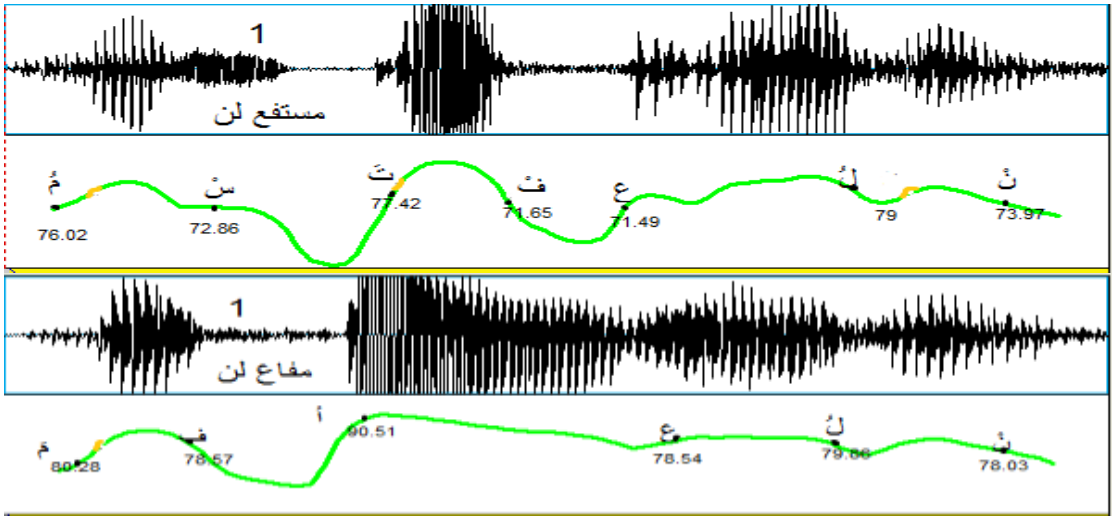
رێزبوونی پرگەکانی هەمان شێوەی (مستفعلن) ە ، بەڵام رێزبوونی بنەڕەتەکانی جیاوازە بەرلەوەرگرتنی زیحافی(خەبن)رێزبوونی بنەڕەتەکانی بەم شێوەیە (سەبەبی سووک، وەتەدی کاتەکەی کەم دەیێتەوە،(40%)بڵاو، سەبەبی سووک) ، لە

رێزبوونی پرگەکانیش بەم شێوەیەدەگۆڕێت پرگەی(کورت، درێژ، کورت، درێژ) ←↓↑↓

جگە لەمە جیاوازی لەنێوان کاتی وەستان لەناوەڕاستی تەفعیلەکاندا هەیە،ئەمەش کاریگەر لەسەر ماوەی کات خایاندنی تەفعیلەکان دەبێت کەدەبێتەهۆی گرژی و خاوی لەریتمدا.

کاریگەری زیحافەکەلەسەر بەرزی و نزمی شەپۆلەدەنگییەکانی هەردووتەفعیلەکە بەم شێوەیە:

،نزمترین شەپۆلیش (79.00db)بەرزترین شەپۆلی دەنگی (مستفع لن) بریتییەلە
،نزمترین (90.51db)،بەرزترین شەپۆلی دەنگی (مفاع لن) بریتییەلە(71.49db)بریتییەلە
،جیاوازی نێوان شەپۆلەکان بەم شێوەیە:(78.03db)شەپۆلیش بریتییەلە

(بەرزترین)90.51db – 79.00 db = 11.51db

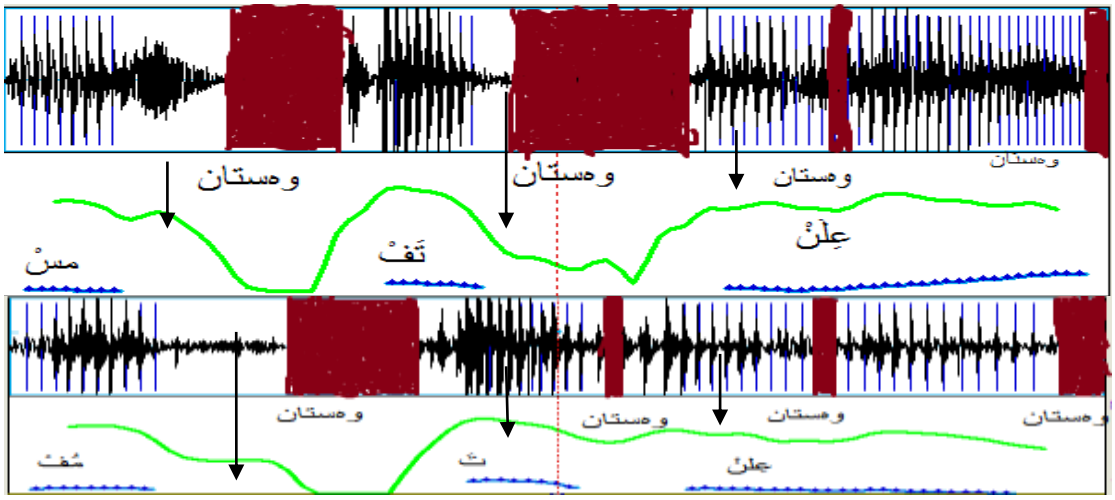
(نزمترین)78.03db – 71.49db = 6.54db

(18.05db)کەواتەکاریگەربگۆڕانەکەلەسەربەرزی ونزمی شەپۆلەدەنگییەکان بریتییە لە

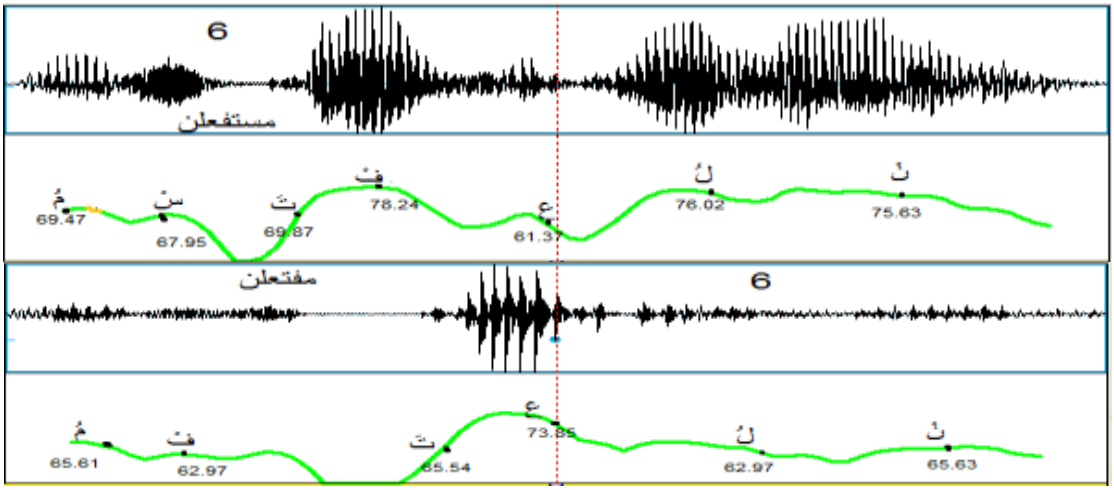
زیحافی تەی:

: لەپێشدا لەزیحافی (خەبن) دا ئاماژە بۆ ڕیزبوونی پرگەکان و بنەڕەتەکانی (0.91)مستفعلن کراوە لێرەدا تەنیا جیاوازییەکەی نیشان دەدەین دوای وەرگرتنی زیحافەکە.

ی کاتەکەی کەم دەبێتەوە ، (13%)مستفعلن بەزیحافی (تەی) دەگۆردرێت بۆ (مفتعلن)و لە پرگەکانی دەبێتە (درێژ، کورت ، کورت ، درێژ) ئاراستەی پرگەکانی بەم شێوەیە دەبێت ( ) ،جیاوازی ڕیزبوونی بنەڕەتەکانی دواى وەرگرتنی زیحافەکە بەم شێوەیە دەبێت(سەبەبی سووک، سەبەبی قورس، سەبەبی سووک) جیاوازییەکەلەبنەڕەتی ناوەڕاست دەردەکەوێت لە(مستفعلن)سەبەبی سووکەولە(مفتعلن) دەگۆڕێت بۆسەبەبی قورس ، ئەم گۆڕانی ڕیزبوونەش کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر مۆسیقای تەفعیلەکە دەبێت، جگەلەمەش ماوەی وەستانەکان ومەودای نێوانیان لەنێوان هەردووتەفعیلەی(مستفعلن) ، (مفتعلن) دا جیاوازە وەستانی دووەم لە(مستفعلن) ماوەکەی زۆر زیاترە لەوەستانی دووەم لە(مفتعلن) دا ،ئەم جیاوازییە زۆرە جیاوازی ریتم لەنێوانیان درووست دەکات .

دواى وەرگرتنی گۆڕانەکە بەرزی و نزمی شەپۆلە دەنگییەکانی هەردوو تەفعیلەکە گۆڕانیان بەسەردادێت بەم شێوەیە:

،نزمترین شەپۆلیش (78.24db)بەرزترین شەپۆلەدەنگییەکانی (مستفعلن) بریتییەلە ، نزمترین (73.85db) ،بەرزترین شەپۆلەدەنگییەکانی (مفتعلن) بریتییەلە(61.37)بریتییەلە ، جیاوازییەکەش بەم شێوەیە:(62.97db)شەپۆلیش بریتییەلە

78.24db – 73.85db = 4.39db(بەرزترین)

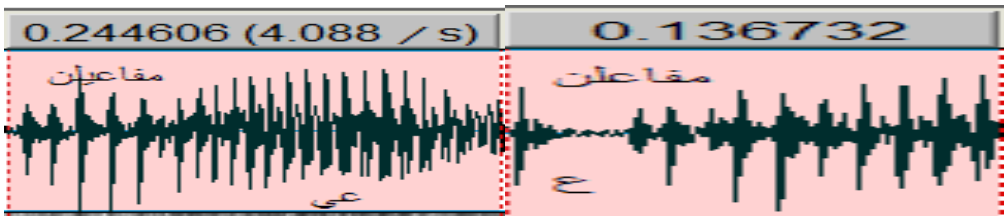
62.97db- 61.37db = 0.06 db(نزمترین)

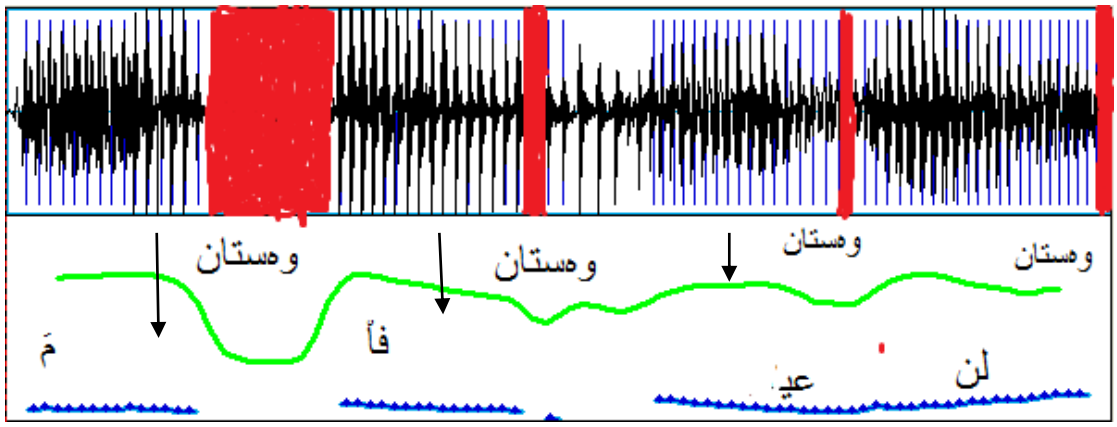
(4.45db)کەواتە کاریگەری زیحافەکەلەسەربەرزبونزمی شەپۆلّەدەنگییەکان بریتییەلە

زیحافی قەبز:

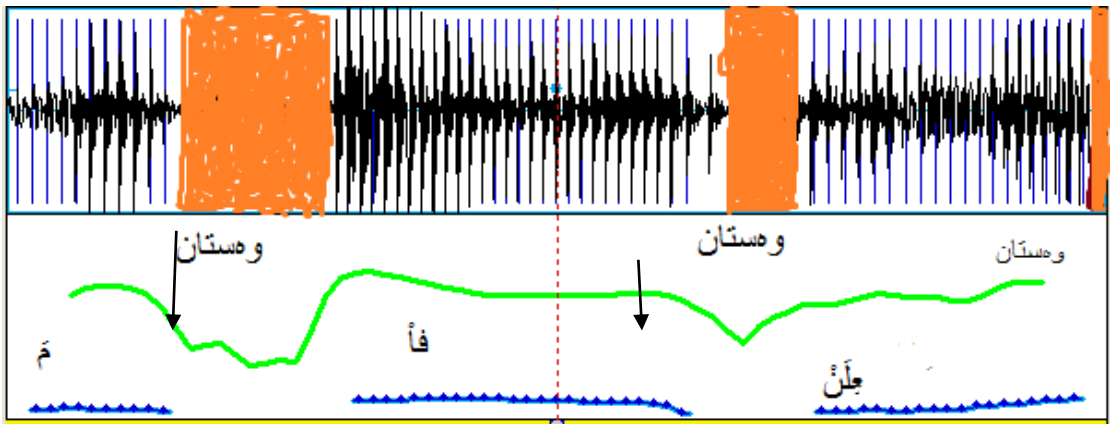
پرگەی یەکەمی کورتەو سێ پرگەی دوایی درێژە ،ئاڕاستە (0.91)تەفعیلەی مفاعیلن پرگەکانی بەم شێوەیە ( ) ڕیزبوونی بنەڕەتەکانی بەم شێوەیە(وەتەدی کۆ، ی کەم (15%)سەبەبی سووک، سەبەبی سووک) ، کاتێک زیحافی قەبز وەردەگرێت ڕێژەلە دەبێتەوە، پرگەی سێیەمی لەپرگەیەکی درێژ دەگۆڕێت بۆ پرگەیەکی کورت واتە ماوەی کات خایاندنی پرگەی سێیەم بۆنیوە کەم دەبێتەوە.

جیاوازی دەنگی /ی/ لەپرگەی سێیەمی هەردوو تەفعیلەکە بەم شێوەیە :

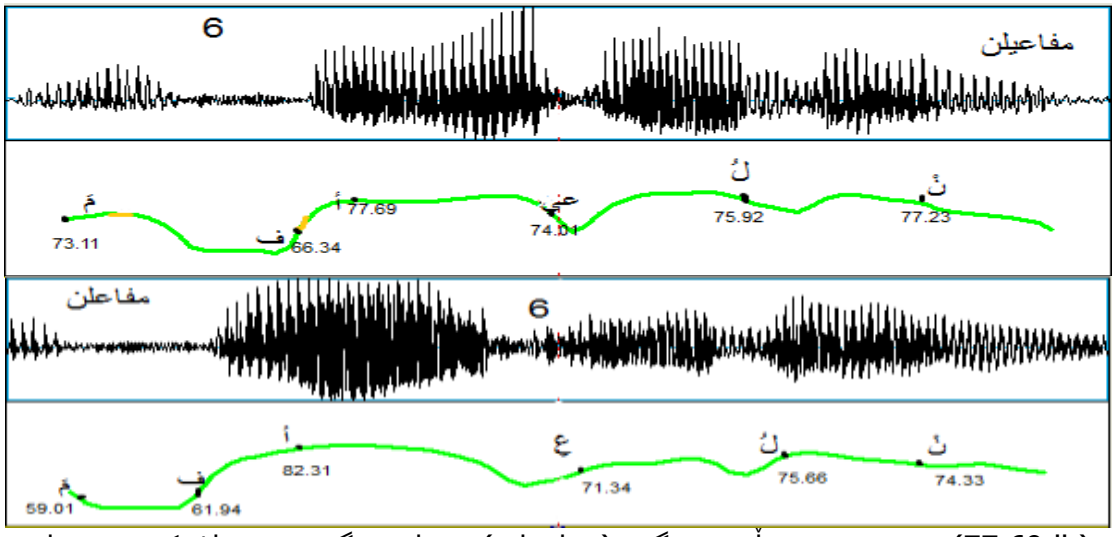

جیاوازی(مفاعیلن)لەوەستانەکاندا زیاترەلەگەڵ مەقبوزەکەی، بۆیە (مفاعیلن) بەمەقبووزی ریتمی خێراترە چونکە وەستانی کەمترە .

گۆرانی شەپۆلەدەنگییەکانی (مفاعیلن) لەدوای وەرگرتنی زیحافی(قەبز) بەم شێوەیە:

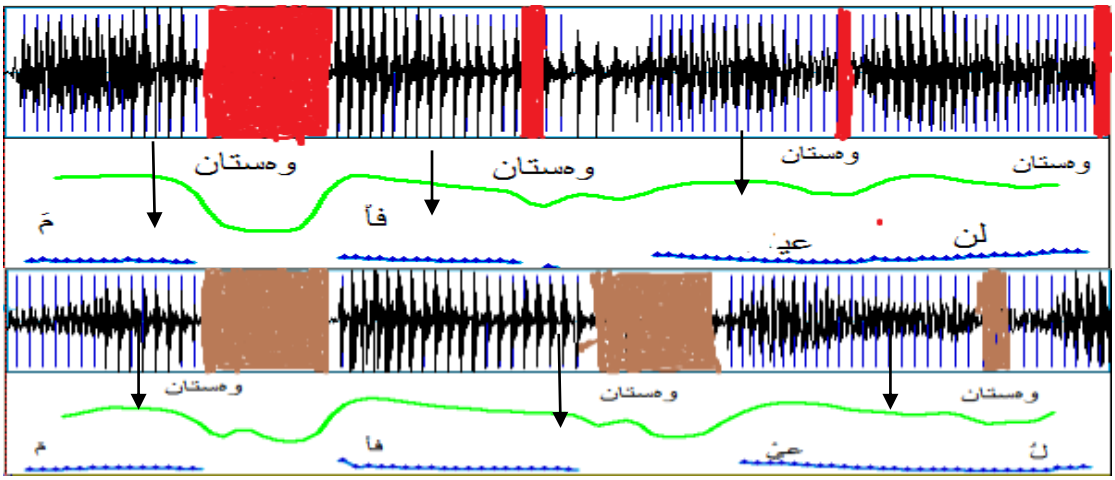
، (77.69db)بەرزترین شەپۆلی دەنگی (مفاعیلن) بەر لەوەرگرتنی زیحافەکە بریتییەلە ، دوای وەرگرتنی زیحافەکەبەرزترین شەپۆلی دەنگی (66.34db)نزمترینیش بریتییەلە ، جیاوازی نێوانیان بریتییەلە:(59.01db)، نزمترین شەپۆلیش دەبێتە(82.31db)دەبێتە

) (بەرزترین)(82.31db – 77.69db = 4.62db

) (نزمترین) کەواتە کاریگەری زیحافی(قەبز)لەسەر شەپۆلە (66.34db – 59.01db) = 7.33db (11.95db)دەنگییەکان بریتییەلە

زیحافی کەف:

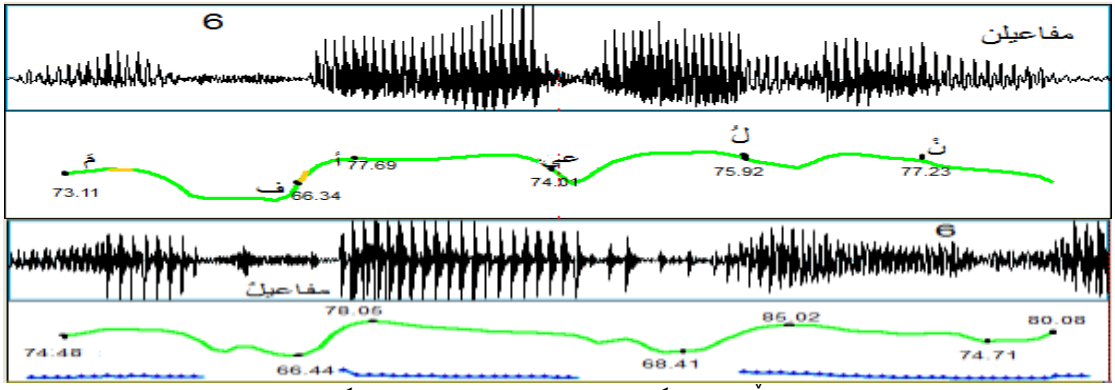
کاتەکەی کەم دەکاتەوە ، لەپێشدا (8%) : زیحافی (کەف) بەڕێژەی لە(0. 91)مفاعیلن لەزیحافی (قەبز) دائاماژەبۆ بنەڕەت و جۆری پرگەو ئاڕاستەی پرگەکانی کراوە ،لێرەدا تەنیا ئاماژە بۆجیاوازبوەستانەکان لە(مفاعیلن) ، (مفاعیلُ) دەکەین بەم شێوەیە:

وەستانی یەکەم لەهەردووکیانداوەکویەکە بەڵام وەستانی دووەم لەکەکفووفدا دووهێندەی وەستانی تەفعیلەکەیە بەسالمی ، وەستانی سێیەمیش جیاوازی هەیە بەڵام بەڕێژەیەکی

کەمتر .ئەم جیاوازییە لەدەرپرێندا کەبەهۆی وەستانەکانەوە دروستدەبێت گۆران لەریتمی تەفعیلەکە دروستدەکات .

گۆرانی شەپۆلەدەنگییەکانی (مفاعیلن) لەدوای وەرگرتنی زیحافی (کەف) بەم شێوەیە:

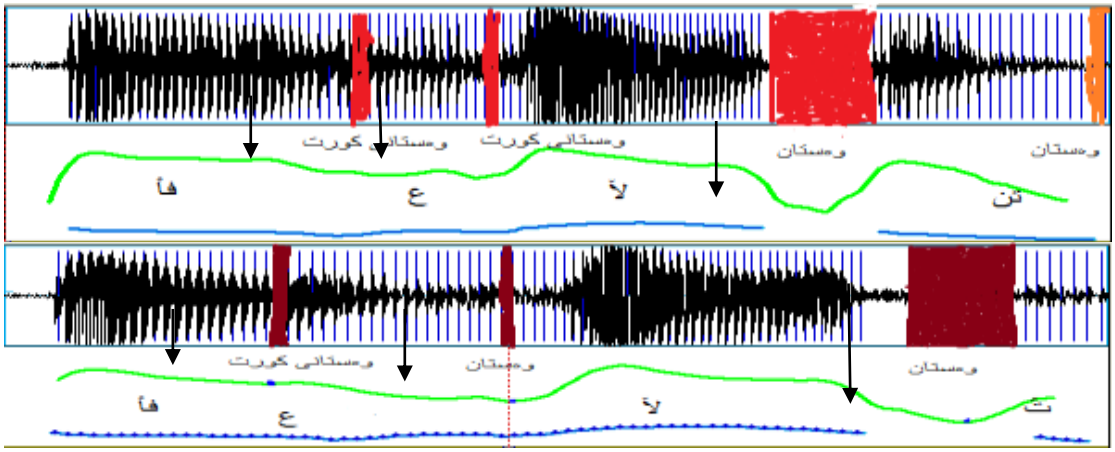
، (77.69db)بەرزترین شەپۆلی دەنگی (مفاعیلن) بەر لەوەرگرتنی زیحافەکە بریتییەلە ، دوای وەرگرتنی زیحافەکەبەرزترین شەپۆلی دەنگی (66.34db)نزمترینیش بریتییەلە ، جیاوازی نێوانیان بریتییەلە:(66.44db)، نزمترین شەپۆلیش دەبێتە(78.05db)دەبێتە

) (بەرزترین)(78.05db – 77.69db = 0.36 db

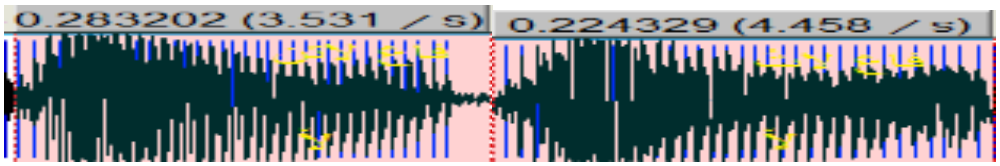
(نزمترین)(66.44db – 66.34db) = (0.10db

لەمەوەش دەردەکەوێت کە زیحافی (کەف) (0.46db)کەواتە کۆی گشتی جیاوازییەکە بریتییەلە لەڕووی ئاوازەو بەرزی و نزمی شەپۆلەدەنگییەکان کاریگەرییەکی ئەوتۆی لەسەر تەفعیلەکە دروستنەکردووە.

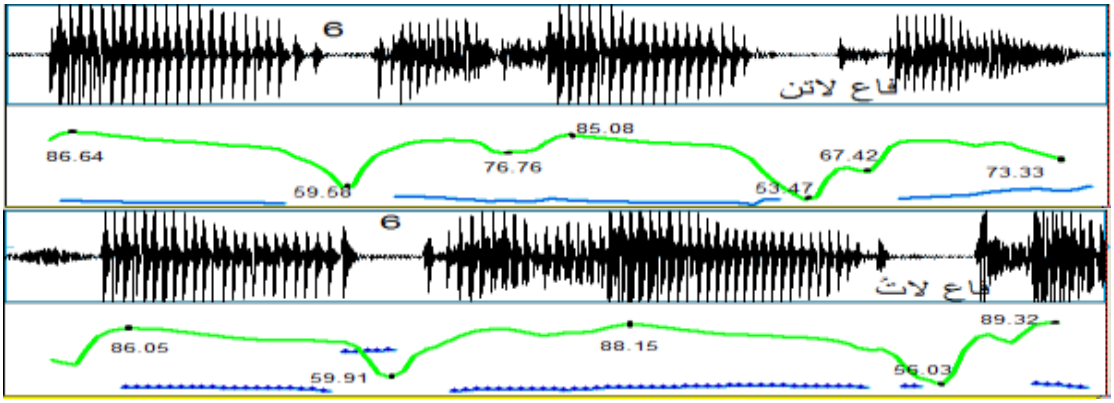
ی کاتەکەی کەم دەکاتەوە، ئەم تەفعیلە (15%): زیحافی (کەف) ڕێژەی لە(1.09)فاع لاتن لەڕووی ژمارەی دەنگ و ڕیزبوونی پرگەکان و ئاڕاستەی پرگەکان هەمان شێوەی (فاعلاتن) ە کەلەزیحافی(خەبن) دائاماژەی بۆکراوە، جیاوازییەکەیان لەڕیزبوونی بنەڕەتەکاندایە ، هەرتەفعیلەیەکی عەروزی بەهەرگۆڕانێک زیحاف بێت یان عیللە کاتێک دەنگێکی کەم دەبێتەوە کاریگەری لەسەردەنگەکانی دیکە دروستدەکات، کاریگەرییەکەش بەشێوەک دەبێت کەدەنگێکی پێشەخۆی یان دوای خۆی بەدرێژتر دەردەپردرێت .کاتێک (فاع لاتن) مەکفووف دەکرێت ماوەی وەستانەکان و مەودای نێوانیان گۆرانی بەسەر دادێت، بەم شێوەیە:

وەستانی سێیەم لەمەکفووفدا ماوەکەی زیاترە ،جیاوازیش هەیە لەنێوان هەردوو(لا) دا

کاریگەری زیحافەکە لەسەر ئاوازەو بەرزی و نزمی شەپۆلەکان تەفعیلەکە بەم شێوەیە:

، (86.64db)بەرزترین شەپۆلی دەنگی (فاع لاتن) بەر لەوەرگرتنی زیحافەکە بریتییەلە ، دوای وەرگرتنی زیحافەکەبەرزترین شەپۆلی دەنگی (53.47db)نزمترینیش بریتییەلە ، جیاوازی نێوانیان بریتییەلە:(56.03db)، نزمترین شەپۆلیش دەبێتە(89.32db)دەبێتە

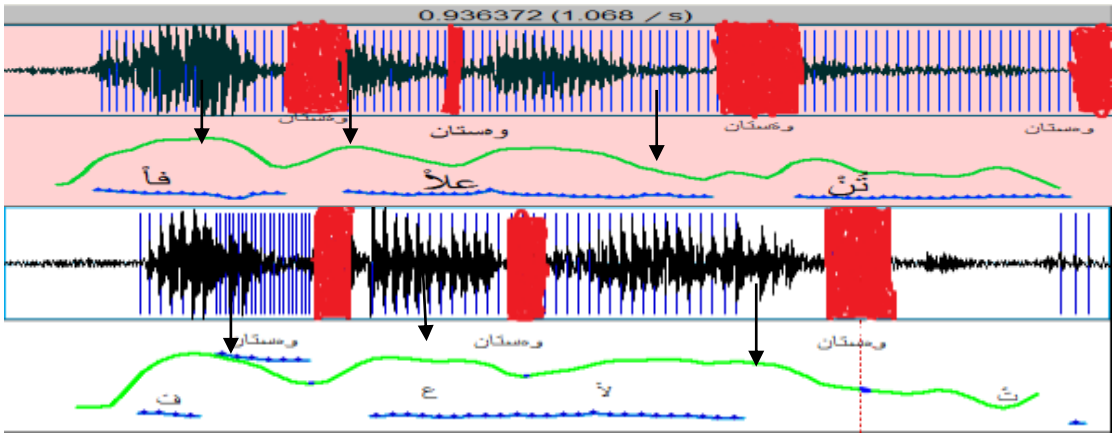
) (بەرزترین)(89.32db – 86.64db = 2.68 db

(نزمترین)(56.03db – 53.47db) = (2.56db

(5.24db)کۆی گشتی جیاوازییەکەبریتییەلە

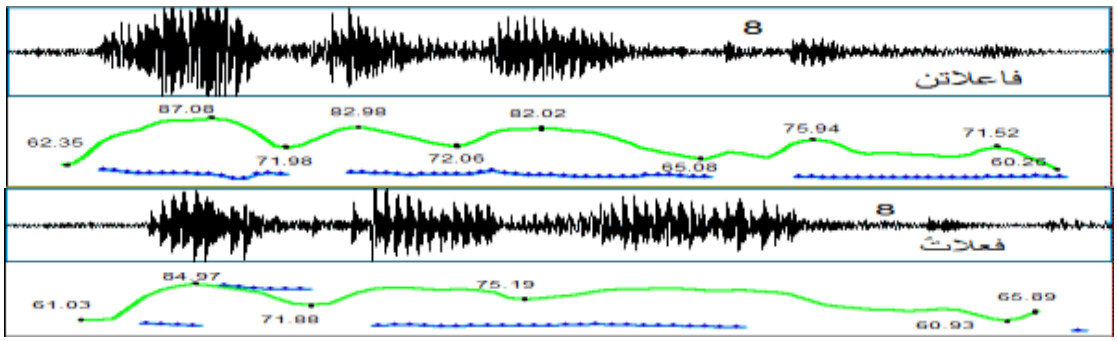
ئەم تەفعیلەیە پێنج دەنگەو چوارپرگەیە ،پرگەی (0. 72)زیحافی جووتی شەکل: فعلاتُ یەکەم و دووەم و چوارەمی کورتەو پرگەی سێیەمی درێژە ،ئاراستەپرگەکانی بەم شێوەیە(ی کاتەکەی کەم دەکاتەوە، هەرگۆڕانێکی عەرووزی (20%)) ، زیحافی (شەکل) ڕێژەی لە ئەگەر لەیەک دەنگ زیاتر لەبدات ئەوا مۆسقای تەفعیلەکە لەگوێدا قورس و ناخۆش دەبێت بەتایبەتیش (شەکل) چونکە سێ پرگەی جوڵەدار لەیەک تەفعیلەدا لەگۆکردن و لەبیستنیشدا قورسە .

(فاعلاتن)کاتێک مەشکول دەکرێت دووپرگەی درێژی کورت دەبێتەوە، لەڕووی کاتەوە وەک ئەوە وایە پرگەیەکی کەمکرایێتەوە چونکە پرگەدرێژەکان بۆنیوەی کاتەکەی خۆیان کەم دەبنەوە ، جگە لەکاتەکە ماوەی وەستانە عەرووزییەکانیشی گۆڕانی بەسەر دادێت.

وەستانی یەکەم لە(فاعلاتن) دووهێندەی وەستانی یەکەمە لە(فعلاتُ) دا .کەواتە لەزیحافەکاندا و لەکەمکردنەوەی ماوەی کات خایاندنا (خەبن) لەپلەی یەکەم و (شەکل) پلەی دووەم و (قەبز) پلەی سێیەم و (کەف) پلەی چوارەم و (تەی) پلەی پێنچەم دادێن

کاریگەری (شەکل) لەسەر ئاوازەی تەفعیلەکە بەم شێوەیە:

، (87.08db)بەرزترین شەپۆلی دەنگی (فاعلاتن) بەر لەوەرگرتنی زیحافەکە بریتییەلە ، دوای وەرگرتنی زیحافەکەبەرزترین شەپۆلی دەنگی (60.26db)نزمترینیش بریتییەلە ، جیاوازی نێوانیان بریتییەلە:(60.93db)، نزمترین شەپۆلیش دەیێتە(84.97db)دەیێتە

((بەرزترین)87.08db – 84.97db = 2.11 db

(نزمترین) 0.67db) = (60.93db – 60.26db

(2.78db)کۆی گشتی جیاوازییەکەبریتییەلە

ئەنجام:

) وێنەی بنەڕەتەکان و PRAT* لەم لێکۆلینەوەیەدا توانرا بەشێوەیەکی زانستی و بەبەرنامەی (تەفعیلە عەرووزییەکان بگرین کەلەئەدەبیاتی کوردیدا شتێکی تازەیەو پێشتر نەکراوە.

* لەم لێکۆلینەوەیەدا توانراوە ماوەی کات خایاندنی سەرجەم ئەوتەفعیلە عەرووزییانە دیاربکرێت کەلەلێکۆلینەوەکەدا بەکارهاتوون بەم شێوەیە:

0.91، مفاعیلن= 1.24 ، مستفع لن=0.91 ، مستفعلن= 0.93فاعلاتن=

1.09 فاع لاتن=

* زیحافەکان دەبنەهۆی گۆڕان لەماوەی کات خایاندنی تەفعیلەکان و دەنگەپێکهێنەرەکانی تەفعیلەکان.

* کاریگەری زیحافەکان لەسەر کەمبوونی ماوەی کات خایاندنی تەفعیلەکان بەم شێوەیە:)] ماوەکەیان کەم دەبێت.40%) (مستفع لن 18%) (مستفعلن % 18خەبن[(فاعلاتن

) ماوەکەی کەم دەبێت13% تەی (مستفعلن

%) ماوەکەی کەم دەبێت15 قەبز :(مفاعیلن

%) ماوەکەیان کەم دەبێت15 %) ، (فاع لاتن 8 کەف: (مفاعیلن

%) ماماوەکەی کەم دەبێت20 شەکل: (فاعلاتن

)واتە بەرزی و نزمی شەپۆلی دەنگی سەرجەم تەفعیلەکان db* بەهۆی زیحافەکانەوە (گۆرانی بەسەردادێت.

* سەرجەم زیحافەکان دەبنەهۆی کەمبوونەوەی ماوەی کات خایاندنی دێری شیعر بەمەش ریتم و مۆسیقای دێری شیعر خێرادەکەن دەکەنەوە .

لیستی سەرچاوەکان:

کتێب : بەزمانی کوردی:

* مولود(عبدالله حدر) ، ٢٠١٠ ز، عەروز یاکێشناسی، هەولێر، چاپخانەی پاک.

* گەردی (عزیزعبدالله) ،١٩٩٩ ز،کێشی شیعری کلاسیکی کوردی ، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری.

*گەردی(عزیزعبدالله)، ٢٠١٦ ز، فەرهەنگی کێسناسی، هەولێر، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی نارین.

کتێب: بەزمانی عەرەبی:

* التبریزی(خطیب) ،2004 م، الكافي في العروض والقوافی، شرح وتعلیق د. محمد احمد قاسم ،بیروت، مكتبة العصرية.

* شاهین(ذیاب) ،2004، العروض العربیفي ضوء الرمز والنضام، الاردن، الطبعة الاولی،

چاوپێکەوتنەکان و تۆمارە دەنگییەکان:

* موسی (م. ئالاء حسن) :فایلی دەیەم :بەروارى تۆمارکردن ٢٨ – ٩ – ٢٠١٧ : شوێن کتێبخانەی تایبەتی ماڵەوە : کات (٠٠ : ٨) شەو.

* باڵەکی(د.یادکار رەسول) :فایلی سێیەم: بەروارى تۆمارکردن ١٨- ٥ – ٢٠١٧ : شوێن سەرۆکایەتی زانکۆی سۆران: کات (٠٠: ١١) بەیانی.

* حسن(م. محمد أحمد) :فایلی حەوتەم: بەروارى تۆمارکردن٢٧- ٩- ٢٠١٧ : شوێن کتێبخانەی ناوبراو: کات (٠٠ :٤)دواى نیوەڕۆ.

* سعید(د.نەوزاد وەقاص) :فایلی یەکەم: بەرواری تۆمارکردن ١٠ – ٥ – ٢٠١٧ : شوێن کۆلێژی : کات (١٠ :٩) بەیانی. پەرەوەردە

* شوکر(م. مقداد محمد):فایلی چوارەم: بەرواری تۆمارکردن٩ -٩-٢٠١٧ : شوێن کۆلێژی پەروەردە ی زانکۆی صلاح الدین : کات (١٢:٠٠) نیوەڕۆ.

* عزیز(هاوکار نورالدین) : فایلی نۆیەم:بەرواری تۆمارکردن ٢٨ – ٩ – ٢٠١٧ : شوێن کتێبخانەی تایبەتی ماڵەوە : کات (٠٠ :٩) شەو

* عزیز(م. هیوا نورالدین) :فایلی شەشەم: بەرواری تۆمارکردن ٦ – ٦ – ٢٠١٧ شوێن کتێبخانەی تایبەتی خۆم : کات(٨:٠٠) شەو .

* عمر(م. محمودعبدالمجید) :فایلی هەشتەم: بەرواری تۆمارکردن ١١ – ٥ – ٢٠١٧ :شوێن کتێبخانەی گشتی زانکۆی صلاح الدین : کات (٣٠: ١٠) بەیانی.

* گەردی(د. سردار احمد) : فایلی دووەم: بەرواری تۆمارکردن ٩ -٥ – ٢٠١٧ : شوێن کۆلێژی پەروەردە: کات (١١:٣٠) بەیانی.

* کمال(د. دیار علی) :فایلی پێنجەم: بەرواری تۆمارکردن ٢٧ – ٩- ٢٠١٧ : شوێن کۆلێژی پەروەردەی زانکۆی صلاح الدین : کات (٩:٠٠) بەیانی .

References

Altabrizi, K., (2004). Adequate in Prosody and Rhythm. Explanations and Comments. Beirut: Maktaba Alasrya.

Gardi, A., (1999). Kursish Classical Rhythm. Erbil: Cultural Ministry Press.

Gardi, A., (2016). The Dictionary of Rhythm. (1st Edition) Erbil: Nareen Press.

Mawlood, A., (2010). Prosody. Erbil: PaK Press.

Shaheen, Z., (2004). Arabic Prosody in the Light of Symbol and System. (1st Edition) Jordan

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 213 – 236
http://www.ijoks.com

Economic conditions in the province of Erbil since the late Ottoman rule

Mahdi Mohammed QADER[1] & Fatah Bahram KHADER[2]

Received: Aug 06, 2018 **Reviewed**: Dec 06, 2018 **Accepted**: Dec 28, 2018

Abstract

Since the late nineteenth century and the beginning of the twentieth century, Erbil has been the administrative district of the province of Mosul. The fertility of its soil, its climate, and its location was economical and prestigious — its inhabitants have relied on agriculture to secure their lives. As they were interested in the production of some of the crops and crops that this research focused on in quantities and varieties of those products and crops accurately. Some were self-sustaining, such as wheat, barley, rice, as well as some other cash crops like tobacco and cotton. In addition, it has also been interested in the production of fruits and livestock. There is no doubt that each of these economic journals did not depart from natural and human problems and obstacles, And it was found to have affected the quantities and varieties of products and crops, and this has a negative impact on the lives of farmers.

As for the financial struggle in Erbil, the established financial system was the same as that which existed during the days of the Ottoman Empire. In addition to the archaic system, the Baathist regime had taken over Kurdish society — The lands of Erbil were divided into different types depending on the royal stratification of the Ottoman Empire, In the last section of this paper, we discuss the circumstances surrounding the residents of Erbil in the years of the First World War.

We have relied on sources from the Ottoman Empire, the British government, and a number of Kurdish and Arab sources.

Key words: Economic conditions, Province of Erbil, Ottoman Empire, British governments, Kurdish

Recommended citation:
Qader, M. M. & Khader, F.B. (2019). Economic conditions in the province of Erbil since the late Ottoman rule. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 213 – 236 DOI: **10.21600/ ijoks.516506**

[1]Prof., Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region, Iraq. E.mail:mahdi.muhammad86@yahoo.com,
[2]Correspondent Author: Assistant Lecturer and PhD student, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region, Iraq. E.mail: fatahlak@yahoo.com, **ORCID NO**: https://orcid.org/0000-0002-7184-7298

عوسمانیدا دەولەتی کۆتاییەکانی لە هەولێر قەزای ئابووری بارودۆخی

پ.د. مهدی محمد قادر [3] م.ی. فتاح بهرام خضر[4]

پێشەکی :

بە درێژایی قۆناغەکانی مێژووی مرۆڤایەتی، هەولدان بۆ دابینکردنی بژێوی ژیان و خۆشگوزەرانی یەك لە گرنگترین ئامانجەکانی مرۆڤ بووە، وە سروشتی مرۆڤیش وایە هەمیشە هەولدەدات بگات بە پلەی باڵاتر بەتایبەت بۆ مسۆگەرکردنی دەستکەوتی دارایی و فەراهەمکردنی ئابووریەکی شایستە بۆ بەسەربردنی کاتێکی شاهانە لەژیانیدا، هەرلەبەر ئەمەیە هەر لەکۆنەوە تا رۆژگاری ئیمرۆ، بارودۆخی ئابووری بە یەك لەو پێوەرە سەرەکیانە دادەندرێت کە ولاتێکی سەرکەوتووی پێ هەلدەسەنگێندرێ، هاوکات رەمزو نیشانەی زیندووی تاکەکانی ئەم ولاتەش نیشان دەدات .

پێویستە ئەوەش بزانین کە بارودۆخی ئابووری کاریگەری و پەیوەندی بەسەرجەم لایەنەکانی تر هەیە، لەهەر ولاتێك گرفتی ئابووری لەئارادابوو، نیشانەی ئەوەیە ئەم کۆمەلگایە لە بارودۆخێکی ناسەقامگیربوو ڕەنگدانەوەی لەسەر بارودۆخی سیاسی و کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیریش دەبێت.

قەزای هەولێر لە رووی کارگێریەوە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم قەزایەك بووە سەر بە ویلایەتی موسڵ، پێگەیەکی ئابووری بەرچاوی هەبووە، زۆربەی دانیشتوانەکەی بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانی ژیانیان پشتیان بە کشتوکاڵکردن چاندنی بەرهەمە کشتوکالیەکان بەستووە .

لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئابووری قەزای هەولێر لەکۆتاییەکانی دەولەتی عوسمانی گرنگی و بایەخی خۆی هەیە لەبەرئەوەی لەرابردوو مێژوونوسە کوردەکان و لە ئێستاس لە ناوەندە ئەکادیمیەکان هیچ توژینەوەیەك لەوبارەیەوە نەنوسراوە وە ئەو توێژەرانەی لەبارەی بارودۆخی ئابووری کوردستان نوسیویانە ژمارەیان لەچەنجەکانی دەست تێپەڕناکات، ئەوانیش زیاتر سەرنجیان خستۆتە هەموو کوردستان نەپرژاونەتە سەر زەقکردنی بارواردۆخی ئابووی قەزاو ناحیەکان و شارو شارۆچکەکان

ئەم لێکۆڵینەوانەش بایەخی خۆی هەیە بۆ بەدیارخشتنی رۆلی ئابووری ئەم قەزایەیە لە مێژوودا کە پەیوەندی داهاتووی ئابووری شارەکەش هەیە وەك ئابووری ناسی بەناوبانگ ئادەم سمیس لە کتێبە بەناوبانگەکەی" سامانی نەتەوەکان "لەبارەی گرنگی توێژینەوەی ئابووری دەڵێت " گرنگی لێکۆڵینەوەی ئابووری لەوەدایە کە بایەخ بەو توێژنەوانە دەدات لەپێناو زیاد کردنی سامانی نەتەوەکان ".

[3] Professor at the University of Salahaddin – Erbil.

[4] Assistant Lecturer and PhD students at Salahuddin University – Erbil

سنوری لێکۆلینەوەکە بەشێوەیەکی گشتی باس لە بارودۆخی ئابووری قەزای هەولێر، بەلام بەشێوەیەکی ورد زیاتر چڕبوونەتەوە لە باسکردنی بارودخی ئابووری قەزای هەولێر لەسەرتاکانی سەدەی بیستەم تا کۆتایی دەولەتی عوسمانی، رەنگە لەهەندێ شوێن بایەخی باسەکە وای خواستبێت ئەم تخوبەمان بەزاندبێت گەڕابینەتەوە بۆ کۆتایەکانی سەدەی نۆزدە بەلام بەشێوەیەکی گشتی تێکرای سنوری باسەکەمان لەماوەی مێژووی سێ دەیە تێپەر ناکات .

لێکۆلینەوەکان پێك هاتووە لەچەند تەوەرەیەك پێك هاتووە تەوەرەی یەکە تایبەتە بە باسکردنی جوگرافیای قەزای هەولێر، وەك شوێنی جوگرفیاو و ئاوهەواو و تۆبۆگرافیا و گرنگترین دەشتەکانی، لەتەوەری دووەم سەرنج دەخەینە سەر کشتوکاڵ و بازرگانی، لەم تەوەرەیەمان بەچەند ناونیشانێك باس لە گرنگترین بەرهەمە کشتوکالیەکانی قەزای هەولێر دەکەین کە ئەوانیش پێك دێن لە بەرهەمە بژێویەکان، بەرهەمە نەختینەیەکان، بەرووبومی میوە، بەهەمە ئاژەلیەکان، هاوکات لە دواباسەکانی ئەم تەوەرەیەمان سەرنج خراوەتە سەر گرفتە کشتوکالیەکانی قەزای هەولێر، لەتەوەرەی سێیەم تیشك خراوەتە سەر سیستەمی دارایی عوسمانی و ڕەنگدانەوەی لەسەر قەزای هەولێر، تەورەی چوارەممان تایبەتە بە شیکردنەوەی جۆرەکانی مولکداری لەقەزای هەولێر و لەدوا باس سەرنج خراوەتە بارودۆخی ئابووری قەزای هەولێر لەسالانی حەنگی یەکەمی جیهانی .

بۆ ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە چەندین سەرچاوەی رەسەن و توێژینەوەی زانستی وەرگیراوە، سەرچاوەکان هەمەچەشن و فرەزمانن، لەسەرووی هەمووپانەوە سالنامەکانی ویلایەتی موسڵ کە بایەخێکی مێژوویی یەکجار گرنگیان هەیەو بلاوکراوەی فەرمی دەولەتی عوسمانی بوون، ئەوەی لەسالنامەکان باس کرابێت سەبارەت بەلانە جۆراوجۆرەکانی ئابووری قەزای هەولێر لێتوژ سوودی لێوەگرتووە، هەروەها لەدوای ئەوەش کتێبە پربایەخەکەی توێژەری بەناونیشانی(OSMANL DONEMINDE KUZEY IRAK 1831-) باکوری عێراق لەسەردەمی عوسمانی1831-1914) کە توێژەر بە پشت بەستن بە 1914 بەلگەنامەکانی دەولەتی عوسمانی بەشێوەیەکی زانستی و شەن و کەوی بارودۆخی ئابووری لیواو و قەزاکانی باکوری عێراقی کردووە، هەندێ لە نووسینەکانی پەیوەستن بە بارودۆخی ئابووری قەزای هەولێر . بەتایبەت لەبارەی پری بەرهەمە کشتوکالیەکانی قەزای هەولێر، کە بەشێوەی داتاو ئامار دیناوە، وە لەبەرئەوەی هیچ سەرچاوەیەکی تر بەوشێوەیە بە وردی باسی برو جۆری بەهەمە کشتوکالیەکانی قەزای هەولێر نەکردبوو بۆیە ئێمە لەباسکردنی بەرهەمە کشتوکالیەکان کتێبەکەی (د. سینان) سەرچاوەی سەرکیمانە کە پشتمان پێبەستووە، هەروەها ڕاپۆرتەکانی ئیدارەی بەریتانی لە عێراق (IRAQ ADMINISTRATION REPORTS) کە هاوکاتی رووداوەکان بوون بێگومان ئەم راپۆرتانەش بایەخی تایبەتیان هەیە، 1932-1914 لەپاڵ ئەو سەرچاوانە سوود لە چەند کتێبیکی کوریش وەرگیراوە کە هەندێکیان لێکۆلینەوەی زانستی و لەچوارچێوەی ڕێبازی زانستی لەنووسنی مێژوودا نوسراون وەك کتێبەکەی (نەهرۆ محەمەد قادر) بەنانیشانی (هەولێر لەنێوان سالانی 1918-1926) کە توێژەر بەشێوەیەکی زانستی ورد لێکۆلینەوەی لە بارودرخی هەولێر کردووە لەو ماوە مێژوویە .

بێگومان لێکۆلینەوەی ئابووری پێویستی بە ئامار و داتای ئابووری هەیە لەبەرئەوە سەختترین ئاستەنگ کە ڕووبەرومان بەوە کەمی سەرچاوە بوو، وە ئەو سەرچاوانەی کە بەزمانەکانی تریش هەبوون، دەست کەوتن و وەرگێرنیان بۆ زمانی کوردی جگە لەماندوبوون پێویستی بەکاتێکی زۆر هەبووە .

لەکۆتایدا پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگرین کە ئەم کارە بێ کەم و کوری نابێت، بەلام بەهیوام کارێکی زانستی بەسودم پێشکەش بە خوێنەران کربێت .

یەکەم : هەلومەرجی جوگرافی :

هەولێر بەپێی هەلکەوتەی جوگرافی لە سەرەتای سەدەی بیستەم قەزایەك بووە سەر بە لیوای موسڵ لەباشووری رۆژهەلاتەوە بە قەزای کۆیەو رانیەو لە رۆژئاواوە بە سنجەقی موسل و لە باکورەوە بە قەزای رواندز دەوردراوە، رووباری زاب لە موسڵ جیای دەکاتەوە لەگەل قەزای رواندزیش دۆلی بەستۆرە جیایان دەکاتەوە ولەباشووری رۆژئاوای ناحیەی ئالتۆن کۆپری هەیە(موصل ولایتی سالنامە، 1312ه / 1894م، ص168) ئەم دابەشبوونە تا کۆتایی دەولەتی عوسمانی ماوەتەوە(قادر،، 2013 ل 14.) دوای دامەزراندنی شانشینی عێراق لەسالی 1921، هەولێرلەسالی 1923 بووە بە لیوایەکی سەربەخۆ بەپێی نەخشەی شانشینی عێراق دەکەوێتە ئەوپەری باکوری عێراق و لەسەر هێلی پانی (35) باکور و هێلی درێژی (42،22)ی رۆژهەلات، شارەکە بە(390م) لەئاستی رووی دەریاوە بەرزە (حسین، 2002، ص 34)

لیوای هەولێر بە لیواکانی موسل و کەرکوك و سلێمانی دەوردراوە، لیوای موسل بە دووری (78)کم لە رۆژئاوای شارەکەیەو مەلبەندێکی سەرەکی ئابوویی یە لەگەل شارەکانی تری باشووری کوردستان، لیوای کەرکوك بەدووری (90 کم) لە باشوور و لیوای سلێمانی بە (196 کم) دەکەوێتە رۆژهەلاتی هەولێر و قەزای دهۆك بــە (156 کم) لە باکوری شارەکەیە، رووی سنوری نێودەولەتیەوە لە باکور و رۆژهەلات لە سنوری لەگەل ولاتی ئێرانەو هەیە لەرێگەی (هاملتۆن[5]) بەشارەکانی ئورمیەو تەبریز بەستراوەتەوە(حسین،2002، ص 66) . هەلکەوتەوەی شوێنی جوگرافی گرنگی و تایبەتمەندی خۆی هەیە کە بووە بە فاکتەری ئاسانکاری بۆ پەیوەندیەکانی بازرگانی لەگەل شارەکانی عێراق و ولاتی ئێران(الجنایی، 1987، ص 20)

هەولێر ئاوهەوای دەریای ناوەراستی هەیە، لەهاویندا گەرم و لە زستان ساردو باراناوییە لە ناوچە چیایەکانیدا بەفریشی لێدەبارێت بەتایبەت چیاکانی(اسماعیل، 2006، ل119)، بە پێی جیاوازی رێژەی باران بارین لە سالێك بۆ سالێکی تر رادەکەی جیاوە بەلام دەکرێ بلێین بەتێکرای رێژەی باران بارین لە نێوان (200- 400)ملم دایە (چیچۆ، قادر،، 1985، ل 47)

لە رووی تۆپۆگرافیەوە دەشتێکی فراوانی هەیە کە خاکەکەی بۆ کشتوکال بەپیت و لەبارە، هاوکات دەولەومەندە بە ئاوی ژێر زەوی(اللجنه الاعلامیه لمهرجان یوم محافظه اربیل، 1987، ص 16) .

دەشتی هەولێر پێك دێت لە حەوزێکی فراوان داپۆشراو بەنیشتەنی زبرو قورو چەو لم بەرزو نزمە لەگەل بوونی دۆلێکی بچوك بۆ دابەشکردنی ئاو لەنێوان زێی گەورەو بچوك (مستەفا، 2008، ل15) سنوری ئەم دەشتە هەرچوار لای شارەکەیان داوە، لەباکوری رۆژهەلات تا باشوور بەدرێژایی (30) کم و بەپانی (24)کم و بەدەشتی هەولێر ناسراوە، لەشێوەی چەماوە دایە چیای دیدەوان دەکەوێتە بەشی رۆژئای شارەکەو بەرزایەکانی زورگەزراو دەکەوێتە باشوری

(5) هاملتۆن یەکێك بووە لەو ئەندازیارە بەریتانیانەی سەرپەرشتی ڕۆژەی دروستکردنی ریَطای هەولیَر – حاجی ئۆمەران (سنووری ولاتی ئیَران)ی کردووە ، ڕۆژەکە لە سالی 1927 دەستی پێکراوە تا سالی 1932بەردەوام بووە، دریَذی ریَطاکە (185کم) بووە بە دریَذترین و سەختترین ریَطای سنوری لیوای هەولیَر دادەندریَت ، تیَضووی ریَطاکە (200,000) ڕاوەندی ئەستەرلینی بووە بۆ زانیاری زیاتر بروانە، ا.م. هاملتن ، ریَطایەك بە کوردستاندا ، و، عەلی عەبدولرەحمان عەسکەری ، ضاڤخانەی موکریان ، هەولیَر ، 2013، ل342 .

(غەفور، 2005، ل42)، چیای قەرەچوغ بەشی باشوور و رۆژئاوای دەشتی هەولێر پێك دێنێ و لەگەل چیایەکە درێژدەبێتەوە تا دەگاتە شاروچکەی گوێر وە بەشی لەباشووری رۆژئاوا درێژدەبێتەوە تا دەگاتە سەر زێی گەورە(عبدالقادر،، 2012، ل15) بەشی باکوری دەشتی هەولێر دەبێت بە دوو بەش، بەشێکی پێی دەوترێت دەشتی شەمامك، بەشی باشوریش پێی دەوترێت دەشتی کەندیناوە، بەرزاییەکانی زورگەزراو لێکیان جیادەکاتەوە(قادر، هەولێر لەنێوان سالانی 1914-1930، 2008، ل47)

لە رووی کارگێریەوە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم هەولێر قەزایەك بووە سەر بە ویلایەتی موسل بەهەمان سیستەمی کارگێر دەولەتی عوسمانی بەرێوە چووە(موراد،، 2009، ل1382 ؛ لونکریك، 1986، ص 318).

دووەم / کشتوکاڵ و بازرگانی :

دامەزراوە ئابووریەکانی قەزای هەولێر لە سەرەتای سەدەی بیستەم کە بەشێك بووە لە سیستەمی ئابووری دەولەتی عوسمانی هاوکات داهاتی تایبەتیان هەبووە (دەباغ، 2005، ل98)، بۆ نمونە، لەسالنامەکانی ویلایەتی موسل ئاماژە بە ناوی هەندێ لە دامەزراوە ئابووریەکان سەنتەری قەزا کراوە وەك تێدا هاتووە "**لەسالی (1906) لەناو شار (637) دوکان (5) باغ و (3) باخچەو (1546) پارچە زەوی تایبەت بە سەوزەوات و (50443)** پارچە زەوی چاندراو نەچێندراوی تێدایە بێگومان حکومەت لەهەریەك لەم یەکە ئابووریانە داهاتی تایبەتی خۆی وەك باج وەرگرتووە "(غفور، 1990، ل116)

سەبارەت بە بارودۆخی بازرگانی، دانیشتوانی ناوەندی قەزا جگە لە ئالوگۆری بازرگانی لەگەل شارو شارۆچکەکانی دەروبەر پەیوەندی بازرگانیان لەگەل ولاتانی هەرێمی و ئەوروپیش هەبووە لە ولاتی ئێران وکۆمپانیا بیانیەکان وەك کۆمپانیای مارسیلیای ئیتالی،کوتاڵ و ئاوریشم و کەلوپەلی جوانکاری هاوردەکردووە، هاوکات هەناردەی هەولێریش بۆ ئەم ناوچانە گەنم و جۆو بەروبومە ئاژەڵیەکان بووە (های، 2010، ل105). دەباغەکانی هەولێر کە بنەمالەیەکی دیاری شاری هەولێرن، ناوبانگەکەیان بۆ پیشەکەیان دەگەڕێتەوە کە پیشەی دەباغی بووە لە نزیك مزگەوتی شێخی چۆلی کارگەیەکی بچوکی پیستەخۆشکرنیان هەبووە، پیستەو و خوری مەریان هەناردەی شارەکانی تری عێراق و ئەوروپا کردووە (دەباغ،، 2001، ل61) .

دەربارەی بارودۆخی پیشەگەی قەزای هەولێریش هاوشێوەی تەواوی لە ناوچە کوردیەکان بەشێوەیەکی

گشتی دواکەوتوو بووە، ئەو دروستکراوانەی هەبوون زیاتر بۆ پرکردنەوەی پێداوستیە ناوخۆییەکان بوون، لەلایەکی تر لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە پیشەگەری لەدەولەتی عوسمانی رووبەرووی شالاوی هاتنی کەلوپەلی ئەوروپی بووەوە بەتایبەتیش بەریتانی، ئەمە بووە هۆی لاوازکردنی پیشەگەری ناوخۆیی (الدوسکی 2002، ص 49) ئەوپیشانەی لەهەولێر هەبوون بریتی بوون لە ئاسنگەری و پێلاودروو، چەخماخچی، بەرگدورو، دارتاشی، زێرنگەری، جۆلایی، خمگەری (جامباز،، 2006، ل68).

أ / بەهەمە کشتوکالیەکان :

1-بەرهەمە بژێویەکان :

بەرهەمە دانەوێلەیەکان وەك گەنم و جۆ و برنج لەپێشەنگی بەرهەمە کشتوکالیەکانی هەولێرو دەوربەری دێن، سەرچاوەیەك بە پشت بەستن بە بە لێگەنامەکانی دەولەتی عوسمانی، لەساڵی 1906 ئاماژە بە پروو جۆرو ڕووبەری داچێندراوی قەزای هەولێر بەبەراورد لەگەل چەند (قەزایەکی تر لەم خشتەیە رووندکراوەتەوە

(Marufoglu 1998، p186)

ڕووبەری داچێندراوی گەنم و جۆ لە قەزای هەولێرو چەند قەزایەکی تر لەسالی 1906

قەزا	ڕووبەر بە دۆنم	بری بەرهەم بە (کیلە)[6]	ڕووبەر بە دۆنم	بری بەرهەم بە کیلە	ڕووبەر بە دۆنم	بری بەرهەم بە کیلە
	گەنم		جۆ		برنج	
هەولێر	100.000	480.000	50.000	24،000	460	8000
رواندز	10.000	50.000	4000	24.000	-------	-------
کۆیسنجق	20.000	60.000	15.000	90.000	-------	-------
رانیە	30،000	180.000	15.000	90.000	1.600	16.000

ئەوەی لەم خشتەیە بۆمان دەردەکەوێت ئەوەیە کە ڕووبەری داچێندراوی گەنم و جۆ لەقەزای هەولێر لە هەرسێ قەزاکەی تر زیاترە بەلام برشتی بەرهەم بە بەراورد لەگەل ڕووبەری داچێندراو لە ئاستێکی نزم دەردەکەوێت،چونکە ڕێژەی بەرهەمهێنانی گەنم و جۆ لەقەزای هەولێر(دەشتی هەولێر) بەجۆرێك بووە دوای دابینکردنی پێداویستیە ناوخۆییەکان ڕەوانەی شارە گەورەکانی وەك بەغدا کراوە(موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1330ه / 1912، ص280) هەر بۆیە دەتوانین بڵێین ڕێژەی باران بارین فاکتەری سەرکی بووە کە کاریگەری لەسەر بری بەرهەم کردووە هەروەك دیبلۆ ئار هەی لەبارەی بری بەرهەمی گەنم جۆ لەهەولێر دەڵێت "...**لە و سالانەی کە باران پێویست داباریوە لە دەشتی هەولێر یەك دەنك گەنم لە زەوی وەرد 10-15 دەنك دەکات لە زەوی تەڕاوز 8-10 دەنك دەکات، لەدەشتی قەراج ئەگەر ساڵەکەی بەباران بێت (یەك بۆ سی)و (یەك بو چل) دەکات..** " (های، 2010، ل 102).

جێگای باسە ئەو گەنمەی لەهەولێر و دەوروبەری بەرهەم هاتووە یەکێکە لە باشترین جۆرکانی گەنم بەبەراورد لەگەل ناوچەکانی تری عێراق، ئەویش دوو جۆر بووە، (ڕەشگول) کە

[6] کیلة یەکەیەکی ئێوانەیی دانەوێلَة بووة ، یەك کیلة بەرامبەر (812,5) بووة ، ئێوانەی کیلة کة لەهەولێر بەکارهاتووة دەطەرێتەوة بۆ یەکەی ئێوانەی ئیمامی ئەبو حەنیفة کة یەك کیلة دوو رطلة ی عێراقی بووة ، یەك تەغار دانەوێلة بەرامبەر (30) کیلة بووة . بروانة خلیل علی موراد، دفتر تحریر مفصل واجمال ولایة أربیل ، أربیل ، 2015، ص37.

بۆ دروستکردنی ساوەر بەکارهاتووە، جۆری دووەمیش پێی وراوە گەنمی (قەندەهاری) بۆ دروستکردنی ئارد بەکاهاتووە(قادر، هەولێر 1914-1930،ل45).

لەقەزای هەولێر گرنگی بەچاندنی برنج دراوە بەلام بەرهەمهێنانی بەشێوەیەکی فراوان نەبووە بەڵکو سنور داربووە زیاتر ئەو بنەمالانە چاندویانە کە ئاوی تایبەتیان هەبوو لەبەرئەوەی برنج بۆ بەرهەمهێنانی بڕێکی زۆر ئاوی پێویستە قادر، هەولێر 1914-1930،ل46)، لە دەشتایی و هەندێ لە ناوچە شاخاویەکان چاندراوە، های لەبارى جۆری برنجی هەولێر دەڵێت " **ئەم بەرهەمە لە هەندێ ناوچەی دەشتایی و شاخاوی هەیە، هەموو بەرهەمەکە لەجۆری برنجی کوردی دایەو تایبەتە بەو ناوچەیە، دنکەکەی کورت و قورسە من زۆر جیاواز تری دەبینم لەجۆرە بلاوەکانی تری برنجی دونیا** " (های، 2010، ل 102).

2- بەهەمە نەختینەیەکان :

لەپال دانەوێلەکان بەرووبەرێکی باش بەهەمە نەختینەیەکانی وەك توتن، لۆکە، کونجی، نیسك، نۆك، بەهەم هاتوون (موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1330ه / 1912،)، p196 ،1998ص280) لەسالی 1906 رێژەی بەهەمە نەختیەنەیەکان بەم شێوەیە بووە (Marufoglu

بەرهەمە نەختینەیەکان لە قەزای هەولێرو چەند قەزایەکی تر لەسالی 1906

قەزا	رووبەر بە دۆنم لۆکە	بری بەرهەم بە هۆقە	رووبەر بە دۆنم کونجی	بری بەرهەم بە هۆقە	رووبەر بە دۆنم توتن	بری بەرهەم بە هۆقە
هەولێر	2،000	50.000	160	1،600	------	-------
رواندز	800	35،000	200	5،000	5،000	120،000
کۆیسنجق	5،000	100،000	25	7،500	2000	30.000
رانیە	2،000	50.000	-------	-------	30،500	80،000

هەروەك لەم خشتەیە دەردەکەوێت، رووبەری داچێندراوی لۆکە و بری بەرهەمەکەی، قەزاکانی هەولێرو رانیە وەك یەکە هەرچەندە ئەم رێژەیە بە نزیککراوەییە رووبەر (2000) دۆنمە و بەرهەم (50،000) هۆقەیە[7]وە بری بەرهەمی توتن لە ناوەندی هەولێر هیچ بڕێك تۆمار نەکراوە چونکە لەناو هەولێر ناچێندرێت بەهۆی نالەباری ئاو هەواو خاکەکەی بەلام لە قەزاکانی رواندز و کۆیە بەشێوەیەکی بەرچاو داچێندراوە، بری بەرهەم بەبەراورد لەگەل رووبەری داچیندراو لە ئاستێکی

(7)یەك هۆقة(1283) طم واتا (1كطم و ، 283طم)بروانة: عماد احمد الجواهری ،، تاریخ مشكلة الاراضی فی العراق 1914-1932، ، بغداد، 1978، ص 481.

بەرزدایە، لێرەدا دەگەینە ئەم راستیەی کە هەرچەندە لە هەولێر وەك ناوەندی قەزا توتن بەرهەم نەهاتووە، بەلام بازاری سەرەکی ساغکردنەوەی بەرهەمی توتنی سەرجەم ناوچە شاخاویەکانی دەوروبەری بووە، دیبلۆ ئار های لەبارەی شوێن و جۆری توتنی هەولێر دەلێت "... **لە گرنگترین بەرهەمی ئاودێری ناوچە شاخاوییەکان توتنە، لەبەر ئەو نرخە بەرزەی کەهەیەتی هەرچی ئاو کە لە بەردەستیان هەیە لەچاندنی توتن بەکاری دێنن وە کوردەکان باشترین جۆی بەکاردێنن" .(** های، 2010، ل 105) بەرهەمی توتن خواستی تایبەتی لەسەر هەبووە نەك تەنیا لەئاستی ناوخۆ بەلکو لەئاستی ولاتانی دەرەوەش بەتایبەت ولاتانی ئەوروپی، دیارترین نمونەش بوونی نوێنەری کۆمپانیای فەرەنسی (ریجی)[8]لە قەزای هەولێر کە کۆمپانیایەکی تایبەتی قۆرغکاری بازرگانی توتن بووە لە دەولەتی عوسمانی لە سالْنامەکانی ولایەتی موسڵ ناوی نوێنەرەکانی کۆمپانیای ناوبراو بەوشێوەیە تۆمارکراوە کە ئەحمەد بەگ ، سعید اغا، عبدالحافز افندی ،عەلی رەزا ئەفەندی بوون

: (موسل ولایتی ایجون ایکنجی دفعه، 1310 ه /1892م، ص188-189 ؛ موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1312ه، ص 168 ؛ موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1325 ه / 1907، ص 135 ؛ موسل ولایتی سالنامه رسمیسیدر،1330 ه / 1912م، ص 274).

دەکرێت بڵێین سەبارەت بە کردنەوەی لقی ئەم کۆمپانیایە لە قەزای هەولێر بە پێی سالنامەکانی ویلایەتی موسڵ لەسالی 1892 لقی کردۆتەوە چونکە بۆیەکەم جار لەو سالّە ناوی نوێنەری کۆمپانیاکە لە شارەکە هاتووە [(9)].

پێوستە ئەو بزانین کە لە هیچ کام لە سنجقەکانی سەربە ویلاتی موسڵ ناوی نوێنەی کۆمپانیای(ریجی) لە سالنامەکان نەهاتووە وە لەبەر ئەوەی توتن لەسەر ئاستی عێراق تەنیا سلێمانی و و کۆیە رواندز توتن بەهەم هاتووە بۆیە دەتوانین بگەیەنە ئەوئەنجامەی کە کۆمپانیای ناوبراو لەئاستی هەموو عێراق تەنیا لەقەزای هەولێر نوێنەری هەبووە، لەوەش دەچێت هەولێر مەلبەندی بازرگانی بێت بۆ کالای توتن کە لەهەموو شوێنەکانی تر هێنراوە بۆ هەولێرو لەوێش دراوە بەبازرگانانی تر .

3- بەروبوومی میوە :

سەبارەت بە بەروبوومی میوە بە پێی ئاماریکی دەولەت لەسالی 1906ئاماژە بە بەرهەمی Marufoglu، p201 ،1998میوەی جۆراو جۆر دەکات لە ناوچەی هەولێرو چەند قەزایەکی تر ( )بەلام هیچ ئاماژە بە ناوەندی قەزا ناکات، ئامارەکان بەم شێوەیەن :

---

[8] لەسالی 1883 رێکەوتنێکی ئابووری لەنێوان دەولەتی عوسمانی و کۆمثانیایەکی فەرەنسی بەناوی (ریجی) ، سەبارەت بەرهەمی نەختینەی توتن مؤرکرا ، رێکەوتنەکە لە(25) بەندثێك هاتووە ، کە تیایدا مافی بازرطانی کردنی توتن و جطەرة بەهەموو جۆرەکانی و ض لەئاستی ناوخۆ یان دەرەکی بۆ ماوەی (30) سال درا بة کۆمثانیای ناوبراو ، لەبەرامبەردا کۆمثانیاکة دەبوو بری (750000) لیرة وەك باج بدات بەدەولەتی عوسمانی ، لة سالی 1884 کۆمثانیاکة بەبری سەرمایەی (242) ملیۆن قرش دەستی بەکارەکانی کرد ، بۆ زانیاری زیاتر بروانة: علی محمد علی حبیب ، التبغ فی الدولة العثمانیة من اواخر القرن السادس العشر حتی قیام الحرب العالمیة الاولی ، رسالة الماجستیر (غیر المنشورة)، جامعة الاسکندریة ، اسکندریة ، 2015،ص ص192 -195

(9)بەثێی ئاماری داینشتوانی هەلیَری سالی 1922، کة ناوی سەرجەم دانیشتوانی قەلای تیَدا تۆمارکراوة ، حاجی ئەحمەد ئاغا تەها ئاغای حەویَزی و ، سعید ئاغا تەها ئاغای حەویَزی ،کة هەردووکیان برا بووینة ، بریکارەکانی کۆمثانیای ریجی بوون یەکەمیان لەسالی 1869 و دووەمیان لەسالی 1865 لەدایك بووة ، بروانة تاریق جامباز ، نەذاد بەرزنجی ،ئاماری دانیشتوان هەولیَر 1922 سەرای ، تەکیة ، تۆثخانەتوة، سلیَمانی ، 2006، ل68.

قەزا	بری بەرهەم بە هۆقە	بری بەرهەم بە هۆقە	بری بەرهەم بە هۆقە	بری بەرهەم بە هۆقە	بری بەرهەم بە هۆقە
	گوێز	قۆغ	سێو	هەرمێ	هەنجیر	باوی
هەولێر	-------	--------	---------	-------	-------	-------
رواندز	75،000	2000	5000	3000	40،000	-------
کۆیسنجق	200.000	20،000	5000	5000	5000	4000
رانیە	40،000	20،000	15،000	10،000	-------	-------

جێگای ئاماژەیە دیبلۆ ئار های لەبارەی ساغکردنەوەی بەهەمی میوەجاتەکان و چۆنیەتی ئالۆگۆرکردنیان لە شاری هەولێر و دەوروبەری دەلێت "**زۆرجار میوەجاتەکان لە ناوچە شاخاویەکان هاتۆتەناو شار بەرهەمی تر بەتایبەت دانەوێلەکان وەك گەنم و جۆ** های، 2010، ل 108) هەروەها مازوو و کەتیرە دوو بەرهەمی (**ئالوگۆریان پێکراوە**" نەختینەی بوون خواستی زۆریان لەسەر بووە بەتایبەت لەولاتانی دەرەوە، لەرێگەی بەغداوە هەنارەدەی ولاتانی ئەوروپا کراوە، مازوو بۆ پیستە خۆشکردن بەکارهاتووە وە سەرچاوەیەکی داهاتی گەروەبووە بۆ حکومەت چونکە حکومەت بەپێی یاسا بۆی هەبووە داهاتی دە یەکی بەرهەمەکە بیا چ چێندراو یان سروشتی، وە کەتیرەش جۆرێك لە گژوگیا بووە لە بەرزایی وگردەکان رووادە (های، 2010، ل 106)

پێویستە ئەوە بزانین بەشێوەیەکی گشتی بەرهەمە کشتوکالیەکانی هەولێر دابەش دەبن بۆ بەرهەمەکانی هاوینەو زستانە، لەچاندنی گەنم و جۆ پشت بە ئاوی باران دەبەستێت بۆیە هەمیشە لەپایزان لەدوای باران بارین گەنم و جۆ داچێندراوە (های، 2010، ل 106 ؛ قادر، هەولێر 1914-1930، 45)بەرهەمی هاوینەش لەرێگەی هەڵکەندنی جۆگەی ئاو و ناعور و ئاوی کارێزەکان چاندراوەو شینایی و باغ و بێستانی لەبەرکراوە، وە هەندێ جار زەویەکان پێش ئەوەی دابچێندرێت ئاو دراوە پێان وتووە (رەباس) بۆ ئەوەی زەویەکە هەرچی گژوگیای زیانبەخش هەیە شین ببێت ئینجا دواتر کێلدراوەو بۆ ئەوەی گژوگیایەکە لەناوبچێت ئینجا زەویەکە تۆکراوە ئەم شێوازە لە بەرهەمهێنان وایکردووە زەویەکە بەبرشتیێت و بەرهەمی زیادبێت (های، 2010، ل 106) وە لەبەرئەوەی بەرهەمەکانی هاوینە زیاتر پێویستیان بەئاو هەیە و سەرچاوەکانی ئاوی هەولێریش زۆربەیان مولکی تاکەکەس بوون تەنیا دووانیان نەبێت مولکی گشتی بووە، بۆیە جوتیاران دەبوو لەبەرامبەر دابینکردنی ئاو کرێیان بدایە بەخاون مولکەکان، لەسەردەمی ئیدارەی بەریتانی نرخی یەك جۆگە (12000) روپیە بووە کە بەرامبەر (1000) جونەهی ئستەرلینی بووە لە گرنگترین بەروووبوومە هاوینیەکانی هەولێر جگە لە سەوزەکان، نۆك، پاقلە، نیسك بەشێوەیەکی بەربلاو چاندراوە(های، 2010، ل 103) لەساڵی 1906 لە رووبەری (320) دۆنم زەوی نۆك پری (30،200) کیلە بەرهەم هاتووە، لە ڕووبەری(320) دۆنم زەوی بۆ بەرهەمی پاقلە بری (26.880) کیلە بەرهەم هاتووە، لە (3200) دۆنم زەوی نیسك)، ئەوەی جێگای سەرنجە لە Marufoglu، p197 ،1998پری (384000)کیلە بەرهەم هاتووە (کۆی بەرهەمە پاقلەمەنیەکان بری رووبەری تایبەت بە بەرهەمی نیسك بە بەرواد لەگەل بەرهەمە پاقلەمەنیەکانی تر بەشێوەیەکی فراوانتر چاندراوە و بە لەرووی بەرهەمیشەوە لەهەموو بەرهەمەکانی تر زیاترە .وە هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆزۆری بەکارهێنانی، وەخۆراکی سەرەکی بووە لە وەرزی زستان .

4- سامانی ئاژەڵ :

سامانی ئاژەل بەشێکی گرنگی کەرتی ئابووری هەولێریان پێکهێناوە، لەدیارترین ئاژەلەکانی هەولێر، مەر و بزن و ڕەشەولاغ بووە، بەشێوەیەکی بەربلاو بەخێوکراوە، لەبارەی ڕێژەی ئاژەل لە قەزای هەولێر لەساڵی 1906 ژمارەی مەر و بەرخ لەپلەی یەکەم هاتووە بە(228000)سەر خەملێندراوە و بزن بە پلەی دووەم (30352)سەر بەخێو کراوە لەدوای ئەمیش مانگا بەڕێژەی (1800) سەرو، گامێش (800)سەر بەخێوکراوە هاوکات ژمارەی پەلەوەرکان بەهەموو جۆرەکانی) وە هەندێ لە ئاژەلدارەکانی Marufoglu، p206 ،1998بە نزیکەیی (590000) تۆمارکراوە(گەرمیان و کوێستانیان کردووە واتا لەسەرەتای وەرزی هاوین رووبان لە کوێستانەکان کردووە بەمەبەستی دابینکردنی لەوەرگا لەوەرزی زستان گەراونەتەوە گوندەکانیان (موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1310ه / 1892، ص189)

لە گرنگترین بەرهەمە ئاژەلی و پەلەوەریەکانی هەولێر بریتی بووە لە، ماست، پەنیر، ژاژی، قەیماغ، گۆشت و خوری و موو پێستەی ئاژەل و هیلکە بووە(چاوشلی، 1987، ل 41). بڕی بەرهەمە ئاژەلی و پەلەوەریەکانی قەزای هەولێر لەسالی 1906 بەم جۆرەی خوارەوە بووە :)Marufoglu، (p205 ،1998

جۆری بەرهەم	شیر	پەنیر	کەرە	خوری	مووی بزن	پیستەی بزن	پیسەی گامێش	هێلکە
بڕی بەرهەم بە هۆقە	1000000	150000	100000	250000	20000	2000	1000	4200000

وەك دەردەکەوێت ژمارەی ئاژەل بەبەراورد لەگەل بڕی بەرهەم لێك نزیکە بەرهەمە ئاژەلیەکان دوای دابینکردنی پێداویستی ناوخۆ ئەوەی زیاد بووە هەناردەی شارەکانی تری عێراق و ولاتانی دەرەوە کراوە، لەلایەکی تریش هەولێر بەهۆی ئەوەی شوێنەکەی تەخت و زیاتر دەشتاییەو ئەمەش وایکردووە دەرفەتی هاتوچۆکردنی ئاسانبێت، بێتە خالی بەیەکگەیشتنی بەرهەمەکانی ناوچە شاخاوییەکان و دەشتەکانی دەوروبەری ناوەندی قەزا بووە ئەمەش لەئاستی ناوخۆی شارەکە جموجۆلی کرین و فرۆشتنی گەرم و گورتر کردووە، مەڵبەندێکی سەرەکی بووە لە ڕێگەی بازرگانی ناوخۆی نێوان شارەکانی بەغدا، کەرکوك، پردێ، هەولێر، موسل (عبدالقادر، 2012، ل 58) وە لەگەل ئەوەش هەولێر چەند ڕێگەیەکی تری گرنگی بازرگانی هەبووکە قەزاکەی بەستۆتەوە بە وڵاتانی دەرەوە لەوانە ڕێگەی هەولێر، رواندز، ورمێ، تەبریز،کە ئەمە زیاتر بەئارستەی باکوری ڕۆژهەلاتی شارەکە بووە (عبدالقادر، هەولێر 1914-1930، 2008 ل47)ڕێگەی هەولێر، پشدەر، قەلادزێ،ورمێ، بانە، ڕێگەی هەولێر، کۆیە، سلێمانی (عبدالقادر، 2012، ل 58) ئەمانەش هەموو هۆکاری سەرکی بوون بۆ پێشکەوتنی کاری کرین و فرۆشتنی ناوبازارو جموجۆلی بازرگانی لەگەل ناوچەکانی دەرەوەی

قەزا، ئەمەش دەولەمەندی لایەنی ئابووری شارەکەمان بۆ نیشان دەدات (موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1330ه / 1912م،ص280) .

5- گرفتە کشتوکایەکان :

جێگای ئاماژەیە چەند فاکتەرێك کاریگەریان هەبووە لەسەر پرۆسەی بەرهەمهێنان و زیادکردنی رێژەی بەرهەم، هەندێ لەم فاکتەرانە سروشتی بوون ولەتوانای مرۆڤ بەدەربوون وەك دیاردەی وشکەسالّی و بێ بارانی (هەروتی، 2013، ل 159)، بۆ نمونە لەسالی 1917 بەهۆی وشکەسالّی گرانی نرخی لەبازارەکان بەدوای خۆی هێناوە بەتایبەت دانەوێلەکان خەلك لەشاری هەولێر لەدۆخێکی ئابووری سەخت ژیاون برسیەتی بەشێوەیەکی فراوان مەترسی بۆ سەرژیانی خەلك دروستکردووە هەرلەبەر ئەمەش تاوەکو ئێستاش ئەم سالّە بەسالی گرانی گەورە ناسراوە(موفتی، 2009،ل1312)

لەگرفتە کشتوکالیە باوەکانی تر بریتی بوون لە مەترسیەکانی هاتنی مێروو وزیندەوەرە زیانبەخشەکانی وەك هێرشی کوللۆ کە لەکاتی پێگەیشتنی دەغلودان بەهەزاران لەشێوەی شەپۆلی دەریا شالاوینانهێناوە تەڕ و وشکی بەهەمەکانیان خواردووە،زۆرجار شالّاوەکانی کوللۆ ناوچەیەکی بەرفروانی گرتۆتەوە بە هەزاران جوتیار لەبەری رەنجی خۆیان بێبەش بوون هەروتی، 2013، ل 162) .

هەروەها بلاوی نەخۆشیە کشتوکالیەکان بەتایبەت نەخۆشی (سن) ئەوەیان زیندەوەرێکی بچوك بووە، لەو سالانەی زستانەکەی سەرماو سۆلەکەی زۆر توند نەبووە بەفرو باران زۆر نەباریوە، زۆر بەخێرایی گەشەی کردووە، زیانی زیاتر بەو دانەویلانە گەیاندووە کەهێشتا سەورز بوون و دانەکەی بەتەواوی ووشك نەبووە،لەسالی 1920 دەشتی هەولێر رووبەرووی ئەم مەترسیانە بۆتەوە لەوبارەیەوە دیبلۆ ئار های نوسیویەتی " ...**سن مەترسی ترین نەخۆشیە بەرووبومی کشتوکالّی ناوچەکە لەناو دەبات، کاریگەری زۆرخراپی هەیە لەسەر گەنم بەتایبەت گەنمی قەندەهاری، جوتیاری کورد نازانێت چ بکات بۆ ئەوەی لەو کێشەیە دەربازی بێت** ".(های، 2010، ل 100)

هۆکارە مرۆیەکانیش فاکتەێکی ترن کە کاریگەری لەسەر بارو گوزەرانی جوتیارن هەبوو بەتایبەتی سیاسەتی دەولەت و پشت بەستن بە سیستەمی دەرەبەگایەتی وە خودی دەولەتەکە هەر لەسەرەتاوە لەرووی ئابووریەوە لەسەر بناغەیەکی دەرەبەگی دامەزرا (خصباك، 1973 ص23). وە پەیرەوکردنی سیستەمی پشتاو پشت لەسەر خاوەنداریکردنی مولکەکاندا بۆتە هۆی ئەوەی دوای مردنی دەرەبەگەکە زەویەکە بۆ نەوەکانیان بمێنێتەوە هەرچەندە سیستەمی دەرەبەگی لە کوردستان تایبەمەندی خۆی هەیە (شامیلوف، 1984، ص64 ؛ الوائلی، 2013، ص81).
بەلام لەگەل ئەوەش ژیانی جوتیاران ژیانێکی ناهەموار بوو، نەی دەتوانی لەرێگەی ئەوبەرهەمەی سالانە دەستی دەکەوت پێداویستیە سەرەتاییەکانی خۆی دابینبکات (ئەسەسەرد، 1986، ل20-22) دەرەبەگەکان باجی (دە یەکیان) لە جوتیارەکان وەردەگرت کە پێان وتووە (بەگانە) کە ئەم باجە جگە لە دانەوێلە لە باغەکانی میوەش وەرگیراوە کە پیان

وتووە (ئەملاکانە)، بۆ هەر یەك درەختی میوەی بەردار (4) قرش[10]وەك باج وەرگیراوە (عماد احمد الجواهری، 1978، ص51.)

ئەوەی زیاتر جوتیارانی هەراسانکردووە هەلسوکەوتی باجگرەکان بووە زۆرجار باجەکانیان وەك خۆی نەداوەتە حکومەت، سەرەرای ئەوەش ژمارەی گوندەکانی دەرەبەگەکان دیاریکراو بووە، زۆرجار دەرەبەگەکان لە دەرفەت گەراون تا لەوڕێگەیەوە بەلێندەرایەتی وەرگرتنی باجی چەند گوندێکی تریش وەربگرن بۆ ئەوەی زیاترخەلکی گوندەکان بچەوسێننەوە (موراد، مختارات، 2005، ص138-142)

لەهەولێر سەرباری ئەم هۆکارانە چەند فاکتەرێکی تریش هەبوون کە زیاتر بارودۆخی جوتیاری خراپتر کردووە لەوانە بەهۆی نەبوونی بانکی کشتوکالی لەگەل پیشتر دەولەتی عوسمانی لقێکی بانکی کشتوکاڵی لەشاری هەولێر دامەزراندبوو وەك ئاماژەمان پێدا، بەلام دوای جەنگی یەکەمی جیهانی و روخانی دەولەتی عوسمانی ئەم دامەزراوەیەش وەك سەرجەم دامەزراوەکانی تری عوسمانی نەما ئەمەش وایکرد جوتیار هانا بۆ دەرەبەگ و خاوەن سامانەکان ببات بۆ ئەوەی بڕێك پارە قەرزبکات بەمەبەستی دابینکردنی پێداویستیە سەرەکیە کشتوکالیەکانی وەك بنەتۆ یان کرینی گاسن بۆ ئەوەی زەوی پێبکێلێت، ئەمەش لەلایەکی تر هەلی بۆ سەرمایەدارو دەرەبەگەکان رەخساند زیاتر سود لە داهاتەکانی جوتیاران ببینن و زیاتر بیانچەوسێننەوە تەنانەت هەندێ جار وا رێکەوتووە بەرهەم بەپێی پێویست نەبووە جوتیارەکە نەیتوانیوە قەرزەکە بداتەوە سەرئەنجام ناچاری وازی لە زەویەکەی هێناوەو ولەبری قەرز بۆ خاوەن قەرزەکە جێهێشتووە، دیبلۆ ئار های لە بارەی ئەم دیاردەیە دەڵێت " **دەرەبەگ و سەرمایەدارەکان توانیان لەو رێگەیەوە دەست بەسەر زۆربەی زەویەکشتوکالیەکان دابگرن** " (های، 2010 , ل108)_

بەریتانیا دوای داگیرکردنی کوردستان لەسەرەتا لە سیاسیەتی دارایی و مافی خاوەنداری کردنی زەویە کشتوکالیەکان پاڕێزگاری لە هەمان سیاسەتی دەولەتی عوسمانی کرد، سیستەمی دەرەبەگایەتی بەهێزترکرد، بەمەبەستی ئەوەی هۆزەکان زیاتر پەیوەست و ملکەچ بکات بە دەستەلاتی بەریتانی(الحاج، 1985، ص58.)

جێگای ئاماژەیە دەولەت بەچەند شێوەیەك باجی وەردەگرت لەوانە باجی هاتوچۆ کەزیاترناسرابوو بەباجی بچوك لە تێکرای ئەو کالاو بەرهەمە سروشتیانە وەردەگیران کە لەناوچەیەك دەگوازرانەوە بۆ ناوچەیەکی تر هەروەها باجی مولکەکانی میری لەشارەکان هەر دەچووە ئەو خانەیەوە، باجی مولکانە، لە تێکرای مولکی شارەکان وەردەگیران بەلام زەویە کشتوکالیەکانی نەدەگرتەوە، هەروەها باجی ئاژەلداری و باجی بەرهەمە کشتوکالیە جۆراوجۆرەکان کە لەشێوەی دە یەك(10/1) وەردەگیرا (متشاشغیلی، 1978، ص210).بەپێی راپۆرتەکانی کارگێری بەریتانی لەسەردەمی ئیدارەی بەریتانیش تەنیا باجی رێگە بۆ گواستنەوەی بەرهەمی دار جگە لە باجەکانی تر لە نیسانی 1919 تا ئازاری 1920 (1180700) روپیە بووە

(IRAQ ADMINISTRATION REPORRTS K. 1992. P18)

هەولێریش لەو سیاسەتە بەدەر نەبوو نەك هەر ئەمە زۆرجار ململانێی و شەری عەشائیری لەنێوان خودی دەرەبەگەکانیش رووبداوە لەسەر مافی خاوەندایکردنی زەویە کشتوکالیەکان، وەك جێگری حاکمی سیاسی بەریتانی لەهەولێر ئاماژەی پێدەکات لەسالی 1919لەنێوان ئاغاکانی دزەیی و ئاغاکانی گەردی ململانێی زۆر هەبووە لەسەر مافی خاوەندایەتی زەویەکان (الجواهری، 1978،ص123).

(10)قروش، ثارةيةكى سةردةمى عوسمانية ، نرخى يةك قروش دةكاتة نؤ فلس بووة بةرامبةر ثارةى عيَراقى ، بروانة عباس عزاوى، تاريخ النقود العراقية ، بغداد، 1958، ص 141-142.

سەرەرای ئەوەش دواکەوتووی هۆکارەکانی بەرهەمهێنان و چ ئامێرەکانی کێڵان یان دروێنە هێندەی تر دۆخەکەی ئالۆز کردووەکەرستەکانی بەرهەم هێنان زۆر سەرەتایی بوون بەمەش پێویستی بەکاتی زۆر هەبووە و ئەمەش لەتوانای جوتیاری کەمکردۆتەوە بۆنمونە تەنیا دوورینەوەی گەنم لە هەولێر لە مانگی ئایار دەستی پێکردووە بەچەندین قۆناغ تێپەڕیووە تا مانگی ئەیلول بەردەوام بووە لەگەل ئەوەی جوتیار بەتەنیا ئەم کارەی نەکردووە بەلکو بەهەروەزی و وئافرەتان و مندالانیش لەگەلی بەژداربوون (مورادموختارات 2005، ص 139)،بەشێوەیەکی کشتی هەموو ئەو هۆکارەانە کاریانکردۆتە سەر پرو جۆری بەرهەم و سەرئەنجام رەنگدانەوەی خراپی لەسەر ژیانی جوتیاران دروست کردووە .

سێەم- سیستەمی دارایی :

لەقەزای هەولێر هەمان سیستەم و بنەماکانی دارایی دەولەتی عوسمانی هەبووە، لە ساڵی 1893 تا کۆتای سەردەمی دەولەتی عوسمانی پەیکەری بەرێوەبردنی دارایی لەدەولەتی عوسمانی بەوشێوەیە بوو، دەفتەر دار، بالاترین دەستەلاتی دارایی هەبوو، لە ویلایەتەکان بەرێوەبەری دارایی و بەرپرس بوو لەبەردەم والی و پیاوماقولان و هەمان جیاوکی پلە بالاکانی دەولەتی هەبوو وەك قازی و ئەوانی تر، وە ئەندامی ئەنجومەنی بەرێوەبردنی ولایەت بووە(الشجری،2005، ص15.) هاوکات بەرپرسی گشتی چەند هۆبەیەکیش بوو لەوانە :

- هۆبەی تێچووەکان، کە بەرێوە دەبرا لە لایەن باش کاتب و شەش ژمێریار.
- هۆبەی بەرژەوەندیەکان، بەرێوەدەبرا لەلایەن باش کاتب و (12) فەرمانبەر .
- هۆبەی وەقف، بەرێوەدەبرا لەلایەن نووسەرێك (کاتب) .
- هۆبەی ژمیریاری کۆن (الحسابات القدیمه) بەرێوەدەبرا لەلایەن فەرمانبەریك و یاریدەدرێك .
- هۆبەی خەزێنە، بەرێوەدەبرا لەلایەن فەرمانبەرێك نازناوی (امین سندوق) ی بوو (علی، 1998،ص50).

بەرێوە بردنی کاروباری دارایی لەقەزاکان لەلایەن بەرێوەبەری دارایی بەرێوە دەبرا وە بەرپرس بوو لەبەردەم بەرێوەبەری دارایی ولایەتەکان (دفتەر دار)وە لەسەر پێشنیاری بەرێوەبەری دارایی ولایەتەکان بەفەرمانی والی دادەمەزرا (الشجری، 2005، ص16) بەرپرسی کاروباری دارایی هەموو قەزاکە بوو، هەرچی سەبارەت بە ناحیەکان و گوندەکان هیچ فەرمانبەریکی تایبەت بە کاروباری دارایی نەبووە، بەلکو سەر جەم ناحیەو گوندەکان لە کاروبارەکانی پەیوەندیدار بە رێوشوینی دارایی و کۆکردنەوەی باج راستەخۆ لەلایەن کارگێری دارایی قەزا بەرێوە براوە(لونکریك،تاریخ العراق، 1988، ص69).

جێگای ئاماژەیە لە هەر قەزایەك چەند فەرمانبەرێکی دارایی هەبوون کە لەرووی کارگێریەوە راستەوخۆ پەیوەست نەبووە کارگێری لیواکان بەلکو راستەوخۆ پەیوەست بوون بەسیستەمی کارگێری پایتەختەوەو راستەوخۆ لە ئەستەمبۆلەوە فەرمانیان بۆ هاتووە، بۆ نمونە فەرمانبەرانی تایبەت بە کاروباری زەوی مولکەکانی سولتان یان فەرمانبەرانی کۆمپانیای(ریجی) کە کۆمپانیای تایبەت بە بەرهەمی نەختینەیی توتن وە چەندانی تر(الشجری، 2005، ص17)

سەبارەت بە قەزای هەولێر لە سالنامەکانی ولایەتی موسل ئاماژە بە ناوی هەندێ کەسایەتی کراوە کە بەرپرسی دارای قەزاکە بووە وەك وەلیەدین ئەفەندی ، زەینەل ئەفەندی ، عباس افندی، محمود جلال الدین افندی (موسل ولایتی سالنامەسی، 1308 ه /1890م، ص 142 ؛ موسل ولایتی ایجون ایکنجی دفعه، 1310 ه /1892م، ص188-189 ؛ موسل ولایتی

سالنامەسی رسمیسیدر، 1312، ص168 ؛ موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1325 / 1907م،ص135 ؛ موسل ولایتی سالنامه رسمیسیدر،1330 ه / 1912م، ص274).

چوارەم - مولکداری زەوی :

زەویەکانی قەزای هەولێر و چۆنیەتی بەرێوەبردنیان وەك لە سەرچاوەکان ئاماژەی پێکراوە بریتین لە سێ جۆربوون ئەوانیش:

1- زەوی میری (الاملاك الامیریه) ئەو زەویانە وتراوە کە مولکی دەرەبەگەکان بوون،ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دوای ڕێکەوتنی میرنشینە کوردیەکان لەگەل دەولەتی عوسمانی، دەولەت رازی بووە ئەو زەویانە ببێت بە مولکی ئەوان بەمەرجێ لەکاتی پێویست سەربازیان بۆ ئامادەبکەن بەهەموو پێداویستیەکانی شەر بۆ پالپشتیکردن لەدەولەتی عوسمانی، دواتر ئەم زەویانە بەرە بەرە بەشێوەی پشتاو پشت بۆیان دەمایەوە، وە دەرەبەگەکان باجی ئەو زەییانەیان بەپێی نەریتی خۆیان کۆدەکردەوە و زەویەکانیان لە تۆمارە تایبەتیەکانی دەولەتی عوسمانی تۆمار نەکراوە، بەلام لەبەرامبەر ئەوە دەبوو سالّانە بڕێك باج بدەن بەدەولەت(هەروتی، 2013، ل 140) .

2- زەوی (تحریر) ئەو زەوییانەبوو لەتۆمارەکانی دەولەتی عوسمانی تۆمارکرابوون، بەناوی ئەوکەسانە تۆمارکرابوون کە کاریان لەسەرکردوە، ئەمانە دەبوو راستەوخۆ باج بدەن بەدەولەت (ئەسەسەرد، 1986، ل ل20-22) بێگومان هەولێریش لەم بریارە بەدەرنەبووە.

3- زەوی خەواسی هەمایون (الاملاك السنیه) ئەم زەویانە مولکی سولتان بوون، دوای ئەوەی سولتان عەبدولحەمیدی دووەم (1876-1909) بەشێکی زۆری لە زەویە کشتوکایەکانی کرد بە مولکی خۆی قەزای هەولێریش رووبەرێ:ی فراوانی زەوی کشتوکاڵی بەمولکی تایبەتی خۆی تۆمارە کردوە، داهاتی ئەم زەویانەش راستەوخۆ خراونەتە سەر خەزێنەی تایبەتی سولتان، هەروەها ئەم جوتیارانەی لەسەر زەویەکانی سولتان کاریان کردووە جیاوکی تایبەتی خۆیان هەبوو (الشجری،2005،ص24) زەویەکانی خەواسی هەمایون لە سنوری قەزای هەولێر بەشی زۆریان دەکەونە سنووری گوندەکان، بە پێی نووسراوە فەرمیەکانی دەولەتی عوسمانی ژمارەی گوندەکانی قەزای هەولێر (300) گوندە کە (70) یان لە دەوروبەری قەزاکە بووە، ئەوانی تر دابەشبوونە بەسەر ناحیەکان (48) گوند سەربە ناحیەی سولتانیە و (60) گوند سەربە ناحیەی دزەیی و (120) گوند سەر بە ناحیەی شەماك بوو (غفور،، 1990، ل120) بەلام پێویستە ئاماژە بەو بکەین کە دوای کودەتای کۆمەلەی ئیتحادی لەسالی 1908، یەك لە گرنگترین گۆڕانکاریە ئابووریەکان کە ڕەنگدانەوەی لەسەر هەولێر هەبووە ئەوەیە کە بریاردرا بە گەرانەوەی سەرجەم زەویەکانی خەواسی هۆمایون (الاملاك السنیه) بۆ سەر مولکی دەولەت (الجواهری، 1978، ص 44) .

سەبارەت بە بەرێوەبردنی کاروباری زەویەکانی خەواسی هەمایون هەروەك لە سالنامەکانی ویلایەتی موسل ئاماژەی پێکراوە سەرپەرشتی کاروباری کارگێری و دارایی زەویەکانی (سەنیە) لەلایەن دەستەیەکی کارگێری بەرێوەبراوە پێکهاتووە لە یەك مەئمورو دوونوسەرو ئەمینداری سندوق و تەحسیلدار، بنکەی سەرەکیان لە شەمامك بووە بەلام لەقەزای هەولێریش مەئمورێك و دوونوسەری تایبەت بە زەوی (سەنیە)هەبووە(موراد، 2009، ل1382)

4- زەوی وەقف، کە پارچەیەك زەوی یان چەند دوکانیك یان شوێنێکی بازرگانی بووە کە تایبەت کراوە بە خزمەتکردنی دامەزراوەیەکی ئاینی، واتا داهاتی ئەم زەویە تەرخانکراون بۆ دابینکردنی

پێداویستیە دارایەکانی شوێنە گشتیەکان کە زیاتر دام و دەزگا ئاینیەکان بوون (الجواهری، 1978، ص 44) کاروباری وەقف لەرووی کارگێریەوە بەڕێوەبەرایەتی تایبەت بەخۆی هەبوو، بارەگای سەرکی لە لیواکان بووە لە سنجقەکانیش لقی هەبووە،کە لەلایەن چەند فەرمانبەریکی تایەت بەکاروباری وەقف بەڕێوەبراوە، کە بە پلەکانی(بەڕێوەبەر، ژمێریار، ژمێریاری داهاتەکان) کاریانکردووە، لە هەشتاکانی سەدەی نۆزدە بەڕێوەبردنی کاروباری وەقف خراوەتە ئەستۆی قازیەکان و بەیارمەتی پیاو ماقولان و بەڕێوەبەری قوتابخانە ئاینیەیەکان بەڕێوە براوە (الشجری، 2005، ص17)

سەبارەت بە قەزای هەولێر لەسالنامەکان ئاماژە بەناوی (سلێمان ئەفەندی) کراوە وەك بریکاری کاروباری وەقف (موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1312ه / 1894، ص 167) دەتوانین بڵێین جگە لەو سێ جۆر زەویەی کە باسکراو لەهەولێر هەبووە، زەویەکانی وەقف بە چوارەم جۆری زەویەکانی قەزای هەولێر دابنێین .

لەپێناو گەشە پێدانی کشتوکالی لە ناوچەکانی کوردستان لە قەزای هەولێر هۆبەیەکی تایبەتی کراوەتەوە بەناوی هۆبەی کشتوکالی کە (بانکی کشتوکالی) ناسراوە قەرزی بچوکی داوە بە جوتیاران، ئەم بانکە بەڕێوەبەرووچەند کارمەندێکی هەبووە ئەرکەکانیان رایی کردووە لەوانە (سلێمان ئەفەندی – سەرۆك، بەئەندامیەتی هەریەکە لە تەها ئاغا، سالح ئەفەندی، موختار ئەفەندی، حسین ئەفەندی، حسین ئەفەندی، مستەفا ئەفەندی نوسەری ژمێریار و ئیسماعیل ئەفەندی تەحسیلدار (موسل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر، 1312ه / 1894، ص 168) ئەم قەرزە بۆ کەمکردنەوەی ئەرکی سەرشانی جوتیاران بووە، سالانە رێژەی(12 %) سوی هاتوتە سەر، بەلام بەبەراورد لەگەل بازرگانانی شار سووی جوتیاران زۆرکەمتربووە، دیارە مەبەستی حکومەت لەدانانی ئەم بانکە کەمکردنەوەی ئەرکی سەرشانی جوتیاران بووە بۆئەوەی دەولەمەندانی شار جوتیاران نەچەوسێننەوە(قادر، هەولێر 1926-1939، ل22-23)

پێنجەم / بارودۆخی ئابووری هەولێر لەسالانی جەنگی یەکەمی جیهانی :

بارودۆخی ئابووری قەزای هەولێر لە سالانی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، هاوشێوەی لە بارودۆخی تەواوی کوردستان بووە، برسیەتی و قات و قڕی بە ئەندازەیەك بلاوبەوە مەترسیان لەسەر ژیانی مرۆڤەکان دروست کرد که هۆکاری سەرەکی سەرهەلدانی ئەم قەیرانە مەترسیدارە پەیوەندی هەبوو بەسیاسەتی دەولەتی عوسمانی ژمارەیەکی زۆری جوتیار و کرێکارەکانی بۆ بەرەکانی شەر بەزۆرەملێ راپێچکرد (قادر، هەولێر1926-1930، 2013، ل 29)، هەروەها ژمارەیەکی تریش لەترسی گرتن و راپێچکردن رایانکرد بۆ ناوچە دوورە دەستەکان و لە ناوچە شاخاویەکان خۆیان حەشار دابوو (خواجە، 1986، ل85). ئەمەش بووە هۆی ئەوەی بەشێکی بەرچاوی زەویە کشتوکالیەکان دانەچێندراو بەبەیاری مانەوە، هەرەسهێنانی دەستی کار لە ناوەندەکانی بەرهەمهێنان بەشێوەیەکی گشتی، بووە هۆی کەمبوونەوەی بەرهەمە ناوخۆییەکان بەتایبەت بەهەرهەمە بژێوەیەکانی وەك گەنم و جۆو برنج، لەلایەکی تر لەئاستی بازرگانی دەرەکیش بەهۆی مەترسی لەسەر رێگا بازرگانیەکان وە تێکرای هۆکارەکانی بەرهەمهێنان خرانە خزمەت کەرتی سەربازی سەرئەنجام جموجۆلی بازرگانی بەتەواوی پەکی کەوت (ئەحمەد، 1975، ل84)

سەرباری ئەمەش ئەوەی زیاتر مەترسی لەسەر ژیانی خەلك دروستکرد و ئاوی گۆمەکەی زیاتر لێل کرد بوونی دیاردەی وشکە ساڵی و باران نەبارین بەتایبەت لەساڵی 1917 کە لەلای دانیشتوانی قەزای هەولێر بەساڵی گرانی گەورە ناسراوە(وەك ئاماژەمان بۆ دا

)،.سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە برسیەتی بەشێوەیەك گروتنینی بۆ خەلك هێناوە خەلك هانای بۆ هەندێ خواردن بردووە کە هی مرۆڤ نەبوون یان هەندێ رویان لەدەشت و شاخەکان کردووە بۆ ئەوەی گژوگیا بخۆن، یان هەندێ خەلك لەتاو برسیەتی گۆشتی ئاژەلە رێپێنەدراوەکانیان خواردووە (کریم، 2003، ص 70)

بێگومان ئەم بارودۆخە سەخت و ناهەمواڕە تەنیا خەڵکی سڤیلی نەگرتۆتە بەلکو سەربازانی دەولەتی عوسمانیش رووبەرووی هەمان قەیران بونەتەوە شاکر فتاح لەبارەی ڕەوشی سەربازانی عوسمانی دەڵێت " لەبیرمە سەربازەکان خۆیان گالیسکەکانیان ڕادەکێشا، لەبەرئەوی بارگینیان نەمابوو، ئەسپەکان هەندێکیان بەهۆی نەبوونی ئالیك لەبرسان مردبوون هەندێکیشیان لەلایەن سەربازەکانی عوسمانی سەربرابوون بۆ خواردن"(فتاح، 2003، ل31)لەبەر تاوی برسیەتی بە شارو گوندو ئاواییەکان سوراونەتەوە لەهەر شوێنی هەستیان کردیێت خەلك دانەوێلەی حەشارداوە ڕویانتێکردووە بەزۆر بردویانە(حوسێن، 2009، ل26)لەبەرامبەر ئەوەش خەلك بۆ پاراستنی بەرهەمەکانیان لەماڵەکانیان چالیان هەلکەندووە دەغلودانەکانیان تێدا شاردۆتەوە بۆ ئەوەی سەربازانی عوسمانی دەستیان پێنەگات (موفتی،2009، ل1322) .

بەرزبوونەوەی نرخی دانەوێلە سیمایەکی تری ئەو شارە بوو لەسالانی جەنگدا دیبلۆ ئار های لەبارەی بەرزبوونەوەی نرخ لەبازاری شاری هەولێر دەڵێت " **بەر لەشەر گەنم بۆ40 ڕوپیەوە جۆ 24 ڕوپیە دابەزی لەسالی 1918 نرخ بەشێوەیەك بەرزبەوە گەنم گەیشتە نزیکەی 1500ڕوپیە جۆ 1200 ڕوپیە "** جگە لە دانەوێلە نرخی خۆراکەکانی تریش چەندان جار بەرزبۆتەو بۆنمونە ڕۆن نرخی (12) جار هێندەی نرخی ئاسایی و برنج (10) جار وگۆشت (3) جار لەنرخی خۆی بەرزبۆتەوە (موفتی،2009، ل1322)، ڕۆژنامەی تێگەیشتنی راستی[11] لەوبارەیەوە دەڵێت " **حکومت ترك اکر ڤالمی بردایه چوار گرف کردستان امنیت نما ریی تجاره،هموکس دەست و اژنوو، مات و ملول دانیشت کولی پیاوبکا لەناوچوو زراعت پکی کوت اوی شتیکی مابوو خواردی یان حکومت پیی زانی و بردی ایتر کردستان لەکی بەتەمای رزق بی دەوروپشتی لەخۆی برسی تر**ه " (تێگەیشتنی راستی "ڕۆژنامە"،ژ(19) شوباتی 1918 ل2)

دیارە بارودۆخی خراپی ئابووری کاریگەری لەسەر هەموو چین و توێژە کۆمەلایەتیەکان هەبووە بەلام ئەوەی زیاتر کەوتۆتە ژێر تەوژمی شەپۆلی برسیەتی و نەیتوانیوە پێداویستیە سەرکیە خۆراکیەکانی خۆی دابینبکات چینی هەژاران بەپلەی یەکەم و دواتر چینی ناوەند (فەرمانبەران و بازرگان و پیشەورە بچوکەکان) ئەوانە بەتەواوی کەوتنە بەر بەرداشی ئاشەکە، زیاتر دانیشتوانی بەشی خواروی شارەکە بوون و چینی خۆشگوزەران کەزیاتر لە قەلا نیشتەجێبوون ئەم دۆخە سەختەی ئابووری کەمتر کاریگەری لەسەریانەوە دروستکردوە (قادر، هەولێر، 1914-1930، 2008 ل49)

ئامارە نا فەرمیەکان، گەواهیدەرێکی باشن بۆ سەلماندنی ئەو راستیەی کە تا چ ئەندازەیەك جەنگ کاریگەری لەسەر دانیشتوانی هەولێر دروستکردووە، بەپێی دوا سالنامەی عوسمانی کە باسی قەزای هەولێری کردووە، ژمارەی دانیشتوانی قەزای هەولێری لەسالی 1912 بە (14255) کەس خەملاندووە (دەباغ، 2005،، ل 100)کەچی ئەم ڕێژەیە لەسالی 1916

(11) تێگەیشتنی راستی، ڕۆژنامەیەکی سیاسی کوردی ئروثاطەندەتیی ئینطلیز بوو لة 1/1/ 1918 یەکەم ذمارەی لەبةغدا دەرضووة ، لة ذێر ناونیشانەکەی نووسراوة "ڕۆژنامەیەکی سیاسی اجتماعی خادمی بك بوون سربستی کوردانة" شەست و حەفت ذمارەی لێ ضائکراوة ، یەکەم ڕۆژنامەی کوردی لة عێراق دادەندرێت بۆ زانیاری زیاتر بروانة کەمال مەزهەر ئەحمەد, تێگەیشتنی راستی و شوێنی لة ڕۆژنامة نوسی کوردیدا، بةغدا ،1978، ل49 ؛ ڕەفیق سالح و سدیق سالح ،ڕۆژنامەی تێگەیشتنی راستی 1918-1919 یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لة عێراق ، هەولێر،2007 ،ل3.

کەمیکردووە بۆ نزیکەی (10،000) (اسماعیل، 2006،ص 108)کەس وە ئەمەش ئەم راستیەمان بۆ دەردەخات کە تا چ ئەندازەیەك شارەکە زیانی گیانی داوە جگە لە وێران بوون زیانە دارایەکان،وە لەسالی 1921 ئەم ژمارەیە جارێکی تر بۆ (10600)کەس زیادی کردۆتەوە (کەرکوکی،، 2006، ل 30)

، پێویستە ئەوەش بوترێت کە زیانەکانی جەنگ تەنیا لەشاری هەولێر بەو شێوەیە نەبووە بەلکو گشتی و لە زۆربەی ناوچەکانی تریش بەو شێوەیە بووە بۆ نمونە لەشارێکی وەك سلێمانی ژماری دانیشتوان لە (20،000)بۆ (10000) کەمی کردووە بەگوێرەی ئەو راپۆرتانەی بەریتانیەکان تۆماریانکردووە ژمارە دانیشتوانی سلێمانی لەسالی 1914 بە (40000) کەس خەملێندراوە، لە دوای تەواوبوونی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ئاداری 1919 پێشنیاری چۆلکردنی شارەکەیانکردووە بۆ ئەوەوەی لەشوێنێکی تر بنیاد بنرێت، ئەمەش مانای ئەوی گەیاندووە کە شارەکە لەدوای جەنگ بەتەواوی رووبەرووی وێران بوون بۆتەوە (محمود، 2013، ل 30)

لەوسەرو بەندانەشدا ناکرێت رۆلی هەندێ لە بنەماڵەو کەسایەتیە دیارەکانی هەولێر لەیادبکەین و برایەتی لەنێوان دانیشتوانی شار هێندە بەهێزبووە لە بارودۆخێکی واسەختدا پشتیان لەهەژارو لێقەوماوان نەکردووە، رۆژانە دووجار شۆرباو نانیان بەسەر هەژاران دابەشکردووە لەدیارترینیان بنەماڵەی (حاجی رەشید ئاغا)یە کە جگە لەیارمەتیدانی خەلکی ناوشار دەرگای والاکردووە بۆ بەهاناچوون و دلدەدانی ئەو کەسانەی کە بەهۆی شەرەوپەراگەندە ببون یان ئەو خێزانانەی کە لەشاری مەندەلی و دەوروبەری کەرکوك رووبان لەهەولێر کردبوو(عمران، 1983، ص 95)،، هەروەها (حەسەن ئاغا چاوشلی) ئەویش بەرهەمە کشتوکالیەکانی بردۆتە بازار بەنرخی کەمتر لەنرخی خۆی فرۆشتیتیە هەژاران ئەوەی توانای کرینی نەبووە بەبێ پارە پێیداون، هەروەها (جەمیل ئەفەندی) کە موفتی هەولێر بووە رۆلی بەرچاوی هەبوولە دابەشکردنی نان بەسەر هەرژاران و یان ئەوانەی بەهەر هۆکارێك رویان لەشارەکە کردوە(موفتی،2009، ل1322) دوای کۆتای جەنگ و تێپەربوونی ماوەی داگیرکاری و دامەزراندنی شانشینی عێراق قۆناغێکی تازە لەمێژووی ئابووری ئەم شارە دەستپێدەکات .

ئەنجام :

لەکۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانی ، هەولێر قەزایەک بووە سەر بە ویلایەتی موسل ، لەرووی ئابووری کشتوکاڵ پێگەی سەرکی هەبووە لەژیانی ئابووری دانیشتوان ، دانیشتوانی ئەم قەزایە بۆ دابینکردنی پیداویسیەکانی ژیانیان چەندین جۆرە بەرهمێکی کشتوکالیان رواندووە ، بەرهەمەکان چەند جۆرێک بوون ، هەندێکیان بۆ خۆبژێویی بوون وەک وەک گەنم ، جۆ ، برنج ، هەندێکیشیان نەختینەیەیی بوون وەک توتن و لۆکە ، لەپال ئەمانەش بەشێوەیەکی فراوان گرگی دراوە بەبەخیوکردنی ئاژەل بەتایبەت مەر ، بزن ، مانگا ، هاوکات لەو ماوە مێژوویە کەرتی کشتوکالی بەدەست چەندین کێشە نالاندویەتی کە هەندێکیان گرفتی سروشتی و لەدەرەوەی تواناکانی مرۆڤ بوون وەک دیاردەی وشکە سالێ و نەخۆشیە کشتوکالیەکان وشالاوەکانی کللۆ بۆ سەر زەویە کشتوکالیەکان ، هەندێ گرفتی مرۆیش لەئارادابوون کەپەیوەندیان بە سیاسەتی حکومەت هەبووە بەتایبەت لە وەرگرتنی باج ، کە چەندین جۆر باجێک لە جوتیاران وەرگیراوە وەک باجی دەیەک ، باجی بەگانە ، بێگومان هەریەک لەو هۆکارانە کاریگەری لەسەر پر و جۆری بەرهەم هەبووە کەئەمەش ڕەنگدانەوەی نەرێنی لەسەر ژیانی جوتیاران دروستکردووە .

دانیشتوانی هەولێر لە بەرهەمە کشتوکالیکان توانیویانە پێداویستی خۆیان دابینبکەن ئەوەی زیادەش بووە هەناردەی دەرەوە کراوە ، بازرگانانی هەولێر جگە لەپەیوەندی بازرگانیان لەگەل قەزاکانی تری عێراق هەبووە هاموشۆی بازگانیان لەگەل ولاتانی هەرێمی و ئەوروپیش هەبووە ، وەک لەسالنامەکانی موسل ئاماژەی پێکراوە ، بوونی نوێنەری کۆمپانیای ریجی فەرەنسی و کومپانیا ئیتالیەکان باشترین نمونەن بۆ سەلماندنی ئەم راستیە .

لەکۆمەلگای کوردستان تا ئەو سەردەم سیستەمی دەرەبەگایەتی زاڵ بووە، دەرەبەگەکان دوای رێکەوتنی کورد و دەولەتی عوسمان ، بەپشت بەستن بەسیستەمی مولْکایەتی دەولەتی عوسمانی خاوەنی رووبەرێکی یەکجار فراوانی زەوی و زاربوون ، دواتر بەشێوەی پشتاو پشت لەباب و باپیرانەوە ئەم زەویانەیان بۆ ماوەتەوە ، جگە لە زەوی دەرەبەگەکان چەند جۆرە زەوێکی ریش هەبوون وەک (زەوی تەحریر ، زەوی هەمایون، زەویەکانی وەقف) بێ. لەسالانی جەنگی یەکەمی جیهانی بارودۆخی ئابووری قەزای هەولێر هاوشێوەی ناوچەکانی تربووە ، راپێچکردنی جوتیاران و کریکاران بۆ بەرەکانی شەر ، بونی دیاردەی وشکە سالی و سەرهەلدانی ئاستەنگ لەبەردەم رێگا بازرگانیەکان هۆکاری سەرکی بوون بۆ کەمبوونەوە یان نەمانی بەرهەم بەتایبەت بەرهەمە بژێویەکان کە مەترسیەکە بەشێوەیک بووە کاریگەر لەسەر ژیان و مردنی مرۆڤەکان دروستکردووە .

لیستی سەرچاوەکان

بلاوکراوة حکومیەکان :

موصل ولایتی سالنامەسی ، برنجی دفعة ، 1308ه / موصل مطبعة سندة طبع اولنمشدر 1308 ه /1890م

موصل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر ، 1310ه / 1892

موصل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر ، 1312ه ، 1894

موصل ولایتی سالنامەسی رسمیسیدر ، 1325 ه / 1907

موصل ولایتی سالنامة رسمیسیدر ، موصل ولایتی مطبعەسی ، 1330 ه / 1912

.IRAQ ADMINISTRATION REPORRTS 1914-1932.ARCHIVE EDITIONS.

نامة زانستیەکان :

الشجری ، عدنان هریر جودة : النظام الاداری فی العراق 1920-1939، اطروحة دکتوراه ، کلیة الاداب ، جامعة بغداد ، بغداد، 2005.

حسین ،نسرین سلیمان: النشاط الصناعی للمنشات الصناعات الکبیرة للقطاع العام فی محافظة أربیل ، رسالة الماجستیر ، کلیة الادارة والاقتصاد ، جامعة صلاح الدین – أربیل ، 2002.

حبيب ،على محمد على :التبغ فى الدولة العثمانية من اواخر القرن السادس العشر حتى قيام الحرب العالمية الاولى ، رسالة الماجستير جامعة الاسكندرية ، اسكندرية ، 2015.

علي ،غانم محمد : النظام المالي العثماني في العراق،1839-1914 ، رسالة الماجستير مقدمة الى كلية الاداب- جامعة الموصل ، شباط 1998 .

سەرچاوەکان

1- بەزمانی کوردی

ئەحمەد کەمال مەزهەر: کوردستان لەسالەکانی شەری یەکەمی جیهاندا ، بەغدا ، 1975 .

_____: تێگەیشتنی راستی و شوێنی لە رۆژنامە نوسی کوردیدا، بەغدا ،1978.

ئەسەسەرد ، ف: گەشەکردنی سەرمایەداری لەکوردستان ، دەزگای رۆشنبیر ، ب،ش، 1986.

اسماعیل ، سلێمان عبدالله: تایبەتمندیەکانی باران لە هەرێمی کوردستان ، سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیژی ، سلێمانی ، 1998.

جامباز ، تاریق ، بەرزنجی ، نەژاد ،ئاماری دانیشتوان هەولێر 1922 سەرای ، تەکیە ، تۆپخانەوە، سلێمانی ، 2006

حوسێن ، جەلال خدر ، ژیانnامەی شەهابەی هەولێری 1891-1939، چاپخانەی نازە ، هەولێر ، 2009

سەربەسست کەرکوکی ، راپۆرتی کارگێری دەڤەری کەرکوک لە 1ی کانونی دووەم تا 31 کانونی دووەمی 1919، و، ، سلێمانی ، 2006.

سالح، رەفیق ،رۆژنامەی تێگەیشتنی راستی 1918-1919 یەکەمین رۆژنامەی کوردی لە عێراق ، هەولێر،2007

چاوشلی ، هادی رشید ، هەولێر لەگەل کاروانەی فەلەک ،بەغدا ، 1987 ،

چیچۆ ،تحسین ، قادر ، شێرزاد : هەولێر لەیادی سەد سالەی دامەزراندنی شاروانی هەولێر ، هەولێر، 1985

عبدالقادر ، نهرۆ محمد ، هەولێر 1918-1926، هەولێر ، 2012.

غەفور عەبدولا : جوگرافیای کوردستان ، چ4، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ، 2005.

فتاح ، شاکر ، ئاوێنەی ژینم ، سەرچەم بەرهەمەکانی ، هەولێر ، 2003.

قادر ، مهدی محمد ، هەولێر لەنێوان سالانی 1914-1930، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر ، 2008

_____ هەولێر لەسالانی 1926- 1930، چاپخانەی حاجی هاشم ، هەولێر ، 2013

محمود ، بەختیار سەعید ، لیوای سلێمانی 1921- 1958لێکۆلینەوەیەکی مێژوویی لە بارودۆخی ئابوری، سلێمانی ، 2013.

مستەفا ، فاتیمە قادر: دابەشبوونی دانیشتوانی شاری هەولێر ، مەلبەندی کوردۆلۆجی ، چاپخانەی رەنج ، سلێمانی ، 2008.

هاملتن ،م: رێگایەک بە کوردستاندا ، و، عەلی عەبدولڕەحمان عەسکەری ، چاپخانەی موکریان ، هەولێر ، 2013، ل342

، سلێمانی ، 2006.

هەروتی ، سەعدی عوسمان : چەند لایەنێکی مێژووی رامیاری و کۆمەلایەتی و ئابووری لەکوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا، هەولێر ، 2013.

2-بەزمانی عەرەبی :

الجنایی ، هاشم حضر : مدینة أربیل دراسة فی جغرافیة الحضر ، موصل ، 1987.

لجواهری ، عماد احمد : تاریخ مشکلة الاراضی فی العراق 1914-1932، دار الحریة للطباعة، بغداد، 1978 .

الحاج ،عزیز : القضیة الکردیة فی العشرینات ،ط2، بغداد ، 1985.
الدوسکی ، کامیران عبدالصمد :کوردستان العثمانیة فی النصف الاول من القرن التاسع عشر ، أربیل ، 2002.

السامرائی ، سعید عبود : النظام النقدی والمصرفی فی العراق ، بغداد ، 1969.

القیسی ، ناهض عبدالرزاق: النقود فی العراق ، بغداد، 2002 .

اللجنة الاعلامیة لمهرجان یوم محفظة اربیل ، اربیل ، هةولیر ، بین الماضی والحاضر ، د.م. 1987.
الوائلی ، عبد ربه سکران ابراهیم : اکراد العراق 1851-1914، بغداد، 2013.
خصباك ،شاکر : العراق الشمالی ، بغداد، 1973
شامیلوف ، أ: حول مسألة الاقطاع بین الکرد ،ت، کمال مظهر احمد ، ط2، بغداد، 1984
عمران ،موسی :مندلی عبر التاریخ ، مطبعة الحریة ، بغداد، 1983

عزاوی، عباس: تاریخ النقود العراقیة ، بغداد، 1958

کریم ، عمر محمد محمد : القضیة الکردیة فی الصراع البریطانی العراقی 1918-1932، هةولیر، 2003

لونکریك، ستیفن هلمس : اربعة قرون فی العراق الحدیث ، ت، جعفر خیاط، ط4، بغداد، 1986

_____:تاریخ العراق الحدیث 1900-1950 ، ترجمة سلیم طه التکریتي ، بغداد، 1988
متشاشغیلی : العراق فی سنوات الانتداب البریطانی ، ترجمة ، هاشم صالح التکریتی ، بغداد ، 1978،

3- بة زمانی تورکی

DR.Sinan Marufoglu , OSMANLI DONEMINDE KUZEY IRAK 1831-1914, Istanbul, 1998.

وتارو لێکۆلینەوە:

غفور ، عبدالجبار قادر:اربیل فی سالنامات العپمانیه ، کاروان " گۆڤار " ، ژ (91) ، ساڵی نۆیەم ، 1990.

پیرداود ، جابر : پیشە دەستیەکانی هەولێر لە سیەکان و چلەکاندا ، هەولێر " گۆڤار " ژ(3) هەولێر ، 1999.

خواجه، ئەحمەد: چەند بیرەوەریەکی مێژوویی ، رۆشنبیری نوێ "گۆڤار" ژ (111) 1986،

دەباغ ، عبدالرزاق: مامەکانم قەیسەری هەولێریان دروستکرد، ئامادەکردنی ، یوسف نانەکەلی ، گۆڤاری بارش ، ژمارە (6) هەولێر، 2001

دەباغ ، فەیسەل : هەلێر لەسالنامەکانی ویلایەتی یەتی موسل دا، هەولێر "گۆڤار" ، ژ (5) هەولێر، 2005.

موفتی ، ئیحسان رەشاد: گرانیە گەورەکانی هەولێرو دەوروبەری، ئینسکۆپیدیای هەولێر ، هەولێر ، 2009

موراد ،خلیل عەلی : ئیدارەی هەولێر لە دوا سەردەمی عوسمانی 1836-1918، ئینسکلۆپیدیای هەولێر ، ب3، چاپخانەی بدرخان ، هەولێر ، 2009.

رۆژنامەکان :

تێگەیشتنی راستی "رۆژنامە" ،ژ(19) شوباتی 1918.

References

Aasasard, F., (1986). Capitalist growth in Kurdistan

Abdulqadir, N., (2012). Hewler (Erbil) in the years 1918-1926, Erbil

Ahmad, K., (1975). Kurdistan in the first years of the war. Baghdad

Ahmma, K., (1978). "Tegayshtny Rasti" Newspaper, Baghdad

Ali, G., (1998). Ottoman financial system in Iraq, 1839-1914, Master's thesis submitted to the Faculty of Arts-Mosul University, Mosul

Aldosky, K., (2002). Ottoman Kurdistan in the first half of the nineteenth century, Erbil,

Alhaj, A., (1985). The Kurdish Issue in the Twenties, Baghdad

Aljanaby, H., (1987). Erbil City Study in urban geography, Mosul

AlJawahery, A., (1978). History of the Land Problem in Iraq 1914-1932, Baghdad

Alqaesy, N., (2002). Money in Iraq, Baghdad

Alsammaraie, S. (1969). Monetary and banking system in Iraq, Baghdad

Alshajary, A. (2013). Iraqi administrative system 1920-1939, PhD thesis, Faculty of Arts

Alwaely, A., (2013). Iraqi Kurdsh, 1851-1914, Baghdad

Azawy, A., (1958). History of Iraqi Money, Baghdad

Chawshle, H., (1987). Erbil in astronomical rotation, Baghdad

Checho, T., (1985). Erbil on a public occasion to establish the municipality of Erbil, Erbil

Dabbagh, F., (2005). Erbil in Salnamat Mosul state , Hewler "Magazine", p (5), Erbil

Dabbagh, A., (2001). My uncle is the founder of the Caesare market of Arbil, Barsh"Magazine", p (6), Erbil

Fatah, S., (2003). Mirror of my life, Erbil

Ghafor A. Kurdistan geography, Erbil, 2005.

Ghafor j. Arbil in Ottoman Sallanama Karwan"Magazine", p (91), Erbil, 1999 .

Habib A. Tobacco in the Ottoman Empire from the late 16th century until the First World War, Master's thesis, Alexandria University, Alexandria, 2015.

HamiltonA. Road Through Kurdistan , Trasted by , Abdulrahman A,Erbil,2013.

Haroty S. Historical, political, social and economic aspects of Kurdistan in the Ottoman era, Erbil, 2013.

Hussein j. Life artist Shahaba Erbeli (1891-1939) Erbil,2009.

Hussein ,N. Industrial activity of the large public sector industries in Erbil Governorate, Master's thesis, Faculty of Administration and Economics, Salahaden University, Erbil, 2002.

IRAQ , ADMINISTRATION REPORRTS 1914-1932 , ARCHIVE EDITIONS,1919

Ismail S. Characteristics of the rain of Kurdistan region, . Silemany,2006.

Jambaz T. Population census of Erbil, 1922. Erbil. 2006

Baghdad, 1984.

Karem U. The Kurdish Issue in the British-Iraqi Conflict 1918-1932, Erbil, 2003.

Khesbak Sh. North Iraq a Physcal and Cultural Study , Baghdad,1974.

Kirkuky S . Britsh Administration Report of Kirkuk Division, Silemany,2006.

Longrigg S. Four centuries in modern Iraq, translation, Jaafar Khayat, Baghdad, 1986.

Longrigg,S ,Iraq modern 1900-1950, translated by Tikriti S , Baghdad, 1988.

Marufoglu S , Northern Iraq in the Ottoman era 1831-1914(OSMANLI DONEMINDE KUZEY IRAK 1831-1914), Istanbul, 1998

Morad X , Erbil administration in the late Ottoman era 1836-1918, Erbil Encyclopedia , Erbil , 2009.

MosiA. Mendele through history, Baghdad, 1983.

Mosul S. (Mosul Wlaeat Salnammase) Mosul, 1890

Mosul S. (Mosul Wlaeat Salnammase) Mosul, 1892

Mosul S. (Mosul Wlaeat Salnammase) Mosul ,1894

Mosul S. (Mosul Wlaeat Salnammase) Mosul, 1907

Mosul S. (Mosul Wlaeat Salnammase) Mosul, 1912

Mtshishgheily. Iraq in the British Mandate Years, translation, Hashim Saleh al-Tikriti, Baghdad, 1978.

MuftyE. The major crisis in Erbil, the Encyclopedia of Erbil, 2009.

Mustaffa F. Geographic division of the population Erbil, Erbil, 2008

Perdawed j. Handmade in Erbil. Hewler "Magazine", p (5) Erbil, 1999

QadirM . Hewler(Erbil) in the years 1914-1930, Erbil, 2008.

QadirM . Hewler(Erbil) in the years 1926-1930, Arbil, 2013.

Salih R " "Tegayshtny Rasti" Newspaper , The first Kurdish newspaper in Iraq, Erbil ,2007.

ShamyaloveA. About the question of feudalism between Kurd, translation, Ahmed A, Baghdad, 1984.

"Tegayshtny Rasti" Newspaper . p(19) , Baghdad, 1918.

Xwaja.A, On the historical anniversary, Roshnbery New "Magazine", p (111), Arbil, 1986

پوختە

هەولێر لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم قەزایەك بووە سەر بە ویلایەتی موسڵ، بەپێتی خاك و گونجاوی ئاوهەواکەی وایکردووە پێگەیەکی ئابووری بەرچاوی هەبەبێت، دانیشتوانی ئەم قەزایە بۆ دابینکردنی بژێوی ژیانیان پشتیان بە کشتوکاڵکردن بەستووە گرنگیان بە بەرهەم هێنانی چەند جۆرە بەرهەمێك داوە کە لەم تۆێژینەوەیە بەشێوەیەکی ورد سەرنج خراوەتە سەر بڕو جۆری بەرهەمەکان، هەندێکیان بۆ خۆبژێوی بوون وەك گەنم و جۆو برنج، هەندێکیشیان بەرهەمی نەختینەیی بوون وەك تووتن و لۆکە لەپاڵ ئەوەش گرنگی دراوە بە بەربومەکانی میوە و سامانی ئاژەڵ، بێگومان هەیەك لەم لایەنە ئابووریانە لەگرفت دوورنەبوون، چەندین گرفتی سروشتی و مرۆیی لەئارادابووە کە کاریگەری لەسەر بڕ و جۆری بەرهەم هەبووە کەئەمەش ڕەنگدانەوەی نەرێنی لەسەر ژیانی جوتیاران دروستکردووە .

سەبارەت بە سیستەمی دارایی قەزای هەولێر هەمان سیستەم و بنەماکانی دارایی دەولەتی عوسمانی هەبووە، هەروەها لەکۆمەلگای کوردستان تا ئەو سەردەم سیستەمی دەرەبەگایەتی زاڵ بووە، هەروەها باس لە بارودۆخی دانیشتوانی قەزای هەولێر لەسالانی جەنگی یەکەمی جیهانی دەکەین، گرنگی زیاتر دراوە بە سەرچاوە ڕەسەنەکانی دەولەتی عوسمانی و حکومەتی بەریتانی چەند سەرچاوەیەکی عەربی و کوردی

خلاصة

كانت أربيل منذ أواخر القرن التاسع عشر و بدايات القرن العشرين ادارياً قضاءً التابعة لولاية الموصل ، فكانت لخصوبة تربتها ومناخها الملائمة ومكانه اقتصادية مروموقة و بارزة ، وقد اعتمدت سكانها على الزراعة لتأمين معيشة حياتهم ، وكما اهتموا بالأنتاج بعض من المعاصيل والغلال التى ركزت هذا البحث عليها فى الكميات والنوعيات تلك المنتوجات والمحاصيل بشكل دقيق ، وكان بعضها للعيش الذاتى مثل الحنطة والشعير و الرز ، وكذالك بعضها اخر من المحاصيل النقدية مثل التبغ و القطن ، فضلاً عن ذالك اهتمت ايضاً بالأنتاج الفواكه والثروة الحيوانية ، ولا شك أن كل من تلك المجلات الاقتصادية لم يبتعد عن المشكلات والعُقبات الطبيعية والبشرية ، وكان لوجدها قد أثرت على كميات والنوعيات المنتوجات والمحاصيل ، وهذا بالتالى لها انعكاس سلبى على حياة المزارعين .

فيما يخص بالنضام المالى فى قضاء أربيل كان النظام المتبع فيها نفس النظام المالى التى كانت سائداً الدولة العثمانية ، كما ان النظام الأقتاعى الى ذالك العهد قد سيطرت على المجتمع الكردستانى ، وكان أراضى قضاء أربيل قسمت الى انواع المختلفة اعتماداً على النضام الملكية للدولة العثمانية ،وفى المبحث الاخير من بحثنا تناولنا عن أوضاع سكان قضاء أربيل فى سنوات الحرب العالمية الاولى .

اقتضت بحثنا معايشة مصادر المختلفة و متعددة الغات ، ولكن اعتمادنا اكثر من المصادر الاصلية المختصة بالدولة العثمانية والحكومة البريطانية و عدد من المصادر الكردية والعربية ، وفى الختام عرضت نتائج البحث وثبتنا قائمة المصادر.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 237 – 252
http://www.ijoks.com

The structure of Verb phrase in the Kurdish language

***Karwan Juma RAHEEM*[1]**

Received: Aug 07, 2018 **Reviewed**: Sep 21, 2018 **Accepted**: Sep 30, 2018

Abstract

Linguists define language as a means to communicate. There are many varieties of language in the world; each one is somewhat independent in some aspects, but generally shares some characteristics with all the others. Languages also tend to impact each other in various ways, especially by "borrowing" words through technology and politics. There is no doubt that every language has its own set of rules and characteristics such as grammar, sentence structure, and phonetics. This paper examines the structure of verb phrases in the Kurdish language — the paper will clarify just what a verb phrase is. The X-Bar theory is used to illustrate the structure of verb phrasing in the Kurdish language. This theory dictates that each sentence structure has a "head," and all other sentence components are under the rule of this head. In sentences, the verb is the head and rules the sentence while in phrases, the head is usually either the noun or the verb. This research will illuminate the structure of verb phrasing in the Kurdish language and compare it with that of the English language.

Key words: Sentence structure, Verb phrase, linguistics, head, language, grammar, rule

Recommended citation:

Raheem, K.J. (2019). The structure of Verb phrase in the Kurdish language. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 237 – 252 DOI: **10.21600/ ijoks.516508**

Introduction

Nowadays, there are many sciences that scientists are investigating the themes that they want and needed to investigate. So, related to languages a lot of linguists are working on a level of linguistics, which is syntax and it is a significant domain in linguistics and language field. The linguists mean to understand and figure out the compound systems of sentence structure and

[1] University of Charmo, College of Education and Natural Sciences, Department of Kurdish Language, Chamchamal, Sulaimani, Iraq. E-mail: Karwan.raheem@charmouniversity.org, **ORCID** : https://orcid.org/0000-0002-6735-0529

they want to explain and simplify those systems for other people that they need to understand and study. Syntax illustrates that how the sentences are made and how the constituents of sentences come together in a certain language. It also demonstrates which type of constituents comes in the process of making the sentences. It is obvious that the sentences consist of the words but this process is not randomly, though the sentences make according complex systems in the syntax and grammar. The words come together for constructing the phrases and clauses then the sentences make of the phrases and clauses, which this system quite common between all languages. Therefore, English language applies this system for constructing its sentences and also Kurdish language cannot make its sentences without this system. This paper will investigate the structure of verb phrase in Kurdish language; it will indicate the rules of making verb phrase in that language. We will use a theory for describing and analysing the structure of verb phrase in Kurdish language, this theory proposed by Chomsky in 1980's in the governing and binding theory, that theory knows as X-bar theory. It works on many languages in the worldwide, which Kurdish language is one of them; in the analysing phrases by this theory Kurdish and English language are almost similar. Consequently, in this paper we will consider the structure of verb phrase in Kurdish language and compare it with English language in some examples. We will analyse the structure of verb phrase according the X-bar theory, which we will realise what are the constituents that participate in the constructing the verb phrases in Kurdish language.

The largest language family in the world is Indo-European language family, this family divided on some small groups for example Indo-Iranian language group. Kurdish language belongs to Indo-Iranian group in the Indo-European language family. In other words, this language is a branch of Indo-European language family but with Persian, Pashto, Baluchi, Dari are in a small group that called Indo-Iranian. Kurdish language mostly is using in western of Iran, Northern of Iraq and Syria and Eastern of Turkey. Moreover, in Northeast of Iran, Quchan, Neyshabur and North of Qazvin, which it was a great country called Kurdistan, Kurds dispersed after First World War between those countries. According to Blau (1989) Kurdish language includes in the Iranian languages in the North-western group. In general, Kurdish language divided on two main dialects, which first one is Kurmanji dialect and another one is Sorani dialect. In the parts of Northeast of Iran, Iraq, Syria, Caucasus and

Anatolia Kurmanji dialect is used. Besides, Sorani dialect in the north of Iraq, west of Iran is spoken.

Regarding to the transcript and system of writing in Kurdish. So, there are some types of alphabets in the world that used by all of the languages such as Latin, Arabic, aria etc. Moreover, Kurdish language uses two kinds of writing system, which are Persia Arabic and Latin script. The Arabic form of transcript is mostly using with Sorani dialect. Another form of transcript is Latin, which is using with Kurmanji dialect. More, Kurdish language has 36 sounds or phonemes, which divided on 28 consonants and 8 vowels, also some diphthongs are using in this language (Zahedi & Mehrazmay, 2011, p. 130- 134).

The main aim of grammar or syntax is defining the structure of sentences; which it is the largest grammar unit. So, sentence cannot define and explain without describe and determine the nature of those units or words that included in sentences. Syntax determines the type of the relations between them in the sentence frame. In every language, sentence consists of some basis; that each grammar unit can have a role as basis in the sentence, which the sentences comprise of phrases. The simplest sentence consists of two parts, in other words, a simple sentence contains two phrases, which are a noun phrase (NP) and a verb phrase (VP) (Amin, 2004, p. 199). Therefore, we understand that the smallest unit of grammar is sound and the biggest unit is sentence. In this paper we will work on syntax level and the structure of phrase more specific the structure of verb phrase in Kurdish language, which the phrases included in the syntax level of linguistics. It is most common among languages that sentence at least comprise of two categories, which are the subject category and the verb category. It will be clear in this example or rule:

Sentence= noun phrase + verb phrase

S = NP + VP

Concerning to the structure of phrase, now we will describe syntactic structure by focusing the strategy of putting the morphemes and words together for constructing the phrases and

sentences. In other words, the process of making phrases and sentences will be illustrating by combined two or more constituents for making bigger constituent that occur in a process. This would be showed in the tree diagram that this occurs due to the rules of phrase structure. Here the rules of analysing the structure of phrases and sentences will be demonstrated. In each language sentence is the biggest syntactic unit and it based on few basics. Each syntactic unit can have a role as basic in the sentences construction; a simplest sentence consists of two phrases, which are noun phrase and verb phrase. The biggest syntactic unit known as sentence structure, hence, in the analysing the hierarchy of syntactic constituents in the tree diagram sentence is on the top and then analyses to middle constituents that phrase structure then until the last constituent, which is word structure. Each structure of sentence, phrase and word has its own rule of alignment the parts. Accordingly, the structure of phrase is in the middle of structure of sentence and structure of word. This means that it is smaller than sentence and bigger than word in term of structure. There are three structures in general that illustrated here:

Sentence structure (higher unit)

Phrase structure (middle unit)

Word structure (lower unit)

It clarified as tree diagram in this sentence for instance:

Azad hat.

Azad came.

Sentence

Noun phrase + verb phrase

Noun + verb

There are two main basics in this sentence that are subject part and verb part, the noun phrase positioned in the subject part and the verb phrase positioned in the verb part. It means both subject and verb parts filled up by the noun phrase and verb phrase. Therefore, one or more of these syntactic categories (noun phrase, verb phrase, pronoun, adjective phrase, adverb phrase and prepositional phrase) can place in the sentence arguments. Each of phrase should has an independent word which is head, all of the words belong to the lexical categories that means they represent the lexical category of noun, pronoun, adjective, adverb, preposition and verb. Consequently, the phrases based on the basics of lexical categories, it means the head of each phrase should be the same as those lexical units. Since each phrase nominated and recognised according to its grammatical head for example, the head of noun phrase is noun and the head of verb phrase is verb that means the head is main in the phrases (Brzu, 2011, p. 12- 15).

Now, a question arise which is what is phrases, so, we need to answer this question and understand it in detail. Though, phrase has explicit connotation, in the linguistics field and in the daily speaking, phrases represent each collection of words. It will clarify in this two points, first point, in the formula of constituent, phrase ought to be a set of words. Second point, in the syntactic hierarchy, clauses are upper than phrases, automatically, it means clause are bigger than phrases in several senses. In other words, normally plain phrases do not comprise clauses; nevertheless typically basic clauses include phrases. Therefore, we reached an initial definition of phrase, which is a group of words refer to a phrase that inside a plain clause can task such a component (Kroeger, 2005, p. 35).

Phrase types

There are the types of the phrases

1-	Noun phrase	an old man	(noun: man)
2-	Verb phrase	have eaten	(verb: eaten)
3-	Adjective phrase	very happy	(adjective: happy)

4-	Adverb phrase	very wisely	(adverb: wisely)
5-	Prepositional phrase	in the school	(preposition: in)

Phrase as a technical word refer to even a single word, which is the main word solo. For instance, these two forms are adjective phrases, very happy and happy. The term phrase covers a minimum two or a series words in the normal use, which it appears to be abnormal that even a single word can be a phrase. Several rules that apply to adjective phrase, they can apply to adjective as well, which this a valid reason of the using the term broadly in syntax. This is an example that the rules apply to the places of very happy and happy in this sentence:

He was very happy.

He was happy.

It is straightforward to identify adjective phrase, which includes adjectives in place of stating adjective phrase or adjective every time (Greenbaum & Nelson, 2002, p. 46- 47).

In general, the bases of the specific lexical and grammar classes based on the representation levels, under the name the syntactic levels and analysing levels. They recognised as phonetical form and logical form. In the lexicon, the classified items included in two kinds of categories, which are lexical categories and functional categories. The lexical categories include noun, verb, adjective and preposition, but another one is the functional categories, which consists of complement, inflectional, determiner, tense, agreement and negative. Related to the phrases, the number of the phrases changed from a language to another, in other words, the number and the productivity of the phrases different among languages, for example in Kurdish language adverb phrase exists but it is not active. So, the adjective phrase is not active as well, which sometimes it included in the verb phrase. Nevertheless, the noun phrase is very active in Kurdish language, or for adding those categories as addition recognised. All phrases must a have head; there is no any phrase without head, sometimes a phrase consists of one constituent that it becomes the head such as specific names or

intransitive verb (Rasul, 2014, p. 32). Consequently, the verb phrase is active and productive than other types of the phrases except noun phrase in Kurdish language, therefore, we chose verb phrase to investigate in this paper, we will focus and write about it in detail from now.

In Kurdish language verb phrase is one of the main part or constituent in sentence, in a simplest form this main part consists of verb phrase. It should be looked as basis part and it is not optional. Hence, it has a great role in the constructing sentence. This type of phrase is more important than other types such as noun phrase and adjective phrase because it is mandatory part, while other type of phrases for example noun phrase may not emerge in the surface structure because of appear its sign inside the verb phrase. In other words, without verb phrase sentence never construct in the Kurdish language. Look at this for instance:

Azad hat.

Azad came.

Pro hat.

Pro came.

* Azad…… .

In the above structures, the first sentence comprise of a noun phrase and a verb phrase, in the next sentence the noun phrase did not emerge in the surface structure because of the subject agreement as person and number even it is zero morpheme inside the verb phrase. Nevertheless, in the last example only the noun phrase (Azad) expressed as subject thus this is ungrammatical sentence since in the structure of sentence verb phrase is a obligatory part and it cannot be omit (Brzu, 2011, p. 63- 64). Therefore, we realised that there are two main parts for constructing sentence, which are noun and verb phrase parts. The noun phrase that its

grammatical relation is subject can be omitted as pro subject in the surface structure and its sign emerge inside the verb phrase but the verb phrase cannot be omitted and it must come in the sentence.

Associated with the verb phrase, unlike the structure of noun phrase in Kurdish which is almost similar to English noun phrase, but the structure of verb phrase is different from English verb phrase. One of the most important constituents in the verbal category that its existence is significant and required is verb phrase. Within the verbal category verb expressed as head and one of its complements is noun phrase that its existence is required. Hence, a structure of verb phrase derives and it leaves an argument for the noun phrase and then it comes, which it formed here for example:

Verb + Noun = verb phrase

It will be clarified in this example:

Pshilakak <u>mndalakay trsand</u>.

Cat the child the scared.

The cat scared the child.

Those verbs that participate in this rule are transitive verbs, in this example that unit that underlined is verb syntactic category, in this syntactic unit (trsand) is expressed as head and (mndalaka) is complement and it is required. Therefore, verb syntactic category is a structure of verb phrase. To know the role of the noun phrase in the structure of verb phrase an example clarify that how after omitting the noun phrase the sentence become an ungrammatical sentence:

*pshilaka trsand.

Cat the scared.

The cat scared

*pshilaka mndalakay.

Cat the child the.

The cat the child.

The complement of the verb phrases that is a noun phrase or a phrase that has role as noun phrase because it can have placed in the noun phrase position. Therefore, the noun, adjective and adverb categories are not a part of the verb phrase lexically, this proved that it can be changed to other noun phrase but it should be matched with the meaning of the verb phrase. So, that noun phrase in the receiving the morpheme of subject person, it has the same behave as the other lexical categories, for instance:

Jutyaraka namameky jwani chand.

Farmer the tree a beautiful panted.

The farmer planted a beautiful tree.

Trem xward.

Grape I ate.

I ate grape.

(Maroof, 2010, p. 73- 74).

Regarding to the structure of verb phrase, it has a complex structure, which means the structure of verb phrase has internal and external compound constituent. It can be expanded by various ways such as syntactic and morph syntactic extending, the root of the verb combine with those grammatical units that come in it which are morphemes and phrases. Each of them will make a type of grammatical relations; here, there are two types of structure of verb phrase, which are internal and external phrase structure.

Internal structure of verb phrase

The meaning of this is that according to the bond morphemes that play role in the constructing the constituent of the verb phrase structure. So, just by three morphemes the simplest verb phrase can be made that consists of the root of the verb, dependent pronoun morpheme with person and number and tense morpheme, look at these examples:

Root	past tense morpheme	dependent pronoun morpheme
Ch	w	m

Chwm that means I went

Br	d	m

Brdm that means I took

Kr	y	m

Krym that means I bought

Here, the transitive and intransitive of present tense

Aspect root + present morpheme dependent pronoun morpheme

Da ch m

Dachm that means I am going

Da ab m

Dabam that means I am taking

Verb consists of three bond morphemes, which are the basics of constructing verb phrase in those structures; the bond morphemes are root, tense and person. The root is the head of the verb; even this morpheme cannot come independently and it needs other morphemes to express the meaning, hence it carries the main meaning of the verb. The tense and person morphemes have a great role in the making the structure of verb phrase internally, in other words, these three morphemes are not optional they have to come in the constructing verb and verb phrase. Likewise, there is some other the grammatical and ungrammatical bond morphemes that participate in the constituent of verb, they attach to the root of the verb in the form of prefix and suffix. Look at these examples:

Nanaka nakhurawa.

The bread does not eat.

Nakhurawa

na, negative morpheme

kho, verb root

r, invisible morpheme

a, past tense morpheme

wa, near past tense morpheme

nasrin farshskay rakhstbu.

Nasrin carpet the opened up.

Nasrin opened up the carpet.

rakhstbu

ra, prefix

kh, verb root

t, past tense morpheme

bu, far past tense morpheme

(Brzu, 2011, p. 65- 67).

Therefore, the verb and its root cannot come alone in the structure as phrase in sentence, rather it has to receive and attach to some certain morphemes under the syntactic rules. Now, we understood the internal structure of verb and verb phrase in Kurdish language, and then we need to familiar the external structure of verb phrase that will be described in the next passages.

The external structure of verb phrase

In this, due to some grammatical units like morpheme, phrase and sentence verb phrase can be expanded, it means those grammatical units participate in the process of extending verb phrase. Some of those grammatical units function as additional and other as complements, this depend on the verb that has a great role in the choosing complements or extra information.

Nevertheless, the incomplete verbs that are exist in Kurdish language cannot come alone, consequently, those verbs attach to all of the phrase types. In other words, the existence of those complement phrases is mandatory. The complements are:

1- Question marker

Ewa ke danasn?

You who know?

Who do you know?

2- Noun phrase

Mn wanakam xwendawa.

I lesson the read.

I read the lesson.

3- Pronoun phrase

Kchaka aw dabenet.

Girl the he seeing.

The girl is seeing him.

4- Prepositional phrase

Mndalaka kawta naw awakawa.

Child the fell down to water the.

The child fell down to the water

5- Noun phrase and prepositional phrase

Awan Azad ba zirak dazann.

They Azad smart think.

They think that Azad is smart.

6- Pronoun phrase and prepositional phrase

Mn awanm ba pyaw zani.

I they men thought.

I thought they are men.

7- Adjective phrase

Nakhoshaka chak bu.

Sick the became good.

The sick became good.

8- Adverb phrase

Ali drang hat.

Ali late came.

Ali came late.

9- Quantity phrase

Mndalaka dwene shaw kam nust.

Mndal the last night a little slept.

The child slept a little last night.

10- Complement sentence

Bistm, ka to ba yakam darchuit.

Heard I that you as first one graduated.

I heard that you graduated as first one.

Therefore, as we have mentioned above there are some verbs in Kurdish language that they choose what they need that is complement or no and also they choose what type of complement they require. Hence, without the complements the meaning of the verbs cannot be correct and the verbs have a great role in the choosing the appropriate complements to get appropriate meaning for the verb phrase and the sentences (Brzu, 2011, p. 68- 70).

Conclusion

In conclusion, in today's modern world several sciences are exist and the researchers are doing research on the significant topics. Regarding to linguistic as science many linguists are investigating the languages and the property of languages across the world, one level of linguistic is more considered than others that is syntax, which has a great role to understand of a language thru this system. The researchers desire to point out the complex rules that they want to satisfy themselves and other people who work on languages. To understand the system of constructing the sentence, syntax has a great role. It shows the type of constituents that come in the making sentences and how they come and combine together. It is deniable that the sentences comprise the words but not arbitrarily, consequently, the sentences made up on the complex systems that syntax clarify them. For instance, the phrases made by the words then the cluses made by the phrases and the sentences made by the clauses. This type of rule is almost common among the languages, for example, making the English sentences based on this rule and certainly Kurdish language apply this rule. This paper has mentioned and described the structure of verb phrase in Kurdish language, the process of constructing the verb phrase have been explained and it analysed according the X-bar theory that it based on governing the other elements by the head. This theory has been described and it applied on Kurdish language. Due to the limitation of the time and number of the words, we could not describe the topic in detail any more but we have understood that what is the structure of the verb phrase and how it works in Kurdish language.

References

Amin, W, O. (2004). Another light of linguistics, first volume, Aras book publisher, Hawler, Kurdistan Region, Iraq.

Brzu, O, B. (2011). The structure of phrase and Sentence in Kurdish language, Range printing press, Sulaimani, Kurdistan Region, Iraq.

Greenbaum, S & Nelson, G. (2002). An Introduction to English Grammar, second edition, Longman, London.

Kroeger, P, R. (2005). Analysing Grammar, An Introduction, Cambridge University Press, New York.

Maroof, A, M. (2010). The structure of phrases in Kurdish language, Kurdology Centre, Sulaimani, Kurdistan Region, Iraq.

Rasul, S, H. (2014). Principles of economy in Kurdish language, published in Kurdish academic, Hawler, Kurdistan Region, Iraq.

Zahedi, K & Mehrazmay, R. (2011). Definiteness in Sorani Kurdish and English, Dialectologia Revista electronica, 7 (2011), 129- 157.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 253 – 289
http://www.ijoks.com

The Effect of Leftist Thinking on Kurdish Organization in Eastern Kurdistan (1945 – 1938)

Ismael Abdalrahman SAEED [1]

Received: Jul 03, 2018 **Reviewed**: Aug 29, 2018 **Accepted**: Dec 12, 2018

Abstract

Leftism has reached Kurdistan in various ways, including the social democratic movement of 1905, the Iranian Communist Party, the Tudeh Party of Iran (1941), and the arrival of the Sur Army Forces into Iran and their support for the Republic of Kurdistan. The first Kurdish organizations in Eastern Kurdistan, namely the Freedom Party (1938) and the Kurdistan Revitalization Society (J-K) (1942), were somehow affected by leftist thought.

The Kurdistan Democratic Party (KDP) was established on the foundation left by J-K in August of 1945. Due to the social composition of KDP's leadership, the radicalism of J-K is not apparent in its party program.

Generally, the tribal and sociopolitical structure of Kurdish society, the authority of Sheikhs and clergymen, and the existence of characters belonging to all those mentioned classes and strata was natural and has not led to radical social programs.

Kurdistan Democratic Party's leadership and particularly Qazi Muhammad has mostly sought a formula for coexisting and keeping the balance among rivals in that era, such as the farmers and landowners, tribal leaders, urbanites, and traditional moderates, in order to reunite them all under the national umbrella.

In the structure of the KDP, the same formula of tolerance has been considered and the left wing the Society for the Revival of Kurdistan (Komeley Jiyanewey Kurdistan or JK) though in newly organizing (KDP), did not have the chance as appeared previously, and practicing its programs, at the same time had a kind of tolerance with the right wing and conservative ones.

Key words: Azadi Party, J-K, Organization, Kurdistan Democratic Party, Radicalism, Conservatism, Communism, Soviet Union, Tudeh Party

Recommended citation:
Saeed, I.A. (2019). The Effect of Leftist Thinking on Kurdish Organization in Eastern Kurdistan (1945 – 1938). *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 253 – 289 DOI: **10.21600/ ijoks.516509**

[1] Department Of History, faculty of Education Koya University, Danille Mitterand Boulevard Koya, E-mail: ismael.abdalrahman@koyauniversity.org, **ORCID NO** : https://orcid.org/0000-0002-3940-0234

کاریگەری بیرو ئەندێشەی چەپ لەسەر ڕێکخراوە کوردییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان (1945-1938)

م. ئیسماعیل عەبدولڕەحمان سەعید

زانکۆی کۆیە/ فاکەڵتی پەروەردە/ بەشی مێژوو

- پێشەکی
- تەوەری یەکەم: دامەزراندنی یەکەم ڕێکخراوەکانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان.
- باسی یەکەم: حیزبی ئازادی کوردستان(1938)
- باسی دووهەم: کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان"ژ-کاف" (1942)
- تەوەری دووهەم: حیزبی دێموکڕاتی کوردستانو ئەزموونی پراکتیزە کردنی بەرنامەکەی.
- باسی یەکەم: حیزبی دێموکڕاتی کوردستان (1945)
- باسی دووهەم: کۆماری کوردستان(1946)
- ئەنجام
- لیستی سەرچاوەکان

پێشەکی:

یەکێك لە کاریگەرترین ئایدولۆژییەکانی سەدەی بیستەم کە مۆرك و نیشانی خۆی لە زۆر ڕووداوی سەددی ڕابردوو داوە و بە ملیۆنان کەس شوێنکەوتووی خۆی کرد بیری چەپ بوو. هەر بۆیەش بوو بە یەکێك لە بەهێزترین ڕەوتە سیاسی- کۆمەڵایەتییەکانی کومەڵگای مرۆڤایەتی، بە جۆرێك لە کۆتایی دەیەی 1980دا پانزدە وڵاتی جیهانی بە دانیشتووانی پتر لە 1 ملیار و 550 میلیۆن کەس خاوەنی ڕژێمی کومونیستی بوون.

ئەندێشەی چەپ لە سەرەتا لە ڕێگەی ئەو کوچبەرە ئێرانیانەی (زۆرتر ئازەری) کە بۆ کار لە قەفقاس گیرسابوونەوە و لەوێ کەوتبوونە ژێر کاریگەریی حیزبی سۆسیال دیموکراتی ڕووسیا (بەلشەڤیك) گوێزرایەوە بۆ ئێران کە بە بزاڤی "سۆسیال دێموکراسی" بەناوبانگن و لە شۆڕشی مەشڕووتەدا چالاك بوون.

کوردستانیش لەم دیاردە گشتگیرە بێبەری نەبوو و ئەم ئەندێشەیە لە ڕێگەی جوراوجۆر وەك: سۆسیال دیموکراتەکان، حیزبی کومونیستی ئێران، حیزبی تووده و هاتنی سوپای سوور بۆ کوردستان و پشتیوانیی یەکیەتیی سۆڤیەت لە کۆماری کوردستان بە کوردستاندا بڵاوبۆوە.

بانگەشەی چەپ بۆ دادپەروەریو نەهێشتنی هەرچەشنە ستەمێکو ڕزگاربوونی بەشێکی ناوجە کوردییەکان لەژێر ستەمی دەوڵەتی ناوەندی لە ئەنجامی هاتنی سوپای سوور،

سەرنجو پێشوازی ڕووناکبیرانو بەشێکی دەستەبژاری کوردی لە بیری چەپ لێکەوتەوەو ئەمە لە یەکەم ڕێکخراوەکانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا ڕەنگی داوەتەوە، ئەو ڕێکخراوانەی کە لە بنەمادا ڕێکخراوێکی کۆمۆنیست یا مارکسی-لینینی نەبوونو تەنانەت ڕێکخراوێکی وەک (ژ-کاف) هەڵگری پێناسی نەتەوەیی- ئایینی بوو.

ئامانجی ئەم تـوێژینەوەیە تیشـک خستنەسـەر کـارتێکەریی بیـری چەپ بەسـەر ئەم ڕێکخراوانەو هەوڵ دراوە پشت بە مێتۆدی توێژینەوەی زانستی مێژوویی ببەستینو لە ڕێگەی بەکارهێنانی سەرجاوە مێژوویییەکانو بەڵگەنامە باوەڕپێکراوەکـان لە ئامانجی تـوێژینەوەکە نزیـک ببینەوە، کە گرینگترینیان بریتین لە هەر نۆ ژمارەی "نیشـتمان" نڵاوکـراوەی بیـری کـۆمەڵەی (ژ-کاف)و ژمارەکانی ڕۆژنـامەی "کوردسـتان" بڵاوکـراوەی بیـری حیزبـی دێمـوکڕاتی کوردسـتان لە سـەردەمی کۆمـاری کوردسـتان، هەم وەک بڵاوکـراوە هەم وەک سـەرچاوەی ڕەسـەن زانیـاری بەنرخیـان لەسـەر بۆچـوونو سیاسـەتەکانی ئەم حیـزبو ڕێکخـراوەیە لەو قۆنـاغە بەدەسـتەوە دەدەن. کتێبەکانی "کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان" و "کۆماری کوردستان" لە نووسینی حامیـد گەوهەری، خـاوەب چەنـدین زانیـاریو بەڵگەنـامەن سـەبارەت بە کـۆمەڵەی (ژ-کـاف)و کۆمـاری کوردستان، ، بە تایبەت کە بەشێك لەو بەڵگەنامانە لە ئەرشـیفی نهێنـی یەکیـەتی سـۆڤیەتی پێشـوو دەسـکەوتوون و ئەمـە سـوودیان بـە توێژینەوەکـە گەیانـدووە. کتێبـەکانی "ڕۆژهـەڵاتی کوردسـتان لـە دووەم جـەنگی جیهانیـدا بـە پێـی بەڵگەنامـەکانی ئەرشـیفیی سـۆڤیەتی" لـە ئامـادەکردنی د.ئەفراسـیاو هـەورامی و کتێبـی "ڕۆژهـەڵاتی کوردسـتان لـە بەڵگەنامـەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەڕیتانیادا" لە ئامادەکردنی ئەنوەر سـوڵتانی، دوو کتێبـی بەڵگەنامـەیین کـە تایبەتن بە بەڵگەنامەکانی دوو وڵاتی زلهێزی ئەو سـەردەم سەبارەت بە ڕۆژهـەڵاتی کوردسـتان لـە نێـوان سـاڵەکانی (1941- 1946) و خۆیـان ڕۆڵـی چـارەنووس سـازیان تیایـدا گێـڕاوە. ئـەم سـەرچاوانە کـە دەچنـە خانـەی بەڵگەنامـە بڵاوکراوەکـان و لـەم سـۆنگەیەوە یارمـەتیان بـە زۆر لایەنی ناڕوونی ئەو قۆناخە گرینگەی مێژووی "حدکا" کردووە و هەربۆیەش زانیاری بە نرخیان بە توێژینەوەکە گەیاندووە.

ئەم تـوێژینەوەیە بە ناونیشـانی "کـاریگەری بیـرو ئەندێشـەی چەپ لەسـەر حیـزبو ڕێکخـراوە کوردییەکـانی ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان"(1945-1938)، دوو تەوەر لەخـۆ دەگـرێو هەر تەوەرێـک بەسـەر چەنـد باسـدا دابەش کـراوە. تەوەری یەکەم: بـۆ دامەزرانـدنی یەکەم ڕێکخراوەکـانی کـوردی لە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتانو کـاریگەری بیـری چەپ بەسـەریانەوە دیـاری کراوەو بەسەر دوو باسدا دابەش بووە. باسی یەکەم: بۆ "حیزبی ئـازادی" تەرخـان کـراوە کە لە هەلومەرجێکـدا پێکهـات، کە دەسـەڵاتی دیکتـاتۆریو سیاسـەتی ناسیۆنالیسـتی ڕەزاشـای پەهلەوی بەڕێوەدەچوو. ئەم حیزبە وەک لەبەرمانەکەی دەردەکەوێ ئایدۆلۆژیای ناسیۆنالیسـتی نەبـووە، بەڵکـوو بریتـی بـوو لە پشـتگیری لە بەرەی دێموکڕاسـیو بیروبـاوەڕی چەپ، باسـی دووهەم: باسی دامەزراندنی کۆمەڵەی (ژ-کاف)دەکـات، وەک یەکەم ڕێکـزراوی ناسیۆنالیسـتی کـورد لە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان، هەرچەنـد ئەم ڕێکخـراوە لەلایەن هەنـدێک کەسـەوە بە ڕێکخراوێکـی نەتەوەیـی- ئـایینی پێناسـە کـراوە بەڵام کـاریگەری بیـرو ئەندێشـەی چەپـی بەسـەرەوە. تەوەری دووهەمـیش تـایبەت کـراوە بە حیزبـی دێمـوکڕاتی کوردسـتانو ئەزمـوونی پراکتیزە کردنی بەرنامەکەی کە لە دوو باس پێکهاتووە. باسـی یەکەم: تـایبەتە بە دامەزراندنی حیزبـی دێمـوکڕاتی کوردسـتان کە لەسـەر داروپەردووی کـۆمەڵەی (ژ-کـاف) دامەزرا، بەڵام بە پێچەوانەی سەرکردەکانی (ژ-کاف) زۆرتر لە سەرۆک عەشیرەتو خاوەن زەوییەکانو بازرگانەکان پێکهـاتووەو هەر بـۆیە بـاڵی چەپ لە کە کـۆمەڵەی (ژ-کـاف)دا دەسڕۆیشـتوو بـوو لەم حیـزبەدا دەخرێتە پەراوێزەوە. لە باسی دووهەمـدا: بـۆ دامەزراندنی کۆماری کوردسـتان تەرخـان کـراوە،

تیشکی خستۆته سەر کاروکردەوەکانی کۆمار کە لەڕووی چاکسازیی کۆمەڵایەتییەوە لەهەمبەر حکوومەتی میللی ئازەربایجان ڕادیکاڵیزمی پیوە دیار نییەوە زۆرتر کۆنەپارێزانەیەو گرینگی بە پرسی نەتەوەیی دەدا.

تەوەری یەکەم: دامەزراندنی یەکەم ڕێکخراوەکانی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

باسی یەکەم: حیزبی ئازادیی کوردستان (1938):

حیزبی ئازادیی کوردستان لە هەلومەرجێکدا دامەزرا کە سیاسەتی دیکتاتۆرییانەی ڕەزا شا لە ئێران و بە ناوەندیکردنی دەسەڵات، تێکشکاندنی بزووتنەوە خێڵەکییە چەکداریيەکانی کوردی بە دواوە بوو. عەشیرەتە کوردەکان چەك کران، زۆربەی سەرۆك عەشیرەت و کەسایەتییە ناسراوەکانی کورد گیران و لە کوردستان دورخرانەوە و تا ڕووخانی دەسەڵاتەکەی، ستەمی ڕەزاخان و دەسەڵاتی پۆلیسییانەی لە کوردستاندا هەموو جۆرە جووڵانەوە و چالاکیی سیاسی و کولتووریی کوردی قەدەخە و سەرکوت کرابوو[2]. گەلێك توندوتیژی ناڕەوا دەرهەق بە نەتەوەی کورد و لەڕاستیدا بە تێکڕای پێکهاتەی داب و ئاکاری ژیانیان کرا. ڕەزاشا بێ گرینگیدان و لەبەرچاوگرتنی ئەو مەسەلەیە، پریاری دا سیاسەتەکانی خۆی بسەپێنێ و گوێ بە ئاکامەکانیش نەدا و هەموو بەرگرییەك بەشێوەیەکی دڕندانە سەرکوت کرا[3]. ڕەزا شا پڕۆژەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی مۆدێرن، یەکە و ناوەندیی ئامانجی بوو و بۆ گەیشتن بۆ ئەم مەبەستە ڕێگەچارەی لەسەر بنەمای دروستبوونی یەك نەتەوە و یەك زمانـدا دەدۆزییەوە[4]. ئەمەش واتە "نەتەوەسازی و یەکڕەنگ کردنی کولتووری" کە تەنیا لەڕێگەی تواندنەوە و ئاسیمیلەکردنی نەتەوەکانی غەیرە فارس لە نەتەوەی فارسدا وەدی دەهات، ڕێبازێك کە بەکارهێنانی ئامراز و ئەهرومەکانی دەسەڵاتی خۆی، واتە سوپا و بۆروکراسییەکی لە حاڵی پەرەئەستاندا بەڕێوە دەچوو[5].

لەم دۆخە ناهەمواردا یەکەم ڕێکخراوی سیاسیی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە ناوی حیزبی ئازادیی کوردستان لە مانگی جونی (1938) لەدایك بوو[6]. بەهۆی نهێنی کاری و هەڵسورانی پڕ مەترسی ئەو قۆناغە تا ئێستا بە ڕوونی ناوی تێکڕای بناغەدانەرانی و دامەزرێنەرانی ئەو حیزبە لە سەرچاوە مێژوونییەکاندا نەخراوەتە بەرچاو، بەڵام بەگشتی ناوی

---

[2] جەعفەر عەلی: ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، سلێمانی، 2004، ل 263.

[3] د. وەدیع جومێدە: جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد و بنەما و پەرەسەندنی، و: د. یاسین سەردەشتی، سلێمانی، 2008، ل 518.

[4] الکساندرماتیل: دایرةالمعارف ناسیونالیسم، ت: کامران فانی و محبوبە مهاجر، ج3، تهران، 1381، ص 1005.

[5] امیر سجادی: ژ- ک از پارادایم فربەسازی فرهنگی تا رادیکالیسم سیاسی، ڕۆژهەڵات، ژ 17، ل 7.

[6] حامید گەوهەری: کۆماری کوردستان، هەولێر،چاپخانەی شەهاب، 2011، ل 22. لەسەر ناو و مێژووی دامەزراندنی ئەم حیزبە نووسەران و لێکۆڵەران کۆك نین، چونکە بەڵگە و دیکومێنتی پێویست لەم بارەیە لەبەردەستدا نییە. د.یاسین سەردەشتی لە لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بەم حیزبە بە ناوی "سەرنجێکی مێژوویی لە (حزبی ئازادی کوردستان)"دا دەنووسێ: ئەم ڕێکخراوە لە سەرچاوەکاندا بە ناوی جیاواز هاتووە وەك (کۆمەڵی ئازادیخوازانی کورد، کۆمەڵی ئازادیخوازی کوردستان، حیزبی ئازادیخوازی کوردستان، حیزبی ئازادیخوازی کورد) هاتووە. ئێمە (حیزبی ئازادی کوردستان)مان لە تێکڕای ئەوانە پێ ڕاسترە، چونکە لە مەرامنامەکە حزبدا، ناوی بەم شێوەیە هاتووە. (د.یاسین سەردەشتی: چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ب1، سلێمانی، 2007، ل 137. هەیئەتی ناوەندیی کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان (ژ- ک) لە ڕاپۆرتێکی گشتیدا بۆ "مولوتوف" وەزیری دەرەوەی سۆڤیەتی ناردووە مێژووی ژێکافی بە مێژووی حیزبی ئازادی کوردستان گرێ داوە و لە مەڕ دامەزراندن و مێژووی (ژ- ک) نووسیویەتی: "حیزبی ئێمە لە مانگی یونی ساڵی (1938) دامەزراوە، بەڵام بەهۆی کۆنترۆڵی توندوتیژی حکومەتی ئێران چالاکییەکی زۆری نەبووە (حامید گەوهەری: کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، ستۆکهۆڵم، 1999، ل 24) بۆ بینینی دەقی ئەم ڕاپۆرتە کە بەزمانی تورکی ئازەربایجانی نووسراوە، بڕوانە (ه.س. ل 235- 239) بەڵگەنامەی ژمارە دوو. لە ڕاپۆرتێکی دیکەدا کە بەهۆی وەزیری جەنگی ئێران بۆ عەلی سوهەیلی سەرۆك وەزیرانی ئەوکاتی ئێران ناردوویەتی و لەلایەن لەشکری چواری کوردستان ئامادەکراوە و دەقی "مرامنامە حزبی ازادی"یشی لەگەڵ هاوپێچ کراوە، ساڵی دامەزراندنی ئەم حیزبە بۆ ساڵی (1939) دەگەڕێتەوە (بهروز طیرانی: اسناد احزاب سیاسی ایران، 1320- 1330، انتشارات سازمان ملی ایران، تهران، 1376، ص 25- 30) بەهۆی ئەوەی زۆربەی دەستەی پێکهێنەرانی (ژ- ک) دامەزرێنەرانی حیزبی ئازادی بوون، دەبێ ئەوان باشتر ئاگاداری مێژووی لەدایك بوونی ئەم حیزبەبن. (بەڵگەنامەی ژمارە 2).

بەشێك لەوانە دەركەوتووە كە تێكڕایان لاوی مهابادی بوون، وەك: حوسێن فروهەر (زێڕنگەران)، كەریم یاهو، مەحموود ڕابتی، حوسێن میكائیلی، محەممەد نانەوازادە بە سەرۆكایەتیی ڕووناكبیری مەهابادی "عەزیز مەلا زەندی" كە بە "عەزیز ئەڵمانی" یاخوود "دوكتۆر عەزیز زەندی"ش نادەبرێ[7].

ژیان و چالاكیی سیاسیی حیزبی ئازادی بۆ دوو قۆناغی جیاواز دابەش دەبێ. یەكەمیان لەكۆتایی سییەكان و تروێكی دەسەڵاتی دیكاتۆریی ڕەزاشا، دووەمیشیان لەگەڵ داگیركردنی ئێرانە لەلایەن هێزە هاوپەیمانییەكان لە 25ی ئابی 1941 و ڕووخانی حوكمەتی ڕەزاشا و هەڵوەشاندنەوەی لەشكری شاهەنشاهیە[8] و لە ساڵی (1941)دا كۆتایی بە چالاكیی ئەم حیزبە هات. ناكۆكیی ئایدۆلۆژی و فكری لە نێو دامەزرێنەرانی ئەو حیزبە بوو بە هۆی هەڵوەشاندنەوەی حیزبی ئازادیی كوردستان. ئەم حیزبە بە كردەوە بەسەر دوو باڵدا دابەش بوو. زەندی بەهۆی سەفەرێكی كە بۆ ئەڵمانیا كردبووی و لە نزیكەوە شاهیدی پێشكەوتن و پەرەسەندنی ئەڵمانییەكان بوو، لایەنگری زۆری بۆ ئەڵمانیا هەبوو و ئەمە لە هەندێك شێعری زەبیحیدا دەردەكەوێ. لەلایەكی تر زەبیحی و فروهەر بەلای سۆڤیەتدا دایاندەشكاند، بە خوێندنەوەی چەند شیعرێكی زەبیحی ئەو داشكاندنەمان بۆ ئاشكرا دەبێ[9].

بەرنامەی ئەم حیزبە لە بیست و هەشت خاڵدا كۆكراوەتەوە و لایەنەكانی سیاسی و ئابووری و كۆمەڵایەتی و كولتووریی لە خۆگرتووە[10]. ئایدۆلۆژیای سیاسیی ئەم حیزبە وەك لە بەرنامەكەی دەردەكەوێ، ئایدۆلۆژیایەكی ناسیۆنالیستی نەبووە، بەڵكو بریتی بووە لە پشتگیری لە بەرەی دێموكراسی و بیروباوەڕی چەپ[11]. مامۆستا هێمن موكریانی كە شایەتحاڵێكی ڕووداوەكانی ئەم سەردەمەیە لە مەڕ ئەو حیزبە دەڵێ: حیزبێكیش بەناوی "حیزبی ئازادی" بە بەرنامەیەكی چەپەوە سەری هەڵدا و نەژیا[12].

لەمەرامنامەكەدا وادیارە حیزبی ئازادی كوردستان ڕێكخراوێكی دێموكراسیخوازی ئەنتی فاشیستی پێشكەوتووخوازی كوردستانیی ڕیفۆرمیست بووە، نە ڕێكخراوێكی ناسیۆنالیستیی تۆخ، و نە چەپێكی ڕادیكاڵ بووە. بڕوای بە كوردستانێكی ئازادی و نەتەوە و فەرەزمان و كولتوور بووە، كە تەواوی نەتەوەكانی وەك كورد، ئەرمەن، ئاسۆری، هتد لە كاروباری نەتەوەیی و

---

[7] د.یاسین سەردەشتی: كوردستانی ئێران، لێكۆڵینەوەیەكی مێژوویی لە جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوەیی گەلی كورد (1939- 1979) چ2، سلێمانی، 2011، ل 165. مەحموودی مەلا عیزەت دەڵێ: لە دامەزرێنەرە بەناوبانگەكانی حیزبی ئازادی: مەلای ڕاودی، حسین فروهەر، عەبدولڕەحمان زەبیحی بە ڕابەیەری عەزیزخانی زەند بوون (محمود مەلا عزت: كۆماری میللی مەهاباد، لێكۆڵینەوەیەكی مێژوویی سیاسی، بەشی یەكەم، چاپخانەی شەهید ابراهیم عزێ، 1984، ل 61.

[8] د.یاسین سەردەشتی: چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی..، س.پ، ل 138. (نووسەر بۆ سەلماندنی دەستێكی قۆناغی دووهەمی ژیانی حیزبی ئازادی پشت دەبەستێ بە بیرەوەرییەكانی هەژاری موكریانی"چێشتی مجێور" و دەقی پێشەكیی "تاریك و ڕوون"ی دیوانە شیعری هێمن موكریانی.

[9] ناصر باباخانی: عبدلرحمان زبیحی كاریزمایی ناتمام، انتشارات سیدیان، مهاباد، 1378، ص 9. حیزبی ئازادی كوردستان بەبۆنەی هاتنی لەشكری سوور بەیاننامەیەك دەردەكا و بەخێرهاتنی دەكا (علائەدین سەجادی: شۆرشەكانی كورد و كۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی معارف، 1959، ل 276). ئەم پێشوازییە لە ڕاپۆرتی هەیئەتی ناوەندی كۆمەڵەی (ژ- ك) بۆ "مولوتوف" وەزیری دەرەوەی سۆڤیەتدا بەم چەشنە هاتووە: "بەبۆنەی هاتنی لەشكری سوور بۆ مەهاباد، حیزبی ئێمە بەیاننامەیەكی نووسی و دەست بە دەست بڵاوی كردەوە و ڕایگەیاند هەر كەس ئەم بەیاننامەی پێ دەگا، لاپەڕەیەكی لەڕوو بنووسێتەوە و بیدا بە كەسێكی تر، حیزبی ئێمە لەو بڵاوكراوەیەدا لەشكری سووری بە ناوی لەشكری ئازادیكەری نەتەوەی كورد ناساند، دوای هاتنی لەشكری سووری سۆڤیەت بۆ ئێران دەركەوت حیزبی ئێمە لە نێو حیزبەكانی دیكەدا پێشكەوتووترین حیزبی دژ بە فاشیست بووە (حامید گەوهەری: كۆمەڵەی ژیانەوەی كوردستان، س.پ، ل 22) كوریس كۆچێرا دەنووسێ: لە جونێڤێری (1942) كاربەدەستانی سۆڤییەت كۆمیتەی "حیزبی ڕزگاریخواز" كە كورد و ئاسووری و ئەرمەنیی ڕێكدەخست لە پاش تێكهەڵچوونی ئەندامانی ئەو حیزبە لەگەڵ ژاندرمەكانی ئێران هەڵوەشاند (كریس كوچرا، جنبش ملی كرد، ترجمه: ابراهیم یونسی، تهران، 1373، ص 201).

[10] بڕوانە: بهروز طیرانی، م.ق، ل 25030، (بەڵگەنامەی ژمارە 3).

[11] جەعفەر عەلی: ناسیۆنالیزم و ناسیونالیزمی كوردی، س.ث، ل 264.

[12] هێمن موكریانی: دیوانی هێمن، سلێمانی، بهاری 2708 كوردی (2007ز) ل 45.

ڕۆشنبیری و ئاینییدا، لە سایەی سیستەمێکی کۆماری عەلمانیدا ئازاد بن[13] بێجگە لەم تایبەتمەندییانە وردبوونەوە لە چەند خاڵێکی مەرامنامەی ئەو حیزبە کە لایەنگری لە چینێکی تایبەتی (ڕەنجبەران و کرێکاران) دەکا، وەك: دامەزراندنی مەجلیس و ئەنجوومەنی ڕەنجبەران و کرێکاران لە هەموو ویلایەت و شوێنەکان بەمەبەستی ئازادی و دژ بە دیکتاتۆری و دامەزراندنی دامەزراوە هەروەزییەکان (تعاونی) و هەڵوەشاندنەوەی هەموو کۆت و بەند و ئیمتیازاتەی کە ژیانی جوتیارەکان نائاسوودە دەکا[14]، گومانی ئەوە ناهێڵێتەوە کە مەرامنامەی یەکەم ڕێکخراوی سیاسی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا گوزارشت لە کاریگەریی بیر و ئەندێشەی چەپ بەسەر ئەم حیزبە دەکا و بە لەبەرچاوگرتنی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵی کوردەواری ئەوکات و ڕیشەداربوونی دین تێیدا حیزبی ئازادی نەیدەتوانی بەرنامەیەکی لەوە ڕادیکاڵتری هەبێ. تەنانەت حیزبی تودە (1941) کە دامەزرێنەرانی پەیڕەوییان لە ئایدۆلۆژیای مارکسیستی دەکرد، لە سەرەتادا وەك حیزبێکی چەپی ڕادیکاڵ دەرنەکەوتن[15].

باسی دووەم: کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان (ژ- ک) 1942:

ساڵی (1941) هێزی هاوپەیمانەکان، کە بەشێکیان هێزەکانی سۆڤیەتی بوون، هاتنە ئێران و دیکتاتۆریی ڕەزاشا ڕووخا و ئازادییە دیموکراتییەکان لە وڵاتدا بوژانەوە[16] و دەستە و ڕێکخراوی سیاسی لە وڵاتدا دروست بوون[17]. لە ئاکامی ئەم هەلومەرجەدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی ئێران پێی نایە قۆناغێکی نوێ و زەمینەسازی بۆ نەتەوە نا فارسەکان لە ئێراندا ڕەخسا کە دەست بە خەباتی نەتەوەیی و ڕزگاریخوازی بکەن. نەتەوەی کوردیش شان بە شانی نەتەوەکانی دیکە لە ئێراندا هەوڵی دا لە میانەی خۆکۆکردنەوە و ڕێکخستندا نەخشی خۆیان هەبێ لە ڕووداوە نێوخۆییەکان و لە هەوڵی ناسین و پاراستنی ناسنامە و شوناسی کوردایەتیی خۆیاندا بن[18].

پێکهاتنی یەکەم ڕێکخراوی ناسیۆنالیستی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەناوی کۆمەڵەی (ژ- ک)، (ژیانەوەی کوردستان) پەیوەندیی ڕاستەوخۆی لەگەڵ ئەم هەلومەرجەدا هەبوو. کۆمەڵی ژیانەوەی کوردستان کورتکراوی (ژ- ک، J.K)ە، لە 16ی ئابی 1942 لە سەر دادپەروەریی (حیزبی ئازادی کوردستان) دامەزرا[19] لە سەر ناو و دەستەی دامەزرێنەرانی (ژ- ک)یش نووسەران و لێکۆڵەرانی ڕای جیاوازیان هەیە[20]، بەڵام دەبێ ڕای عەبدوللرەحمانی

---

[13] د. یاسین سەردەشتی: چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، س.پ، ل 146.

[14] بۆ وێنە خاڵی 12 لە مەرامنامەکە دەڵێ: (دامەزراندنی مەجلیس و ئەنجوومەنی ڕەنجبەران و کرێکاران لە هەموو ولایەت و شوێنەکان بە مەبەستی ئازادی و دژ بە دیکتاتۆری و نۆژەنکردنەوەی وێرانکارییەکانی سیاسی پێشوو) لە خاڵی 20دا دەڵێ: (هەڵوەشاندنەوەی هەموو ئیمتیاز و یاسایانەی دیکتاتۆری و سەرەڕۆی و دامەزراندنی دامەزراوە، هەروەزییەکان تاوەکو جوتیار بە یەکجاری ئاسوودە بن)، بهرۆز طیرانی، س.پ، ل 25- 30.

[15] بۆ زانیاری لەسەر یەکەم مەرامنامەی حیزبی تووەی ئێران، بڕوانە: عبدلصمد کامبخش، م.ق، ص 53- 51. (بەڵگەنامەی ژمارە 4)

[16] کومینتێرن (دەفتەری نێونەتەوەیی سێیەم لە مۆسکۆ بەو کەسانەی کە جێی متمانەی بوون، لەوانە: ڕەزا ڕوستای ڕاسپارد کە حیزبی نوێ نابێ ناوی حیزبی کومونیست بێ هەم بەهۆی یاسای دژە کومونیستی ساڵی 1310 (1931ز) کە یاسایی بوونی کومونیستەکانی قەدەغە کرد بوو، هەم بەهۆی دۆخی کۆمەڵایەتی ئێران کە بوونی حیزبی کومونیستی سەربەخۆی بە پێویست نازانێ. (احسان طبری، کژراهە، م.ق، ص 43.

[16] د.عەبدولرەحمان قاسملو: کوردستان و کورد (لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی- ئابووری)، و: عەبدوڵڵا حەسەنزادە، بەغداد، 1973، ل 90.

[17] حوسێن مەدەنی: کوردستان و ستراتیژیی دەوڵەتان، ب2، هەولێر، 2001، ل 180.

[18] هیوا عەزیز سەعید: خۆبیوون، هیوا، ژ- ک (لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاریی)، سلێمانی، 2006، ل 67.

[19] د.کمال مظهر احمد: دراسات فی التاریخ ایران الحدیث و المعاصر، الامانه العامه الثقافه و الشباب، بغداد، 1985، ص 257.

[20] ناسر باباخانی کە لێکۆڵینەوەیەکی لەسەر زەبیحی بە ناوی (عبدالرحمن زبیحی کاریزمای ناتمام) ئەنجامداوە دەڵێ: لە پێوەندی لەگەڵ ناوی کۆمەڵەی ژێکاف ڕای جیاواز هەیە، هەندێك لە مێژوونووسان بەناوی "کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد" و بەشێکی تر بە ناوی "کۆمەڵەی ژیانی کورد" و هەندێکی تر بە ناوی "کۆمەڵەی ژیانی کوردستان و دواجار بە "کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان" ناویان هێناوە (ناسر باباخانی، م.ق، ص 10).

زەبیحی کە سکرتێر و لە دامەزرێنەرانی سەرەکی (ژ- ک) و بەرپرسی گۆڤاری "نیشتمان" بوو، لەم بارەیەوە بەڵگەمەندتر بێ. زەبیحی ناوی ڕێکخراوەکەی بە ناوی "کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان" دەناسێنێ[21] و لەسەر دەستەی دامەزرێنەریش بەهەمان شێوە دەبێ لیستی زەبیحی لە ڕاستی نزیکتر بێ. زەبیحی بەم جۆرە ناوی دامەزرێنەران دەبا: 1- حوسێن فروهەر (زیرینگەران) 2- عەبدولڕەحمانی زەبیحی 3- عەبدولڕەحمانی ئیمامی 4- مەلا قادر مودەڕیسی 5- نەجمەدین تەوحیدی 6- محەمەد نانەوازادە 7- عەلی مەحموودی 8- محەممەد ئەسحابی 9- عەبدولڕەحمان کیانی 10- سەدیق حەیدەری 11- قاسم قادری[22]. عەبدولڕەحمان زەبیحی، حوسین فروهەر (زێرینگەران) و مەلا عەبدوڵڵا داوودی ئەندامی دامەزرێنەری حیزبی ئازادی کوردستان بوون و بە وتەی زەبیحی هەر سێ حیزبی ئازادی کوردستان، کۆمەڵەی (ژ- ک) و حیزبی دیموکراتی کوردستان لە ڕاستیدا یەك حیزبن بەڵام لە سێ هەل و مەرجی جیاوازدا[23]. هەڵبەت هەلومەرجی دامەزراندنی حیزبی ئازادی کوردستان زۆر جیاواز بوو لەم دوانەی تر، چونکە هێشتا دیکتاتۆریی نەفەس بڕی ڕەزا شا نەڕووخا بوو و مەجالی چالاکیی سیاسی بە هیچ حیزب و ڕێکخراوێکی کوردی نەدەدا و لەستراتیژی نەتەوەیشدا ئەم جیاوازییە دەبینرێ.

ئەوەی کە ڕوونە پێگەی چینایەتیی دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی (ژ- ک)ە کە سەر بە کوردی شارنشینی ورده بورژوازی بوون، چ تەقلیدی و چ مۆدێرن کە هەڵبەت دەستەی دووهەمیان باڵادەست بوو تێیدا[24]. شارەکان خۆیان فراوان دەبوون و لەگەڵ فراوان بوونیاندا چینێکی خوێندەوار گەشەی دەکرد، ئەم چینە خوێندەوارە لەگەڵ ئەو نەوەیەی پێشوو کە بزووتنەوەی کوردی ڕێبەرایەتی کردبوو، جیاوازبوو[25] هەروەها نیشتەجێکردنی بەزۆریی عەشیرەتەکان و لاوازکردنیان بەهۆی سیاسیەتی سینترالیزەکردنی وڵات لەلایەن ڕەزا شاوە، ڕێگەی خۆشکرد بۆ ڕەوتی گواستنەوەی دەسەڵات و ڕێبەری لە سەرۆك عەشیرەتەکان بۆ سەرکردەکانی شار لە کوردستان[26] هەربۆیە ئەم کۆمەڵەیە گرنگی و بایەخی تایبەتیی خۆی هەبوو، چونکە یەکەم کۆمەڵی نەتەوایەتیی کوردی بوو کە دامەزرێنەرانی (ئاغا و شێخەکان) نەبوون، بەڵکوو زۆربەیان لە چینی ڕۆشنبیر و بازرگان و زانایان بوون، واتە چینی تێگەیشتووی

---

[21] عەبدولڕەحمان زەبیحی: وەڵامێکی نامیلکەی بەڕێز ئارچی روزفێلت، و: جوتیار حاجی توفیق، ئایندە (گۆڤاری ئەدەب و هونەر و هزری هاوچەرخ) ژ4، ساڵی پێنجەم، سلێمانی، 2003، ل 148. هەروەها لە بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی یەکێتیی سۆڤیەتدا هاتووە لە چاوپێکەوتنی زەبیحی و مستەفا ئیلخانی زادە لە ڕێبەرانی (ژ- ک) لە 13ی سێپتێمبەری 1944 لە پەیوەندی لەگەڵ ناوی کۆمەڵەی (ژ- ک) زەبیحی گوتی: ئەم ڕێکخراوە دوو ساڵە پێك هاتووە و ناوی پارتی ژێکافە و مانای (پارتی ژیانەوەی کوردستان)ە. (د.ئەفراسیاو هەورامی، س.پ، ل 112.

[22] سدیق ساڵح: بیرەوەرییەکانی محەممەد شاە پەسەندی، بنکەی ژین، سلێمانی، 2007، ل 22. مەلا قادر مودەریسی کە خۆی یەکێك لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی (ژ- ک) بووە بناغەدانەرانی (ژ- ک) بەم جۆرە ناودەبا: "موحەممەدی نانەوازادە، 2- ڕەحمان زەبیحی، 3- حوسینی فروهەر، 4- عەبدولڕەحمان ئیمامی، 5- قاسم قادری، 6- مەلا عەبدوڵای داوودی، 7- موحەممەدی یاهوو، 8- سەدیق حەیدەری، 9- عەبدولڕەحمان کیانی، 10- مەلا قادر مودەریسی (سەید موحەممەد سەمەدی، ژ- ک) چ بوو؟، چی دەویست؟ چی لێ بەسەر هات؟، مەهاباد: چاپخانەی سیدیان، 1980، ل 15) قیلیام ئیگلتون نووسەر و دیپلۆماتی ئەمریکی ناوی دامەزرێنەرانی (ژ- ک) بەم چەشنە نووسیوە: (1- ڕەحمان حەلوی، 2- محەممەد ئەمین شەرەفی، 3- محەممەد نانەوازادە، 4- ڕەحمان زەبیحی، 5- حوسین فروهەر، 6- عەبدولڕەحمان ئیمامی، 7- قاسم قادری، 8- مەلا عەبدوڵڵا داوودی، 9- قادر مودەریسی، 10- ئەحمەد عیلمی، 11- عەزیز زەندی، 12- محەممەدی یاهو، 13- میرجاح لە عێراق (قیلیام ئیگلتن: کۆماری مەهاباد، 1946، و: سەید محەممەدی سەمەدی، چاپخانەی سیدیان، مەهاباد، 1358، ل 105) نەوشیروان مستەفا لەم بارەیەوە دەڵێ: ڕەنگە هەندێ لەمانە لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵە نەبن، بەڵام دەبێ هەموویان لە گەشەپێدان و بەهێزکردنیدا بەشدار بووبن (نەوشیروان مستەفا ئەمین: حکومەتی کوردستان، (کورد لە گەمەی سۆڤێتیدا)چ2، هەولێر، 1992، ل 59).

[23] عەبدولڕەحمان زەبیحی: س.پ، ل 149.

[24] عەبباسی وەلی: پەیدابوون و بناغەی ناسیۆنالیزمی کوردی لە ئێران، و: حەسەن قازی، سوید، 1995، ل 21.

[25] دیقێد مەکداول: مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، سلێمانی، 2002، ل 497. بۆ نموونە کەسێکی وەك عەبدولڕەحمانی زەبیحی لەبەرچاوبگرن کە تەقدیر وابوو نەخشێکی ڕێبەرایەتی لە بزووتنەوەی مەهاباد ڕابگرێ، ئەو سەر بە بنەماڵەیەکی ورده بورژوازیی بازاری بوو، تەنیا لە یەك ژووردا دەژیان. لە تەمەنی پازده ساڵی وازی لە مەکتەب هێناوە و بە دەرس دانی کوردە ئاغاکان خۆی دەژیاند (دیقێد مەکداول: ه.س، ل 493.

[26] امیر سجادی، س.پ، ل 17.

کۆمەڵگەی کوردی بوون کە تەنیا هەوڵیان نەدەدا بۆ مافەکانی خۆیان بەڵکوو لەگەڵ مافی گشتیی نەتەوەکەیان بوون[27].

کۆمەڵەی (ژ- ک) لە یەکەم ژمارەی "نیشتمان" بڵاوکەرەوەی بیری ئەم ڕێکخراوە سەبارەت بە ئامانجی ئەم ڕێکخراوە دەنووسێ:

ئەی برای کوردی خۆشەویست

کۆمەڵەی (ژ- ک) بە پێچەوانەی هەموو بەرهەڵست و قۆرت و چەڵەمێکی وەکوو دوژمنایەتی خۆبەخۆ، دوو بەرەکی و خۆخۆڕی، پووڵپەرستی و بێگانەدۆستی کە لە ڕێگای پێشکەوتن و سەرکەوتنی کورددا هەیە، بە هەموو هێز و توانای خۆی تێئەکۆشێ تا زنجیر و کەلەپچەی دیلی و ژێردەستی لە ئەستۆی نەتەوەی کورد دامالێ و لەم کوردستانە لەت و کوتەی ئێستا کوردستانێکی گەورە و ڕێک و پێک بێنێتە بەرهەم کە هەموو کوردێک بە سەربەستی تیا بژی[28].

بەمجۆرە یەکەم ڕێکخراوی مۆدێرنی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دامەزرا کە هەم ئایدۆلۆژیای هەبوو، هەم بەرنامەیەکی ناسیۆنالیستی ڕوون، واتە: ستراتیژی موشەخەسی هەبوو کە بریتی بوو لە گەیشتن بە سەربەخۆیی و پێکهێنانی کوردستانی گەورە. هەر لە مەرامنامەی کۆمەڵەکەدا هاتووە، کە: "کۆمەڵەی ژ- ک لەسەر چوار کۆڵەکەی ئیسلامەتی، کوردایەتی، مەدەنیەت، سوڵح و ئاشتیخوازی دانراوە و هەموو قانوون و نظامنامەکانی لەگەڵ شەریعەتی موقەدەسی ئیسلام تەتبیق دەکرێ و ئینجا دەخرێتەکار"[29]. لە بەندێکی دیکەی مەرامناکەیدا جەخت لەسەر بەڕەسمی ناسینی تەنیا ئاینی ئیسلام دەکا و دەڵێ: "بەبۆنەی موتەدەین بوونی بەشی زۆری نەتەوەی کورد بە دینی ئیسلام، کۆمەڵە لە کوردستان تەنیا دینی موقەدەسی ئیسلام بە ڕەسمی دەناسی و بۆ تەرویجی شەرعیەتی خاوێنی ئیسلام و بەجێگەیشتنی هەموو ڕێ و شوێنێکی ئیسلامەتی تێدەکۆشێ و لەگەڵ منافیقان بەربەرەکانی بەشیدەت دەکا"[30] و هەروەها لە چەندین ژمارەی دیکەی "نیشتمان"دا چەندین وتاری تایبەت بە ئاینی و مێژووی ئیسلام هەیە[31] هەروەها کەسێکی کە دەبوو بە ئەندامی (ژ- ک) بە وتەی مەلا قادر مودەریسی لە دامەزرێنەرانی (ژ- ک) سەرەتا دەچووە حەمامێ و لە ڕووانگەی ئاینییەوە خۆی خاوێن دەکردەوە، ئەوجار دەهاتە لای سێ کەس و لەلای ئەوان حەوت جاری بە قورئان سوێند بۆ وەبەرچاوگرتنی ئەم شەش مەبەستانە دەخواردو[32]. لەگەڵ ئەمانەشدا لە بەرگی دووهەمی هەموو ژمارەکانی "نیشتمان"دا لەسەرەوەی ئاڕمی گۆڤارەکە بە کەوانە

---

[27] د.عوسمان عەلی: چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، و: کامەران بابانزادە، ب2، چاپخانەی ڕێنوێن، سلێمانی، 2010، ل 332.

[28] نیشتمان، گۆواریکی کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، خوێندەواری و مانگی کوردییە، ژمارەی (1)، ساڵی یەکەم، پوشپەڕی 1322، جولای 1934.

[29] نیشتمان، ژمارە (7)، ساڵی یەکەم، خاکەلێوە، بانەمەڕ، جۆزەردانی 1324.

[30] نیشتمان: ه.س، ژمارە (7)، ساڵی 1322، ساڵی یەکەم، ل 16.

[31] بۆ وێنە لە ژمارە (3)ی نیشتماندا وتارێک هەیە بەناوی (بەهەشتی بەختیار) لە نووسینی (م. نادری 760) و لە ژمارە (6)دا وتارێکی تر بەهەمان شێوە چاپ بوو بەناوی (بۆچی گەورەکانی "قریش" موسوڵمان نەدەبوون؟) لە نووسینی (ع.بێژە- 3) و لە ژمارە (3 و 4)دا کە بەیەک ژمارە دەرچووە لە بەشی (طبی)دا وتارێک بەناوی (ئەلکۆل) بڵاوکراوەتەوە و تێیدا چەندین ئایەتێک لەسەر حەرامبوونی (ئەلکۆل) هێنراوەتەوە (گۆواری نیشتمان: س.پ، ژمارەکانی 2 و 3 و 6).

[32] سەید محەممەدی سەمەدی: ژێ کاف چی بوو؟ چی دەویست؟ وەچی لێ بەسەرهات؟، س.پ، ل 14 و ئەم شەش مەبەستانە بریتی بوون لە 1- خیانەت بە نەتەوەی کورد نەکات، 2- کۆشش بۆ خودموختاری کوردان بکات، 3- هیچ ڕازێکی کۆمەڵەکە نە بەزمان، نە بە قەڵەم، نە بە ئیشارە، ئاشکرا نەکات، 4- هەتا ئاخیری عومری هەر ئەندام بێت، 5- تەواوی پیاوانی کورد، بە برای خۆی و تەواوی ژنانی کورد بە خوشکی خۆی بزانێ، 6- بەبێ ئیزنی کۆمەڵەی ژێ کاف نەبێتە ئەندامی هیچ ڕێکخراو و دەستەیەکی تر (سەید محەممەدی سەمەدی: ژێ کاف چی بوو؟.. وتووێژ لەگەڵ مەلا قادری مودەریسی، هـ.س، ل 14).

ئایەتێکی قورئانی نووسرابوو[33] بەلەبەرچاوگرتنی ئەم بەڵگە و نووسراوانە کە لە کۆمەڵەی (ژ- ک) دەست کەوتوون وایکردووە کە نووسەر و لێکۆڵەرانی وەك د. سەڵاحەدین خەدیو کۆمەڵەی (ژ- ک) وەك ڕێکخراوێکی نەتەوەیی و ئیسلامی ناو ببا.

سەید موحەممەد سەمەدی لە کتێبی مێژووی مەهاباد ئەم ڕێکخراوەیە وەك " کۆمەڵەی نەتەوەیی- ئایینیی" پێناسە دەکا[34] هەڵبەت هیچ بەڵگەیەك بە دەستەوە نیە کە بیسەلمێنی کۆمەڵەی ژ- ك مەبەستی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامی بێ کە تێیدا یاساکانی شەرع بەڕێوەبچێ. بەڵام لە ڕێکخراوێکدا کە ژمارەیەك نووسەر و لێکۆڵەری هێناوەتە سەر ئەو باوەڕەی کە وەك ڕێکخراوێکی نەتەوەیی- ئایینیی پێناسە بکرێ، بیر و ئەندێشەی چەپ بە ئاشکرا و بەڕوونی تێیدا ڕەنگی داوەتەوە و ئەمە هەم لە دیسکۆرسی "نیشتمان"دا کە زمانحاڵی بیری (ژ- ك) بوو و هەم لە پەیوەندی گەرموگوری ئەم ڕێکخراوە لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤییەت دەبینرێ.

لەم ساڵانەدا سیستەمی دەرەبەگایەتی ڕژێمی ئابووری- کۆمەڵایەتی لە کورستاندا بوو و دەرئەنجامەکەی ئەوە بوو کە زۆرترین و باشترین زەوییەکان لە دەستی زەویدار و گەورەکانی وڵات و فیودالەکاندا بوو[35]. شێوازی خاوەندارییەتیی زەوی تا ڕادەیەکی زۆر وەك خۆی مابۆوە و هەربۆیە خاوەن زەویە گەورەکان و تەنانەت خاوەن ملکە سەرەکییەکانی نادیار وەك خاوەن زەویە شارنشینەکان ڕێگەیان پێدرابوو کە ملکەکانیان وەك خۆی بمێنێتەوە. تەنانەت ئەو ملکانەی کە کرابوون بە "وەقف" یا "وەقفە" ئاینییەکان بە شێوەیەکی سەرەکی بێ هیچ دەستکاریکردنێك مانەوە و ئەمەش مانای وایە کە خاوەن هێز و دەسەڵاتە کۆنەکان لە کورستاندا کە بریتی بوون لە سەرۆك خێڵ و شێخە ئاینییەکان توانیویانە لە سەر بەکارهێنانی میللەتی خۆیان بەردەوام بن[36].

بەم جۆرە سەرۆك عەشیرەت و ئاغاکان بە سام و هەیبەتەوە مەزنایەتی و ئاغایەتییان دەکرد، فەرماندەر و بریاردەر بوون، خەڵکی لادێ لە ژێر دەستی فەرمانبەریدا دەچەوسانەوە[37] و تێگەیشتووی سیاسی و کۆمەڵایەتییان لە چاو ئاغاوەت و دەرەبەگەکان زۆر لە خوارێ بوو. بەدەگمەن لێیان هەڵدەکەوت سنووری چینایەتی ببەزێنن، بەڵام قەت نەدەگەیشتنە ئەو ڕادەیە خۆیان خەباتی سیاسی و چینایەتی وەڕێ بخەن[38]، چون دەسەڵاتی دەرەبەگ بە گشتی لەسەر ڕێگەی پەرەگرتنی کێشەی چینایەتی و پێشکەوتنی کۆمەڵی کوردەواری کۆسپێکی گەورە بوو[39].

---

[33] بۆ زانیاری لەم بارەیەوە بڕوانە: گۆڤاری نیشتمان، س.پ.

[34] دکتر صلاح الدین خدیو: در دفاع از تاریخ (نقدی بر مقاله احسان هوشمند در چشم انداز ایران) پیام کردستان، 21 دسامبره 200، محەممد صمدی، تاریخ مهاباد، هەروەها عەبدوڵای ئەبریشەمی و ناسری باباخانیش بەهەمان شێوە ئەم ڕێکخراوە بە "میللی- مەزهەبی" پێناسەدەکەن (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عبدالله ابریشمی: کردستان همیشه قابل کشف، چشم انداز، ایران، ویژه نامه کردستان (2)، نشریه سیاسی- راهبردی، پاییز 1384، ص 173 و ناسر ناباخانی، م.ق، ص 9.

[35] ملکی خاوەن مولکەکان دەگاتە 78% ی هەموو زەوییە بەراوەکان (د.قاسملوو: کوردستان و کورد، س.پ، ل 146).

[36] نادر ئینتسار: ئیتنونەتەوایەتیی کوردی، و: عەتا قەرەداخی، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2004، ل 29.

[37] بۆ زانیاریی پتر لەمەر ستەم و چەوسانەوەی دانیشتووانی گوندەکان و بەتایبەت جوتیاران بە هۆی دەربەگ و ئاغاوەتی کورد لەو سەردەمە بڕوانە (د. قاسملوو: کوردستان و کورد، س.پ، ل 180- 199). قادر دەباغی کە ئەندامی کۆمەڵەی (ژ- ک) بوو و خۆی لە نزیکەوە شاهیدی ڕووداوەکان بووە، دەڵێ: عەشایەربازی خان خانانی دامەزراو نە تەنیا دێهات بەڵکوو لە شارەکانیشدا حکومەتی دەربەگایەتی بەسەر خەڵکدا حوکمی دەکرد، باجیان دەستاند، عەواریزیان وەردەگرت، ملك و زەوی و زاری بێ دەسەڵاتیان داگیر دەکرد (عەبدولقادر دەباغی: ڕاپەڕینی کۆمەڵەی ژ- ك، بڵاوکراوەی چاپەمەنی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، 1367، ل 43).

[38] حوسێن مەدەنی: کوردستان و ستراتیژیی دەوڵەتان، ب2، هەولێر، 2001، ل 216.

[39] د.قاسملوو: کوردستان و کورد، س.پ، ل 149.

لە کوردستان لە دۆخێکی لەم چەشنەدا کە پەیوەندییەکانی دەرەبەگایەتی عەشیرەیی و کولتوورێکی نەرێنی نێدا بەهێزە، کۆمەڵەی (ژ- ك) بە گژ دۆخی ئارایيدا دەچێتەوە و دەیەوێ دەسەڵاتی سیاسیی خان و ئاغا بەربەست بکا و پەیوەندییەکانی عەشیرەیی لاواز و هەڵتەکێنێ[40]. کۆمەڵە بەر لە هەرشتێك لە خۆیەوە دەست پێ دەکا و ڕێگە بە کەسانی سەر بەم چین و تۆێژانە نادا ڕێبەریی (ژ- ک) بەدەستەوە بگرن. مەلا قادر مودەڕیسی لە دامەزرێنەرانی (ژ- ک) لەمبارەیەوە دەڵێ: "چوار دەستە و تاقم دەیان توانی ببنە ئەندامی (ژ- ک)، بەڵام هەرگیز نەیاندەتوانی بە پلەی سەرۆکی (ژ- ک) بگەن، ئەو چوار دەستەیەش بریتی بوون لە: ئاغا، شێخ، مەلا و سەید"[41] کۆمەڵەی (ژ- ک) هەر بەوەندە ڕازی نابێ کە نەهێڵێ جڵەوی دەسەڵات لە (ژ- ک)دا بکەوێتە دەست ئەم چین و تۆێژانەوە، بەڵکوو لە ڕێگەی گۆڤاری "نیشتمان"، زمانحاڵی ئەو ڕێکخراوە بەردەوام هەڵوێست و هەڵسوکەوتی ئەم چین و تۆێژانە بەرامبەر بە پرسی نەتەوەیی و چەوسانەوەی جوتیاران و بڵاوکردنەوەی وەهم و خورافات و کولتووری دواکەوتووانە لە کۆمەڵگادا مەحکووم دەکا و لە زۆربەی ژمارەکانی "نیشتمان"دا بە نووسینی شیعر و بابەت بە توندی بەگژ شێخ و ئاغا و مەلاکاندا چوونەوە[42].

---

[40] بۆ وێنە لە یەکەم بڵاوکراوەی کۆمەڵەی (ژ- ك)دا کە بەناوی "دیاری کۆمەڵەی (ژ- ک) بۆ لاوانی کورد هاتووە: "کۆمەڵەی (ژ- ک) بۆ پێشخستنی کورد لە شەقامی شارستانیەتی (تهران)دا بە هەموو هێز و توانای خۆی تێ ئەکۆشێ تا بەیارمەتیی خوا ڕەگ و ڕیشەی عەشیرەت و عەشیرەت بازی کە سەرچاوەی هەموو چارەڕەشی و و بەسەرهاتی تاڵ و گرنگ (سخته) بێنێتەدەر" (نیشتمان: بڵاوکراوەی بیری کۆمەڵەی ژ- ک، ئامادەکردنی عەلی کەریمی، بنکەی ژین، سلێمانی، 2008، ل 193).

[41] سەید محەممەدی سەمەدی: ژێ کاف چ بوو، چی دەویست و چی لێ بەسەرهات؟ بلاوکراوەی چاپەمەنی سەییدیان، مەهاباد، 1361، ل 13.

[42] لە زۆربەی ژمارەکانی "نیشتمان"دا لە بابەتێك کە بەناوی "دەردی دەروون" کە دەمەتەقێیەکی دوو کەسییە لە نێوان بایز و باپیردا چینی ئاغاوەت دەکەوێتە بەر تیر و توانج و هێرش. بڕوانە "نیشتمان" ژمارەکانی (2، 3، 4، 5، 7، 8، 9). هەژاری موکریانی کە یەکێك لە ئەندامە چالاکەکانی (ژ- ک) بوو لەم بارەیەوە دەڵێ: "جارێك ڕووسان زۆر پیاو ماقوڵی وڵاتیان بۆ باکۆ بانگ کرد کە عەلیاغا و قەرەنیاغا و حاجی بابەشێخ و زۆر ئاغای تریش لەو بانگکراوانە بوون، کە هاتنەوە بیستمان باقرۆفی سەرۆکی وەزیری ئازەربایجانی ڕووسیە گووتبووی چیتان دەوێ بۆتان پێك بێنین، یەك دەڵێ: شەکر، یەك دەڵێ: زینی عروسی، دەمانچە. من دەمەتەقێیەکەم لەسەر نووسین و لە نیشتماندا چاپ کرا، تێرم گاڵتە بە عەقڵیان کردبوو، عەلیاغا هەڕەشەی کردبوو کە ئەو شاعیرە هەر دەکوژم، ماوەیەکی زۆر نەمدەوێرا بە گوندی ئەودا بڕۆم و ڕێگەم بۆ شاری سابلاغ گۆڕیبوو. (عەبدولڕەحمانی شەرەفکەندی (هەژار): چێشتی مجێور، پاریس، 1977، ل 70). ئەمەش نموونەیەك لەم دەمەتەقێیە:

باپیر- دەك خوا بتکوژێ، تۆ چت داوە لە شەڕ دەردی خۆمان کەمە

بایز- بۆچی دەردمان کەمە، کێ هەیە دەرد و داخی نەبێ

باپیر- ها ئەو جارە بوویتە پیاوێکی باش وەرە گوێت لێبێ تازە پیاوێك هاتووە بۆ گەنم کڕین، دراوێکی زۆرێشی هێناوە

بایز- جاکێ هەیە هێندە نەفام بێت گەنمی پێبفرۆشێ

باپیر- بەخوای تێنەگەیشتووی، دراو بەردی نەرم ئەکا، لە پێش هەموو کەسێکدا ئاغا گەنمەکەی ئەفرۆشێ

بایز- ئەی بۆ خۆی چی ئەکا؟

باپیر- مام بایز وەها دیارە چونکو باسی دراوم کرد عەقڵ و هۆشت لانەماوە کوڕەی هەی نەفامی تێنەگەیشتوو، ئەی گەنمی جوتیارە چارەڕەشانە هی کێیە، مااڵی جوتیار هی ئاغایە. (نیشتمان: ژمارە1، پوشپەڕی 1322، جولای 1943).

لە فۆرمی شێعریشدا ئەم نموونانە دەبینێرن:

مەنعی پێشکەوتن ئەکەن لەم خاکمانە چوار گروە

صۆفی یەك، دەرۆێش دوو، بەگزادە سێ، اغا چوار (نیشتمان: ژمارە 5، ساڵی یەکەم، ڕێبەندانی 1323).

ئەوەی اغا بێ بێکارە جەبوو زقە لسولاسارە

دزیوو ڕێگرتنی کارە ئەمن دەیڵێم و بێ باکم

گەلێ بێ فیکر و ئیدراکن گەلێ بێ خێر و ناپاکن

ئەوەندە گێژ و بێهۆشن حەیا و ناموس دەفرۆشن

لە بۆ آزادی ناکۆشن ئەمن دەیڵێم و بێ باکم (نیشتمان، ه.س)

هەتا شێخێ لە کوردستان بمێنێ

امیدی زندگانیت پێ نەمێنێ

طریقی .. و ...

بەبای دا ڕوونەق و آهنگی کوردی

هەموویان بوونە صۆفی و پیرو دەرۆێش

بەبەرماڵ و سەبیجە و ڕشتە و ریش

هەموو بێ ایش و بێ کار و تەوەزل

ورگ پان و مل ئەستوور سەلك زل

لە وان و ئەرزرۆم تا حدوودی جافان

تەوەلا بوون لە عەقڵ و علم و عرفان (دیاریی کۆمەڵەی (ژ- ک) بۆ لاوەکانی کورد، س.پ)

شێخ نیم کە بە تەزویر و ریاکارییو ئەفسوون

ئەم هەڵوێستەی (ژ- ک) کاردانەوەی ئەم چین و تۆێژانەی بەدواوە بوو و ئاغا، سەرۆك عەشیرەت و زۆربەی شێخ و مەلاکان نووکی هێرشیان ڕووی لە کۆمەڵە بوو و بە کۆمۆنیست و لە دین وەرگەڕاویان دەناسین، پێیان وابوو ئەگەر کۆمەڵەی ژ- ک لە کوردستان دەسەڵاتی وەچنگ کەوێ، ئەوان لە دەسەڵات دەکەون و ئەمە بەڕوونی لە نامەی ئاغایەکی کوردی باشوور کە (ژ- ک) بە ئەبوجەهل و ئەخنەس دەشوپهێنێ و بۆ ئاغایەکی کوردی ڕۆژهەڵاتی نووسیوە دەردەکەوێ: "کە دەستی منوو دامانی تۆ نەکەی بەهیچ بارێك لە پێناوی کوردایەتیدا تێبکۆشێ، چونکە کوردایەتی ملتزمی ئەمەیە هەموو لاوە خوێندەوارە گەنجە تازە پێشگەیشتووەکان بێنە سەرکار و ئێمە لە ژووری دیوەخانا دابنیشین[43] بە گوێرەی بیرەوەرییەکانی د.ئاسۆ مەحموودزادە کە لەو سەردەمە ژیاوە، نە تەنیا ئەو چین و تۆێژانە بەڵکو بەشێك لە خەڵکیش لە کۆمەڵەی (ژ- ک) واتێگەیشتن کە بەنیازە سوشیالیزم دابمەزرێنێ[44].

کۆمەڵەی (ژ- ک) بەمەبەستی گەیشتن بە ئامانجی سەرەکیی خۆی واتە پێکهێنانی کیانێکی سەربەخۆی کوردی لە پشتیوانی دەرەکی گەڕاوە و لەم پێناوەدا هانای بۆ دوو زلهێزی ئەو سەردەم واتە بەریتانیا و سۆڤییەت بردووە[45]. بەڵام لەم بارەیەوە هەم پەیوەندییەکی لەگەڵ سۆڤیەت گەرم و گورتر بووە و هەم لە بابەتەکانی "نیشتمان"دا سۆز و لایەنگیری بۆ سیستەمی ئابووری- کۆمەڵایەتیی ئەو وڵاتە دەبینرێ. لە ژمارەکانی (2، 3، 4، 5، 6)ی نیشتماندا زنجیرە وتارێك لە ژێر ناوی "انقلابی گەورەی اوکتوبر" چاپ کراوە، کە تێیدا پەسن و

وەك آش بەدانی ئەم و ئەولابی نشاطم
یا کولکە مەلایی بە عەبا و میزەری پڕ فێڵ
دەریووزەیی احسان کەمو سەرفطر و زەکاتم
(نیشتمان: ژمارە 2، ساڵی یەکەم، خەزەڵوەری 1322)
سەیاحەت بکەن بچن بۆ سووڤیستیان
بزانن چۆن بە خێرایی هەڵستان
لە قەومی ڕووس چە چوڵمێکی ئەکرد (چار)
هەمووی ژەهری ئەخوارد ملت بە ناچار
لە پر (لەنین) هەڵستا وەك دلێران
بناغەی ظڵمی چاری کرد وێران
بنای نا دەوڵەتێکی سوسیالیست
لە ناوی برد بە جارێك ئیمپریالیست
لە ناو کۆمەڵ بە زۆری دەرکرا (خان)
بە تیلا (بەگ) خرایە بەند و زیندان
بەمەحضی هەڵکرانی بەیرەقی سوور
لەناو خەڵکا نەما فیتنە و شەڕ و شوور
ئەلەرزێت کاکی (اغا) وەك بنی آو
کە آلای سوور و آلی دێتە بەرچاو
تەمەشاکەن لە مەیدانی هەراوشەڕ
شەو و ڕۆژ بێ ووچان واتێ ئەکۆشن
لە جەبهەی شەڕ ئەلەی شەربەت ئەنۆشن
بە فەرمانی ستالین: پیاوی شەڕکەر
ئەدەن بەربا هەموو نیروی هێتلەر
بەیانی بلبلی سوتاو لە بۆ گوڵ
وەها ئەیخوێند بە دڵسۆزی لە سەر چڵ
(دیاریی کۆمەڵەی ژ- ک بۆ لاوەکانی کورد، دیاری مەلا محەممەدی کۆیی (1322- 1943).

[43] نیشتمان: سکاڵایەك لەگەڵ نیشتمان، ساڵی یەکەم، ژمارە 6، ڕەشەمێی 1322.

[44] مەحموودی قادر زادە (د.ئاسۆ) چالاکی سیاسی ئەو ساڵانە سەبارەت بە (ژ- ك) دەڵێت: ڕۆژێك لەو ساڵە پڕ ئاژاوە و نا ئەمنانە بوو کە لەگەڵ خوالێخۆشبوو عەزیزی فەرهادی بەڕێگەدا دەڕۆیشتین و گوتیان عەزیز کرمانج لە بەردەم شارەداری وتار دەدا، بە پێی قسەی خەڵک و ئەو ڕاستیانەی لەبەرچاوبوون، عەزیز کرمانج لەژێر کاریگەریی حوسینی فروهەر (زیرینگەران) (سەرۆکی کۆمەڵە) دەیەویست شۆڕش بکا و سۆسیالیزم جێگیر بکا. (د.محموود قادرزادە، خاطرات زندگی پر ماجرای دکتر آسو (چهره مهاباد)، تهران، 1374، ص 33).

[45] لە "نیشتمان"ی ژمارە 3 و 4دا وتارێك لە ژێر ناوی "جوامێری و مەردم دۆستی بەڕێتانیای گەورە"دا دەنووسرێ: "کورد ماوەییەکی زۆر لە مێژە هەستی بە نەجابەت و مرۆڤ خۆشەویستی بەڕێتانیا کردووە، ئەم حکوومەتە گەورەیە بە درێژایی مێژووی ئیمپراتۆریەتی خۆی هەمیشە پارێزگاری ئازادی و سەربەخۆیی و پەروێنەرو و پێکهێنەری نەتەوە بچووکەکانی گیتی بووە .."

تاریفی شۆرشـی ئۆکتـۆبری کـردووه و هەروەهـا وێنەیەکـی پـڕ بە لاپەڕەکەی "لێنـین"، ڕێـبەری شۆرشـی ئۆکتۆبری چاپ کردووه و لە ژێر وێنەکە نووسـراوە:

باقییە ناوت ئەتۆ، گەرچی دەمێکە مردووی

نا لێنین! ماوی هەتا قیامەت هەتا ڕۆژی قیامەت زیندووی[46]

دیارە ناوی "لێنین" ڕێبەری شۆرشـی سۆسیالیسـتی (1917) لە ڕووسـیا چەنـد جـاری دیکەش لە بڵاوکراوەکانی (ژ- ک)دا وەك ڕزگاریدەری کۆمەڵانی خەڵك لە دەسـتی زوڵـم و زۆری قەیسـەر هاتووە[47].

نووسـەری وتار وێنایەك لە بارودۆخی پێش شـۆرشـی (1917) لە سـەردەمی قەیسـەردا بەدەسـتە و دەدا کە چـۆن چینـی دەسـەڵاتدار واتە چینـی دەرەبەگ و سـەرمایەدار کە کەمینەیەکی بچووکیان پێك دەهێنا خـوێنی (200) میلیـۆن دانیشـتووانی ڕووسـیایان دەڕشـت و دەرەبەگەکـان بەدرێژایـی سـاڵ جوتیارەکانیـان دەچەوسـاندەوە و خـاوەن کارگەکـان مـافی کرێکارەکانیان زەوت دەکرد و بە وتەی نووسـەر: " بە کورتی و بە کـوردی هەمـوو نەتەوەی ڕووس نـۆکەر و کرێکـاری "چـار" و "بۆرجوا"کـانی ڕووسـیا بـوون[48] و ئەوە تەنیـا بەلشـەڤیکان و سەرکردەکانیان بوون کە لە خەمی چارەسەرکردنی ئەم بارودۆخە نالەبار و پەرێشانەدا بوون[49].

لە نێـوەڕۆکی ئەو وتـارەدا دەردەکەوێ کە نووسـەر تەنیـا ڕەوتـی ڕووداوەکـان و دەور و نەخشـی "لێنـین"ی تۆمـار نەکـردووە، بەڵکـوو هێرشـی کـردۆتە سـەر چینـی دەسـەڵاتداری سەردەمی قەیسـەر کە بریتین لە دەرەبەگ و بۆرژواکان هاوسۆزیی خۆی بۆ دوو چینی کرێکـار و جوتیار دەردەبڕێ و پڕۆژە و بەرنامەی بەڵشەڤییەکانی بە چارەسـەری ئەو دۆخە دەزانـێ و تەنیـا ئەوە ئەوانن کە دەتوانن کۆتایی بەو دۆخە بێنن.

وادیـارە نێـوەڕۆکی بـابەت گەلـی لەم چەشـنە لە چـاوی "ئـان لەمبتـون" کارمەنـدی باڵوێزخانەی بەڕیتانیا لە تاران کە سەردانی کوردستانی کردووە شاراوە نەبـووە و لە یادداشـتی ناوبراودا هاتووە: ڕۆژنامەیەکی کوردی کە دەگوترێ بە نەهینـی بڵاودەبێتـەوە و قـازی محەمـمەد لە چـاپی دەدا، بەشـداری تێـدا هەیە. ڕۆژنـامەکە بەگـوێرەی قسـەی ئەو پشـتگیری لەسەربەخۆیی کوردستان دەکا و لەوەدەچێ وتـاری لەسـەر کۆمۆنزیمشـی تێـدا بنووسـرێ"[50]،

---

[46] نیشتمان: ژمارەکانی (2، 3، 4، 5) بڕوانە (بەڵگەنامەی ژمارە 3).

[47] لە شێعری "ئاخافتنی خوشك و برایان" هێمن موکریانی کە هانی کچی کورد دەدا کە خۆی لە ژێر دەستەیی و دیلی ڕزگاربکا، دەڵێ:
دیدە گیان: کچە کوردی ژیکەڵە داوێنی پاکت دووربێ لە پەڵە
"لەنین" هەڵستا ظڵمی "چار" شێوا تۆ هێشتا حەپسی لە ژێر چار شێوا (نیشتمان: ژمارە 3 و 4)
لە دیـاری کۆمەڵەی (ژ- ک) بـۆ لاوەکـانی کـوردەدا، زەبیحـی شـیعرەکانی خـۆی تێکهەڵکێشـی شـیعرەکانی مەلا محەمـمەدی کۆیی کـردووە و بە شۆڕشەکەی گەلانی سۆڤیەت و لێنین و سیستەمی سۆسیالیستی و ئـاڵای سۆر هەڵدەڵێ و ڕقـی خـۆی بەرامبـەر بە نیزامـی ئیمپریالیستی و نازیسم دەردەبڕێ:
سەیاحەت بکەن بچن بۆ سووەڤیستان بزانن چۆن بە خێرایی هەڵستان
لە قەومی ڕووس چە ظڵمێکی ئەکرد (چار) هەمووی ژەهری ئەخوارد ملت بە ناچار

[48] نیشتمان: ژمارە 3 و 4.

[49] هـ.س.

[50] ئەنوەر سوڵتانی: ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەڕیتانیادا (وەرگیراوی کوردی 130 بەڵگەنامە)، بنکەی ژین، سلێمانی، 2005، ل 68. (سوڵتانی لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا دەنووسێ: دەبێ مەبەست لە ڕۆژنـامەکە گۆڤاری نیشتمان، نۆرگـانی کۆمەڵەی (ژ- ک) بـێ کە ژمـارەی یەکەمـی لە مـانگی پوشپەڕی (جوڵای) (1943ز- 1322ه) دەرچـووە و دوا ژمـارەی (ژمـارە 9) بە سـێ مـانگ پێش سەفەری لەمبتون بڵاوببۆوە. ڕۆژنامەی کوردستان نۆرگانی حیزبی دیموکراتی کوردستان سااڵێك و سێ مانگ دوای سەفەری لەمبتون لە 15ی دیسەمبەری (1945) دا ژمارەی یەکەمی دەرچووە.

دەبێ مەبەستی گۆڤاری "نیشتمان" بێ چونکی ئەو بڵاوکراوەیە بە نهێنی دەردەچوو و "کوردستان"، بڵاوکراوەی حیزبی دیموکراتی کوردستان بە ئاشکرا چاپ و بڵاودەبۆوە.

لەڕووی پەیوەندیشەوە کۆمەڵەی (ژ- ک) تەنیا پەیوەندی گرتووە بە کاربەدەستان و ئەفسەرانی سوپای سۆڤییەت کە لە ئێران و بەتایبەت ئەوانەی لە کوردستان بوون، نە تەنیا هیچ شوێنەوارێك لەبەردەستدا نییە کە ئەم ڕێکخراوە پەیوەندی بە ئینگلیزییەکانەوە گرتبێ، بەڵکو هەڵوێستی نەیارانەشی بەرامبەر بە وڵاتە هەبووە[51] و بە پێچەوانە لەلایەن کۆمەڵەی (ژ- ک) خۆپێشاندان ڕێك دەخرێ بۆ پێدانی ئیمتیازی نەوتی باکوور لە بەرژەوەندی سۆڤییەت، هەڵکردنی ئاڵای سوور لە ڕۆژی سەرکەوتن بەسەر فاشیزمدا و بەرزکردنەوەی وێنەی لێنین و ستالین لەلایەن کوردانەوە و بەڕێوەچوونی شانۆی "دایکی نیشتمان" لە چەندین شوێنی کوردستان کە تێیدا بە ئاشکرا کەسایەتی بە گریمانی سۆڤییەت دەوری ڕزگارکردنی کوردستان لە دیلی دەگێڕێ و پرسکردن بە نوێنەرانی سۆڤییەت کەچی بکەن و چی نەکەن و داواکردن لێیان کە نوێنەرێکی خۆیان بۆ ڕێنوێنکردن و یارمەتیدانی کۆمەڵەی (ژ- ک) بنێرن و چەندەها چاوپێکەوتنی نوێنەرانی (ژ- ک) لەگەڵ کاربەدەستانی سۆڤییەتی[52] و تەنانەت داواکردنی هەیئەتی ناوەندی (ژ- ک) کە دەوڵەتی کوردستان وەك برای کۆمارەکانی سۆڤییەت پەسەند بکرێ و بە ئەندامیەتیی یەکیەتیی سۆڤییەتی مەزن وەربگیرێ[53].

ئەم فاکتانە پتر جێگای شك و گومان ناهێڵنەوە کە (ژ- ک) لە هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بەم دوو دەوڵەتە بە تەواوی بەلای سۆڤییەتیدا داشکاندووە و ئەوە چ لە ڕووی پراگماتیست بوونی ڕێبەرانی (ژ- ک) بێ کە بوونی هێزەکانی سۆڤییەتی لە ناوچەکەدا وەك ئەمری واقع لێك دابێتەوە و چ لە ڕووی ڕوانینی کەسانێکی نێو ڕێبەری (ژ- ک) بێ بۆ سۆڤییەت وەك هێزێکی پشتیوان و ڕزگاریدەری گەلان و دۆستی نەتەوە بن دەستەکان، لە واقیعی بایەخپێدانی و مەیلی (ژ- ک) بۆ سۆڤییەت کەم ناکاتەوە.

---

[51] بۆ وێنە: لە ڕاپۆرتی کۆمەڵەی (ژ- ک) کە بۆ کاربەدەستانی یەکیەتیی سۆڤییەت نێردراوە، تێیدا هاتووە: لەلایەن سەفارەتی ئینگلیزەوە لە بەغداد گۆڤارێك بە ناوی "دەنگی گێتی تازە" لە 48 پەڕ و 96 لاپەڕاندا بڵاودەبێتەوە. سەفارەتی ئینگلیز ئەو گۆڤارە بە پۆست بۆ سەرۆك عەشیرەتە کوردە ئێرانییەکان دەنێرێ، کە ژمارەیەکی کەم دەیخوێننەوە، ئینگلیسەکان لەم ڕوانگەوە کە کوردەکانی عێراق ئۆرگانی ئێمە "نیشتمان" دەخوێننەوە دەستی داوەتە بڵاوکردنەوەی "دەنگی گێتی تازە" (بەشێك لە ڕاپۆرتی نێردراو لە ئێرانەوە بۆ "گ.م دیمیتروف" سکرتێری کۆمینتەی ناوەندی حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی سۆڤییەت لەسەر ڕووداوەکانی کوردستان و پارتی ژێکاف لە 17ی ئۆکتۆبەری 1945، ناوەندی هەڵگرتن و لێکۆڵینەوەی بەڵگەنامە مێژوییەکانی سەردەم (ف 17/ ئو 128/ د 44/ ل 73- 79) وەرگیراو لە: حامید گەوهەری: کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، س.پ، ل 77. هەروەها کۆمەڵە لە بەندی 8ی نامەکەیدا کە بەهۆی ئیدارەی مەحەلیی شاری مەهاباد لە مانگی خەزەڵوەری ساڵی 1322- 1943دا ئاراستەی مستەفا بارزانی کردووە، دەڵێ: "لەهەمووی موهیمتر پێویستە بە سوڕەتێکی مستعجل استشهادی خۆتان بەیان بکەن بە خصوصی ڕای ئینگلیس بەرامبەر ئەوڕەی ئێوە، گفتگویان لەگەڵ ئێوە چییە چونکە ئێمە ئەزانین بە تصادف نابێ ئینگلیس لەم ئەورەیەدا بێ دەخڵ بێ". (مسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، بەڵگەنامەی ژمارە 1، ل 448- 449). ، ڕاپۆرتی ژمارە 10، 9تا 19ی جوونی 1945، جی، و، دال، ل 138). لە ڕاپۆرتی کونسوڵخانەی بەریتانیا لە تەورێز F0371 -45478(سەبارەت بە هەوڵی تێکدان و بەردەباران کردنی ئەکیپی "پێوەندییە گشتییەکانی بەریتانیا" کە بە نیشاندانی فلیمێك لە گۆڕەپانی شاری مەهابادا مەشغوڵ بوون هاتووە: پێشتر هیچ هەستێکی تایبەتی دژ بە بەریتانیا لە مەهاباد نەبینراوە، بەڵام ئەنجوومەنی سەربەخۆیی کورد- کۆمەڵە- بە گەرموگوڕی لایەنی سۆڤییەت دەگرێ و ئەم ڕووداوە وا هەیە لە زهنی چوارچێوەداری کەسانی تونددڕەو لە مەهاباد دا بە دژایەتیکردنی بەریتانیا

واتا بکرێتەوە. (ئەنوەر سوڵتانی: ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا، سلێمانی، 2005، ل 138.

(1) بۆ زانیاری لەسەر ئەم فاکتانە بڕوانە: د. ئەفراسیاو هەورامی: ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە دووەم جەنگی جیهانیدا، بەپێی بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی یەکیەتی سۆڤییەت، بڵاوکراوەی بنکەی ژین، 2006، ل 103- 197. محەممەد شاپەسندی کە خۆی ئەندامی (ژ- ک) و لە کاری چاپی نیشتماندا لە تەورێز هاوکاری زەبیحی بووە لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێ: زەبیحی بەهۆی کونسوڵگەری سۆڤییەتەوە لە تەورێز دوو نامەی بە زمانی کوردی و ئازەری سەبارەت بە مەسەلەی کورد ئاراستەی وەزیری دەرەوەی سۆڤییەت کرد. (سدیق سالح، س.پ، ل 35.

بۆ زانیاری لەسەر ئەم فاکتانە بڕوانە: د. ئەفراسیاو هەورامی: ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە دووەم جەنگی جیهانیدا، بەپێی بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی یەکیەتی سۆڤییەت، بڵاوکراوەی بنکەی ژین، 2006، ل 103- 197. محەممەد شاپەسندی کە خۆی ئەندامی (ژ- ک) و لە کاری چاپی نیشتماندا لە تەورێز هاوکاری زەبیحی بووە لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێ: زەبیحی بەهۆی کونسوڵگەری سۆڤییەتەوە لە تەورێز دوو نامەی بە زمانی کوردی و ئازەری سەبارەت بە مەسەلەی کورد ئاراستەی وەزیری دەرەوەی سۆڤییەت کرد. (سدیق سالح، س.پ، ل 35.

[53] حامید گەوهەری: کۆماری کوردستان، س.پ، ل 93.

ئەم فاکت و بەڵگانە ئەوە دەسەلمێنێ ئەگەر نە هەموو ڕێبەرانی کۆمەڵەی (ژ- ک) لانیکەم ژمارەیەك و بە واتایەکی تر باڵێکی نێو (ژ- ک) لە ڕوانینی بۆ کێشە کۆمەڵایەتییەکان لە خانەی چەپدا شوێن دەگرێ و بۆ گەیشتن بە مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد هیوا و ئومێدی لەسەر پشتیوانی یەکیەتیی سۆڤیەتی هەڵچنیبوو و هەر بۆیەش مەیل و سۆزی بۆ ئەم وڵاتە بە شێوازی جۆراوجۆر دەردەپڕی.

ئەگەر ئەوەشمان لەبەرچاو بێ کە لە دروستبوونی کۆمەڵەی (ژ- ک)دا حیزبی هیوا دەور و نەخشی هەبوو و باڵی چەپی هیواش کریس کۆچێرا گوتەنی: "بە ئاشکرا کۆمۆنیستە"[54] ناتوانێ شوێنەواری لەسەر (ژ- ک) دانەنابێ. هێمن موکریانی کە خۆی ئەندامی چالاکی (ژ- ک) و لە نووسەرانی "نیشتمان" بوو دەڵێ: "ئەندامانی کۆمەڵە لە هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵەی کوردەواری پێکهاتبوون و جیاوازیی بیروڕای سیاسی و فەلسەفیان هەبوو، ئەگەر چاوێك بە ئۆرگانی کۆمەڵەدا بخشێنین ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێ[55].

نادری ئینتیسار[56] لەسەر ئەو باوەڕەیە گوتاری مارکسی و چەپ کە دەستی کرد بە چوونە نێو پرپارەکانی کۆمەڵەوە زیاتر لە ڕێگەی چڕبوونەوەی پەیوەندییەکانی کۆمەڵەوە لەگەڵ گرووپە کوردییەکانی عێراقدا ئەو گوتارە هاتە نێوەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی کۆمەڵە هاریکاریی خۆی لەگەڵ ڕێکخراوی (رزگاری کورد)دا پەرە پێدا کە ڕێکخراوێکی نەتەوەیی کوردی بوو لە کوردستانی عێراقدا و مارکسی و چەپەکان دەسەڵاتیان بەسەردا کردبووو، پرپارەکانی رزگاری لەوەدا کۆدەبووەوە کە سنووردێك بۆ ئیمپریالیزمی ڕۆژئاوا و پاشکۆکانیان دابنرێ[57]. سەید عەزیزی شەمزینی جەخت لەسەر هاوکاری و هاوپەیوەندیی ئەم دوو ڕێکخراوە دەکاتەوە و دەڵێ: "کۆمەڵە و حیزبی ڕزگاری کورد کە پاشان جێگای حیزبی هیوای گرتەوە[58] هاوخەبات و هاوکار بوون، نفووز و ناوبانگی کۆمەڵەی (ژ- ک) و حیزبی ڕزگاری کورد سەرانسەری کوردستانی گرتەوە و لە ژێر ئاڵاکەیاندا زۆربەی ڕێکخراوە سیاسییەکان، لاوان و ڕووناکبیران و چەپەکان کۆبوونەوە[59].

بە پێچەوانە ڕوانگەی وا هەیە کە کۆمەڵەی (ژ- ک) بە ڕێکخراوێکی ڕاست و پارێزگار پێناسە دەکا: " بیروباوەڕی کۆمەڵە لە سەرەتا لای دامەزراندنییەوە تا هەڵوەشاندنەوەی لەسەر دەستی قازی محەمەد، بیروباوەڕێکی نەتەوەخوازیی ڕاستڕەوانە بوو بە درێژایی ماوەی هەڵسوڕانی وەك ڕێکخراوێکی ڕێفۆرمیستی نەریتپارێز خۆی نواندووە[60]. ئەگەر مەرامنامەی ئیسلامیی کۆمەڵەی (ژ- ک) بەهۆکاری ڕاست بوونی ئەم ڕێکخراوە دابنرێ ئەوە دەبێ بگوترێ کە زۆر ڕەوت و ڕێکخراوی سیاسی هەبوون، کە جەختیان لەسەر پابەندبوونیان بە ئایینی ئیسلام لە بەرنامەکەیاندا کردووە و تەنانەت ناوی ڕێکخراو و حیزبەکەیان پاشگری ئیسلامی هەبووە، بەڵام پلان و تێڕوانینی چەپیان بۆ ئابووری هەبووە و سۆسیالیزمیان وەك ڕێگە چارەی

---

[54] کریس کوچرا: جنبش ملی کرد، ت: ابراهیم یونسی، تهران، 1373، ص 170.

[55] هێمن موکریانی: س.پ، ل 47.

[56] نادری ئینتسار: پرۆفیسۆری بە ئێرانی ڕەگەز لەبواری زانستە سیاسییەکان و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانە. ئێستا مامۆستایە لە زانکۆی ئالاباما لە ئەمریکا. (نادر ئینتیسار: ئینتونەتەوایی کورد، و: عەتا قەرەداخی، سلێمانی، 2004، ل 8.

[57] نادر ئینتسار: س.پ، ل 46.

[58] حیزبی رزگاری لە شوباتی (فێبریواری) 1945 دامەزرا. (مەهدی محەممەد قادر: پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق 194501958، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، 2005، ل 104.

[59] د.عەزیز شەمزینی: جووڵانەوەی ڕزگاریی نیشتمانی کوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد، چ4، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، 2006، ل 318.

[60] فەرید ئەسەسەرد: ڕەهەندەکانی بیری سیاسی کورد پاش جەنگی دووەمی جیهان، بلاوکراوەی ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران، سلێمانی، 2012، ل 42.

دابینکردنی دادپەروەریی کۆمەڵایەتی هەڵبژاردووە[61] عەباسی وەلی[62] پێی وایە: "نێوەڕۆکی ئایدۆلۆژیی کۆمەڵەی (ژ- ک) زۆرتر دەربڕی بابەتی کۆمەڵایەتی- ئابووریی پەیوەندیدار بە ستراکچەری چینایەتی کۆمەڵگەی کوردستان بوو و نیشتمان زۆرتر دەپڕژایە سەر نایەکسانیی کۆمەڵایەتی نێوان هەژار و ساماندار لە کۆمەڵگەی کوردی و ململانێی هەژاری و لەبیرکرانی کۆمەڵانی خەڵکی کورد بەتایبەتی جوتیاران لەگەڵ کۆکردنەوەی سامان و داهات لە دەستی خاوەن مولکەکان و بازرگانان[63]. ئەم هەڵوێستانەی کۆمەڵەی (ژ- ک) دەبنە هۆی ئەوەی کە ئەم چین و توێژانە بۆ پاراستنی بەرژەوەندیی خۆیان وەخۆبکەون و هەوڵ بدەن حیزبی تایبەت بە خۆیان دابمەزرێن کە لەگەڵ دژکردەوەی (ژ- ک) بەرەوڕوو دەبن[64].

لە کۆمەڵگەی ئەو کاتی کوردستان کە تێیدا سیستەمی ئاغا و ڕەعیەتی و پەیوەندییەکانی عەشیرەیی لە ناوچە گوندییەکاندا زاڵ بوو، کۆمەڵەی (ژ- ک) بۆ یەکەم جار ڕچەشکێنی دەکا و لە بەرنامەکەی خۆیدا ڕایدەگەیەنێ: کۆمەڵەی (ژ- ک) بۆ پێشخستن و سەرخستنی کورد لە شەقامی شارستانیەتی (تمدن)دا بە هەموو هێز و توانای خۆی تێ دەکۆشێ تا بەیارمەتیی خوا ڕەگ و ڕیشەی عەشیرەت و عەشیرەتبازی کە سەرچاوەی هەموو چارەڕەشی و بەسەرهاتێکی تاڵ و گرینگ (سختە) بێنێتە دەر[65]. هەروەها ئەو چین و توێژانەی وەك ئاغا، شێخ، سەرۆك عەشیرەت و مەلا نەیاندەتوانی بێنە ڕێزی ڕێبەری (ژ- ک). بێجگە لەمانە کۆمەڵەی (ژ- ک) یەکەم ڕێکخراوی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بوو کە پروپاگەندەی

---

[61] بۆ وێنە هەر لە سەروبەندی دامەزراندنی کۆمەڵەی (ژ- ک) لە ئێراندا ڕێکخراوێك لە ساڵی (1943) بەناوی "بزاڤی خواپەرەستانی سۆسیالیست" دامەزرا. ئەم ڕێکخراوە خوێندنەوەیەکی تایبەتی لە ئایینی ئیسلام هەبوو و پێیان وابوو لەوێڕا کە ئیسلام لە نێوەڕۆك و دەروونی خوێدا دینێکی دادپەروەر و لە ئەساسدا ئامانجی دابینکردنی دادپەروەری و کەرامەت و ئازادی و پێگەیشتوویی مرۆڤە، کەوابوو دەبێ لە هەر زەمەنێکدا گونجاوترین ڕێگە بۆ دۆزینەوەی پێکگەشتنیان بگرینە بەر و لە سەردەمی ئێمەدا سۆسیالیزم باشترین فۆرمە بۆ دابینکردنی دادپەروەریی کۆمەڵایەتیی هەر بۆیە نابێ موسوڵمانەکان لە گرتنە بەری ئەم چارەسەرییە گومانیان هەبێ (بۆ زانیاری زۆرتر لەم بارەوە بڕوانە: (محمود نکوروح: نهضت خداپرستان سوسیالیست، تهران، 1377). بە دروستبوونی حوسینیەی ئیرشاد لە ئێران لە دەیەی (60) دیاردەیەك بە ناوی عەلی شەریعەتی دەرکەوت کە بە ئیدئۆلوگی شۆڕشی ئیسلامی ناو دەبرێ، بیر و ئەندێشەی شەریعەتی پێکهاتەیەك بوو لە ئیسلام، مارکسیزم و ئیگزیستیانیسالیزم کە بواری ڕەخساند بۆ پەرەسەندن و بەهێزکردنی بنەماکانی فکری- کولتوری خوێندنەوەی چەپ و ئیسلام کە لە ئەنجامدا بەناوبانگترین ڕێکخراوی چەپی ئیسلامی بەناوی موجاهیدینی گەلی ئێران پێك هات، کە تێکەڵاوێك بوو لە ئەندێشەکانی ئیسلامی لەگەڵ مارکسیزم بەخوێندنەوەی حیزبی تودە (سامان رجائی: نگاهی به ریشه‌های چپ مذهبی، نشریه راه آزادی، ژمارە 59، ل 21). ڕێکخراوی موجاهیدینی گەل کە لە ساڵی (1945) لە ئێران دامەزرا بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد کە پاش ڕووخانی ڕژێمی حەمەڕەزاشای پەهلەوی، شۆڕشگێران کۆتایی بە بەستراوەیی ئێران بە ڕۆژئاوا دێنن و هەوڵ دەدەن بۆ ئابووریکی سەربەخۆ، ئازادیی بەیان، سەر لە نوێ دابەشکردنەوەی سەروەت و سامان و بە کورتی و بە پوختی دامەزراندنی سیستەمێکی بێ چینی تەوحیدی. لە ڕاستیدا ئەم ڕوانگە و هەڵوێستانە ئەوەندە لە بیروبۆچوونی ڕێکخراوی چریکە فداییەکان کە ڕێکخراوێکی مارکسی- لینینی بوو نزیك بوو کە ڕژێمی پەهلەوی ڕێکخراوی موجاهیدینی بە مارکسیستە ئیسلامییەکان ناو دەبرد. (یرواند آبراهامیان: ایران بین دو انقلاب: م.ص، ص 607).

[62] عەباسی وەلی: لەدایکبووی (1949) شاری مەهاباد، بڕوانامەی ماجستێر لە زانکۆی (کیل)ی بەڕیتانی و تێزی دکتۆراکەشی لە زانکۆی لەندەن وەرگرتوە. بڕوانامەکانی لە بواری زانستی سیاسی دایە و ساڵەکانی (1983- 1986) لە زانکۆی لەندەن مامۆستا بووە و لە ساڵی (1986 تا 2004) مامۆستای زانستی سیاسی بووە لە زانکۆی وێڵز و پڕۆفسۆری میوانیشە لە بەشی کۆمەڵناسی و زانستی زانکۆی (بوغازیچی) ئەستەمبوڵ (گۆڤاری گزینگ: ژمارە 12، ستۆکهۆڵم،1992، ل 8).

[63] عباسی وەلی: ناسیونالیزم کرد در ایران دەورە تکوینی 1942- 1947)، ت: رشید احمد رش، نویسیا، گاهنامه سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، شمارە 2، ص 172.

[64] هەژاری موکریانی لەم بارەیەوە دەنووسێ: "جارێك خەبەریان هێنا، کە دەوڵەمەندی شاری حیزبی خۆیان لە دژی ئێمە دروست دەکەن و شەو لە مزگەوتی سەید نیزام کۆدەبنەوە. قەرار درا لێیان تێکدەین، بەڵام نەش دەبوو بناسرێین. حوسێنی سەرۆکمان (فروهەر) پاش کێشە و هەرای زۆر ئەو ئەرکەی خستە سەر شانی خۆی. ئەو بەجلێکی گوڕاو و دەم هەڵپێچراو لە مزگەوت چووبووە ژوور و دەمانچەی دەرهێنابوو کە واو واو... لێکراوینە ڕۆح بۆ کوێ دەبەن؟ ئەو هەموو دەوڵەمەندە قەڵەوانە وەك جندۆکەی بسمیلا لێکرا و هە ئەوەندەیان بۆ کرا لە پەنجەرەوە بازبدەن و خۆ دەربازبکەن (هەژار: چێشتی مجێور، س.پ، ل 68).

[65] دیاریی کۆمەڵەی (ژ- ک)، بۆ لاوانی کورد (1323- 1943).

بۆ چاکسازی لە بارودۆخی ژیانی جوتیاران کرد و هانی ژنانی داوە بۆ هاتنە ڕێزی خەبات و نەهێشتنی نایەکسانی ڕەگەزی[66].

بەڕای ئێمە ڕێکخراوێك بە گرتنە پێشی شێوازێکی نوێی خەبات[67] و بەگژداچوو بە سیستەمی کلاسیکی و نۆرم و بایەخەکانی نەریتی کۆمەڵگە لەلایەك و لەلایەکی دی بە هێنانی ژنان بۆ نێو ڕیزی خۆی و بە دوور خستنەوەی ڕێبەرانی نەریتی کە هەنگاوێکی گرینگن بۆ بە مەدەنی بوونی کۆمەڵگە، ناتوانرێ بە نەریتپارێز پێناسەبکرێ. گرنگی ئەو هەنگاوانەی کۆمەڵەی (ژ- ک) بۆ هەڵتەکاندنی سیستەمی کلاسیکی و نەریتی کاتێك زەقتر دەردەکەوێ کە بە قوڵایی کۆنەپارێز بوونی کۆمەڵگەی ئەوکاتی کوردستان ئاشنابین[68].

بەهۆی ئەم هەڵوێستانەی بوو کە کۆمەڵەی (ژ- ک) لەلایەن چین و توێژە نەریتپارێز و باڵادەستەکانی کۆمەڵگە بە توندی هێرشیان دەکرا سەر و بە کۆمۆنیست و لەدین وەرگراوە دەناسران و (ژ- ک) لە بەرامبەر ئەم هێرشانەدا ناچاربوو کە ڕووبکردنەوە بدا و بڵێ: "چەند کەسێك لەم بێ مێشکانە کە کتێبی دیاری و ژمارەی یەکەمی "نیشتمان"یان خوێندبۆوە و لایەنگیری و تمایلی ایمەیان بەلای حکومەتی سووەتدا دیبوو، گوتبوویان آرمانی کۆمەڵەی (ژ- ک) بڵاوکردنەوەی مەسلەك و باوەری کۆمونیزمە، ئەم قسەیە بێشك لە سەرچاوەی تەبلیغاتی فاشیستەکان آو ئەخواتەوە، دەنا ایمە کۆمونیست نین و ئەگەر کومونیستیش بین جێگای هیچ اعتراضێك بۆ خەڵك نییە[69].

بێ گومان کەسانێك لەنێو ڕێبەریی (ژ- ک)دا هەبوون کە ئایدۆلۆژی مارکسی-لینینیان هەبووبێ، بەڵام ڕێباز و سیاسەتی گشتیی کۆمەڵەی (ژ- ک) کۆمۆنیستی نەبووە و

---

[66] بۆ وێنە لە شێعری ئاخافتنی خوشك و برایان، برایەك هانی خوشکی دەدا کە نابێ دیلی و ژێر دەستی تەحەمموڵ بکا چون ئەوانی تر کە مەبەستی کچانی یەکیەتی سۆفیەتییە ڕزگاربوون و ئەو هێشتا لە ژێر چارشێو دایە.
براکان:
دیدە گیان: کچە کوردی ژیکەڵە داوێنی پاکت دووربێ لە پەڵە
"لەنین" هەڵسا ظلمی "چار"شێوا تۆ هێشتا حەپسی لە ژێر چارشێوا (نیشتمان: ژمارە، 3 و 4) شیعری م.ش. هێمن

[67] لە هەمان ژمارەی نیشتماندا (3 و 4) بە ناساندنی حەیران خانمی دونبلی لە ژێر ناوی "ژنێکی بوێری کورد و چاپی شیعرێکی ناوبراو، لە مایەی دڵداریدا، سەرکەوتنی ژنی کورد لە بواری شێعردا دەسەلمێنێ. ئەوەی جێگای سەرنجە ئافرەتانی کورد ڕۆڵی گرنگ و بەرچاویان لە چالاکییەکانی کۆمەڵەدا بینیوە، ڕابەرانی کۆمەڵە لە کوردستانی عێراقدا هەوڵی پێکهێنانی لقێکی ئافرەتانیان داوە، لەم بوارەشدا ناهیدە شێخ سەلام و نەعیمە ئەحمەد (خوشکی برایم ئەحمەد) دەورێکی باڵایان بینیوە و توانیویانە کاروباری لقەکە بەڕێوەببەن و ژمارەیەك لە ئافرەتان لە دەوری کۆمەڵەدا کۆبکەنەوە، لەو ئافرەتانەی کە لە ڕێکخستنەکانی کۆمەڵەدا کاریان کردووە (زەکیە بابان، لوتفیە مەلا سدیق، فەخریە خان، حەلاوە خانی کچی شێخ مەحمود، شەفیقەی خێزانی جەمال خەفاف و شەفیقە سەعید و فاتمەی حەمەی سالّە سوور و کەتان خان بوون. (مەهدی محەممەد قادر، س.پ، ل 69 و ناهیدە شێخ سەلام، ئەوەی لەبیرمە، ئامادەکردنی چیمەن سالّح، هەولێر، 1999، ل 31- 33).

[68] کۆمەڵەی (ژ- ک) شێوازی خەباتی چەکدارانە کە میتۆدێکی نەریتی کوردان لە ڕابردوو و لەهەموو بەشەکانی کوردستان بوو وەلا دەنێ و گرینگی بە خەباتی فەرهەنگی و بردنە سەرێی پلەی وشیاری مێژوویی و کۆمەڵایەتی تاکەکانی کۆمەڵ دەدا. مەلا قادر مودەریسی لە دامەزرێنەرانی (ژ- ک) لەم بارەیەوە دەڵێ: بزاڤی چەکداری تەنیا زمانێك تەئیید دەکرا کە هەم پلەی فەرهەنگی گشتی تا ڕادەی پێویست چووبایە سەرێ و ڕێکخراویش ئەوەندە بەهێز بایە و پەیوەندی لەگەڵ تەواوی ناوچەکانی کوردستانی گەورە ئەوەندە بایە کە لەیەك کاتدا و هاوئاهەنگ لە کوردستانی ئێران- عێراق- تورکیە- سووریە، ڕاپەڕین دەستی پێکردبا، چونکە ئەوش ئامانجێکی زۆر نزیك نەبوو، زۆری خۆ پێوە ماندوو نەدەکرا (سەید محەممەد سەمەدی: س.پ، ل 14). لە یەکەم ژمارەی "نیشتمان"دا کۆمەڵە لە پەیوەندی لەگەڵ خەباتی چەکدارانە هەڵوێستی خۆی ئاوا بەیان دەکا: زۆر کەس وا لێك ئەدەنەوە کە ئەبێ نەتەوەی کورد بە زۆر و بە نیروی چەك لە دیلی ڕزگار بکرێ، بەڵام ئەوانە هەموو بەهەڵەچوون و ڕێگای ڕاستییان لێ ون بووە و ئەبێ کورد بزانێ ایمرو تفەنگ لە چاو گوللەپژین و تۆپ و فرۆکە و تانك و ... تۆقتۆقەیەك زیاتر نیە. تەنیا ڕێگەیەك ئەبێ بەرەو سەربەستی بێ یا بڕوا، شەقامی شارستانیەتیە، ئەم ڕێگایە ڕاست و ڕەوان ئەچێتە نێو مێرگی ئازادی و سەربەستی (نیشتمان: آمانجی ئێمە، ژمارە 1، سالّی یەکەم، پوشپەڕی 1322، جوڵای 1943).

[69] مەلا قادر مودەریسی لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی (ژ- ك) بەم چەشنە باس لە کەش و هەوای زالّی کۆنەپارێزی ئەو سالّانە لە کوردستاندا دەکا: "بەو مەرجەی دەنگیان بە نوێنەری پەرلەمان دەدا کە هەوڵ بدا تەنیا مەکتەبی ناوەندی لە شاری مەهاباد دابخرێ" (سەید محەممەدی سەمەدی، س.پ، ل 10). شانۆی "دایکی نیشتمان" کە وەك خالّی وەرچەرخان لە یادەوەریی خەڵکی کوردستان مایەوە، نەیتوانی ئەکتەرێکی ژن بۆ بەڕێوەبردنی ئەو ڕۆڵە پەیدا بکا و هەموو ئەکتەرەکان پیاو بوون و تەنانەت هەندێك لە ئەکتەرە گەنجە پیاوەکان لەلایەن باوکە سامانداڕەکانیان بەرگیرییان لێ دەکرا چون بەچاوی سووك سەیری ئەو چالاکیانەیان دەکرد و پێیان وابوو لەگەڵ پێگەی بەرزی چینایەتیی ئەوان ناگونجێ و ئەوە دەبوو مندالّانی سەر بە چینەکانی خوارەوە پێی هەڵستن (شهرزاد مجاب: زن و ناسیونالیسم در جمهوری 1946، نویسیا، م.ق، ص 89.

[69] نیشتمان: ایمە و مردم، ژمارە 2، خەزەڵوەری 1323.

ئەوەش بەو مانایە نییە کە ئەم ڕێکخراوە بە لەبەرچاوگرتنی هەڵوێست و تێڕوانینی بۆ کێشە ئابووری- کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگەی کوردستان بە ڕەوتێکی ڕاست و نەریتپارێز دابنرێ و ئەگەر بوونی دوو باڵ و دوو تێڕوانینی (چەپ و ڕاست) لە نێو (ژ- ک)دا بووبێ، وادەردەکەوێ کە باڵی چەپ دەستڕۆیشتووتر بووە[70] و ئەوە لە گوتار، ڕاگەیاندن و پەیوەندییەکانی (ژ- ک)دا بە زەقی دەردەکەوێ. هەڵبەت ئەو ناکۆکی و جیاوازییە لەسەر لایەنگری لە ڕادیکالیزمی ئابووری- کۆمەڵایەتی بووە و بەڵگەیەکی ئەوتۆ لەبەردەستدا نییە کە ڕێباز و ستراتیژیی کۆمەڵە لە هەمبەر کێشەی نەتەوەیی گرتبێتەوە.

تەوەری دووهەم: حیزبی دیموکراتی کوردستانو یەزموونی پراکتیزە کردنی بەرنامەکەی

باسی یەکەم: حیزبی دێموکڕاتی کوردستان (1945):

لە ڕێکەوتی 1ی خەزەڵوەری ساڵی 1324ی هەتاوی بەرامبەر بە 24ی ئۆکتۆبەری (1945 ی ز)دا حیزبی دیموکراتی کوردستان لە مەهاباد دامەزرا[71]. ئەگەرچی یەکەمین بەیاننامەی خۆناساندنی حیزب بە خەڵك و دانانی یەکەمین مەرامنامەی و هەوەل کۆنگرەی لە سەرەتای مانگی ئۆکتۆبەردا بوو، کەچی حیزبی دیموکرات هەموو ساڵێ بۆ یادی دامەزراندنی خۆی لە ڕۆژی 25ی گەلاوێژ (16 ئووت)ی 1945 ئاهەنگ دەگێڕێ. هۆی ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە حیزبی دیموکراتی کوردستان خۆی بە درێژەی کۆمەڵەی (ژ- ک) دادەنێ و (ژ- ک)یش وەکوو خۆی لە ڕۆژمێرەکانیدا نووسیویەتی لە 25ی گەلاوێژ (ئووت)دا دامەزراوە[72]. لە ڕاستیدا هەروابوو، چون (ژ- ک) هەرەسی نەهێنا و لەبەریەك هەڵنەوەشا، بەڵکوو هەژاری موکریانی گوتەنی: "حیزبی دیموکرات لەسەر داروپەردووی (ژ- ک) دامەزرا[73] و تەنیا لە کادری ڕێبەریدا ئاڵوگۆڕ پێکهات[74]. ڕۆژنامەی کوردستانیش ئۆرگانی حیزبی دیموکراتی کوردستان

---

[70] د.عەبدوڵڵا ئەبریشەمی کە زاوای قازی محەممەدە و کەم و زۆر شاهیدی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەیە دەڵێ: "زۆربەی ڕێبەرانی ڕیزی پێشەوە و دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی (ژ- ک) (کە قازی موحەممەد لەگەڵیان نەبوو) هەر لە سەرەتاوە مەیلیان بەرە چەپ بوو، لەوانەشە لایەنگری حیزبی تودە بووبن. ئەبریشەمی ناوی پێنج کەس لەمانە دەبا کە بریتی بوون لە (عەزیز زەندی، حوسێن فروهەر، محەممەد نانەوازادە، عەبدولڕەحمانی زەبیحی، غەفوور مەحمودی. لەم پێنج کەسە عەزیز زەندی سەرۆکی حیزبی ئازادی و فروهەر و زەبیحی سەرۆك و سکرتێری کۆمەڵەی (ژ- ک) بوون. (د.عبدالله ابریشمی: کردستان همیشه قابل کشف، چشم‌انداز، ویژەنامە، نشریه سیاسی- راهبردی شماره 3، 1383، ص 172).

[71] گۆڤاری کوردستان: بڵاوکراوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان، ژمارە 1، 15 سەرماوەزی 1324، 6 دیسەمبەری 1945، ل 11.

[72] نەوشیروان مستەفا ئەمین: حکومەتی کوردستان (کورد لە گەمەی سۆڤیەتیدا)، چاپی دووەم، هەولێر، 1993، ل 86. لەسەر چۆنیەتی هەڵوەشانەوەی کۆمەڵەی (ژ- ک) و دامەزراندنی حیزبی دیموکراتی کوردستان ڕاوبۆچوونی جیاواز هەیە، بەشێك لەو بۆچوونانە وەك د.قاسملوو هۆکاری ئەم ئاڵوگۆڕە بۆ ئەوە دەگەڕێنێتەوە کە کۆمەڵەی (ژ- ک) ڕێکخراوێکی ناسیۆنالیستی و داخراو و نەهێنی بوو و ڕووی لە کۆمەڵانی بەرینی خەڵکی کوردستان نەدەکرد و وەڵامدەری و وەزعی تازەی کوردستانی ئێران نەبوو. هەر بۆیە دەبوو بەهۆی ئەو هەڵومەرجە نوێیە کە لە پاش سەرکەوتن بەسەر فاشیزمدا و جێگربوونی ئازادییە دیموکراتییەکان لە ئێران پێك هاتبوو، زەمینەی بۆ ئەوە ئامادە دەکرد کە حیزبێکی پێشەنگ کە پێویستی مێژوویی و وەڵامدری ڕۆژگاری نوێی بێ بێتە ئاراوە (د.قاسملو: چل ساڵ خەبات، س.پ، ل 32). بەپێچەوانەی ئەوە بۆچوونی دیکە هەیە کە ئەم ئاڵوگۆڕەی بەهۆی فشاری سۆڤیەتییەکان دادەنێ و بەتایبەت لە گەشتی دووهەمی ڕێبەرانی (ژ- ک) بۆ باکۆی دەگەڕێنێتەوە. هەژاری موکریانی لەم بارەیەوە دەڵێ: "ڕوس لە ناوی (ژ- ک) ڕازی نەبوو چونکە حیزبەکە بۆ ئازادی هەموو کوردستان تێدەکۆشێ و ئینگلیز و تورك تووڕە دەکا و دەبێ داوای خودموختاری لە ئێران بکرێ (هەژاری موکریانی: س.پ، ل 72) حامید گەوهەری دان کە چیتر هیوایان بە سەرکەوتنی (ژ- ک) نەبێ و باشترە حیزبی دەڵێ: " باقرۆف لە دیدارەکانیدا لەگەڵ ڕێبەرانی کۆمەڵەی (ژ- ک) هانی دیموکرات دابمەزرێنن کە لە چوارچێوەی سنووری ئێراندا و لەگەڵ گەلانی دیکەی دانیشتووی ئێراندا بۆ دیموکراتیککردنی ئێران هەوڵ بدەن (حامید گەوهەری: کۆماری کوردستان، س.پ، ل 116). هەندێك مێژوونووسی سۆڤیەتی وەك "م. ا. حەسرەتیان" و "ژیگالینا" هۆکاری هەڵوەشاندنەوەی (ژ- ک) بۆ ناکۆکی لەنێوان ڕێبەرانی (ژ- ک) و بە واتایەکی دی باڵی چەپ و ڕاست دەگەڕێننەوە (م. س. لازاریف و دیگران: تاریخ کردستان، ت: منصور صدقی و کامران امین اوه، کلن، 2007، ص 222) بە وتەی دیڤید مەك داوڵ: کوردەکان بە ناچاری قبوڵیان کرد کە حیزبی دیموکراتی خۆیان دابمەزرێنن (دیڤید مەك داوڵ: مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، سلێمانی، 2002، ل 499)، هەردوو زلهێزی ئەو کاتی جیهان واتە سۆڤیەت و بەریتانیا لەگەڵ دروستبوونی دەوڵەتی کوردی پێکهاتوو و لە هەموو بەشەکانی کوردستان نەبوون و ئەمەش لەگەڵ ستراتیژی (ژ- ک) کە بەرنامەیەکی ڕوونی ناسیۆنالیستی بوو نەدەگونجا و سروشتی بوو کە هەوڵ بدرێ بۆ گۆڕینی ڕێبازی (ژ- ک) واتە چارەسەری کێشەی کورد لە چوارچێوەی ئێراندا.

[73] هەژاری موکریانی: س.پ، ل 72.

[74] هێمن موکریانی: س.پ، ل 50.

ڕاپۆرتێکی لەسەر بەڕێوەچوونی جەژنی پێنجەمین ساڵی دامەزراندنی حیزبی دیموکرات لەژێر ناوی "جێژن و چراخانی" لە ماڵی قازی موحەممەد لە ڕۆژی 25ی گەلاوێژ 1325 (16ی ئووت 1946) بڵاوکردۆتەوە[75].

حیزبی دیموکراتی کوردستان دامەزرانی خۆی بە بەیاننامەیەکی کوردی- فارسی ڕاگەیاند، بەیاننامەکە زیاتر لە حەفتا کوردی[76] ناسراو ئیمزایان کردبوو و لە هەشت بەندا گەڵاڵەکرابوو.

هەشت بەندەکە ئەمانە بوون:

1- نەتەوەی کورد لە نێوخۆی ئێراندا بۆ هەڵسووڕانی کاروباری مەحەلیی خۆی سەربەخۆ و ئازاد بێ و لە سنووری دەوڵەتی ئێراندا خودموختاریی خۆی وەدەست بێنێ.

2- مافی خوێندنی بە زمانی زگماکیی خۆی هەبی و تەواوی کاروباری ئیدارەکان بەهۆی زمانی کوردییەوە بەڕێوەبچێ.

3- لەسەر بناخەی قانوونی ئەساسی ئەنجومەنی ویلایەتیی کوردستان بە ڕوونی هەڵبژێردرێ و بە هەموو کاروباری کۆمەڵایەتی و دەوڵەتی ڕابگا و چاوەدێرییان بەسەردا بکا.

4- کاربەدەستانی دەوڵەت دەبێ بەبێ قسە لە خەڵکی ناوچەکان بن.

5- دەبێ لەسەر ئەساسی قانوونێکی گشتی لە نێوان لادێی و خاوەن ملکدا ڕێککەوتنێک پێکبهێنرێ و دواڕۆژی هەردوولا دابین بکرێ.

---

[75] لە ڕاپۆرتەکەدا هاتووە: " ڕۆژی 25ی گەلاوێژ بەبۆنەی پێنجەمین ساڵی دامەزراندنی حیزبی دیموکراتی کوردستان لەبەر هەیوان و حصاری عمارتی پێشوا جێژنێك گیرابوو، لەم جێژنەدا تەواوی اهالی شیرکەتیان کرد و شیرینات و چا و و میوەجاتیان مصرف کرد، جێژن لە ساعەتی 1ی پاش نیوەڕۆ دەستی پێکرد و دەوروبەری عمارەتی پێشوایی بە الای سێ ڕەنگی کوردستان و وێنەی پێشەوای معظم ڕازابووە و شەوێ سەعات حەوت بەرنامەی جێژن دەستپێکرا و بە بۆنەی ئەم جێژنە لەلایەن ئاغایان: عەلی خوسرەوی، سەید محەممەد طەزادە، دڵشاد ڕەسوڵی، سید محمد حمیدی، جعفر کریمی، ووردی، صدیقی، سید عبدالله طه زاده، عثمان دانش، محمدامین قادری، کاك محمدامین شرفی و .. نوطق و مقالات و ئەشعار خوێندرایەوە و دەنێوان نوطقەکانی دا بێوچان موزیکی میللی و سروودی میللی کوردستان دلی حاضرانی فینێك دەکرد و جێژن لە ساعەت 12 زۆر بەخۆشی کۆتایی هات (کوردستان: ارگانی حیزبی دیموکراتی کوردستان: ژمارە 79، ساڵی یەکەم، 29ی گوڵانی 1325، ل 1) بەڕێککەوت نیە کە زەبیحی لەسەر کاریگەریی ئەم سێ حیزبە لەسەر یەکتری دەڵێ: "هەر سێ (حیزبی ئازادیخوازی کوردستان، کۆمەڵەی (ژ- ک) و حیزبی دیموکراتی کوردستان) لە ڕاستیدا یەك حیزبن، بەڵام لە سێ هەلومەرجی جیاوازدا دامەزرێندراون (عەبدولڕەحمانی زەبیحی: وەڵامێکی بەڕێز ئارچی ڕۆزقیڵت، گۆڤاری ئاینده، ژمارە 41، ل 48).

[76] ئەم حەفتا کەسە بریتی بوو لە: مەلا سەید عەبدوڵڵا (ڕۆحانی)، مەلا حوسێنی ئەمیری (ڕۆحانی)، محەممەد ڕەسوول زەکەوی(ڕۆحانی)، نووری بەگ (ڕەئیسی عەشایر)، مارف ئاغا (ڕەئیسی عەشایر)، عومەرخانی شکاک(ڕەئیسی عەشایر)، شێخ عەبدولقادر(ڕەئیسی عەشایر)، عومەرئاغا جەلالی (ڕەئیسی عەشایر)، کەریم ئاغا قمقەلعە (ڕەئیسی عەشایر)، ئیبراهیم ئاغای مەنگور(ڕەئیسی عەشایر)، ڕەشید جەهانگیری (ڕەئیسی عەشایر)، عەلی مانقور (ڕەئیسی تایفە)، حەسەن چنارە (ڕەئیسی تایفە)، جەعفەر هەنارە (ڕەئیسی تایفە)، غەنی خوسرەوی (ڕەئیسی شەهرەدار)، عەباس ئاغا فەنەك (ڕەئیسی تایفە)، عەزیز سادقی (مالیک)، محەممەد حوسێن سەیفی قازی (مالیک)، عەبدولقەدیر جەعفەری (مالیک)، یوسف شەریفی (مالیک)، قەدیر شەریفی(مالیک)، نەجیب شەریفی(مالیک)، حەسەن جەلالی(مالیک)، مەناف کەریمی(مالیک)، ئیبراهیم ئیبراهیمیان(مالیک)، کاک هەمزە (تایفەی مەنگور)، کاک حوزێر (مالیک)، کاک هەمزە (تایفەی مامەش مالیک)، کاک عەبدوڵڵا (مالیک)، قاسم ئاغای ئیلخانیزادە(مالیک)، مامەند قەدیری (ڕەئیسی تایفە)، مەعروف قەدیری (مالیک)، حوسێن مەعروفی(مالیک)، محەممەدئەمین بایەزیدی (مالیک)، گوڵاوی بایەزیدی(مالیک)، پیران ئەمیرعەشایری (مالیک)، قەدیر مامەندپوور(مالیک)، سەلیم ئەمیر عەشایری(مالیک)، عەبدولئیلا عەزیزی (مالیک)، تاران زەرزا (ڕەئیسی تایفە)، محەممەد ئەمین عەشایری مافرا (مالیک)، کاک هەمزە عەزیزی(مالیک)، مەعروف بەرزنجی(مالیک)، ڕەحیم حوسێنی (مالیک)، سەید عەلی حەسەنپوور(تاجر)، حاجی مستەفا داودی(تاجر)، ئەحمەد وەلیزادە(تاجر)، سەعید سەلاحیان(تاجر)، سادق حەیدەری(تاجر)، حەمید بلوریان(تاجر)، قاسم مەتی(تاجر)، محەممەدخەلیل خوسرەوی(تاجر)، ئەحمەد ئیلاهی(تاجر)، هاشم یوسفی(تاجر)، حەمید حەمیدی(تاجر)، ئیسماعیل شەریفی(تاجر)، قەدیر کەریمی(تاجر)، عەلی ڕێحانی(تاجر)، خدر سەیدنیزامی(تاجر)، محەممەدئەمین شەرەفی(تاجر)، حاجی عەلی دباغی(تاجر)، سەید محەممەدی حەمیدی (موستەخدمی دەوڵەت)، محەممەدی یەحیایی (موستەخدمی دەوڵەت)، سوڵتان وەتەمیشی(موعەلیم)، ڕەحیم سەید محەممەد تەقیزادە(دەوافرۆش)، مستەفا سوڵتانیان(مهەندیسی فەلاحەت)، ڕەحیم لەشکری(معەلیم)، محەممەدئەمین موعینی(کارێژدار)، حاجی ڕەحیم شیربەگی(تاجر). (حامید گەوهەری، کۆماری کوردستان، هەولێر، 2011، 125- 126).

6- حیزبی دێموکراتی کوردستان تێ دەکۆشێ کە لە خەباتدا بە تایبەتی لەگەڵ نەتەوەی ئازەربایجان و کەمایەتییەکانی تر کە لە ئازەربایجان دەژین، ئاسۆرییەکان و ئەرمەنییەکان و هی دیکە؛ یەکیەتی و برایەتییەکی نەپراو پێک بهێنێ.

7- حیزبی دێموکراتی کوردستان بە ئامانجی بەرەوپێشبردنی کشتوکاڵ و بازرگانی و پەرەپێدانی فەرهەنگ و لەشساغی و باشتر کردنی ژیانی ئابووری و مەعنەویی گەلی کورد دەست دەکا بە سوودوەرگرتن لە سامانەکانی سروشتی و کانگاکانی کوردستان و لەم ڕێگایەدا تێ دەکۆشێ.

8- ئێمە دەمانەوێ تەواوی گەلەکانی ئێران هەلی تێکۆشانی بە ئازادییان بدرێتێ بۆ بەختەوری و پێشخستنی نیشتمانی خۆیان.

لە ڕۆژی 2ی خەزەڵوەری (1324) (25 ئۆکتۆبەر 1945) حیزبی دیموکرات یەکەم کۆنگرەی خۆی لە شاری مەهاباد بەڕێوەبرد. بەشداربووانی کۆنگرە بریتی بوون لە نوێنەرانی چین و توێژە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگە[77] کە لە چەندین شار و ناوچەی کوردستانەوە هاتبوون. کۆنگرە ئەندامانی کۆمیتە ناوەندی هەڵبژارد و مەرامنامەی حیزبی پەسەند کرد[78].

---

[77] ماکو و ئارارات: ئاغای عومەر خانی جلالی، ئاغای شێخ حەسەن، ئاغای شێخ کەی، حەسەن ئاغای دڵایی، ئاغای عەبدوڵڵائاغای مەلان، ئاغای فەخری 2- سۆما و برادۆست و دەشتی مەرگەوەر: ئاغای عومەرخانی شەریفی، ئاغای تاهیرخانی سمکۆ، ئاغای عەباس ئاغای فەنەک، ئاغای قوێتاسئاغای مامەدی، ئاغای حاجی وەتمان، ئاغای شێرۆ، ئاغای حەسەن تیلۆ، ئاغای تەمەرخان، ئاغای مراد، ئاغای نوورکو، ئاغای زبێد، ئاغای عەزۆ، ئاغای حەسەن هەنارە، جەنابی ئاغای حاجی سەیدعەبدوولا ئەفەندی 3- شنۆ: ئاغای موساخانی زەرزا، ئاغای قەرەنیئاغای زەرزا، ئاغای میرزا سەعید، ئاغای قازی محەممەد، ئاغای کاک هەمزە. 4- سندووس: ئاغای ئەحمەدی کاخدر، ئاغای قاسمئاغای پیرۆتی، ئاغای محەممەدئەمین ئاغای پیرۆتی 5- لاهیجان: ئاغای عەبدوڵڵائاغای قادری، ئاغای کاک مامەند قادری، ئاغای کاک حوسێن محەممەدی، ئاغای پیرۆت ئاغای عەشایری، ئاغای محەممەدئەمین ئاغای پیرۆتی 6- پیران: ئاغای محەممەدئەمین ئاغا، ئاغای قەرەنیئاغا 7- میاندواو: ئاغای محەممەدحوسێن خانی سەیفی قازی 8- بۆکان: ئاغای عەبدولڕحمن شەرەفکەندی، ئاغای ڕەشید عەلیزادە. (نەوشیروان مستەفا ئەمین، حکوومەتی کوردستان (کورد لە گەمەی سۆڤیەتدا، س.ث، ل 83- 84).

[78] تێکستی تەواوی مەرامنامەکە بەم جۆرەیە:

فەسڵی یەکەم:

1- ناوی حیزب: حیزبی دیموکراتی کوردستانە

2- حیزب لەسەر ئەم بناغانە دامەزراوە، حەقیقەت، عەدالەت، تەمەددون. هەموو نیزامنامە و قانوونەکانی حیزب پاش پەسەندکرانی لەلایەن کۆنگرەوە جێبەجێ دەکرێن.

3- قەڵەم و گوڵەگەنم بۆ عەلامەتی حیزب قوبوڵ کراوە.

فەسڵی دووەم:

4- لە قۆناغی ئێستادا گەورەترین ئامانجی حیزب بریتییە لەوەی کە لە نێو سنورەکانی دەوڵەتی ئێراندا، پارێزگاری مافەکانی کورد بکا و بۆ جێگیرکردنی ڕێگەی خودموختاری هەڵبژێرێ. لەهەموو ئەو ئەیالات و ولایاتانەدا کە بە درێژایی مێژوو کوردیان تێدا ژیاوە و زەحمەتی کێشاوە. هەروەها لە کورستان دەبێ لەسەر بنچینەی دیموکراسی، قازانجەکانی کۆمەڵانی خەڵك ڕەچاو بکرێ، ئەبێ بێ گوێدانە جیاوازیی میللی و قەومی و مەزهەبی، بۆ هەڵبژاردنی نوێنەر بۆ مەجلیسی شورای میللی مافی وەکوو یەکیان هەبێ.

5- ئامانجی حیزب بریتیە لە پەرەپێدانی دیموکراسی، لەسەر ئەو بنچینەیە تێ ئەکۆشی بۆ خۆشیی مرۆڤایەتی.

6- حیزب هیچ دوژمنایەتی و ناکۆکییەکی لەگەڵ حکومەتی ناوەندی نیە، بەڵام ئەو پەڕی بە ڕێگای هێمنانە تێ بکۆشێ بۆ گەشەپێدانی فەرهەنگ و لەشساخی و کشتوکاڵی گەلی کورد کە لە ئەنجامی دەسەڵاتی چەوسێنەراندا بە دواکەوتوویی ماوەتەوە، بۆ ئەمەش داواکاری مافی خودموختاریی میللیە.

فەسڵی سێیەم:

7- هەموو مالیات و عەواریض بە شێوەی زەروری کو ئەکرێتەوە و لەسەر بنچینەی بودجە ڕێك ئەخرێ و دابەش ئەکرێ.

8- یەکەمین هەنگاوی حکومەتی میللی ئەوەیە دەس ئەکا بە ئاواکردنەوەی ولات و پەرەپێدانی ڕێکخراوەی ئابووری و سیاسی، لەبەر ئەوە ناتوانێ زیادتر لە 30%ی مالیاتی کوکراوە بە حکومەتی مەرکەزی بدا.

9- ئەبێ هەموو مەئمووراني کێشوەری و سیاسی و دائیرەکانی کشتوکاڵ کورد بن حکومەتی میللی هەرکاتێ بە پێویستی زانی ڕاوێژکارانی بێگانە بانگ ئەکا. هەموو کارەکانی کۆمەڵایەتی و دەوڵەتی و دادگوستەری ئەبێ بە زمانی کوردی بنووسرین و بەڕێوە ببرێن.

10- حیزب تی ئەکوشی بۆ گەشەپیدانی کشتوکال ماشین بکرێ و هەوڵ ئەدا ئەو بەروبومەی جوتیاران بەرهەمی ئەهێنن بە باشی بفرۆشی.

11- حیزب تێ ئەکۆشی بۆ ئاوەدانی و پاراستنی لەشساخی دێهات و بۆ نەهێشتنی ئەو کۆسپانەی لە ڕێی هاتوچودایە، لەدێیەکەوە بۆ دێیەکی تر.

لەگەڵ ئەوەیدا کە حیزبی دیموکرات هەر لە سەر بناغەی کۆمەڵەی (ژ- ک) دامەزرا بوو، بەڵام بەرنامە 8 مادەییەکەی حیزب ئەگەر نە بەتەواوی بەڵکوو لە چەند ڕووییەکەوە لەگەڵ ئامانج و بەرنامەی کۆمەڵەی (ژ- ک)دا جیاوازی هەبوو. دروشم و سیاسەتی حیزبی دیموکراتی کوردستان سەبارەت بە مەسەلەی نەتەوایەتی کورد لە چاو دروشم و سیاسیەتی کۆمەڵەی (ژ- ک) گەڕانەوەیەکە بۆ دواوە[79]. ئەگەریش بەراوردێك بەکەین لە نێوان ستراتیژیی کۆمەڵەی (ژ- ک) کە بریتی بوو لە وەسەریەکخستنەوەی هەموو بەشەکانی کوردستان و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کورد لەگەڵ ماددەی یەکەم و سێیەمی حیزب کە دەڵێ لە چوارچێوەی سنووری ئێراندا خودموختاری دەوێ و بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەڵایەتی و دەوڵەتی لەسەر بناخەی دەستوور ئەنجوومەنی ویلایەتی کوردستان هەڵدەبژێرێ، بەڕوونی پاشەکشەی پێوە دیارە.

ماددەیەکی دیکەی ئەم بەرنامەیە کە ڕەخنەیەکی زۆری لەلایەن بەشێك لە نووسەر و لێکۆڵەران ئاراستەی کراوە، ماددەی 5ی ئەم بەرنامەیەیە کە هیچ باسێکی لە فورمووڵێکی دیاریکراو بۆ چارەسەری گیر و گرفتی دژواری پێوەندیی خاوەن زەوییەکان و جوتیارانی بێ زەوی نەکردوە. کەریم حیسامی پێی وایە: "ڕێککەوتن و پێکهاتنی لادێی و خاوەن مولکەکان کە لە ماددەی پێنجەمدا داوای دەکرێ وەك ئاشتکردنەوەی گورگ و مەڕ وایە. دیارە مەبەست ئەوە نیە کە بڵێین دەبوایە داوای (دابەشکردنی زەوی و زار) بکرایە، بەڵام لانیکەم دەبوایە بۆ ڕاکێشانی وەرزێران و زەحمەتکێشانی گوند بەڕوونی دارولەلەیەکی بۆ دەسەڵات و زوڵمی دەربەگەکان دانابایە"[80] مەك داوڵ، دەڵێ: "حیزبی دیموکراتی کوردستان نەیتوانی لەمەسەلەی چاککردنی باری مولکایەتی هەنگاوێك هەڵبێنێ[81] کریس کۆچێرا دەنووسێ: "ئەو بەرنامەیە کە لە بنەڕەتدا بەرنامەیەکی نەتەوەییە، نیشانەیەکی لە شۆڕشگێڕ بوون تێدا بەدی ناکرێ و ڕەنگدانەوەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی حیزبی نوێیە[82] سەید عەزیز شەمزینی پڕۆگرامی حیزبی دیموکراتی کە لەیەکەم کۆنگرەدا پەسەندی کرد داوەتە بە تیشکی ڕەخنە و لە کتێبەکەی خۆیدا کە شێوەی

12- حیزب بەبێ جیاوازیی نەتەوایەتی و قەومی و مەزهەبی حیمایەت لە ژیانی سیاسی و ئابووری و فەرهەنگی و لەشساغی هەموو زەحمەتکێشان ئەکا کە لە کوردستاندا ئەژین.

13- بەمەبەستی پەرەپێدانی زانست و شارستانییەت لەنێو خەڵکی کوردستاندا خوێندنی قوناغەکانی سەرەتایی و ناوەندی ئەکرێتە ئیجباری و لە هەموو قوتابخانەکاندا ئەبێ بە زمانی کوردی دەرس بخوێنرێ.

14- بۆ بەرزرکردنەوەی ئاستی زانین و ژیان و شارستانێتی خەڵك ژمارەیەکی زۆر ناوەندی زانستیی کتێبخانە، قەرائەتخانە، کلوب، تیاتر و مەیدانی وەرزش دائەمەزرێنێ.

15- هەموو مەئمورانی کوردی کە لە ایالات و ویلایاتی دیکەدا لە ئیدارە و ئەرتەشدا کار ئەکەن ئەبێ بگەڕێنەوە کوردستان.

16- حکومەتی میللی بە لەبەرچاو گرتنی قازانجەکانی خۆی پێوەندی فەرهەنگی و ئابووری لەگەڵ دەوڵەتانی تر، لە پلەی یەکەمدا لەگەڵ دەوڵەتی گەورەی یەکێتی سۆڤیەتی، دائەمەزرێ.

17- حکومەتی ناوچەیی کوردستان لەهەموو کۆنفرانسە جیهانییەکان دا کە بۆ ژیانی مرۆڤایەتی ئەبەسترێن، بەپێی ژمارەی خۆی، داوای بەشدار بوون ئەکات.

18- حکومەتی خودموختاری کوردستان ئەبێ دەسەڵاتی هەبێ کە ئیمتیازی دەرهێنانی کانە دەرهێنراو و دەرنەهێنراوەکانی کوردستان بدا بە هەرکەسێ کە بیەوێ.

فەسڵی چوارەم:

19- حکومەتی میللی بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی خەڵکی کوردستان بەڕێگای هەرزان و ڕەحەت بە تووندی دژی سەلەم و گرانفرۆشی و محتکران رادەوەستێ.

20- حکومەتی میللی پەرە بە ئابووریی کوردستان دەدا و لە هەموو شارەکاندا کارگە دادەمەزرێنێ، ئەبێ دەستی گەلاوی ئیستیعمار لە سامانی سروشتی ئێمە ببڕێ، ئەبێ بۆ خۆمان سوود لەم سامانە وەربگرین و لەهەمان کاتدا سوود بە مرۆڤایەتیش بگەیەنین.

21- ئەبێ لە هەموو کاروباری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیدا ژنان وەکو پیاوان مافی وەکوو یەکیان هەبێ.

22- ئەبێ مافی کەمە نەتەوییەکان کە لە کورستان دەژین وەکوو ئازەربایجانی، ئەرمەنی و ئاسووری بە تەواوی دابین بکرێ.

حیزبی دیموکراتی کوردستان سەرماوەزی (1324).

(نەوشیروان مستەفا ئەمین: حکومەتی کوردستان (کورد لەگەمەی سۆڤێتی دا)، س.پ، ل 87، 89.

[79] کەریم حیسامی: کۆماری دێموکراتی کوردستان یا خودموختاری؟ چ2، ستوکهوڵم، 1986، ل 19.

[80] هەمان سەرچاوە، ل 22.

[81] دیڤید مەك داوڵ: س.پ، ل 501.

[82] کریس کوچرا: جنبش ملی کرد، م.ق، ص 209.

شـیکردنەوەی مارکسیسـی بـۆ ڕووداوەکـان ڕەچـاو کـردووە و پێـی وایە: ئەو پرۆگـرامە بەهـیچ چەشـنێك باسـی پەیوەندی حیزب و چینە ستەمکێشەکانی نەکـردووە و لەم بـارەیەوە نەیتـوانی هەڵوێسـتی حیـزب بەرامـبەر بە دەرەبەگەکـان و پاشـماوەی سیسـتەمی دەرەبەگـایەتی ڕوون بکـاتەوە و بەرژەوەنـدییەکانی دەرەبەگ و بازرگانەکـانی بە ئاشـکرا لە پرۆگرامـدا مسـۆگەر کردووە[83].

لەبەرامـبەردا بۆچـوونێکی دیـکە هەیە کە جەخـت لەسـەر ئەوە دەکـاتەوە کە بەرنـامەی حیزب لەگەڵ ئاوردانەوە لە ژیـانی جوتیـارانی کوردسـتانیشـدا هەوڵ دەدا بـۆ ڕۆژگـاری ئەوسـای کوردستان ڕێگە چارەسـەرێکی مام ناوەنـدی بـدۆزرێتەوە، واتە نە لە ئاسـت ژیـان و بەڕێچوونیـان بێـدەنگی دەگـرێتە بەر و نە خـۆ لە خـانەی دروشـمێکی ڕادیکـاڵی وادا دەبینێـتەوە کە (بـۆ وێـنە دروشـمی زەوی هـی ئەو کەسـەیە کە کـاری لەسـەر دەکـا) لەو سـەردەمەدا بەکـردەوە نەیدەتوانی بەکردەوە بێتەدی و هەربـۆیە لە مـاددەی 5دا نووسـراوە: دەبـێ لەسـەر ئەساسـی قانوونێکی گشتی لە نێوان لادێی و خاوەن مووڵکـدار ڕێککەوتنێـك پێکبهێنـرێ و دواڕۆژی هەردوولا دابین بکرێ[84].

بەسـەرنجدان بە چۆنیەتیی دابەشـبوونی خاوەنـداریەتیی زەوی لە کوردسـتان[85] کە زیـاتر لە 60%ی خێـزانە جووتیارەکـان نە کەم و نە زۆر زەوییـان نەبـوو و 23%یشـیان کەمتـر لە هێکتارێکیان زەوی هەبـوو[86] لەلایەك و پێکهـاتەی کـۆمەڵایەتی ئەو 72 کەسـەی کە بەیاننـامەی دامەزراندنی حیزبی دیموکراتیان ڕاگەیاند، کە بریتیی بوون لە خـاوەن موڵـك 24 کەس، سـەرۆك عەشیرەتە 16 کەس، بازاری 18 کەس، خوێندەوار و ڕووناکبیر 10 کەس، پیاوی ئـاینی واتە مەلا 4 کەس[87] لەلایەکی دی چاوەڕوانی نەدەکرا بەرنامەی حیزبی دیموکراتی کوردسـتان هەنگـاوی جیـددی بـۆ بـاری موڵکـایەتی هەڵبگـرێ. مـاددەی 5ی بەرنـامەی حیـزب ئەو پەڕی زەرفیـەت و دەسـەڵاتی سـەرکردایەتیی حیـزب بـوو بە قـازانجی چینـی جووتیـار و زەحمەتکێشـی لادێ کە لایەن خاوەن موڵکە گەورەکان بە خراپترین شـێوە دەچەوسـانەوە. هەربـۆیە د. قاسـملوو دەڵـێ: ماددەی 5ی بەرنامەی حیزب نە تەنیا شـۆڕشگێرانە نیـیە، داخـوازێکی ڕادیکـاڵیش نیـیە، بەڵکـوو داخـوازێکی ڕیفۆرمیسـتییە، مەبەسـتی ئیسـلاحی ئەو کـۆمەڵەیە و پاراسـتنی نەزم و نیزامـی کۆنە[88] و پاراستنی نەزم و نیزامی کۆنیش واتە پاراستنی بەرژەوەندیی خاوەن موڵکە گەورەکان.

باسی دووهەم: کۆماری کوردستان (1946)

سـێ مانـگ دوای دامەزرانـدنی حیزبـی دیمـوکراتی کوردسـتان یەکێـك لە گرینگتـرین ڕووداوەکـانی مێـژووی هـاوچەرخی کـورد لە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان ڕووی دا کە دامەزرانـدنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد بەهۆی حیزبی دیموکراتی کوردستان بوو. دامەزرانـدنی کۆمـاری

---

[83] سەید عەزیز شەمزینی: س.پ، ل 326. (بۆ زانیاریی پتر لە کەم و کوڕییەکانی پرۆگرامـی پەسـەندکراوی یەکەمین کۆنگرەی حیزب کە لە ڕۆژانی (25- 28)ی ئۆکتوبەری ساڵی (1945) بەسترا. (بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل 327، 328).

[84] ئەیوب ئەیوب زادە: لە ژ- ک وە بۆ کۆمار (مێژوونووسی حیزب لە ژێر تیشکی ڕەخنەدا)، هەولێر، 2008، ل 18.

[85] ملکی خاوەن موڵکەکان (78%)، ملکی دەوڵەت و شا (10%)، ملکی موقوفە (2%)، ملکی عەشیرەتەکان (2%) موڵکی جوتیاران (8%) (عەبـدولرەحمان قاسـملوو: کوردسـتان و کـورد، و: عەبـدوڵا حەسـەن زادە، بـنکەی پێشـەوا، 1973، ل 145). قاسـملوو ئەم زانیارییـانەی لەسەرچاوەیەك وەرگرتووە کە لە ساڵی (1950) چاپ کراوە.

[86] هـ.س، ل 145.

[87] کەریـم حیسـامی: پێداچوونەوە (گەشـتێك بەنێـو بـزووتنەوەی ڕزگـاریخوازیی کـورد لە کوردسـتانی ئێـران) سـتۆکهۆڵم، 1996، ل 189. بە سەرنجدان بەم پێکهاتەی ڕێبەری حیزبـی دیموکراتی، د.ئەمیری حەسـەن پوور کە لە گۆشـەنیگای چەپێکـی ڕادیکاڵ ڕوانیویەتە ئەم بابەتە دەڵـێ: "هەڵوەشانەوەی کۆمەڵەی (ژ- ک) و دامەزراندنی حیزبی دیموکراتی کوردستان سازانی مێژوویی نێوان دەرەبەگایەتی و کوردایەتی هێنا کایەوە (عەلی کەریمی: ژیان و بەسەرهاتی عەبدولڕەحمانی زەبیحی (مامۆستا عولەما) چ2، سلێمانی، 2005، ل 27.

[88] د.قاسملوو: چل ساڵ خەبات، س.پ، ل 43.

لە دوای ئەزموونی دەسەڵاتداری شێخ مەحموود لە باشووری کوردستان بە دووەمین ئەزموون و دیارترین ڕووداوی سیاسیی بزووتنەوەی ناسیۆنالیزمی کوردی دادەنرێ لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیست لە سەر ئاستی کوردستان بە گشتی و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەتایبەتی[89].

لە 2ی ڕێبەندانی 1324 (22جونیفەری 1946)دا لە کۆبوونەوەیەکی جەماوەری فراواندا لە مەیدانی چوارچرا لە مەهاباد بە ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆر لە سەرۆك هۆز و عەشیرەتەکان و خەڵکی بازرگان، کاسبکار، جوتیار و پاڵەی کوردستان و (دەوڵەتی جمهوری کوردستان) لەمێژووی هاوچەرخی کوردیدا هاتە کایەوە[90] قازی محەممەد[91] کە ڕێبەری حیزبی دیموکراتی کوردستان بوو، بوو بە سەرۆك کۆماری کوردستان، لەو کۆبوونەوە گەورەیەدا پێشەوا قازی قسەی کرد و بەرنامەی دواڕۆژی کار و تێکۆشانی کۆماری کوردستانی ڕاگەیاند کە لە بنەڕەتدا هەموو ئەو بەرنامەیە بوو کە حیزبی دیموکرات داینابوو[92].

ئێستا حیزب لەبەردەم ئەزموونی پراکتیزەکردنی بەرنامەی ڕاگەیاندراوی خۆی بەهۆی "دەوڵەتی جمهوری کوردستان" بوو. لەماوەی یازدە مانگی تەمەنی کۆماردا کە زۆر کورت بوو، زۆرێك لە داخوازییەکانی کورد بەدی هاتن، زمانی کوردی بوو بە زمانی ڕەسمی، گۆڤار و ڕۆژنامە بە زمانی کوردی دەرچوون و بڵاوکراوەی ئەدەبی پەرەی سەند، پێشمەرگەی کورد جێگەی یەکەکانی پۆلیسی ئێرانی گرتەوە (سوپای میللی)، سروودی نەتەوەیی، ئاڵای نەتەوەیی و دام و دەزگای حکوومەتی کوردی پێك هات[93] هاتنی ژنان بۆ نێو ژیانی سیاسی، فەرهەنگی و پەروەردەیی و بونیادنانی سیستەمی پەروەردەیی مودێرن و بونیادنانی دامەزراوە کولتوورییەکان (سینەما، شانۆ، ڕادیۆ، کتێبخانە) لە دەستکەوتەکانی دیکەی کۆماری کوردستان بوون[94].

بەڵام کۆماری کوردستان نەیتوانی لەڕووی ئابووریيەوە گۆڕانکاری بنەڕەتی لە ژیانی دانیشتووانی ژێر دەسەڵاتی پێك بێنێ، بەتایبەتی بە قازانجی جوتیاران و زەحمەتکێشانی لادێ کە زۆرینەی دانیشتووانی کوردستانیان پێك دەهێنا[95] هەنگاوێکی جیددیان هەڵنەگرت. ئێستا پرسیارێك دێتە ئاراوە:

بەرنامەی (ژ- ک) بۆ دۆخی ئابووری- کۆمەڵایەتیی ئەو کاتی کوردستان داکۆکی لە جوتیاران و پێویستی چاکسازی لە هەل و مەرجی ژیانیان و کۆتاییهێنان بە زۆرداری و چەوسانەوەی خاوەن مولکە گەورەکان و دەرەبەگەکان بوو، ئەم گوتارەی (ژ- ک) چی لێ بەسەرهات لەنێو حیزبی نوێدا کە لە سەر داروپەردووی ئەو دامەزرابوو؟.

---

[89] جەعفەر عەلی: ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، س.پ، ل 282).

[90] د. هیمداد حوسێن، ڕۆژنامەوانیی کوردی (سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان 1943- 1947)، هەولێر، 2008، ل 27.

[91] قازی محەممەد: لە بەرواری یازدەی گوڵانی ساڵی (1900) لە شاری مەهاباد لەدایك بووە، باوکی ناوی قازی فەتاح عەلی لە گەورە پیاوانی شاری مەهاباد و دایکی گەوهەر تاج خانم لە بنەماڵەی فەیزوڵڵابەگی یە. خوێندنی سەرەتایی لەلای باوکی و مامی شاعیری بەناوبانگ ئەبولحەسەن سەیفولقوزات تەواو کردووە. شارەزایی لە زمانەکانی ئینگلیزی، فەرەنسی، عەرەبی و فارسی و تورکی هەبووە. لە ساڵی (1923) تا ساڵی (1925) لێپرسراوی ئیدارەی ڕۆشنبیری و ئەوقافی مەهاباد بوو و دواتر بوو بە بەرپرسی ئیدارەی فەرهەنگ لە مەهاباد. دوای مردنی باوکی لە ساڵی (1931) لەلایەن حکومەتی تارانەوە کرا بە دادوەری مەهاباد. لە ساڵی (1944) بە نازناوی بینایی بە ڕەسمی دەبێتە ئەندامی کۆمەڵەی (ژ- ک) بەرپرسی کۆمیتەی ناوندی حیزبی دیموکراتی کوردستان (1945) بوو و بووبە سەرۆکی کۆماری کوردستان (1946) لە ڕۆژی 30 مارسی 1947 لەلایەن حکومەتی ناوندییە لە سێدارە درا (محەممەدڕەزا سەیف قازی: نهێنییەکانی دادگاییکردنی قازی محەممەد و هاوڕێیانی –بەڵگەنامەکان- و: عەلی ئەکبەر مەجیدی، سلێمانی، 2008، ا 29، 30).

[92] د.قاسملوو: چل ساڵ خەبات، س.پ، ل 68.

[93] نادر ئینتسار: س.پ، ل 58.

[94] بۆ زانیاری پتر لەسەر کار و کردەوەکانی کۆماری کوردستان بڕوانە (د.قاسملوو: چل ساڵ خەبات، س.پ، حامید گەوهەری: کۆماری کوردستان، س.پ، ئەیوب ئەیوب زادە، س.پ، د.یاسین سەردەشتی: کوردستانی ئێران. س.پ).

[95] لەو ساڵانەدا زیاتر لە 70%ی خەڵکی کوردستان لە دێهاتدا دەژیان (حوسێن مەدەنی: کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان، ب2، هەولێر، 2001، ل 216).

ئەو گوتارەی کە باڵی چەپ و لەهەمانکاتدا دەسترویشتووی[96] (ژ- ک) هەڵگری بوو، لە نێو حیزبی دیموکراتدا ئیتر باڵادەست نەبوو و لە توانایدا نەبوو تێڕوانینی خۆی بکا بە ئەجێندای حیزب بۆ دۆخی ئابووری- کۆمەڵایەتی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی کۆمار. هەرچەندە لەچەند ژمارەیەکی کوردستان "شۆڕش پەنجەی ئەم بیر و ئەندێشەیە هەر بە لاوازی خۆی دەردەخا[97] ئەم چوونە پەراوێزەی باڵی چەپ لە نێو حیزبی دیموکراتدا بە لەبەرچاوگرتنی پێگەی چینایەتیی سەرکردایەتی حیزبی دیموکراتی کوردستان و کاربەدەستانی کۆماری کە سەر بە چینی خاوەن مووڵکە گەورەکان و سەرۆك عەشیرەتەکان بوون، بەبەراورد بە ڕێبەرایەتی (ژ- ک) کە خوێندەوارانی شاریی سەر بە چینی ناوەند (وردە بورژوازی) بوون سروشتی بوو.

خاڵێکی جێگای سەرنج لەم قۆناخەدا ئەوەیە ئەگەر لە نێوخۆی حیزبی دیموکراتی کوردستاندا باڵی چەپ دەخرێتە پەراوێزەوە، بەڵام بەڕووی دەرەوەدا حیزبی دیموکراتی لە حیزبە چەپ و پێشکەوتووخوازەکانی ئێران نزیك دەبێتەوە. بەتایبەتی ئەم نزیك بوونەوە دوای دەرچوونی هێزەکانی سۆڤیەت لە خاکی ئێران گەرمتر بوو، لەگەڵ حکومەتی میللی ئازەربایجان پەیماننامەی دۆستایەتی مۆر کرد و دوای گفتوگۆکانی نێوان قازی محەممەد و حکومەتی ناوەندی و ئەو ڕۆڵەی کە تووەییەکان لەو نێوەدا گێڕایان، پێوەندیی حیزبی تودە لەگەڵ حیزبی دیموکرات گەرم بوو. ئەم پەیوەندییەش بەچوونی کوردەکان بۆ نێو حیزبەکانی باڵی چەپ لە ئیئتلافی بەرەی پێشکەوتووی ئێران قایمتر بوو. ئاکامی ئەو ئیتیلافە ئەوە بوو کە کوردەکان و فرقەی دیموکرات و حیزبی تودە هەڵوێستی خۆیان لێك نزیك کردەوە[98].

لە ئەنجامی ئەم لێکینزیكبوونەوەیە بۆ هەڵبژاردنی خولی پانزدەهەمی پەرلەمانی، حیزبی دیموکراتی کوردستان لەگەڵ ئەم حیزبانە دەچێتە بەرەوە بۆ بەشداریکردن و دەنگوەرگرتنی زیاتر. قازی محەممەد بە ناوی حیزبی دیموکراتی کوردستان لە تەلگرافێکدا[99] بۆ

---

[96] عەبدوڵڵا ئەبریشەمی دەڵێ: "زۆربەی ڕێبەرانی ڕیزی پێشەوە و دامەزرێنەرانی (قازی موحەممەدیان لەگەڵ نەبوو) هەر لە زووەوە مەیلیان بۆ چەپ هەبوو (عبدالله ابریشمی: کردستان همیشه قابل کشف، چشم انداز ایران، نشریه سیاسی راهبردی، ویژه نامه کردستان 3، پایز 1384، ص 75.

[97] بۆ وێنە زەبیحی سکرتێری کۆمەڵەی (ژ- ک) لە کوردستانی ژمارە (18)دا جارێ شۆڕشی سور لە قاڵبی شێعر دەدا:
شەڕابی سوور
بە شایی لوغان دەخۆم ئەو دەم شەڕابی سور
کە بیتە دەر لە شەرقی انقلابا آفتابی سوور!
قوربانی ئەو دەمەم کە خوێنی ستەم گەڕان
دەریایی انقلاب ببی پر حبابی سوور
چەند خۆشە ئەو زەمان بە داژداری چەکوچو داس
کوردان لە گەردەنی دوژمن بکەن تەنابی سور
مەڕژێنە هێندە خوێنی ڕەنجبەر ایمروکە، خان
ڕۆژی حیساب ئەکێشێ لە تۆ انقلابی سور
پرسیاری دا بە من لە آتیەیی خودی جەناب
هینامە پێشی خەنجەرەکەم، ها جوابی سور
آغا شرابی سوری لە پێشە و لە برسێتی
چاوی پرە کچی جوتیر لە آوی سور
خۆتان بشۆن بە خوێنی عدو کورده ڕاپەڕن
فتوای شەرعی انقلابە بە نصی کتابی سور
کەنگێ دەبێ کە دەستی علم هەڵبداتەوە
"بێژەن" لەڕووی کچە کوردان نقابی سور
(لە کوردستانی ژمارە 74دا وتارێك لە ژێر ناوی "اشتراکی چی یە؟" بە قەڵەمی ناوێکی خوازراو "شوان" چاپ بوو تێیدا نیزامی ئابووری- کۆمەڵایەتی سوسیالیزمی پێناسە کردووە.

[98] موجتەبا برزویی: بارودۆخی سیاسیی کوردستان (1880- 1949)، و: نازناز محەممەد عەبدولقادر، سۆران عەلیپور و یوسف خزرچوپان، هەولێر، 2005، ل 443.

[99] دەقی ئەم تیلگرافە بەم جۆرەیە:
تیلگرافی حیزبی دیموکراتی کوردستان

قەواموسەڵتەنەی[100] ڕێبەری حیزبی دیموکراتی ئێران، د. فەریدوون کەشاوەرز ئەندامی ڕێبەریی حیزبی تودە و ئەڵڵاهیار سالح ڕێبەری حیزبی ئێران[101] و پیشەوەری[102] ڕێبەری فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان پێی ڕاگەیاندن حیزبی دیموکراتی کوردستان ئامادەیە لەو بەرەیەدا بەشداربێ[103]. سەدری قازی برای قازی محەممەد و نوێنەرای مەهاباد بۆ خولی چواردەهەمی مەجلیسی شورای میللی وەك نوێنەری بەشی دانوستان و پەیوەندییەکان بە بەرە ناسێندرا[104] لەم پەیوەندییەدا حەسەن ئەرفەع، سەرۆکی ستادی سوپای ئێران دەڵێ: "هەرچەندە سەدری قازی ئەندامی حیزبی تودە نەبوو، بەڵام لەهەموو شوێنێك لەگەڵ ئەوان هەڵدەستا و دادەنیشت[105].

بە پێچەوانە کۆمەڵەی (ژ- ک) نە تەنیا لە حیزبی تودە نزیك نەدەبوو، بەڵکو دژی چالاکیی ئەم حیزبە بوو لە کورستان. شەمزینی دەڵێ: "حیزبی تودە دەیهەویست لە کورستان لقی تایبەتیی هەبێ و کۆمەڵە لەم بارەیەوە لاری هەبوو"[106] ئەم ناکۆکییە لە چاوی کونسوڵی بەریتانیا لە تەوریز ون نەبووە و لە ڕاپۆرتێکدا دەنووسی: "ئاشکرایە بۆ مەسەلەی ڕاکێشانی پشتگیریی کوردەکان، کۆمەڵەی (ژ- ک) و حیزبی تودە کێبەرکێیان لە نێواندا هەیە و دەگوترێ کۆمیتەی کۆمەڵەی (ژ- ک) لە مەهاباد نامەی بۆ لقی حیزبی تووده لە میاندواو نووسیوە و داوای لێکردوون ناوی هیچ کوردێك لە حیزبەکەیاندا نەنووسن، چونکە ئەرکی هەموو کوردێکە ببێتە ئەندامی کۆمەڵەی (ژ- ک)[107]. ئەم ململانێ و گرژییەی نێوان (ژ- ک) و حیزبی تودە لە ڕاپۆرتی سەر کونسوڵی سۆڤیەت لە ورمێشدا دەبینرێ: "بەپێی ڕاگەیاندنی "ئازاد وەتەن"، بەرپرسی حیزبی تودە لە ورمێ دەریخستووە کوردەکان ریزی بەرگرییان دروست کردووە و ئەندامانی پارتی (ژ- ک) کە دەچنە گوندەکان پرۆپاگەندە بۆ هاتنە ریزی کۆمەڵە دەکەن. ئەگەر کەسانێك ئامادە نەبن بە زۆر دەیانهێنن و لەنێو ئەوانەدا کە بەزۆر ناچاریان دەکەن، بێنە ریزی (ژ-

---

بەڵێنەی یەکگرتنی شەش لایەنی ئەحزابی ئازادیخواز کە حیزبی دیموکراتی کوردستانیش لە ڕیزی ئەو یەکگرتنەدایە، پیرۆزبایی خۆمان پێشکەش دەکەین و بەشانازی دەزانین کە حیزبی ئێمە دەستی دەناو دەستی زۆربەی هاونیشتمانیان ناوە، یەکیان گرتووە و دەتوانێ شان بە شانیان لەڕێی ئازادی ئێرانی خۆشەویست لە خۆبوردووانە تێبکۆشێ. بەهۆی ئەوە کە شەش مانگە "ارتجاع" بە بۆمب و تانك و تۆپ دایانگرتووین و سەرقاڵی خەباتێکی خوێناوی بووین، پێشتر دەرفەتمان نەبوو لەسەر هاوکاریمان بۆ ئازادی هاونیشتمانیان ئازادیخواز پێکەوە ڕاوێژ بکەین، داوای لێبوردن دەکەین. هیوادارین لەمەودوا لە قەدەر توانامان دەرحەق بەم ڕێککەوتنە کە بۆ برەوپێدانی ئازادیی وڵاتە خۆشەویستە لێهاتوویی تەواو نیشان بدەین و بۆ بنبڕ کردنی "ارتجاع" دەورێکی گرنگ بگێڕین.

لەلایەن کۆمیتەی مەرکەزیی حیزبی دیموکراتی کوردستان "کەریمی". (کوردستان: ژمارە 21، 5ی خەرمانانی 1324).

[100] قەواموسەڵتەنە: لە بەناوبانگترین سیاسەتمەدارانی ئێران لە کۆتایی سەڵتەنەتی قاجارەکان و قۆناخی سەڵتەنەتی بنەماڵەی پەهلەویە و بەتایبەتی لە سااڵەکانی پاش شەڕی دووهەمی جیهانی تا سااڵی (1952) کە بۆ دوایین جار بوو بە سەرۆك وەزیران، ڕۆڵێکی گرنیگی لە شانۆی سیاسیی ئێران بینی. ناوبراو لە سااڵەکانی (1921، 1942، 1945، 1946، 1952) بوو بە سەرۆك وەزیران. (زهرا شجیعی: نخبگان سیاسی ایران: از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، وزرات و وزیران در ایران، جلد سوم، تهران، 1372).

[101] حیزبی ئێران: بەهۆی ئەندازیارێکی گەنج بەناوی مەهدی بازرگان کە لە فەرەنسا خوێندنی باڵای تەواو کردبوو، دامەزرا. پێکهاتەی ئەم حیزبە زۆرتر بریتیی بوون لە ئەندامانی پیشەیی و تیکنۆکرات سەر بە چینی نێوەڕاست و کارمەندانی دەوڵەت، دەرچووانی زانکۆکان و خوێندکار و قوتابیانی زانکۆ و قوتابخانەکان. لە دروشمەکانی ئەو حیزبە کە بانگەشەی بۆ دەکردن: کۆتاییهێنان بە نفوزی بێگانە، نەهێشتنی دەسەڵاتی سەرمڕۆ و گەندەڵ، بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات بەهۆی حکومەتی مەشڕووتە و دابینکردنی دادپەروەریی کۆمەڵایەتی (مصطفی علم، نفت، قدرت و اصول، ملی شدن نفت و پیامدهای ان، ترجمه، غلام حسین صالحیار،: تهران، 1377، ص 161).

[102] پیشەوەری: جەعفەر پیشەوەری کۆمۆنیستێکی پێشوو، ئەندامێکی بەرچاوی کۆماری گەیلان بوو کە لە سااڵی (1920) دامەزرا، پاش ڕووخانی ئەو کۆمارە بەرە و یەکیەتیی سۆڤیەت ڕۆیشت، پاش کەوتنی ڕەزا شا لە سااڵی (1941) وەك سەرکردەیەکی حیزبی تودە گەڕایەوە ئازەربایجان، لە هەڵبژاردنەکانی نوێنەرایەتیی سااڵی (1943) سەرکەوت، بەڵام حکومەتی ئێرانی ئەو سەرکەوتنەی ڕەتکردەوە. لە حکومەتی میللیی ئازەربایجان سااڵی (1945) بوو بە سەرۆکی ئەم حکومەتە. پاش ڕووخانی حکومەتی میللیی ئازەربایجان لە سااڵی (1946) بەرەو یەکیەتیی سۆڤیەت ڕۆیشت و لەوێ بەڕووداوی ئۆتۆمبێل تێداچوو. (د.یاسین سەردەشتی و بەرزانی مەلا تەها: مێژووی هاوچەرخی ئێران، چ2، سلێمانی، 2009، ل 189).

[103] هاشم سەلیمی، پێشەوای ڕابوون (بیرەوەرییەکانی سەعید هومایون)، و: ڕەسوول سوڵتانی، هەولێر، 2007، ل 112. دوو حیزبی دیکە بەناوەکانی حیزبی سۆسیالیست و حیزبی جەنگەڵیش لەم بەرەیەدا بەشداربوون (د.قاسملوو: چل ساڵ خەبات، س.پ، ل 78).

[104] هـ.س، ل 112.

[105] حسن ارفع: م.ق، ص 76.

[106] سەید عەزیز شەمزینی: س.پ، ل 325.

[107] ئەنوەر سوڵتانی: ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا، س.پ، ل 131.

ک) و ئەندامانی تودەشیان نێدایە، بە قورئان سوێندیان دەدەن. (ژ- ک) دەیەهەوێ کوردستانی سەربەخۆ پێکبهێنێ[108] ستراتیژی دیاریکراوی (ژ- ک) کە بەرنامەیەکی ڕوونی ناسیۆنالیستی بوو واتە دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی کورد پێکهاتوو لە هەموو بەشەکانی دیکەی کوردستان لەگەڵ سیاسەتی حیزبی تودە کە پاراستنی سەروەریی خاکی ئێران بوو بە تەواوی ناتەبا بوو و ئەمە سەرچاوەی ناکۆکی و ململانێی ئەم دوو ڕێکخراوە بوو.

نزیکبوونەوەی حیزبی دیموکراتی کوردستان لە هێزە چەپ و پێشکەوتووخوازەکان دەبێ لە چوارچێوەی سیاسەتی ئەوکاتی سۆڤیەتیدا بدۆزرێتەوە کە لە سەفەری دووهەمی[109] قازی محەممەد و وەفدی یاوەری بۆ باکۆ پێیان ڕاگەیاندن و بەتایبەتی دوای چوونە دەرێیان لە ئێران لەسەری مکور بوون کە لەچوارچێوەی سنووری ئێراندا و لەگەڵ گەلانی تری ئێران دانیشتووی ئەو وڵاتە و حیزبە چەپ و پێشکەوتووخوازەکانی بۆ بە دیموکراتیزەکردنی ئێران هەوڵ بدەن و سروشتی بوو حیزبی تودەش لە تەوەری بەڕێوەبردنی ئەم ستراتیژییەدابێ.

پەیوەندیی حیزبی دیموکراتی کوردستان لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیەت بە بەراورد لەگەڵ کۆمەڵەی (ژ- ک) نە تەنیا بە شێوەیەکی یەکلایەنە نەمایەوە، بەڵکو پێی نایە قۆناخێکی دوستانە لەنێوانیان. یەکیەتیی سۆڤیەت بە ئاشکرا بەڵێنی بە ڕێبەرانی کوردی ڕۆژهەڵات دا کە یارمەتی مادییان[110] پێ بکا و پشتگیریان بکا[111]. حیزبی دیموکراتیش بە ئاشکرا و لە ماددەی (16)ی مەرامنامەی خۆیدا دەنووسێ: حکومەتی میللی بە لەبەرچاو گرتنی قازانجەکانی خۆی پێوەندیی فەرهەنگی و ئابووری لەگەڵ دەوڵەتانی دیکە و، لە پلەی یەکەمدا لەگەڵ دەوڵەتی گەورەی یەکیەتیی سۆڤیەتی دادەمەزرێنێ[112].

بێ گومان یەکیەتیی سۆڤیەت ئامانجی خۆی لە پشتگیری و یارمەتیی کۆماری کوردستاندا مەبەست بوو، بەڵام لە عەرزی واقعیشدا ئەم پشتیوانییە بۆ مانەوەی کۆماری کوردستان چارەنووسساز بوو. بەتایبەتی کە بوونی سوپای سوور لە ناوچەکە هۆکاری سەرەکی بوو بۆ نەگەڕانەوەی سوپای دەوڵەتی بۆ ناوچەی موکریان و لە ڕاستیشدا ئەوە یەکەمجار بوو دەوڵەتێکی زلهێز بەم شێوەیە داکۆکی لە مافی نەتەوایەتیی کورد کردبێ، بۆیەش سۆز و خۆشەویستی بۆ یەکیەتیی سۆڤیەت و ڕێبەرانی لە چاپەمەنی حیزبدا لە

---

[108] د. ئەفراسیاو هەورامی: س.پ، ل 128.

[109] لەسەرەتای خەرمانانی 1324 (ئۆکتۆبەری 1945)دا قازی محەممەد بە سەردان چووە تەورێز و لە جێژنی پێکهاتنی فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان لە 12ی خەرمانانی (1324) (3ی سێپتێمبەری 1945)دا بەشداربوو. هەر پاش ئەو جەژنە لەگەڵ چەند کەسی دیکە بۆ جاری دووهەم بۆ باکۆ بانگهێشت کرا. دیارە سەفەری ئەم جارە سەفەرێکی بە تەواو سیاسی بوو، چون قازی محەممەد سەرۆکی کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان بوو و ئەندامانی ئەو لێژنەیە هەموویان ئەندامی کۆمەڵەی (ژ- ک) بوون. (د.قاسملوو: چل ساڵ خەبات، س.پ، ل 65 و حامید گەوهەری: کۆماری کوردستان: س.پ، ل 115).

[110] باقرۆف سەرۆکی حیزبی کۆمۆنیستی ئازەربایجان لە دیداری دووهەمدا کە بە سەرۆکایەتیی قازی موحەممەد چووبوونە باکۆ بەڵێنی ئەم یارمەتیانەی پێدان: چەکی سووك و قورس بدەن بە حکومەتی کوردستان، یارمەتیی مالّی بدەنێ، بۆ پێگەیاندنی هەندێ کادری جەنگی لاوانی کورد لە فێرگەکانی خۆیان وەربگرن، چاپخانە لە مەهاباد دابمەزرێنن (قێلیام ئیگلتون: کۆماری مەهاباد (1946)، و: سەید محەممەد سەمەدی، چاپخانە سەیدیان، مەهاباد، 1358، ل 43).

[111] ئارچی بالد ڕۆزڤێلت دەڵێ: لە کۆبوونەوەی چاوپێکەوتنی ڕێبەرانی کورد لەگەڵ باقرۆف، باقرۆف بە ڕێبەرانی کوردی گوت شۆڕەوی لاینگری سەربەخۆیی هەموو میللەتە جۆراوجۆرەکانە، بەڵام ئێستا ئەوانە پێویستە هاوکاری بکرێن لەڕێی دامەزراندنی دەوڵەتێکی خودموختاری (دیموکراتی) کە تەواوی ئازەربایجان بگرێتەوە. ناوبراو هەم حیزبی تودە و هەم حیزبی کۆمەڵەی شکاند و پشتیوانیی شۆڕەوی ڕاگەیاند بۆ حیزبی تازە دامەزراوی دیموکراتی ئازەربایجان و تکای لە کوردەکانیش کرد جارێ بە شێوەی تاکتیکی پەیوەندی بەم حیزبەوە بکەن و لە ڕاپەڕینی گشتییاندا بەشداری بکەن. قازی محەممەد لە وەڵامی تکای باقرۆفدا باسی لە داوای خودموختاریی کوردەکان کرد. باقرۆف بەڵێنی دا شۆڕەوییەکان پشتیوانی لە خودموختاری کوردەکان بکا و هەروەها سەبارەت بە داواکاریی قازی بۆ وەرگتنی یارمەتی سەربازیش، وەڵامێکی ئیجابی دایەوە و ڕێککەوتنێك کرا لەسەر بنەمای پشتیوانیی شۆڕەوی لە دامەزراندنی حیزبی دیموکراتی کوردستان (ئارچی بالدروزڤێلت: کورد لە یادداشتەکانی (ئارچی بالدروزڤێلت، و: کارزان موحەممەد، سلێمانی، 2003، ل 46).

[112] نەوشیروان مستەفا ئەمین، حکوومەتی کوردستان (کورد لە گەمەی سۆڤیەتیدا)، س.پ، ل 79.

فۆرمی وتار و شیعر[113] بە شێوەیەکی بەرچاو خۆ دەنوێنێ. سۆز و خۆشەویستێکی کە زۆرتر بۆ هێزێکی رزگاریدەر و هاوپەیمانێکی داکۆکیکەرە تا وەکو بۆ ئایدۆلۆژی و ئەو سیستەمی کە بۆ بەڕێوەبردنی ئەو وڵاتە پەیڕەو دەکرێ.

زۆرجار کۆماری کوردستان و حکومەتی میللی ئازەربایجان ناویان پێکەوەدێ و ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە پێکهاتن و هەرەس هێنانیان تاڕادەیەکی زۆر هاوکات بووە[114] و بێجگە لەوەی کە دراوسێ بوون پێکەوە لە پەیوەندیشدابوون و پەیمانی دوو لایەنەیان هەبووە و بەتایبەتی یەکیەتی سۆڤیەتیان بە دۆست و پشتیوانی خۆیان زانیوە[115]. بەڵام لەهەمانکاتدا لەبواری لەدایکبوون، پێگەی کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە، جیاوازیان هەبوو، بەتایبەتی چەشنێك لە ڕادیکالیزم کە لە حکومەتی میللی ئازەربایجاندا پەیڕەو دەکرا لە کۆماری کوردستاندا نابینرێ، بۆ وێنە کۆماری کوردستان هیچ کام لەو هەنگاوە شۆشگێرانەی هەڵنەگرت کە دەوڵەتی تەورێز پێی هەستا بوو، وەك نیشتمانیکردنی بانکەکان و ریفۆرمی زەوی و دابەشکردنی[116]. فرقەی دێموکرات هەوڵی دا یەکەم چاکسازیی زەوی لە مێژووی ئێراندا ئەنجام بدا، زەوییەکانی دەوڵەتی و مووڵکی ئەو خاوەن زەوییانەی کە دژی فرقە بوون و ڕایانکردبوو بەسەر جوتیاراندا دابەش کرد، (247066) هێکتار زەویی زەراعەتی لەنێوان (209096) جوتیاردا دابەش کرا[117] هەربۆیە خاوەن مووڵکەکان پتر لە هەمووان دژی فرقەی دیموکرات بوون، چون هەڕەشە بوو بۆ دەسەڵاتی ئەوان، هەر بۆیە زۆربەی ئەوان پێش ئەوەی جووڵانەوەکە بە دەسەڵات بگا ڕایان کردبوو[118] بە پێچەوانە لە کوردستان دەرەبەگ و خاوەن مووڵکەکان ئیمتیازەکانی خۆیان لە کوردستاندا پاراستبوو[119] هەربۆیە پیاو ماقووڵان و مەزنەکانی ئازەربایجان مەیلی پەیوەستبوون بە حکومەتی میللی ئازەربایجانیان نەبوو، ئەم کەسانە لە کردە پێشکەوتووخوازەکانی ڕێبەرانی تەورێز زراویان چووبوو، بە پێچەوانە پێیان خۆش بوو سەر بە مەهاباد بن کە کۆنەپارێزیی ڕێبەرانی دڵنیایی پێدەدەن[120] کونسووڵی گشتی بەریتانیاش لە تەورێز ئاگاداری ئەم جیاوازییە لە پەیوەندیی نێوان جوتیار و دەرەبەگ لەم دوو دەسەڵاتەی کورد و ئازەری هەیە و لە ڕاپۆرتی

---

[113] بۆ نموونە: دەکرێ بەم بابەتانە ئاماژە بکەین: ژنرالسیمۆس ستالین (بەبۆنەی شەست و شەشەمین ساڵی لەدایکبوونی (کوردستان: ژمارە 1، ساڵی یەکەم، 1324)، قانوونی اساسی "ستالینی" ژنرالسیمۆس ستالین پێشوای بەرزی پێکەتی شورەوی (کوردستان: ژمارە 4، ساڵی یەکەم، 1324)، سەمەند سیامەندوف: ڕۆڵەی ڕەشیدی میللەتی کورد (کوردستان: ژمارە 6، ساڵی یەکەم، 1324)، سوپای سور (کوردستان، ژمارە 20، ساڵی یەکەم، 1324)، هوردوی پێشکەوتن (کوردستان، ژمارە 23، ساڵی یەکەم، 1324)، م.ای. کالنین (کوردستان، ژمارە 24، ساڵی یەکەم، 1324)، هاوپرسەکی گنرالیسۆس ستالین دەگەڵ پەیام نووسی ڕۆژنامەی "پروادا"، (کوردستان، ژمارە 29، ساڵی یەکەم، 1324)، میللەتی گەورەی ڕووس (کوردستان، ژمارە 30، ساڵی یەکەم، 1324)، دەرەوەی سوویاتی (کوردستان، ژمارە 47، بانەمەڕی 1325)، الوداع ئەی کالنینی عظیم. (کوردستان، ژمارە 56، ساڵی یەکەم، 1325) سەربەستی دین لە ڕووسیای اشتراکی (کوردستان، ژمارە 73، ساڵی یەکەم، 1325)، سەد بەهار نۆکەری ئەو زستانە، شیعری هەژار (کوردستان، ژمارە 11، ساڵی یەکەم، 1324)، جێژنی ئازادی، شیعری هێمن، کوردستان، ژمارەی 12، 1324)، تاڵ و شیرین، شیعری هێمن (کوردستان، ژمارەی 22، ساڵی یەکەم، 1324)، لە جێژنی شیرکەتی ترقی کوردستان خوێندراوەتەوە (کوردستان ژمارە 24، ساڵی یەکەم، 1324)، آونگی سوور، بەمناسبەتی ڕۆینی لەشکری سوور گوتراوە، شیعری هێمن، (کوردستان: ژمارە 44، ساڵی یەکەم، 1325) "ئەسای بیداخەش پیاوان بەکام"، بەڕاوێژی هەورامی گوتراوە، (کوردستان، ژمارە 78، ساڵی یەکەم، 1325).

[114] حکومەتی میللی ئازەربایجان لە 1945/12/12- (1334/9/21) پێك هات و لەڕێکەوتی 1946/12/12- (1325/9/21) ڕووخا. کۆماری کوردستان لە 1946/1/22- (1324/2/1) دامەزرا و لە 1946/12/17 (1325/9/26) هەرەسی هێنا (جامی: گذشته چراغ راه آینده است، چ3، تهران، 1381، ص 309 و حامید گەوهەری: س.پ، ل 390- 395).

[115] بۆ زانیاری زیاتر لە پەیوەندییەکانی کۆماری کوردستان و حکومەتی میللی ئازەربایجان کە زۆرجار تووشی گرژی و ئاڵۆزبوون دەبوون، بڕوانە: (د.ئەفراسیاو هەورامی: پەیوەندییەکانی کوردستان و ئازەربایجان و هەرەسهێنانی هەردوولا لە ساڵی 1946 (لە بەڵگە و سەرچاوەکاندا)، سلێمانی، 2008 و ڕیچارد ئەی موبلی: پێوەندییەکانی کۆماری کوردستان و کۆماری ئازەربایجان، و: حەسەنی قازی، ب.ش، ب.س.

[116] کریس کوچرا: م.ق، ص 220.

[117] جان فوران: م.ق، ص 311.

[118] حسین جودت: 21 آذر یك روز تاریخی در جنبش انقلابی ایران، دنیا، نشریه سیاسی و تئوریك، کمیته مرکزی حزب توده ایران، ژمارە 8، آبانماه 1354، ف 11.

[119] عەبدولڕەحمان قاسملوو: کوردستان و کورد، س.پ، ل 92.

[120] کریس کوچرا: م.ق، ص 215.

خۆیدا بۆ باڵوێزی بەریتانیا لە تاران دا دەنووسێ: خاوەن مولکە کوردەکانی ناوچە حاسڵات و خەلە و خەرمان بە پێی سیستەمی کوردی دابەش دەکەن، بەڵام خاوەن مولکە ئازەربیەکان دەبێ یاسای دابەشینەوەی حاسڵاتی ئازەربایجان ڕەچاو بکەن[121].

ڕادیکاڵیزمی حکومەتی میللیی ئازەربایجان کە ڕیشەی لە تێڕوانینی ڕێبەرانی هەرە پێشەوەی فرقەی دیموکراتدا بوو[122] کە پاشخانی کۆمۆنیستان هەبوو، ترس و نیگەرانیی ڕێبەرانی ئایینی ئازەربایجان لێکەوتەوە، بەجۆرێك کە لە یەکەم ڕۆژەکانی بە دەسەڵاتگەیشتنی فرقەی دێموکرات، ڕێبەرانی ئایینی بە ئاشکرا ڕایانگەیاند کە لەگەڵ کەسانێك کە "ئەهلی کوفر"ن چالاکانە دژایەتی دەکەن[123]بە پێچەوانە لە کۆماری کوردستاندا نە چاکسازییەکان ڕادیکاڵن و نە ڕێبەرانی کۆمار و حیزبی دیموکرات ڕابردووی چالاکی لە حیزبەکانی کۆمۆنیست و تودەیان هەیە، بەڵکو خودی ڕێبەری کۆماری خۆی کەسایەتییەکی ڕوحانییە و هەم سەرۆك وەزیران و وەزیری داد کەسایەتی ئاینی- ڕۆحانین[124] هەربۆیەش ئەو شێوە کاردانەوەی پیاوانی ئاینی لە ئازەربایجان لە کوردستان نابیندرێ.

بەشێوەیەکی گشتی پێکهاتەی خێڵەکی و سیاسی- کۆمەڵایەتیی کۆمەڵی کوردەواری و نفوزی شێخ و مەلاکان و بوونی کەسایەتییەکانی سەر بەم چین و تۆێژانە بەشێوەیەکی بەرچاو و شۆێندانەر لە ڕێکخراوی سیاسی و نیزامی حیزبی دیموکرات و کۆماری کوردستاندا سروشتی بوو ئەنجامدانی بەرنامەکانی رادیکاڵی کۆمەڵایەتی لێ نەکەوێتەوە. سەرکردایەتیی جیزبی دیموکرات و بەتایبەتی قازی محەممەد زۆرتر لە فۆرمولێك گەراون بۆ پێکەوە گونجان و ڕاگرتنی هاوسەنگی نێوان درەکانی کۆمەڵگەی ئەو سەردەم وەك چالەنجی نێوان جوتیار و خاوەن مولك، سەرۆك عەشایرەکان و خەڵکی شار[125] و سوونەت و مۆدێرنیتە بدۆزرێتەوە و لەژێر چەتری یەکیەتیی نەتەوەییدا کۆیان بکاتەوە. لە قەوارەی حیزبیشدا ئەم هەوڵە ڕەچاوکراوە و باڵی چەپی نێو (ژ- ک) هەرچەندە ئێستا لە ڕێکخستنی نوێندا دەرفەتی دەرکەوتنی پێشوو و

---

[121] ئەنوەر سوڵتانی: س.پ، ل 281.

[122] هەر حەوت ڕێبەری پلە بەرزی فرقەی دیموکرات کە بریتیی بوون لە پێشەوەری، شەبستەری، پادگان، جاوید، کاویان، دانشیان و بی ریا، لە ڕووسیای تێزاری خوێندبوویان و ماوەیەکی بەرچاو لە چالاکی سیاسیی خۆیان لەم وڵاتە و یەکیەتی سۆڤیەتی دواتر تێپەڕکردبوو و لە حیزبی کۆمۆنیستی ئێران (1920) و حیزبی تودە (1941) چالاکیی سیاسیان هەبووە. (تورج اتابکی، م.ق، ص 128). بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر ڕابردووی سیاسی و کۆمەڵایەتی ڕێبەرانی فرقەی دیموکراتی ئازەربایجان و حکومەتی میللی ئازەربایجانی بڕوانە هەمان سەرچاوە، ص 137-139).

[123] پیشین، ص 175. زۆربەی زانایانی شیعە لە ئازەربایجان نەیاری فیرقەی دیموکرات بوون، زانای وەك ئایەتوڵا شەریعەتمەداری، تەورێزی بە نیشانەی ناڕەزایەتی لە دیموکراتەکان جێهێشت و دواتر بەدوای پاشەکشەی هێزەکانی سۆڤیەت و هەرەسهێنانی حکومەتی میللی ئازەربایجان، پێشوازیان لە هێزەکانی ئێران کرد، چەند مانگ دوای ڕووخانی دەسەڵاتی فرقەی دیموکرات لە ساڵی (1325)، (1946) زانایانی تەورێز لە قوتابخانەی عالیەی ئەو شارە بە گەرمی پێشوازیان لە حەمەڕەزا شا کرد. (د. حمید احمدی: ایران (هویت، ملیت، قومیت)، تهران، 1383، ص 110).

[124] حاجی سەید بابە شێخ: ڕەئیسی هەیئەت ڕەئیسەی میللی کوردستان (سەرۆك وەزیران) لەدوای قازی محەممەد بە کەسی دووهەمی کۆماری کوردستان دادەنرا و گرینگترین ڕێبەری ئایینی کوردەکانی باکووری ئێرانە. ئەو تەمەنی نزیك بە شێست و پێنج ساڵی دەبێ، ڕیشی سپی سیمایەکی تەواو ڕووحانی پێداوە و زۆر ڕێزدارە. (کاوە بیات: کردها و فرقه دموکرات آذربایجان، گزارشهایی از کنسولگری آمریکا در تبریز- دی 1323- اسفند 1325، تهران 1389، ل 112) ڕەیسی عەدلیە (وەزیری داد) مەلا حوسێنی مەجدی یە (قلیام ئیلگتون، ت: سید محمد صمدی، چاپخانه سپیدیان، مەهاباد، 1358، ل 134). ڕاگەیاندنی کۆماری لە مەهاباد سەرجەم (17) کەس وتاریان پێشکەش کرد کە (5) کەس لە کەسانی ناوداری ئایینی ناوچەی موکریان بوون (مەلا حوسێنی مەجدی، حاجی بابە شێخ سیادەت، شێخ حەسەن شەمسی بورهان، سەید عەبدولعزیز، سەید عبدوللای گەیلانی (شەمزینی) و سەید موحەممەدی تەها زادە) (ڕۆژنامەی کوردستان، ژمارە 11، ساڵی 1324)

[125] حەسەن ئەرفەع سەرۆکی دەستەی سەرۆکایەتیی سوپای ئێران، لەم بارەیەوە دەڵێ: "خاوەن مولکەکان و سەرۆك عەشیرەتەکان کە وەك ئەندامانی کابینەی دوڵەت هەڵبژێردرابوون بەهەموو تواناوە هەوڵیاندەدا کە سیاسیەتی ناوەخۆیی کۆنترۆڵ بکەن و پێش بەهەر چەشنە چاکسازییەکی زەوی و زار و هی تر کە بەرژەوەندی ئەوان بخاتە مەترسیەوە. لەلایەکی تر بەشێك لە کۆمەڵانی خەڵك لە چینی مام ناوەند و چەپی شار دەیانهەویست بەهۆ جۆرێك بێ بە یارمەتی ڕووسەکان سەرتا لە دەستی سەرۆك عەشیرەتەکان و دواتر بوژوازەکانی ناو کابینەی دوڵەت ڕزگاریان بێ. قازی موحەممەد ئاگاداری ئەم ڕووداوانە نەبوو و هەوڵیدەدا بەپێی بیروبۆچوونی خۆی بارودۆخەکە مودیریێت بکات (حسن ارفع: م.س، ص 85). ڕێبەرانی فیودال و سەرۆك عەشیرەتەکان پلە و پایەی باشیان لە کۆماری وەرگرت بۆ نموونە: لە چوار ژمارڕالی هێزی پێشمەرگە سێیان سەرۆك عەشیرە بوون، (عباس ولی: ناسیونالیزم کرد در ایران، دوره تکوینی 1942- 1947، ت: رشید احمد رش، نوسیا، گاهنامەی سیاسیم اجتماعی، فرهنگی، شماره 2، تهران، 2004، ص 185).

پراکتیزەکردنی بەرنامەکانی نییە، بەڵام لە هەمانکاتدا جۆرێك حەوانەوەی لەگەڵ باڵی ڕاست و کۆنسرڤاتیڤدا هەیە.

دەرەنجام

1. بیری چەپ لە ڕێگەی جۆراوجۆر وەک بزاڤی سۆسیال دێموکراتی، حیزبی کۆمۆنیستی ئێران، حیزبی تووەدەی ئێرانو هاتنی هێزەکانی سوپای سوور بۆ ئێرانو پشتیوانیان لە کۆماری کوردستان هاتۆتە کوردستان.
2. بانگەشەی چەپ بۆ دادپەروەریو نەهێشتنی هەرچەشنە ستەمێکو ڕزگاربوونی بەشێکی ناوچە کوردییەکان لە ژێر ستەمی دەوڵەتی ناوەندی، لە ئەنجامی هاتنی سوپای سوور، سەرنجو پشتیوانی ڕووناکبیرانو بەشێکی دەستەبژاری کوردی لە بیری چەپ لێکەوتەوە.
3. یەکەم ڕێکخراوەکانی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان "حیزبی ئازاد"و کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان(ژ-کاف) کە هەڵگری پێناسی "نەتەوەیی- ئایینی" بوو، بە جۆرێک لە جۆرەکان کاریگەری بیرو ئەندێشەی چەپیان بەسەرەوە.
4. حیزبی دێموکراتی کوردستان کە لەسەر دادرپەردووی (ژ-کاف) دامەزرا، بەهۆی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی ڕێبەرانی (حدک) بەرنامەی ئەم حیزبە ڕادیکاڵیزمی (ژک-کاف)ی پێوە دیار نییەو بە بەراورد بە حکوومەتی میللی ئازەربایجان، کۆماری کوردستان هەنگاوەکانی بۆ چاکسازیی کۆمەڵایەتیی کۆنەپارێزانەیە. خاوەن نێڕوانینە چەپەکان کە لە (ژ-کاف)دا دەستڕۆیشتوو بوون، لە (حدک)دا خراونەتە پەراوێزەوەو گوتاری نەتەوەیی لەم قەناغەدا باڵادەستە.

لیستی سەرچاوەکان

1. سەرچاوە کوردییەکان

أ- کتێبەکان:

1. ئەنوەر سوڵتانی: ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا (وەرگیراوی کوردی 130 بەڵگەنامە)، بنکەی ژین، سلێمانی، 2005.
2. ئارچی ڕوزۆیڵت. کورد لە یادداشتەکانی (ئارچی بالدروزۆیڵت)، و: کارزان موحەممەد، سلێمانی، 2003
3. هیوا عەزیز سەعید. خۆیبوون، هیوا، ژ- ک (لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاریی)، سلێمانی، 2006.
4. هێمن موکریانی: دیوانی هێمن، سلێمانی، بهاری 2708 کوردی (2007ز).
5. هاشم سەلیمی، پێشەوای ڕابوون (بیرەوەرییەکانی سەعید هومایون)، و: ڕەسوڵ سوڵتانی، هەولێر، 2007.

6. نەوشیروان مستەفا ئەمین: حکومەتی کوردستان (کورد لە گەمەی سۆڤیەتیدا)، چاپی دووەم، هەولێر، 1993
7. ناهیدە شێخ سەلام، ئەوەی لەبیرمە، ئامادەکردنی چیمەن سالّح، هەولێر، 1999.
8. نازناز محەممەد عەبدولقادر، سیاسەتی ئێران بەرامبەر بە بزووتنەوە ڕزگاریخوازیی نەتەوەی کورد لە کوردستانی عێراقدا، (1961- 1975)، هەولێر، 2008.
9. مەلا قادر مودەریسی (سەید موحەممەد سەمەدی، ژ- ک) چ بوو؟، چی دەویست؟ چی لێ بەسەرهات؟، مەهاباد: چاپخانەی سیدیان، 1980.
10. مەحموودی مەلا عیزەت، کۆماری میللیی مەهاباد، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ، 1984.
11. مەحموودی مەلا عیزەت، کۆماری میللیی مەهاباد، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ، 1984.
12. محەممەد ڕەزا سەیف قازی: نهێنییەکانی دادگاییکردنی قازی محەممەد و هاوڕێیانی – بەڵگەنامەکان- و: عەلی ئەکبەر مەجیدی، سلێمانی، 2008.
13. کەریم حیسامی، کاروانێك لە شەهیدانی کوردستانی ئێران، بڵاوکراوەی پێشەوا، 1971.
14. کەریم حیسامی، پێداچوونەوە، کوردستانی ئێران 1947- 1978، بەرگی یەکەم، ستۆکهۆلم، 1996.
15. کەریم حیسامی، پێداچوونەوە، کوردستانی ئێران 1947- 1978، بەرگی دووهەم، ستۆکهۆلم، 1997.
16. کەریم حیسامی، بیرەوەرییەکانم (لە منداڵییەوە تا ساڵی 1957)، بەرگی یەکەم، ستۆکهۆلم، 1986.
17. کەریم حیسامی: کۆماری دێموکراتی کوردستان یا خودموختاری؟ چ2، ستوکهوڵم، 1986.
18. ڤیلیام ئیگلتن: کۆماری مەهاباد (1946)، و: سەید محەممەد سەمەدی، چاپخانە سەیدییان، مەهاباد، 1358.
19. فەرید ئەسەسەرد: ڕەهەندەکانی بیری سیاسی کورد پاش جەنگی دووەمی جیهان، بلاوکراوەی ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران، سلێمانی، 2012
20. ج عەلی کەریمی: ژیان و بەسەرهاتی عەبدولڕەحمانی زەبیحی (مامۆستا عولەما) چ2، سلێمانی، 2005.
21. عەبدولقادر دەباغی: ڕاپەڕینی کۆمەڵەی ژ- ك، بڵاوکراوەی چاپەمەنی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، 1367.
22. عەبدولڕەحمانی قاسملوو، چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی، فەسڵی سێهەم (1332-1336)، کۆمیسیۆنی تەبلیغاتی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، 1991.
23. عەبدولڕەحمانی شەرەفکەندی (هەژار): چێشتی مجێور، پاریس، 1977.
24. عەبدولرەحمان قاسملوو: کوردستان و کورد (لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی- ئابووری)، و: عەبدوڵا حەسەن زادە، بنکەی پێشەوا، 1973.
25. عەباسی وەلی: پەیدابوون و بناغەی ناسیۆنالیزمی کوردی لە ئێران، و: حەسەن قازی، سوید، 1995.
26. علائەدین سەجادی: شۆرشەکانی کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی معارف، 1959.

27. عزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتیمانی، وەرگێرانی: فەرید ئەسەسەرد، چاپی چوارەم، سلێمانی، 2006.
28. سەید محەممەدی سەمەدی: ژێ کاف چ بوو، چی دەویست و چی لێ بەسەرهات؟ بلاوکراوەی چاپەمەنی سەییدیان، مەهاباد، 1361
29. سدیق سالح: بیرەوەرییەکانی محەممەد شاە پەسەندی، بنکەی ژین، سلێمانی، 2007.
30. ژیان و شیعرەکانی سەیفولقوزاتی قازی (1876- 1945)، ئامادەکردنی ئەنوەر سولتانی و حەسەن قازی، بنکەی ژین، سلێمانی، 2008.
31. ڕیچارد ئەی موبلی: پێوەندییەکانی کۆماری کوردستان و کۆماری ئازەربایجان، و: حەسەنی قازی، ب.ش.چ، ب.س.
32. دیقید مەکداول: مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، سلێمانی، 2002.
33. د.ئەفراسیاو هەورامی: پەیوەندییەکانی کوردستان و ئازەربایجان و هەرەسهێنانی هەردوولا لە ساڵی 1946 (لە بەڵگە و سەرچاوەکاندا)، سلێمانی، 2008.
34. د.عەزیز شەمزینی: جوولانەوەی ڕزگاریی نیشتمانی کوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد، چ4، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، 2006.
35. د. یاسین سەردەشتی، کوردستانی ئێران (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە جوولانەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوەیی گەلی کورد(1939- 1979)، چاپی دووهەم، سلێمانی، 2011.
36. د. هیمداد حوسێن، ڕۆژنامەوانیی کوردی (سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان 1943- 1947)، هەولێر، 2008.
37. حوسێن مەدەنی: کوردستان و ستراتیژیی دەوڵەتان، ب2، هەولێر، 2001.
38. حامید گەوهەری: کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، ستۆکهۆڵم، 1999.
39. حامید گەوهەری: کۆماری کوردستان، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، 2011.
40. جەعفەر عەلی: ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارانەیە لەبارەی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کوردی و گەشەسەندنی لە ڕۆژگاری بزووتنەوەکانی شێخ مەحموود و قازی محەممەددا، سلێمانی، 2004
41. جوتیار تۆفیق، بیلۆگرافیای ڕۆژنامەگەریی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و دەرەوەیدا(1908- 1998)، بنکەی ژین، سلێمانی، 2007.
42. مەسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی کورد، شۆرشی ئەیلوول،(1961- 1975)، بەرگی سێهەم، بەشی دووهەم، ب.ش.چ، ب.س.
43. نادر ئینتسار: ئیتنونەتەوایەتیی کوردی، و: عەتا قەرەداخی، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2004.
44. مەهدی محەممەد قادر: پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق 194501958، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، 2005.

ب. **گۆڤارەکان:**

1. عەبدولڕەحمان زەبیحی: وەڵامێکی نامیلکەی بەڕێز ئارچی روزۆیلت، و: جوتیار حاجی تۆفیق، ئاینده (گۆڤاری ئەدەب و هونەر و هزری هاوچەرخ) ژ4، ساڵی پێنجەم، سلێمانی، 2003
2. آمانجی ئێمە، گۆڤاری نیشتیمان، ژمارە 1، ساڵی یەکەم، پوشپەڕی 1322، جوڵای 1943.
3. ایمە و مردم، گۆڤاری نیشتیمان، ژمارە 2، ساڵی یەکەم، خەزەڵوەری 1323.

4. دوو کچە کورد لە تورکیا، گۆڤاری نیشتیمان، ژمارە 7 و 8 و 9، ساڵی یەکەم، خاکەلێوە، بانەمەڕ، جۆزەردانی 1324
5. سکاڵایەك لەگەڵ نیشتمان، گۆڤاری نیشتیمان، ژمارە 6 ساڵی یەکەم، ڕەشەمێی 1322.
6. شیعری م.ش.هێمن، گۆڤاری نیشتیمان، ژمارە 3 و 4، ساڵی یەکەم، سەرماوەز و ڕێبەندانی 1322.
7. گۆڤاری کوردستان، بڵاوکراوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان، ژمارە 1، 15 سەرماوەزی 1324، 6 دیسەمبەری 1945.
8. ئینقلابی گەورەی ئوکتوبەر، گۆڤاری نیشتیمان، ژمارە 5، ساڵی یەکەم، ڕێبەندانی 1323

ج. ڕۆژنامەکان:

1. آونگی سوور، بەمناسبەتی ڕۆینی لەشکری سوور گوتراوە، شیعری هێمن، کوردستان، ژمارە 44، ساڵی یەکەم، 1325
2. تاڵ و شیرین، شیعری هێمن، کوردستان، ژمارەی 22، ساڵی یەکەم، 1324.
3. جێژنی ئازادی، شیعری هێمن، کوردستان، ژمارەی 12، 1324.
4. دەرەوەی سوویاتی، کوردستان، ژمارە 47، بانەمەڕی 1325.
5. ژنرالسیمۆس ستالین (بەبۆنەی شەست و شەشەمین ساڵی لەدایکبوونی. کوردستان. ژمارە 1، ساڵی یەکەم، 1324
6. سوپای سور، کوردستان، ژمارە 20، ساڵی یەکەم، 1324.
7. سەد بەهار نۆکەری ئەو زستانە، شیعری هەژار، کوردستان، ژمارە 11، ساڵی یەکەم، 1324.
8. سەربەستی دین لە ڕووسیای اشتراکی، کوردستان، ژمارە 73، ساڵی یەکەم، 1325.
9. سەمەند سیامەندوف: ڕۆڵەی ڕەشیدی میللەتی کورد، کوردستان، ژمارە 6، ساڵی یەکەم، 1324.
10. قانوونی اساسی "ستالینی" ژنرالسیمۆس ستالین پێشوای بەرزی بییکەتی شورەوی، کوردستان، ژمارە 4، ساڵی یەکەم، 1324.
11. کوردستان: ارگانی حیزبی دیموکراتی کوردستان: ژمارە 79، ساڵی یەکەم، 29ی گوڵانی 1325.
12. لە جێژنی شیرکەتی ترقی کوردستان خوێندراوەتەوە، کوردستان، ژمارە 24، ساڵی یەکەم، 1324
13. م.ای. کالنین، کوردستان، ژمارە 24، ساڵی یەکەم، 1324.
14. میللەتی گەورەی ڕووس، کوردستان، ژمارە 30، ساڵی یەکەم، 1324.
15. هاوپرسەکی گنرالیسۆس ستالین دەگەڵ پەیام نووسی ڕۆژنامەی "پروادا"، کوردستان، ژمارە 29، ساڵی یەکەم، 1324.
16. هوردوی پێشکەوتن، کوردستان، ژمارە 23، ساڵی یەکەم، 1324.
17. الوداع ئەی کالنینی عظیم، کوردستان، ژمارە 56، ساڵی یەکەم، 1325.
18. ئەسای بیداخەش پیاوان بەکام، بەڕاوێژی هەورامی گوتراوە، کوردستان، ژمارە 78، ساڵی یەکەم، 1325

2. سەرچاوە فارسییەکان

أ- کتێبەکان:

1. بهروز طیرانی: اسناد احزاب سیاسی ایران، 1320- 1330، انتشارات سازمان علی ایران، تهران، 1376.
2. تورج اتابکی: آذربایجان در ایران معاصر، ت: محمد کریم اشراق، تهران، 1376.
3. د.محمود قادرزاده، خاطرات زندگی پر ماجرای دکتر آسو (چهره مهاباد)، تهران، 1374
4. ریچارد کاتم و دیگران، نفت ایران، جنگ سرد و بحران آذربایجان، ترجمه کاوه بیات، تهران، 1379
5. کاوه بیات: کردها و فرقه دموکرات آذربایجان، گزارشهایی از کنسولگری آمریکا در تبریز- دی 1323- اسفند 1325، تهران 1389.
6. ناصر باباخانی: عبدلرحمان زبیحی کاریزمایی ناتمام، انتشارات سیدیان، مهاباد، 1378
7. محمود نکوروح، نهضت خداپرستان سوسیالیست، تهران1377

ب-گۆڤارەکان:

1. امیر سجادی: ژ- ک از پارادایم فربەسازی فرهنگی تا رادیکالیسم سیاسی، ڕۆژهەڵات، ژ 17
2. د.عبدالله ابریشمی: کردستان همیشه قابل کشف، چشمانداز، ویژەنامه، نشریه سیاسی- راهبردی شماره 3، 1383.
3. دکتر صلاح الدین خدیو: در دفاع از تاریخ (نقدی بر مقاله احسان هوشمند در چشم انداز ایران) پیام کردستان، 21 دسامبر 2000
4. ساسان رجائی: نگاهی به ریشەهای چپ مذهبی، نشریه راه آزادی، ژماره 59
5. عباس ولی: ناسیونالیزم کرد در ایران، دوره تکوینی 1942- 1947، ت: رشید احمد

References

Books

Abdulghader, N, M. (2008). Iran's policy towards Kurdish liberation movements in Iraqi Kurdistan (1975-1961). Erbil.

Ali, J. (2004). Nationalism andKurdish nationalism; A study estimated the emergence of nationalism and its development at the time of Sheikh Mahmod and Ghazi Mohammad's movements. Suleimania.

Ali, J. (2007). Biography of Kurdish Journalism in East Kurdistan and beyond (1908-1998). Suleimania: Zhin center.

Amin, N, M. (1993). Kurdistan government; Kurds and Soviet games. Erbil.

Asasard, F. (2012). Dimensions of kurdish political thinking after World War II. Academy of awareness and growth of members. Suleimania.

Barzani, M. Barzani and Kurdish liberation movements; Eilol revolution (1961-1975).

Dabbaghi, A. (1988). J-K's Uprising. From the publishing center of the Kurdistan Democratic Party of Iran.

Eggleton, W. (1979). Republic of Mahabad 1946. Translated by Samadi, S, M. Mahabad: Seyedian publishing center.

Ezzat, M, M. (1984). National Republic of Mahabad;A historical and political research.ShahidEbrahimAzopublishing center.

Gavhari, H. (1999). Kurdistan revival group. Stockholm.

Gavhari, H. (2011).Republic of Kurdistan. Erbil: Shahabpublishing center.

Ghader, M, M. (2005). Political events in Iraqi Kurdistan (1945-1958).Suleimania: Kurdistan Strategy Research Center.

Ghazi, M, R, S. (2008). The secrets of Ghazi Mohammad and comrades on trial. Translated by Majidi, A, A. Suleimania.

Hesami, K. (1971). The caravan of the martyrs of Kurdistan of Iran. Peshewa publishing center.

Ghaselmo, A. (1991). Forty years of struggle for freedom. From the publishing center of the Kurdistan Democratic Party of Iran.

Ghaselmo, A. (1973). Kurdistan and Kurd; A political and economic research. Translated by Hasanzadeh, A. Peshewa publishing center.

Hesami, K. (1996). Kurdistan of Iran (1947-1978). Stockholm.

Hossein, D, H. (2008). Kurdish journalism; The period of the Democratic Republic of Kurdistan (1943-1947). Erbil.

Howrami, D, A. (2008). Communications of the Republic of Kurdistan and the Republic of Azerbaijan and Disconnect at 1946. Suleimania.

Intisar, N. (2004). Kurdish intonation. Translated by Gharadaghi, A. Suleimania: Tishkpublishing center.

Hesami, K. (1986).My memories; From childhood to 1957. Stockholm.

Hesami, K. (1986). Democratic Republic of Kurdistan or autonomy? Stockholm.

Karimi, A. (2005). AbdullrahmanZabihi's biography and story. Suleimania.

Madani, H. (2001). Kurdistan and government strategies. Erbil.

McDowall, D. (2002). Contemporary History of Kurdistan. Translated byKhoshnav, A. Suleimania.

Mobley, A. R. (2002). Communications of the Republic of Kurdistan and the Republic of Azerbaijan. Translated by Ghazi, H.

Modarresi, M, Gh. & Samadi, S, M. (1980). What was J-K? What did that want? What did happen to that? Mahabad: Seyedianpublishing center.

Mokryani, H. (2007). Hemn's poetry poem. Suleimania.

Roosevelt, A. (2003). Kurd in the notes of Archibald Roosevelt. Translated by Mohammad, K. Suleimania

Saïd, A. H. (2006). To be independent; Hope& J-K. (Anestimated research). Suleimania.

Sajjadi, A. (1959). Kurdish revolutions and republic of Iraq. Baghdad: Maaref publishing center.

Salami, H. (2007). Leader of the uprising; Memories of SaïdHomayoon. Translated by Soltani, R. Erbil.

Saleh, S. (2007). Memories of Mohammad Shahpasandi. Suleimania.

Salam, N, Sh. (1999). What I remember. Saleh, Ch (red). Erbil.

Sardashti, D, Y. (2011). Kurdistan of Iran; A A historical research.of Kurdish national liberation movements (1939-1979). Suleimania.

Sharafkandi, A. (1997). Cheshtimjevr. Paris.

Shamzini, A. (2006). National liberation movements. . Translated byAsasard, F. Suleimania Solatni, A & Ghazi, H. (2008). Saifolghozat Ghazi's life and poetry (1876-1945). Suleimania: Zhin center.

Soltani, A. (2005). East Kurdistan in the documents of the Ministry of Foreign Affairs of the United Kingdom. (Translated to Kurdish, 130 documents). Suleimania: Zhin center.

Vali, A. (1995). The foundation and rise of kurdish nationalism in Iran. Translated by Ghazi, H. Sweden.

Kurdish Magazine

Complaint with Homeland. (1943). Nishtiman Magazine No.6, Year 1

Great October Revolution. (1944). Kurdistan Magazine No.5, Year 1

Mukriyani, H. (1943). Poems, Nishtiman Magazine No.3,4, Year 1

Our Goal. (1943). Nishtiman Magazine No.1, Year 1

Policy and Regulations of Kurdistan Democratic Party. (1945). Kurdistan Magazine No.1

Two Kurdish Girls in Turkey. (1945). Nishtiman Magazine No.7,8,9, Year 1

The People and Us. (1944). Nishtiman Magazine No.2, Year 1

Zebahi, R. (2003). A reply to Archibald Roosevelt and Jotyar Haji Tofigh Art and Literature Magazine No.4, Year 5

Kurdish Newspaper

Freedom of Religion in Russia. (1946). Kurdistan Newspaper No.73, Year 1

Generalissimus Stalin (For His 66thBirthday)1945. Kurdistan Newspaper No.1, Year 1

Kalanin, M.A. (1945). Kurdistan Newspaper No.24, Year 1

Kurdistan Democratic Party Member 1946. Kurdistan Newspaper No.79, Year 1

********. (1945). Kurdistan Newspaper No.24, Year 1

Mukriyani, H. (1946). Awangi Sor (This poem was written when the Red Army Left) Kurdistan Newspaper No.44, Year 1

Mukriyani, H. (1945). Tal and Shirin PoemKurdistan Newspaper No.22, Year 1

Mukriyani, H. (1945). Freedom Party Poem Kurdistan Newspaper No.12

Outside of Society. (1946). Kurdistan Newspaper No.47

Parwada Newspaper Interview with Generalissimus Stalin, (1945). Kurdistan Newspaper No.29, Year 1

********. (1945). Kurdistan Newspaper No.23, Year 1

********. (1946). Kurdistan Newspaper No.56, Year 1

********. (1946). Kurdistan Newspaper No.78, Year 1

Red Army 1945. Kurdistan Newspaper No.20, Year 1

Sharafkandi, A. (Hejar). (1945). Sad Bahar Nokari Aw Zistana Poem Kurdistan Newspaper No.11, Year 1

Siamandov, S. (1945). Brave Kurdish ChildKurdistan Newspaper No.6, Year 1

Stalinist constitution (Generalissimus Stalin Leader of U.S.S.R) 1945. Kurdistan Newspaper No.4, Year 1

The Great Nation of U.S.S.R. (1945). Kurdistan Newspaper No.30, Year 1

Persian Books

Atabaki, T. (1997). Azerbaijan in Contemporary Iran: Mohammad Karim Eshragh

Babakhani, N. (2000). Abdol Rehman Zbayhi unfinished charisma, *Publishing Sayyidan*

Bayat, K. (2010). Kurds and Democratic Party of Azerbaijan, reports from the US Consulate in Tabriz on February, 1944-March 1946

Catech, R. & Others, (2000). Iranian Oil, Cold War and the Azeri Crisis, translated by Kaveh Bayat

Ghaderzadeh, M. (1995). Memories of Dr. Asou (Image of Mahabad) adventurous life

Nekoorouh, M. (1998). Movement of Socialist Godfolk.

Tayrani, B. (1997). Political Parties of Iran Documents, 1941-1951, Publications of National Organization of Iran

Persian Magazine

Abrishami, A. (2004). Kurdistan is always discoverable, landscape, specialty, political publication, S*trategy*, No. 3

Khadio, S. (2000). In defense of history (Critique of Ehsan Houshmand's article in Iran's perspective) *Kurdistan message.*

Raja'I, S. A Look at the Religious Leftist, *Journalists for Freedom*, No.59

Vali, A. (1947). Kurd nationalism in Iran, *Rashid Ahmad.*

Sajjadi, A. J-K from Junction of the Cultural Facilitation Paradigm to Political Radicalism, *Rojhalat*, No.17

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 290 – 311
http://www.ijoks.com

The application of 1958 and 1970 Agrarian Reform Acts in HawlerLiwa (Governorate) and its effects a historical study

Khalil Ali MURAD[1]& Burhan Hatam OTHMAN[2]

Received: Oct 28, 2018 **Reviewed**: Nov 29, 2018 **Accepted**: Dec 02, 2018

Abstract

The 14th of July in 1958 was a turning point in the history of contemporary Iraq politically, socially, and economically. One of the main changes was the acquisition of agricultural lands through the enactment of the "Agrarian Reform Act" in 1958, which remained in place until the enactment of another act, the Agrarian Reform Act of 1970. These laws aimed to put an end to large ownership of agricultural land in Iraq by distributing it among the farmers. This study aims to highlight the application of the two acts and their effects on the governorate (Liwa) of Hawler (Erbil). It approaches the subject through two different topics.

The first one tackles the application of 1958 Agrarian Reform Act in Hawler governorate. We analyze the main articles of the 1958 act, and then discuss the land ownership in the governorate, the area of lands confiscated from landlords, and the process of distributing those lands to the peasants. This sectionalso highlights the effects of land distribution on production relations before looking at the effects of the Kurdish Revolt of September 1961 on the application of the Agrarian Reform Act of 1958.

The second topic is devoted to analyzing the application of the Agrarian Reform Act of 1970 in Hawler governorate in the same way as the first topic; we also note some differences between the two acts, while looking also at the area of the land that was distributed and the number of beneficiaries in the Hawler governorate. This topic also focuses on some of the shortcomings of the 1970 Act, especially nothing that some of its articles did not take into account the specific situation in Kurdistan.

Key words: Agrarian Reform Acts, Kurds, HawlerLiwa, Governorate, Contemporary Iraq, Erbil

Recommended citation:
Murad, K.A. & Othman, B.H. (2019). The application of 1958 and 1970 Agrarian Reform Acts in HawlerLiwa (Governorate) and its effects a historical study. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 290 – 311 DOI: **10.21600/ijoks.516510**

[1] Ph. D, Lecture, Department of History, of College of Arts, Salahaddin University, Erbil, Kirkuk Road, KRG, Iraq. E-mail: drkhalil_ali@yahoo.com,
[2] Correspondent Author: A.T, Lecture, Department of History, of College of Arts, Salahaddin University-Erbil, Kirkuk Road, KRG, Iraq. E-mail: burhann_atam@yahoo.com, **ORCID NO** : https://orcid.org/0000-0002-7609-0634

کاریگەری و جێبەجێکردنی هەردوو یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 و 1970 لە لیوا (پارێزگا) ی هەولێر

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی

خەلیل عەلی مورادـ زانکۆی سەڵاحەدین **بورهان حاتەم عوسمانـ زانکۆی سەڵاحەدین**

پوختە

شۆڕشی چواردەی تەممووزی 1958 خاڵی وەرچەرخان بوو لە مێژووی هاوچەرخی عێراقدا لەسەر ئاستی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی, یەکێك لە گۆڕانکارییە سەرەکییەکان کە ئەم شۆڕشە هێنایەکایەوە دەستبەسەرداگرتنی زەوییە کشتوکاڵییەکان بوو ئەمەش لەمیانەی دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958, کە ئەم یاسایە بەردەوام بوو تا یاسایەکی دیکە دەرکرا, ئەویش یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1970بوو, هەردوو یاساکە ئامانجیان ئەوەبوو سنوورێك بۆ مولکدارێتی گەورەی زەوییە کشتوکاڵییەکان لە عێراقدا دابنرێت و بەسەر جووتیاراندا دابەش بکرێت.

ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵ دەدات تیشك بخاتە سەر جێبەجێکردنی هەردوو یاساکە و کاریگەرییان لەسەر پارێزگا (لیوا) ی هەولێر, بابەتەکە لە دوو تەوەرەی سەرەکی پێکهاتووە, لە تەوەرەی یەکەمدا جێبەجێکردن و کاریگەری یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 لە پارێزگای هەولێردا خراوەتەڕوو, لەم تەوەرەیەدا ماده سەرەکییەکانی یاسای ساڵی 1958 باسی لێوەکراوە, پاشان ئاماژە کراوە بە مولکدارێتی زەوی لە پارێزگاکەدا و ڕووبەری ئەو زەوییانەی کە هی مولکدارەکان بووە و دەستی بەسەرداگیراوە و دواتر بەسەر جووتیاراندا دابەشکراوە. هەر لە تەوەرەکەدا کاریگەرییەکانی دابەشکردنی زەوی لەسەر پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان ڕوونکراوەتەوە. لە کۆتایی تەوەرەکەشدا کاریگەرییەکانی شۆڕشی کورد لە ئەیلولی 1961 لەسەر جێبەجێکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 لە ناوچەکەدا خراوەتەڕوو.

هەرچی تەوەرەی دووەمە تەرخانکراوە بۆ قسەکردن لەبارەی جێبەجێکردن و کاریگەرییەکانی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1970 لە پارێزگای هەولێر, ئەمەش لەسەر بنەمای هەمان بابەتەکانی تەوەرەی یەکەم, لەگەڵ ئاماژەدان بە هەندێك جیاوازی لەنێوان هەردوو یاساکەدا, هەروەها ڕووبەری ئەو زەوییانەی کە بەسەر جووتیاراندا دابەشکراون و ژمارەی ئەو کەسانەی کە لە پارێزگای هەولێردا سوودمەند بوون. لە تەوەرەکەدا ئاماژە بە هەندێك کەموکورتی لە یاسای ساڵی 1970 دا کراوە, بەتاییەتی لە هەندێك لە مادەکانی نێویدا بەشێوەیەکی گشتی ڕەچاوی بارودۆخی کوردستان نەکراوە, لەنێویشیاندا هەولێر.

پێشەکی

دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی چواردەی تەممووزی 1958 بە سەرکردایەتی (عەبدولکەریم قاسم) و کۆتایی پێهاتنی سەردەمی پاشایەتی لە عێراق, سەردەمێکی نوێ لە مێژووی هاوچەرخی عێراقدا دەستپێکرد, ئەویش سەردەمی کۆماری بوو, کە لە ڕووی سیستەمی سیاسی و ئابوورییەوە تاڕادەیەکی زۆر لە ڕژێمی پاشایەتی جیاواز بوو, ئەم جیاوازییەش لە دەرکردنی ئەو یاسایانە ڕەنگیان دایەوە کە کاریگەرییان لەسەر بارودۆخی ئابووری بەتاییەتی کشتوکاڵ هەبوو, دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی لە ساڵی 1958 سەرەتایەکی گرنگ بوو لە لاوازکردنی دەسەڵاتی دەرەبەگایەتی و گۆڕینی پەیوەندییە ئابوورییەکانی نێوان دەرەبەگ و جووتیار لە عێراقدا. دوابەدوای کۆتایی هاتنی سەردەمی عەبدولکەریم قاسم و

دەسەڵاتگرتنە دەستی حزبی بەعس جێبەجێکردنی یاساکە بەردەوامی هەبوو, بەڵام دوای تێپەڕبوونی دوازدە ساڵ دەسەڵاتدارانی سیاسی عێراق و پسپۆرانی ئابووری گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە پێویستە گۆڕانکاری لە ماددە و بڕگەکانی یاساکەدا بکرێت و لەگەڵ قۆناغی نوێدا بگونجێت, بەتایبەتیش کە هەندێك کەڵێن و کەموکورتی زەق بە یاساکەوە دیاربوو, بۆیە لە ساڵی 1970 یاسای دووەمی چاکسازی کشتوکاڵی لە عێراق دەرکرا و لە چەندین ڕووەوە لە یاساکەی پێشوو جیاواز بوو, بەتایبەتیش لە مەسەلەی دیاریکردنی ئەوپەڕی سنووری مولکدارێتی. بێگومان جێبەجێکردنی ئەم دوو یاسایە سەرتاسەری عێراقی گرتووەتەوە, بۆیە ناوچەکانی باشووری کوردستان لە نێویشیاندا هەوڵێر بەشێك بووە لەو پانتا جوگرافییەی کە ماددە و بڕگەکانی لەسەر جێبەجێکراوە, ئەمەش وایکردووە کاریگەری ڕاستەوخۆ لەسەر بارودۆخی مولکدارێتی زەوی و پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان و کشتوکاڵ لە ناوچەکەدا دروست بکات.

بایەخی بابەتەکە لەوەدایە کە دەچێتە چوارچێوەی مێژووی ئابووری هەوڵێر کە لە تۆێژینەوەکاندا زێتر تێشك خراوەتە سەر مێژووی سیاسی و ڕووداوە سیاسییەکان و کەمتر بایەخ بەلایەنی ئابووری دراوە. هەروەها یاساکانی چاکسازی کشتوکاڵی ڕاستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر مولکدارێتی زەوی و کشتوکاڵ هەبووە, لەبەرئەوەش ناوچەکە زێتر بە ناوچەیەکی کشتوکاڵی ناسراوە و بەروبوومە کشتوکاڵییەکان کۆڵەگەی سەرەکی ئابووریان پێکهێناوە, بۆیە ئەم یاسایانە بە قوڵی کاریگەرییان لەسەر ژیانی ئابووری خەڵك هەبووە.

یەکێك لە گرفتە سەرەکییەکانی بەردەم ئەنجامدانی تۆێژینەوەکە کەمی داتا و زانیاری پێویست بوو دەربارەی وردەکاری جێبەجێکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی و ڕووبەڕی زەوی مولکدارەکانی هەوڵێر, بەتایبەتیش ئەمەی دوایان لەبەرئەوەی زێتر مافێکی کەسییە, بۆیە لە سەرچاوەکاندا داتای پێویست بەدەستەوە نادرێت و مولکدارەکان خۆشیان ئارەزوویان لەوە نەبووە سنووری مولکدارێتی خۆیان ئاشکرا بکەن, هەروەها کەسوکارێشیان ئەوانەی کە لە ژیاندا ماون ئەو جۆرە زانیارییانە بە تۆێژەران نادەن.

لە نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا پشت بە چەندین سەرچاوەی جیاواز بەستراوە, لەپێش هەمووشیانەوە بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان دێن, کە لە خانەی کتێب و بەڵگەنامە عێراقییەکان (دار الکتب والوثائق العراقیة) و ئەرشیفی پارێزگای هەوڵێر وەرگیراون و زانیاری بەنرخیان دەربارەی باری مولکداری و جێبەجێکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی لە هەوڵێر تێدایە. بڵاوکراوە حکومییەکان بایەخێکی زۆریان بۆ لێکۆڵینەوەکە هەبووە, بەتایبەتی کتێبی (قوانین الاصلاح الزراعي) کە لەلایەن دەستەی باڵای چاکسازی کشتوکاڵی (الهیئة العلیا للاصلاح الزراعي) ەوە نووسراوە و وردەکاری یاساکانی چاکسازی کشتوکاڵی تێدا باسکراوە, هەروەها زانیاریيە بڵاونەکراوەکانی (هۆبەی زەویوزار) ی سەر بە (وەزارەتی کشتوکاڵ و ئاودێری) ی حکومەتی هەرێمی کوردستان دەربارەی ناوی ئەو مولکدارانەی کە ملکەچ بوونە بۆ یاساکانی چاکسازی کشتوکاڵی لە پارێزگای هەوڵێر لەنێوان ساڵانی 1958-1975 بەشێکی دیکەی سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیان پێکهێناوە.

کتێبەکان سەرچاوەیەکی دیکەی ئەم لێکۆڵینەوەیەن, لە گرنگترینیشیان کتێبی (اقتصادیات الاصلاح الزراعي) ی (د. عبدالوهاب مطر الداهري) و کتێبی (دراسات فی الاصلاح والتعاون الزراعي الانتاجي) ی (د. کاظم حبیب), کە هەردوو نووسەر دوو ئابووریناسی عێراقین و بە وردی خوێندنەوە و شیکردنەوەیان بۆ یاساکانی چاکسازی کشتوکاڵی لە عێراقدا کردووە. هەروەها لەمیانەی ئەو یاداشت و و بیرەوەرییانەی کە تۆمارکراون و ئەو دیدارانەی کە لەگەڵ کەسانی هاوچەرخی سەردەمەکە سازدراون زانیاری گرنگ بۆ لێکۆڵینەوەکە هەڵێنجراون, بەتایبەتی (بیرەوەرییەکانی نەجمەدین مامۆ هەریری). سەرچاوەیەکی دیکەی بایەخداری نێو تۆێژینەوەکە ڕۆژنامە و گۆڤارەکانن کە هاوچەرخی سەردەمەکە بوون, لەوانەش ڕۆژنامەی حکومی (الوقائع العراقیة) کە دەقی یاسا دەرچووەکانی لە عێراقدا تێدابڵاوکراوەتەوە, هەروەها ڕۆژنامەی (خەبات) ی زمانحاڵی پارتی دیموکراتی کوردستان و هەردوو گۆڤاری (الاصلاح الزراعي) و (الکادر), کە تێیاندا بایەخ بە بابەتەکانی پەیوەست بە کشتوکاڵ و چاکسازی کشتوکاڵی دراوە.

وشە کلیل: یاسا, کشتوکاڵ, چاکسازی, هەوڵێر, ئابووری.

تەوەرەی یەکەم/ یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ژمارە (30) ی ساڵی 1958

یەکێك لە دەسکەوتە گرنگەکانی شۆڕشی چواردەی تەممووزی 1958 لە عێراقدا دەرکردنی یاسای ژمارە (30) لە (30) ی ئەیلولی ساڵی 1958 بوو بەناوی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی (الوقائع العراقية, ع (44), 30/9/ 1958), ئەم یاسایە لە بنەڕەتدا بە ئامانجی پێشخستنێکی سەرتاپاگیری بوارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی دەرکرا, ئامانجە ئابوورییەکەی بەشێوەیەکی سەرەکی بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و گۆڕینی بنچینەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان بوو, بەجۆرێك پەرە بە هێزەکانی بەرهەمهێنان بدات و هەموو ئەو کۆسپ و تەگەرانەش لابدات کە ڕێگرن لەبەردەمیدا (الداهري, 1970, ص223), هەروەها لەلایەنی کۆمەڵایەتییەوە ئامانجی ڕزگارکردنی جووتیاران بوو لە پاشکۆیەتی مووڵکدارەکان و سەرۆك هۆزەکان و بەرزکردنەوەی ئاستی گوزەران و ڕەوشی تەندروستی و ڕۆشنبیریان بوو, ئامانجە سیاسییەکانیشی هەڵوەشانەوەی سیستەمی دەرەبەگایەتی بوو بەشێوەیەك دەسەڵاتی سیاسییان لەناو ببات و ڕێگە نەدات بەپێی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان سیاسەتی دەوڵەت ئاراستە بکەن (وادي العطية, 1965, ص70-71). بە واتای ئەوەی یاساکە ناوەڕۆکێکی فرە ڕەهەند و فرە ئامانجی هەبووە, بەمەبەستی گۆڕانکاری لە پێکهاتەی کۆمەڵگەی عێراقیدا.

یاسای چاکسازی کشتوکاڵی لە (51) مادە پێکهاتووە, لەدوای دەرچوونییەوە مادەکانی نێوی چەندین جار هەمواورکردنەوەیان بەخۆیانەوە بینیوە و ڕێنمایی تایبەت بۆ ڕوونکردنەوەیان لە ماوە جیاجیاکاندا دەرچووە (الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, 1965, ص29 وما بعدها). مادەی (1) ی یاساکە ئەوپەڕی ڕادەی سنووری مووڵکدارێتی زەوی کشتوکاڵی بۆ هەر تاکەکەسێك دیاریکرد, کە لە زەوی بەراودا (1000) دۆنم و لە زەوی دێمەکاردا (2000) دۆنم بوو, بەڵام یاساکە ڕێگەی بە کۆمپانیا و کۆمەڵەکان داوە کە دوای لارینەبوونی دەستەی باڵای چاکسازی کشتوکاڵی (الهيئة العليا للاصلاح الزراعي) خاوەندارێتی زێتر لەم ڕادەیە بکەن, بەمەرجێك زەوییەکە نەچێندرابێت و ئامانجیش لێی زیادکردنی ڕووبەری زەوی چێندراو بێت یا ببێتە مایەی زیادکردنی گەشەی ئابووری نیشتیمانی (الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, 1965, ص9-10). لە ڕاستیدا دیاریکردنی ئەوپەڕی سنووری مووڵکدارێتی لەگەڵ بارودۆخی مووڵکدارێتی کوردستاندا گونجاو نەبووە, چونکە خاوەندارێتی (1000) دۆنم لە زەوی بەراودا لە ناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراقدا بەگوێرەی یاساکە بە مووڵکدارێکی مامناوەند ئەژمارکراوە, ئەمە لەکاتێکدا لە کوردستان بەهۆی کەمی ڕووبەری زەوی بەراو بە مووڵکدارێکی گەورە ئەژمارکراوە (محمد, 2010, ص218), بۆیە هەر لەکاتی ئامادەکردنی یاساکە و دوای دەرچوونیشی هەریەك لە حزبی شیوعی عێراق و پارتی دیموکراتی کوردستان پێشنیاری کەمکردنەوەی ڕادەی ئەوپەڕی مووڵکدارێتییان کردووە (خەبات/ النضال, ع (326), 30/9/ 1960؛ زکی خیری, 20/9/ 1975).

بەگوێرەی مادەی (6) ی یاساکە لە ماوەی پێنج ساڵدا حکومەت لە ڕێگەی دەستەی باڵای چاکسازی کشتوکاڵییەوە دەستدەگرێ بەسەر ئەو زەوییە کشتوکاڵییەکانەی کە ڕووبەریان لە ڕادەی یاساکە زێترە, پێویستە لەسەر خاوەن زەوییەکە تا کۆتایی وەرزی کشتوکاڵی بەردەوام بێت لەسەر چاندن و بایەخدان بە بەروبوومی زەوییەکەی تا ئەو کاتەی دەستی بەسەردا دەگیرێت (الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, 1965, ص10-11). هەروەها یاساکە مافی قەرەبووکردنەوەی بە خاوەن زەوی دەستبەسەرداگیراو داوە, قەرەبووکردنەوەکەش بەگوێرەی جۆری زەوییەکە دەبێت, حکومەت لە ڕێگەی پێدانی قەوڵە (سندات) هوە لە ماوەی (20) ساڵدا بەگوێرەی ئەندازەی بڕی قەرەبووەکە قەرەبووی خاوەنەکەی دەداتەوە (بڕوانە: مادەکانی (6, 7, 8) لە: الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, 1965, ص12-13), هەموو خاوەن زەوییەکی دەستبەسەرداگیراو بۆی هەبوو لە ماوەی (30) ڕۆژ لەڕۆژی دەرچوونی بڕیاری دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکەیەوە گازاندەی خۆی لە دادگای پێداچوونەوەی چاکسازی کشتوکاڵی (محكمة استئناف الاصلاح الزراعي) کە بە فەرمانی وەزیری داد لە هەموو لیواکاندا پێکهاتبوو, تۆمار بکات (الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, 1965, ص17).

بێگومان یاسای چاکسازی کشتوکاڵی هەنگاوێکی گرنگ بوو لە بواری ئابووری عێراقدا, بەڵام ئەم یاسایە تاڕادەیەکی زۆر پشتی بە یاساکانی چاکسازی لە ولاتانی دیکە بەستبوو بەتایبەتی وڵاتی میسر (بڕوانە: کرم, 1972, ص47 وما بعدها؛ رحمة, 2000, ص27-44), بۆیە هەندێك تایبەتمەندێتی ناوخۆیی بەهەند وەرنەگرتبوو بەتایبەتی لە بواری جێبەجێکردندا, لە ئەنجامی ئەوەشدا ڕووبەڕووی چەندین گرفت بووەوە (الزبيدي, بغداد, 1979, ص305-306), لەوانەش کێشەی دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان کە نەتواندرا پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی زەویوزارەکان لەو ماوەیەی بۆی دیاریکرابوو جێبەجێ بکرێت, تەنانەت دوای تێپەڕبوونی (12) ساڵ واتە تا ساڵی 1970 تەنیا نزیکەی (41%) ی پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی ئەو زەوییانە بەئەنجام گەیەندرا کە بەپێی یاساکە دەبوو دەستیان بەسەردا بگیرێت, لەلایەکی

دیکه دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران دواکەوتنێکی زۆری بەخۆیەوە بینی, بە ئەندازەیەك تا ساڵی 1970 تەنیا (70%) ی زەوییە دەستبەسەرداگیراوەکان بەسەر جووتیاراندا دابەشکران (حبیب, 1976, ص121, 125). جگە لەمانە دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران رێژەیەکی زۆر مولکدارێتی بچووکی لێکەوتەوە, بەمەش زەوییە کشتوکاڵییەکان بۆ پارچەی بچووکی بنەماڵەیی دابەشبوون, ئەمە بەبێ ئەوەی ڕەچاوی بارودۆخی تەکنەلۆجی و شێوەی بەرهەمهێنانی ئەو ناوچانە بکرێت (الداهري, 1970, ص252-253), بۆیە ژمارەیەکی زۆر لە جووتیاران بەهۆی پاڵپشتی نەکردنی مادی و تەکنەلۆجی حکومەت و سنووردارى توانا ماددییەکانیان نەیانتوانی سوود لە زەوییەکان وەربگرن (مینتیشاشڤیلی, 2008, ل221؛ الثقافة الجديدة, ع (4), تموز 1969, ص21).

1- مولکدارێتی زەوی لە هەولێر و دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان

لە کاتی دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵییدا لە ساڵی 1958 ڕووبەری لیوای هەولێر (15683) کیلۆمەتر چوارگۆشە بووە کە دەکاتە (6273200) دۆنم, لەم ڕووبەرەدا (2397105) دۆنم مولکدارێتی و یەکەی کشتوکاڵی بووە کە دەکاتە (38,2%) ی ڕووبەری لیواکە. ڕووبەری زەوییە کشتوکاڵییەکانی لیوای هەولێر بەسەر (17626) مولك و یەکەی کشتوکاڵی دابەشکرابوون, واتە تێکڕای (136) دۆنم بۆ هەر مولکێك, گەورەترین تێکڕای ڕووبەری مولکدارێتی کشتوکاڵیش لە ناحیەی (هەولێر) ی سەر بە قەزای ناوەندی هەولێر بووە کە گەیشتووەتە (828) دۆنم, بچووکترین تێکڕای مولکدارێتی کشتوکاڵیش لە ناوەندی قەزای شەقڵاوە بووە, کە گەیشتووەتە (2,6) دۆنم زەوی (الجمهورية العراقية, 1961, ص61).

بە بەراورد لەگەڵ هەندێك لە لیواکانی باشوور و ناوەڕاستی عێراق باری مولکدارێتی لە هەولێردا باشتر بووە و مولکدارێتی بچووکی تێدا بڵاوبووە, بۆ نموونە تێکڕای قەبارەی ڕووبەری مولکدارێتی کشتوکاڵی لیوای هەولێر لە هەرێمێك لە تێکڕای قەبارەی ڕووبەری مولکدارێتی کشتوکاڵی لیواکانی (کوت و بەغدا و عەممارە و دیالە) کەمتر بووە, تەنانەت تێکڕای قەبارەی ڕووبەری مولکدارێتی کشتوکاڵی لیوای کوت (713,7) دۆنم بۆ هەر مولکێك بووە, ئەمە لە کاتێکدا وەك لە پێشتردا ئاماژەمان پێدا لە هەولێر تێکڕای (136) دۆنم بۆ هەر مولکێك بووە, واتە تێکڕای قەبارەی ڕووبەری مولکدارێتی کشتوکاڵی لە کوت زێتر لە پێنج هێندەی تێکڕای قەبارەی ڕووبەری مولکدارێتی کشتوکاڵی هەولێر بووە (الجمهورية العراقية, 1961, ص8).

لەگەڵ بەرپابوونی شۆڕشی چواردەی تەممووزی 1958 زۆربەی لایەن و چین و توێژەکانی هەولێر بەتایبەتیش جووتیاران لایەنگری خۆیان بۆ شۆڕشەکە و یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ڕاگەیاند (هەتاو, ژ (136), 20ی تەممووز 1958, ل1؛ خۆشناو, 2012, ل106-126), تەنانەت هەردوو کەسایەتی لیوای هەولێر پارێزەر مەسعود محەمەد (1919-2002) و پارێزەر جەوهەر عەزیز دزەیی (1946-2005) لە ئەندامانی لێژنەی دانانی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی بوون (محەمەد, 2016, ل513), بەڵام ئەوەی جێگەی لەسەر وەستانە زۆربەی ئەندامەکانی لێژنەکە بە دوو ئەندامەکەی هەولێریشەوە لە مولکدارە گەورەکان بوون یا نزیك بوون لێیانەوە, هیچ یەکێکیان جووتیار نەبوون (بڕوانە: العاني, 2005, ص345). ئەمەش جۆرێك بووە لە نادادپەروەری و بە هەندوەرنەگرتنی بۆچوونی جووتیار لە بابەتێك کە بەر لە هەموو کەسێك پەیوەندی بە ئەمەوە هەیە و هەر تەنیا ئەمیش بە تەواوی لە ئێش و ژان و گرفتەکانی خۆی دەگات.

هەر لە دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی چواردەی تەممووز و دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی لە هەندێك ناوچەی لیوای هەولێر پێکداهەڵپژان و تووندوتیژی لەنێوان جووتیاران و ئاغاکاندا سەریهەڵدا, لەم بارەیەوە هاوچەرخێکی ئەو سەردەمە بە وردی وەسفی بارودۆخەکەی کردووە کاتێ دەڵێ: "لە بچووکترین لادێ, شارۆچکە و شاردا ئەو گێرەشێوێنی و ئاژاوەیە دەبینرا, بەتایبەت ژیان لە لادێیەکان و پەیوەندی نێوان جووتیار و خاوەن مولك و دەرەبەگەکاندا, گرتە و بردە و تێکهەڵدانێکی ئەوتۆی تێکەوتبوو, لە هەموو سنووری مرۆڤایەتی, یاسایی و کۆمەڵایەتی تێپەڕاندبوو, جووتیارەکان کەوتبوونە جموجۆڵ و ڕابوون, دەیانویست تۆڵەی چەوسانەوەی ئازار و ئەشکەنجەی سەدان ساڵیان لە ماوەیەکی کورتدا بکەنەوە" (ڕەسوڵ, 1997, ل136). جگە لە ملمەدانی بەشێك لە ئاغا و مولکدارەکان بۆ گۆڕانکارییەکانی سەردەمی نوێ ئەو هاندان و جۆش و خرۆشێخستنی خەڵك لەلایەن حزبی شیوعییەوە لەدژی ئاغاکان ڕۆڵی لە سەرهەڵدانی ئەو

بارگرژیانەدا هەبوو (خۆشناو, 2012, ل125-126), بۆیە لە هەندێك شوێندا جووتیاران کەوتنە جموجۆڵ و خۆپیشاندان لەدژی ئاغاکان, لەم میانەیەدا لە تشرینی یەکەمی 1958 لە هەریر و باتاس جووتیاران خۆپیشاندانیان لەدژی ئاغاکان بەرپاکرد و شەڕی نێوان هەردوولای لێکەوتەوە, هەر لە هەمان ماوەدا لە شەقڵاوەش خۆپیشاندان ڕێکخرا و ئۆتومبێلی یەکێك لە بەگەکان سووتێندرا, لە هەندێك شوێنی دیکەی دەوروبەری شەقڵاوەش بارگرژییەکان کوژرا و بریندارێشیان لێکەوتەوە (هەریری, 2009, ل90-91). هەروەها لە ئەنجامی هەڕەشە و پەلامارەدانیان ژمارەیەك لە ئاغاکانی ناوچەی کۆیە ناچاربوون شوێنەکانی خۆیان جێبهێڵن و ڕووبکەنە ناوچەکانی ڕانیە و پشدەر (دیدار لەگەڵ هەمین میکائیل نادر, 2017 /7/26).

دوای دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتی چاکسازی کشتوکاڵی لە 3ی ئایاری 1959 لە لیوای هەولێر و دەستبەکاربوونی لێژنەکانی دەستبەسەرداگرتنی زەویوزارەکان, لەڕێگەی دوو لێژنەوە پرۆسەکە لە لیواکەدا ئەنجامدرا, سەرەتاش لە ناوەندی قەزای هەولێرەوە دەست بەسەر ژمارەیەك زەویوزاری مولکدارەکاندا گیرا (دار الکتب والوثائق العراقیة, 11/17/ 1959). لەدوای دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان قەرەبووی مولکدارەکان کراوەتەوە, بڕی قەرەبووکردنەوەکە لەسەر بنەمای بەپێتی زەوییەکە و ڕێژەی بارانبارینی بووە, هەروەها چەندەی ڕووبەری زەوییەکە فراوانتر بووبێت, قەرەبووی نرخی هەر دۆنمێك کەمتر بووەتەوە, بۆ نموونە لەکاتی قەرەبووکردنەوەی زەوییەکانی (حەمەد ئەحمەد پاشا دزەیی) کە یەکێك بوو لە ئاغاکانی هۆزی دزەیی لە گوندەکانی (دۆڵە بەکرە, هەمزە کۆر, گۆمەگڕۆ, ترپەسپیان) کە دەکەونە دەشتی هەولێر ڕەچاوی ئەمانە کراوە, بەشێوەیەك قەرەبووی نرخی دۆنمێك زەوی لەنێوان (1) دینار و (500) فلس تا (3) دینار خەملێندراوە, کە ئەو کاتە نرخی (1) دیناری عێراقی بەرامبەر (2,8) دۆلاری ئەمریکی بووە (دار الکتب والوثائق العراقیة, 11/15/ 1961), لە هەندێ کاتیشدا نرخی خەملاندنەکە لەو نرخە زێتر دانراوە کە شایانی بووە وەك ئەوەی لە کاتی خەملاندنی زەوییەکانی نێوبراودا ڕوویداوە, کە پێدەچێ ئەمەش بە ئەنقەست ئەنجامدرابێت و بە ڕێککەوتنێکی نێوان مولکدار و ئەو لێژنەیەی کە زەوییەکەی خەملاندووە کرابێت, بۆیە لە هەندێ کاتدا نرخی ئەو خەملاندنانە ڕەتکراوەتەوە و دووبارە لێژنەی بۆ دروستکراوە و بەپێی لێژنە نوێیەکە نرخی هەر دۆنمێك کەمتر بووە لە نرخی پێشوو (بڕوانە: دار الکتب والوثائق العراقیة, 6/5/ 1960). بەشێوەیەکی گشتی ڕووبەری زەوی دەستبەسەرداگیراوی حەمەد ئەحمەد پاشا (5867) دۆنم بووە و لە بەرامبەردا (9000) دیناری وەك قەرەبوو بۆ خەملێندراوە, (500) دیناری ئەم بڕە پارەیە نرخی ئەو خانوو و گەراج و کۆگایانە بووە کە لە زەوییەکانیدا بووە (دار الکتب والوثائق العراقیة, 9/12/ 1960).
پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان لە لیواکەدا بە گورج و گۆڵی و خێرایی بەڕێوەچووە, بەشێوەیەك لە ماوەی (3) ساڵدا 1958-1961 ڕووبەری (175644) دۆنم زەوی لە لیوای هەولێردا دەستی بەسەرداگیراوە, ئەمەش بە بەراورد لەگەڵ زۆربەی لیواکانی دیکەی عێراق زۆرترین ڕووبەری دەستبەسەرداگرتن بووە, بەشێوەیەك لەدوای هەر یەك لە لیواکانی موسڵ و دیالە و کوت و دیوانیە, هەولێر پێنجەمین لیوا بووە لە ڕێژەی زۆری دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان (الجمهوریة العراقیة, 1962, ص6). ئەمەش لەلایەك بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هەولێر زێتر ئامادەیی تێدا بووە بۆ قبوڵکردنی بارودۆخی نوێ لە لیواکانی دیکە, بەتایبەتی دوای ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێر (دەربارەی ئەم ڕاپەڕینە بڕوانە: رسول, 2005, ص312-324؛ تەها, 2002, ل5-60) و بڵاوبوونەوەی هۆشیاری چینایەتی بارودۆخەکە لەباربوو بۆ گۆڕانکاری و چاکسازی کشتوکاڵی ((خۆشناو, 2012, ل124), لەلایەکی دیکە دەکرێ ئەمە ئاماژەیەك بێت بۆ گورج و گۆڵی لێژنەکانی دەستبەسەرداگرتن لە لیواکەدا کە کارەکانیان بە ڕێکوپێکی بە ئەنجام گەیاندووە.

بەشێوەیەکی گشتی لە لیوای هەولێردا لەنێوان ساڵانی 1958-1970 زەویوزاری (173) مولکدار بەر یاسای چاکسازی کشتوکاڵی کەوتوون و ڕووبەری (456120) دۆنم زەوی لە لیواکەدا دەستی بەسەردا گیراوە و ڕووبەری (35622) دۆنمیش تا ئەو کاتە بڕیاری دەستبەسەرداگرتنی بۆ دەرنەچووە (الجمهوریة العراقیة, 1970, ص18). بەگوێرەی زانیاریيە حکومییەکان ژمارەی مولکدارەکانی لیوای هەولێر لە ساڵی 1958 (750) مولکدار بووە (حکومەتی هەرێمی کوردستان, وەزارەتی کشتوکاڵ و ئاودێری, ئاماری بڵاونەکراوە), واتە ڕێژەی (77%) ی مولکدارەکان بەر یاساکە نەکەوتوون, هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە وەك لە پێشووتردا ئاماژەمان پێدا چونکە لە بنەڕەتدا لیوای هەولێر مولکدارێتی بچووکی تێدابڵاوبووە, بۆیە یاساکە زۆربەی مولکدارەکانی نەگرتووەتەوە, ئەگەر لە حاڵەتێکدا ڕادەی ئەوپەڕی مولکدارێتی وەك لە مادەی یەکەمی یاساکەدا هاتووە (1000 دۆنم لە زەوی بەراو و 2000 دۆنم لە زەوی دێمەکار), لەم ڕادەیە کەمتر بووایە, بۆ نموونە نیوەی ئەمە بووایە (500 دۆنم لە زەوی بەراو و 1000 دۆنم لە زەوی دێمەکار) یاساکە

ژمارەیەکی زۆرتر لە مولّکدارەکانی دەگرتەوە و ژمارەیەکی زیاتریش لە جووتیاران لە وەرگرتنی زەوی سوودمەند دەبوون.

شیاوی ئاماژەپێدانە ژمارەیەك لە مولّکدارەکانی هەولێر بەتایبەتیش مولّکدارەکانی هۆزی دزەیی بەر لەوەی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی جێبەجێ بکرێت, زانیاریان دەربارەی سنووری ئەوپەڕی مولّکدارێتی پێگەیشتووە, بۆیە زەوییە کشتوکاڵییەکانیان بەسەر کوڕەکانی خۆیاندا دابەشکردووە و بەناویان کردوون, ئەمەش بۆ ئەوەی ڕووبەری زەوییەکانیان کەم بێتەوە و نەکەوێتە بەر یاساکە (دیدار لەگەڵ پ.د. ئەرسن موسا ڕەشید, 10/11/ 2017 ؛ دیدار لەگەڵ د. ئیسماعیل شوکر, 11/7/2017؛ دیدار لەگەڵ کامەران فارس ئاغا شێخ محەمەد ئەحمەد پاشا دزەیی, 3ی ئاداری 2018), بۆیە ئەمەش وایکردووە ژمارەیەکی دیکە لە مولّکدارەکان یاساکە نەیانگرێتەوە.

2. دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیارانی هەولێر

سەبارەت بە دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاراندا, بەپێی مادەی (11) ی یاساکە ئەو زەوییانەی دەستیان بەسەردا گیراوە لەگەڵ زەوییەکانی دیکەی مولّکی حکومەت بەسەر جووتیاراندا دابەش دەکرێن, بەشێوەیەك هەر یەکێکیان زەوییەکی بچووکی بەسەردا دابەش بکرێت کە لە زەوی بەراودا لە (30) دۆنم کەمتر نەبێ و لە (60) دۆنمیش زێتر نەبێ, لە زەوی دێمەکاردا لە (60) دۆنم کەمتر نەبێ و لە (120) دۆنم زێتر نەبێ, بەڵام بەبێ ئەوەی لەسەریان تاپۆ بکرێت, خاوەندارێتی مافی هەڵسوکەوتی بۆ حکومەت بێت, تەنیا بەکارهێنانی بۆ چاندن بە دەست جووتیار بێت, لە بەرامبەریشدا پێویستە ئەو جووتیارەی زەوییەکەی بەسەردا دابەش دەکرێ نرخی زەوییەکە و خەرجییەکانی چاکسازی کشتوکاڵی لە ماوەی (20) ساڵدا بەشێوەی قیستی ساڵانە لەگەڵ سووێکی ساڵانە بە ڕێژەی 3% بداتە حکومەت (الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, 1965, ص14-15).

دەکرێ بگوترێ تارادەیەك پشکی جووتیار لە زەوی بەراودا گونجاو بووە, چونکە لە بنەڕەتدا زەوی بەراو لە هەولێردا سنووردار بووە, بەڵام پشکی جووتیار لە زەوی دێمەکاردا کەم بووە, دەکرا ڕێژەی پشکی مولّکدارەکان کەمتر بکرێتەوە و بخرێتە سەر مولّکی جووتیاران. هەروەها دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاراندا لە بەرامبەر بڕێك پارە, جۆرێك لە نادادپەروەری پێوە دیارە, چونکە لە پێشتردا و بۆ ماوەی دەیان ساڵ زۆرێك لە مولّکدارەکان بەبێ ئەوەی مافی ڕەوای خۆیان بێت, ئەم زەوییانەیان بێ بەرامبەر بەکارهێناوە و کەڵکیان لێوەرگرتووە, لەو کاتەی کە لێشیان سەندراوەتەوە قەرەبوویان پێدراوە, کەچی دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران بێ بەرامبەر نەبووە, بۆیە لانی کەم دەبوو هەمان مامەڵە لەگەڵ جووتیارەکاندا بکرێت, وەك چۆن پێشتر لەگەڵ مولّکدارەکاندا کراوە و بێ بەرامبەر زەوییان بەکارهێناوە.

گرنگترین قۆناغی جێبەجێکردنی یاساکە دابەشکردنی زەوی بووە بەسەر جووتیاراندا, تا سوود لە دەرامەتەکەی ببینن و ئاستی گوزەرانیان پێی بەرزبێتەوە, لە هەمان کاتیشدا ئاڵۆزترین قۆناغی جێبەجێکردنی یاساکە بووە (العلوان, 1961, ص221), لە ماوەی نێوان ساڵانی 1958-1961 (322) پارچە زەوی کە سەرجەمی ڕووبەرەکەیان (77466) دۆنم بوو, بەسەر جووتیارانی هەولێردا دابەشکراوە (الجمهورية العراقية, 1962, ص14). بۆ ئەم مەبەستەش لە 16ی تەممووزی 1961 بۆ یەکەم جار لە ئاهەنگێکی میلییدا لە هەولێر بە ئامادەبوونی موتەسەڕیفی هەولێر و ژمارەیەك جووتیاری ناوچەکە بەشێك لەم زەوییانە دابەشکران و ڕۆژی دواتریش بەشەکەی دیکە بەسەر جووتیاراندا دابەشکرا (الاصلاح الزراعي, ع (12), 1961, ص15). لە درێژەی پرۆسەی دابەشکردنی زەوییەکان لە ساڵی 1962 لە ناوچەی (قەراج) ی سەر بە قەزای مەخمور ڕووبەری (30200) دۆنم زەوی بەسەر جووتیاراندا دابەشکرا کە هەر یەکێکیان ڕووبەری (100) دۆنم زەوی پێدرا, لەگەڵ تەرخانکردنی چوار دۆنمی دیکە بەمەبەستی دروستکردنی خانووی جووتیار و ڕێگاوبان و لەوەرگەی ئاژەڵ (دار الكتب والوثائق العراقية, 28/5/1962).

بەشێوەیەکی گشتی لەنێوان ساڵانی 1958-1970 ڕووبەری (276165) دۆنم زەوی بەسەر جووتیارانی لیوای هەولێر دابەشکراوە و (3221) جووتیار لێی سوودمەند بووە (الجمهورية العراقية, 1971, ص101). ئەو زەوییانەی کە دەستیان بەسەردا دەگیرا تا ئەو کاتەی دابەش دەکران, بۆ ماوەیەك حکومەت لەژێر ناوی کارگێڕی کاتی (الادارة المؤقتة) سەرپەرشتی ئەو زەوییانەی دەکرد, لەو ماوەیەدا زەوییەکانی بە کرێ دەدایە جووتیاران, بۆیە هەر لە هەمان ماوەی

پێشوودا (7227) جووتیار له لیواکەدا گرێبەستیان لەگەڵ حکومەت کردووە و ڕووبەری (351404) دۆنم زەوییان لە کارگێڕی کاتی بەکرێ وەرگرتووە (مديرية التوجيه والنشر فی وزارة الاصلاح الزراعي, 1962, ص15, 296).

3- کاریگەری ڕووداوەکانی شۆڕشی ئەیلولی 1961 لەسەر جێبەجێکردنی یاساکە

دوای سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلولی ساڵی 1961 لە کوردستانی عێراق یاساکە لە ناوچەکانی کوردستان لەوانەش لە لیوای هەولێردا لە ئاستێکی لاوازدا جێبەجێکرا (الكادر, ع (9), تموز 1971, ص91), چونکە لەلایەك حکومەتی عێراق هەوڵی بەدەستهێنانی پشتگیری ئاغا و دەرەبەگەکانی دەدا تا لەدژی شۆڕشی ئەیلول بەکاریان بهێنێت, بۆیە دواتر لە هەندێك لەوانە هێزی نانیزامی (جاش) ی پێکهێنا, لەلایەکی دیکە سەرکردایەتی شۆڕشی ئەیلولیش بۆ مسۆگەرکردنی لایەنگیری ئاغا و دەرەبەگەکان سستی نواند لە جێبەجێکردنی یاساکە و چاوپۆشیکرد لەو مولکدارانەی کە لە نێو شۆڕشدا بوون (حبيب, 2005, ص352). تەنانەت یەکێك لە هۆکارەکانی بەرپابوونی شۆڕش و دەستپێکردنی شەڕ ئەوەبوو کە مولکدارەکان بەهۆی جێبەجێکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی هەڕەشەی لە دەستدانی زەویوزارەکانیان لەسەر بوو, بۆیە دژایەتی (عەبدولکەریم قاسم) یان ڕاگەیاند (البوتانی, 2001, ص86), بە پێچەوانەی لیوای سلێمانی کە بەشێك لەسەرۆك هۆز و مولکدارەکانی ئەوێ لە دژی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی وەستانەوە, سەرۆك هۆز و مولکدارەکانی هەولێر بەشێوەی ئاشکرا بەرهەڵستی یاساکەیان نەکرد, بەڵام کاتێ ئەو جوڵانەوەیەی کە لە دژی سیاسەتی عەبدولکەریم قاسم بەرفراوان بوو, بەتایبەتی دوای دژایەتی قاسم بۆ مافەکانی کورد و بۆردومانکردنی ناوچەکانی کوردستان و هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول, مولکدار و سەرۆك هۆزەکان بوون بە دوو بەشەوە, بەشێکیان کە کەمینە بوون چوونە پاڵ شۆڕش, بەشەکەی دیکەیان کە زۆرینە بوون لەگەڵ حکومەتدا مانەوە (ديدار لەگەڵ كەريم ئەحمەد, 2017/7/13).

بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی بەڕێوەبەرایەتی چاکسازی کشتوکاڵی لە هەولێر, لێژنەکانی دابەشکردنی زەوی لە ماوەی شۆڕشی ئەیلولدا تەنیا لەو کاتانەدا کارەکانیان بەجێگەیاندووە کە ناوچەکە لەلایەن هێزەکانی سووپا یا جاشەکانەوە پارێزراو بووبێت و هێزەکانی پێشمەرگەی تێدا نەبووبێت (أرشيف محافظة أربيل, 26/6/ 1966), بەڵام سەرباری ئەوەش کاریگەری و بڕیارەکانی یاساکە لە لیواکەدا بەردەوام بوو, ئەو ناوچانەی کە دەسەڵاتی حکومەت تێیاندا نەمابوو و کەوتبوونە ژێر دەسەڵاتی شۆڕش, لەلایەن پێشمەرگەوە کارەکانیان جێبەجێ کراوە, یا لە هەندێ کاتدا هێزەکانی حزبی شیوعی عێراقی و پارتی دیموکراتی کوردستان چوونەتە نێو چەند ناوچەیەکی ژێر دەسەڵاتی حکومەت و زەوی مولکدارەکانیان بەسەر جووتیاران دابەشکردووە, بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی نهێنی سەرکردایەتی فیرقەی (1) ی سووپای عێراقی کە لە 16ی تشرینی دووەمی 1966 دا نووسراوە, چەند بەرپرسێکی حزبی شیوعی لەو کاتەی کە لە گوندەکانی سەر بە ناحیەی قوشتەپە زەوییان بەسەر جووتیاراندا دابەشکردووە, لەلایەن هێزە ئەمنییەکانەوە دەستگیرکراون, هەروەها لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە کە هەریەك لە (محەمەدئەمین حاجی صادق) مولکداری گوندی (گەزنە) و (سەعید حاجی عەزیز) مولکداری گوندی (دۆستەپە) لە ناوچەکانی دەشتی هەولێر لەژێر چاودێری هێزەکانی پێشمەرگە زەوییەکانیان بەسەر جووتیاراندا دابەشکردووە, ئەمەش بۆ ئەوەی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی نەیانگرێتەوە (أرشيف محافظة اربيل, 16/11/ 1966), لە نووسراوێکدا دیکەدا کە لە 20ی شوباتی 1967 بەڕێوەبەرایەتی گشتی ئەمنی لیوای هەولێر ئاراستەی موتەسەریفی لیوای هەولێری کردووە ئاماژە بەوە کراوە کە پێشمەرگە لە بەشێك لە گوندەکانی دەشتی هەولێر و ڕەواندز و کۆیەدا زەوییان بەسەر جووتیاراندا دابەشکردووە (أرشيف محافظة أربيل, 20/2/ 1967), لەو شوێنانەی کە سەرکردایەتی شۆڕش زەوی دابەشکردووە, بەگوێرەی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی بووە, بۆ نموونە لە ناوچەکانی حاجی ئۆمەران و چۆمان لێژنەی دەستبەسەرداگرتن و دابەشکردنی زەوی کشتوکاڵی بەسەر جووتیاراندا پێکهاتووە و بەگوێرەی هەمان ماده و بڕگەکانی یاساکە کارەکانیان ڕایی کردووە (ديدار لەگەڵ محەمەد دەشتی, 2017/10/2), بەڵام زێتر دەستگیراوە بەسەر مولکی ئەو مولکدارانەی کە چووبوونە پاڵ حکومەت و لەدژی شۆڕش وەستابوونەوە, بۆیە زەوییەکانیان بەسەر جووتیاراندا دابەشکراوە (محمد, 2010, ص218), سەرباری کاریگەری ڕووداوەکانی شۆڕشی ئەیلول لەسەر یاسای چاکسازی کشتوکاڵی, بەڵام بەشێوەیەکی گشتی ئاغا و مولکدارەکان نەیانتوانی جارێکی دیکە دەسەڵات و هەژموونی خۆیان وەك پێش شۆڕشی چواردەی تەممووز بگەڕێننەوە و جووتیاران لە زەوی بێبەش بکەن (ديدار لەگەڵ سەيد كاكە, 2017/7/16, هەولێر). لە هەمووشی گرنگتر یاساکە کۆتایی بە سیستەمی پشکانە (محاصصة) هێنا کە شێوازێکی نیمچەدەرەبەگایەتی بوو لە کوردستان پەیڕەو دەکرا, (رسول, 2005, ص85؛ البياتی, 1990, ص36), بەپێی سیستەمەکە جووتیارەکە وەکو کرێگرتە یا کرێکاری کشتوکاڵی کاری لە زەوی مولکدارەکەدا دەکرد و

بەشێکی کەم لە بەروبوومەکەی پێدەدرا, شێوەی دابەشکردنی داهات لەنێوان مولّکدار و جووتیار و چەندێتی بەشی جووتیارەکە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە و بەگوێرەی جۆری بەروبوومەکە جیاواز بووە, هەشت یەك (حەوت بەشی بەروبووم بۆ جووتیار و یەك بەشی بۆ مولّکدار) و دەیەك (نۆ بەش بۆ جووتیار و یەك بەش بۆ مولّکدار) لە دانەوێلە, لە هەولێر و زۆرێك ناوچەکانی دیکەی باشووری کوردستاندا بەر لە شۆڕشی چواردەی تەممووزی 1958 پەیڕەوکراوە (الحفید, 1993, ص55؛ ئیدمۆندس, 2004, ل274؛ هی, 2010, ل71).

لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە سەرباری ئەوەی لە هەندێ شوێنی یاساکەدا ڕەچاوی بارودۆخی تایبەتی ناوچەکانی کوردستان بە هەولێریشەوە نەکراوە, بەڵام یاساکە کاریگەری ڕاستەوخۆی بۆ سەر باری مولّکداری هەولێر هەبووە, بایەخی یاساکە لەوەدابوو, بووە مایەی گۆڕانکاری لە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان, دەسەڵاتی مولّکدارەکانی کەمکردەوە و سنووری بۆ مولّکدارێتی ئەوان دانا, بۆ یەکەمین جار جووتیارانی کردە خاوەن زەوی, بۆیە لەجیاتی کارکردن لە زەوی مولّکدارەکان زەوییەکانی خۆیان وەبەرهێنا, بەمەش سیستەمی پشکانە کە لە پێشتردا تەواوی جووتیاران پابەندبوون پێیەوە بەرەو هەڵوەشانەوە چوو.

تەوەرەی دووەم/ یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ژمارە (117) ی ساڵی 1970

ئەم یاسایە وەکو یاسایەکی نوێی چاکسازی کشتوکاڵی لە ساڵی 1970 دەرچوو کە لە (50) مادە پێکهاتبوو (الوقائع العراقیة, ع (1884),30/5/ 1970), یاساکە سنووری مولّکدارێتی لەچاو یاساکەی دیکەی چاکسازی کشتوکاڵی کەمتر کردەوە, بەمەش ڕووبەرێکی زێتر لە زەوی دەستی بەسەرداگیراو ژمارەیەکی زێتریش لە جووتیاران لە دابەشکردنی زەوی بەبێ بەرامبەر سوودمەندبوون, ئەمە لە کاتێکدا دابەشکردنی زەوی لە یاسای یەکەمی چاکسازی کشتوکاڵیدا بەرامبەر بڕێك پارە بوو, بۆیە لە یاسای دووەمدا زێتر بەرژەوەندی جووتیاران لەبەرچاو گیراوە. مەبەست لە دەرکردنی ئەم یاسایە ڕێکخستنی چالاکی کشتوکاڵی بوو لەسەر شێوەی هاوبەشەکی (اشتراکی) بەو پێیەی سۆسیالیزم لەو کاتەدا ئامانجی سەرەکی حزبی بەعس و دەسەڵات بوو (ابراهیم, 2004, ص64).

بەهۆی پێویستبوونی دەرکردنی یاسایەکی نوێی چاکسازی کشتوکاڵی تا کەموکوڕییەکانی یاساکەی پێشووتر پڕ بکاتەوە و زێتر لەگەڵ بارودۆخی کوردستاندا بگونجێت, یەکێك لە داواکارییەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان دەرکردنی ئەم یاسایە بوو (الحزب الدیمقراطي الکوردستاني, 1979, ص20). هەروەها حزبی شیوعی عێراقیش دەرکردنی یاساکەی بە بەراود لەگەڵ یاسای پێشوو بە هەنگاوێك بەرەو پێشەوە ئەژمارکرد (سباهی, 2009, ص483).

1- کاریگەری یاساکە لەسەر بارودۆخی مولّکدارێتی زەوی لە هەولێر

یاسای دووەمی چاکسازی کشتوکاڵی کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر باری مولّکدارێتی پارێزگای هەولێر و پارێزگاکانی دیکەی کوردستان هەبوو, کاریگەرییەکەش هەردوو لایەنی ئەرێنی و نەرێنی لەخۆگرتبوو وەك دواتر لەمیانەی ڕوونکردنەوەی ماده و بڕگەکانی یاساکەدا دەردەکەوێت. بۆ دیاریکردنی ئەوپەڕی سنووری مولّکدارێتی بەپێتی زەوی و جۆری کشتوکاڵ و شێوەی ئاودێری کراوەتە پێوەر, مادەی (2) ی یاساکە هێڵی بارانبارینی کردووەتە بنچینەیەك بۆ ئەمە, ئەو هێڵەش تێکڕای بارانبارینی ساڵانەی (400) ملم بووە. بەشێوەیەك لە بڕگەی (أ) ی مادەی (2) دا لە زەوی دێمییدا مافی خاوەندارێتی ڕووبەری (2000) دۆنمی داوە بە کەسێك لەو زەوییە بێ پێتانەی کە کەوتوونەتە باشووری هێڵی بارانبارین, هەروەها خاوەندارێتی (1600) دۆنمی داوە لە زەوییە بەپێتەکانی هەمان ناوچە, بەڵام لە هەمان کاتدا مافی خاوەندارێتی ڕووبەری (1300) دۆنمی داوە لە زەوییە بێ پێتەکان و (1000) دۆنم لە زەوییە بەپێتەکانی کە کەوتوونەتە ناوچەی باکووری هێڵی بارانبارین (الوقائع العراقیة, ع (1884), 30/5/ 1970), پارێزگاکانی باشووری کوردستان بە هەولێریشەوە لە چوارچێوەی ئەم ناوچەیەدا بوون, بۆیە لەسەر ئەم بنەمایە زەویوزاری پارێزگای هەولێر بە زەویوزاری بەپێت هەژمارکراوە, کە ئەمەش بنەمایەکی دروستی نەبووە, چونکە دیارە زەویوزارەکانی پارێزگاکە لەڕووی بەپێتییەوە هەموویان وەکو یەك نەبوون و مەرجیش نەبووە ڕادەی بارانبارینی ساڵانەیان بگاتە (400) ملم وەك ئەوەی لە پێناسەی هێڵی بارانبارینداً هاتووە, لە ئەنجامیشدا مافی خاوەندارێتی ڕووبەری زەوی لە پارێزگاکەدا (600) دۆنم لە مافی خاوەندارێتی ڕووبەری زەوی پارێزگاکانی باشوور و ناوەڕاستی عێراقدا کەمتر بووە (محمد و قادر, 2007, ص146-148). بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم کەم کردنەوەیە لە بەرژەوەندی جووتیارانی هەولێردا بووە, چونکە سنووری مولّکدارێتی

خاوەن مولْکەکانی کەمترکردووەتەوە و لە بەرامبەریشدا ڕێژەی زەوی زیاتر دەستی بەسەرداگیراوە و بەسەر جووتیاراندا دابەشکراوە.

دەربارەی دیاریکردنی مولْکدارێتی لە زەوی بەراودا, لە برگەی (ب) ی هەمان مادەی پێشوودا سنووری مولْکدارێتی پارێزگاکانی باشووری کوردستان دیاریکراوە, بەشێوەیەك مافی خاوەندارێتی کەسێك (600) دۆنم بووە لە زەوییە بێ پیتەکانی کە بە دەست ئاو دەدرێن, واتە ئاودانی زەوییەکان لە ڕێگەی بیر و ناعورەکانەوە کە بەدەست ئاوەکەی لێ دەردەهێنن و ئاوی دەدەن, بەڵام لە زەوییە بەپیتەکان کە هەولێر لەم چوارچێوەیە دایە (400) دۆنم بووە, هەروەها مافی خاوەندارێتی (400) دۆنم بووە لەو زەوییە بێ پیتانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن, واتە ئەو زەوییانەی کە لە ڕێگەی جۆگەلە و ڕووبارەکانەوە ئاودەدرێن, بەڵام لە زەوییە بەپیتەکان (300) دۆنم بووە, هەروەها هەر لە هەمان برگەی پێشوودا بە چەند خاڵێك لەژێر ناوی (پارێزگاکانی باکوور) سنووری مولْکدارێتی لە پارێزگاکانی باشووری کوردستان لەسەر بنەمای جۆری بەروبوومی کشتوکاڵی دیاریکراوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

1- (120) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی لۆکە و سەوزە.

2- (80) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی لۆکە و سەوزە.

3- (80) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی برنج.

4- (60) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی برنج.

5- (50) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی تووتن.

6- (40) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی تووتن (الوقائع العراقية, ع (1884), 1970 /5/30).

لەبەرئەوەی ڕووبەری زەوی کشتوکاڵی بەراو لە کوردستاندا کەم بووە بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق, بۆیە سەرکردایەتی سیاسی کورد داوای کەمکردنەوەی قەبارەی ئەوپەڕی مولْکدارێتی لە یاساکەدا کردووە, لەم چوارچێوەیەشدا لەکاتی ڕاوێژکردنی لەگەڵ سەرکردایەتی سیاسی کورد دەربارەی ماده و برگەکانی یاساکە, حکومەت پێشنیاری ئەوەی کردووە کە ئەوپەڕی مولْکدارێتی لەو زەوییە بەراوانەی کە تووتنیان لێ دەچێندرێت (60) دۆنم بێت, بەڵام پارتی دیموکراتی کوردستان پێشنیاری کردووە کە (30) دۆنم بێت, ئەمەش بۆ ئەوەی جۆرە هاوسەنگییەك لەنێوان زەوی کشتوکاڵی مولْکدار و جووتیاردا دروست ببێت, (الحزب الديمقراطي الكوردستاني, 1979, ص27), مەبەست لەوەیە ئەو زەوییەی بەسەر جووتیارێکدا دابەشکراوە و تایبەت بووە بە چاندنی تووتن نزیکەی (10) دۆنم بووە, ئەمە لە کاتێکدا مولْکدار بۆی هەبوو خاوەندارێتی (60) دۆنم بکات.

لە برگەی (ج) ی هەمان مادەی پێشوودا ئەو ڕووبەرەی کە بە بێستانی دار خورما و دارودرەخت چێندراوە, لە ڕادەی ئەوپەڕی مولْکدارێتی هەڵاوێر کراوە, بەڵام بە مەرجێك تەمەنی دارەکان لە (5) ساڵ و ژمارەیان لە هەر دۆنمێك لە (40) دار کەمتر نەبێ و ژمارەی دارەبەردارەکانی نێویشی لە هەر دۆنمێکدا لە (20) دار کەمتر نەبێ. ئەوەی جێگەی سەرنجە لەم برگەیەدا تایبەتمەندێتی ناوچەکانی کوردستان بە هەولێریشەوە لەبەرچاو نەگیراوە, چونکە لە کوردستان ژمارەیەکی زۆر لە دارگوێز هەبووە, ئەوەی زانراویشە لەبەر چەندین هۆکاری فەسلەجی و ژینگەیی و جوگرافی ناتوانرێت (40) دارگوێز لە یەك دۆنمدا بچێندرێت, بەڵکو دەکرێت (25) دارگوێز لە دۆنمێکدا بچێندرێت, ئەوپەڕی چاندنیی لە زەوییەکی تەختدا دەگاتە (39) دار, وەك دارخورما درێژییەکەی ستوونی نییە و لق و پۆپی زۆرە, بۆیە ڕووبەری زیاتری دەوێت (محمد و قادر, 2007, ص162). لایەنێکی دیکەی نەرێنی یاساکە ئەوەبوو ڕێگەی بە دانیشتوانی شار دەدا ئەوانەی پیشەیان جووتیاری نەبووە کە پارێزگاری لە مولْکدارێتی زەوی کشتوکاڵی بکەن, بەتایبەتیش مولْکدارەکان کە خۆیان لە شارەکاندا نیشتەجێ دەبوون و لە ڕێگەی سەرکارەکانیانەوە کاروباری زەویوزارەکانیان بەڕێوەدەبرد (نوری, 1996, ص105).

لایەنێکی دیکەی پەیوەست بە مولّکدارێتییەوە کە لە مادە و بڕگەکانی نێو یاساکەدا ڕوونکراوەتەوە بریتییە لە بەکارهێنانی زەوی میری و بابەتی یەکلاکردنەوەی زەویوزارەکان, دەربارەی ڕێگەپێدان بۆ بەکارهێنانی زەوی میری, بەگوێرەی بڕگەی (1) ی مادەی (11) ی یاساکە هەر کەسێك ئەگەر پێی وابوو مافی هەڵسوکەوتکردنی لە زەوییەکی میرییدا هەیە, هەڵسوکەوتکردنەکەی بەگوێرەی مامەڵەی ناوخۆی کشتوکاڵی سەلمێندرا, کە بۆ ماوەی پێنج ساڵ بەر لە جێبەجێکردنی یاساکەدا زەوییەکەی بەکارهێناوە, ئەوە ئەو ڕووبەرەی بەپێی ڕادەی سنووری دیاریکراوی مولّکدارێتی لەسەر تاپۆ دەکرێ, بەڵام بەپێی بەندی (ب) ی بڕگەی (2) ی یاساکە ئەو کەسانە ناگرێتەوە کە پێشتر سوودمەندبوونە لە دابەشکردنی زەوی (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970), ئەمەش زێتر لە دژی بەرژەوەندی جووتیاران بووە و لە بەرژەوەندی مولّکدارەکاندا بووە, چونکە جووتیاران پێشتر زەوییان بەسەردا دابەشکراوە, بەمەش ئەوان ناگرێتەوە, ئەمە لە کاتێکدا بەپێی یاساکە هەموو ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە بەبێ بوونی هیچ قەوارە (سند) یەك ئەم زەوییانەیان بەکارهێناوە, بەتایبەتیش مولّکدارەکان.

سەبارەت بە یەکلاکردنەوەی زەوییەکان, مادەی (12) ی یاساکە جەختی لە بەردەوامی یەکلاکردنەوەی زەوییەکان کردووەتەوە, کە پارێزگای هەولێریش بەهۆی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلولەوە تا ئەو کاتە بەشێکی زۆر لە زەوییەکانی یەکلانەکرابووەوە, تەنانەت تا ساڵی 1971 ڕێژەی (41,4%) ی زەویوزاری پارێزگای هەولێر یەکلانەکراوەتەوە و مافی خاوەندارێتی نەسەلمێندراوە (بروانە: الجمهورية العراقية, 1973, ص28) بەڵام لە بڕگەی (3) ی مادەی (13) ی یاساکەدا بۆ یەکلاکردنەوە و بەناوکردنی هەر پارچە زەوییەك مەرجی ئەوە دانراوە کە پێویستە بۆ ماوەی (10) ساڵ دارودرەختی تێدا چێندرابێ, ژمارەی دارەکانی نێویشی لە (40) دار لە هەر دۆنمێکدا کەمتر نەبێ (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970), بێگومان ئەم مەرجانەش لەگەڵ واقیعی کوردستان و لە نێویشیدا هەولێر گونجاو نەبووە, چونکە لە ئەنجامی بەرپابوونی شۆڕشی ئەیلول و دواتریش وێرانبوون و سووتانی گوندەکان و مولّك و ماڵی جووتیاران ئەستەم بوو ئەم مەرجانە جێبەجێ بکرێن (محمد و قادر, 2007, ص156), جگە لەمانەش دیاریکردنی (40) دار بۆ هەر دۆنمێك بۆ دارگوێز نەگونجاو بووە وەك لە پێشتردا ڕوونمان کردەوە, بۆیە دواتر بەپێی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش لە 19 ی تەممووزی 1972 ڕووداوەکانی شۆڕشی ئەیلول کرانە بیانوویێکی یاسایی بۆ پابەندنەبوون بە ناوەڕۆکی ئەم مادەیە (قادر و جامباز, 2013, ص72).

2- دەستبەسەرداگرتنی زەویوزارەکان و دابەشکردنی بەسەر جووتیاران

بەپێی مادەی (6) ی یاساکە ئەگەر ڕووبەری هەموو ئەو زەوییانەی کە لە سنووری مولّکدارێتی دیاریکراوی نێو یاساکەدا زێتر بوون, دەستیان بەسەردا دەگیرێت, بەگوێرەی بڕگەی (1) ی مادەی (8) ی یاساکەش تەنیا قەرەبووی نرخی دار و درەخت و ماتۆری ئاو و ئامێرە کشتوکاڵییەکانی نێو زەوییەکە دەدرێتەوە خاوەن زەوی دەستبەسەرداگیراو نەك قەرەبووی نرخی زەوییەکە (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970). بۆ جێبەجێکردنی پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنیش بەڕێوەبەرایەتییەك لەژێر ناوی بەڕێوەبەرایەتی گشتی زەویوزار و دەستبەسەرداگرتن (مديرية الاراضي والاستيلاء العامة) دامەزرا کە سەرپەرشتی لێژنەکانی زەویوزار و دەستبەسەرداگرتنی پارێزگاکانی دەکرد, کە یەکێك لەو لێژنانەش لە پارێزگای هەولێر دانرا و کاروباری دەستبەسەرداگرتنی زەویوزارەکانی جێبەجێکرد (الداهري, 1970, ص285), بەشێوەیەکی گشتی لە ماوەی (5) ساڵدا (1970 - 1975) ڕووبەری ئەو زەوییانەی کە لە پارێزگای هەولێردا دەستییان بەسەرداگیراوە بریتی بووە لە (429952) دۆنم (الجمهورية العراقية, 1976, ص93), ئەمە لە کاتێکدا وەك لە پێشتر ئاماژەمان پێدا لە یاسای چاکسازی یەکەمدا لە ماوەی (12) ساڵدا ڕووبەری (4561120) دۆنم زەوی دەستی بەسەرداگیراوە, واتە پرۆسەی دەستبەسەرداگرتن لە یاسای چاکسازی دووەمدا کاراتر بووە. لەلایەکی دیکە لە کۆی (750) مولّکدار (290) مولّکدار ملکەچی ئەم یاسایە بوونە (حکومەتی هەرێمی کوردستان, وەزارەتی کشتوکاڵ و ئاودێری, ئاماری بڵاونەکراوە), ئەمە لە کاتێکدا لە یاسای یەکەمی چاکسازیدا تەنیا (73) مولّکدار ملکەچی یاساکە بوون, هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە یاسای دووەمی چاکسازی ڕووبەری مولّکدارێتی کەمتر کردەوە, بۆیەشە ژمارەیەکی زۆرتر لە مولّکدارەکانی گرتەوە.

یەکێك لە لایەنە گرنگەکانی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ژمارە (117) ی ساڵی 1970 دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران و بەناوکردنیان بوو بەبێ بەرامبەر, جگە لە دابەشکردنی تاکەکەسی دابەشکردنی بەکۆمەڵیش لە یاساکەدا هەبوو, زۆربەی زەوییەکانی کوردستانیش بەشێوەی بە کۆمەڵ بەسەر جووتیاران دابەشکران (پارتی دیموکراتی کوردستان, 1996, ل36), بەپێی مادەی (6) یاساکە هەر جووتیارێکی کوردستان بە هەولێریشەوە لە زەوی دێمییدا (100) دۆنم زەوی بەسەردا دابەشکراوە, زەوی بەراویش لە چوارچێوەی ئەم سنوورەی خوارەوەدا بەسەر جووتیارانی کوردستان بە هەولێریشەوە دابەشکراوە:

1- (30) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن.

2- (12) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و لۆکە و سەوزەی تێدا دەچێندرێت.

3- (8) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و (6) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و برنجیان تێدا دەچێندرێت.

4- (5) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و (4) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و تووتنیان تێدا دەچێندرێت. جگە لە جووتیارانی ناو عێراق بەپێی برگەی (أ) ی مادەی (18) ئەنجومەنی باڵای کشتوکاڵی (المجلس الزراعي الاعلى) بۆی هەیە زەوی بەسەر هاوڵاتییانی وڵاتانی عەرەبی دانیشتووی عێراقدا دابەش بکات, لەلایەکی دیکە بەپێی برگەی (د) ی هەمان مادە ئەنجومەنی باڵای کشتوکاڵی بۆی هەیە لەکاتی دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاراندا ڕەچاوی بارودۆخی نێوخۆی وڵات بکات و لە هەر شوێنێك بە باشی بزانێت زەوی بەسەر جووتیاراندا دابەش بکات, ئەمە بەبێ لەبەرچاوگرتنی شوێنی نیشتەجێبوونی جووتیاران (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970), بەگوێرەی مادەی (23) ی یاساکە هەموو ئەو زەوییانەی بەسەر جووتیاراندا دابەش دەکرێن دوای (5) ساڵ لە وەرگرتنیان لەسەریان تاپۆ دەکرێت, بەڵام بۆ هێنانەدی ئەمە لە مادەی (24) دا چەند مەرجێك دانراوە, وەك ئەوەی پێویستە زەوییەکە دابچێنێ و ئاستی بەرهەمهێنانی کەم نەکاتەوە و جووتیار لە شوێنی دابەشکردنی زەوییەکەی نیشتەجێ بێت, وە نابێ مولکدارێتی ئەو زەوییەی بەسەریدا دابەشکراوە بیگوازێتەوە بۆ کەسێکی دیکە (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970). بەشێوەیەکی گشتی لە ماوەی نێوان ساڵانی (1970-1975) بە هەردوو جۆری زەوی دێمی و بەراو ڕووبەری (241648) دۆنم بەسەر جووتیارانی هەولێردا دابەشکراوە, (5298) جووتیاریش لێی سوودمەندبوونە (الجمهورية العراقية, 1976, ص95), ئەمە لە کاتێکدا وەك لە پێشتردا ئاماژەمان پێدا لە یاسای چاکسازی یەکەمدا لە ماوەی (12) ساڵدا (276165) دۆنم زەوی بەسەر جووتیاراندا دابەشکراوە و (3321) جووتیار لێی سوودمەندبوون. هەرچەندە نەتوندراوە بڕگە و مادەکانی نێو یاساکە بە تەواوی جێبەجێ بکرێت, چونکە لەلایەك حکومەت لەلایەکی دیکە بەشێك لە سەرکردایەتی سیاسی کورد ئەوەندەی بە تەنگ وەدەستهێنانی لایەنگری و پشتگیری سیاسی دەرەبەگەکان بوون, ئەوەندە لە خەمی چاکسازی کشتوکاڵی و مافی جووتیاران نەبوون (الحزب الديمقراطي الكوردستاني, 1979, ص20), بەڵام وێڕای ئەو کۆسپ و تەگەرانە یاسای دووەمی چاکسازی کشتوکاڵی لەڕووی چەندێتی دابەشکردنی زەوی و ژمارەی سوودمەندبوونی جووتیاران لە یاسای یەکەمی چاکسازی کشتوکاڵیدا بۆ هەولێر باشتر بووە.

ئەنجام:

1- یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 یەکێك بوو لە بەرهەمەکانی شۆڕشی چواردەی تەممووزی 1958لە عێراقدا, کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر باری مولکدارێتی و کشتوکاڵی لیوا (پارێزگا) ی هەولێر هەبوو, بووە مایەی لاوازبوونی دەسەڵات و هەژموونی مولکدارە گەورەکان و ئاغاکان, کە بۆ ماوەی چەندین ساڵ جووتیارانیان چەوساندبووەوە و دەستیان بەسەر ژمارەیەکی بەفراوانی زەوی کشتوکاڵی داگرتبوو, ئەمە بەبێ ئەوەی مافی ڕەوای خۆیان بێت.

2- یاساکە گۆڕانکارییەکی ریشەیی لە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێناندا ئەنجامدا, پێشتر بەگوێرەی سیستەمی پشکانە جووتیاران بەشێکی کەم لە داهاتی کشتوکاڵیان دەست دەکەوت و بەشی زۆری داهاتەکە بۆ دەرەبەگ و مولکدارەکان بوو, بەڵام دوای جێبەجێکردنی یاساکە جووتیاران خۆیان بوونە خاوەنی زەوی و زەوییەکانیان بۆ بەرژەوەندی خۆیان وەبەرهێنا.

3- لە یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1970 ڕادەی ئەوپەڕی مولکدارێتی بە بەراورد لەگەڵ یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 کەمترکرایەوە, بۆیە ژمارەیەکی زیاتر لە زەوی کشتوکاڵی لە پارێزگای هەولێر دەستی بەسەرداگیرا و ژمارەیەکی زۆرتریش لە جووتیاران لە وەرگرتنی زەوی سوودمەندبوون.

4- ئەگەر لە گۆشەنیگایەکی ئابووری-کۆمەڵایەتییەوە سەیری هەردوو یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 و 1970 بکەین ژمارەیەکی بەرچاو لە جووتیار و خێزانە هەژارەکان سوودمەندبوون و باری گوزەرانیان باشتر بووە, بێگومان ئەمەش پەرەسەندنێکی گرنگی ئابووری و کۆمەڵایەتی بووە لە هەولێر, بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی هاوکارینەکردنی پێویستی جووتیاران لەلایەن حکومەتەوە بەشێکیان بەهۆی هەژاری و کەمدەرامەتییەوە نەیانتوانی زەوییەکانیان وەبەربهێنن, ئەمەش لە کۆتاییدا کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لێکەوتەوە.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم/ بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان:

- دار الكتب والوثائق العراقية, وزارة الاصلاح الزراعي, مديرية الاستيلاء والتقدير العامة, رقم الملف:4207001/39, الموضوع: احمد باشا حسين اغا, العدد: 35078, 11/17/ 1959.

- دار الكتب والوثائق العراقية, الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, السكرتارية العامة, العنوان: تقدير اراضي حمد احمد باشا, العدد:1029, 5/6/ 1960.

- دار الكتب والوثائق العراقية, وزارة الاصلاح الزراعي, مديرية الاستيلاء والتقدير العامة, رئاسة لجنة التقدير في اربيل, العنوان: تقدير اراضي حمد احمد باشا, العدد:1029, 9/12/ 1960.

- دار الكتب والوثائق العراقية, وزارة الاصلاح الزراعي, مديرية التوزيع العامة, الامور الفنية, الموضوع: مذكرة بشأن توزيع اراضي منطقة قراج ضمن قضاء مخمور-لواء اربيل- على الفلاحين, العدد: 352, رقم الملف: 401/ 520700, 1962/5/28.

- أرشيف محافظة أربيل, وزارة الاصلاح الزراعى, مديرية الاصلاح الزراعي في اربيل, القلم السري, الموضوع: مباشرة لجان البحث بناحيتي قوشتبة و كوير ضمن لواء اربيل, العدد/ 45, 6/26/ 1966.

- أرشيف محافظة أربيل, قيادة الفرقة الاولى, الاركان العامة, سري للغاية, الموضوع: تأييد معلومات, الرقم: 2769, 11/16/ 1966.

- أرشيف محافظة أربيل, الامن العامة, مديرية امن لواء اربيل, القلم السري, رقم الاضبارة: 87, الموضوع: الوضع فى منطقة لواء اربيل, العدد (151), 2/20/ 1967.

دووەم/ چاپکراوە حکومی و حزبییەکان:

- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, دائرة الاحصاء المركزي, نتائج الاحصاء الزراعي والحيواني في العراق لسنة 1958-1959, مطبعة الحكومة, بغداد, 1961.

- الجمهورية العراقية, لجنة الاحتفالات بالذكرى الثالثة لقانون الاصلاح الزراعي, مطبعة المساحة, بغداد, 1962.

- مديرية التوجيه والنشر فى وزارة الاصلاح الزراعي, الاصلاح الزراعي فى اعوامه الثلاثة, شركة التجارة والطباعة, بغداد, 1962.

- الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, قوانين الاصلاح الزراعي / قانون الاصلاح الزراعي رقم 30 لسنة 1958 وتعديلاته والانظمة والتعلميات والبيانات الصادرة بموجبه والقوانين ذات العلاقة به, مطبعة العاني, بغداد, 1965.

- الجمهورية العراقية, وزارة الزراعة, مديرية الديوان العامة, دليل القطاع الزراعي فى العراق لعامي 1968-1969, مطبعة وزارة الزراعة, بغداد, 1970.

- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزي للاحصاء, المجموعة الاحصائية السنوية 1970, مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء, بغداد, 1971.

- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزي للاحصاء, نتائج التعداد الزراعي العام لسنة 1971, ج1, مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء, بغداد, 1973.

- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزي للاحصاء, المجموعة الاحصائية السنوية 1975, مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء, بغداد, 1976.

- حكومەتی هەرێمی كوردستان, وەزارەتی كشتوكاڵ و ئاودێری, هۆبەی زەویوزار, ناوی ئەو مواڵكدارانەی ملكەچن بۆ یاساكانی چاكسازی كشتوكاڵی لە پارێزگای هەولێر لەنێوان ساڵانی 1958-1975, ئاماری بڵاونەكراوە.

- الحزب الديمقراطي الكوردستاني, طريق الحركة التحررية الكردية, التقرير السياسي المصادق عليه من قبل كونفراس الحزب المنعقد فى اب 1976 وقد اقره المؤتمر التاسع للحزب الديمقراطي الكردستاني المنعقد فى تشرين الثاني 1979, د.م, د.س.

- پارتی دیموكراتی كوردستان, مەكتەبی سیاسی, مەكتەبی ناوەندیی دیراسات و توژینەوە, كێشەی زەوی و واقیعی كشتوكاڵ لە كوردستانی عێراق دا, ب, ش, 1996.

سێیەم/ یاداشت و بیرەوەرییەكان:

- رەسول, فاتح, لە كاروانێكی دوورودرێژدا "كورتەی خەبات و ئەزموونی پەنجا ساڵ", ستۆكهۆڵم, 1997.

- محەمەد, مەسعود, گەشتی ژیانم, چاپخانەی ڕۆژهەڵات, هەولێر, 2016.

- هەریری, نەجمەدین مامۆ, بیرەوەرییەكانی نەجمەدین مامۆ هەریری, پێداچوونەوەی: سلێمان شێخ محەمەد, ب1, چاپخانەی ڕۆژهەڵات, هەولێر, 2009.

چوارەم/ دیدارەكان:

- دیدار لەگەڵ ئازاد جەوهەر عەزیز دزەیی, 3/4/ 2018, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1948 لە كۆیە لەدایك بووە, لە ساڵی 1970 كۆلێژی سەربازی لە بەغدا تەواوكردووە, لە ساڵی 1974 پەیوەندی بە شۆڕشی ئەیلولەوە كردووە, لە سەرەتای هەشتاكانەوە تا ئێستا خەریكی كاری بازرگانییە و لە هەولێر دادەنیشێت.

- دیدار لەگەڵ پ.د. ئەرسن موسا ڕەشید, 10/11/ 2017, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1955 لە شاری هەولێر لەدایك بووە, بڕوانامەی دكتۆرای لە مێژووی ئیسلامی لە زانكۆی ئەدنبەرە بەدەستهێناوە, یەكەمین سەرۆكی كۆمەڵەی ڕۆشنبیری مێژوویی كوردستان بووە, ماوەی چەندین ساڵ سەرۆكی بەشی مێژوو بووە لە كۆلێژی ئەدەبیات-زانكۆی سەڵاحەدین, ئێستا مامۆستایە لە هەمان كۆلێژ و لە هەولێر نیشتەجێیە.

- دیدار لەگەڵ د. ئیسماعیل شوكر, 2017/7/11, هەولێر. دیدار لەگەڵ د. ئیسماعیل شوكر, 2017/7/11, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1952 لە بنەماڵەیەكی جووتیار لە هەولێر لە دایك بووە, خوێندنی ناوەندی و ئامادەیی لە هەولێر تەواو كردووە, لە ساڵی 1976-1977 لە بەغدا خوێندنی زانكۆی تەواو كردووە, لە ساڵی 1990 بڕوانامەی ماستەر و لە ساڵی 1999 بڕوانامەی دكتۆرای لە مێژوو لەبارەی هەولێر بەدەستهێناوە, ئێستا پەرلەمانتاری خانەنیشنە و لە هەولێر نیشتەجێیە.

- دیدار لەگەڵ سەید کاکە, 2017/ 7/16, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1932 لە گوندی (مورتکە) ی گەورە لە هەولێر لە دایك بووە, لە سەرەتای پەنجاکانەوە کاری جووتیاری کردووە, لە شۆڕشی ئەیلولدا یەکێك بووە لە فەرماندە سەربازییەکان و ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە, ئێستا خانەنشینی سەربازییە و لە هەولێر دادەنیشێت.

- دیدار لەگەڵ کەریم ئەحمەد, 2017/ 7/13, کۆیە. نێوبراو لە ساڵی 1922 لە خێزانێکی جووتیار لە گوندی (کەسنەزان) لە هەولێر لەدایك بووە, خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە هەولێر تەواو کردووە, لە ساڵی 1944 پەیوەندی بە ڕیزەکانی حزبی شیوعی عێراقییەوە کردووە و لە ساڵی 1953 بووەتە سکرتێری حزب, لە 1962-1992 ئەندامی مەکتەبی سیاسی حزب بووە. ئێستا لە قەزای کۆیە نیشەجێیە.

- دیدار لەگەڵ محەمەد دەشتی, 2017/10/2, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1947 لە گوندی (دارەبەن) لە هەولێر لە دایك بووە, لە ساڵی 1969-1970 ئامادەیی کشتوکاڵی لە هەولێر تەواو کردووە, لە ساڵی 1971 وەکو چاودێری کشتوکاڵی لە کۆمەڵە جووتیارییەکان لە بارزان دامەزراوە, لە ساڵی (2003)ەوە تاوەکو ئێستا بەرپرسی لقی پارێزگای هەولێری (یەکێتی جووتیارانی کوردستان) ە, لە شاری هەولێر ژیان بەسەر دەبات.

- دیدار لەگەڵ هەمین میکائیل نادر, 2017/ 7/26, هەولێر-کەسنەزان. نێوبراو لە ساڵی 1933 لە گوندی گۆمەتاڵ لە هەولێر لەدایك بووە, لەکاتی هەڵگیرسانی شۆڕشی 14ی تەمووزی 1958 لە گوندەکەی خۆیان لەگەڵ هاوسەرەکەی (عوسمان ئیسماعیل نادر) خەریکی کشتوکاڵکردن و ئاژەڵداری بووە و شایەتحاڵی ڕووداوەکانی دوای شۆڕش بووە لە ناوچەکانی دەشتی کۆیە, ئێستا لە هەولێر/ناحیەی کەسنەزان ژیان بەسەردەبات.

- دیدار لەگەڵ کامەران فارس محەمەد ئەحمەد پاشا دزەیی, 3ی ئاداری 2018. نێوبراو لە ساڵی 1956 لە شاری هەولێر لەدایك بووە, لە ساڵی 1982 بڕوانامەی ماستەری لە ئەندازیاری شارستانی بەدەستهێناوە, ئێستا لە شاری لەندەن لە بریتانیا ژیان بەسەردەبات.

پێنجەم/ نامە و تێزە زانستییەکان:

- ابراهيم, ابراهيم حربي, سياسة الاصلاح الزراعي فى العراق فى تطوير القطاع الزراعي فى الفترة 1968- 1990, رسالة ماجستير غير منشورة, المعهد العالى للدراسات السياسية والدولية, الجامعة المستنصرية, 2004.

- البياتي, علي خليل, الاوضاع الاقتصادية في العراق 1932-1939, رسالة ماجستير غير منشورة, كلية الاداب, جامعة بغداد, 1990.

- نوري, الان ممتاز, مشكلات الملكية الزراعية ودورها فى اعاقة التنمية الزراعية في اقليم كوردستان العراق للسنوات 1991-1995/ محافظة السليمانية نموذجا, رسالة ماجستير غير منشورة, كلية الادارة والاقتصاد, جامعة صلاح الدين, 1996.

شەشەم/ کتێبەکان:

1- بە زمانی عەرەبی:

- بادی, مێژان عارف, الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق 1958-1963, مطبعة وزارة التربية, اربيل, 2005.

حبيب, كاظم, دراسات فى الاصلاح والتعاون الزراعي الانتاجي, الجامعة المستنصرية, بغداد, 1976.

حبيب, كاظم, لمحات من نضال حركة التحرر الوطني للشعب الكردي في كردستان العراق, دار ئاراس للطباعة والنشر, اربيل, 2005.

- الحفيد, صلاح الدين محمد, الوضع الاقتصادي في كردستان العراق وأهم مشاكله, ج2/ اقتصاديات محافظة اربيل, مطبعة السليمانية, 1993, ص55.

- الداهري, عبدالوهاب مطر, اقتصاديات الاصلاح الزراعي, مطبعة العاني, بغداد, 1970.

- رحمة, منى, السياسات الزراعية في البلدان العربية, مركز دراسات الوحدة العربية, بيروت, 2000.

- رسول, اسماعيل شكر, أربيل/ دراسة تأريخية في دورها الفكري والسياسي 1939-1958, مطبعة بينايى, السليمانية, 2005.

- الزبيدي, ليث عبدالحسين جواد, ثورة 14 تموز 1958 في العراق, دار الحرية للطباعة, بغداد, 1979.

- سباهي, عزيز, مواقف من المسألة الزراعية في العراق, دار الرواد المزدهرة للطباعة والنشر والتوزيع والاعلان, بغداد, 2009.

- شريف, طارق ابراهيم, شخصيات تتذكر, مطبعة الثقافة والشباب, اربيل, 1988.

- العاني, نورى عبدالحميد و الحربي, علاء جاسم محمد, تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوري 1958-1968, ج1, ط2, بيت الحكمة, بغداد, 2005.

- العاهري, راهي مزهر, مسعود محمد ودوره السياسى في العراق 1919-1968 دراسة تاريخية, مراجعة و تقديم: د. كمال مظهر أحمد, مطبعة دار الحوراء, بغداد, 2008.

- العلوان, عبد الصاحب, دراسات فى الاصلاح الزراعي, مطبعة الاسواق التجارية, بغداد, 1961.

- قادر, جبار و جامباز, طارق, قرارات مجلس قيادة الثورة المنحل الخاصة بالكورد وكوردستان, مطبعة الحاج هاشم, اربيل, 2013.

- كرم, عبدالواحد, في الاصلاح الزراعي / دراسة مقارنة لقوانين الاصلاح الزراعي في العراق وسورية ومصر, مطبعة الاداب, النجف, 1972.

- محمد, شيرزاد زكريا, مجلس قيادة الثورة في كوردستان-العراق 1964-1970 دراسة تاريخية سياسية عامة, تقديم ومراجعة: د. عبدالفتاح على البوتانى, مطبعة جامعة دهوك, دهوك, 2010.

- وادي العطية, عبدالحسين, الاصلاح الزراعي في العراق والتنمية الاقتصادية, مطبعة المعارف, بغداد, 1965.

2- به زمانی کوردی:

- ئیدمۆندس, سیسیل جۆن, کورد تورك عەرەب, و: حامید گەوهەری, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس, هەولێر, 2004.

- بارزانی, مسعود, بارزانی و بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد, بەرگی سێیەم/ بەشی یەکەم شۆڕشی ئەیلول 1961-1975, چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە, هەولێر, 2004.

- تەها, حەسەن, ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێری ساڵی 1953 وەك خۆی, ساغکردنەوەی: لێژنەیەکی تایبەت, هەولێر, 2002.

- خۆشناو, شوان محەمەد ئەمین تەها, هەولێر لەنێوان ساڵانی (1958-1963) لێکۆڵینەوەیەکە لە بارودۆخی سیاسی, چاپخانەی ڕۆژهەڵات, هەولێر, 2012.

- غەفور, عەبدوڵڵا, فەرهەنگی جوگرافیایی هەولێر, چاپخانەی حاجی هاشم, هەولێر, 2015.

- مینتیشاشڤیلی, ا. م., کورد/ کورتەی پێوەندی کۆمەڵایەتی - ئابووری, ڕۆشنبیری و گوزەران, وەرگێڕانی: پ.د. عیزەدین مستەفا ڕەسوول, چ2, چاپخانەی خانی, دهۆك, 2008.

- هی, دبلیۆ ئار, دوو ساڵ لە کوردستان, و: لوقمان باپیر, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات, هەولێر, 2010.

شەشەم/ وتار و لێکۆڵینەوەکان:

- خیری, زکی, چەند مەسەلەیەك دەربارەی چارەسەکردنی کشتوکاڵ, بیری نوێ (ڕۆژنامە), ژ (158), 20/9/ 1975.

- محمد, عبدالملك یونس و قادر, انور عمر, ملاحظات حول قانون الاصلاح الزراعي رقم 117 لسنة 1970 (النافذ) وتأثیره على الزراعة في اقلیم کوردستان العراق, تەرازوو/ القسم العربي (المجلة), ع (31), 2007.

حەوتەم/ گۆڤار و ڕۆژنامەکان:

1- ڕۆژنامەکان:

- خەبات/ النضال, بغداد, ع (326), السنة الثانیة, 30/9/ 1960.

- الوقائع العراقیة, بغداد, ع (44), السنة الاولى, 30/9/ 1958.

- الوقائع العراقیة, ع (1884), 30/5/ 1970.

- هاوکاری, بەغدا, ژ (110), 1ی نیسانی 1972.

2- گۆڤارەکان:

- الاصلاح الزراعي, بغداد, ع (12), السنة الاولى, 1961.

- الثقافة الجدیدة, بغداد, ع (4), تموز 1969.

- الکادر, ع (9), تموز 1971.

- هەتاو, هەولێر, ژ (136), 20ی تەممووز 1958.

References

1. Unpublished Documents:

Iraqi National Library Archives, Ministry of Agrarian Reform, Directorate of Seizure and General Estimation, File No: 39-4207001, Subject: Ahmed Pasha Husein Agha, No: 35078, 17/11/1959.

Iraqi National Library Archives, Supreme Commission for Agrarian Reform, General Secretariat, Subject: Estimation the Lands of Hamad Ahmed Pasha, No: 1029, 5/6/1960.

Iraqi National Library Archives, Ministry of Agrarian Reform, Directorate of Seizure and General Estimation,the Presidency of Estimation Committee in Erbil, Subject: Estimate the Lands of Hamad Ahmed Pasha, No: 1029, 12/9/1960.

Iraqi National Library Archives, Ministry of Agrarian Reform, Directorate of General Distribution, Subject: Distribution the Lands of Qaraj Area within the Makhmour district – the Liwa of Erbil - on the Farmers, No: 401-520700, 28/5/1962.

Erbil Governorate Archive, Ministry of Agrarian Reform, Directorate of Agrarian Reform in Erbil, The Secret Office, Subject: Commencment of the Work of Research Committees in Qushtaba and Guer districts within the Erbil Liwa, No: 45, 26/6/1966.

Erbil Governorate Archive, Command of the First Division, General Staff, Secret, Subject: Information Support, No: 2769, 16/11/1966.

Erbil Governorate Archive, Public Security, Directorate of Erbil Liwa Security, The Secret Office, Subject: Situation in the area of the Erbil Liwa, No: 151, 20/2/1967.

2. Government and Political Parties publications:

Republic of Iraq, Ministry of Planing, Central Statistics Department, Results of agricultural and animal statistics in Iraq 1958-1959, Baghdad, 1961.

Repablic of Iraq, Committee for Celebrations of the Third Anniversary of the Law of Agrarian Reform, Al-Messaha Press, Baghdad, 1962.

Directorate of Guidance and Publishing in the Ministry of Agrarian Reform, Agrarian Reform in its Three Years, Trade and Printing Company, Baghdad, 1962.

Supreme Commission for Agrarian Reform, Agrarian Reform Laws / Agrarian Reform Law No. 30 of 1958 and its Amendments, and the regulations, instructions, statements issued thereunder and related laws, Al-Ani Press, Baghdad, 1965.

The Republic of Iraq, Ministry of Agriculture, Directorate of the General Office, Guide to the agricultural sector in Iraq for the years 1968-1969, Ministry of Agriculture Press, Baghdad, 1970.

Republic of Iraq, Ministry of Planing, Central Statistical Organization, Annual Abstract of Statics 1970, Central Statical Organazation Press, Baghdad, 1971.

Republic of Iraq, Ministry of Planing, Central Statistical Organization, Results of 1971 Census of Agriculture, Part I, Central Statical Organazation Press, Baghdad, 1973.

Republic of Iraq, Ministry of Planing, Central Statistical Organization, Annual Abstract of Statics 1975, Central Statical Organazation Press, Baghdad, 1976.

Kurdistan Regional Government, Ministry of Agriculture and Irrigation, Names of land owners subject to the laws of Agrarian Reform in the Governorate of Erbil between the years 1958-1975, unpublished statistic.

Kurdistan Democratic Party, the Kurdish Liberation Movement, the political report ratified by the Conference Party held in August 1976 and approved by the 9th Conference of the Kurdistan Democratic Party in November 1979, without printing place and date .

Kurdistan Democratic Party, Political Bureau, Central Bureau for Studies and research, The Land problem and the reality of agriculture in Iraqi Kurdistan, without printing place, 1996.

3. Theses and Dissertations:

Al-Bayati, A. (1990). Economic Conditions in Iraq 1932-1939, unpublished M.A Dissertation. Faculty of Arts, University of Baghdad.

Ibrahim, I. (2004). Agrarian Reform Policy in Iraq in the Development of the Agricultural Sector 1968-1990. Unpublished M.A Dissertation, The Higher Institute of Political and International Studies. Mustansiriya University.

Nuri, A. (1996). Problems of Agricultural Ownership and its Role in Obstructing Agricultural Development in the Kurdistan Region of Iraq for the Years 1991-1995 / Sulaymaniyah Governorate, as a Model, Unpublished M.A Dissertation, Faculty of Administration and Economics. Salahuddin University.

4. Books:

A. In Arabic:

Al-Alwan, A. (1961). Studies in Agrarian Reform. Baghdad.

Al-Amiri, R. (2008). Masoud Mohammad and His Political Role in Iraq (1919-1968). A Historical study. Baghdad.

Al-Ani, N. (2005). History of the Iraqi Ministries in the Republican era 1958-1968. Baghdad.

Al-Atiyah, A. (1965). Agrarian Reform in Iraq and Economic Development. Baghdad.

Al-Dahiri, A. (1970). Economics of Agrarian Reform. Baghdad.

Al-Hafeed, S. (1993). The Economic Situation in Iraqi Kurdistan and its Most Important Problems. Part II / Economics of Erbil Governorate. Sulaymaniyah.

Al-Zubaidi, L. (1979). The Revolution of 14 July 1958 in Iraq. Baghdad.

Habib, K. (1976). Studies in Reform and productive agricultural cooperation. Baghdad.

Habib, K. Profiles from the Struggle of the National Liberation Movement of the Kurdish people in Iraqi Kurdistan. Erbil. 2005.

Kadir, J. (2013). Resolutions of the dissolved Revolution Command Council Relating to Kurds and Kurdistan. Erbil.

Karam, A. (1972). About Agrarian Reform / Comparative Study of the Laws of Agrarian Reform in Iraq, Syria and Egypt. Najaf.

Mevan, A.The Kurdish National Liberation Movement in Iraqi Kurdistan 1958-1963, Erbil, Education Ministry Press, 2005.

Rahma, M. (2000). Agricultural Policies in the Arab Countries. Beirut.

Rasoul, I. (2005). Erbil / A Historical Study in its Intellectual and Political Role 1939-1958. Sulaymaniyah.

Sabahi, A. (2009). Attitudes about the Agricultural Issue in Iraq. Baghdad. 2009.

Sherif, T. personalities remembering. Erbil.

Sherzad, Z. (2010). The Revolutionary Command Council of Kurdistan-Iraq 1964-1970. Ageneral Historical- Political Study. Dohuk.

B.In Kurdish:

Barzani, M. (2004). Barzani and the Kurdish Libreration Movement, Part.3, Vol. 1, The September Revolation 1961-1975. Erbil.

Edmonds, S. (2004). Kurds, Turks and Arabs, Translated by: Hamid Gauhari. Erbil.

Ghafur, A. (2015). The geographical dictionary of Erbil. Erbil.

Hariri, N. (2009). Memoirs of Najmadin Mamo Hariri. Erbil.

Hay, W.R. (2010). Two years in Kurdistan. Translated by: Luqman Bapir. Erbil.

Khoshnaw, Sh. (2012). Erbil between the Years (1958-1963). A study in the Political Condition. Erbil.

Mentashashvili, A.M. (2008). The Kurds: A Summary of Social- Economic Relations, Culture and Living, Translated by: Izadden Mustafa Rasul. Duhok.

Muhamed, M. (2016). The Journey of My Life. Erbil.

Rasul, F. (1997). In a Far and Long Caravan. Stokholm.

Taha, H. (2002). The Uprising of the Farmers of Erbil Plain in 1953 as it is. Erbil.

5. Articles and research:

Khairy, Z. (September 1975). Issues on Agrarian Reform, Beri nwe (Newspaper). V: (158).

Mohammed, A. (2007). Notes on the Law of Agrarian Reform No. 117 of 1970 (effective) and its impact on agriculture in the Kurdistan Region of Iraq. Tarazw / Arabic Section (Magazine). V: (31).

6. Magazines and newspapers:

A. newspapers:

Al-Waqeeh Al-Iraqia, (1970). Baghdad, Vo: (44), 30 September 1958, Vo: (1884), 30 May

Hawkari, (1972). Baghdad, Vo: (110), 1 April

Khabat, (1960). Baghdad, Vo: (326), 30 September

B. Magazines:

Al-Islah Al- Zirahi, (1961). Baghdad, Vo: (12)

Al-Thaqafa Al-Jadida, (1969). Baghdad, Vo: (4), July

Al-Kadir, (1971). Vo: (9), July

Hataw, (1958). Erbil, Vo: (136), 20 May

7. Personal Interviews:

Arsan, M. (2017). Personal Interview. November 10

Azad, J. (2018). Personal Interview. March 4

Hamen, M. (2017). Personal Interview.July 26

Ismail, Sh. (2017). Personal Interview. July 11.

Kamaran, F. (2017). Personal Interview. March 3

Karem, A. (2017). Personal Interview. July 13.

Muhamed, D. (2017). Personal Interview. October 2.

Said, K. (2017). Personal Interview. July 16.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 312 – 327
http://www.ijoks.com

Uzaktan Eğitim Alaninda Ana Dili Arapça Olmayanlara Arapça Öğretiminde, Sosyal Medya Faktörü

Hasan AKREŞ [1]

Received: Jan 01, 2019 **Reviewed**: Jan 12, 2019 **Accepted**: Jan 14, 2019

Öz

Gelişen teknoloji, hayatın bütün alanlarına girip çok büyük etki ve değişimler meydana getirmiştir. Öyle ki artık herhangi bir alanda bu gelişme ve ilerlemeden bahsetmemek mümkün olmamakla beraber, bu gelişimsel değişimlerin ortaya çıkmasında bilgi teknolojilerinin (internet, bilgisayar vb.) rolüne değinmek, genel olarak kısmen, özel olarak ta genel bir etki alanı olan sosyal medya ağlarının etkisini vurgulamak gerekmektedir. Kullanıcının nesnel ve öznel çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için rahatça gezinebileceği alanlar olan sosyal medya ağları birçok özelliğe sahiptir. Özgür bir paylaşım ve diyalog alanı oluşturduğu, zaman, mekân ve ulaşım sorunlarının söz konusu olmadığı, erişilebilirliğinin kolaylık ve basitliği gibi özelliklerden kaynaklı toplum hayatının tüm noktalarına nüfuz etmiş, kullanılabilirlik oranı çok yüksek bir platformdur.

Eğitim sektörü de teknolojik gelişmelerden oldukça etkilenen ve bu çerçevede değişimden faydalanan alanlardandır. Arapça öğretimi için Bilgi ve İletişim Teknolojilerini (BİT) kullanmak Arap dili öğrenme becerilerini geliştirme açısından büyük bir öneme sahiptir. Gelişen teknoloji, internetin ve özellikle Sosyal Medya'nın yabancı dil eğitimi alanında çok daha işlevsel ve aktif olabilmesine olanak tanımıştır. Yeterli olmamakla beraber, farklı Sosyal Medya uygulamaları kullanıcı veya üyelerine katılımın gerekli olduğu dil eğitimi programları sunmaktadır. Bu durumun son yıllarda özellikle Arapça dili eğitiminde yaygınlaşması, okuma, yazma, konuşma ve dinleme gibi dil öğreniminde kıstas olan dört dil becerilerinin de kullandırılması, dil eğitimi alanında Sosyal Medya kullanımını popüler bir hale getirmiştir. Bu sebeplerden hayatımızda önemli bir zaman ve mekân teşkil eden Sosyal Medya, Uzaktan Eğitim programlarının odağına girmektedir.

Bu makale, Sosyal Medya aracılığı ile Arapça eğitiminde umut verecek bir gelecek inşa etmek adına hazırlık niteliğindeki bu çabanın, güncel teknolojik gelişmelerden haberdar, dijital çağ ile uyumlu, eğitimsel ihtiyaçları karşılayabilen, özgün ve uyarlanabilir stratejiler oluşturması amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Sosyal paylaşım, Arapça, Dil, Eğitim

[1] Ass. Prof. Dr., Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arap Language and Rhetoric (Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı),
E-mail: hassan_akrish@yahoo.com, **ORCID NO** : https://orcid.org/0000-0003-4740-9180

The factor of the Social Media in Arabic education for the Non-Arabic speakers

Abstract

The technological revolution has had a large influence in nearly all spheres of life. Whenever a development or enhancement in any field is mentioned, it is necessary to refer to the role of informatics technologies (internet) in its emergence and spread in general terms, and in some cases, to emphasize the effects of social media in particular. Social media sites, where users can comfortably browse as well as meet their needs and desires, possess a number of important properties. Among the other properties in question, interactive, flexible, participatory, and comprehensive have a different place; it shows that social sharing networks have been extensively used in all stages of life.

The education sector is also one of the fields that has been highly affected by technilogical developments. Since the use of social media became widespread, distant education has been influenced to a significant degree. Information and communication technology (ICT) is having a major impact in terms of improving Arabic learning, and language skills more generally. One of the latest trends used in foreign language education is the use of social networks. WhatsApp plays an important role in our everyday lives nowadays; it also helps us in the field of education. WhatsApp offers collaborative language teaching capabilities alongside various other features. Itcan be used to develop all four language skills (reading, writing, speaking, and listening). This paper serves to develop original strategies that are authentic and work well in the digital age in the hope of contributing to a promising future in education through social sharing sites.

Key words: Social media, Arabic, Language, Education

Recommended citation:
Akreş, H. (2019). Uzaktan Eğitim Alaninda Ana Dili Arapça Olmayanlara Arapça Öğretiminde, Sosyal Medya Faktörü. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 312 – 327
DOI: **10.21600/ ijoks.506385**

Giriş

William Claster'a göre insanlar, okuduklarının %10'unu, duyduklarının %20'sini, gördüklerinin %30'unu, görme ve işitme yetilerini birlikte kullanarak algıladıklarının %50'sini, başkaları ile tartıştıklarının %70'ini, deneyimlediklerinin %80'ini ve diğer bir şahsa aktardıkları bilgilerin %95'ini öğrenmektedirler.[i]

Bu tespit bizlere görülebilir, işitilebilir ve de katılım koşullarının var olduğu sanal eğitim alanları sağlandığında, deneyimleyerek öğrenmenin, hem alıcı hem de verici olma durumundan kaynaklı oluşacak tecrübenin en iyi eğitim ve öğretim metodu olduğunu göstermektedir. Günümüzde Sosyal Medya, bu yöntemin uygulanabilirliği açısından tüm parametreleri barındırmakla beraber, ideal öğretici, eğitici ve deneyimlenmiş kalıcı bilgi oluşturacak bir aracı olma açısından ciddi potansiyele sahiptir.

Bu gelişme ve tespitler ışığında geleneksel eğitim metotlarının tekrardan değerlendirilmesi gerekmekle beraber eğitimde birincil taraf olan eğitmenlerin ve eğitim modelinin güncel, uyum sağlayan bir şekle revize edilmesi gerekliliği acil bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Eğiticinin bir klişe olarak öğrencileri Sosyal Medyanın olumsuz ve zararlı yanlarına odaklamaktansa, geniş uzaktan eğitim sahasında var olan Sosyal Medya uygulamaları, sohbet odaları ve forumlara, bilgi alışverişi ve ders ortamları oluşturma adına, adres verip yönlendirerek sürece dâhil etmelidir. Dr. İbrahim Amir el-Kandelci'nin vurguladığı gibi Sosyal Medya Ağları, eğitmenler ve uzaktan eğitime katılanlar arasında akademik faaliyet ilişkilerinin aktifleştirilmesinde kullanılmalıdır. [ii]

Yeni yöntemlerin uygulanmasıyla beraber uzaktan eğitim, öğretici ve öğrenci arasında klasik mesaj alışverişine dair bilindik yöntemler ile gerçekleşen bilgi aktarımı şeklinde özetlenemeyecek geniş bir çerçeveye sahip olmaktadır. Bu bağlamda öğrencinin verileri edinme biçimi de değişmekte, Sosyal Medya, kendisine daha üstün öğrenme imkânı sağlayan fırsat ve alternatifler sunmaktadır. Derslere katılanlar salt bir alıcı konumundan çıkıp aktif bir öğrenci olmakta, eğitici de dikte ettiren pozisyonunda kalmayarak yönlendirici sıfatını da kazanmaktır. Bahsedilenlerden hareketle eğitim realitesine dair modern yönelimlerde farklı bir bakış açısı benimsenmekte ve öğrenmenin içeriğinin özüne ek olarak, içeriğin kullanımı, öğrencinin ve öğretmenin pozisyonu ile ilgili olduğu görülmektedir.

Eğitim Sürecinde Sosyal Medya Uygulamalarının Önem ve Özellikleri

Sosyal medya araçlarının vakit kaybı gibi zararlı yönlerini inkâr etmek mümkün değildir, bu konuya dair çok sayıda araştırmanın vurguladığı gibi çekici ve eğlenceli hizmetleri ile öğrenciye ödev ve çalışma zamanını unutturabilmektedir. [iii] Aşırı oranda sosyal medya kullanımı, teknolojiden yararlanma açısından olumsuz nitelendirilebilecek bir bağımlılık meydana getirmekte, ahlaki ve kanuni değerlere aykırı yıkıcı fikirlerin dolaşımına zemin hazırlamaktadır. Kendini özgürce ifade etme arzusu ve içindeki duyguları aktarma isteği, günün uzun bir zaman diliminde, Facebook, Twitter ve Instagram gibi sitelerde vakit geçirmeye itmekte, öğrenciyi okuma ve öğrenme faaliyetleri yerine müzik, film ve benzeri içerikler taşıyan eğlenceli siteler aramaya yöneltmektedir. Ancak interaktif ortamların müspet tarafları menfi taraflarının çok üstündedir. Söz konusu edilen site ve ağların, öğrenim aşamalarının da önemli bir parçası olabileceklerine dair bazı özellikleri açıklamak amacıyla aşağıdaki maddelere yer verilmiştir:

- Eğitimin kişiselleştirilmesi: Öğrenci, kendine özgü metotlarla bilgi edinmekte ve öğrenmektedir.
- Alternatif olarak, tercih özgürlüğü: Öğrencinin eğitim sürecini tamamlamak ve nihai hedefini gerçekleştirmek için eğitmen ve eğitim ortamını seçme hakkı bulunmaktadır.
- Sosyal Medyada verilen eğitim hizmetleri, eğitmen / öğretici konumundaki akademik çevrelerin öğretim ve öğrenime dönük isteklerini karşılamak amaçlı şekillenen ve bu ihtiyaçların giderilmesi için başvurulan bir yoldur.
- Sosyal Medya araçlarının uzaktan eğitimde kullanımı, geleneksel eğitimin eksikliklerinin giderilmesine büyük bir katkı sunmaktadır.[iv]
- Uzaktan eğitim, bilgi birikimini arttırmak isteyenlere sunduğu avantajlarla örgün eğitim imkânını kaçıranlar için bir fırsat kabul edilmektedir.
- Çeşitli kaynakların temin edilememesi sorununu ortadan kaldırarak, öğrenciler arasındaki maddi sınıf farklılıklarını yok denecek derecede azaltmaktadır.
- Yöntem çeşitliliği: Elektronik ağlar, siteler ve sanal üniversitelerin tasarım ve temalarında uygulanan yeni teknolojiler, öğretmenin değişik yöntemler kullanılmasına olanak sağlamaktadır.
- Katılımcılık ve tamamlayıcılık içerisindeki atmosfer, bireysel ve sosyal öğrenmeyi gerçekleştirmektedir.
- Öğretim süreci aynı zamanda öğrenim içeren bir formata dönüşmektedir.
- Sosyal Medya ağları, kişisel yetenek ve özelliklerle öne çıkmak isteyen bireylerin dinamik alanı olup, öne çıkma çabaları yapıcılık, diyalog, paylaşım, üretkenlik ve işbirliği olarak ortaya çıkmaktadır.
- Reklam, duyuru takibi ve eğitim süreci ile ilgili projelerin yürütülmesinde söz konusu araçlardan faydalanılmaktadır.
- Yaratıcılığı teşvik: Öğrencilerin bilgiye ulaşmak için birçok yol geliştirmesini teşvik etmektedir.
- Bilgi paylaşımı, karşılıklı tartışma ve eleştiriler, öğrencilerin becerilerinin artmasına ve güçlenmesine yardımcı olmakta, tarafların birbirine aktardığı veriler, bilgi edinmek ve yeni bulgulara ulaşmak için uygun ve motive edici bir ortam sağlamaktadır.[v]
- Bilgi ve verilerin belirli bir gruba has olmadıkları, ortak kullanıma ait kamu malı olduğu şeklinde bir yaklaşım ortaya konmaktadır.
- Eğitim ve öğretimde katılım ve etkileşim esası, bu platformlarda öğreneninde bilgiye katkısını kaçınılmaz kılmaktadır.[vi]

- Eğitim müfredatının içeriği ve hazırlanmasında öğrencileri de sürece dâhil etmektedir.[vii]

Sosyal Medya ve Türkiye'de Arapça Öğretimi

Son zamanlarda Türkiye'de Arapça öğretimi için birbirinin devamı şeklinde yayınlanan çok sayıda program oluşturulmaktadır. Ağırlıklı olarak İslami medreselerdeki geleneksel açıklama metodunu uygulayan Türk asıllı öğreticiler tarafından hazırlanan bu programlarda, çoğu zaman farkında olunmadan dilbilgisi konuları gereğinden çok işlenmekte, Arapçayı iletişim dili olarak öğrenecek bir öğrenciye, ihtiyaç duymayacağı, sarf, nahiv ve belagat kurallarıyla ilgili felsefî yorum veya tartışmalar öğretilmektedir.[viii] Yine söz konusu bağlamda ana dili Arapça olanlara kendi ülkelerinde ders vermeye alışkın oldukları için yabancılara eğitim verme hususunda çok tecrübeli olmayan bazı Arap asıllı öğreticilerinin buna benzer çabaları da vardır. Bu siteler, Arapçayı öğrenmek isteyenlere çeşitli faydalar vermekte ancak istenen seviyede bir akademik destek ortaya koyamamaktadır. Bu sebepten evrensel eğitim yöntemine bağlı kalınması için düzenlenmesi ve geliştirilmesi gereken bir takım eksiklikler mevcuttur.

Doğru iletişimi sağlayacak düzeydeki dilbilgisi öğretimi kuşkusuz Arapça öğrenimini kolaylaştıracaktır.[ix] Arapça bölümünden YDS'ye giren bir öğrenci, dilbilgisi kurallarını kullanarak birçok soru çözebilecek veya doğru cevap seçeneklerini azaltabilir. Ancak dilbilgisi kurallarını maddeler halinde ezbere sayabilecek özellikte olmasına rağmen dilbilgisi kurallarına odaklanması, sorulardaki inceliği görememesine sebep olmaktadır. Yapılan araştırmalar, Arapça öğretiminde başarısız olunduğunu ve bu başarısızlığın %82 oranında yöntem, kitap seçimi ve öğretmen yetersizliğinden kaynaklandığını ortaya koymuştur.[x]

Türkiye'de Arapça Öğretimi Sitelerine Yönelik Notlar

Türkiye'de ana dili Arapça olmayanlara bu dilin öğretimi için açılan siteler kuruluş biçimleri açısından farklılaşmaktadır. Bazı adresler, özel kurumlara, şirketlere aitken kimi elektronik ortamlar ise şahsidir. Söz konusu araçlar ve benzerlerinin lisan eğitimine dair sunduğu hizmetlere ilişkin geçerli olabilecek bazı genel notlar olarak şu hususlar dile getirilebilir:

- Bilimsel konuların, bölümsel ve aşamalı olarak sunulamaması.

- İnternet sitelerinin tasarımında işlevsel ve çekici temaların eksikliği.

- Öğrencilerin ileri seviyelerde ihtiyaç duyduğu bilgileri kapsayan bilimsel içeriklerin az olması veya bulunamamasından kaynaklı görülen yetersizlik.

- Sesli uygulamalarda, harflerin telaffuzu ve genel videolarda orijinal olmayan materyallerin kullanması.

- Kullanılan bilimsel içeriklerin sürekli olarak yenilenmemesi.

- Öğretim sürecinde, öğrencilerin bilgi düzeyine bağlı kalınmadan, kavrama ve algılama durumları söz konusu edilmeden çok ileri seviyede ders vermekte ısrarcı olunması.

- Derslere yönelik alıştırma ve üniteler arası geçişlerde, belirli standartlardan yoksunluk, nitelik ve nicelik bakımından uyumsuzluk olması.

- Değerlendirme ölçütlerinin güçlü olmayışı ve devamlılığı teşvik eden unsurların yokluğu (Örn: Başarı belgesi veya sertifika hazırlama.)

- Eğitim programının yayınlandığı site, forum veya sosyal medya hesabının bazı nedenlerden dolayı kurucu veya kuruluş tarafından sonlandırılması.

Öğretimde Aktifliği Artıran Faktörler

İçerisinde bulunduğumuz çağın en bariz özelliklerden bir tanesi tarih boyunca bize sunmadığı iletişim imkânlarını bugün sunuyor olmasıdır. İletişim modellerinin sayısı artmış, bu alanda başvurulan yöntemler gelişmiş ve etkileşim içeren uygulamaları olan değişik araçlar oluşturulmuş ve de icat edilmiştir. Bilişsel açıdan değerlendirdiğimizde, teknoloji ve bilgi sistemleri, yoğun ve hızlı aktarım ile toplu etkiler oluşturan ileri bir seviyeye ulaşmıştır.

Bilgi artık çok çeşitli yollarla edinilmekte, büyük bir hızla ve aynı anda birçok yere ulaşabilmektedir. Sesli ve görsel medya ile tasarımlardaki renk seçimi bile eğitim süreci aşamalarındaki reaksiyonu artırmaktadır. Öğretime yönelik İnternet siteleri ve farklı uygulamalar, etki ve tepki dozajını arttırmak amaçlı kullanılabilecek oldukça esnek bir yapıya sahiptirler. Dijital alan, bilimsel içeriklerle birlikte Arapça eğitimini tamamlayıcı bir yönde, bilimsel teoriler ışığında teknolojiyi kullanarak yeniden oluşturulup, düzenlenmelidir.[xi]

Elektronik ortamlar üzerinden yürütülmesi planlanan ideal Arapça eğitimi, dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerini iletişim ve etkileşim temelli bir biçimde geliştirmeyi hedeflemekte ve bu noktada gerek iyileşen araştırma olanakları gerekse kültürel dönüşümü

hesaba katarak, bütün insanlara uyabilecek bilimsel ve metodik bir görüş benimsemeye çalışmaktadır. Aşağıda bu tür bir öğretimde bulunması zorunlu görülen bazı maddeler yer almaktadır.

- Elektronik eğitim sistemlerinin yeniliklerini, kaliteli bir sunum ve kullanım esnekliği/kolaylığı standartları uyarınca değerlendirmek.
- Bilimsel içerikleri, lisan öğretimi hususunda yeni eğilimleri esas alarak, öğrencilerin seviyelerini ve beklentilerini gözeten bir üslupla düzenlemek.
- Öğrenim sürecinde aşamalılık ilkesine göre her beceriyi birikimle oluşturma prensibine riayet eden bir tarzda, değişik stratejiler kullanılarak doğru ve ilgi çekici bilgiler sunmak.

Öğrenenlerin performansını yansıtan, ilerleyişlerini değerlendiren, her becerinin gelişimini hassasiyetle izleyen net ve yararlı ölçüm yöntemleri sağlanmalıdır. Ana dili Arapça olmayanlara Arapça öğretmeye yönelik sitelerin aktifliğini arttırmak amacıyla üç esasa özen gösterilmelidir:

1. Bilişsel / Bilgisel Referans

2. Uygulamalı Bilgi

3. Etkileşimsel Yapı

1. Bilişsel / Bilgisel Referans

Arapça eğitimine önem veren elektronik ortamların belirli bir sayıya ulaşmasına ve söz konusu lisanın öğretimini teknolojik ortamlarla ilişkilendirmeye dönük bireysel ve kurumsal çabalara karşın bu alanda programın kendisi üzerinde inşa edileceği bilimsel ve teorik bir temel tespiti zorunlu ve acil bir ihtiyaç olmayı sürdürmektedir. Daha önce özellikleri belirtilip, aşağıda adları verilen siteler ve benzerlerinin bilimsel içerikleri incelendiğinde güvenilir, bilimsel ve teorik bir düşünceye dayanmadıkları için kuruluşları esnasında bilgiye dair net bir referanstan yoksun oldukları gözlenmektedir.[xii]

İlgili platformların çoğunda ilmi muhtevanın bilişsel-bilgisel referans ölçütünü yitirmesine bağlı olarak şu durumlar ortaya çıkmıştır:

- Sitelerin kuruluş anında, hedef ve girdilerinin net olmayışı.
- İçerik tasarımında öğrenmeye ilişkin amacın net bir şekilde saptanmaması.

- Hedefler ve uygulamalar arasında açık bir ilişki olmamasından ötürü, sonuç ve çıktıların birbirine uygun olmaması.
- Öğretime dair dijital içeriğin zayıflığı: Bu sitelerde sunulan eğitim materyalleri az olup, genellikle kapsamı ve sunduğu bilgiler bakımından güçlü değildir. Bu düzeyde öğretilen Arapça, hayatın değişik alanlarını ifade etmeye yeterli değildir.[xiii] Düzeylerin sıralanmasında uluslararası standartların gözetilmemesi ve seviyelere uygun derslerin hazırlanmaması da göze çarpan diğer bir husustur. Kuramsal çerçeve ve onun uygulama koşullarına dair belirgin bir anlayışın yokluğu, öğrenme ve öğretme sürecinde kişisel eğilimleri baskın hale getirmektedir.
- Uygulamalı filolojik araştırmaların gelişimine ayak uyduramamak: Bu eksiklik yabancı dil yeteneğini ölçen sınavların ve esas alınan değerlendirme ölçütlerinin, kelimeleri salt dilbilgisi formatları üzerinden yargılayıp, ifade ve iletişimdeki rollerini ikinci plana atmasıyla ortaya çıkmaktadır.
- Aktif katılım ve eğlencenin yokluğu: Dil öğretiminin sadece kuralları ve sözcüklerin ezberini aşan bir biçime sokulması; yeni toplumları tanıma ve onlara uyum sağlamayı, farklı medeniyet ve kültürlere açılmayı içerecek şekilde genişletilmesi gerekmektedir.
- Değerlendirme standartlarının ve ölçüm temellerinin bulunmaması: Kelime, kalıp, üslup ve dil öğreniminin dört becerisi (konuşma, okuma, yazma ve işitme) ile ilgili diğer konularda belirgin ve doyurucu kıstaslar yoktur.[xiv]
- Becerilerin arasında tamamlayıcılık ve düzen olmayışı: Bu durum, dil öğreniminin doğal seyri hakkındaki vizyon eksikliğinden, orta ve ileri düzeylerde güçlü bir başarı sağlanması için ilk seviyelerden itibaren konuşma ve dinleme becerilerine odaklanan uygulamalı bir yaklaşım bulunmamasından kaynaklıdır.

Elektronik ortamda bilimsel içeriklere yönelik metot yapılandırması için bilişsel-bilgisel referans belirlenmesi amacıyla, yabancı dil eğitiminin uluslararası standartlarına başvurulabilir. Bu noktada Amerikan Yabancı Dil Öğretimi Konseyi'nin (American Council of Teaching Foreign Languages - ACTFEL) benimsediği ölçütlerden ve internet adresinden (*https://www.actfl.org*) faydalanılabilir. Aynı şekilde Avrupa'nın lisan öğretimi konusunda ortak referans noktası olan CECR (Cadre Européen Commun de Référence pour les Langues) adlı kurumun sitesinden (*http://www.coe.int/T/DG4/Linguistic/Source/Framework_FR.pdf)* yararlanılabilir. Bu iki kurumun kuramsal çerçeveleri hali hazırda yaygın olup, ilgili konuda geniş pratikler öngörmektedir. Bu müesseselerin yöneldiği teoriler, belirli formatlar ve

yöntemler temelinde kişisel eğitimden ziyade, kelime ve kalıpların işlevlerine ve amaca ulaşma adına, çeşitliliğe dayalı olarak dil becerilerini geliştirmeyi hedeflemektedir.

2. Uygulamalı Bilgi

Yabancı dillere yönelik eğitim sitelerinde var olan teknik uygulamalar, bilişim teknolojilerinin kullanılmasına olanak sağlayan pratik ve verimli bir saha oluşturmakta ve lisan eğitiminde bilgi sistemlerinden yaygın olarak faydalanılmasına imkân tanımaktadır. Öğrenenlerin ihtiyaç ve akademik hedeflerini gözeten etkileşim temelli bir edinim ortamı sunmak yoluyla, farklı eğitim amaçlarına yanıt veren, zengin ve düzenli içerikler tasarlamada, uzman ve filologlara yardımcı olmaktadır.[xv]

Bilinen dijital uygulama süreci, teknik uygulama esasları ve ona ait öğretim stratejilerini belirlemenin yanında, teorik öğretim ilkeleri ve pratik uygulama kurallarına ihtiyaç duymaktadır. Söz konusu bilgi çeşidine pek çok sitede rastlanmamakta ve bu konuda çok sayıda eksiklik bulunmaktadır.

Yöntem, program ve maddelerin tasarımında zayıflık: Bu durum sonucunda bilimsel metodun inşasında bir çeşit eksiklik görülmekte, elektronik eğitimdeki arama-araştırma, iletişim ve keşif imkânlarının verdiği öğrenme özgürlüğünün önüne, sınırlandırma ve kayıt altına alma gibi sorunlar oluşturmaktadır. Tasarım, program ve yöntemlerin düşünsel boyutlarını ve teorik altyapısını gözler önüne sermektedir.[xvi] Yeterli ağların ve linklerin olmaması nedeniyle, bilgiye ulaşımın kolay olmayışı; renk, ses ve sunum aygıtları açısından çekici olunamaması gibi.. Söz konusu durum, ziyaretçilerin bıkkınlığına ve ziyaretçi trafiğinin azalmasına yol açmaktadır. Bilişsel-bilgisel referans hususunda uluslararası standartlara başvurup yöntemlerin düzenlenmesi ve katılımcılık içeren SCORM (Sharabla Content Objekt Reference Model / Paylaşılabilir İçerik Nesne Referans Modeli) modeline benzer elektronik formatların üretilmesi gereklidir. Bu bağlamda kastedilen standartlar, içerik yönetim süreci, kaliteli programlar oluşturup, fayda sağlamayı önemseyen anlayışın özellik ve ölçütlerinin toplamıdır.

3. Etkileşimsel Yapı

Etkileşimsellik, bilgi edinme sürecinin alıcı, gönderici, öğrenimsel içerik ve sunum aygıtları şeklinde ifade edilebilecek, taraflar arasında karşılıklı tesirlere izin veren, farklı sistem ve araçlar kullanan, elektronik eğitimin özelliklerinden biridir. Bu olgu kapsamında

sanal enformasyon çalışmalarında olması gerektiği var sayılan en belirgin maddelerden biri, malumatların canlı ve hızlı bir şekilde aktarımıdır. Bu seri işlem de farklı türlere ve üstün özelliklere sahip olan bilgi sistemleriyle, özgün maddeler/dersler oluşturulmasını sağlayan, bireysel kazanımları güçlendirmekle ilgilenen, yüksek kalitedeki çeşitli iletişim araçlarıyla gerçekleştirilmektedir.

Bu kavram etrafındaki terminoloji, karşılıklı tepki alımı uyarınca dil öğretimini benimseyen, dilin birbirinden farklı anlamsal ve işlevsel boyutlarını ortaya çıkarmaya çalışan uygulamalar çerçevesinde, araçların ve teknolojilerin görevlendirme biçimleri ile ilgilenmektedir. Söz konusu bağlamda çok sayıda çalışma ve etkinlik düzenlenerek, lisan alıştırmaları için yeterli fırsat sunumunun sağlanması ve böylelikle doyurucu bir eğitim düzeyine ulaşılması hedeflenmektedir.[xvii]

Bu özelliğin korunması adına, elektronik eğitim sistemlerini geliştirenlerce, farklı bilgilerin çok çeşitli yollarla sunulmasına ve elde edilmesine önem verildiğinden, geleneksel sunum ve anlatım biçimlerine bağlı kalınmamaktadır. Sabit ve değişken biçimlerin bir arada olduğu düzenler içeren, çok sayıda türden metinlerin okunma desteğine ek olarak, seslendirme uygulamaları ile birlikte açıklamalar sunan, farklı teknik ve aygıtların oluşturulması için çaba sarf edilmektedir.

Bu çerçevede anlatılan bilgisel sistemler bir yönden kullanıcıların istek ve ihtiyaçlarına diğer bir taraftan da filolojik araştırmalarda benimsenen en son ilke ve esaslara göre verilerin ele alınmasını, iletimi, yeni ve etkili çok sayıda yolla sunulmasını içeren bir tarzda dil öğretimi konusunda da görevlendirilmektedir. Ayrıca ilgili sistemlerin söz konusu kapsamda katılımcılık, işbirliği, tepki alımı ve bilgi paylaşımı temelli bir etkileşimselliği gerçekleştirecek biçimde, teknolojik aygıtları ve öğretim uygulamalarını birleştirmesi istenmektedir. Etkileşimsel aktivite; hareket, ses, metin ve renkler gibi dikkat çekici faktörlerin birbirini tamamlayan biçimde kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Böylesi bir harmoni karşılıklı tesir olgusunu derinleştirmekte, seçim olanaklarının, esnekliğin, eş zamanlı olan ve olmayan metotların dairesini genişletmektedir.

Dil eğitiminde Sosyal Medyanın kullanılması çeşitli kolaylıklar sağlamaktadır. Örneğin, öğrenci istediği öğreticiyi seçebilmekle beraber, mesafe kaygısı taşımadan başka bir

ülkedeki daha deneyimli bir öğreticiyi de tercih ederek öğrenim sürecini devam ettirebilmektedir

Arapçayı akıcı bir şekilde konuşabilmek için sürekli olarak pratiğe ihtiyaç duyulur. Öğrenci, sosyal medyanın sunduğu imkânlarla ana dili Arapça olan hoca ve öğrencilerle karşılaşma, öğrenmekte olduğu dili pratikte de uygulamaya dökme şansına sahip olur.

Engelli öğrenciler için Sosyal Medya aracılığıyla verilen özel dersler, hareket kabiliyet ve alanı sınırlı bu öğrencilere büyük kolaylık ve katkı sağlamaktadır.

Klasik eğitim uygulayan bazı dil enstitülerinin öğrenci için oldukça sıkıcı ve yetersiz olan öğretim yöntemleri, Sosyal Medya araçlarının sağladığı daha rahat ve eğlenceli eğitim ve öğretim yöntemleri ile aşılabilmektedir. Eğitim ve öğretim sürecinde çevrimiçi derslerin icra edilebilmesi için bilgisayar kullanımı önem arz etmektedir. Birçok alanda olduğu gibi bilgisayarların eğitim amaçlı kullanımı da giderek yaygınlaşmaktadır. Bilgisayarı uzaktan eğitim amaçlı kullanan kurumlarda bilgisayarlı öğrenmeden sıkça söz edilmektedir. Uzaktan eğitimde bilgisayarlı öğrenme, bilgisayarlı öğrenme kaynaklarıyla gerçekleşmektedir. Bilgisayarlı öğrenme kaynakları öğrenme sürecinin daha kolay ve eğlenceli hale gelmesini sağlar.[xviii]

Bilgisayarlı öğrenme kaynakları uzaktan eğitim öğrencilerine ve uygulayıcılarına genel olarak bazı önemli faydalar sağlamaktadır. Bilgisayarlı öğrenme kaynaklarının sağladığı başlıca faydaları şu şekilde ifade edilebilir.

Bilgisayarlı öğrenme kaynaklarıyla bilgi edinme, öğrenciyi bilgiye, geleneksel yöntemlerle ulaşacağı zamandan çok daha kısa bir sürede ulaştırır. Etkileşimle, çoklu ortam sunumlarının uyarıcı etkisi öğrenmeyi kolaylaştırır. Öğretim, uygun olan yer ve zamanda sunulur. Planlama esnek olabilir. Öğrenciler daha önceden kazandıkları bilgi ve beceriler için zaman kaybetmez. Ön bilgiler anlaşılıncaya dek, öğrenciler bir sonraki evreye geçmek zorunda değildirler. Öğretmenlerin ders ortamından çıkmalarını sağlar. Öğretmenler böylece öğrencilere bireysel olarak yardım edebilmek için daha fazla zaman bulur. Ayrıca dersi güncelleştirmek ve bunu uzaktan eğitim kurumunun koşullarına uygun hale getirmek için de daha fazla zamanları olur. Otomatik hale gelen kayıt tutma sayesinde öğrenci gelişimi daha kolay ölçülür. Dersler düzenli ve kendi mantığında sunulur. Ellerinde yeterli kayıt bulunan

uzaktan eğitim uygulayıcıları, öğrencinin bulunduğu durumu kolayca anlayabilir. Çalışan öğrencilerin işten ayrılma süresi azalır ve üretkenlik kaybı yaşanmamış olur. Öğrencilerin eğitim-öğretim performansları artar. Bir süre sonra uzaktan eğitim uygulamasının maliyeti, eğitim-öğretimde yapılan tasarruflardan elde edilenden daha az hale gelir.

Bilgisayarlı öğrenme kaynaklarının bazı olumsuzlukları da mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: Derse dayalı öğretimi planlama ve geliştirmeyle karşılaştırıldığında, bilgisayarlı öğrenme kaynaklarıyla öğrenmenin başlangıç maliyeti yüksektir. Öğrencilerin kullanmaları gereken donanım fiyatları öğrenci bütçesi açısında yüksektir.[xix]

Bilgisayar destekli öğretim olanakları, Arapça dil eğitimi için de çevrimiçi olarak sunulmaktadır. Ahmet Yesevi Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Çimkent ile diğeri Kazakistan'ın Türkistan şehrindeki yerleşkesinde var olan iki tane "Uzaktan Eğitim Fakültesi" mevcuttur. Koordinasyon fakülteleri konumunda olan bu fakültelerde esas öğretim, örgün eğitim veren fakültelerin ilgili bölümlerinin öğretim üyeleri tarafından aynı müfredat programı uygulanarak gerçekleştirilmektedir. Çimkent Uzaktan Eğitim Fakültesi'nin eğitim dili Kazakça-Rusça olup, Türkistan Uzaktan Eğitim Fakültesinin eğitim dili ise Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesidir.

Uzaktan Eğitim Programları kapsamında Arapça öğretimi, alanında uzman öğretim üyeleri tarafından Türkiye Türkçesiyle gerçekleştirilmektedir. Bu sayede dünyanın dört bir yanından derse iştirak eden öğrenciler Arapça öğrenme imkânı bulabilmektedir.

TÜRTEP'in (Türkiye Türkçesiyle Uzaktan Eğitim Programı) öğrencilerine, çağımızın yüksek bilişim teknolojilerine dayanan web tabanlı internet ortamında kaliteli bir eğitim vermeyi amaç edindiği görülmektedir. Bu sistemin tercih edilmesinin nedeni, klasik eğitimdeki sınırlı öğrenci sayısı, ayarlanabilir zaman ve mekân imkânı sunan, herkesin katılabileceği öğretim imkânı olan daha etkili ve verimli bir sistem olmasıdır. Bu sistemle eğitim, 24 saat canlı tutulmakta ve öğrenciye 24 saat bilgi alma imkânı yaratılmakta, dinamik bir şekilde danışman öğretim üyeleriyle sürekli iletişim imkânları sağlanmaktadır.[xx]

Sonuç

Anadili Arapça olmayanlara Arapça öğretimi için açılan

- http://www.onlinearabic.net/

- http://www.arapcaegitimi.com/
- http://www.ilyasucar.com/arapca-ogreniyorum/
- https://www.busuu.com/tr/a/b/arapca-ogrenmek

adlı siteler incelendiğinde, bu alanda ortaya konan övgüye değer çalışmalar olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu çalışmaların, dilbilimin teorik temellerinin uygulanmasına ve elektronik eğitimin, teknoloji ile öğrenim temelli standartlara dair derin anlayış düzeyine henüz ulaşmamış, geç atılan adımlardan oluştuğu görülmektedir. Böylelikle sanal ortam ve araçların yardımı ile Arapça eğitiminde, istenen düzeyde bir aktiflik sağlanamadığı, beklenen faydaların hala edinilemediği ortaya çıkmaktadır. Düzenleyici ve yöntem ile ilgili bazı stratejilerin belirlenip, benimsenmesi ve bu yönde sağlam bilimsel temellerin tespiti sorunu devam etmekle beraber, buna ilişkin bir takım öneriler şunlardır.

Öğrencilerde istek ve keyif uyandıracak program ve müfredatlar hazırlanmalı, bireylerin Arapça konuşma ve iletişim ihtiyaçları karşılanmalı, öğrencinin bağlı olduğu medeniyet ve kültürü ile mevcut bulunduğu toplumdaki pozisyonu arasında doğrudan bağlantı kurmasına imkân verilmelidir.

Katılımcıların, dil yeteneklerini belirleyen çalışmalar düzenlendikten sonra seviye geliştiren etkileşimli metotlarla aşamalı olarak akıcı konuşmaya yönlendirilmeleri gerekmektedir.

Çeşitli dil ve kültür faaliyetleri organize edilmeli, öğrenmeye katılanlar sürece ısındırılmalı, sosyal ve kültürel bağlamda kelimelerin kullanılışına tanıklık etmeleri sağlanmalıdır. Bu çalışmada ele alınan üç esasın (bilişsel-bilgisel referans, uygulamalı bilgi ve etkileşimsel yapı) gözetilmesi ile birlikte Arapçayı, ana dili Arapça olmayanlara, elektronik ortam ve internet siteleri aracılığıyla öğretmek mümkün olacaktır. Böylelikle öğrencinin öğrenim ortamındaki eğilimlerine önem veren, onu öğrenme sürecinin temel değişkeni sayan, işlevselliği arttırılmış ve iletişimsel hassasiyetlerine cevap verilmiş olunacaktır.

Kaynakça

Avde, M. (2014), Davru şebakat et-tavâsul el-ictimaî fi'l-ameliyye et-ta'limiyye, Filistin. http://www.elearning.iugaza.edu.ps/enrag/article.php?artID=34 (Erişim tarihi: 12.12.2018).

Avkel, H. (2009), et-Tevcihu'l-fenni li'l-vesâil et-ta'limiyye el-hadîse, http://www.atinternational.org/forums/showthread.php?t=7152 (Erişim tarihi: 12.12.2018).

Candemir, D. (2006) *"Arapça Öğretiminde Yöntem Orijinli Problemler ve Çözüm Önerileri"* Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, 21/Bahar, s. 80.

Doğan, A. (1979), *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

El-Mukdedî, G. (2013), Sevratu'ş-şebekât el-ictimâiyye (mahiyyetu mevâkii't-tevâsuli'l-ictimaî), 1.baskı, Dâru'n-nefîs li'n-neşr, Amman.

El-Hâdî, M. (2005), et-T'elîm el-eliktronî 'abra şebeketul-internet, Kahire.

El-Kandelcî, İ. (2013), el-i'lâm ve'l-malûmât ve'l-internet, Daru'l-yâvûzî, Amman.

El-Yûbî, H. (2017), Effectiveness of web sites in teaching Arabic to non – native speakers, Riyad.

Eş-Şimmerî, A. (2011), Keyfiyyetu'l-istifâde mine'ş-şebekât el-ictimâiyye fi't-talîm, http://abdulkrem556.blogspot.com/2011/12/blog-post_17.html (Erişim tarihi: 12.12.2018).

Fran Freer, N. and Manguillon Alfonso J. (2011) , Content Management for E-Learning, Springer, electronic edition.

Halefullah, C. (2013), et-Tâlîm bi'ş-şebekâti't-tevâsul el-ictimâî, http://kenanaonline.com/users/azhar-gaper/posts/517501 (Erişim tarihi: 12.12.2018).

İlut, Divayt, Davidson; Peter, Vekom, Kristin (2008), Council of Europe Language Policy Portal, (Demiği Çev.). İdaretu'n-Neşr el-İlmî, Riyad.

Kandîl, A. (2006), et-Tedrîs bi't-teknolojiye el-hadîse, Kahire.

Kâtît, Ğ. (2009), el-Hâsûp ve turûk't-tedrîs ve't-takvîm, Amman.

Kaya, Z. (2002), Uzaktan Eğitim, Pegem A Yayınları, Ankara.

Levi, M.; Koyıl, C. (2010), (ez-Zehrani Çev.). Eb'âd Te'allumi'l-luğa bi-musaadeti'lhâsûb el-'ilmî, İdaretu'n-Neşr el-İlmî, Riyad.

Mansûr, A. (2014), *Esasiyyāt Teknūlūciyā et-Terbiye*-Eğitim Teknolojilerinin Esasları, Eğitim Fakültesi, Dimyat, Kahire.

Murat G. (2014), *Yabancı Dil Öğretimi ve Dünden Bugüne Türkiye'de Arapça Öğretimi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, bilgi. (güz, 1, s. 193 – 211), Trabzon.

Richards, G. (2011), Performance and Competence in Teaching Language, Cambridge University Press New York.

Simonson M.; Smaldino S., Albright M. and Zvacek S. (2006), Teaching and learning at a distance, foundations of distance education, in (Theory and Distance Education, The need for Theory).
http://www.turtep.edu.tr.

[i] El-Mukdedî, G. (2013), Sevratu'ş-şebekât el-ictimâiyye (mahiyyetu mevâkii't-tevâsuli'l-ictimaî), 1.baskı, Dâru'n-nefîs li'n-neşr, Amman, s. 71-72-73.

[ii] El-Kandelcî, İ. (2013), el-i'lâm ve'l-malûmât ve'l-internet, Daru'l-yâvûzî s.323

[iii] El-Hâdî, M. (2005), et-T'elîm el-eliktronî 'abra şebeketul-internet, Kahire, s.103.

[iv] Kâtît, Ğ. (2009), el-Hâsûp ve turûk't-tedrîs ve't-takvîm, Amman, s.34.

[v] 'Avde, M. (2014), Davru şebakat et-tavâsul el-ictimaî fi'l-ameliyye et-ta'limiyye, Filistin.

[vi] 'Avkel, H. (2009), et-Tevcihu'l-fenni li'l-vesâil et-ta'limiyye el-hadîse.

[vii] Halefullah, C. (2013), et-Tâlîm bi'ş-şebekâti't-tevâsul el-ictimâî.

[viii] Murat Arif, G. (2014),Yabancı Dil Öğretimi ve Dünden Bugüne Türkiye'de Arapça Öğretimi, Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.206

[ix] Doğan, C. "Arapça Öğretiminde Yöntem Orijinli Problemler ve Çözüm Önerileri" Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, 21 (Bahar 2006), s. 80.

10. Doğan A. (1979), Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, I,58.

[xi] Kandîl, A. (2006), et-Tedrîs bi't-teknolojiye el-hadîse, s.174, Kahire, s.174.

[xii] Simonson Michael, Smaldino Sharon, Albright Mechael and Zvacek Susan (2006), Teaching and learning at a distance, foundations of distance education, in (Theory and Distance Education, The need for Theory), see P.40

[xiii] Levi, M.; Koyıl, C. (2010), (ez-Zehrani Çev.). Eb'âd Te'allumi'l-luğa bi musaadeti'lhâsûb el-'ilmî, İdaretu'n-Neşr el-İlmî, Riyad, 399-400.

[xiv] İlut, Divayt, Davidson; Peter, Vekom, Kristin (2008), Council of Europe Language Policy Portal, (Demiği Çev.). İdaretu'n-Neşr el-İlmî, Riyad, s. 135-136.

[xv] El-Yûbî, H. (2017), Effectiveness of web sites in teaching Arabic to non – native speakers, Riyad, s.67

[xvi] Levi, M.; Koyıl, C. (2010), s. 399-400.

[xvii] Richards, G (2011), Performance and Competence in Teaching Language, Cambridge University Press New York.

[xviii] Kaya, Z. (2002), Uzaktan Eğitim, Pegem A Yayınları, Ankara, s.193.

[xix] Kaya Z.(a.y.) s.193

[xx] http://www.turtep.edu.tr

Research

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 328 – 358
http://www.ijoks.com

Salīm Barakāt's Intermediary Existence: His Poem Maḥmūd Darwīsh

Aviva BUTT [1]

Received: Oct 25, 2018 **Reviewed**: Nov 22, 2018 **Accepted**: Dec 04, 2018

Abstract

In January this year, with my first article on Salīm Barakāt, Empire, Split Ethnicities, and an Explosion of Poetry, I introduced Barakāt's early writings saying that guidelines to understanding the poetry of the Kurdish poet Salīm Barakāt (b. 1951, Qamishli, Syria) are to be found in a poem by his friend, Palestinian poet Maḥmūd Darwīsh (b. 1941, al-Birweh, Palestine – d. 2008). I now present guidelines to understanding the mature output of both these poets guided by Barakāt's poem "Maḥmūd Darwīsh" (1984 – 2002). Barakāt's multi-layered substantially surrealistic poem also serves as an 'index to the acts of the wind.' In the same period, Syrian Alevi poet Adūnīs (Ali Ahmad Said Esber, b. 1930) published his book al-Sūfiyya wal Surriyāliyya (Sufism and Surrealism) (Dar al-Saqi, 1995), and then his poem Fihris li-A'māl al-Rīḥ (Index to the Acts of the Wind) (1998) exemplifying the theories of the book. I have included translations of salient whole poems.

Key words: Salīm Barakāt, Maḥmūd Darwīsh, Adūnīs, Modern Arabic Poetry, Sufism, Surrealism

Recommended citation:
Butt, A. (2019). Salīm Barakāt's Intermediary Existence: His Poem Maḥmūd Darwīsh. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 328 – 358 DOI: **10.21600/ ijoks.516511**

MOTTO

He pushed through rainbows to the fountainheads

- *Salīm Barakāt, 1989*

Introduction

Salīm Barakāt (Selîm Berekat) wrote his poem *Maḥmūd Darwīsh*, actually a series or chain (*silsila*, *silāsil*) of poems (in three sections) over a long period of time, that is, from 1984/5 to 1986/7/9, with Section III at the end dated 1985 to 1989/2001/2.[2] In his long poem *Maḥmūd*

[1] Corresponding Author: Aviva Butt, Independent scholar, Tasmania, Australia: avivabutt@winshop.com.au, **ORCID NO** : https://orcid.org/0000-0003-4710-4475

[2] In Salīm Barakāt ((2007). *al-A'māl al-Shi'riyyah Salīm Barakāt* (Works of Poetry by Salīm Barakāt), 412 – 424. See Appendix III for a translation of the entire poem from the original Arabic.

Darwīsh, he alludes to and corresponds with Darwīsh's output of especially the 1980s and early 1990s, Darwīsh's mature period. In the 1980s, Barakāt was in close touch with Darwīsh since at the end of the 1982 Lebanon War, Barakāt went with Darwīsh to Paris; then on leaving for Cyprus, where he carried on with his own writing, Barakāt edited, along with Darwīsh, the literary journal founded by Darwīsh – *Al-Karmil*.

Section I of Barakāt's poem *Maḥmūd Darwīsh,* opens with a series of short descriptions of the steps involved in the process of creativity; that is, the poet indexes what is involved to process "thought" so that it becomes a poem that is expressed in words. And so, we find a *Description of the Wind* that is "dragged into their destinies. . . arrives at immersion / Into their roads. . . and takes off." Barakāt's diction is a combination of Darwīsh 's and his own. Next we have a *Description of the Shadows*. This short poem is loaded with Barakāt's characteristic symbolism as seen in his long poem *al-Mu'jam* (The Obscure) on the subject of good and evil.[3] That is to say, Barakāt's poem *Maḥmūd Darwīsh* relates back to his longer poem *The Obscure*, in much the same manner as Darwīsh's collection *Ward Aqall* (Fewer Roses) is dependent on and evolves from the latter poet's long poem *al-Hudhud* (The Hoopoe), which tells of a journey and a renewed tale of the road.[4]

It therefore does not come as a surprise that Barakāt would write his poem *Maḥmūd Darwīsh,* as a description of the Sufi-style shared journey of these two poets in which both ascend from sempiternity to the world of the transcendental. The poem is as much about Salīm Barakāt's creativity as it is about Maḥmūd Darwīsh's.

When we come to the short poem *A Description of the Point of Ascent,* we realize vis-à-vis the diction that the poet-protagonist Barakāt is on his way to visit his friend Maḥmūd Darwīsh. He takes the elevator, which "ascends," and the word "ascent" takes on multiple meanings underlying the poet's state of mind. Then in the fifth poem of this section, *A Description of the Outer Foyer*, Barakāt makes use of and alludes to his use of surrealistic techniques. Placing the decrepit old servant in an otherwise filthy and sordid environment, he equates the servant's mutterings "in tongues" with the creative process, automatism being an acknowledged method in surrealism to release the creative impulse:

[3] In Salīm Barakāt ((2007). *al-A'māl al-Shi'riyyah Salīm Barakāt,* 559 – 592.

[4] "Darwīsh 's volume *Ward Aqall* (Fewer Roses) supplements his poem *The Hoopoe*. See more on this in Aviva Butt (2018) *Sacred Texts and the Poetry of Maḥmūd Darwīsh*, Prague: Archiv orientální (ArOr) 86, 53 – 72: 63ff.

Two stretches, and the end of a staircase. Bits of old tobacco rolls escape the servant's besom
Clandestinely pitching dropped bits of paper from the flower pots. Many are the mutterings
Unnoticed by the entering and exiting. She feuds in tongues, gnawing at her nails, waiting for

The footstep that will open the door.

Having opened the door to his friend's abode and the "place" where the two will "prevail over eternity's veil," the poet writes *A Description of Home's Gallery*. There is again a surrealistic undertone, but now in regard to the graphic arts:

Hangings in uninhibited genre. The images, multifaceted, resound with vibrant color.

It was as if some observer, alone in the concerns of their elegance, had raised his heart,

So that his eyes could prevail over eternity's veil.

In addition to being an example of Barakāt's many times proven incredible powers of description, the poem *Maḥmūd Darwīsh* is exemplary for its modernistic surrealism merged with meaning through the usual symbolic presentation that characterizes Barakāt's writings.

Surrealism became a sort of cultural movement in times when psychological theories seeking to overcome inhibitions and reach into the subconscious came to the fore, especially Sigmund Freud's theories concerning repression and so on. Such theories were initially experimented with in the graphic arts, and only then passed on to writers for experimentation and inclusion in literary theory. Thus, Barakāt's technique of the ordinary serving as background for the extraordinary told by way of subjective experience springs from the existentialism and surrealism in post-World War II times. Perhaps because of his coming from a younger generation than Darwīsh, or because of his ability to write stories and novels, only Barakāt feels comfortable using existentialist distancing and modern techniques of writing suspense, as well as in addition being able to avail himself of surrealistic techniques. By way of further comparison, the Syrian poet Adūnīs (b. 1930 in Latakia), despite his having written very knowledgably on what surrealism has in common with modern poetry (*shi'r ḥadīth*) does not write a poem which exemplifies surrealism.

In the last short poem of Section I, *A Description of Home,* we become aware of Darwīsh 's presence with mention of his seashells, bags and maps, and significantly Barakāt tells us about "the bags' ghosts gazing at their parched maps," and continuing inserts his own message, "rapt in their debates on how to contrive the possible, on their own."[5] The type of wrongdoing, the Palestinians' mistake as it were, is spelled out in detail in Barakāt's aforementioned poem *The Obscure*, a poem on the subject of good and evil.

Section II: *Volition Composes the Spectacle*:

In Section II of his poem, Barakāt provides us with an overview of the familiar and salient physical characteristics and everyday habits of his friend in the titles of each short poem, which stand in stark contrast to the subjective experience that follows in the descriptive material.

It is only in the short poem *His Eyeglasses*, the last of this section, that we (Barakāt, Darwīsh and we the readers) are confronted with a spectacle that would most likely have occurred more than once. We do not see the Darwīsh we might expect to see, the man with the spectacles, but rather we see Darwīsh's latescent body, his second body, in Darwīsh's own words "the other" – we see the body or specter from which the poet's creativity emerges:

And he

He would grope about for his eyeglasses, not seeing all this; rather his glance encounters The specter of a scholar, over the couch – his transmigration that anthems bombard.[6]

Barakāt presents us with his accomplished and polished poem, but as ever without offering a theoretical treatise. Therefore, for the sake of his readership, it seems in order to clarify the possibility or at least to remove the improbability of such event as presented in the above lines. For an explanation of the phenomenon of "the specter," let us then turn to the theoretician of Arabic modern poetry and the neo-Sufi trend, the Syrian Alevi poet Adūnīs . Adūnīs envisages modern poetry, which emerged with the writing of free verse (*shi'r ḥurr*),

[5] *The Obscure* was written from 2003 to 2004, and as mentioned above published in Barakāt's volume of 2007.
[6] Throughout the writings of the poets under discussion, there is nothing of "pantheism" or so-called "metaphysics" with its concepts of "the soul." Here we are talking of a "specter," a diaphanous "body."

as being a continuation from the Sufi medieval poets, but with a modernity that provides a decisive turnabout. Barakāt, on the other hand, finds his roots directly from quranic *tāwīl*, especially Ismaili *tāwīl*. Nevertheless, despite the disparity between the two poets, it seems appropriate to quote Adūnīs' explanation. Adūnīs bases his theory in the writings of the Muslim scholar Ibn 'Arabi (b. 1165 – d. 1240). In his book *Sufism and Surrealism*, Adūnīs writes that "the body becomes an ecstatic, radiant entity, and the matter becomes diaphanous, and the obstacles between man and the unknown or the 'true and absent life' vanish."[7] The diaphanous second body, gossamer-like, appears through setting aside reason and thought; inspired by the imagination, the second body or as referred to in both Adūnīs' and Barakāt's poetry, "the specter" is actualized as a physical phenomenon.

Adūnīs writes that according to Ibn 'Arabi "this transmutation is the intelligibility of imagination [image-ation]. The world itself is imaginary [full of images] as it is revealed or made manifest. Created existence is no more than imagination [image-ation] made manifest."[8] Darwīsh in his poem *Ān Lil-Shā'ir an Yaqtul Nafsah* (It is Time for the Poet to Kill Himself) accepts the same concept as Adūnīs does, as seen when for example his "other," that is his "specter," argues with him, saying: "There is no image excepting of images."[9] Looking for another opinion concerning the image, the specter – the present writer turns to the book of the physicist Arthur Zajonc, *Catching the Light: The Entwined History of Light and Mind* (1995). Zajonc tells us that light itself is always invisible and has to fall on an object, which is to say "a body," in order for us to see light. Moreover, without there being an image in the mind of the spectator, the eye will be blind. On the subject of day and night, Zajonc writes: "The light of day makes way for the light of night, of blindness, of inner sight. As Plato writes: 'The mind's eye begins to see clearly when the outer eyes grow dim."[10]

Adūnīs does more than theorize. He carries out his theories in his poems. Thus his poem *Jisd* (A Body), included in the appendices, presents us with some of the notions in Barakāt's poem.[11] The poem *A Body* serves as a prologue for Adūnīs' work *Fihris li-A'māl al-Rīḥ* (Index to the Acts of the Wind), published in 1998, in the poet's handwriting. The work, in its entirety, is a series or "chain" of poems telling the story of creativity from the poet's

[7] Adonis (1995), trans. J. Cumberbach (2005). *Sufism and Surrealism*, 141.
[8] Adonis, *Sufism and Surrealism*, 64. The insertions in brackets [ ] are my own comments.
[9] See Appendix II for a translation of Darwīsh 's poem.
[10] See pages 2, 3 and 12.
[11] See Appendix I below for the entire poem, the first of a series of poems in Adunis (1998). *Fihris li-A'māl al-Rīḥ*, 9 – 14.

viewpoint. One cannot help but wonder what if any is the relationship of Adūnīs' index to Barakāt's index, the poem *Maḥmūd Darwīsh*. After his short poem *A Body*, Adūnīs writes a longer poem with the title *Day's Head on Night's Shoulder.* As the title suggests, this poem is about that pair, presence and absence. "The absent/the present is the domain in which man's visual and visionary powers operate. It is the area of illumination on which the Sufi aesthetic is based. . . ." (*Sufism and Surrealism*, 116).

Section III: *It is, with the Same Certainty*

In the last section of his poem *Maḥmūd Darwīsh*, Barakāt tells of the world of the transcendental, greatly in context of his poem *The Obscure*. He opens by corresponding with Darwīsh's well-known and well misunderstood poem *It is Time for the Poet to Kill Himself*. About the latter poem, Professor Reuven Snir writes:

In the poem *It is Time for the Poet to Kill Himself*, the divide between the speaker and the poet's latescent body expresses a split in Darwīsh's heart: "Some thirty years / He writes poetry and forgets me. We toppled from all the horses / And found salt in wheat and he forgets me. / We forfeited possibility / And he forgets me. I am the other in him." From one viewpoint, this poem is autobiographical; after thirty years of writing poetry, it seemed to Darwīsh that he had come to a halt. He writes poetry and builds a world that collapses around him. In a situation where 'the earth tells lies' and the nation in whose name he speaks disappoints, he cries out: "Enough is enough, where is my humanity?" The conclusion is unambiguous: . . . "It is time for the poet to kill himself / Without more ado / Just like that to kill himself."" [12]

In the 1970s, Darwīsh assumed that the Palestinians would find a way to return to Palestine, and that his task as Palestinian National Poet would end. His poem *Qasīdat al-Raml* (The Poem of the Sand), published in 1977, tells us that then the poet will no longer be needed and will vanish. He writes: "And my blood is the song of the pomegranate. I am walking / And now I am disappearing into the tempest of the sand, / The sand will come sandy / And you will come to the poet in the night, and you will not / Find the door and the blue."[13] In these

[12] Reuven Snir (2015). *Maḥmūd Darwīsh: Hamīshīm Shenōt Shīrah*, 85. Snir continues: "The same poem served as a prologue for the autobiographical book he published initially in the periodical *Al-Karmil* in 1986 with the title *The Time: Beirut. The Place: August*. When published as a book, the title was changed to *Dhākira lil-Nisyān* (Maḥmūd Darwīsh , Acre: Dar al-Aswar, 1987) in English translation known as *Memory for Forgetfulness*.

[13] *Dīwān Maḥmūd Darwīsh*, 3rd edition, 1980. The first edition was published in 1977. See Aviva Butt (2013). *Maḥmūd Darwīsh , Mysticism, and Qasidat al-Raml [The Poem of the Sand]* in *Poets from a War Torn World:*

lines, there is complete identification between the figure of the poet, and his message. The poet is nothing more than his commitment to the Palestinian people.

In the 1980s, Darwīsh underwent a change of direction marked by his poem *al-Hudhud* (The Hoopoe), first published in 1990. This long poem, with its long lines, reminiscent of Barakāt's long line, makes use of Adūnīs' compelling diction in the opening lines:

Before we draw near to the land of our distant star, the poem takes hold of us

Through a needle's eye our body spins to absence, a new horizon's robe...

"Robe," for example, in Adūnīs' poems, signifies "garments" that are actually words, language. Here, Darwīsh says that the poem will take us in a new direction and redefines Adūnīs' symbol as being a new "robe" for "our body spinning to absence.[14] Darwīsh's message to the Palestinian people undergoes a drastic change.

The changes in Darwīsh's outlook and poetry could only have been possible due to his close association with his friend Salīm Barakāt, a Kurdish poet with a heavy burden of grief and suffering – a poet with a deep knowledge of the Qur'an, and also of the history of both the heavens and the earth from the time of Indo-Iranian civilization, as well as somehow having accumulated by the by an extensive in-depth familiarity with techniques in mainstream literary writing.[15]

Thus, in the short poem *His Inkwell* in the second section, Barakāt, responding to Darwīsh's passionate outcry as adamantly expressed in the above poem *It is Time for the Poet to Kill Himself*, encourages his friend to go on writing:

O most copious fever;

O fever with the shackles that exude thyme,

Four Essays by Aviva Butt with Introduction by Reuven Snir, 8 – 15. See Appendix II below for an English translation of the whole poem.

[14]The symbols "the land of our distant star," "through a needle's eye," "our body spins to absence," and "a new horizon's robe" seem to be an assemblage of Adunis' symbols strung together. The first corresponds with the poem *Marthiyyat al-Ḥallāj*" (Elegy for al-Hallaj), "O star rising from Baghdad." The rest are to be found here and there, especially in the poems of Adunis' collection, entitled *Fihris li-'Amāl al-Rīḥ* (Index to the Acts of the Wind). For more on Darwīsh 's poem, see Aviva Butt (May 2018). *Sacred Texts and the Arabic Poetry of Maḥmūd Darwīsh* (article), 57ff.

[15] Darwīsh was handicapped by his interrupted childhood education. When he did attend school, he was subjected to the cultural cleansing under Israeli military rule. He had no access to the surrounding Arab world and its extensive literature.

Put stalk after stalk into your sublime disability,

And stand in the arena, in the shadow of the golden;

And, with his opening lines in section III, Barakāt lauds Darwīsh's great achievement:

His clamor is the jujube's clamor. His limbs are the jujube's limbs,

His solitude is why roses offer excuses to roses, and the place is an anklet in his hands. Whenever he rests his elbow on a cushion, the concept rests there too, intensified

By the travel that is for its sake. And its estuaries whisper to him in clouds migrating

Under blades of spray that vaporized as he pushed through rainbows to the fountainheads, Meanwhile he enjoys the acclaim – the being unrivaled like al-Sammani in his sphere Unswerving – due to his predestinations.

Conclusion:

Barakāt has presented us with a surrealistic description of what he experienced on his visits to his friend Maḥmūd Darwīsh – their shared journey to the world of the transcendental, beyond the veil so-to-speak. Like Adūnīs , he tells us of "a body," a second body, and accepts Sufi notions concerning light and darkness, "the sempiternity of light that obscures."[16] It is clear that Barakāt and Darwīsh did more than inspire each other. To achieve the heights of maturity in their poetic output, they worked from similar premises due to their shared experiences. Therefore, it stands to reason that there must be multiple intertextual connections to be found in their poems, waiting to be explored.

Appendix I:

ADŪNĪS [17]

[16] A line from his poem *Ḥaza'in Manhūba* (Glimpses of Spoliation). See Aviva Butt (2018), *The Unimaginative Symbols of Salīm Barakāt* (article).

[17] Adūnīs (1998). *Fihris li-A'māl al-Rīḥ* (Index to the Acts of the Wind), 9 – 14. My translation from the original Arabic was done in conjunction with the Hebrew translation in Reuven Snir (2012). *Adūnīs: Mafteaḥ Peulot HaRuaḥ* (Index to the Acts of the Wind), 111 – 113. Any mistakes are my own, since the above translation reflects my own understanding of the poem. I wish to mention at this stage that there is a proposed updated English version of Snir's book.

A Body

Your body is the blossom of your path,

A blossom that opens and wilts all at once.

Did you ever sense

A morning too narrow to sustain your pace?

If so, for sure you awoke

Your body full of love.

What is beautiful and pure of the rains

What nourishes the wells of the specter[18]

It is the rain that flows from the body's clouds.

Every morning has

A secret body

For your sake opening a child's arms.

Saying:

The body is the start of meaning.

The specter's close friend

Light,

The body's close friend

Shade.

Love is a body

Night gracing its garments.

[18] Specter (rūḥ): the diaphanous body, which appears at the time of creative productivity.

My body – words

Dispersing into the notebooks of my days.

There is nothing denser than me,[19]

The body says –

And there is nothing more transparent.

This says:

Day is the body's idol,

And night a sacrifice.

He said:[20]

No, its body never ceases to wander

In the mazes of my body.

And he said:

The body's mother tongue

Is desire.

This says:

The body writes

Only the body!

And he said:

With words – a space [21]

That does not sustain the body's splendor.

[19] This is the beginning of an argument between the poet and himself.

[20] "He," i.e. the poet -- the argument between the poet and himself on the nature of a body continued.

[21] Space (*faḍā*'), i.e. space as part of "presence." Without presence there is no "space."

The body is a book

Read in two directions –

From end to start

And from start to end.

Days –

Horses galloping in the body's willows.

His dreams are birds fluttering over his body

And whispering: The space is too narrow!

At times,

To grant to poetry the body's color,

He erases the color of the words.

Still not

Yet has he opened his body to host death.

Is it because he has yet to know life?

The body's book is

The width and the height in the void

For the abstraction of desire.[22]

Sex is a navel

That unites day and night

In one body.

[22] Abstraction into the mind and heart. The Arabic original reads: "For the alphabet of desire." This is misleading in English, since the ABC of desire means the basics of desire. Here, the "alphabet refers to the invisible world in which divine abstraction takes place" (*Sufism and Surrealism*, 164); hence my translation "for the abstraction of desire."

The mind is an accretion

And the body the start.

The body – at once

A daffodil and a lake.

Appendix II:

MAḤMŪD DARWĪSH [23]

The Poem of the Sand

Verily it is the sand

Expanses of notions and the woman,

Let us go with the rhythm unto our death

In the beginning the high trees were women

There was water rising, there was language

Will the earth die like people

Will the bird bear it in its form to the void?

I am the beginnings

And I am the endings

And the sand is form and possibility

An orange-tree is oblivious to my first desire.

I see in what I see the oblivion that could devour the blossoms and wondrous.

[23] *Dīwān Maḥmūd Darwīsh*, 3rd edition, 1980. The first edition was published in 1977. Translation from the original Arabic by Aviva Butt.

And the sand is the sand. I see an epoch of the sand eclipsing us,

And hurling us out of time

I have lost my reason and my woman is lost

And the sand was lost in the sand.

I am the beginnings

And I am the endings

And the sand is the substance of the coming tree.

Clouds looking like the countries.

A single color,

And for the lovers there is a single face,

And we shall get used to the Qur'an for interpretation of what is happening

And we shall cast a thousand rivers into the flood of waters

And the past is the past, it will come with the elections of the mirrors

Lord of time

And the date-palm is the mother of eloquent Arabic.

I see, in what I see, the kingdom of the sand upon the sand

And the fallen will not smile on the holy days of the drums

And farewell to the distances

Farewell . . . to the expanses

Farewell to the changers who replace "the law" with the law in order

To cleave with the sand..

"Well done" to those afflicted by my vision and "well done" to the floods.

I am the beginnings

And I am the endings

I go to the wall of my execution like a stupid sparrow,

Thinking the arrow is my rib

And my blood is the song of the pomegranate. I am walking

And now I am disappearing into the tempest of the sand,

The sand will come sandy

And you will come to the poet in the night, and you will not

Find the door and the blue,

And it will come . . . two lovers shall come

They will take the fleeing lily of our time

And they will say before the river

How coercive was the time of the sand

And they will not be separated

And I am the beginnings

And I am the endings

MAḤMŪD DARWĪSH [24]

It is Time for the Poet to Kill Himself

It is time for the poet to kill himself

Without any excuse, just like that, to kill himself.

[24] *Hya Ughniyya, Ughniyya* (1986), also in *Dīwān Maḥmūd Darwīsh*, 3 vols. (2017): Open library: Riyad El Rayes Books. Online: https://www.aldiwan.net/poem9102.html .

My translation from the Arabic was done in conjunction with Reuven Snir's Hebrew translation in Reuven Snir (2015). *Maḥmūd Darwīsh: Hamīshīm Shenōt Shīrah* (Maḥmūd Darwīsh: Fifty Years of Poetry), 219 – 220. Any differences or mistakes are due to my own understanding of the poem. I wish to mention at this stage that there is a proposed updated English version of Snir's book.

He said: I won't tolerate the bee that sucks my blood.

He said: I won't tolerate that Allah takes vengeance on me.

He said: I won't tolerate the woman that disclaims me alive on her knees.

Some thirty years

He writes poetry and forgets me. We toppled from all the horses
And found salt in wheat and he forgets me. We forfeited possibility

And he forgets me. I am the other in him.

Everything is an image inside him, I am his mirror

Each death is an image. Each body is an image

Each journey is an image. Each country is an image.

I said: Enough is enough, where is my humanity? Where am I?

He said: There is no image excepting of images.

Some thirty winters

He writes poetry and builds a world that disintegrates around him

He picks up the carnage in order to draw a bird and a door to nothingness

Whenever a wall disintegrates around us, he builds homelands with language

Whenever dry land is weary of us, he builds a Garden, and draws a crowd

For thirty winters, he lives outside me.

He said: When at first we arrive in cities

And we are present in absence

And ruination

You don't believe it

You don't divorce yourself

From the street we walk on. . . and walk to

The land tells lies, but a dream that drops down from his hands doesn't lie.

Some thirty autumns

He writes poetry and lives and loves only an image

He steps inside a prison and observes only its moon

He steps inside love and culls only its date

I said: How about the lady in us?[25] *He said to me: An apple for remission.*[26]

I came to: Where is my humanity?

Then he sealed off the door in order to watch me from outside.

Apropos an image, it screams in me

In a flash the lady appears, since we wait for her:

It is time for the poet to leave me forever

My heart is not paper

It is time to part

From my

perspective, to part from a nation of paper. It is

time for the bee to leave the flower towards twilight

It is time for the rose to leave the thorn and be consumed[27]

It is time for the thorn to be embedded in my heart

So that I will see my heart, that I will hear it, that I will feel it.

[25] Darwīsh is talking about the 'lady of the land': he means Palestine.
[26] Remission, i.e. his prison sentence.
[27] Consumed, i.e. perish.

It is time for the poet to kill himself

Without more ado

Just like that to kill himself.

Appendix III:

SALĪM BARAKĀT[28]

Maḥmūd Darwīsh

I.

The Place is in Keeping with the Work on Hand.

1—A Description of the Wind:

The morrow, it chews gum like a sulky lad opening the buttons of his cashmere jacket

Under an acacia tree. And it – like any tomorrow – is lean and serene, and has its inanities;

With field glasses that he raises to his eyes seeking clarification, like a coachman he finely

Combs its perfection. Indeed the metal pen – unawares drops, from between his fingertips;

Then he writes as if wiping away the languor of the scene and the radiance, the intricate Preceded by the intricate – he is dragged into their destinies; he arrives at immersion

Into their roads. And the wind takes off.

2—A Description of the Shadows:

With pale certainty, the shadows thrust their pale light into those underground passageways Where life assumes the form perception of the waiting, and the actuality is derived from

Glimpses of truth, the cane of the blind and the buffoonery of the clown. If eternity finds

Hard the length of time in carrying baggage on the roads then let him apologize,

Since he intertwines his volition with their image. In moments of eternity the family

[28] Salīm Barakāt (2007). *al-A'māl al-Shi'riyyah Salīm Barakāt*. Beirut: Al-Mu'ssah lil-Dirāsāt wa-Nashr, 412 – 424. Translation from the original Arabic by Aviva Butt.

From which they descend are the beacon of their lighthouse. The first rendezvous

With destiny strikes, there under the tree supporting daytime, with commiseration

For camphor tree taps.[29]

3—A Description of the Weir:

Thin rods of metal – unskillfully coated – the path cuts across the earth for the earth to fence
No doubt retaining. It was a little cold that day holding fast to rein in hours anointed with

The oil of divine leverage – contributing to the secret bliss, the wafting of the dahlia on the
Drowsiness of the air. And then – blithely drawing near – birds cut through air churning over
Their feathers, wetting the silent metal opulently exposed. As for the dangling lock of

The chain encircling the rods, the earth alone listens to its warming beat, and the subsiding,
From which the footings take on their skills.

4—A Description of the Point of Ascent[30]

At the bustling cubic meter, there is a perpendicular concrete foyer, its chiseled circles

And triangles appraising the headlong gusto of visitors; and at its walls its anthem chanted,
Ascending and descending, in the mouths of pipes and wires. But it keeps silent – in accord
With its reticence in idleness – about its transient occupants leaving behind the last of their
Tokes[31] *that would thwart their feverishness, and the stray scents that would camouflage their*
Bodies. Rather it directs its concerns to the thresholds of doors, the charm of the frivolous
Along with its mechanical convulsions – weight banging on the hush of weight,

Darkness listens – from the coffee – to illumination that staggers with its long cough.

5—A Description of the Outer Foyer:

[29] The Arabic says "the tusks of Kapur." The Kapur, that is, camphor trees, are being killed off by excessive tapping due to human greed, just as are the elephants that are killed for their valuable tusks. Such themes deploring humankind's abuse of our precious animal and plant life are common in Barakāt's writings.
[30] The fourth poem, the Arabic title is unvowelled, most likely deliberately. Barakāt is talking about the *elevator* that took him up to Darwīsh 's living quarters when he visited. It seems this poem is autobiographical. The poet describes his own psychological state, as he euphorically makes his way to what he feels as an *ascent* to a high mountain.
[31] Toke: puff on e.g. a cigarette, maybe with marijuana in it.

Two stretches, and the end of a staircase. Bits of old tobacco rolls escape the servant's besom
Clandestinely pitching dropped bits of paper from the flower pots. Many are the mutterings
Unnoticed by the entering and exiting. She feuds in tongues, gnawing at her nails, waiting for

The footstep that will open the door.

6—A Description of Home's Gallery:

Hangings in uninhibited genre. The images, multifaceted, resound with vibrant color.

It was as if some observer, alone in the concerns of their elegance, had raised his heart,

So that his eyes could prevail over eternity's veil.

7—A Description of Home:

The room lies opposite. Life lies opposite. Cogent unknowns hover round potted plants.

In corners. Sturdy ledges facilitate surreptitious passing of words from one book to another. As for an array of fancy seashells by the sofas, it suggests water's silence about its anguish. The only smoldering butt dropped into the brass ashtray is severed, as if spared from

Its doctrines of preparing a disbanding. There are bags too. And the bags' ghosts gazing at Their parched maps, rapt in their debates on how to contrive the possible, on one's own.[32]

He is the Lord over provision of possibility.

II.

Volition Composes the Spectacle[33]

1—His Inkwell:

O most copious fever;

O fever with the shackles that exude thyme,

Put stalk after stalk into your sublime disability,

[32] "What you have brought is sorcery, Allah will surely make it of no effect," (Surah 10:81).
[33] Volition in psychology means the cognitive power by which a person decides on and commits to a particular course of action.

And stand in the arena, in the shadow of the golden; it will prolong the stance until the Buttresses emerge from their phase, and the terraced slopes rise up to where

He sits in company.

And he will shake off the dust from the dust cap, with a brush of radiance,[34] mindful of

The locks. And the fans will flock to the familiar where the enticement gleans

From the hands of the liquor of their dictates. May a swift demise distract from the cotton

Strewn about, and the standing in the arena back up the sublime, the subverted altogether

The most subtle of comforts. And the morrow will excuse what he offers as excuse

Like with the gardener who neglected the parterre.

As for the chronicles that quarrel near his inkwell, like patrons mustering their forces,

They will not ever go back to their slumber.

2—His Packet of Cigarettes:

Who has a zest for the anthem even when the wind cuts out, and hailstones are pelting him?

Who, cigarette after cigarette, because of the lump in his throat, burns the curtain

To return the actors to seats that were stolen?

Ethereal gold oscillates rising higher and higher, and the smoke that emerges drowsily,

Upon slight stimulus from drowsy lips, rebuffs kings, as if – within a nook of

Chrysanthemums – a gaunt bystander is dividing up their principalities.

3—His Coffee:

So be it, the day of the blast will penetrate unto their winged monasticism;

Unto the dolphins, and unto the twitch of tigers' tails. Let it penetrate hibernation, bringing

His luminous throne, unless alarmed like gazelles they bound from the highest bulwark

[34] Radiance: the divine feminine. In this passage, Barakāt "concretizes" creativity through poetic writing that evokes the senses.

To the highest truth.

Let day put an exhausting thirst into the coffee grounds.

Sunset will accost before prophecy's siege.

4—His Morning Lethargy:

The wall with the crisscross of shelves reveals book after book, the curtain thrown back

By a lethargic hand, as its swish pulsates to set free the highest tree, and liberate

The architectonics.[35] *And there is something of what he would put in order, afterwards,*

What the night overlooked on the thrones of the ignorant,

Wars

Resolutions

Lamps

Ink

Returning with them to their lairs that ignorance took by force,

Wars

Resolutions

Lamps

And the ink is prolonged to oppose them in its diaphanous veil.

5— The Tale of His Heart

You rule, O blaze, yourself and you sob, sobbing your utmost,[36]

Then the pain brings on gratitude for the familiar that is within you, and for

The woven lucidity at the fore spending the night with you in spellbound watchfulness.

[35] Architectonics, i.e. literary or artistic structure.

[36] Blaze (*al-ḥarīq*), usually translated as "the circle of fire" meaning the Divine essence.

And softly expanding, until the place has its velvety rugs, jugs, and charters, its space,

And its resources, that dazzle like golden teeth.

And for you the cast out wind is in the fray, and the lover withdrawn,

And the traumatized who seek the last strike from

The traumatized;

For you

O blaze;

For you

O blaze. . .

While the farthest improvising, scrutinize it, and send their falcons endowed with neckbands

To the scene – may the returning signal the resurrection of their fingertips

They whisper: "Ho! For al-Qiyamah."

6—His Eyeglasses

In every corner of the wardrobe is the day's masquerade. And on the table – near the

Bottle of vinegar – are the presentations visitors left. And there lithe unknown regions ponder Their adornment in the mirror, and a tour blends the aroma of the door's lubrications,

With gleaned garlic cloves and the plumage of the anomalous brew.

And he

He would grope about for his eyeglasses, not seeing all this; rather his glance encounters The specter of a scholar, over the couch – his transmigration that anthems bombard.

III.

It is, with the Same Certainty

His clamor is the jujube's clamor.[37] *His limbs are the jujube's limbs,*

His solitude is why roses offer excuses to roses, and the place is an anklet in his hands. Whenever he rests his elbow on a cushion, the concept rests there too, intensified

By the travel that is for its sake. And its estuaries whisper to him in clouds migrating

Under blades of spray that vaporized as he pushed through rainbows to the fountainheads,[38] *Meanwhile he enjoys the acclaim – the being unrivaled like al-Sammani*[39] *in his sphere Unswerving – due to his predestinations.*

And with the onrush like a boon the passageways lead to them,

As if they – he – whoever will mention the Garden due to their sharing the pain,[40]

It is he who will submit the strongest pulsation to the most powerful wing.[41]

And with the onrush like the battlefield's calm freeing the night from distrust of actuality,[42] *he*

Then joins forces with the watercourses, as if the watercourses were bathing his babies.

As for the butterflies,[43]

Which activate cables of his forging

They are the last of his effectuations.

---

[37] The jujube tree is mentioned twice in the Qur'an, once in relation to Al-Qiyamah (The Resurrection), see Surah 36:28 –32: "(They will be) among thornless lote [jujube] trees, / And among *Talh* (banana trees) with fruits piled one above another, / And in shade long-extended, / And by water flowing constantly, / And fruit in plenty."

[38] Barakāt is describing how Darwīsh created the primordial Palestinian homeland, which became "the homeland on paper."

[39] Muhammad ibn Abd al-Karim al-Sammani (d. 1775), Egyptian Sufi who paved his own way.

[40] An allusion to the wound, the Nakba and loss of Palestine.

[41] The air pulsates around the wings of birds in flight – Darwīsh uses this imagery in his poem *The Hoopoe.*

[42] The obstacles are removed and to quote Adunis "thus the body becomes an ecstatic, radiant entity, and the matter becomes diaphanous, and the obstacles between man and the unknown or the 'true and absent life' vanish" (*Sufism and Surrealism,* 141).

[43] Darwīsh uses the butterfly as a symbol in many of his poems. One example is the line "*Butterflies guide us, on the journey"—* from *Fī al-Raḥīl al-Kabīr Aḥibbukī*Akthar (In the Mass Exodus, I Loved You More), the ninth poem of his volume *Aḥada 'Ashara Kawkaban 'alā Akhīrī al-Mashhadī al-Andalusī* (Eleven Stars over the End of the Andalusian Scene) (1992). *Eleven Stars* is of the same period as Darwīsh 's *The Hoopoe* and *Fewer Roses*.

And his clamor – after that – is the clamor of ravines that the dispossessed plunder,

Beguiled by their splendor as well as by the beguiling pain. And what is in it of the

Double reed pipe on marble,[44]*that advances tranquility to their inheritance; it flits about*

The majestic ruins to their indignation. And that same pain is the grip in the painter's brush

For him to portray minarets of the pasture and domes of the dewdrops. And he points out

The witnesses, who retrieve the martyrs from the buttresses, at the site, wiping away the haze of fatigue from his eyeglasses, to smile so much the better:

When the carnage

Contemplated—

Disrupts –

His commiserating –

Smile.

There is no trench in his sentiments but that it shelters the marvel mesmerizing them, as if

He would walk into the place to farther than the place extends, and into the ancient Reverberation to every certainty.

And he would honor as a solemn pledge – from the actuality that invaded the clinging blazes,

Due to powerful narration – unto the far off inspired ambush, his own supervision of bakers Who would spin words into buns,[45]*renouncing the convert – that inspired flashes*

Of lightening and flame for the biggest of snares, whereas anthems subdue their passions

---

[44] See Joachim Braun, trans. Douglas W. Scott, 2002. *Music in Ancient Israel/Palestine: Archaeological, Written, and Comparative Sources* (Grand Rapids, Michigan / Cambridge, U.K.: William B. Ferdmans Publishing Company. Online: https://books.google.com.au/books?id=AXrHi31KN9YC&pg=PA140&lpg=PA140&dq=reed+pipe+Palestine&source=bl&ots=lh6UKvkJwh&sig=qtDxrudQ4dOam45JartTV4oLBMw&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwig7ev1ioTaAhWKWLwKHVMFA60Q6AEIRjAF#v=onepage&q=reed%20pipe%20Palestine&f=false [Accessed 24 March 2018]

[45] Here Barakāt uses the same diction as he uses in his own poems to describe how simple folk are deceived by inspiring talk into joining militia and finding themselves without food –Darwīsh denounced the suicide bombers ("martyrs") by way of parallel.

Lest the ink be startled, and the evening disrupted by armature. And meantime

While the Gardens look on, showing forbearance,

The ink[46]

Invents

Life

Inscribed

With their detached fingertips

On double reed pipes for subtly unveiling secrets.

Never mind his affairs, then –

Never mind meddling with the storm,

Or the springs that leap as if due to Salukis,[47] *caught between*

His bulwarks –

How often they sit opposite each other, he throwing his dice onto the board

And he throwing their dice;[48]

How often do tales sit between them as with their puffing they relieve their drenched

Frustrations!

And he then, leans over his sofa to stroke the sleeping panthers next to

His conviction, and he polishes the taut chains, the series[49] *on his shirt for the waterways,*

It convolutes unto the volition within their nervous[50] *caftans, whispering:*

---

[46] Barakāt wrote only the pronoun "it."

[47] The Saluki is a sight-hound also known as Persian greyhound (Tazi). It was originally bred in the Fertile Crescent.

[48] The dice are used in a game of backgammon.

[49] Chains and series in Arabic are the same word (*silāsil*). There is a shift from the "chains" that hold the "panther" of his conviction to the chains, the series of poems or anthems bombarding him.

[50] Nervous, "*nirozi*," a Kurdish word.

"Dear uncle, it is dawn."

And do not grumble, dear morning, if he shoves you into the comedy

Since heroism thwarted by its depiction and its palm-leaves,[51]*could preserve you from*

The retribution captive in its lungs,[52] *and from the bleeding twilight, sinking with the Absolute certainty, that witnesses trundle past its wares, death's ruptured helmets. Anyway, most of its witnesses are captured by storm for a death among the baked bricks.*

And the Penates passing through their squares, fugitives from their commiseration,

They are the greatest ladders

For panegyric.

And do not grumble if he shoves you into the roses,[53] *and ties the evening*

Onto his chair,

Since he will release the places from his diaphanous providence to freedom

For their madness;

Freedom for another pain, a familiar pain,

You will oscillate as is the wont with cocks; and this conjures up

The negative experience at the window of dawn.

Never mind;

Never mind his affairs;

Never mind the cry of the cherry-tree hidden in the shadow, its heart tormented so easily,

Step by step, degree by degree.

[51] Palm leaves in Syria and Turkey are used as wrapping, similar to grapevine leaves in Greece, to prepare some food delicacies.
[52] Retribution if *al-majāzāti* is taken as a Persian word, or "imagery" if taken as Arabic.
[53] Roses: Darwīsh's diction.

Never mind us. How often will we encounter the story it decries and the passers-by already
Weighted by the wayfarer's ashes. How often will we share in the looting that befalls us,

With its pendant,[54] is diverted an epoch of our acceptance, the maw of the absent life . .

They whisper: "The defection of the hungry makes you commit an outrage. Your fingertips
Grope the heat of that misery, unyielding like firmament and summit, and maybe casualties
Like them were vigilant thus confounding the predestinations, so that they would squander
The vessels of argillaceous earth stacked on the shelves of the transcendental, and the earth
Would turn with ease from your place- of-travail to the sea near you, set free but lamenting".

Never mind us.

Behold he gathers up the locks with his hands as if gathering clues to the unrest,

And earmarks his delineation of jujube fruit for his rhetoric, tracking the trail of death,

That he himself hazards when he in fact rejects it. And he is indifferent, on passing by,

Concerning the scene recalled as evidence, the cutting edge of torture – in any case –
Concerning the trustworthiness. And he was able to turn from judge to judge[55] in regard to
Daytime's loathing of threshers,[56] and the tombstones over their faces in pale outline
Expound on the Gardens; in regard to the miracle you beseeched, he eternized the drowned,
And the birds find repose under the veils.

Beware of him,

He is able to acknowledge the great keys that disintegrate in the hands,[57] and to haul

The reserved dust cloud to decent diversion, with minerals precluded, and the frenetic glow

Is a hydrophobic glow, and the arrows and snares break up the quiver, the outer shell.[58]

As for the rest it is hopeful, too, there by virtue of the beseeching,[59] wet

---

[54] A pendant for the ear.
[55] The judges Barakāt mentions are arbitrators between parties, outside the legal system.
[56] Threshers, that is, sharks (people).
[57] The great keys, that is, the keys to the treasures of the Heavens and Earth, words used in the Sufi prayer by that name, a prayer that is supposed to invoke miracles. Here, Barakāt tells us that the poet has exceptional powers.
[58] Outer shell of origination (*al-khalq*, origination, creation) alludes to the Sufi *bāṭin* and *ẓāhir* (outward and inner, visible and invisible, esoteric and exoteric).

With loose saliva on jawbones, and the forbidden spilled over boots.[60]

And he is able to withstand the instants, damp from the effect of the breaths,[61] *those meant*

For the master poet penetrating to obsolete fruits, and he strokes the golden glow, where Legends intrude shivering at their mild triumph. Be

Beware

Beware of him

A share of the water on him, a share of the allotment on him for the far off to pave the way For the assault of the far off, trampling on his concerns about the pain that could sink,

Deep down, into ill-fated beauty.

A share of the comedy about him if he mourns the blast[62] *that shoves back the completion,*

The savagery taking-off, as if – with the help of spikenards,[63]

He would make the blast peter out.

. . And likewise he will make the banter peter out even as for a dirham the beggars

Shove him back? Familiar with civil outrage, he estimates the gauge of a thief's humor,

One who takes from the treasures

Only their stories.

And he will keep count

Deed by

---

[59] The Arabic word *bi-Barakāt*, translated above as "By virtue of" could be translated as "through the spiritual energy of," or "with the blessing of" – making it sound more specifically "Sufi," but in general the present translator feels that here as elsewhere Barakāt writes a modern poem in a modern register, and uses words that in Arabic are visually the right choice for the subject on hand – and should be translated accordingly.

[60] The wine is poured out on their riding or marching boots and not consumed.

[61] Breaths (*anfās*), i.e. breaths or instants. "Nafas is the indivisible moment in which every existent in the cosmos undergoes a new creation. The spiritual energy (barakah) of the Sufi Path is transmitted on the breath of the Murshid" (Murshid F.A. Ali ElSenossi, *The Language of the Future: Sufi Terminology*). Online: http://www.almirajsuficentre.org.au/qamus/app/single/1487 (Accessed 10 April 2018).

[62] Blast or wind (*al-rīḥ*).

[63] Spikenard is associated with the goddess Anahita.

Deed,

With a tally of the fascination for the game, and he calculates on the same fingertips that Incite divisions.

And do not entice him with the charters, since he is obsessed by the babbling of water, Rushing off – effusive, out-of-touch – between songs, and around him are the spas of Alajar [64]

That certainty inspires; around him are the forgotten bones under the cushions of the kings,

And the reality pinned to their blindfolded falcons. As for the comedy, that selfsame Infuriating blowing of trumpeters, they fall out of step as when trophies become innumerable Innumerable,

Alongside the fascination of an account of solitude?

It is as if he had excluded himself when the earth counted him on her fingertips,

Fingertips that incite divisions.

As if,

Wherever?
What is the blowing of the blast of the Everlasting?

It is the distance bringing confusion to be demolished by its beauty.

1984/5 – 1986/7/9

What is the place, the captive one,

When you grip with your hand the blast germane to its keys?

What is the reverberation? What is the tale, what is its loss of blood?

What is the groan that shakes its authority in regard to the whim of the ink? A little pillage of

The secret roses, the scent of the coffee beans in the month he led

That garden

[64] Alajar in Andalusia. Andalusia was Darwīsh's way of referring to Palestine of the past as a paradise and homeland for the future.

To where the morning grumbles

Indeed it did not calm down, with both your hands forging gold it did not calm down,

And you readied the garden

For its roses, and you filched niceties from the thresholds

Crosspieces for it, parts of the place, and you wrote chronicles of the richness

In which the burgeoning dispelled your misgivings. Any misgiving would make you subject

To suspicions of weakness.

Lest it be seen from its heights that the blast might sow their suffering

Due to your hands.

As for their seeking shelter, and looking to you?

Any misgiving would take away your capability? Disappointment over a lily or a bee

It touches his anthems and makes you different

When his anemones become dissipated like the front

Then what you want grips. The scheming of the miserable, and the guardian blaze

Reproaching you would be his private matter

And the gale that you are in would be a gale for a sparrow.[65]

1985 – 1989/2001/2

References

Books

Adonis. (1995), Trans. J. Cumberbach (2005). Sufism and Surrealism. London: Saqi.

Adūnīs. (1998). Fihris li-Aʿmāl al-Rīḥ. Beirut: Dār al-Nihār.

[65] The sparrows that flit about in front of the Palestinian homes.

Barakāt, Salīm (2007). al-A'māl al-Shi'riyah Salīm Barakāt. Beirut: Al-Mu'ssah lil-Dirāsāt wa-Nashr.

Butt, Aviva. (2013). Mahmud Darwish, Mysticism, and Qasidat al-Raml [The Poem of the Sand] in Poets from a War Torn World: Four Essays by Aviva Butt with Introduction by Reuven Snir, 8 – 15. U.S.A.: Strategic Book Publishing and Rights Co.

Darwīsh, Maḥmūd (1986). Ward Aqall. Acre: Dār al-Aswār.

Darwīsh, Maḥmūd (2017) Dīwān Maḥmūd Darwīsh, 3 vols. Open library: Riyad El Rayes Books. Online: https://www.aldiwan.net/poem9102.html [Accessed 19 October, 2018].

Snir, Reuven. (2012). Adūnīs: Maftēaḥ Peūlōt HaRūaḥ. Tel Aviv: Keshev.

Snir, Reuven. (2015). Maḥmūd Darwīsh: Hamīshīm Shenōt Shīrah. Tel Aviv: Keshev.

Zajonc, Arthur. (1995). Catching the Light: The Entwined History of Light and Mind. Oxford University Press (paperback).

Articles

Esoteric Interpretations of the Qur'an: The Foundations of Shia-Ismaili Tawil. Online: https://ismailignosis.com/2015/12/28/esoteric-interpretations-of-the-quran-the-foundations-of-shia-ismaili-tawil/ posted on December 28, 2015 by Ismaili Gnostic. [Accessed 1 October 2018]

Butt, A. (2018). Empire, Split Ethnicities, and an Explosion of Poetry. International Journal of Kurdish Studies 4(1), 44 – 69, DOI:http://ijoks.com/ DOI: 10.21600/ijoks.383376 .

Butt, Aviva (2018). Sacred Texts and the Arabic Poetry of Mahmud Darwish. Archiv orientální 86, 53 – 72. Prague: Oriental Institute (CAS). Online: http://aror.orient.cas.cz/

Butt, A. (2018). The Unimaginative Symbols of Salim Barakat. International Journal of Kurdish Studies 4 (2), 294–308. doi:10.21600/ijoks.454197http://ijoks.com/DOI: 10.21600/ijoks.454197

Notes & Comments

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 359 – 362
http://www.ijoks.com

İran'ın Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin (IKBY) Bağımsızlık Girişimlerine Bakışı

Mehmet Akif KOÇ [1]

Received: Nov 15, 2018 **Reviewed**: Nov 30, 2018 **Accepted**: Dec 07, 2018

Recommended citation:
Koç, M.A. (2019). İran'ın Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin (IKBY) Bağımsızlık Girişimlerine Bakışı. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 359 – 362 DOI: **10.21600/ ijoks.516512**

IKBY Dış İlişkiler Departmanı Başkanı Falah Mustafa, 21 Eylül 2017 günü CNN canlı yayınında "Irak sınırları içerisinde bir geleceğimiz olduğunu düşünmüyoruz" açıklamasını yaptı. Aslında bu cümle, çok uzun bir geçmişi bulunan Irak Kürtlerinin (ve daha genel anlamda Ortadoğu'da yaşayan tüm Kürt topluluklarının) içerisinde yaşadıkları sınır hatlarıyla olan ilişkilerinin doğasını göstermesi bakımından jenerik ve somut bir anlama sahip.

Bu cümlenin hemen hemen bir benzerinin, mesela dört yüz yıl önce Senendec'deki bir Ardalan Emirinden Safevî İran Şahı'na veya iki yüz yıl önce Süleymaniye'deki bir Bâbân Paşasından bağlı bulunduğu Bağdat'taki Osmanlı Valisine yönelik olarak dile getirilmiş olabileceğini tahayyül etmek zor değil. Tarih bunun somut örnekleriyle dolu: Kürtlerin, her dönemde, içinde yaşadıkları sınırlarla ihtilafları oldu.

Birkaç gün sonra, 25 Eylül 2017 tarihinde, Kuzey Irak'ta bağımsızlık referandumu gerçekleştirildi; sonucundan bağımsız olarak Irak Kürtleri kritik bir dönemece daha girdi bu referandumla. Son çeyrek asırda, her birkaç yılda bir girdikleri gibi. Kürtlerin Soğuk Savaş

[1] Corresponding Author: Ph.D Can., Middle East Studies, Ankara / Turkey, E-mail: akifkoc@hotmail.com, **ORCID NO** : https://orcid.org/0000-0001- 5179-6027

sonrası bölgesel ehemmiyet kazanmaya başladıkları 1991'den, yani Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgaliyle başlayan Körfez Savaşı'ndan beri; belki de ilk kez, bir adım atınca, içinde Kürtlerin yaşadığı üç bölge ülkesini birden karşılarında buldular, buna iç savaş içindeki Suriye'yi de katmak mümkün. Daha önce hemen her adımlarında, örtülü veya açık şekilde bu dört ülkeden birini/birkaçını yanlarında bulurlardı, fakat bu sefer konu "bağımsızlık" ve tabiatıyla herkes karşılarında.

Bu cepheleşme, BM Genel Kurul Toplantıları marjında New York'ta bulunan Türkiye, Irak ve İran Dışişleri Bakanlarının, 20 Eylül 2017 günü referandum konulu tek gündem maddesiyle bir araya gelmeleriyle somutlaştı. Her üç ülke yetkilileri de, bağımsızlık bir yana, referandumun gerçekleştirilmesine dahi şiddetle karşı olduklarını ve bunun bölgede önlenemez bir çatışma ve istikrarsızlık sarmalının kapısını açabileceği konusunda hemfikir. Ankara, 22 Eylül'deki MGK kararları ve tarihe atıflarla bu mesajı iyice sertleştirdi.

Her devlet kendi perspektifinden haklı sebeplerle bu referanduma karşı çıkıyor. Bu meyanda, İran'ın itirazlarına daha yakından bakınca sekiz temel dinamik ön plana çıkıyor:

-İran'da yaşayan Kürt nüfus ve etnik kompozisyon

-Irak-İran ilişkileri

-Ekonomik saikler

-ABD-İsrail faktörü

-Türkiye'nin tutumu

-IŞİD'le mücadele

-Irak Kürtlerinin iç siyaseti

-İran-zemin stratejisi.

1. İran'da yaşayan Kürt nüfus ve etnik kompozisyon: Her ne kadar İran'da etnik verilere dayalı nüfus kayıtları tutulmasa da, ülkede farklı kaynaklara göre ortalama 8-10 milyon civarında Kürt vatandaşının bulunduğu tahmin edilmekte, bunun da yaklaşık % 70'i Sünni. Keza ülkede, başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere, Fars kökenli olmayan çok sayıda etnik azınlık yaşıyor. Ülke nüfusunun kabaca yarıdan fazlası Fars kökenli değil. Bu nedenle bilhassa self-determinasyon hakkının, geçmişte politize olup İkinci Dünya Savaşı sonrası

Sovyet güdümünde bir devletçik de kuran Kürt azınlığın yanısıra, ülkede zaten merkezi yönetimle sorunlar yaşayan Türk, Arap, Beluç vb halklara emsal olabileceği düşüncesi mevcut, hatta bazı çevrelere göre bu durum ciddi bir milli güvenlik sorunu oluşturuyor.

2. Irak-İran ilişkileri: 20. yüzyılın büyük bölümünü gerginlik ve sınır ihtilafları içerisinde geçiren iki ülke, 1980-88 yılları arasında büyük bir konvansiyonel savaş da yaşamakla birlikte, 2003'te Irak'ın işgali sonrasında ülkede, İran lehine ciddi bir stratejik fırsat alanı doğdu. İşgalci güçler ve bölge ülkelerinin hatalarının yanısıra, nüfusun % 60'dan fazlasının Şii olması ve bu grupların siyasi ve dini-kültürel olarak İran'a ziyadesiyle yakın olmalarının da etkisiyle, bu ülke Irak'ta çok önemli bir konuma yükseldi. Dolayısıyla bu kadar etkili bir pozisyonda olduğu önemli bir komşusunda, petrol-doğal gaz bağlamında zengin kaynaklara sahip, stratejik olarak da kıymetli Kuzey Irak'ın bağımsız olması kati surette İran'ın tercih edeceği bir durum değil. Bu yönde bir hareketin, Bağdat'la ilişkileri zaten oldukça problemli olan Sünni Arapları da ayrılık yönünde harekete geçirme ihtimali oldukça güçlü. Üçe bölünüp zayıflamış Bağdat-Basra hattından ibaret Irak ise, İran açısından kötü senaryo oluşturuyor.

3. Ekonomik saikler: 1991 Körfez Savaşı'ndan başlayarak İran, Türkiye'nin hemen ardından Irak Kürtlerinin ikinci önemli ticaret partneri haline geldi. Bu zamana kadar da uluslararası denizlere bağlantısı olmayan bu kapalı bölgenin ekonomik gelişiminde, biraz da paradoksal olarak, Türkiye ve İran'ın önemli katkıları oldu. Gelinen aşamada olası bağımsızlık sonrasında ABD, AB, Rusya gibi bölge dışı aktörlerin daha fazla ilgi gösterip yatırım yapacağı bölgede, ekonomik ve teknolojik anlamda geri kalmış İran'ın bu avantajlı konumunu kaybedeceği aşikâr.

4. ABD-İsrail faktörü: Çoğunlukla söylem düzeyinde kalsa ve eyleme hemen hiç geçmese de, İran yönetimindeki ABD-İsrail karşıtlığı herkesin malumu. Olası bağımsızlık sonrası ortaya çıkacak entitenin, öncelikle bu iki devlet tarafından manipüle ve himaye edilebileceği korkusu İran'ın muhalefetini besleyen bir unsur. Hâlihazırda IKBY'deki ABD-İsrail varlığının Irak'ın bütünlüğü içerisinde dengelenmeye devam edilmesi düşüncesi İran'ın öncelikli tercihi.

5. Türkiye'nin tutumu: Son dönemde sesli olarak pek dile getirilmese de, yakın zamana kadar IKBY'nin Türkiye tarafından Bağdat'a karşı kollanıp desteklendiği görüşü İranlı karar alıcılarda etkindi. İki ülke arasında Kuzey Irak üzerindeki tarihsel jeopolitik rekabetin de etkisiyle İran tarafında, Ankara'nın şu anki söylemi ne olursa olsun, Türkiye'nin ilerleyen

dönemde ortaya çıkacak entiteyi tanıyıp yine kanatları altına alabileceği ve İran'ı tamamen devre dışı bırakabileceği endişesi her zaman var oldu.

6. IŞİD'le mücadele: İran tarafı, son dönemde Suriye ve Irak'ta tamamen bertaraf edilmesi için çalışılan IŞİD'e karşı mücadelenin, olası bağımsızlık sonrası zayıflayabileceğinden endişeli. Bu bağlamda Bağdat-Erbil'in ortak askeri harekât icrasından, sınır güvenliğine kadar pek çok konuda yeni sorunların ortaya çıkabileceği öngörülüyor.

7. Irak Kürtlerinin iç siyaseti: Önceden beri İran, daha ziyade Süleymaniye-Kerkük ekseninde güçlü olan Talabani'nin KYB'sini desteklemekte, KYB içinden çıkıp ikinci parti haline gelen ancak IKBY idaresinden dışlanan Goran Hareketi de İran'a uzak durmamaktadır. Ancak referandum söyleminin bayraktarlığını açık şekilde Barzani'nin yapması ve olası bağımsızlık sonrasında bilhassa KYB'nin Kürt iç siyasetinde iyice zemin kaybetmesi riski İran'ı endişelendirmektedir.

8. İran-zemin stratejisi: Türkiye ve uluslararası arenada İran'ın, Irak ve Orta Doğu'ya ilgisinin mezhepsel tonu daha baskın olarak bilinse de, yaklaşık 2500 yıldır İran'ın (yönetici klan ve din-mezhep karakteristiğinden bağımsız olarak) bölgeye ilgisini jeopolitik dinamikler şekillendirmektedir. İran'ın etki alanının şu anki sınırlarının çok daha ötesinde olduğunu savunan (İran-zemin) ve bilhassa kültürel tesir sahası üzerine yoğunlaşan bu yaklaşım, Irak'ı bu alanın tarihi, coğrafi ve kültürel olarak tabii bir alt-bölgesi telakki etmektedir. Dolayısıyla İran'ın bu ülkeye yönelik politikasının temelde bu güdüyle belirlendiğini ve Irak'ın hemen her bölgesiyle ilişkilerinin dışarıya yansıyandan daha derin olduğunu hatırda tutmak gerekir. Son tahlilde İran, kendi doğal tesir sahasında, kendisine taban tabana zıt dış güçlere bağlı/bağımlı bir entitenin varlığını tehdit saymaktadır.

Sonuç olarak, yukarıdaki sekiz temel dinamik ekseninde İran, Irak Kürtlerinin bağımsızlık taleplerine karşı çıkmaktadır. Ancak, İran'daki köklü diplomasi geleneğinin her zaman esnek manevralara da müsait olduğunun ve kendi tesir alanındaki topluluklarla uzun dönemli ihtilafları sıcak çatışmaya kolay kolay dönüştürmediğinin bilinmesi faydalı olacaktır.

İran'ın Irak Kürtleriyle ilişkilerinin, 2017 Eylül ayında, son bir kez denenen ancak sonuca ulaşmayan bağımsızlık girişimleri bahsinde bir girizgâh olarak kabul edilebilecek yukarıdaki hususların ötesinde, tarihi, coğrafi, ekonomik ve kültürel veçheleriyle daha geniş analizlerle ele alınması zaruret arzetmektedir.

Book Review

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 363 – 372
http://www.ijoks.com

Irak'ı Anlamak– Cengiz Han'ın Moğollarından Osmanlı Türklerine ve İngiliz Manda Yönetiminden Amerikan İşgaline Kadar Irak Tarihinin Bütün Gelişimi[1]

Mehmet Akif KOÇ [2]

Received: Nov 11, 2018 **Reviewed**: Nov 28, 2018 **Accepted**: Dec 01, 2018

Recommended citation:
Koç, M.A. (2019). Irak'ı Anlamak – Cengiz Han'ın Moğollarından Osmanlı Türklerine ve İngiliz Manda Yönetiminden Amerikan İşgaline Kadar Irak Tarihinin Bütün Gelişimi. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 359 – 372 DOI: **10.21600/ ijoks.516513**

Kitap Adı: Irak'ı Anlamak – Cengiz Han'ın Moğollarından Osmanlı Türklerine ve İngiliz Manda Yönetiminden Amerikan İşgaline Kadar Irak Tarihinin Bütün Gelişimi

Yazar: William R. Polk

Yayınevi: NTV Yayınları

Yayın Tarihi: 2007 Şubat

Özgün Adı – Basım Tarihi: Understanding Iraq: The Whole Sweep of Iraqi History, from Genghis Khan's Mongols to the Ottoman Turks to the British Mandate to the American Occupation (Harper Perennial, 2006: New York)

Sayfa Sayısı: 246 sayfa

[1] Author: William R. Polk, (Understanding Iraq: The Whole Sweep of Iraqi History, from Genghis Khan's Mongols to the Ottoman Turks to the British Mandate to the American Occupation), NTV Yayınları, 2007, New York

[2] Corresponding Author: Ph.D Can., Middle East Studies, Ankara / Turkey, E-mail: akifkoc@hotmail.com, **ORCID NO** : https://orcid.org/0000-0001- 5179-6027

Irak, siyasi ve askeri açıdan Ortadoğu'nun en önemli ülkelerinin başında geliyor. Mezopotamya bölgesine de büyük oranda ev sahipliği yapan Irak; tarım, yerleşik hayata geçiş, çok tanrılı dinlerin ortaya çıkışı, yazının icadı vb açılardan da insanlık tarihi bağlamında büyük önem taşıyor.

Irak'ı, sadece bugünkü durumu ve uluslararası ilişkiler açısından haiz olduğu ehemmiyetin ötesinde; tarihi, siyasi coğrafyası, sosyolojisi ve ekonomisiyle de ele alan ve bu parametreler ekseninde mevcut şartlara ışık tutan çok yönlü çalışmalara duyulan ihtiyaç ziyadesiyle fazla. William R. Polk'un, Irak'ı Anlamak – Cengiz Han'ın Moğollarından Osmanlı Türklerine ve İngiliz Manda Yönetiminden Amerikan İşgaline Kadar Irak Tarihinin Bütün Gelişimi başlıklı çalışması, tam da bu çerçevenin içini dolduran, kısa ama oldukça nitelikli bir kitap.

ABD'nin önemli Irak ve Ortadoğu uzmanlarından biri olan (1929 doğumlu) William Polk, Harvard'daki lisans ve doktora çalışmalarının ardından, Oxford'da lisans ve lisansüstü düzeyinde Arapça ve Türkçe okudu. Yıllarca başta Irak olmak üzere, Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde saha çalışmaları yürüttü. Harvard'da 1961'e kadar Ortadoğu tarihi ve siyaseti ile Arapça dersleri verdikten sonra, ABD Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Politika Planlama Konseyi'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan sorumlu üyesi oldu. 1965'te bu görevinden istifa ederek, Chicago Üniversitesi'ne bağlı Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nde kurucu müdür ve tarih profesörü olarak çalışmaya başladı.

Polk, yüzü aşkın üniversite ve yüksekokulun yanısıra Dış İlişkiler Konseyi (ABD), Kanada Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü (İngiltere) ve Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'ne bağlı Dünya Ekonomik ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde ders verdi. Kaleme aldığı başlıca eserler şu şekilde sıralanabilir:

-The United States and the Arab World

-The Arab World Today

-The Elusive Peace: The Middle East in the Twentieth Century

-Neighbours and Strangers

***

Polk'un "Irak'ı Anlamak" kitabı toplam altı ana bölümden oluşuyor:

1. Kadim Irak
2. İslami Irak
3. İngiliz Irak'ı
4. Darbeler Ülkesi Irak
5. Amerikan Irak'ı
6. Irak Kimin?

Polk'un kitabı, uzun yıllar hem akademide öğretim üyesi, hem devlet kurumlarında siyasa yapıcı olarak çalışan bir bölge uzmanının, iyi derecede bildiği Arapça sayesinde Irak'taki hem sıradan insanlara hem de Saddam Hüseyin, Tarık Aziz gibi en üst düzeydeki liderlere erişerek harmanladığı birikimini doyurucu bir şekilde okuyucuya aktarabildiği bir çalışma. Bilhassa İngiliz idaresindeki Irak ve ABD işgaline ilişkin olarak, kendi ülkesini ve yapılan hataları dürüstçe eleştirebilmesi ve Irak/Iraklıların yeterince tanınmamasının yol açtığı ahmakça sonuçlara işaret ettiği bölümler, akademisyen titizliğinin ötesinde, siyasi duruşuna da işaret ediyor. Kitabın en kaydadeğer özelliklerinden birinin; Irak tarihindeki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerin, günümüzdeki Irak'ı nasıl biçimlendirdiğine ilişkin yaptığı yetkin tespit ve değerlendirmeler olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kitabın Kadim Irak başlıklı birinci bölümü, antik çağlardan İslam'ın doğuşuna kadar olan dönemde ülkenin tarihsel arka planını ele alıyor. Yaklaşık on iki bin önce Irak ve Suriye'yi, bugünkü Türkiye'den ayıran dağların yamaçları boyunca önce avcılık-toplayıcılık, bilahare hayvancılıkla uğraşan Iraklıların ataları, MÖ 6000 dolaylarında çiftçiliğe başladı. Ancak bu dönemde ülkenin daha fazla yağış alan kuzey bölgeleri tarım için daha müsait olduğundan, ilk yerleşimler de kurak orta ve güney bölgelerinden ziyade kuzeyde görüldü. Bereketli Hilal olarak da bilinen, Akdeniz'in Filistin, Lübnan kıyılarından başlayıp Suriye ve Irak'ın kuzeyinden, Fırat ve Dicle boyunca Basra Körfezi'ne ulaşan bölgenin tarih boyunca iç içe geçmiş yapısına da bu bölümde değiniliyor.

Bu dönemde bilinen en eski Iraklı yerleşimciler Obeytliler olarak tarih sahnesine çıkarken, bunları Sümerler izledi. Dilbilimine olan yakınlığıyla da tanınan Polk, bu noktada, Sümerlerin dilinin, Hint-Avrupa ve Sami kökenli olmayıp, Orta Asya dilleri gibi 'ünlü uyumuna sahip,

bitişken ve yarı-geçişimli diller sınıfına girdiğini ve Türkçeyle akraba olduğunu da vurgulamayı ihmal etmiyor. Sümerler, Obeytlilerden aldıkları medeniyet mirasının üzerine büyük eklemelerde bulunarak, MÖ 4000 dolaylarında şehirleri büyüttü ve bin yıl kadar sonra da yazıyı icat ederek, Irak'a insanlık tarihi açısından büyük bir önem bahşetti.

Sümerler zamanında şehirlerin surlarla çevrilmesi ve güvenlik amacıyla diğer şehirlerle iletişimin ticaret dışında sınırlı tutulması, her bir şehrin kendi "tapınak, tanrı ve kutsal aracı" kavramının gelişip yerleşmesi, bu "aracıların" zamanla idari ve ekonomik olarak güçlenmesi ve halk arasında saygınlık kazanmasını netice verdi. Polk, otokratik ve baskıcı geleneğin Irak tarihi ve bugünündeki yaygınlığının kökenlerini bu döneme kadar götürür. Keza Obeyt ve Sümer dönemlerinde inşa edilen Nippur gibi "kutsal" kentlerin, tanrıların değişen doğası ve tek tanrılı dinlere geçişle birlikte yerini Kerbela, Necef, Samarra gibi kentlere bıraktığını da vurgular. Kitapta değinilmese de, Ezidi, Kürt, Asuri vb topluluklarda da bazı dağ, şehir ve yerleşimlere atfedilen kutsallığın kökenlerini de bu belirleyici arka planda izlemek mümkündür. Ayrıca, surlarla çevrili şehirlerin birbirleriyle savaşlarında önderlik eden askeri liderlerin (Sümerce lugal) zamanla büyük güç ve itibar kazanmalarının, 20. yüzyılın asker kökenli liderlerine emsal teşkil ettiği ve halkın bu liderlere koşulsuz itaatinin toplumsal hafızada tevarüs edildiği tespiti de bu bağlamda önemli.

Ağıt-yas kültüründen kâtipler-bürokrasi sınıfına, köle-yabancı algısından sıkı davranış kuralları-hukuk-fıkıh kültürünün yerleşmesine, dini kitaplardaki efsanelerin oluşum ve aktarımından, liderlerin unvanlarına kadar pek çok günümüz değerinin tarih içindeki serüveninin ele alınması ve toplumsal ölçekte kültürel değerlerin sürekliliğinin vurgulanması açısından bu bölüm özellikle kaydadeğer bir rehber mahiyetinde. Irak kelimesinin de, zannedildiğinin aksine Arapça olmayıp, eski Farsçada 'düzlük' anlamındaki 'erag' kelimesinden geldiği bilgisi de bu açıdan ilgi çekici.

İslami Irak başlığını taşıyan ikinci bölüm, 7. yüzyılın başında ortaya çıkıp bölgeyi ele geçiren İslam olmaksızın, Irak'ın anlaşılamayacağı tespitiyle başlıyor. Bu dönemde, acımasız bir maddiyatçılıkla dopdolu olan Mekke, yönetimi altında olduğu ticaret oligarşisinin Suriye, Irak, Mısır, Yemen, Hindistan, İran gibi kültürlerle temasta olduğu kozmopolit bir merkezdir. Polk, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinin ardından, Müslüman cemaatinden yeni bir 'klan' teşkil ettiğini ve başarılı olan bu silahlı topluluğun, onun vefatı sırasında tüm Arabistan Yarımadasına egemen olduğunu belirtir.

Dönemin iki büyük imparatorluğundan Bizanslılar, hemen güneylerinde yer alan çölü, Suriye ve Ürdün'deki sınır boylarında dolaşan Gassaniler üzerinden kontrol ederken; Sasaniler ise bu işi Irak'ın Hire kasabasını merkez tutan Lahmilere havale etmişti. Bu düzenlemeler, Bedevilerin vurabileceği her yere askeri garnizonlar kurmaktan daha ucuz ve daha etkili bir yol olarak görünmüştü her iki imparatorluk için de. Kuşaklar boyunca iyi işleyen bu sistem, İslam ordularının akınları karşısında çöktü; önce Gassani ve Lahmiler bu yükselen güce boyun eğdi, ardından doğrudan iki imparatorluğun üzerine seferler düzenlenmeye başlandı. Ancak İslam hâkimiyeti altındaki Suriye ve Irak'taki yerleşik medeniyet mensupları, Emevi klanı yönetimindeki kendi ülkelerinin "ayrıcalıklı Arap Bedevilerince" yağmalanmasına tepki göstermekte gecikmedi. Hz. Ali ve oğlu Hüseyin, Muaviye-Yezid'e karşı mücadelelerinde çoğunlukla bu memnuniyetsiz Irak tabanına dayandı. Onların ardından gelen Iraklılar da devrimci akımlara destek verdi, Abbasiler bu öfke zemininde yükselip Emevileri yıktı.

Abbasiler, katı ve ırkçı Arapçılıktan uzaklaşıp, çoğunlukla kadim İran bürokrasisine devleti teslim etti ve Irak'ı kendilerine merkez yaptı. Sümer mirası üzerine kurulan Bağdat, yükselen İslam Rönesansının da merkezi haline geldi. Bu dönemde imparatorluğun Arap ve İran kanatları arasında artan ihtilaflar, yeni yeni yükselmekte olan bir başka gücün, Türklerin Bağdat'a ve İslam dünyasına hâkim olmalarını beraberinde getirdi. Polk, Nizamülmülk'ün bu devirdeki muazzam eğitim hamlesi ve devlet nosyonunun çok güçlü olduğunu ve Abdülkerim Kasım ve Saddam Hüseyin gibi modern dönem liderlerini bile yakından etkilediğini belirtir. Keza, Hülagu öncülüğündeki Moğolların yağmasının ardından Bağdat'ın, atom bombası atılan Hiroşima'yı andırdığını vurgular. "Çin'in uçsuz bucaksız büyüklüğü Kubilay'la birlikte güneye inenleri zamanla ehlileştirecekti; Irak ise Hülagu'yla birlikte gelenleri ehlileştirmeye yetecek kadar büyük değildi" tespiti bu bağlamda kaydadeğer. "Hülagu'nun ardından bir başka yağmacı, Timur daha az katliam yaptıysa, bunun sebebi büyük ölçüde kıyılacak canların daha az olmasıydı" tespiti de Irak'ın bu karanlık dönemine açıklıkla işaret eder ve yaşanan yıkımın, Sümerlerden beri tevarüs edilen tüm somut medeniyet altyapısını yerle bir ettiğini belirtir.

İslam dünyasında ve Irak'ta tasavvufun gelişmesi, Kerbela-Hüseyin-şehadet metaforunun halk arasında yerleşmesi tam da bu yıkım dönemine rastlar, Irak halkı adeta Hüseyin'in şahsında, yitip giden medeniyetine de yas tutar. Bu dönemin ardından ise, Osmanlı-Safevi ikileminde beliren Türk-İran husumet dönemi başlar ve her iki taraf, yüzyıllarca süren, Irak'ın ganimet ve savaş alanı olduğu aralıklı, masraflı ve kazanılamaz sınır savaşlarına alışır. Bu husumet,

Irak'taki Sünni-Şii toplumsal bölünmesini derinleştirdi. Şehirli Sünniler Osmanlı yönetimine, şehirli Şiiler İran yönetimine destek verme eğilimine girdi. Genellikle baskı altındaki Şiiler bir topluluk olarak sıkı bir kenetlenmeye gitti, Zerdüştçü gelenekteki gibi 'rehber'lerin öncülüğünde yeniden yapılandı, 'müctehid' sonradan 'merceiyye' olarak tanımlanan bu yeni ve kolektif önderler, Şii toplumu üzerinde sahip oldukları eğitim, vergi, yargı yetkilerinin yanısıra fetva verme konumundaydı. Zamanla kendini savunmak için yarı askeri nitelik de kazanan bu topluluklar, Sünni yönetim ve halkla sorunlu ilişkilere sahip oldu ve bugünkü Irak'ın parçalanmışlığının yapıtaşlarını birlikte döşediler. Baskı görmeyen Sünnilerde ise böyle bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmadı.

Osmanlı dönemi Irak'ında, aşiret düzeninden yerleşik hayata geçiş hızlandı, vergi kolaylığı nedeniyle Osmanlı yöneticileri de bu geçişi destekledi. Göçebe hayatın zorluklarından usanan ve çiftçiliğe yönelen Iraklılar (çoğunlukla güneyde), Sünni devletten ve kentli tüccarlardan çekindikleri için Şiiliğe yöneldiler. "Dış güçler" başlangıçta Irak'a karşı ilgisizdi ve bu dönüşümde rolleri yoktu, ancak zamanla Hindistan yolunun önem kazanmasıyla Irak ve Körfez bölgesi de İngilizler ve diğer Avrupalı sömürgecilerin ilgi alanına girmeye başladı. Petrolün bulunması ise, sadece Irak'ın değil tüm bölgenin kaderini değiştirecek süreci başlattı.

İngiliz Irak'ı başlıklı üçüncü bölüm, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İngilizlerin Irak'ı işgalleriyle başlayıp, ardından Hindistan'da uyguladıkları emperyalist sistemin bir benzerini Irak'a uygulamalarının ayrıntılarına odaklanır. Bu bölümde, Irak'ın Milletler Cemiyeti eliyle Britanya mandasına bırakılması, Türkiye'yle bu konuda yaşanan ihtilaflar, Musul ve petroller konusu vs ele alınır. Bu sırada, 1920'de Sünni ve Şii halkın işbirliği halinde, 1920'de işgale karşı kıyamı (ulusal bağımsızlık savaşı benzeri) anlatılır ve bunun 2003'te ABD işgaline karşı girişilen isyanla benzerlikleri vurgulanır. Ardından 1929 Büyük Buhran'a giden süreçte Britanya'nın yaşadığı ekonomik sorunlar, Irak'a yapılan harcamaların azaltılmasını ve yerel işbirlikçi unsurların öne çıkartılmasını gerektirir. İngilizler Sünnileri işbirliği yapacakları grup olarak seçer, bu da Şiilerin yabancılaştırılması sürecini hızlandırır. Nihayetinde Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Krallığına karar verilir, ama Faysal Irak'ta tanınan biri değildir. Tıpkı ABD'nin 2003 sonrasında Irak yönetimini, uzun yıllardır ülkede bulunmayan ve bir tabana sahip olmayan Ahmed Çelebi ve Iyad Allavi'ye bırakması gibi. Bu nedenle, ABD işgali döneminde de yaşandığı üzere, İngilizler tarafından kurdurulan Irak Hükümetinin göstermelik olduğu algısı Iraklılarda yaygın bir kanaate dönüştü.

Polk, bu süreçte, Kürdistan bölgesinin kaderinin de belirlendiğini; Britanya içerisinde yaşanan uzun tartışmaların ardından (tabii ki Irak'ta değil!), çok büyük petrol rezervlerine sahip olan Kürt bölgesinin ayrı bir devlet yapılmayacak kadar önemli bulunarak, İngiliz kontrolündeki Irak içinde özel bir konumla 'muhafaza edilmesine' karar verildiğini belirtir.

Bizans ve Sasani geleneğine uygun olarak, İngilizler de çölü kontrol etmek için bir askeri güce ihtiyaç duyarlar ve 10 bin kişilik Asuri tümeni kurarlar. Irak halkının tepki gösterdiği ve etnik-dini kökeninden dolayı gayrı millî bulduğu bu askeri birlik, Darbeler Dönemi Irak'ında 'Arap Irak ordusu' tarafından katledilip tasfiye edilir ve tarih kuyusuna fırlatılıp atılır. Yine bu dönemde, İngiliz yönetimince toprak mülkiyetinin yeniden düzenlenmesi ve sulama vb imkânlarla yönetime yakın ve 'makbul' kişilerin kayırılması, 1958 Darbesiyle patlayan sosyal tepkilere yol açtı ve Britanya sonrası sosyo-ekonomik dokuyu şekillendiren bir unsur oldu.

Dördüncü bölüm, Darbeler Dönemi Irak'ı başlığı taşıyor ve 1958'de monarşiye son veren kanlı askeri darbeden 1990'lı yılların başına kadarki dönemi kapsıyor. İngiliz mandası (bilahare etkisi) altında, 1955'te İngiltere-ABD güdümlü Bağdat Paktı'nın kilit unsuru olan Irak, Soğuk Savaş şartlarındaki savrulmaların ve ordunun etkisiyle, 1958'den itibaren sancılı bir döneme girdi. Polk, dedeleri, Osmanlı'ya isyan etmek için gizli cemiyetler kurup faaliyet gösteren ve Arap İsyanı'na katkı sağlayan; İngiliz Irak'ı döneminde ise hain olarak gördükleri kendi hükümetlerini deviren Iraklıların, bir seri darbeler yoluyla yönetimi doğrudan kendi ellerine alma girişimlerinin normal olduğunu kaydeder.

Yazar, Irak'ta gelişen milliyetçi hareketin başlıca iki doğrultuda güçlendiğini belirtir: Vatan ve kavim. 1958'e kadar uzun süre başbakanlık yapan Nuri Said ve darbeci halefleri Abdülkerim Kasım ve Saddam'ın izlediği strateji, Irak topraklarını vatan olarak gören ve geniş Arap milliyetçiliğinden ziyade, Irak milliyetçiliği olarak nitelendirilebilecek 'vataniyye' yoluydu. Buna karşılık, Mısırlı kült lider Nasır'ın Arap dünyasını kendi etki alanına almak için geliştirip desteklediği, Baas akımına da dayanak olan, daha geniş ölçekteki Arap milliyetçiliğini / 'kavmiyye' savunan çevreler de Irak'ta zaman zaman güçlü ve etkili oldu. 1958–2003 arası döneme vataniyye-kavmiyye ayrımı damga vurdu, bölgesel gelişmelerin de etkisiyle, Irak çeşitli dönemlerde bu iki eğilim arasında şekillendi. Yine aynı dönemde, Komünist ve İslamcı akımlar da (hem Şii hem Sünni) toplumsal huzursuzluklara paralel olarak çeşitli zamanlarda etkisini artırdı; ancak nihayetinde hemen her zaman güçlü askeri liderler son sözü söyledi.

1958'i takip eden ve ordu içinden farklı fraksiyonların birbirlerine karşı darbelerine sahne olan ilk on yıllık dönem, Saddam Hüseyin ve Irak Baas'ını 1968'de iktidara getiren süreci hazırladı. Ülke içinde kontrolü sağlamaya çalışan askeri liderlik için, Şii çoğunluk ve kuzeydeki isyancı Kürtler başlıca güvenlik problemi olarak görüldü; dışarıda ise İran'la sınır ihtilafları hemen her döneme damga vurdu. Bu bölümde, iç ve dış güvenlikle doğrudan ilgili bu üç faktörün Irak liderliğince nasıl ele alındığı ayrıntılı olarak açıklanmakta; bir diktatörlüğün iktidarda kalmak için hangi araç ve usullerden yararlanıp, halkın hassasiyetlerini ne şekilde istismar edebildiği detaylandırılmaktadır. Keza, 1972'de ABD-İngiltere kontrolündeki Irak milli petrol şirketinin (IPC) millileştirilmesiyle elde edilen zenginliğin, toplumsal faydaya ve kalkınmaya sarf edilmesi, ancak 1980–88 İran-Irak Savaşı'yla başlayan bataklığın bu refahı nasıl kuruttuğu da bu bölümdeki önemli konu başlıkları arasında. ABD'nin, Humeyni İran'ına karşı Saddam'a verdiği her türlü desteğin boyutları da Irak tarihinin ibretlik sayfaları arasında ayrıntılarıyla zikredilmekte. Ve ardından, sonun başlangıcı: Uzun süren savaşın artan maliyetlerini karşılamak ve Irak ulusal gururunu okşamak için girişilen Kuveyt işgali, ardından ABD'nin 1991'deki askeri müdahalesi, Şii ve Kürtlere karşı girişilen katliamlar… Nihayetinde ABD'nin doğrudan işgaline giden süreç…

Amerikan Irak'ı başlıklı beşinci bölüm ise, 1990'dan sonraki sürece odaklanıyor. Polk'un, hem 1991 hem de 2003'te Irak'a karşı girişilen her iki savaş sürecinde de ABD'deki Cumhuriyetçi yetkililer ve iktidar üzerinde büyük etkisi olan Neo-Con çevrelere yaptığı vurgu, bazı yerlerde abartılı gibi görünmekle birlikte, ABD-İsrail ilişkilerinin yapısı ve bu çevrelerin Ortadoğu halklarına olan nefreti itibariyle pek de şaşırtıcı değil. Keza, o dönemde Bağdat'taki ABD Sefiri April Glaspie'nin basına verdiği bir mülakatta, "Iraklıların Kuveyt'in tamamını ele geçireceğini Amerikan Hükümetindeki hiç kimsenin tahin etmediğini" belirtmesi, taraflar arasındaki iletişimin boyutları açısından da fikir vermekte. Polk'un son derece yerinde tespitiyle, aynı dönemde komşularının işgaline uğrayan Goa, Tibet ve Doğu Timor karşısında kılını bile kıpırdatmayan Batı'nın, Kuveyt'in işgali karşısında askeri operasyon düzenlemesinin ahlak ya da meşruiyetle hiçbir alakası olmadığı hususu da bu kısımda tartışılan bir başlık. O dönemde bir ABD Kongre üyesinin alaylı bir şekilde belirttiği gibi, "Kuveyt petrol yerine muz üretseydi" Saddam'ın gaspına hoşgörüyle bakılabilirdi.

Iraklı üst düzey yetkililerle temaslarda bulunmak ve ABD Yönetiminin mesajlarını iletmek üzere 1990'larda Irak'ı defalarca ziyaret eden William Polk, Saddam Hüseyin'e herhangi bir sempati duymamakla birlikte, ABD tarafından çeşitli uluslararası kuruluşlar da devreye

sokularak Irak'a karşı yöneltilen ithamların hemen hepsinin yalan olduğunu örnekleriyle ortaya koyuyor. Bu çerçevede, el-Kaide teröristleriyle irtibat kurmak, 11 Eylül saldırılarına karışmak/tezgahlamak, santrifüj tüpleri ve sarı pasta satın alarak nükleer silahlar edinmeye kalkışmak, Başkan Bush'a suikast tertiplemek vs iddiaların yalan olduğu vurgulanıyor. Ancak neticede, 1990'lı yılların başından itibaren, Saddam devrilmese de, uçuşa yasak bölge uygulamasıyla Irak üç parçaya bölündü ve yaptırımlar ülke ekonomisini her şeyiyle çökertti.

2003'te başlayan ve kitabın kaleme alındığı 2006 yılında tüm şiddetiyle süren işgal ve Iraklıların buna direnişi de bu bölümde ayrıntılı olarak ele alınıyor. Irak ordusunun on binlerce askerini kaybetmesine rağmen ABD öncülüğündeki koalisyonun yalnızca birkaç yüz askerlik kaybı ve üstün ateş gücüne değinen yazar; ABD açısından asıl sorunun işgal sonrasında başladığını kaydedip, çökmüş haldeki ülkede düzeni tesis etmenin zorluklarına değiniyor. Amerikalıların Şii ve Sünnilerin silahlı direnişini ve toplumdaki ABD aleyhtarı havayı katiyen küçümsememesi gerektiğini vurgulayıp, ABD Yönetiminin Neo-Con çevrelerin yıkıcı etkisinden kurtularak rasyonel bir zemine kavuşmasının hayati önemine işaret ediyor. Keza, ABD'nin Irak'ta birlikte çalıştığı Çelebi, Allavi gibi Iraklı siyasilerin olumsuz imajları, sivil-asker işgal yöneticilerinin hataları ile anayasa yapım sürecindeki sorunların ve Iraklılar için 'bağımsızlık' olgusunun öneminin zikredilmesi de Amerikan kamuoyunu aydınlatmaya yönelik çabalar olarak dikkat çekiyor.

Öte yandan, Winston Churchill'in dönemin Britanya Başbakanı Lloyd George'u muhatap 31 Ağustos 1920 tarihli mektubunda Irak'a ilişkin olarak kaleme aldığı şu satırlar, işgal sonrası Amerikalıların ne kadar zor bir işe soyunduklarını da bir asır öncesinden vurguluyor: "… Sivil yönetimin böylesine kısa bir sürede bütün ülkeyi karşısına alarak, Arapların yüzyıllardır sürdürdükleri kan davalarını bir yana bırakarak, Sünni ve Şii aşiretleri işbirliği yapacak noktaya vardırabilmesi… olağanüstü bir şey…"

Esasen, 1920'de ve 2006'da yaşanan bu ciddi zorluklar, 2018 Kasım ayı itibariyle de aşılabilmiş değil. Son olarak, parlamento seçimlerinden sonraki birkaç aylık süreçte hükümetin büyük zorluklarla kurulabilmesi, mevcut siyasi ihtilafların daha da derinleşmesi, buna ilaveten Basra merkezli olarak Şiilerin İran Başkonsolosluğunu yakmasına kadar varan olaylar, Sünni ve Kürtlerin de artan memnuniyetsizlik ve talepleri, var olan sorunların daha uzun yıllar süreceğine işaret ediyor.

Bu zorlu tarihsel arka plan ve toplumsal-siyasi fay hatları, Irak Kimin? başlıklı son bölümde yazarın korku ve endişeyle ortaya koyduğu üzere; Iraklıların zihinlerinde, 2003'teki işgalden bu yana geçen dönemin, Saddam döneminin ardından bir sonraki diktatörlük dönemine kötü bir geçiş süreci olmaktan başka bir sonuç vermemesi ihtimali tüm ürkütücülüğüyle karşımızda duruyor.